

לְעִשׂוֹנֵנוּ

כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך שלושים ושניים

תשכ"ח

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

ל ש ו נ ו

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט—תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני (תרצ"ד—תשי"ד)
בידי פרופ' ז' בן-חיים (תשט"ו—תשכ"ה)

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

מזכיר המערכת: מאיר מדין

העורך: יחזקאל קוטשר

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

התוכן:

264, 122	אפרים אלימלך אורבך לשון ועניין	
	א. קטריקו ; ב. אמרה פגה ; ג. עומדים במים ;	
	ד. מערערין — בודקין	
46	כזה וכזאת	עוזי אורגן
275	עוד על "שופט ושבת"	שלמה אידלברג
153	קבוצת העשר בלשון הדיבור במאה העשירית	נחמיה אלוני
376	למהותה של האסוציאציה הלשונית-האמנותית	יעקב בהט
53	החל בהוראת "התחיל בדבר והמשיך בו"	יהושע בלאו
267	עשרה	" "
276	איצטלין	יהושע בראנד
412, 340, 117	למילון התלמודי	ניסן ברגגרין
	עשה בעברית ובארמית ; קרחא, קרתה ; גרדן, גירדן	
247	על טקסטים חדשים בלשון הרר	גדעון גולדנברג
59	על הברכה	משה גושן-גוטשטיין
279	לתולדותיו של "אשבורן"	בן-ציון גרוס
359	קווים דיאלקטיים בארמית הקדומה	חיים יונה גרינפלד
208	מן הפרשנות השומרונית	אברהם ש' הלקין
III	מועד הלשון לאקדמיה	נ"ה טור-סיני
173	האם תוכנו של השורש העברי ערוך ?	דוד טנא
5	הערות בלשניות, י	שמואל ייבין
1	לשונות אמץ	חנוך ילון
389	מבנה הפסוק העברי	אברהם לבנסטון
89	הוראות נשכחות :	שאו לברמן
	המרה — ניצוח ; דרך, אפיטרופוס ? ; שינוי, מעל,	
	בגידיה ; דבקים, בדקים, פגעים ; נצר, נעץ, נאץ,	
	נאק, נהק, נהג, נקק ; ארוחה, רוחה, רוח, חררה	
	(חריה) ; שמיר ושית, חלמיש וברזל ?	
25	עיונים בדרכי המליצה שבמקרא ובכתבי אוגרית	שמואל א' ליונשטם
272	שופט ושבת	" "
67	לתורת ההגה של הארמית הבבלית	שלמה מורג
308	מלשון הדייגים ויורדי הים בישראל (סיום)	ש' מורג ור' ספן
129	ממדרש ולפיוט ולשירת הספרדים	אהרן מירסקי
א	כתבי פרופ' זאב בן-חיים	ראובן מירקין
140	משקל מפועל	" "
	הצורות "פעלהו, יפעלהו" והבעת הנושא	גד בן-עמי צרפתי
37	התקבולת המקראית מבחינה סימנטית	
63	הסתמי במגילת הסרכים	מנחם צבי קדרי

	יחזקאל קוטשר	קטעי גניזה למכילתא דר' ישמעאל —
103		אבות-טקסטים
		רבינו/רבי ; מארכן — מברכמ, מקצרן — קצרן ;
		האריך/האריך ; הרדופני — רודיפנה ; רהיטני —
		ריטני ; יוני הרדסיאות — רודסיות ; גדולה —
		גידולין — גדלון ; גזירות — גזילות ; שלוי —
		סלוי (שלוי)
269	" "	תשובה לפרופ' בלאו
274	" "	בשולי מאמרו של פרופ' ליונשטם
343	" "	בשולי המילון המקראי
		11. מרר. — 12. דרך — לשון שלטון. —
		13. חלב — גבעה ?
374	" "	תשובה לפרופ' ליונשטם
	חיים רבין	ניקודו של נסתר עבר בניין פיעל בעברית
12		הטברנית
347	מאיר רוטנברג	הסומך הבודד במקרא, ריבוי וכינוי
	דוד רידר	תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה,
298		מהדורת גינזבורגר
304	בועז שכביץ	רובדי אוצר המלים ב"דברי ושלום אמת"
	אסופת כתובות	
326	יוסף נוה	כתובות ארמיות מפוקפקות
	ביקורת	
399	יהושע בלאו	פירוש המשניות לרמב"ם, סדר קדשים
402	" "	מחקר על הצבעים שבמקרא
	הערות	
408	ריינר דגן	"עידון"
406	חנוך ילון	נוספות למאמרי "לשונות אמץ"
335	גד ב"ע צרפתי	ביקורת מילון כיצד ?
338	" "	עוד לעניין "טעה = שכח"
339	אליעזר ש' רוזנטל	יבל, אוכיל
333	יהודה רצהבי	נוספות ל"מילונות עברית כיצד ?"
339	שלמה שפיער	"אמץ" לשון דיבור

לשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך שלוששים ושניים, חוברת א"ב — תשרי-טבת תשכ"ח

התוכן:

דברי העורך

נ"ה טור-סיני

מוועד הלשון לאקדמיה

ראובן מירקין

כתבי פרופ' זאב בן-חיים

א—יג

חנוך ילון

לשונות א מ ז

1

שמואל ייבין

הערות בלשניות, י

5

חיים רבין

ניקודו של גסתר עבר בניין פיעל בעברית
הטברנית

12

שמואל א' ליונשטם

עיונים בדרכי המליצה שבמקרא ובכתבי
אוגרית

25

מנחם צבי קדרי

התקבולת המקראית מבחינה סימנטית

37

עוזי אורנן

כזה וכזאת

46

יהושע בלאו

החל בהוראת "התחיל בדבר והמשיך בו"

53

משה גושן-גוטשטיין

על הברכה

59

גד בן-עמי צרפתי

הצורות "פעלהו, יפעלהו" והבעת הנושא הסתמי
במגילת הסרכים

63

67	לְתוֹרַת הַהִגָּה שֶׁל הָאֲרָמִית הַבְּבֵלִית	שְׁלֵמָה מוֹרֵג
	הוֹרָאוֹת נִשְׁכָּחוֹת :	שְׁאוּל לִיבְרַמָּן
89	הַמְרָה — נִיצוּחַ ; דֶּרֶךְ, אֲפִסְרוּפוֹס ? ; שִׁינּוּי, מַעַל, בְּגִידָה ; דְּבָקִים, בְּדָקִים, סְנָעִים ; נֶצֶר, נֶעֶץ, נֶאֱץ, נֶאֱק, נֶהֱק, נֶהֱג, נֶקֶק ; אֲרוּחָה, רוּחָה, רוּחַ, חֲרָה (חֲרִיָּה) ; שְׁמִיר וְשִׁית, חֲלָמִישׁ וּבְרוּל ?	
103	קְטַעֵי גְנִיזָה לְמַכִּילֵתֵא דְר' יִשְׁמַעְאֵל — אֲבוֹת־טַקְסָטִים רְבִינּוֹ/רְבִי ; מֵאֲרֵכֶן — מְבָרְכֵם, מְקַצְרֵן — קְצָרָן ; הָאֲרִיךְ/הָאֲרִיךְ ; הֲרֻדּוּפְנִי — רוּדִיפְנָה ; רְהִיטְנִי — רִיטְנִי ; יוֹנִי הֲרֻדְסִיאוֹת — רוּדְסִיאוֹת ; גְּדוּלָה — גִּידוּלִין — גְּדוּלָן ; גְּזִירוֹת — גְּזִילוֹת ; שְׁלוּי — סְלוּי (שְׁלִיּוֹ)	יְחֻזְקָאֵל קוֹטְשֶׁר
117	לְמִלּוֹן הַתְּלֻמוּדִי עֶשֶׂה בַּעֲבֵרִית וּבְאֲרָמִית ; קֶרְחָא, קֶרְחָה ; גֶּרְדֵּן, גִּירְדֵּן	נִיסָן בְּרֵגְגֵרִין
122	אֲפָרִים אֲלִימֶלֶךְ אֲוֶרְבַּךְ לִשׁוֹן וְעִנְיִין א. קְטָרִיקוֹ ; ב. אֲמֶרָה סָנָה ; ג. עוֹמְדִים בְּמִים ; ד. מַעֲרַעְרִין — בּוּדְקִין	
129	מִמְדַּרְשׁ וּלְפִיּוֹט וּלְשִׁירַת הַסְּפָרָדִים	אֶהֱרֹן מִירְסֶקִי
140	מִשְׁקַל מְפּוֹעַל	רְאוּבֵן מִירְקִין
153	קְבוּצַת הָעֵשֶׂר בַּלִּשׁוֹן הַדִּיבּוּר בְּמֵאָה הָעֵשֶׂרִית	נַחֲמִיָּה אֶלּוֹנִי
173	הָאֵם תּוֹכְנוּ שֶׁל הַשּׁוֹרֵשׁ הָעִבְרִי עֶרְוֹךְ ?	דּוֹד טֶנָּא
208	מִן הַפְּרָשׁוֹת הַשּׁוֹמְרוֹנוּת פִּירוּשׁוֹ שֶׁל אֲבֵר־לֶחֶסֶן הַצּוּרִי לְפֶרֶשׁת הָאוֹזִינוֹ	אַבְרָהָם ש' הַלְקִין
247	עַל טַקְסָטִים חֲדָשִׁים בַּלִּשׁוֹן הָרַר	גִּדְעוֹן גּוֹלְדֶנְבֶּרֶג
264	הוֹסַפָּה לַעֲמ' 126	א"א אֲוֶרְבַּךְ

חוברת כפולה ומכופלת זו

מוגשת בהוקרה

לפרופ' זאב בן-חיים

בהגיעו לזקנה

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' נ"ה טורסיני, רח' ארלוזורוב 18, ירושלים

ד"ר חנוך ילון, רח' יואל 8, ירושלים

פרופ' שמואל ייבין, רח' אבן עזרא 24, ירושלים

פרופ' חיים רבין רח' הקרן הקיימת לישראל 8, ירושלים

פרופ' שמואל א' ליונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים

פרופ' מנחם צבי קדרי, רח' בית-אל 7, רמת גן

ד"ר עוזי אורנן, שיכון רסקו 17, מוצא עילית

פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים

פרופ' משה גושן-גוטשטיין, רח' ז'בוטינסקי 17, ירושלים

ד"ר גד בן-עמי צרפתי, רח' המלך ג'ורג' 5, ירושלים

פרופ' שלמה מורג, ניות 8ב', ירושלים

Prof. S. Liebermann, 3080 Broadway, New York 27, N. Y., U.S.A.

פרופ' יחזקאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים

ניסן ברגנרין, רח' יפה נוף 15, ירושלים

פרופ' אפרים אלימלך אורבך, רח' התיבונים 22, ירושלים

פרופ' אהרן מירסקי, רח' דונש בן-לבראט 3, ירושלים

ראובן מירקין, רח' הרב הרצוג 81, ירושלים

ד"ר נחמיה אלוני, רח' המלך ג'ורג' 41, ירושלים

ד"ר דוד טנא, רח' הרב חיים ברלין 36, ירושלים

Prof. A. S. Halkin, 895 West End Ave., New York, N. Y. 10025, U.S.A.

ד"ר גדעון גולדנברג, שדרות בן-מימון 48, ירושלים

ידידי,

שמח אני, שנתגלגלה זכות על ידי לכבדך בשם החבורה בספר יובל זה ביום הגיעך לזקנה טובה. ברי היה לכולנו, כי מן הדין שרחשי ההכרה וההוקרה, הידידות והאהבה, הכבוד וההערצה שרוחש לבם של עמיתך וחברך, ידיך ותלמידך, כל אחד על פי דרכו, ימצאו ביטוי של ממש ביום זה.

לא נוכל למנות כאן את כל זכויותך בהיותך עושה ומעשה בתחום מחקר הלשון העברית, הוראתה והעיסוק למענה למן היום שנסתפחת, לפני קרוב לארבעים שנה, אל ועד הלשון העברית. פעולותך בשמשך מזכיר מדעי של הוועד בירושלים, ואחר כך גם מזכיר "לשוננו" ועורכו, הטביעו את חותמן על עבודת הוועד ועל דמות "לשוננו". טרחותך וטרדותך היו מוסיפות והולכות משנבחרת לכהן כסגן נשיא האקדמיה, ואף על פי כן לא חדלת מהיות גם אתה כאחד מחבריך בעמלך יום יום בוועדות ובוועדים למיניהם.

ועם כל העמל הכרוך בכל הפעולות האלה לא מנעת את עצמך מללון בעומקן של הלכות לשון, פשוטו כמשמעו; תעיד על כך רשימת פרסומיך המפוארת, רבת הכמות וכבדת המשקל. העשרת את ספרותנו הבלשנית בספרים ובמאמרים בני קיימא לימים רבים, לא רק בזכות תורתך המשוקעת בהם, אלא בעיקר בזכות שיטות המחקר והזהירות הנקוטות בידיך מראשית דרכך ממש, אשר חותם חיפוש האמת טבוע בהן. העמדת תלמידים עוד בהיותך מזכיר הוועד, בהדריךך מזכירים צעירים ממך, ובזכות העבודה ששיקעת לעתים במאמרי זולתך בהיותך מזכיר "לשוננו" ועורכו. והגדלת עשה באוניברסיטה העברית, ויש מתלמידך המשמשים מורים במוסדות אקדמיים שונים שבארץ ובחו"ל.

אך רק נאמני ביתה של האקדמיה יודעים את מסירותך, הכרוכה בקרבנות מכל הבחינות, לעניין המילון ההיסטורי של האקדמיה. אתה הוא העושה והמעשה חסד של אמת ללשוננו, שכן ברי לכולנו, כי רק בנינו ונכדינו יזכו לברך על המוגמר. לפיכך אנחנו חייבים להראות לך, בדרך זו, את רחשי תודתנו על מפעליך הרבים והמגוונים האלה.

בשמחה של אמת נענו כמעט כל המוזמנים להשתתף בספר זה. ידענו גם ידענו, כי קובץ כזה אין בו כדי להשביע את החפצים להימנות בין מכבדיך; לפיכך אנוסים היינו להצטמצם בחוג הקרוב אליך ביותר: ידידים ועמיתים במוסדות המדע בארץ ובחו"ל, תלמידך ועוזריך בבית האקדמיה. ואף על פי כן, בגלל ההיענות היפה, נמצאנו פורצים את הגדרות שהיינו חייבים לגדור את עצמנו, והספר גדל הרבה ממידתו שמדדנו לו במחשבה תחילה. אך כאן עמדה לנו עזרתו של חבר האקדמיה רב הזכויות, מר ש"ז זאלצמאן, שרצה לשתף את עצמו בצורה זו עם מעריצך, בהעניקו לנו את הסכום הדרוש להרחבת יריעת חוברת א-ב של "לשוננו" תשכ"ח הרבה מן ההיקף הרגיל.

ואחרון אחרון: ידוע ידענו, כי אין לבך אחר כיבודים למיניהם, אולם חשנו, שעניינו של ספר יובל זה אינו עניין שברשות, אלא שחובה הוא לנו. ברוח זו הואל נא לקבל את מנחתנו.

ה ע ר ת ה ע ו ר ך

בסוף מרחשוון תשכ"ז הגיעתני איגרת זו מאת פרופ' אוריאל וויינרייך ז"ל :

1966, 7 נובמבר

פרופ' קוטשר היקר,

"תודות רבות (many thanks) על מכתבך מ־30 אוקטובר. הייתי מאושר מאוד לכתוב רשימה, כדי לתת מבע להוקרתי את פרופ' בן-חיים, אך דא עקא — אני נמצא מפגר הרבה בקיום משימות מרובות, שנשלתי על עצמי, ועלי לנהוג זהירות יתרה, טרם אחליט לקבל על עצמי התחייבות חדשה. רושם אני תאריך 1 במאי, שקבעת מועד אחרון (dead line) ואני אשתדל לעשות כמיטב יכולתי כדי להיענות לבקשתך, — אוריאל וויינרייך.

פרופ' אוריאל וויינרייך חלה במחלה ממארת ונפטר באייר תשכ"ז (מאי 67). חבל על דאבדין.

מוועד הלשון – לאקדמיה ללשון העברית

ליובל ידידי פרופסור ו' בן-חיים

בחיי אליעזר בן-יהודה נולד הצורך ליסד ועד ללשון העברית, וכאשר חזרתי בשנת תרצ"ג לירושלים ולאוניברסיטה העברית, טבעי היה הדבר, שאחזור גם אל ועד הלשון העברית ואל עבודתו. אז ביקש ידידי א' צפרוני ז"ל וידידנו הגדול ח"נ ביאליק ז"ל, שאטול אני על עצמי את הנהלת העבודה החשובה הזאת, עדיין לא ידענו, כי קרובים חייהם של שני האישים החשובים האלה להסתיים לפני זמנם. אבל כאשר נכנסתי בעול העבודה של ההוראה, ביחד עם עול עריכת 'לשוננו' ובהנהלת ועד הלשון, נוכחתי לדעת, כי נחוץ לנו גם מזכיר מדעי, שיתן את עיקר כוחו לעבודה הזאת, ומזכיר מדעי כזה בעל ידיעות ובעל כשרון רב מצאנו בד"ר זאב בן-חיים. במשך הזמן עלה בן-חיים, על יד מלומדים אחרים, גם בוועד הלשון וגם באוניברסיטה העברית, גם בעבודה המדעית ב-'לשוננו', ובפרט בארבעת הכרכים של ספרו 'עברית נוסח שומרון', ובהרבה עבודות אחרות. לי היה פרופ' בן-חיים חבר חביב, אשר הרבה למדתי ממנו, ויותר ויותר חשבת, שאוכל להשלים על ידו גם את חלומותיי במדע הלשון, בעבודת אחים גם יחד. במשך השנים זכיתי להעריך ולהאזין ביותר את פרופ' בן-חיים, ומצדי קיוויתי, שאוכל להשלים עוד כמה וכמה עבודות מדע, אשר התחלתי בהן, כפי הצרכים המתחדשים גם במחקר. אבל לא הבאתי כחשבון, כי גם אני אהיה מוכרח למעט את עבודתי במשך השנים ולהפסיק אותה. מאשר אני, כי יוכלו חברים שעבדו יחד אתי במשך שנים רבות, ובעיקר פרופ' בן-חיים, להמשיך במקום שהנחתי את העבודה, ובמיוחד – שיוכל חברי ידידי זה, שהוא היום אחד הוותיקים, המוכשרים ביותר ובעלי הניסיון הרב ביותר, לנהל את העבודה במקום שאני, בעל כורחי, עוזב אותה. מצדי, יכול אני להניח את הברכה על ראשו מתוך אמן מלא בו, ובברכת שלום לו ולמעשהו לאורך ימים. ילך נא ויצליח, כברכת אוהבו ומעריצו הנאמן

ג'ה טור-סיני

כתבי פרופ' זאב בן-חיים*

רשימה ביבליוגרפית ערוכה בידי ראובן מירקין

1935

1. Die Palmyrenischen Personennamen. Beitrag zur semitischen Namenkunde. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde vorgelegt einer Hohen Philosophischen Fakultät der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau von Wolf Goldmann aus Mościska (Polen). Leipzig 1935. 40 עמ'

[Vorwort. Vorliegende Dissertation bildet einen Teil einer grösseren Arbeit, die nebst den nachstehenden Ausführungen eine vollständige Sammlung der palmyrenischen Eigennamen enthalten sollte. Infolge verschiedener Ursachen war ich genötigt, von der Drucklegung der ganzen Arbeit zunächst abzusehen... Jerusalem, October 1935.]

תרצ"ו

2. והוא שפחה נחרפת לאיש (ויקרא יט, כ). לשוננו ז 362—366.

תרצ"ז

3. על התהוות משקל *أَنْعَلُ* ומשלימיו. תרביץ ח 113—118.

4. האקדמיה ללשון הערבית בקאהיר תפקידיה ופעולותיה. לשוננו ח 335—340.

תרצ"ח

5. הערות להערות. לשוננו ט 299—304.

תרצ"ט

6. לחקר הלשון השומרונית. תרביץ י 81—89, 113.

7. פיוטים שומרוניים לשמחות. תרביץ י 190—200, 333—374.

8. מתוך ישיבות הועד המרכזי. לשוננו י 262.

---

* עורך הרשימה מודה למר מ' מדן על עצתו בהכנתה.

ת"ש

9. אליעזר בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, כרך תשיעי. לשוננו י 334—335.

תש"א

10. בשולי "ספר הישוב". ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ח 27—35.
11. חקרי מלים (צהב ; שלהי). תרביץ יב 75—77.
12. אליעזר בן יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, המבוא הגדול. לשוננו יא 58—59.
13. השווא המרחף וההכפלה בעברית. לשוננו יא 83—93.

תש"ב

14. הצעת כללי-הכתיב (מעבודתה של הוועדה לקביעת כללי הכתיב). לשוננו יא 232—234.

תש"ג

15. עברית נוסח שומרון. לשוננו יב 45—60, 112, 113—126.
16. להחזיר עטרה ליושנה (קישוא — מלפפון). לשוננו יב 89—92.
17. ספר אסטיר (עם תרגום ופירוש). תרביץ יד 104—125, 174—190 ; טו 71—87, 128.

תש"ד

18. אספת ועד הלשון בסוכות תש"ד. לשוננו יב 198—199.
19. לשאלת הדקדוק העברי. לשוננו יג 3—14.

תש"ה

20. עם המהדורה החדשה של המלון למונחי טכניקה (ג. סנק). לשוננו יג 152—153.
21. הסך והסכום. לשוננו יג 227—235 ; יד 105.

תש"ו

22. כתובת שומרונית מן המאה הי"א. ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה יב 74—82.

23. לפתרון שאלת הכתיב על ידי ועד הלשון (הרצאה בכינוס ארצי ראשון של מורשי ועד-הלשון, כ"ח—כ"ט בכסלו תש"ו). לשוננו יד 136—142.

24. הוראות וצורות (א. חד, חדד וכר' — חריף, חרפה, השחז; ב. הפרעוש והקיפוד; ג. פרג; ד. מסובין; ה. עלק). לשוננו יד 190—197.

תש"ז

25. (עם ב' שוחטמן) כתבי פרופ' נפתלי הרץ טורטשינר, רשימה ביבליוגרפית. לשוננו טו 10—26.

26. שירת האזינו בעברית שומרונית. לשוננו טו 75—86.

27. כתובות תדמוריות. ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה יג 141—148.

תש"ח

28. לכתובת השומרונית מיבנה. ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה יד 49—50.

29. מבעיותיה של המילונות למקצועות הטכניים (הרצאה בישיבה פומבית של ועד הלשון העברית בט"ו בשבט תש"ז). לשוננו טז 39—46.

30. כללי הכתיב חסר הניקוד. לשוננו טז 82—83.

31. פירושו ומקורו של דרוש אחד. תרביץ יט 200.

תש"ט

32. תרגומים נשכחים ומתמיהים (א. איפשר — מסר; ב. המניח — הביא מנחה; ג. קשר — קלף; ד. "והיא נקודה אחת מחוצה"). לשוננו טז 156—163, 228.

33. הערות המערכת. לשוננו טז 224, 226—227.

34. תכנית מפעלי האקדמיה (הצעת הוועד המכין לייסוד האקדמיה ללשון העברית). לשוננו טז 267—268.

35. הניקוד השומרוני, בייחוד שלושת הפתחים שבו. תרביץ כ (=ספר אפשטיין) 215—224. [ראה מס' 57]

תש"י

36. הלשון העברית בטכניקה המודרנית (לזכר נתן שיפריס ז"ל). לשוננו לעם מחזור ב קונטרס א (יא) 3—7.

37—40. ערכים באנציקלופדיה מקראית כרך א': אבן (עמ' 45—46), אבני אש (עמ' 50), אבני בהו (עמ' 50), אבני השדה (עמ' 56—57).

תשי"א

41. הנסתרות בארמית הקדמונית. ארץ-ישראל, מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה, ספר א', מוקדש לפרופ' משה שובה, עמ' 135—139. בעמ' 139 כתוב: המאמר הזה נמסר להדפסה זמן קצר לאחר סיום הקרבות בירושלים בשנת תש"ט.

42. המסורת השומרונית והשימוש בה לחקו העברית והארמית (הרצאה בכינוס הראשון למדעי היהדות, ירושלים תש"ז). לשוננו יז 133—138. (=הכינוס העולמי למדעי היהדות, קיץ תש"ז, כרך א', הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס תאוניברסיטה העברית, ירושלים, תשי"ב עמ' 146—153).

43. הערות למונחי הדקדוק של ראב"ע. לשוננו יז 241—247.

תשי"ב

44. שימושה של "למפרע" (תשובה לשאלה). לשוננו לעם מחזור ג קונטרס א (כו) 24—27.

45. כיצד נשתמש במלת אלמלא (אלמלי)? (הצעה לוועדת הדקדוק של ועד הלשון העברית). לשוננו יח 27—30, 66.

46. היסודות שהשתתו עליהם כללי התעתיק. דין-וחשבון הוועדה הממשלתית לתעתיק (בשכפול) עמ' 5—8. בעמ' 4 כתוב: כללי התעתיק שנוסחו בישיבות הוועדה סוכמו בידי מזכיר הוועדה, מר בן-ציון אשל, וניסוח זה תוקן ועובד על-ידי ד"ר ז' בן-חיים ומר ש' ייבין.

תשי"ג

47. צורת הכינויים החבורים —ך, —ת, —ה במסורותיה של הלשון העברית. ספר אסף, קובץ מאמרי מחקר, ירושלים תשי"ג, עמ' 66—99. בסוף המאמר כתוב: נמסר לדפוס בטבת תשי"א. [ראה מס' 56]

48. מוועד לאקדמיה (תשובות לשאלותיו של עורך פינת הלשון של "שידורי ישראל"). לשוננו לעם מחזור ד קונטרס א (לג) 9—15.

49. תורת התנועות לרב סעדיה גאון. לשוננו יח 89—96.

50. לשון עתיקה במציאות חדשה (שיחות על בעיות הלשון העברית החיה). לשוננו לעם מחזור ד קונטרס ג—ה (לה—לו), 85 עמ'.

51. על שימוש הביטוי "יש ל-". לשוננו לעם מחזור ד קונטרס ח—ט (מ—מא) 11—16.

52. דקדוק בני אדם. "משא" במה לספרות אמנות ובקורת, גליון 19 (54), ט"ז באלול תשי"ג, עמ' 2 והמשך בעמ' 9. תגובה למאמרו של ח' קבלן "אותה הגברת", "משא" מיום י"ח באב תשי"ג.

תשי"ד

53. ההוגים השומרונים את השם באותיותיו? ארץ ישראל, מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה, ספר שלישי, עמ' 147—154.

54—55. ערכים באנציקלופדיה מקראית, כרך ב': בשר (עמ' 375—376), גרזים, הר גרזים (עמ' 554—558).

56. Studies in the traditions of the Hebrew Language. Instituto "Arias Montano" Madrid-Barcelona, 150 pp. (Jerusalem, August 1952).
בהערה בעמ' 13 כתוב: This part and part II will appear also in Hebrew (in the Assaf Jubilee Volume), but the English version is completely revised and enlarged in several places. [ראה מס' 47]

57. The Samaritan vowel-system and its graphic representation (This is a revised and enlarged edition of my paper on the same subject in the Hebrew review Tarbiš XX, p. 215 seq.). Archiv Orientální XXII (1954) 515—530. [ראה מס' 35]

תשט"ו

58. בשולי ספר דקדוק שימושי. לשוננו לעם מחזור ו קונטרס א (נג) 17—24.

59. לתיאורה של העברית כפי שהיא מדוברת. תרביץ כד 337—342.

60. הערה לגר השומרוני מאיזור בית-שאן. ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה יט 106.

61. (ביקורת על) גומפרץ ג', מבטאי שפתנו. קרית ספר ל 163—172, לא 152.

62. פתיחה לדיון בכללי התעתיק. זיכרונות האקדמיה ללשון העברית א—ב 59—65.

[בכל י"ג הכרכים של "זיכרונות האקדמיה", שיצאו עד כה (תשי"ד—תשכ"ו), באים במפורר דבריו של ז' בן-חיים בישיבות המליאה של האקדמיה ללשון העברית. ברשימה זו מובאים

רק אותם דברים, שיש בהם כדי הרצאת עניין שלם. ראה מס' 63, 67, 68, 79, 80, 81, 89, 90, 94, 102, 112, 113].

תשט"ז

63. דברים שנאמרו בדיון כללי התעתיק מכתב עברי לכתב לאטיני. זיכרונות האקדמיה ללשון העברית ג—ד 46—49.

64. לעניין כללי השווא של ר' יהודה חיוג'. לשוננו כ 135—138.

65. פיוט שומרוני מימי האמוראים. ארץ-ישראל, ספר ד' (מוגש לנשיא המדינה מר יצחק בן-צבי) 119—127.

תשי"ז

66. פרופ' נ"ה טור-סיני בן שבעים, דברי ברכה. לשוננו לעם מחזור ח קונטרס ב—ג (עד—עה) 43—51.

67. דברים שנאמרו בדיון במונחי המשפט, דיני שטרות. זיכרונות האקדמיה ללשון העברית ג—ד 70—71.

68. דין וחשבון של ועד הדקדוק. זיכרונות האקדמיה ללשון העברית ג—ד 76—77.

69. מסורה ומסורת (בחינה משמעותית). לשוננו כא 283—292 (=דברי ספרות ומחקר, קובץ מאמרים כתובים בידי חברי האקדמיה ללשון העברית לכבוד נשיא האקדמיה פרופ' נ"ה טור-סיני למלאות לו שבעים שנה, עמ' קלה—קמד).

70—71. עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ראשון: מבוא, כתבי הדקדוק. הוצאת מוסד ביאליק והאקדמיה ללשון העברית, קיד עמ' + עמ' 1—303. כרך שני: ענייני המסורה, המילון, מפתחות. הוצאת מוסד ביאליק והאקדמיה ללשון העברית, עמ' 305—666 + ix עמ' באנגלית.

תשי"ח

72. יב. ערך באנציקלופדיה מקראית, כרך ג' 425—439.

73. בן-אשר, אהרן. ערך באנציקלופדיה העברית, כרך ט' 40—44.

Traditions in the Hebrew Language, with Special Reference to the Dead Sea Scroll (A lecture delivered at the Second World Congress of Jewish Studies, Jerusalem, July 1957).

Scripta Hierosolymitana, פרסומי האוניברסיטה העברית, קובץ ד' 200—214.

75. מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון

חז"ל (מאמר זה עיקרו הרצאה בכינוס העולמי השני למדעי היהדות בירושלים באלול תשי"ז. ההרצאה, שנתפרסמה בינתיים בלשון האנגלית [ראה מס' 74], נועדה מלכתחילה להתפרסם בעברית בזמן אחד עם הנוסח האנגלי. המאמר המתפרסם הוא מהדורה מוגהת ומורחבת בפנים, בייחוד בנוגע ללשון חז"ל, ומלווה בתוספת הערות, שבהן נידונו עניינים, שלא היה להם מקום בהרצאה. עם זאת נשמר דרך ההרצאה המקורית). לשוננו כב 223—245. [ראה מס' 87]

תשי"ט

76. לעשייתו של המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית. לשוננו כג 102—123.

77. The Historical Dictionary of the Hebrew Language, a plan by Z. Ben Hayyim. The Academy of the Hebrew language and The Bialik Institute. עיבוד של מס' 76 שכולל, 17 עמ'

78. Zu dem Aufsatz *Die Qumran-Rollen und die hebräische Sprachwissenschaft*, 1948-1958, von Goshen-Gottstein. *Revue de Qumran*, numero 3, pp. 423—424.

79. דברים שנאמרו בדיון במונחי האפייה. זיכרונות האקדמיה ללשון העברית ו 42—44.

80. פתיחה לדיון בהחלטות הוועדה לשאלות דקדוק שימושיות (הקמץ הגדול). זיכרונות האקדמיה ללשון העברית ו 60—68.

תש"ך

81. פתיחה לדיון בכללי הקמץ הגדול. זיכרונות האקדמיה ללשון העברית ז—ח 113—114.

82. הכתיב והוראתו בבית-הספר (הרצאה בכינוס ... בתל-אביב ביום ד' במרחשוון תש"ך. הדברים נועדו לאמירה בעל פה והם ניתנים כאן כפי שנאמרו, אלא שנוספו עליהם הערות אחדות). לשוננו לעם מחזור יא קונטרס ב (קד) 35—58. (= כתיב מלא או חסר, פרוטוקול מסימפוזיון שנערך מטעם המזכירות הפדגוגית של משרד החינוך והתרבות ביום ד' בחשוון תש"ך, אוצר המורה, הוצאת הספרים של הסתדרות המורים בישראל, ת"א תשכ"א, עמ' 7—27, 94—99).

83. ביאליק והעשייה בלשון (הדברים המתפרסמים כאן נועדו לאמירה בעל-פה, ועיקרם נאמרו בעל-פה. נוספו עליהם הדגמות אחדות והערות לאשש את מה שנאמר בפנים. אף-על-פי-כן לא ראיתי לשנות מסגנון ההרצאה). כנסת,

סדרה חדשה, קבצים לחקר הספרות העברית, קובץ ראשון, מוקדש לח"נ ביאליק ויצירתו... מוסד ביאליק, עמ' 226—239.

תשכ"א

84. הקדמת המערכת. דוגמאות לקונקורדנציה ולאוספי מלים של "ברייטא דמלאכת המשכון", ניסיון של אוטומציה בחקר העברית במכונות IBM, המילון ההיסטורי ללשון העברית, עמ' 3—5.

85. הכינוס הבין-לאומי לשיטת המיכון בניתוח הספרותי ובמילונות. לשוננו כה 81—89.

86. עברית וארמית נוסח שומרון, כרך שלישי, ספר ראשון: הקריאה בתורה. הוצאת האקדמיה ללשון העברית, 195 עמ' + ix עמ' באנגלית.

תשכ"ב

87. La Tradition Samaritaine et sa parenté avec les autres Traditions de la Langue Hébraïque (Cet article est une édition révisée et à maints égards élargie de mon étude publiée en hébreu dans L'Étude XXII). Mélanges de Philosophie et de Littérature Juives, Tomes III, IV et V; Années 1958—1962, pp. 89—128. [ראה מס' 75]

88. הקדמה. חמשה חומשי תורה, נוסח יהודי — נוסח שומרוני, עם הדגשה מדויקת של השינויים בין שתי הנוסחאות, ספר דברים, על פי תצלום של ספר התורה הקדום ביותר, הוא ספר אבישע הנמצא עד היום ברשות העדה השומרנית, ערוכים בידי אברהם ורצון צדקה, תל-אביב.

89. הסבר להצעת כללי הכתיב. זיכרונות האקדמיה ללשון העברית ט 67—73, 87—88, 89, 114—119.

תשכ"ג

90. פתיחת המשך הדיון בהצעת הכתיב. זיכרונות האקדמיה ללשון העברית י—יא 103—104, 111—112.

91. בדבר מקוריותה של הטעמת מלעיל בעברית. ספר חנוך ילון 150—160.

92. מבוא. ספר המקורות, חלק ראשון: למן חתימת המקרא ועד מוצאי תקופת הגאונים, המילון ההיסטורי ללשון העברית, עמ' 7—13.

תשכ"ד

93. תרומתו של יצחק בן-צבי לחקר השומרונים (הדברים מתפרסמים כאן כפי שנאמרו באזכרת-אבל לגושי המדינה מטעם האוניברסיטה העברית ומכון

בן-צבי במלאות שלושים לפטירתו). ספר זכרון ליצחק בן-צבי (=ספונות ח), הוצאת מכון בן-צבי, עמ' טו—יח.

94. פתיחת המשך הדיון בהצעת הכתיב. זיכרונות האקדמיה ללשון העברית י—יא 185—186.

95. עם המהדורה החדשה. ספר הרקמה לר' יונה אבן ג'נאח, הוציאו לאור מיכאל וילנסקי ו"ל, מהדורה שנייה ובה הערות חדשות מעיזבוננו של המהדיר, הביאן לדפוס דוד טנא בעצה עם זאב בן-חיים, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, עמ' 11—12.

96. מן העבודה במילון ההיסטורי. לשוננו כז—כח 170, 177—178.

97. על המבטא העברי ב'קול ישראל' (דברים שנאמרו בפגישת צוות 'קול ישראל' עם חברי האקדמיה ללשון העברית). לשוננו לעם מחזור טו קונטרס ד—ה (קמו—קמו) 83—85.

98. מן העבודה במילון ההיסטורי (מתוך זיכרון דברים משיבת מועצת המערכת של המילון ההיסטורי ביום י"ח בטבת תשכ"ד). לשוננו כז—כח 277—281 (הרצאה) ובמפורד עד עמ' 288.

99. עוד לעניין הנשר והעיט. לשוננו כז—כח 293—294; זיכרונות האקדמיה ללשון העברית י—יא 224—225.

תשכ"ה

100. מבוא. מגילת אחימעץ, מעובדת ומוגשת כחומר למילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית, ירושלים, עמ' א—ה.

תשכ"ו

101. (ביקורת על) Memar Marqah, The teaching of Marqah, Edited and translated by John Macdonald. Bibliotheca Orientalis XXIII (1966) pp. 185—191. (Jerusalem, September 1965).

102. פתיחת הדיון בכללי נטיית השם, פרק ב': הפתח. זיכרונות האקדמיה ללשון העברית יג 34—36, 78.

103. חקר הלשון העברית בכינוס העולמי הרביעי למדעי היהדות (תשובות ששודרו ב'קול ישראל' בימי הכינוס ... בקיץ תשכ"ו). לשוננו לעם מחזור יז קונטרס ד (קסו) 97—101.

104. A Hebrew Dictionary on Historical Principles. Ariel, a review of the arts and sciences in Israel, No. 13, pp. 14—20.

(במהדורה הצרפתית של Ariel עמ' 14—20, ובמהדורה הספרדית עמ' 48—54).

תשכ"ז

105. סקירה על העבודה במערכת המילון ההיסטורי (גמסרה בישיבת מועצת מערכת המילון ההיסטורי עם מנהלת האקדמיה ביום כ"ו במרחשוון תשכ"ז).
זיכרונות האקדמיה ללשון העברית יג 99—103.

106. על "דבקי מיתה". לשוננו לעם מחזור יח קונטרס ד—ה (קעז—קעז)
136—137.

107. עברית וארמית נוסח שומרון, כרך שלישי, ספר שני: קול רינה ותפילה.
הוצאת האקדמיה ללשון העברית, 395 עמ' + 10 עמ' באנגלית.

108. G. Margoliouth, Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum. Journal of Semitic Studies XII (1967) pp. 326—327.

109. Samaritan. An Aramaic Handbook, edited by Franz Rosenthal; Part II/1, pp. 1—8 (Texts); Part II/2, pp. 1—12 (Glossary).

בהדפסה

110. דרך חדשה במילונאות. הרצאה בישיבה ס"ט של מליאת האקדמיה ללשון העברית (כ"ט בתמוז תשכ"ה) במסגרת הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות. ההרצאה תתפרסם בכרך השני של דברי הקונגרס.

111. תרומת מורשת השומרונים לחקר תולדותיה של העברית. הרצאה באקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ביום ל' בכסליו תשכ"ז. ההרצאה תתפרסם בדברי האקדמיה.

112. על פרופ' ג"ה טור-סיני בן השמונים ומפעליו בוועד הלשון ובאקדמיה ללשון העברית. דברים שנאמרו בישיבה ע"ז של מליאת האקדמיה ללשון העברית (כ"ב בטבת תשכ"ז). יתפרסמו בזיכרונות האקדמיה ללשון העברית כרך יד.

113. דברים שנאמרו בדיון בהצעת כללי הכתיב בישיבה ע"ח ובישיבה פ"א של מליאת האקדמיה ללשון העברית (כ"ו באדר א' תשכ"ז; י"א בתמוז תשכ"ז). יתפרסמו בזיכרונות האקדמיה ללשון העברית כרך יד.

114. עיונים בארמית של ארץ-ישראל ובפיוט השומרונים. 26 עמ'. יופיע בספר היובל לכבוד פרופ' חיים שירמן.

115. Observations on the Hebrew and Aramaic lexicon from the Samaritan tradition.

13 עמ'. יופיע בספר היובל לכבוד פרופ' ר' באומגרטנר, בהוצאת בריל, לידן.

116. Edward Robertson, Catalogue of Samaritan MSS (ביקורת על) in the John Rylands Library כ-6 עמ'. חופיע ב-JSS.

עריכה

א. כשלושים וחמש רשימות מונחים למקצועות השונים. בהיותו מזכיר מדעי של ועד הלשון העברית, ערך ז' בן-חיים את מרבית רשימות המונחים, שנתפרסמו בכרכים ו-טז של "לשוננו" (תרצ"ה-תש"ט). ראה מפתח "לשוננו", תשכ"ו, עמ' 70-72.

ב. שבעה מילונים מקצועיים שבהוצאת ועד הלשון העברית והאקדמיה ללשון העברית:

תרצ"ח, מילון למונחי המטבח ;

ת"ש, מילון למונחי מתמטיקה ;

תש"ב, מילון למונחי גידול צאן ;

תש"ו, צמחי ארץ-ישראל ;

תש"ו, מילון למונחי טכניקה ;

תש"י, מילון למונחי הקדרות ;

תש"ו, מילון למונחי האנטומיה.

ג. "לשוננו", כתבי-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה. הוצאת האקדמיה ללשון העברית. כרכים כ-כט (חבורות א-ב) (תשט"ז-תשכ"ה).

ד. פרסומי המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית:

תשכ"ג, ספר המקורות, חלק ראשון ; [ראה מס' 92]

תשכ"ה, מגילת אחימעץ, מעובדת ומוגשת כחומר למילון. [ראה מס' 100]

ה. כעשרים ושמונה חבורות לשימושם של תלמידיו בחוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית בירושלים:

תש"ט, לקט מקורות לתולדות הדקדוק העברי. קונטרס

א': מתוך ספר דקדוקי הטעמים (ע"פ מהד' בערשטראק), 17 עמ' ;

קונטרס ב': רבי סעדיה גאון — מספר האגרון (ע"פ זכרון

לראשונים להרכבי וע"פ אלוני ב"תרביץ" יט), מתוך הפירוש לספר

יצירה (תורגם מן המקור הערבי לפי מהדורת למברט), מתוך החלק

השלישי של שנים עשר ספרי הלשון ; ר' יהודה קוריש — הקדמה

לאגרת אל קהילת יהודי פאס (תורגם מן המקור הערבי במהדורת ברגיס—גולדברג), 19 עמ'.

תשי"ז, קונטרס ג': מתוך ספרי ר' יהודה חיוג' — א. מספר הניקוד; ב. מספר אותיות הנוח; ג. מספר פעלי הכפל. הקטעים ניתנים בתרגומו של הראב"ע, 39 עמ'.

תשי"א, קונטרס ד': מתוך כתבי ר' יונה בן ג'נאח, 28 עמ' פוליו. מהד' שנייה תשכ"ז 62 עמ'; לקט ממקורות שומרוניים (פרקים מתרגום התורה ומתפילות השומרונים [העתיק ישראל צדקה]), 44 עמ'.

תשי"ב, כתובות בארמית קדומה (העתיק ע' אורנן). תשט"ו, חומר לסמינריון בבעיות בארמית א"י: א. קטעי תרגומים ארמיים; ב. העתק מכ"י של התרגום השומרוני; ג. פיוט שומרוני (אתהו עבודן).

תשט"ז, מבחר כתובות כנעניות ועבריות: 10 לוחות, 27 כתובות (מהן 6 מצולמות, 21 מועתקות בידי ע' אורנן). מהד' שנייה מורחבת: תשכ"ה, 12 לוחות.

תשי"ז, בעיות נבחרות בבלשנות העברית: א. שאלות מן המורפולוגיה העברית באספקלריה שומרונית (א. מתוך ספר המסלול של אבן-עזק — השער התשיעי והעשירי; ב. מתוך כללי הקריאה של אבן-עזק — כלל שני, שלישי, חמישי, שישי, שביעי ושמיני. תרגם מן המקור הערבי פרופ' ז' בן-חיים), 20 עמ'. הפרקים שבחוברת זו נכללו בכרך הראשון של "עברית וארמית נוסח שומרון" [ראה מס' 70].

תשי"ט, מבחר מקורות לתרגיל "ניתוח בלשני של טכסטים מימי הביניים", חוב' א'; שרידי הטור השני של המשושה לאוריג'נס, 5 דפים; לוחות עזר בארמית מקראית, 16 עמ'. לוחות אלו נכללו גם בחוברת "מלון עברי—ארמי מקראי, חוברת לואי לשעזר ארמית מקראית למתחילים של פרופ' ת. רבין" (1959), וכן ב"חוברת עזר לתרגיל בארמית מקראית של ד"ר טנא" (תשכ"ג; מהד' ב' מורחבת תשכ"ד); תורת ההגה, רשימות לפי הרצאותיו של פרופ' ז' בן-חיים בשנת תשי"ט, ערכה רחל רוזנברג. המרצה לא בדק את החומר ואינו אחראי לפרסומו. 59 עמ' ושני לוחות: עיצורי העברית ע"פ המסורת בהגייתן בעדות, העיצורים ותעתיקיהם.

תש"ך, לקט מקורות לתרגיל ארמית המקרא ולשון המקורות הקרובים לה.

תשכ"א, לקט מקורות לתולדות הדקדוק העברי, קונטרס ה': קטגוריות הדקדוק, 76 עמ'; קטעי תרגום לתורה בסורית של ארץ-ישראל (צירופם של הטקסטים מן המקורות... העתקתם מן הכתב הסורי, הגהתם והשוואת ציוני הפסוקים אל המקור העברי נעשו בידי מר אשר פרץ), 89 עמ'. תשכ"ב, הטור השני של המשושה, מצולם מתוך מהדורת מרקסי, 10 עמ'.

תשכ"ג, בעיות בלקסיקולוגיה עברית, קונטרס א', 34 עמ'; קטעים נבחרים מתוך חיבורי שומרונים, 10 עמ'. תשכ"ד, שקיעי הכנענית במכתבי תל אלעמארנה (תרגום קטעי מכתבים מאכדית לעברית עם הקדמה והערות), 23 עמ' + הקדמה; כתובות ספירה, 11 לוחות; בעיות בלקסיקולוגיה עברית, קונטרס ב', 79 עמ'; לקט מקורות לתולדות הדקדוק העברי, קונטרס ו': מבעיות השווא, 27 עמ'. תשכ"ה, טכסטים מקראיים, חומר לתרגיל של ז' בן-חיים — א' הורביץ; מתוך תפילות השומרונים, 20 עמ'.

תשכ"ו, פירוש המלים הזרות לר' שמואל ב"ר יהודה בן-תיבון במהדורת יהודה אבן-שמואל, דפוס צילום של הוצאת ירושלים תש"ו, 98 עמ' + לוח תיקונים למהדורה הנזכרת מאת המהדיר עצמו; פרקי משניות, מסכת מידות ומסכת תמיד לפי כתב-יד קאופמן, 14 עמ' פוליו.

תשכ"ז, טכסטים בלשון אוגרית, א. כרת, 15 דפים פוליו.

ו. מדור הלשון העברית ב"אנציקלופדיה יודאיקה" (בהכנה).

לשונות א מן

(מקראות, מדרשות, פיוטות)

1. חזק מעיקרו: קשר, חגר (ע' מילונים). ואבנטך אחזקנו (ישעי' כב, כא) פירש שד"ל: "אחגרהו, חזק בארמי וסורי ענינו חגר"; וחזק רישיה עד חגא" (ירושלמי שבת פ"ח, ה"א; יא, ע"א) פירושו: קשר; נדרים מט, ב: "וחוגרני צדעי מן הפסח עד עצרת". רש"י שם: "וקושר אני צדעי פדחתי".

אף א מן כך, מעיקרו: קשר, חבש. איוב ד, ג-ד: "הנה יסרת רבים וידים רפות תחזק... וברכים כרעות תאמץ". הרי מקבילים: א מן, חזק. וכן: חגרה בעז מתניה ותאמץ וזרעותיה (משלי לא, יז). פרקי ר' אליעזר ל: "אברהם בא להקריב את יצחק ואמץ את זורעו ואת ארכובותיו, פ': קשר את שרוליו ואת כנפות בגדיו שלא יפריעו. נוסח מדרש ויושע, ילינק, חלק א 37: "אמץ את זרועותיו וגלגל את בגדיו", וכן בפיוט: וכגבור א מן את שתי זרועותיו (שלום שפיגל, ספר יובל לרא מרכס, עמ' תקמ"ג).

רש"י, נח ט, כז: "על שם שנתאמץ [שם] במצוה יותר מיפת לכך זכו בניו וכו'". דרש זה מובא שם על פי תנחומא נח טו: "נתחזק תחלה במצות", וכן מהדורת ר"ש בובר, שם כא. שניהם – נתאמץ, נתחזק – לשון התקשרות, דביקות. זכרונות לר"ה: "אשרי איש שלא ישכחך ובן אדם יתאמץ בך", רוצה לומר: יתקשר, ידבק בך יא.

בהשתלשלות סימנטית שניהם – חזק, א מן – לשון חזק; אומץ, עצמה².

* קיצורים: מחזור רו"ה, בכל מקום שנת תקצ"ב. ידיעות = ידיעות המכח לחקר השירה בירושלים, הוצאת שוקן.

1. אף פועל זה כך פירושו: ר"י אבן גנאח, ספר הרקמה, ערך יסר. ע' חנוך ילון, מגילות מדבר יהודה, דברי לשון... יוצא לאור על ידי "היכל הספר" בהוצאת "קרית ספר", ירושלים תשכ"ז, עמ' 70.

וא. ידוע: לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך מאחריך האביון (דברים טו, ז). קפץ = סגר, אף א מן לשון סגירה, קשירה, וענינו: קשחות הלב. תוספתא, סוטה יד, ז: משרבו צרי העין וטורפי טרף... רבו אומצי הלב וכל אחד קופץ ידו מחבירו" (בבלי, סוטה מז, סע"ב: "מאמצי הלב", בניין פיעל כבמקרא).

רמב"ם, הלכות דעות ד, ו: "ודברים שמאמציין את בני מעים". שם ד, יג: "ובמה ירפה אדם מעיו אם יתאמצו מעט" וכו': רוצה לומר: יתקשרו, יתקשו. (שתי הציטטות הובאו בבן יהודה).

2. אימוץ עיניים שבחז"ל. ר"י אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה 280–281: אין מאמציין את המת (שבת כג, ה). הביא שם חומר רב של שינויי נוס': מעמצין, אף מעצמין. הוסיף והביא שבת עז, ב: "איבעיא להו מאמציין תנן או מעצמציין אמר ר' חייא א"ר יוחנן עוצם

אמץ כנל בפיוטים

2. בברכת מזון לשבת ויום טוב: אומצו ימים שנים (הברמן, ידיעות ה, עמ' סה). בסמוך שם: "היום יום מועד ומנוחה", עניינו: נתחברו שתי קדושות ביום אחד.

במקום "אומצו" תופס שם פייטן לשונות אחרים, לעניין שבת וראש חודש: או כשני תאומים באו שני הימים, גם כאחים מותאמים דובקו שבת וחודש לתמימים... זומנו³ להתחבר בקודש (שם, עמ' קג).

וכך מפייט ר' אלעזר בירבי אבן: בשבת זווגו שלשה [כתרים] עם השביעי (שפילג, ידיעות ה, עמ' רפו). עניינו: ר"ה שחל להיות בשבת נתחברו בו שלוש קדושות. (גם ראש חודש).

נרדפים בפיוטים הנ"ל: אומצו, דובקו, זומנו, זווגו.

יני, עמ' קיח: "אומץ פעולת עולם משמעות, ברא בין השמשות גזרת חציבת מעשה לוחות וכו', על פי: עשרה דברים נבראו בערב שבת בין השמשות (אבות ה, ו). נראה, שיש לתקן: פעולות, לשון רבים, ופי': כל סדר מעשי בראשית כבר היו בתפקידם, הוסיף וברא בין השמשות את הלוחות וכו'. אומץ דברות בזנחי, סס מיני פרחי (זולאי, פיוטים שונים, ידיעות ג, עמ' קעח). אף כאן: כל סדר עשרת הדברות.

בתפילת גשם לפייטן קדמון: אמוצים ברקים בחפניו, ושולח גלגלים ברעם (זולאי, "הארץ", כא בתשרי תש"א), עניינו: מכונסים בחפניו.

תפילת גשם: אמוצים⁴ גזון במ שואלי מטר (רו"ה 46). פירש שם: "תואר לאבות האמוצים והאמונים". עי': לשאלת מטר וכו' המיוחס לרש"י, מהדורת הברמן, תרביץ ז (תרצ"ז) 197: "אמוצים אלו אבות העולם כמו איתנים... טעם אחר לכך קורא אותם אמוצים על שם כדגריסין במסכת שבת [קנא, ב – משנה כג, ה] אין מאמצין את המת". מה הוא הדמיון לא אמר. ולפי דברינו נראה כאן לשון דיבוק: דבוקים, טפולים להקבה.

אמץ – אסף, קבץ

3. לשון דיבוק, חיבור, מוליך לגזון: אסף וכיוצא בו, והרי דוגמאות. יני, עמ' שעז, א: "אם אתה לא תאמץ עדרי לא אנחם". תאמץ = תקבץ.

ענינו מראות ברע [ישע' לג, טו]. "זאת אומרת, במלים אחרות, שר' יוחנן קובע, שאותו הפועל הוא מן 'עמץ', בעברית 'עצם' ולא מן 'עמץ', בעברית 'חזק'". ולדעתו, כנראה, חילופי אותיות הן בשתי הצורות והעיקר עמץ בעיין, כמו בסורית, غَض בערבית. לעניין אמץ שבמקרא, יש לומר: לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמן.

3. זמן, בעברית ובארמית, לשון קיבוץ וחיבור; עי' קונטרסים ב 3 ואילך, בייחוד עמ' 5–6 – חומר פייטני.

4. העיר שם: המפרש: "גיא [נוסח אחר] אמונים".

וכן: אמצינו מעדינה ורעינו בשמינה (פיוטים חדשים לר' חדותא, זולאי, תרביץ כב [תשי"א 37], רוצה לומר: קבצינו מגלות אדום והביאנו לא"י. עוד שם 38: 'בחג המצות אימצתה ברורים גאלתם' וכו', ושוב שם 32: 'אמצינו בארץ טובה ושמינה', מתפרש על פי הקודמים.

עוד: ותיק חדש מכן אולמך אמץ אהובים כוננת בצלמך (מעריב ליל א של סוכות, רו"ה, עמ' ט): חדש את בית המקדש וקבץ אהובים.

4. מכאן למקראות. ישע' מד, יד: 'לכרת לו ארזים ויאמץ לו בעצי יער נטע ארן וגשם יגדל'. אף תהלים פ, לשון אמץ בנטיעות: גפן ממצרים תסיע (שם, פסוק ט), הבט משמים וראה ופקד גפן זאת (פסוק טו), וכנה"א אשר נטעה ימינך ועל בן אמצתה לך, שרופה באש כסוחה וגו' (טו-ז).

'בן', גם בראשית מט, כב: 'בן פורת יוסף בן פורת עלי עין'. נתפרש בשני המקורות: סעיף, ענף; עי' ר"ס גאנץ, ר"י אבן גאחץ, ראב"ע (בשניהם), רד"ק (כנ"ל). תן דעתך, כי 'בן', בשניהם, לשון נקבה: שרופה באש וגו' בן פורת' וגו' בנות צעדה' וגו'. בתהלים משל וגמשל; במשל: 'בן' נטיעה, אף בנמשל השתמש בלשון 'בן' והוסיף 'אדם'.

ועוד צד שווה בשני המקורות: אמץ ל' (בלמ"ד).

באימון זה גוף של הכנסה, וכן ל'אסף' שבמקרא; דברים כב, א-ג: 'כי תראה את שור אחיך או את שיו נדחים... ואספתו אל תוך ביתך', פ"י: תכניסהו, וכן: וישב ברחוב ואין איש מאסף אותם הביתה (שופטים יט, טו), באותו העניין, שם, פסוק יח: 'ואין איש מאסף אותי הביתה', ועוד כיוצא בהללו. כך ממש

4. תרגום: 'עוברא'; וזמורה, (במדבר יג, כד): עוברתא (ת"א, ת"י ותרג' ירושלמי). ריב"ג, ספר השרשים, סוף ערך כן: 'הוא אצלי כמו וגנה... והמפרשים אומרים שהוא כמו נצר או זמורה בראיה גפן ממצרים תסיע'. מעין זה ראב"ע ורד"ק. השבעים והרומי הבינו ה"א מסיק: כונן אותה, השב אותה למכונה, וכך פ"י ר' י"י קאבאק: 'על משקל 'רבה צבאך וצא' (שופטים ט, כט - רק שם נחלף הקמץ בסגול) והוא כמו 'כונה'; 'ועל' הוא לפי דעתי צווי... קיצור מן 'עלה וכן 'לעלה ולקלס' (תפלת שחרית לשבת) וכו' (ישראל, כרך ז, ה' תרלא, 1871, עמ' 17-18).

5. תרג' ערבי, מהדורת דירינבורג. בתרגום לעברית שם: 'יוסף הוא כבן פורה כענף הפורה על פלג מים, אשר לו נטיעות העולות על החומה'. ר"י קאפח, פירוש רס"ג על התורה, הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' מח: 'בן ראשונה כפשטה, שניה ענף וכן תרגם ועל בן אמצת לך... ועל זה הדרך פ"י ר"ש בן חפני ח"ל: ופירשתי בן הראשונה בן מפני שהוא מוסב על יוסף, ובן השניה ענף לפי שהוא כמו ועל בן אמצת לך ופירשתי בנות שרשים כפי הענין'.

6. ספר השרשים: ... 'בן אמצת לך סעיף... וכן בן פורת יוסף בן פורת עלי עין'.

7. כמו: ועשת את התבואה (ליקרא כה, כא) והרצת את שבתתיה (שם כו, לד) וכיוצא בהם.

8. גסתרות עבר כמו בארמית.

9. התרגומים שלנו, וכן השבעים והרומי: בן כפשוטו.

משמש הפועל כנס: אסף, נכנס (כנס, בנין קל: מכניס ל', בייחוד: כניסת אישה). אף אמץ שבשני המקראות הנ"ל: הוא מבקש לו עץ בעצי היער ומכניסו לעצמו, כיצד? נטע ארן וגו'. בתהלים: הקב"ה הכניס לו לארצו בן-גפן.

אמץ לשון דיבור

5. עוד חרחים אחדים, שלשונות אמץ בהם, והפי' שלמעלה אינו עשוי להם בכל. נראה לפרשם בדרך אחרת.

בלשוננו טז (תש"ט) 162 שיער ידידי פרופ' בן חיים, כי "אמיצה" (דקדוקי הטעמים 34) עניינו: מבטא, והוסיף: "ויש רמזים לכך ממקומות אחרים". במכתבו אליי, מיום ה' בכסלו תש"ט, הוסיף חרוז מפיוט הקליר: אאמץ לגורא ואיום, בהסתופפי לפניו אמצא פדיום (רו"ה, יוצר ב דסוכות 55), ועוד חרוז של הפייטן ר' מאיר בר אליהו מגורגין, מהדורת ברלינר [דוידסון א 13]: "אאמיצכם שירים במו פי". הוסיף שם חרוז אחד בשם דר' זולאי, אבל נראה לי מפוקפק. בינתיים נצטבר בידי חומר פייטני ונראה לי עשוי להוסיף להנ"ל.

בקנה של הקליר, אאדה עד חוג שמים: אדעה מלין במ לאמצהו (רו"ה, קינות לתשעה באב 31), רוצה לומר: לקרוא אליו.

אשר אומץ תהלתך, שחרית ליום כיפור, ר' משולם ב"ר קלונימוס (רו"ה, עמ' מד [ג' פעמים]). (ושמא: תוקף תהלתך).

באים לאמץ תהלתך, אנא תרב עליצותך, זולת לב' דסוכות (רו"ה 60).

הערות בלשניות, *

(הרהורים על לשונות הכתובים)

לידיד ורע משכבר הזמנים,
 רב דע, והוא מן הלמדנים;
 לשונות זקנה התמים,
 ועודו צעיר לימים;
 תקרבת קלה ומנחה דלה,
 בידידות לבב ארפת שנים.

א

יהושע י. יב

בימים אלה נודמן לו למחבר לחזור בשעות המנחה המאוחרות מתל-אביב לירושלים. כאשר ירדה המכונית ממשמר איילון אל עמק איילון, עמדה החמה אף היא "במורד" השמים, ולא נישאה הרבה מעל חוג האופק, ופתאום נזדקרה ממול לבנה חיוורת ומלאה מעל להרים, שביניהם חבויה גבעון. נודמנו כאן שמש וירח זה מול זה, אלא "מצדדים הפוכים".

משמע, שסבר כותב הרשימה על מלחמת יהושע במלך ירושלים ובעלי בריתו, שעלו לצור על גבעון, כי משהגיעו הכנענים במנוסתם אל עמק איילון, עמדה בעולם שעת בוקר מוקדמת למדיי, שכן רק בפרק זמן זה של היממה היו שמש וירח יכולים לעמוד זה מול זה בשמים, השמש מעל להרים העוטרם את גבעון (במזרח), והירח מעל לעמק איילון (במערב); ועוד סבר, כי היה הזמן קרוב לסופו של החודש, שהרי רק במופע זה של הלבנה עשויה היא עדיין לעמוד בשיפולי הרקיע במערב, שעה שכבר עלתה השמש במזרח כמה מעלות מעל חוג האופק. ורק כך מובנת קריאתו של יהושע לעיני כל ישראל: "שמש בגבעון דום וירח בעמק איילון".

ואולם ראייה זו של מועד המנוסה המשוער נודעת לה גם משמעות עקרונית לגבי תכסיסי המלחמה, שהיו נקוטים בידי ישראל: התקפות פתע בשעות לילה מאוחרות, לפנות בוקר. ברי, שאם הגיעו הכנענים במנוסתם עד מקום, שיהיה עמק איילון לפחות נשקף ממנו, בשעת בוקר מוקדמות למדיי, עוד לפני ששקע

---

* ר' לשוננו כו-כח (תשכ"ג-תשכ"ד), עמ' 1 ואילך (ושם מ"מ לרשימות קודמות).

הירח, הרי סבר רושם הרשימה, כי הקרב והתבוסה חלו לפנות בוקר; ואכן כך אומר הכתוב: 'ויבא אליהם יהושע פתאם כל-הלילה עלה מן הגלגל'¹. ותכסיס זה של התקפות פתע לילות מצוי הרבה במקרא למן ימי גדעון² ואילך. כך עשה אבימלך בעלותו על שכם המרדנית³. בתכסיס זה נקט שאול בהכותו את בני-עמון הצרים על יבש גלעד⁴. כך רצה דויד לנהוג בהתקפת פתע לילית על בית נבל הכרמלי⁵. כך נהג גם במלחמתו בעמלק עם שובו ממחנה פלשתים⁶. באותו אופן נהגו אנשי יבש גלעד, שנחלצו לקחת את גויות שאול ובניו מבית שאן⁷. כזאת עשה דויד במלחמתו השנייה בפלשתים בעמק רפאים⁸. השכם בבוקר הכה יהושפט את חיל אדום, מואב ובני עמון, שעלו למדבר תקוע⁹. ובהתקפת פתע לילית פרץ לו יהורם דרך בין חיל האדומים לסגרו עליהם¹⁰.

קרב זה של יהורם לא הבינוהו חוקרים רבים נכונה, ורבים חשדו במחבר הרשימה, כי ניסה להפוך כאן את היוצרות, והפך מפלה יהודאית לניצחון; ולא היא, שכן מה שמסופר כאן הוא ניסיונו של יהורם לדכא את מרד האדומים, שבהמשכו נלכד, ככל הנראה, חיל יהורם במארב אדומי, ובהתקפת לילה חילץ המלך את עצמו מן המארב (עם שריו, ולפחות עם חלק מרכבו). לאחר שברח המלך, נפוצו חיל יהודה לכל רוח, ואדום 'פשעה ביהודה'¹¹.

ב

שמואל א טו, כב-כג

בחוברת האחרונה של בית-מקרא נזקק שוב ד"ר מנחם נאור לדברי שמואל אל שאול המלך, אשר כבר נכתבו עליהם תלי תלים של פירושים¹². לפי עניות

1. יהו' י, ט.

2. שופ' ו, יט ואילך.

3. שם ט, לא ואילך.

4. ש"א יא, י-יא.

5. השווה: 'כי אם נותר לנבל עד אור הבקר משתין בקיר (ש"א כה, לד).

6. שם ל, טז.

7. שם לא, יב.

8. ש"ב ה, כג-כד; ולענין זה ר' ש' ייבין, בקובץ שערך י' ליוור, היסטוריה

צבאית של ארץ ישראל בימי המקרא, ירושלים תשכ"ד, עמ' 154 ואילך, ציור 23.

9. דה"ב כ, כ-כד.

10. מ"ב ה, כ-כד; דה"ב כא, ט-י.

11. ר', ד"מ, ח[יים]-ת[דמור], אנציקלופדיה מקראית ג, ירושלים, תשי"ח, בערך: יהורם, יורם, בן יהושפט (עמודה 539).

12. מ' נאור, בית מקרא יב, ג (לא), תמוז תשכ"ז, עמ' 56 ואילך (שם מקצת מן הספרות הקודמת).

דעתו של מחבר הרשימה הזאת אין כל צורך לתקן את הכתובים. הביטוי "ותרפים הפצר" מובנו: בקש מן התרפים; וכבר פירש ר' ישעיה: "והפצר הוא הפועל"¹³. וניתן להסביר את הפסוק כך: והחטא בקסמים אינו אלא מרי, כלומר החוטא בעשותו מעשי קסמים ממרה את פי השם, וגם אָן (במובן שגרסו בו כל המפרשים, והשכיל להסבירו נאור, דהיינו: עוון), ולא אלה בלבד, אלא שאין בו בכלל תועלת, שהרי אינו אלא פנייה אל התרפים (דהיינו גילולים), שאין בכוחם לעזור. ודק הכתיב לאמור: הפצר (כלומר הטרח, הטרד (ללא תועלת)), ולא לשון ביקש, התחנן, התפלל או לשונות הנופלים על הפנייה, להבדיל, אל ה'. ודומה עליו על המחבר, כי כך הבין את הכתוב גם הרלבג בפירושו¹⁴.

אפשר גם לפרש את הכתובים בדרך שונה במקצת, אם תיחשב הו"ו של ותרפים למיותרת; כי אז יהיה הפסוק (כג) מתפרש כתקבולת הפוכה: חטאת קסם [אינה אלא] מרי [בה'].

ו[אילו] תרפים הפצר (= בקשה מן התרפים) [אינו אלא] אָן (דהיינו עוון). כאן "חטאת קסם" ברישת חלק א' של הפסוק מקבילה ללשון "תרפים הפצר" שבסיפת חלק ב' של הפסוק; ואילו "מרי" בסיפת חלק א' מקביל ל"אָן" (= עוון) ברישת חלקו השני של הפסוק. כלל מובנם של הדברים אינו שונה הרבה בשתי אפשרויות הפירוש המוצעות לעיל; אך האפשרות השנייה נראית פיוטית יותר ונאותה יותר למבנה שני הפסוקים (כב-כג) גם יחד.

בין כך ובין כך עדיין תמוה העניין מבחינת התאמתו של חלק זה מן "הפיוט" למעשה המסופר. אי-החרמתו הגמורה של כל הרכוש, אשר נלקח מן העמלקים, ודאי שיש בה משום עברה על מצוות ה', וכך מובן החלק המדבר על "שמוע מזבח טוב"; אבל מה ענין "חטאת קסם" ו"תרפים הפצר" אצל עברה מסוג זה; מה קסמים ואיזו פנייה אל התרפים יש בזביחה לה' מן השלל, אפילו למרות מצוות החרם?

ייתכן אפוא, כי לכתחילה היה "שיר" זה סמוך לפרשת תוכחתו הראשונה של שמואל, על הקרבת שאול בגלגל, כשבושש שמואל לבוא לעצרת העם¹⁵. בהעלאת זבח זו, שלא בידי שמואל (הלוי?), אולי אפשר לראות חטאת קסם, משום שנעשתה בידי הדיוט שאסורה עליו עבודה לפני ה', ומשום כך תתפרש זביחתו כהעלאת עולה לתרפים לא יועילו. ואפשר שעורך אחרון, שראה להציג את הקרע בין שאול ושמואל בתהליך הדרגתי יותר, העביר את הקטע החרף והדראמתי יותר אל פרשת ההתנגשות השנייה. ואולי יש לראות בכך (בייחוס

13. עי' מקראות גדולות בפירושו של ר' ישעיהו לפסוק כג.

14. עי' כ"ל, בפירושו של הרלבג לפסוק כג.

15. ש"א יג, ד ואילך.

ה"שיר" להתנגשות הראשונה בין שמואל ובין שאול) גם פתח לאדיקותו של שאול במצוות, כגון הזביחה על הדם^{15א} ורדיפת המכשפות^{15ב}, כדי לנקות עצמו מאשמת מרי ועוון.

ג

מלכים א, ו

בתיאור מקדש שלמה באים בכתובים כמה מונחים טכניים; ואחדים מהם בבחינת יחידים במינום במקרא, ואינם חוזרים עוד בתיאורים אחרים, שמהם אפשר היה ללמוד משהו על מהותם. כאן ידובר רק בשלושה מהם.

1. האחד, יצוע (כתיב; יַצִּיעַ קרי'¹⁶, המורה על המבנה אשר סבב את עיקר הבניין משלוש רוחותיו (צפון, מערב ודרום). יצוע זה אינו נזכר בתיאור המקביל של מקדש שלמה¹⁷. אולם תיאורו של מבנה דומה בא בחזון יחזקאל¹⁸, אלא שאין יחזקאל יודע את המונח יצוע (= יציע), וקורא למבנה זה "בית הצלעות"¹⁹. דומה, שיש להסיק מכאן שלא היה מונח זה עברי במקורו, אלא נשאל מפייהם של טכנאים הפניקיים של שלמה. אמנם אין תיבה זו מצויה בכתובות הפניקיות שבידינו, אך דומה כי דבר זה רק במקרה יסודי; ואין להבין ממי נשאל המונח, אם לא מן הפניקים. ואכן אין מובנו של מונח זה מתפרש מהשורש המצוי בעברית (י-צ-ע), אלא רק משורש המצוי בערבית, דהיינו וֻضַע = שם, הניח; והשווה מוֻضַע = מקום הנחה, מקום מיוחד למשהו; וכן וֻصֵיע = נמוך, קטן ערך; והרי היציע היה נמוך הרבה מן הבית, וקדושתו קטנת ערך לעומת בניין המקדש עצמו.

ככל הנראה לא נקלט המונח בישראל; וכאשר נזקק יחזקאל בימי גלות בבל למונח, אשר יבטא שם מבנה מעין זה, כבר לא היה המונח יצוע (יציע) משמש יותר בעברית. ועל-כן טבע את הביטוי "בית הצלעות", או שמא ירש זה את מקומו של היצוע כבר עובר לימיו של יחזקאל.

2. ומכאן לעניין צֶלַע, צְלָעוֹת. מונח זה שכיח מאוד בתיאור הבית בספר מל"א²⁰. בתיאור שבספר דה"ב אין מונח זה בא כלל, אף לא כשמדובר שם

15א. ש"א יד, לב ואילך.

15ב. שם כח, ט.

16. מל"א ו, ה-ו, י.

17. דה"ב ג, א-ד, כב; על הסיבות עמד המחבר בספרו, העומד להתפרסם לאחר זמן.

The Temple

18. יח' מא, ה-ט.

19. בדבר מונח זה ר' להלן, סעיף 3.

20. מל"א ו, ה, ח, טו, טז, לד; ז, ג.

בחיפוי הקירות. לעומת זאת מצוי המונח בחזון יחזקאל²¹. אלא שיש לתת את הדעת על כך, כי מונח יחיד זה משמש (בתיאור המקדש) בשני מובנים שונים, אם גם ניתן לפרש את המובן השני כגלגול שגור ממובנו היסודי, הראשון. מובנו הראשון כרוך במובן הגופני של צלע, עצם שטוחה הסוגרת על חלל החזה; ומכאן – לוח עץ שטוח, הסוגר על חללו של מבנה מסוים; וכך משמש המונח בתיאור חיפויים של קירות הבית וקרקעיתו בצלעות ארזים ובצלעות ברושים כסדרם²²; וכן גם במבנה הדלתות, שכל דף של דלת נעשה שני צלעים, דהיינו שני לוחות אחוזים זה אל זה (האחד לצד פנים, והאחר לצד חוץ של דף הדלת)²³. מן השימוש בלוחות עץ כמחיצות בין תאי היצוע (יציע) או כל מבנה אחר נתגלגל המונח צִלְעָה²⁴, כפי הנראה, להורות גם על החלל שבין המחיצות דהיינו התא הבודד; שכן רק כך אפשר להבין, מדוע קורא יחזקאל למבנה זה "בית הצלעות"²⁵, דהיינו מבנה התאים (להחסנה) שסביב המקדש. וכך מובנו של המונח בתיאור המבנה בחזונו של יחזקאל, ששם אין לפרשו בשום פנים כמוסב על המחיצות, אלא דווקא כמורה על התאים הבודדים (של כל המבנה כולו)²⁶.

ויש להעיר, כי בכתוב אחד מקבילה לגרסה צִלְע (= לוח עץ), גרסה אחרת (אולי דיאלקטית?): קָלַע; וזאת בתיאור הדלתות במקדש שלמה: "ושתי דלתות עצי ברושים; שני צלעים הדלת האחת, גלילים; ושני קלעים הדלת השנית, גלילים"²⁷.

וזאת להעיר; המונח הערבי قِلْع, מבצר, מצודה, אין לו גזרון מהשורש قَلَعَ (שפירושו עקר, נתש); וכנראה שאול הוא משפות הדיבור שהתהלכו בארצות הכיבוש הערבי; ויש להניח שאף הוא מקורו ב"קלע" הפניקית הנ"ל²⁸. 3. המונח דְּבִיר למרחב הפנימי שבירכתי מבנה הבית מצוי בעיקר בתיאור

21. יח' מא, ה-ט, יא, כו.

22. כך במל"א ו, טו-טז.

23. כך שם שם, לד; וכך גם בתיאור בית יער הלבנון, שם ז, ג.

24. כך במל"א ו, ה; אע"פ שתי מתרגם כאן צלע בתיבה מחיצתא (דהיינו לוחות המחיצה).

25. יח' מא, ט; אע"פ שתי מתרגם גם כאן בית מחיצתא.

26. שם שם, ה-ו (דוק: "והצלעות צלע אל צלע שלש ושלשים פעמים..."), ט.

27. מל"א ו, לד.

28. אמנם, העיר הפרופיסור חיים רבין, ידידי, שאתו דנתי בנושא זה, את אוני על

כך, כי המלה כרוכה בוודאי במכלול מלות, שפירושו: צור, רכס (قُلْعَة), רכס בודד במישור (قُلْعَة); ואני מודה לו על הערתו ועל הרשות לפרסם אותה כאן. – מכל מקום סבור המחבר, כי מדובר כאן בשורש נפרד (قَلَعَ); ותהיה זו התפתחות מהותית מקבילה למצודה בעברית (בתחילה מקום משוגב בהר, מערה בשיא הרים, ואח"כ מבצר), וייתכן כי בשורש זה נשאר הקשר עם קלע הפניקית.

המקדש שבספר מל"א²⁹, ומשמש שם כמונח ארדכלי ברור; ופעמיים בא הסבר למונח הזה: "... מבית לדביר, לקדש הקדשים"³⁰; דהיינו הוא המרחב הקדוש ביותר: קודש הקדשים.

בתיאור המקדש בספר דה"ב נקרא המרחב הפנימי אשר בירפתי הבית בשם "בית קדש הקדשים"³¹; ואילו המונח דְּבִיר בא רק בארבעה כתובים בספר זה (בזיקה לתיאור המקדש). שלושה מהם³² דומים עלינו כמובאות ישירות מתוך תעודות שנכללו בספר מל"א; וכמובן, אם הועתקה תעודה כלשונה, מצוי בה גם המונח הטכני, שהיה רווח בזמן חיבורה של התעודה. ואילו הכתוב הרביעי בספר דה"ב, שבו מצוי המונח דְּבִיר, דומה עלינו כמשובש, שהרי אין רישת הפסוק מתקשרת אל המשכו – ויעש שרשרות בדביר ויתן על ראש העמודים³³ – שעה שהמשך הדברים (על הרימונים) מתייחס בבירור לעיטור העמודים שלפני הבית. קשה לנו לדעת היום, מה היה בעצם כתוב כאן. שכן הצעות התיקונים שהועלו אינן מניחות את הדעת³⁴.

בחזון יחזקאל אין המונח דְּבִיר מצוי כלל, ובמקומו משתמש הנביא בהגדרה "קדש הקדשים"³⁵ או "קֹדֶשׁ" סתם³⁶. משמע שבזמנו כבר לא היה המונח דְּבִיר רווח. המונח דביר בא עוד פעם אחת בכתובים: "שמע קול תחנוני בשועי אליך, בנושאי ידי אל דביר קדשך"³⁷. אלא שמזמור זה טבוע בחותם המזמורים הקדומים, ויש לשייכו ככל הנראה לימי ממלכת ישראל המאוחדת, ואף המסורת מייחסת אותו לדוד המלך³⁸.

לפיכך נראה לו למחבר, כי גם מונח זה יש לחשבו למונח שאול מן הפניקית, שלא מצא לו מהלכים בישראל, ובמרוצת הימים בא במקומו מונח עברי-ישראלי, "קודש הקדשים". במקרה זה אף מצוי המונח, כפי הנראה, באחת הכתובות; אמנם כתובת מאוחרת למדיי, פוגית חדשה³⁹.

29. מל"א ו, ה, טז, יט-כג, לא; ז, מט; ח, ו, ח.

30. שם ו, טז; וכך שם ח, ו: "... אל דביר הבית אל קדש הקדשים..."

31. דה"ב ג, ח, י.

32. שם ז, ז, ט; השווה מל"א ח, ו, ט – ועוד דה"ב ד, כ; השווה מל"א ז, מט.

33. דה"ב ג, טז. וכבר ראה הרד"ק קושי זה, ונדחק להסב את ה"שרשרות בדביר" על הרתוקות הנזכרות במל"א ו, כב; ואילו את אלה אשר ניתנו בראש העמודים פירש בשרשרות נוספות.

34. ר', דרך משל, בהוצאת קיטל, BH, לכתוב בנידון.

35. יח' מא, ד.

36. שם שם, כג.

37. תה' כח, ב.

38. שם שם, א.

39. H. Donner—W. Rollig, Kanaanäische und Aramäische Inschriften, ר', Wiesbaden, 1964, I, No. 173 (l. 5); II, p. 158.

ואף כאן אין מובנו של המונח מסתבר כגיזרון מהוראת השורש העברי ד-ב-ר, אלא רק מן השורש הערבי (השונה?) 'דבר', הלך אחר גבו (של משהו), בא אחר משהו או משהו; ומכאן 'דבר', מקום (או רובע), הנמצא מאחורי משהו. ואולי לא דבר ריק הוא, כי שלושת המונחים השאולים מן הפניקית מתפרשים דווקא לפי הוראות גזרות משרשים ערביים; ועשוי הוא ללמד משהו על תכונתה של הלשון הפניקית.

ניקודו של נסתר עבר בניין פיעל בעברית הטברנית

א

העמודים הבאים הם מחקר מתאר (דסקריפטיבי), המנסה לענות על השאלה, מתי גוף נסתר של עבר פיעל במקרא, שלא בפועלי לִה, מנוקד בפתח ומתי בצירי. עד כמה שלא נפלה טעות, כללתי במחקר את כל ההיקריות של צורה זו במקרא, בסייג אחד: מלבד הכללתם בין הפעלים בדרך כלל, לא עסקתי בהיקריות של "דבר" ו"כפר", וזאת מפני שדנתי בצורה שבסגול רק דרך אגב, והכללת שני הפעלים השכיחים הללו עשויה להשפיע על העיבוד הסטטיסטי. המחקר עוסק אך ורק בניקוד הטברני, ולמעשה בניקודו של כִּי לניגוד, כפי שהוא מודפס במהדורת קיטל־קאהלה. לשם זהירות השויתי את כל ההיקריות של פעלים, שאין למד שלהם עֵין או חֵית הלועזיות, עם מהדורות לטריס, גינצבורג וסנאית ועם כִּי קהיר של משה בן אשר (נביאים)¹ וכִּי חלב של אהרן בן אשר (המכיל עתה רק נביאים וכתובים), וכן עם כל החומר המנוי בתוך האפאראט של גינצבורג. לא מצאתי באלה אלא מעט הבדלים באשר למקרי צירי ופתח בצורה זו (אבל מצאתי הבדלים באשר לסגול). אין כאן דיון במסורות האחרות של קריאת המקרא, המנקדות או תמיד פִּעַל או תמיד פִּעַל בצורה הנדונה.

הרי רשימת הפעלים הבאים במקרא בנסתר עבר פיעל (פרט ללִה)²:
ומספר היקריותיהם:

1. על פי הצילום שבספרייה הלאומית, שלעתים קשה להכיר בו את הניקוד. תודתי נתונה להנהלת אולם הקריאה למדעי היהדות, על שאפשרה לי לעבור על הצילום.
2. הגני מודה למר יעקב בהט, שבזמן שהכונתי את רשימתי זו, העמיד לרשותי רשימה דומה שעשה לפני שנים. אגב, יש רשימה כמעט שלמה גם אצל זאב אריה כהן, מִסְבּוֹת הַפִּעַל, וְלֵנָא תַרְנִיז, עמ' 375.

טבלה א

1. בפתח בלבד (42 פעלים)

אבד (3)	חבר (1)	כתת (2)	נחל (1) ⁸	סגר (2)	קים (2)
אחר (1) ³	חזק (1)	להט (1)	נחם (5)	עבר (1)	קצר (1)
ארש (1) ⁴	חשב (5)	למד (1)	נחת (1)	עפר (1)	רחם (3) ¹¹
בור (1)	חשק (1)	מדד (1) ⁶	נכר (1)	פור (2)	רחק (2) ¹²
בשר (1)	טהר (5)	מהר (2)	נקף (1)	פלג (1)	רצץ (1)
דכא (1)	יסד (3)	נבט (1) ⁷	נקר (1) ⁹	פרש (1)	שלם (4)
זקק (1)	יסר (4) ⁵	נהג (1)	נתץ (1) ¹⁰	קדש (2)	שקץ (1)

2. למ"ד לועית בפתח בלבד (10 פעלים)

בלע (4)	גלח (3)	נחת (3)	שפח (1)	שלח (19)
בצע (1)	זבח (1)	שמח (1) ¹³	שכח (1)	שסע (1)

3. ראב"ע בר' לד, יט: על משקל ברך נבות (מ"א כא, יג).

4. במסורת השומרונית של היום בדב' כ, ז בבניין קל ו' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ג, 132) אבל "תארש" בדב' כח, ל נקרא כפיעל (שם, 147), וראה בן-חיים, שם א, 88, הערה 3.

5. למעשה ארבעתן היקרות אחת, שכן כולן באותו משפט.

6. איוב ז, ד. לא בטוח שזה פועל (כך ראב"ע). בשבעים "מת", בתרגום: נדדית, כאילו המלה בטקסט שם-פעולה משורש נדד, ראה המשך הפסוק; כך גם רש"י. דורם, בפירושו לאיוב, אומר, שהמלה אינה ניתנת לפירוש; טור-סיני, בפירושו מהד' תשי"ד, מוחק אותה. 7. ישע' ה, ל – פיעל לפי ראב"ע, רד"ק, מגדלקרן, גוניוס-בוהל, בראון-דרייבר-בריינס; נפעל לפי משפט האורים ובן יהודה.

8. יהושע יג, לב. ציון המסורה במקום: ב', משווה לנפעל של חלל, יחו' כה, ג (קמוץ בטעם רביעי), שגם לידו רשום: ב'.

9. איוב ל, יו, פיעל לפי רוב המילונים, רש"י, ראב"ע. הסביל בתרגום, בשבעים ובוולגטה אינו מעיד דווקא על תפיסת המלה כנפעל, אלא יכול להיות, כפי שמציע טור-סיני בפירושו, שהיא נסתר יחיד במובן סתמי, ותורגמה כסביל, כמו שנהגו התרגומים הרבה פעמים. דורם מתקן: נקרים (נפעל).

10. דה"ב ג, ג; במספר כ"י ודפוסים ראשונים בבניין קל, עיין ג' (= גינצבורג).

11. אין יסוד ל"רחם" בצירי ובאתנה שמביא מ"צ שניידר, תורת הלשון בהתפתחותה, עמ' 321; ועיין הערה 39 למטה.

12. בישע' כט, יג קוראת מגילת ישע' א': רחוק, ועיין על גירסה זו "קוטר, הלשון והרקע הלשוני, עמ' 248. איני מבין, על סמך מה קובע האפאראט בק"ק, כי התרגום והרומי-העתיק קראו רחק בבניין קל, שהרי גם השבעים, הוולגטה, הסורי ורס"ג עושים "לבו" נושא ל"רחק".

13. דב' כד, ה, במסורת השומרונית בבניין קל (בן-חיים ג, 139), כפי שמציע לקרוא גם ק"ק ע"פ ת"א ות"י.

3. בצירי בלבד (40 פעלים)

אזן (1)	חטא (1)	כבש (1)	מלל (1)	עור (3)	שחת (8) ²⁰
אמץ (1)	חלל (5)	כהן (2)	נאץ (2)	עקר (1)	שכן (1)
באר (1)	חלץ (1) ¹⁵	כזב (1)	נאר (1)	פצל (1) ¹⁹	שרת (2)
בער (4)	חמש (1) ¹⁶	כחד (1)	נגן (2)	קבל (2)	תכן (3)
הלל (1)	חקר (1)	כשף (1)	נחש (2)	קלל (3)	תקן (1)
חבל (1)	חרף (7) ¹⁷	מאן (5) ¹⁸	נער (1)	קנא (4)	
חבש (1) ¹⁴	טמא (9)	מגן (1)	נפץ (1)	שכל (1)	

4. למיד לועית בצירי בלבד (2 פעלים)

צמח (1)	בקע (2)
---------	---------

5. פתח וצירי באותו שורש (9 פעלים)

בצירי	בפתח	בצירי	בפתח	
1	2	נשא	212	ברך
3	3	פתח	1	גדל
233	1	קצץ	2	גדע
1	9	שבר	18	מלא (בקמץ) ²²¹
			1	מלט

6. סגול וצירי באותו שורש (4 או 5 פעלים)

בצירי	בסגול	בקש
8	241	

14. איוב כח, יא. חוקרים שונים מתקנים: חפש, על פי עקילס, תיאודוטיון והוולגטה (הפועל בשבועים, שגם אותו מצטטים כאסמכתא לתיקון זה, אינו מתרגם לעולם 'חפש', אלא רק 'גלה', 'חשף', וכד').

15. ויק' יד, מג, בחומש השומרוני: חלצו, ס"א חליצו; במסורת השומרונית של היום: החליצו, עיין בן-חיים ג, 64; 37, A. Murtonen, *Materials* II, 16. בר' מא, לד, בחומש השומרוני: יחמש.

17. בשופ' ה, יח רושם ג' את הכתיב בסגול תחת הרי"ש ובנסוגת הטעם, בטעם דרגא, מארבעה כ"י ומדפוס שונצניו רמ"ח, ברישא רנ"ב, רנ"ד; וכן ברי"ש צרויה ובנסוגת הטעם, במירכא כמו בק"ק, מכ"י אחד ומדפוס בומברג ב'.

18. הכתיב: מאין, הנמצא בק"ק בדב' כה, ז, נובע מכ"י לנינגרד.

19. בר' ל, לח, במסורת השומרונית בניין פָּעַל, עיין מורטון, שם עמ' 165.

20. במסורת השומרונית קל, עיין בן-חיים ב, 119, הערה 9.

21. במ' כג, כ, בשומרוני: אברך, וכך תרגמו השבעים, ת"א ורס"ג.

22. יר' נא, לד. בהללי, ב"כ כ"י ובדפוס פסרו רע"ה בצירי (ג').

23. בשמ' לט, ג השומרוני: קצצו. עיין גם הערה 54.

24. משלי יד, ו. הסגול בכ"י חלב, כ"י לנינגרד, כמה מכה"י הקדומים בנ', דפוס

בסגול	בצירי
דבר ²⁵	29
(חרף) ²⁶	(6)
כבס	2
כחש	3
	272

7. בסגול בלבד (פועל אחד)

כפר (32)

מלבד אותן הצורות, שניתן גם להבינן כנפעל (ושנמנו בהערות), יש גם כמה מקרים, אשר בהם יש ספק, אם לא מוטב להבינם כמקור²⁸: באר (דב' א, ה)²⁹; בור (תה' סח, לא)³⁰; חלץ (ויק' יד, מג)³¹; נחת (ש"ב כב, לה)³²; עפר (ש"ב טז, יג)³³; קצץ (שמ' לט, ג); תכן (איוב כח, כה)³⁴. צורות אלו הוכנסו כאן בחשבון, בגלל הספק.

בשעה שאנו באים לבדוק, משום מה נתחלקו התנועות כפי שנתחלקו, עלינו לזכור, שרק במעטים מן הפעלים שנמצא מהם בניין פיעל במקרא, מופיע נסתר עבר. וכן יש לשים לב, כי מבין 109 הפעלים המנויים כאן, 57, כלומר 52%, באים רק פעם אחת במקרא. על כן פויזה המסקנה, הרווחת כנראה בקרב יודעי עברית³⁵, שפעלים מסוימים הופיעו תמיד בפתח, ופעלים אחרים

שונצו רמ"ה, שלוניקי רע"ה, בומברג א', לטריס ועוד; צירי בכתב-יד, דפוסי נפולי רג"א, ליריא רג"ב, ברישא רג"ד, פסרו רע"א, בומברג ב', סנאית, ועוד.

25. המספרים על פי מנדלקרן.

26. עיין הערה 17.

27. בנסיגת הטעם, ויק' ה, כב; איוב ח, יח. בשני המקומות רושמת המסורה הקטנה בק"ק: ג'. איפה היה המקום השלישי בסגול (שאינו בק"ק)? אולי זה היה ויק' ה, כא, שגם לידו רשום: ג', כי בק"ק רשום ליד מ"א יג, יח: ב', אע"פ שבמהדורה זו יש 3 מקרים בצירי. 28. על צורה זו של מקור פיעל, עיין בדקדוקו של Fr. Boettcher ב (1866), עמ' 286;

גוניוס-קאוצש סעיף 52. חסר בבאואר-ליאנדר ובברגשטרסר.

29. השומרונים קוראים כמקור, עיין בן-חיים ג, 90.

30. עיין ג'.

31. כך קהלר במילונו.

32. קהלר במילונו מתקן לצורת המקור, בגו"ן פתוחה.

33. ק"ק מתקן לצורת המקור ע"פ.

34. דורם מתרגם כמקור ע"פ ההקבלה.

35. כך חושב כנראה צ' הר"זהב בדקדוקו, ג, 487, באמרו, שאין להכריע אם פתח או צירי היו התנועה הקדומה, "כמדמה, ששתי צורות אלו הן של בנות-לשון ששלטו בזמן אחד במקומות שונים". הערתו של ריב"ג, כי "פעל בצירי... או פתח... ופעל בצירי תחת הפתח ופתח תחת העין, או בצירי תחת שניהם... הם כלם בנין אחד" (הרקמה, מהד' וילנסקי-טנא, תשכ"ד, א, קסד) עושה את הרושם כאילו הוא מתפלמס נגד מי שחשב בזמנו שלפניו בניינים שונים.

תמיד בצירי, ורק אותם הפעלים המועטים, שמסורות לנו מהם שתי צורות, הופיעו על פי חוקיות מסוימת בהקשר הלשון. מקרי ברכ (2:15), מלא (1:18), שבר (1:9), בקש (1:8), דבר (1:7,7) מוכיחים, כמה קטנים אף בטקסט בגודל המקרא הסיכויים, ששתי הצורות שהיו קיימות בלשון תופענה בתוך הטקסט. עלינו לגלות את התבנית (pattern), שלפיה מופיעות הצורות השונות, ואת הגורמים הלשוניים שהשפיעו על הופעתן, כדי שנוכל להציע כללים.

ב

אנחנו יכולים לומר בוודאות, שאין הבדל הניקוד הזה קשור בטקסטים מוקדמים ומאוחרים. אפילו היינו מניחים, שהבדל כזה יישמר, הרי הצורות הפתוחות והצרויות מתחלקות בשווה בספרים מוקדמים ומאוחרים. לדוגמה, בדיקת הצורות היחידאיות בפתח ובצירי שלא בלועית, מראה בתורה, ביהושע, בשמואל וברמיהו יחס 11:9, במלאכי, באיוב, בקהלת באיכה, ובאסתר 8:10. כבר עמדו מספר מדקדקים על כך, שלפני מקף יש רק צורות פתוחות³⁶, ובסוף פסוק רק צורות צרויות³⁷, ופה ושם הוזכרו טעמים גם בקשר עם הופעת צורות מסוימות³⁸. מן הראוי לבדוק ביתר דיוק את האפשרות של ויסות תפוצת שני הניקודים על פי הטעמים. הטבלה הבאה מכילה את כל ההיקריות, חוץ מאלו של דָּבָר, כָּפָר, בסגול, על פי הטעמים שבמהדורת קיטל-קאהלה. הטעמים של כל הפעלים שאינם מסתיימים בעיין וחית נבדקו על פי הטקסט והאפארט של גינצבורג, וההבדלים נרשמו בהערות.

איחדתי את טעמי כ"א הספרים וטעמי אמ"ת. קווים כפולים מבדילים בין טעמים בעלי דרגה שונה (בכ"א הספרים). מסיבות שיתבררו להלן, סידרתי את הפעלים בכל קבוצה על פי האות הסופית, ופעלים בעלי אותה אות סופית ע"פ עה"פ, והבאתי את ע, ח בסוף הא"ב. במקרים מועטים בלבד רשמתי את מספר ההיקריות בסוגריים. כיוון שמספר ההיקריות מותנה ע"י צורכי הטקסט, ואין בו משמעות לגבי עניינו, לא ראיתי לרשום אותו בכל מקום.

36. כגון M. Wasmuth בדקדוקו, קיל 1666, עמ' 95; גוניס-קאוצש, סעיף L 52.
37. כגון גוניס-קאוצש; אונגאד בדקדוקו, 1912, עמ' 125-126; ז'ואן בדקדוקו, 1923, עמ' 116; מ"צ שניידר, חלק ג, תרפ"ד, עמ' 320; ברנשטרסר, חלק ב', 1929, עמ' 95; מאיר לאמברט, 1946, עמ' 289; צ' הר-זהב, חלק ג, תשי"ג, עמ' 486. הדקדוקים של באואר-לאנדר ושל H. S. Nyberg (1952) מתעלמים כליל מבעית התפוצה.
38. בפרט אצל י' אולסהאוזן, 1861, עמ' 538-540.

טבלה ב

1. טעמים מפסיקים לפי דרגותיהם

הטעם	פתח	צירי
סילוק	אין	דבר, טמא, מלט, קבל, שבר, דבר, 18), כבש, פתח, גדע, בקע ³⁹
אתנח	אין	חלל, דבר (9), עור, חבש, פתח, גדע, בקע
סגול	אין	דבר (1) ⁴⁰

מלא, חטא

כזב

ברך⁴¹

גדל, פצל

קים, שלם

זקף,
זקף גדול,
רביע מוגרש

כהן, תכן

כבס

חרף, כשף

קצץ

עור, חקר, עקר

חבר, מהר

נחש

שרת

צמח

מלא, טמא

כחד

ברך⁴²

אבד

טפחא
(של כ"א ספרים)
דחי

39. ז"א כהן (ראה הערה 2), נותן רשימה של פעלים בצירי בהפסק, שאינה מבוססת על המקרא כלל. נראה שמשם לקח מ"צ שניידר (ראה הערה 11) את הדוגמה רתם בצירי, כי פועל זה מופיע ראשון בסדרה של כהן, ושניידר מצטט את כהן במקום.

40. יהושע יד, י. הערת המסורה: ל' וכל אתנ' וסופ' פסו' דכר.

41. תה' י, ג.

42. במ' כג, כ.

הטעם	פתח	צירי
	רחם, שלם	חבל, קלל
טפחא (של כ"א ספרים), דחי	רצץ, נתץ חזק	מאן, תקן
	עבר, שבר, טהר, פזר, עפר	בער
<hr/>		
	שלח, שמח, נתח, פתח גדע	כחש, בקש
<hr/>		
	חשב	מלא, טמא, קנא
	נחם	קבל, שכל, מלל
פשטא	שבר, סגר	מאן אמץ
	שלח בלע	כחש, נחש, חמש
<hr/>		
	נקף שבר	מלא, טמא
רביע, תביר	שלח	באר בקש
<hr/>		
פזר, גרשיים, מהפך לגרמיה	שקץ פזר ⁴³ שלח	אין

43. תה' קיב, ט מהפך לגרמיה. ס"א אין כאן פסק (ג'), כלומר מהפך רגיל.

2. כל הטעמים המחברים

צירי	סתח
חטא, מלא, טמא (9), קנא, נשא (1) ⁴⁶	דכא, מלא ⁴⁴ , נשא (2) ⁴⁵
	נהג, פלג
	אבד, יסד
	נבט, להט
	ברך (15)
הלל, חלל, קלל	גדל, נחל
	נחם, רחם, (קים), שלם
מאן, מגן, נגן, כהן, און, שכן, תכן ⁴⁷	
כבס (1) ⁴⁹	[כבס בסגול (12) ⁴⁸]
חרף ⁵⁰	
נאץ ⁵² , חלץ, נפץ ⁵³ , קצץ (2) ⁵⁴	קצץ (1) ⁵¹
	רחק, זקק, חשק
נאר, בער, נער	שבר, סגר, טהר, מהר, בזר,
	אחר, נכר, יסר, קצר, נקר, (בשר)
	(ארש), פרש

44. יר' נא, לד במירכא; אך ראה גם הערה 22.

45. מ־א ט, יא (קדמא); עמוס ד, ב (מהפך).

46. ש־ב ה, יב (מונח אחרי מפסיק).

47. ישע' מ, יג במירכא. לטריס בפשטא; ס־א בג' בטיפחא, ע־פ כתבי־יד קדומים ודפוס שונצינו רמ־ח.

48. מלבד אלה בסגול רק במד' יט, י בתלישא גדולה; לטריס בצירי.

49. בר' מט, יא במהפך.

50. תה' נו, ד ס־א בטרחא וס־א בדחי, האחרונה בשלושה דפוסים קדומים (ג);

וראה גם הערה 17.

51. מ־ב יח, טז בקדמא.

52. בתה' י, יג (טרחא) ס־א במונח וס־א בדחי (ג).

53. תה' קלו, ט בעילוי; ס־א במירכא (ג).

54. שם' לט, ג (וראה הערה 23); תה' מו, י, שניהם במונח. תה' מו, י הוא המקום

היחיד במקרא של נסתר עבר פיעל שנשמר בתעתיק יווני, שהוא *α.σσες* עיין E. Brønno, 1943, p. 64.

A. Sperber, Historical Grammar etc., 1966, p. 185. *Studien etc.*, 1943, p. 64

עדיין *α.σσες* ואינו מביא את ברנו. שאר הדוגמות אצל שפרבר שם הינם שמות

פרטיים, לא צורות פועל.

פתח	צירי
קדש	כחש ⁵⁵ , בקש (6)
נחת ⁵⁶ , כחת	שחת, שרת
זבח, גלח, שכח, שלח, שפח,	
נתח, פתח	
בלע, שסע, בצע	

3. מקף⁵⁷

חשב (3)	מלא (2)
מדד, למד ⁵⁸	
מלט	
שלם	
נכר	

ג

סיכום ראשון של טבלה ב מלמד:

- (א) כל המקרים בסילוק ובאתנח מנוקדים בצירי.
 (ב) השוואת היחס המספרי בין פעלים פתוחים לצוריים שאינם בלמד-לועית בטעמים מפסיקים וטעמים מחברים מראה:

טעמים מפסיקים	טעמים מחברים	
17	41	פתח
34	28	צירי

זו כמעט פרופורציה הפוכה (במפסיקים 1;9 ואלו במחברים 1;5:1).
 אחרת לגמרי התמונה בשרשים בלמד-לועית (ע, ח):

טעמים מפסיקים	טעמים מחברים	
5	10	פתח
1	0	צירי

ג) אין הבדל דומה בין מפסיקים בעלי דרגה גבוהה (מלכים) ובעלי דרגות נמוכות יותר (משנים ושלשים):

55. ויק' ה, כא בקדמא. כחש בסגול ובנסוגה הטעם ויק' ה, כב; איוב ה, יח; אך ראה גם הערה 27.
 56. ש-ב כב, לה במירכא. ס-א בתביר (ג).
 57. במקף מופיעות גם בקש בסגול, מש' יד, ו (אך עיין הערה 24), ומספר מקומות של דבר בסגול.
 58. קה' יב, ט. ס-א במירכא (ג).

משנים ושלישים	מלכים	פתח
10	17	פתח
13	28	צירי

אמנם בשלישים אין כלל מקרה של צירי, אך אין לייחס לכך חשיבות, הן בגלל המספר הזעום של היקרויות (3), הן בגלל הופעת צירי במחברות. (ד) הפתח שלט כמעט בהחלט במקף (6:1).

ד

הנטייה המסתמנת אינה מגיעה אף ליחס 1:2, וכמובן היה רצוי לגלות גורמים נוספים, שישפרו את מידת החזוי. גורם זה נמצא לנו בעיצורים הסופיים של הפעלים הנידונים⁵⁹. לשם כך עלינו לסקור את התנהגותם של הפעלים בעלי ניקוד כפול במצבי-סיום שונים.

טבלה ג

פעלים משתנים

א. צירי/פתח

1. מתועד צירי בסילוק ובאתנח				
הפועל	קיסרים	מפסיקים אחרים	מחברים	מקף
גדע	צירי (2)	פתח		
מלט	צירי			פתח
פתח	צירי (3)	פתח	פתח (2)	
שבר	צירי	פתח (5)	פתח (4)	
2. מתועד צירי בטעם מפסיק				
מלא		צירי (8)	צירי (8), קמץ (1)	צירי (2)
ברך		צירי (3),	פתח (15)	
גדל		צירי (1)	פתח (2)	
קצץ		צירי (1)	צירי (2), פתח (1)	
3. צירי מתועד רק בטעם מחבר				
נשא			צירי (1), פתח (2)	

59. הוצע ע"י Boettcher בדקדוקו, ב, 1868, עמ' 286, עם הדגמות לא מוצלחות; בצורה כללית הודה באפשרות זו Koenig בדקדוקו, א, 1881, עמ' 187; שתי דוגמאות (ג, ל) בדקדוקו של אולסהאוזן, 1861, עמ' 538-540.

ב. צירי / סגול

מקף	מחברים	מפסיקים אחרים	"קיסרים"	הפועל
	צירי (1), סגול (11)	צירי (1), סגול (1)		כבס
סגול	סגול	סגול	צירי	דבר
סגול	סגול	סגול		כפר
	צירי (1), סגול (2)	צירי (2)		כחש
סגול (1)	צירי (6)	צירי (2)		בקש

טבלה ד

פעלים בלתי משתנים (בנבולות התיעוד)

1. צירי ב"קיסר", במפסיקים ובמחברים

סמא	2	5	1
-----	---	---	---

2. צירי ב"קיסר" ובמפסיקים

קבל	1	1
עור	1	1

3. צירי ב"קיסר" ובמחברים

חלל	1	3
-----	---	---

4. צירי במפסיקים ובמחברים

קנא, קלל, מאן, כהן, תכן, חרף, בער, שחת, שרת

5. פתח במפסיקים, במחברים ובמקף

שלם	2	1	1
חשב	2		3

6. פתח במפסיקים ובמחברים

אבר, שלח, נתח, נחם, רחם, קים, בלע, סגר, טהר

38 פעלים אלה הם 36% מכל הפעלים, שמהם ידוע נסתר עבר פיעל. מלבדם יש 13 פעלים הבאים יותר מפעם אחת, אך תמיד באותו מצב-סיעום (יסד, גלח, נגן, נאץ, רחק, מהר, נכר, יסר, קדש, כתת - בטעם מחבר; פזר, נחש בטעם מפסיק; בקע בקיסר), כך שאין לדעת איך היו מתנהגים במצב-סיעום אחר, כמו שאין לדעת זאת לגבי 57 הפעלים היחידאיים בצורה זו. מאידך גיסא יש לקבוע,

כי על הפעלים הנ"ל לא ידוע לנו, שיש יותר מאפשרות ניקוד אחת בתוך אותו מצב-טיעום, כפי שאנחנו יודעים על הפעלים: מלא, נשא, כבס, קצץ, כחש. מטבילה ג אנחנו יכולים להסיק, שיש פעלים, שבהם צירי ופתח משמשים בערבוביה באותה דרגת טעמים. דוגמאות יש רק במחברים (מלא, קצץ), וכגון זה בצירי וסגול, אבל אין שום מקרה, אשר בו ישמש במפסיקים פתח (בין לבד ובין בערבוביה) ובמחברים צירי. (מקרה כזה יש אמנם בין מחברים ובין מקף: מלא). אדרבא, מורגשת נטייה קלה בפעלים המשתנים, שלגבם קיים תיעוד מספיק, להרבות בטעמים מחברים בפתח או בסגול יותר מאשר במפסיקים (עין: ברך, כבס). רק במקרה אחד, גדל, הנטייה הזאת מופיעה בצורה נקיה: צירי במפסיקים, פתח במחברים.

אם נסתכל בעיצוריהם הסופיים של 5 השרשים, שבהם מתועד חילוף תנועות צירי/פתח בין מפסיקים ומחברים, נראה בשני הפעלים המסתיימים באל"ף נטייה ניכרת לצירי (מלא, נשא), וכמוהם בשורש קצץ. באלה הצירי 'פולש' למחברים. ברור, שעל חומר כה מועט אין לבסס הנחה של הבדלים בין השרשים לפי העיצורים הסופיים.

אבל מותר לנו לראות את הפעלים הבלתי-משתנים כמקרים נוספים של 'פלישה' כזאת. אין נפקא מינה אם נשער, שבמקרה לא נמצאו במקרא היקרויות של פתח במחברים כמו קלל, או צירי במפסיקים בפועל כגון טהר, או שהמצב המתועד מייצג למעשה את המצב שבלשון.

יתרה מזו, גם את הצורות היחידאיות מותר לנו לראות כעדויות לקיום ניקוד מסוים באותו מצב-טיעום, באותן ההסתייגויות. כלומר, אם נמצא, למשל, חזק בפתח רק פעם אחת, זאת בטעם טפחא, נוכל להניח שלפנינו לכל הפחות פועל מן הטיפוס של ברך (צירי במפסיקים, פתח במחברים), כשלפנינו פעם אחת און בצירי, בטעם מונח, נוכל להניח לכל הפחות פועל מן הטיפוס קצץ. שיקול זה מראה, שלשם ניתוח יש להתייחס לתיעוד שבכל מצב-טיעום כאל יחידה נפרדת, מפני שאמנם אפשר לומר הנחות מסוימות לגבי המצב השני, אבל אין הראייה הנפרדת של כל שורש מאפשרת לנו חיזוי חד-משמעי. נוכל, אם כן, לרשום את מספר השרשים המופיע בכל מצב-טיעום בלי לשים לב, איך ההופעות הללו מצטרפות לשרשים שלמים. הטבילה הבאה מראה את תוצאות הרישום הזה במספרים, לפי עיצורים סופיים. כדי לחסוך מקום, כבר סידרתי את העיצורים הסופיים לפי התוצאות, משרשים המראים נטייה קיצונית לפתח אל נטייה קיצונית לצירי:

טבלה ה				עיצור סופי
פתח		צירי		
מחבר	מפסיק	מחבר	מפסיק	
4	4	0	0	מ
7	3	0	1	ח
3	2	0	0	ע
3	1	0	0	ק
2	1	0	1	ט
1	1	0	1	כ ⁶⁰
0	1	0	1	ב
11	6	3	5	ר
3	0	5	3	א
1	0	2	1	ש
0	1	1	2	ס
1	3	4	2	צ
2	0	2	2	ת
2	0	3	7	ל
0	0	7	4	נ

ברשימה הזאת חסרים שרשים המסתיימים בזיין (אין שורש כזה ברשימתנו), סמך (רק כבס, שבו אין פתח), טיית, גימל, שיין שמאלית (שבהן מתועדות רק צורות בפתח במחברים, ואין כלל תיעוד למפסיקים).

בגלל מספר המקרים הקטן והסיכוי הרב למקריות יש ערך מוגבל לשורות אחדות שבטבלה ה. אך למולנו מרובים המקרים דווקא בשורות הקיצוניות והאמצעיות, כך שנוכל לחלק בביטחון-מה את העיצורים הסופיים לשלוש קבוצות:

- א. קבוצה הנוטה לפתח: מ ע ח ק ב ד כ?
- ב. קבוצה הנוטה לצירי: נ ל צ פ ת
- ג. קבוצה אמצעית: ר א ש

נסייתן של הגרונות בסוף השורש (אך לא באמצעיתו) לפתח כבר הזכרנו אצל כמה מדקדקים⁶¹, ואולסהאוזן אף ראה שכל שורשי ליג בצירי⁶². אולסהאוזן

60. מדובר רק בשורש ברך.

61. כך כבר ואסמות (ראה הערה 36), שממנו העתיק אולי אולסהאוזן. ראה גם

62. שם, שם.

בסוף המאמר הזה.

המסתיים במים, וקבוצת הפעלים הנוטים לפתח מיוצגת רק ע"י שלושה פעלים בלמיד לועית. מכך אמנם אפשר להסיק, שפועלי הקבוצה הזאת נקודו בצירי במצב-טיעום זה, אך תמיד יקנן בלבנו הספק, שמא התנהגו ע, ח בדרך שונה משאר פועלי הקבוצה הזאת. בקצה השני של סולם הטעמים יש במקרא שבעה פעלים, אך ביניהם חסר לנו לא רק פועל המסתיים בנון, אלא קבוצת השרשים הנוטים לצירי בכלל אינה מיוצגת. כנגד זה מופיע הפועל מלא, דהיינו פועל מן הקבוצה האמצעית, בצירי. לאור היעדר של פעלים אחרים גם מן הקבוצה האמצעית, פרט לאחד, נכר, אין לשלול במצב-טיעום זה אף את האפשרות, שרוב הפעלים בקבוצה האמצעית היו מנוקדים בצירי. על כן קביעותינו לגבי ניקוד הצורות בהפסק ובמקף אינן מבוססות, כפי שאפשר לחשוב במבט ראשון⁶³, על הממצא, אלא במידה ניכרת על אקסטרפולציה מן המסקנות שאפשר להגיע אליהן על סמך שני מצבי-הטיעום האמצעיים.

נוכל, אם כן, להביע את מסקנותינו בצורה הבאה: בפעלים שאינם ליה מווסת ניקודה של ההברה השנייה בנסתר עבר פיעל על ידי שתי נטיות, הפועלות בבת-אחת. הראשונה היא לקראת צירי במידה הולכת וגוברת מתיבה מוקפת לתיבה בטעם אתנח או סוף-פסוק (הדרגות: מקף, טעם מחבר, טעם מפסיק, טעם קיסר); השנייה לקראת צירי במידה הולכת וגוברת משרשים המסתיימים במים לשרשים המסתיימים בנון (הסולם: מ ח ע ק ד כ ב ר א ש פ צ ת ל נ – מקומן של ג ז ט ש לא נקבע, ס שייכת כנראה לאמצע הסולם). בשרשים המסתיימים בעיצורים ס ר ש אפשר גם ניקוד בסגול באותם התנאים שבהם מופיע פתח בשאר השרשים.

פרט למקומן של ח, ע, אין לי כל הצעה למיון פוניטי או פונולוגי של העיצורים הנ"ל, אשר יסביר למה יש בהם העדפה לפתח או לצירי. אין לי גם כל הצעה לגבי השפעה משלימה של אות השורש האמצעית, או תכונה פוניטית אחרת שבשורש. אדרבא, לעתים נראה כאילו האות האמצעית שבשורש משפיעה בכיוון הפוך ממקומה בסולם הנ"ל.

המודל שנוסח למעלה רחוק מלהיות כלל מן הסוג האהוב על המדקדק הנורמטיבי, כי אינו מאפשר חיזוי חד-משמעי. בגלל קשריו עם הטעמים אינו ניתן להפעלה בלשון ימינו אף בעיבוד מפושט. אפשר רק לומר, שהממצא המקראי אינו מצדיק את נטיית המדקדקים והמילונאים של זמננו לייחד לפועלי למיד לועית את הניקוד בפתח, בשעה שלשאר השרשים ניתן הניקוד של הפסק בצירי.

63. ראה במחקרים המצוטטים בהערה 37.

עיונים בדרכי המליצה שבמקרא ובכתבי אוגרית

נוסחאות השליחות והמכתב בכתבי אוגרית

בשנת 1918 הוכיח שרידרי במחקר בסיסי, שנוסחת הפתיחה של המכתב האכדי מתקופת הברונזה חוזרת על נוסחת השליחות בעל פה, שקדמה בזמן להמצאת הכתב, ומאז רבה הספרות על נושא זה ההולכת בעקבותיו.¹ יש אפוא להניח מראש, שכלל זה או מעין זה חל גם על כתבי אוגרית, השייכים למאות י"ד וי"ג לפני סה"נ.

הנוסחה שפותח בה מכתב נמצאת באוגריתית בשתי צורות:

3.1 תחמ(=נאום) x ל y רגמ(=אמר)

4.2 ל y רגמ תחמ x

לעומת זאת נמצאת בשירת העלילה הקדומה נוסחת השליחות:

ורגמ ל y (שם מקבל הידיעה) תני ל y₁ (כינוי מקבל הידיעה)

תחמ x (שם שולח הידיעה) הות x₁ (כינוי שולח הידיעה)

כלומר: ואמר ל y שנה ל y₁

נאום x דבר x₁

כדוגמה נביא את הטקסט VIII 51, שר' 29 - 35 - II 67, שר' 8 - 11²

ורגמ לבנ אלמ מת תני לידד אל עור

תחמ אלאיני בעל הות אלאי קרדם

כלומר: אמר לבן אליים מות שנה לידד אל גיבור

נאום החזק בעל דבר החזק קרדם³

1. O. Schroeder, *BZAW* 33 (1918), pp. 411-417.

2. C. Westermann, *Grundformen prophetischer Rede*, München 1940, pp. 71-75.

ושם ספרות. והשווה ש-א ליוושטם, אנציקלופדיה מקראית, ערך מכתב.

C. H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Roma 1965, text 138, ll. 1-3; text 1015, 3.

ll. 1-3; Ch. Virolleaud, *Le Palais Royal d'Ugarit*, V, Paris 1965, text 127, ll. 1-3.

Cf. Gordon, *ibid.*, text 18, ll. 1-3; text 89, ll. 1-5; text 95, ll. 1-4; text 117, 4.

ll. 1-4; text 1014, ll. 1-4; Virolleaud, *ibid.*, text 159, ll. 1-3.

5. cf. Gordon, *ibid.*, ^cnt III, ll. 8-11; VI, ll. 21-25. חלקה השני של הנוסחה

עשוי לחזור בסנית השליח אל מקבל הידיעה לפי הדגם: תחמ X, הות X₁. והשווה

נורדון, שם טקסט II 67, שר' 17-18; ענת IV, שר' 51-52.

6. אלמ, ספק לשון אליים ספק לשון אל בתוספת מים אנקליטית.

7. קרדם - מזכיר אכדית qurādu - גיבור, כינוי רגיל לאלים ולמלכים. אך קרדם נכתב

באוגריתית בכל מקום במים בסוף המלה ועקביות כתיב זה מסייעת לפירוש המקובל: קרדם.

וריאנטה לנוסחה זו נמצאת בטקסט 137, ש' 16-17:
 ורגמ לתר אב[ה] אל   תני לפחר [מעד
 תחמ ימ בעלכמ   אדנכמ ת[פס נהר]
 כלומר: ואמר לשור אביהו אל   שנה לאספת המועד
 נאום ים בעלכמ   אדוניכם שופט נהר

כאן ניכרים שני הבדלים. (א) בצלע השנייה של החרח הראשון בא במקום כינויו של אל 'אספת המועד'. הבדל זה נובע מכך, שיש כאן לידיעה שני מקבלים, ולא אחד, כמו במקרה הרגיל. (ב) בצלע השנייה של החרח השני חסר השם הות, הרגיל כאן לבוא בתקבולת אל תחמ, והצלע כוללת תקבולת כיאססית אל י'מ בעלכמ' בלבד⁸.

עצם צורת תקבולת הצלעות נעלמת בעלילת כרת ש' 248-249:
 ורגמ [לכרת תע]
 תחמ [פבל מלכ]

ונמצאת שם אפילו צורה קצרה עוד יותר בדברי פבל אל מלאכיו בכרת ש' 125:
 תחמ פבל מלכ.

ניתן לשער מראש, שכל הנוסחאות המובאות כאן משקפות את נוסחת השליחות או התפתחו ממנה, ונסה לעקוב אחרי השתלשלות הדברים:
 1. אם נזניח לפי שעה את הנוסחה המקוצרת בכרת 125, נוכל לקבוע שבשירת העלילה קודמת הנוסחה 'ורגמ ל y'. בכל מקום לנוסחה 'תחמ x'. בעוד שבמכתבים ניכר חילוף חופשי בין 'ל y רגמ. תחמ x' לבין 'תחמ x. ל y רגמ'. סדר הדברים, הנוהג בשירת העלילה, הוא הסדר המקורי של נוסחת השליחות. שולח הידיעה הפונה אל שליחו פותח בכל מקום בפקודתו אל השליח ללכת אל מקבל הידיעה ומוסיף: 'ואמר אליו. נאום x'. סדר זה אינו ניתן להיפוך, ומכאן ברור שנהג בכל מקום בשליחות שבעל פה. הסדר השונה של הדברים בחלק מן המכתבים 'תחמ x. ל y רגמ'. סוטה אפוא מדגם השליחות הקדום, אולי מתוך כוונה להבהיר למקבל המכתב כבר בדבריו הראשונים,

8. וכיצא בזה בדברי השליחים בטקסט 137, ש' 33-34:

רגמ לתר אבה אל
 תחמ ימ בעלכמ [אדנ]כמ תפס נהר
 כלומר: אמרו לשור אביהו אל
 נאום ים בעלכמ   אדוניכם שופט נהר.

9. אך השווה גם בכרת ש' 305-306 את דברי שליחו של כרת:

תחמ כרת תע   הות [נ]עמנ ע'למ אל
 השומרים על הצורה הקלאסית.

מיהו שולח המכתב. והשווה גם במכתבים האכדיים את החילוף בין הנוסחה "ana Y qibima. umma X", = "לע אמר. כן (דיבר) x". אל הנוסחה "umma X. ana Y qibima"

2. לנוסחה שבשירת העלילה יורגמ ל y. מקבילה במכתבים בכל מקום הנוסחה: לע רגמ. הקדמה זו של המושא העקיף אינה על דרך האגוריתית, אך היא על דרך האכדית בכלל ונוסחת המכתבים ana Y qibima בפרט. יש אפוא מקום להשערת ידידי פרופ' י' בלאו, שדנתי אתו בשאלה זו, שסדר המלים מושפע במכתבים מן הנוסחה האכדית, שהייתה מוכרת לכל סופר אגורית. גם מבחינה זו נראית אפוא נוסחת השירה קדומה יותר.

3. לעומת זאת עושות הצלעות יִתְּנִי לִי y₁- (בתקבולת אל יִרְגַּם לִי y-) וִהוּת x₁- (בתקבולת אל יִתְּחַם x-) את הרושם של הרחבה, המסגלת את פתגם השליחות של חיי יום יום לעיקרון השירי של תקבולת הצלעות. לסברה זו מסייע גם הטקסט 137, ש' 16-17, שבו חסר השם הוּת - אישור להנחה, שאינו מעיקר נוסחת השליחות. גדולה מזו, הטקסט כרת, ש' 248-249, נוטש את עצם עקרון תקבולת הצלעות, לאמר: יִרְגַּם לִי y. תחמ x-. ונוסחה פרוחית זו בחזקת דגם השליחות המקורי היא, שנהגה בחיי יום יום. ויש לשים לב גם לדגם המקוצר בכרת 125: יִתְּחַם x-. לדגם זה לא נמצא עד כה דבר שכנגדו במכתב ממש, אבל נמצאה נוסחה שדומה לו בתרגיל סופרים בטקסט 1019, הפותח בלשון: תחמ x ל y. והשווה גם את המכתב 59 בין מכתבי אל-עמארנה המחסר את הנוסחה ana Y qibima וכולל את הנוסחה umma X בלבד. אך תופעה זו בודדת, ואינה בחזקת קדמות.

נסכם: נוסחת השליחות המקורית היא: ורגמ ל y. תחמ x. נוסחה זו התפתחה בכיוונים שונים. בלשון המכתבים הפכה בהשפעה אכדית לנוסחה: ל y רגמ. תחמ x; ומכאן אף לנוסחה: תחמ x. ל y רגמ. בשירה הורחבה הנוסחה המקורית בהתאם לכלל תקבולת הצלעות. אך עלילת כרת מוותרת בש' 248-249 על הרחבה זו ומסתפקת בהבאת הנוסחה הפשוטה שנהגה בחיי יום יום. ולא מקרה הוא, ששינוי זה נמצא בעלילת כרת דווקא, שבה ניכרים גם סימנים אחרים לנטישת סגנונה הקלאסי של שירת העלילה, והם דלדול דגם יחידת שבעת הימים¹⁰ והתרופפות דגם החזרה האפית, כי אף על פי שמסעו של כרת מסופר עקרונית באותן המלים כמו מצוות אל אליו לצאת למסע זה, בכל זאת סיפור המסע מוסיף עניין חדש שאינו כלול במצוות אל, ואף מקצר בשני מקומות את תיאור ביצועה¹¹.

10. S.E. Loewenstamm, *IEJ* 15 (1965), pp. 128 f.

11. השווה כרת, ש' 194-211 אל ש' 105-111 ושים לב לכך שאין חזרה על ש'

בוה גמרנו את הסקירה על גלגלי הנוסחאות האוגריתיות. אך מן הדין, שנוסיף עליה הערה על יחס המימרה הפרוזאית אל החרו המשתלשל ממנה. בבציה כללית זו הרגישו החוקרים מזמן. במיוחד יצוינו כאן דבריו של גמור¹² בפירושו לספר משלי: "המשלים המהווים ואריאנטות אינם מחייבים את ההנחה, שהיה להם מצע (Vorlage) משותף, אלא רומזים לכך שאוצר המסורות שלגנד עיני החכמים כלל פתגמים חד-צלעיים, אשר החכמים הרחיבו אותם בשעת שיעוריהם לפתגמים רב-צלעיים בדרכים שונות". מדוגמאותיו המרובות של גמור אציין כאן רק שתיים מן הברורות והפשוטות ביותר, והן: מש' י, א לעומת מש' טו, כ, ומש' י, ב לעומת מש' יא, ד. ואוסיף על כך במקצת פירוט דוגמה מטיפוס אחר, שעליה העמיד אותי בסובו פרופ' יא זליגמן:

הות לאביו בן כסיל	ודלף טורד מדיני אשה (מש' יט, יג).
דלף טורד ביום סגריר	ואשת מדונים (קרי: מדינים) נשתהו
צפניה צפן רוח	ושמן ימינו יקרא (מש' כו, טו-טז).

עצמאותו של הפתגם "דלף טורד מדיני אשה" מתבררת במש' יט, יג לאור רופפות תקבולתה אל הצלע הראשונה: "הות לאביו בן כסיל". ועוד: פתגם חד-צלעי זה, המתרחב כאן לדו-צלעי בדרך תוספת צלע בעלת רעיון חדש, הופך במש' כו, טו-טז לדו-צלעי בדרך הרחבת ניסוחו של הפתגם הבסיסי, ונצמד אליו נוסף לכך עוד חרוז דו-צלעי (מש' כו, טז).

ואוסיף על דוגמאות אלו הלקוחות מספר משלי, דוגמה מספר ירמיה. כתוב ביר' יח, טז:

לשום ארצם לשמה	שריקות עולם
כל עובר עליה ישם	ויניד בראשו

וכנגד זה כתוב ביר' יט, ח:

ושמתי את העיר הזאת לשמה ולשרקה כל עבר עליה ישם וישרק על כל מכתיה.

פיתוח הניסוח השירי מתוך הניסוח הפרוזאי בולט כאן לעין. ועוד: הפיתוח השירי מיוחד כאן לצלע השנייה דווקא. ודיי בדוגמאות מועטות אלו, כדי לרמז, שנוסחת השליחות בשירת העלילה האוגריתית מעוררת בעיה כללית בתולדות החרוז הדו-צלעי.

לדר דר

בתיאור התגלותו של שם הוי"ה אל משה כתוב (שמות ג, טו): "ויאמר עוד אלהים אל משה, כה תאמר אל בני ישראל ה' אלהי אבותיכם אלהי אברהם אלהי יצחק ואלהי יעקב שלחני אליכם זה שמי לעלם זה זכרי לדר דר".

סיפת הפסוק נבדלת בסגנונה מן הרישה שלו, שהרי היא מנוסחת על סהרת כללי תקבולת הצלעות, וייחוד סגנוני זה עשוי לעורר מראש את הרושם של ציטוט ממימרה קדומה. רושם זה מתאשר, כאשר נדייק בלשון 'לדר דר' שבו נעדרת וי' החיבור בין דר לבין חזרתו. והרי ניסוח זה בלתי רגיל בעברית של המקרא והשווה למשל: 'ה' שמך לעולם ה' זכרך לדר דר' (תה' קלה, יג)¹. אופיו הארכאי של הניסוח בשמ' ג, טו מסתבר אף לאור הנוסחה האגוריתית: 'פעלמה // פדר דר' (1 אקתה, שו' 154).

לשון מעין זה חוזר בתורה רק פעם אחת בלבד, ולא לחינם גם שם בהבאת ציטוט: 'כי יד על כס יה מלחמה לה' בעמלק מדר דר' (שמ' יז, טז). ושמא נוכל לכרוך לכאן גם את הכתוב 'לדור דור' (קרי: 'לדור דור') במש' כז, כד, ויש לחשוב את הכתיב לצורה הקדומה שתוקנה בקרי לפי נוהג הלשון המאוחר. כל הפתגם מש' כז, כג-כז, המשקף את חיי הרועה, חורג בתוכנו ממסגרת ספר משלי וההשערה אינה רחוקה, שהוא שייך לחלקיו הקדומים ביותר. [מאלף ביותר, כי הנוסח השומרוני של החומש גורס בשני המקומות: 'דר ודר'. מאחר שהנוסח השומרוני מייצג, לעומת הנוסח היהודי, נוסח עממי, המעדיף לשון מאוחרת², יש בעובדה הזאת משום אישור לדעתו של המחבר. יש עוד מקום להרהר, אם באה התוספת הזאת בצורה חפשית, או שמא הוכנסה בהשפעת כתבים עבריים בעלי אופי לשוני מאוחר, שלא הגיעו לידנו. שמא יש משום רמז לכתבים מעין אלה בצירוף 'חיי עולם', הנמצא בעברית רק בדניאל, אך מופיע גם בפיוט השומרוני³. – י.ק.]

עד עולם

במאמרי על הנוסחה 'מערתה ועד עולם'¹, עמדתי על מוצאו של הביטוי 'עד עולם' מלשון המשפט הכנעני. מוצא זה עוד מורגש במקרא בפסוקים כגון: 'לך אתנה ולזרעך עד עולם' (בר' יג, טו). אין אפוא לתמוה, שעיקר שימוש של הביטוי בפרוזה של המקרא, שבה הוא נמצא עשרים ושש פעמים², ורק שבע פעמים חדר הביטוי לחרוזי הנבואה³. מוצאו מן הפרוזה ניכר גם שם, כי בדרך כלל

1. וכן יואל ד, כ; תה' לג, יא; עז, ט; פה, ו; פט, ב; ה; קב, יג; קו, לא; קיט, צ; קמו, י; איכה ה, יט.

2. [ראה, למשל, י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו, ירושלים תשי"ט, עמ' 54–55; 452–453].

3. [בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ג, ספר ב, ירושלים תשכ"ז, עמ' 256].

1. תרביץ לב (תשכ"ג), עמ' 316–317.

2. בר' יג, טו; שמ' יב, כד; יד, יג; דב' יב, כח; כג, ד; כח, מז; כט, כח; יהוש' ד, ז; שמ"א א, כב; ב, ל; ג, יג; יד, יג; כ, טו, כג, מב; שמ"ב ג, כח; ז, טז (פעמיים), כד, כה, כו; יב, י; מלי"א ב, מה; ט, ג; יח' לו, כה (ליתא בשבעים).

3. יש' לב, יד; יז, לד; יז, יר' יז, ד; יח' כז, לו; כח, יט; מל' א, ד.

הוא נשאר ללא תקבולת. יוצא מן הכלל החרח: 'עד עולם יירשוה לדור ודור ישכנו בה' (יש' לד, ז), עירוב ברור של הנוסחה השירית 'לעולם' // לדור ודור- עם הנוסחה הפרחאית 'עד עולם' ללא הקבלה. נדירה עוד יותר היא חדירת הנוסחה ללשון המזמורים. כאן היא נמצאת ללא הקבלה בחרח: 'אלהים יכונה עד עולם' (תה' מח, ט), לשון ברכה המצטרפת להזכרת עיר האלהים, מעין לשון תוביב. הנוסחה חוזרת ללא הקבלה גם בחרח: 'מגדיל ישועות מלכו ועושה חסד למשיחו לדוד ולזרעו עד עולם' (תה' יח, גא = שמ"ב כב, גא). מסתבר, שכאן השפיעו לשונות 'עד עולם' הנוהגים בפרחה בבשורות על נצחיות השושלת⁴. אותותיה של אותה מסורת הבשורה ניכרות במזמור פט, המבוסס על נבואת נתן: 'עד עולם אכין זרעך ובניתי לדר ודור כסאך' (תה' פט, ה). אלא שכאן חל אותו העירוב של 'עד עולם' עם 'לעולם' // לדר ודר-, שכבר מצאנו אותו ביש' לד, ז. את השלב האחרון בגלגל המליצה מציין החרח: 'לדר ודר עד עולם' (תה' קו, לא). 'עד עולם' שמצאנו מקודם כתחליף של 'לעולם' בצלע הראשונה ובתקבולת אל 'לדר ודר' שבצלע השנייה, מתלכד כאן עם 'לדר ודר' לביטוי רצוף, ואף תופס בו את המקום השני.

בכל דר ודר // לעולם ועד

הסדר הקדום 'לעולם' // לדר ודר- קבוע בעברית. גבירץ⁵ סבור שמן הכלל הזה יוצא תה' מה, יח: 'אזכירה שמך בכל דר ודר על כן עמים יהודך לעלם ועד'. כאן הופך המשורר לפי טענתו של גבירץ את סדרם של שני מרכיבי המליצה ומאריך בעקבות הפיכה זו את לשון 'לעולם' אל 'לעולם ועד'. ניתוח זה אינו נראה. יש לציין מראש, שהלשון הקלאסי 'לדר ודר' אינו כאן, והוא מוחלף בנוסחה 'בכל דר ודר'. לשון זה כבר עורר את תמיהתו של גונקל⁶, שהכיר את אופיו המאוחר. לאחרונה עמד א' הורוביץ בעבודת דוקטור על הבחנים הלשוניים לזיהוי מזמורים מאוחרים בפרוטרוט על השאלה והראה שהדגם 'בכל x ו x' מיוחד לכתובים מאוחרים⁷ וללשון חז"ל. ממילא מתעוררת השאלה, כיצד נסביר את הימצאו של ביטוי, שהוא טיפוסי לעברית של בית שני במזמור, השייך לכל הדעות לימי בית ראשון. והנה בדיקה מדוקדקת מראה, שאין זו התמיהה היחידה בלשון הפסוק. פסוק זה מסתיים במלים 'לעולם ועד'. נוסחה זו, הידועה מן העברית בלבד חוזרת בשירת המקרא שמונה פעמים נוספות

4. שמ"א יג, יג; שמ"ב ז, יג, טז; מל"א ב, מה.

5. S. Gevirtz, *Patterns in the Early Poetry of Israel*, Chicago, 1963, p. 37.

6. H. Gunkel, *Die Psalmen*, Göttingen 1926, p. 196.

7. דה"ב כח, כה; לב, כח; אס' ב, יא; ג, יד; ט, כא, כח.

כצורתה⁴, ועוד חמש פעמים בצורה 'עולם ועד'⁵, ובכל מקום עומדת הנוסחה בפני עצמה, ואין ביטוי זמן המקביל לה אלא בכתוב המאוחר שבתה' קמה, ב בלבד. ואילו בחרוז הנידון נמצא הלשון 'לעולם ועד' בתקבולת אל 'בכל דור ודור'. הצלע 'אזכירה שמך בכל דר ודר' מעוררת אפוא שתי תמיהות: (א) סגנונה סגנון בית שני. (ב) היא כוללת ביטוי המקביל ללשון 'לעולם ועד', הרגיל לבוא בלי הקבלה כלשהי. מכאן מתעורר החשד, שצלע זו איננה מעיקר הכתוב, כלומר שהמזמור המקורי הסתיים במלים: 'תחת אבתך יהיו בניך תשיתמו לשרים בכל הארץ. על כן עמים יהודוך לעולם ועד', וזא זכרך יעמוד לעד, מפני שבניך ימלכו תחתך.

יאר ה' פניו אליך

בברכת כהנים כתוב: 'יאר ה' פניו אליך ויחנך' (במ' ו, כה). לשון מעין זה חוזר במקרא פעמים מספר, אך מלת היחס 'אל' מתחלפת שם במלת 'על' (תה' לא, יז; דג' ט, יז), במלת 'את' (תה' סז, ב), בביית של בכלים (תה' קיט, קלה), ונמצא אף בלשון הקצר: 'האר פניך ונושע (תה' פ, ד, ח, כ). הצד השווה בכל אותם הכתובים הוא, שהמדובר באל המגלה את חסדו לבני אדם.

מליצה דומה מצאנו במכתב אוגריתי. באותו המכתב מודיע שליח שנשלח מאוגרית לחצר המלך הגדול (של החתים?), שנתקבל שם בסבר פנים יפות לאמר: 'ערבת לפנ שפש ופנ שפש נר בי מאד' (טקסט 1015, שו' 7-10) = 'באתי לפני שמש ופני שמש האירו בי מאוד'. הכינוי שמש כינויו הקבוע של המלך הגדול הוא, ובתעודות אכדיות קודם לו מגדיר האלוהות. מכאן ניתן לשער, שמוצאו של הביטוי העברי בסגנון החצר הכנעני. אך בישראל רק אדון העולם נחשב ראוי שייאמר עליו לשון הארת פנים בבני אדם.

משמעות התקבולת בין אָלָף לבין בָּבָה

ספר שמואל מביא שיר קצר, ששרו הנשים לכבודם של שואל ודוד לאמור: 'הכה שואל באלפּו ודוד ברבבתי' (שמ"א יח, ז) ומוסיף: 'ויחר לשואל מאד וירע בעיניו הדבר הזה ויאמר נתנו לדוד רבבות ולי נתנו האלפים' (שם שם, ח). מכאן נובע לכאורה פירוש השיר – שדוד הגדיל לעשות משאול. שואל הכה באלפים בלבד, ואילו דוד בעשרות אלפים. והנה בא גבירך! וחלק על האותנטיות של פירוש זה, שהמקרא עצמו נותן לשיר. לדעתו, לא הרי דין שיר הנשים

4. שמ' טו, יח; מי' ד, ה; תה' ט, ו; קיט, מד; קמה, א, ב, כא; דג' יב, ג.

5. תה' י, טז; כא, ה; מה, ז; נב, י; קד, ה.

S. Gevirtz, *Patterns in the Early Poetry of Israel*, Chicago 1963, pp. 15-23. 1

כהרי דינם של דברי שאול. עובדה היסטורית היא, שהנשים שרו אותו השיר בימיהם של שאול ודוד, ואילו דברי קובלנתו של שאול מעשה מחבר ספר שמואל הם, שהוציא את השיר מידי פשוטו, ואת השבח שנתנו הנשים לשאול ולדוד במידה שווה הפך לדברי קנטור, המעלים את דוד על שאול. גבירץ הגיע לידי ביקורת זו בדרך עיונו בדגם הספרותי, שבו "רבבה" משמשת תקבולת ל"אלף". הוא מציין, שהדגם כבר נמצא בכתבי אוגרית, כגון בחרו: "יצק כסף לאלפמ חרצ יצקמ לרבבת"². והנה דבר פשוט הוא בעיני גבירץ, שגם "אלף" וגם "רבבה" מציניים בחרו זה מספר גדול ביותר סתם, ושאיך לחפש שום הבחנה סימנטית ביניהם. והוא הדין למליצת המקרא, כגון: "יפל מצדך אלף ורבבה מימינך" (תה' צא, ז)³. ראייה המסייעת לדעתו הוא מביא מן החרו: "איכה ירדף אחד אלף ושנים יניסו רבבה" (דב' לב, ל). גבירץ מעלה את השאלה, מדוע הצלע השנייה אינה גורסת: "ושנים יניסו אלפיים", והוא משיב, שדגם המספר העולה קובע כאן. והרי בדגם זה מקביל ל"אלף" – "רבבה", ל"אחד" – "שנים". מכאן מוכח, לדעתו, שגם בשיר הנשים היינו אלף היינו רבבה.

נבדוק את השאלה בדיקה חדשה ונתחיל את דיונו בחרו האוגרית הנ"ל. אמת היא, שאין חחרו אומר, שיצק כסף לאלפים בלבד, ואילו חרוץ לעשרת אלפים. אך אין להסיק מכאן, שהיינו "אלפמ" היינו "רבבת", אלא כוונת החרו לומר: יצק כסף וחרוץ לאלפים, ואפילו לרבבות. במלים אחרות: "רבבות" משמשת כאן לשון של הפלגה. וכן יתורגם החרו בתה' צא, ז ללשון פשוטה, לאמר: יפלו על ירך אלף ואפילו רבבה. הפלגה ניכרת גם בבירור בדב' לב, ל, לאמור: איכה ירדוף אחד אלף, (וגדולה מזו) שניים יניסו רבבה. התמיהה השנייה גדולה מן הראשונה, כי היחס משתנה כאן מן 1:1000 אל 1:5000. בדין ציין גבירץ, שהתקבולת של "רבבה" אל "אלף" ושל "שניים" אל "אחד" נעוצה בדגם ספרותי מסורתי, אך אין בכך משום הצדקת מסקנתו, שאחד = שניים, אלף = רבבה. היחס ההגיוני של הצלע השנייה אל הצלע הראשונה בפסוק זה אינו שונה במאומה מיחס ההפלגה הקיים בין שתי צלעות הפסוק: "ורדפו מכם חמשה מאה ומאה מכם רבבה ירדפו" (וי' כו, ח). כאן אין שום תקבולת מסורתית בין "חמשה" ל"מאה" ובין "מאה" ל"רבבה", ובמקום תקבולתן המסורתית של מלות מספר באה כאן צורת מבנה כיאסטי, המובלטת בחזרה על המספר "מאה" שבסוף הצלע הראשונה בתחילת הצלע השנייה. אך עקרון ההפלגה בעינו עומד באשר היחס של 1:20 שבצלע הראשונה, הופך בצלע השנייה ליחס של 1:100. וכאן איש לא יטען שהיינו מאה, היינו רבבה.

U.T., text 51, I ll. 27–29; text 51, V l. 86; ll. 118–119; Krt, ll. 92–93; 'nt I, ll. 15–

17; text 1019, ll. 4–5

3. השווה מיכה ו, ז; דג' ז, י.

וזו אף זו, משמעותה של תקבולת טיפולוגית של שני מספרים בלבד אינה נשמרת בשירה העברית, כאשר המדובר בשני אנשים. כתוב: "כי שבעתים יקם קין ולמך שבעים ושבעה" (בר' ד, כד). והרי ברור, שאין הכוונה לומר, שקין ולמך יוקמו כל אחד שבע או אפילו שבעים ושבע פעמים, אלא בדין מוסכם הפירוש, שהחרוז מבחין בין דינו של למך לבין דינו של קין, וקובע שנקמתו של למך עולה על נקמת קין. ויש להזכיר אף את החרוז מברכת משה "והם רבבות אפרים והם אלפי מנשה" (דב' לג, יז), שיש לפרשו לאור הכתוב בבר' מז, יט, שאפרים יגדל על מנשה. אמת היא, שכאן הופך הסדר העולה "אלף // רבבה" לסדר היורד "רבבה // אלף" בשל הקדמת השבט החשוב יותר. אך אין ספק, שגם חרוז זה יסודו בדגם התקבולת המסורתית בין "אלף לרבבה". מכל זה מסתבר, שאין לפרש את שיר הנשים "הכו שאל ודוד באלפיהם ואפילו ברבבותיהם", אלא: "הכה שאל באלפיו ודוד (אפילו) ברבבותיו", משמע שבשיר טמון עוקץ. הוא פותח בשבחו של שאל, אך מוסיף תוך כדי דיבור שבח גדול יותר לדוד, ואין לתמוה כלל, שהדבר חרה לשאול. נבצר מאתנו לקבוע, אם המסופר על שאל משקף מעשה שהיה, או שמא דינו דן יצירה ספרותית בלבד. בין כך וכך, אין להוציא את מחבר ספר שמואל מחזקתו, שאמנם ידע את דרכי השירה העברית על בורין.

טעות סופר אוגרית

בטקסט I 67, ש' 14 פותח נאומו של האל מת, וזהו נוסח חרוזו הראשון לפי קריאתו של וירולי:¹

(14) פנה. ש. נפש לבאת. (15) תהו. המ. ברלת. אַנְחָר. (16) בימ.

ח"א גינוברג דילג בתרגומו על שתי המלים הראשונות "פנה. ש." ותרגם את השאר: "כנפש לביא לתוהו (= לערבה) הן כרוח סוס־הים בים"². אף חזר על תרגום זה בניסוח חופשי ומובן יותר באנגלית:³ "Even as the desire of the lioness is the desert, even as the yearning of the dolphin is in the sea". הצעתו המצודדת את הלב לא נתקבלה מפני שהשאירה את שתי המלים הראשונות "פנה. ש." ללא פירוש. החוקר היחיד שנמשך אחרי עיקר השקפתו של גינוברג היה קאסוטו,⁴ אשר תרגם: "פני נפש לביאה למדבר ושאיפת סוס־ים לימים". בפירושו לטקסט הסמיך את המלה הקשה ש. לאכדית ša והעלה את הסברה שאין "פנה. ש." נפש, אלא פניה של נפש ושאין פנים כאן, אלא

1. Ch. Virolleaud, *Syria* 15 (1934), p. 3.

2. ח"א גינוברג, כתבי אוגרית, ירושלים תרצ"ו, עמ' 45.

3. H.L. Ginsberg, *Orientalia* 5 (1936), p. 185.

4. מ"ד קאסוטו, תרביץ יב (תש"א), עמ' 170.

לשון כיוון. גם הצעה זו לא יצאה מגדר דעת יחיד, כי ל-ša אכדית מקבילה באוגריתית ד(ת), ולא ש. כל שאר החוקרים נתפסו לסברה שמשמעותו של 'ש' כאן שֶׁה, כמו בכל מקום בכתבי אוגרית. אך בכל זאת היו ביניהם חילוקי דעות ניכרים בהבנת הטקסט⁵. נסתפק כאן בהבאת דוגמה אחת, היא תרגומו של אולברייט⁶ המתרגם: (It is) his will that a sheep excite the desire of a lioness or the appetite of a dolphin. והרי דבר הוא, שעל תרגום זה ביסס לאחרונה דאהוד⁷ פירוש חדש של הכתוב 'יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך ה' צורי וגאלי' (תה' יט, טו), והביא מכאן ראיה לדעתו, שאין 'לפניך' כאן אלא לשון according to your will.

והנה הופיעה ההוצאה החדשה של הטקסטים האוגריתיים מאת הגב' הרדנר⁸ והעמידה את כל הדין על בסיס טקסטואלי חדש. הרדנר העירה שם שתי הערות לטקסט הנידון:

1. שכתוב כאן 'פנפ', ולא 'פנה'. בדיקת צילום הלוח שבספר זה מאשרת את דבריה. ישנם כאן שני יתדות אופקיים בלבד (היינו פ) ולא שלושה (היינו ה). לפי קריאה זו האותיות נפש כתובות אפוא פעמיים, פעם בסימן הפסק אחרי האות פ-א, פעם בלי סימן הפסק אחריה.

2. שנמצא לאחרונה כפל לנוסח הנידון ושם המלה נפש כתובה פעם אחת בלבד וללא סימן הפסק בין פ-א לש-י. מכאן אומרת הרדנר בדין, שאין האותיות 'נפ' ש' אלא טעות סופר, ובעקבותיה נוכל לשער שהסופר הוסיף אחרי 'פנפ' ש' את האותיות 'נפש' בכתובה רצופה, כדי לתקן את הטעות שטעה כאשר הפריד בין פ-א לבין ש-י.

מחקרה של הרדנר מאשר אפוא את תרגומו של גינוברג אישור מכריע וסופי. והרי חשוב הדבר לא רק מבחינת הסבר הטקסט האוגריתי, אלא גם מבחינת האגרון העברי, כי הובאה כאן ראיה מכרעת, שהשם 'תהו' כבר נמצא באוגריתית.

G. R. Driver, *Canaanite Myths and Legends*, Edinburgh 1956, pp. 103, 137; J. Gray, *The Legacy of Canaan*, Leiden 1957, p. 49; J. Aistleitner, *Die Mythologischen und Kultischen Texte aus Ras-Schamra*, Budapest 1958, p. 15; Th. H. Gaster, *Thespis*², Anchor Books, New York 1961, p. 204.

W.F. Albright, *BASOR* 83 (1941), p. 41 .6

M. Dahood, *Anchor Bible, Psalms I*, New York 1966, p. 125 .7

A. Herdner, *Corpus des Tablettes en Cunéiformes Alphabétiques*, Paris 1963, .8

התקבולת המקראית מבחינה סימנטית

1. תקבולת הצלעות (Parallelismus membrorum), הנחשבת כאחד מסממניה העיקריים של השירה המקראית, זכתה לדיונים מרובים החל ממפרשינו בימי הביניים¹ עד למחקרים החדשים שבימינו². יש שהגדירו אותה הגדרה הגיונית (חזרה על הרעיון, כפל העניין במלים שונות), ויש שתיארו אותה בכלי המחקר הספרותי (מספר נקישות קבוע במתכונת מסוימת). אלו ואלו מסתמכים לעתים בעצם ויהיו התקבולת על ידיעת משמעויותיהן, כלומר דרך שימושן, של המלים המשתתפות בה³. על כן תמה הוא לכאורה, כיצד אפשר לחזור ולהסתמך על התקבולת בדיונים סימנטיים, בבירורי משמעויות המלים, כפי שפשט הנוהג במחקר המקרא בימינו. הבעיה מחריפה ביתר שאת במקרים שבהם שיקולי התוכן והמשמעות קובעים מראש גם את סוגי התקבולת, ומשמעויותיהן של מלים מוקשות, או גם לא-מוקשות, נפשטות על יסוד הימצאן באותו סוג של תקבולת שכבר נקבע תחילה.

מאחר שיש בתקבולת כדי לשמש סביבה בעלת מבנה מיוחד למלים המשתתפות בה, אין היא מחוסרת עניין גם מבחינתו של הבלשן העוסק במשמעויותיהן של מלים. מן הדין יהיה אפוא לנסות לברר, באילו סייגים ובאילו שיטות עבודה יוכלו המילונאי ואיש הסימנטיקה הבלשנית לנצל את התקבולת בעבודותיהם⁴.

1. א' אבן-עזרא מכוון לתקבולת במונח 'דרך צחות', כגון בפירושו לדב' לב, ז (שאל אבין ויגדך, וקניך ויאמרו לך): 'כפול כי כן דרך צחות'. רגילים היו לייחס את המונח הזה לרלב"ג, עיין ו' סרנקל, *MGWJ* י' (1861), עמ' 157.

2. ראה לאחרונה את הספרות הנוכרת אצל R. G. Boling, *Synonymous Parallelism in the Psalms*, JSS V, (1960), בייחוד בעמ' 221–223; ש-א ליונשטם, 'הצלע המורחבת בחרו האוגריתית והמקראית', לשוננו כז–כח (תשכ"ד), בייחוד בעמ' 111–113. דיון בלשוני בתקבולת ראה, R. Jakobson, *Grammatical Parallelism and its Russian Facets*, Language 42 (1966), pp. 399–429.

3. כגון: 'יש מקרים שבהם אי אפשר להפריד בין משמעויותיהן של שתי מלים... (כגון) בסמיכות שבה הרעיונות ... מצטרפים למושג מורכב אחד ויחיד'... אצל Th. R. Robinson, *Some Principles of Hebrew Metrics*, ZAW 31 (1936), עמ' 31.

4. במילות המקראית מקובל ציון התקבולת במידות שונות: B-D-B מנצלים אותה הרבה (F. Brown - S.R. Driver - C.A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the O.T.*, 1906); קולר-באומגרטנר (L. Koehler - W. Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Leiden, 1953) פחות מהם, ליונשטם-בלאו (ש-א ליונשטם – ' בלאו, אוצר לשון המקרא א – ב, ירושלים, 1957–1959) שוב במידה מרובה, אולם אין דרכיהם של המילונאים שוות בוויחיו היסודות המקבילים.

כנקודת מוצא לעצם קביעתה הראשונה של התקבולת יוכלו לשמש הבחנים המקובלים של תוכן (ה-עניין, הנידון, הרעיון החוזר) ושל צורה (ספרותית (מספר הנקישות, מבנה המקצב) בשילובם. בדרך זו נוכל להימנע מדיון בתקבולת שאינה בעלת חשיבות מבחינה סימנטית, ומאידך נבטיח לנו את הכללת כל התקבולות הרלוונטיות. מתוך כך מתברר מיד, שאין אנו יכולים להזדקק אלא לאותן תקבולות שהוגדרו במיוני החוקרים כ-נרדפות או כ-ניגודיות⁵, משום שבהן בלבד אפשר לצפות ליחס סימנטי בכלל בין מרכיבי הצלעות; שכן בכל התקבולות ה-משלימות, ה-מרחיבות וכו' אין בידינו כל אחיזה להסיק מחלק ממרכיבי הצלעות על משמעויותיהם של החלקים הנוספים בהן. הווי אומר, רק במקום שאפשר להעמיד את מרכיבי התקבולות בסדרה מקבילה מהסוג א ב ג... / א ב ג... אפשר לבקש תקבולת מבחינה סימנטית. אולם בבדיקתנו לא נוכל לקיים את החלוקה המסורתית של תקבולות אלו ל-נרדפות ול-ניגודיות בלבד, בעיקר משום שהשימוש במונח 'נרדף' אינו נקי מריבוי משמעויות מטעה⁶, ומשום שנראה שהיחסים הפנימיים בין מרכיבי התקבולות עשויים להיות מורכבים יותר.

2. כדי שנוכל למצוא את מקביליהם של המרכיבים השונים בצלעות התקבולת (ולעולם אין לסמוך על סדרי הופעתם, משום שסדר הפוך -כיאסטי-, שכוח ביניהן), עלינו להתחשב בגבולותיהן של היחידות הסימנטיות המשמשות כמרכיבי התקבולות. שכן יחידות סימנטיות מורכבות מסוגים שונים (הרכבים, סדרות ו-ביטויים מקיפים יותר)⁷ עשויות להופיע בצלעות השונות, כשם שהן עשויות לבוא בכל הקשר לשוני אחר, ואין לבקש את המקבילות לחלקיהן של היחידות הסימנטיות האלה. בדומה יש להתחשב באפשרות הופעתם של קשרים סימנטיים מהותיים⁸ בכל אחת מצלעות התקבולת, ואף הם מתפקדים

5. יש להוסיף לביבליוגרפיה שבמאמרים שנוכרו לעיל בהערה 2, שמצויה חלוקה מפורטת תוך כדי דיון והדגמה מעניינים בכתבי שד"ל. הוא ממין את התקבולת על פי תוכנה לסוגים הבאים (במינוח שלנו - מצ"ק): דימוי, ניגוד, ביאור, המשך, כפל העניין ('בית האוצר', לשכה א², לבוב תרמ"א, עמ' ע, ד"ה זה אלי ואנוהו); הוא דן גם בצלע המרחיבה (שם, עמ' ע"ד, ע"ו). מיון חדש, המצרף בחינה של תוכן אל בחינה של צורה, והמבדיל בין תקבולת טאטולוגית לתקבולת של שינוי, ראה: F. Hintze, *Untersuchungen zu Stil und Sprache neuägyptischer Erzählungen*, Berlin, 1950, עמ' 148. 6. ראה את הדיונים בסינונימיה בספריה הסימנטיקה השונים, כגון, S. Ullmann, *Semantics*, 7. על קשר סימנטי מהותי בין מלים התלויות זו בזו מבחינה סימנטית, שמשמעות אחת מהן מתנה את משמעות המלים האחרות ראה, W. Porzig, *Das Wunder der Sprache*, Bern, 1950, עמ' 71 ואילך (הוא כוללם ב-שדות סימנטיים כוללים-).

8. ראה להלן, הערות 11, 12.

7. על קשר סימנטי מהותי בין מלים התלויות זו בזו מבחינה סימנטית, שמשמעות אחת מהן מתנה את משמעות המלים האחרות ראה, W. Porzig, *Das Wunder der Sprache*, Bern, 1950, עמ' 71 ואילך (הוא כוללם ב-שדות סימנטיים כוללים-).

כיחידה אחת מבחינה סימנטית, ומשום כך אין לבקש את המקבילות לחלקיהם. דוגמות אחדות מתהלים יבהירו את חשיבות השיקולים המוקדמים האלה: אש-לפניו תאכל // וסביבו נשערה מאד (תה' ג, ג). הצלעות שייכות לתחום סימנטי משותף (הופעת האל), ומספר הנקישות בהן שווה, כלומר יש כאן תקבולת בין הצלעות; אולם אין מרכיבי הצלעות מקבילים זה לזה אלא בחלקם: בו (הביטוי האדורביאלי 'לפניו') // א' (וסביבו, המשמש אף הוא כביטוי אדורביאלי). מאידך או ג' ('אש... תאכל') // ב' ג' ('נשערה מאד'), בלא אפשרות של פירוק לחלקים שגם הם יקבילו זה לזה⁸.

דוגמה אחרת (מקשרי הפועל 'אכל'): כי-קנאת ביתך אכלתני // וחרפות חורפך נפלו עלי (תה' סט, י). אף כאן אפשר לקבוע את התקבולת בין הצלעות השלמות בלבד, ואילו בפירוק למרכיבין לא נוכל לעמת זה לזה אלא את כינויי המושאים: [אכלתני] // [נפלו] עלי, בעוד ש-א' [בו] ג' // א' [ב] ג' בלא אפשרות של פירוק נוסף בתחום הסימנטי הנתון (סבל). אין ללמוד אפוא מפסקנו, ש 'קנאה' // 'חרפה', ו'אכל' // 'נפל'!⁹

כיוצא בזה במקרה שייכותו של אחד האיברים (או יותר מהם) שבתקבולת ליחידות סימנטיות מורכבות מסוג ההרכב (שכיחות הופעה גבוהה של המלים ביחד, וסימנים פורמאליים נוספים מסייעים לזיהוי)¹¹, או מסוג הסדרה¹². צירופי מלים כאלה נתפסו כבר בידי מחברי ספרי המקרא כיחידות¹³, ואין אנו רשאים

8. 'אש ... תאכל' משמשים כיחידה סימנטית אחת, משום שקשר סימנטי מהותי בין המלים: בתחום הסימנטי הנתון כאן (שרפה) אין הפועל 'אכל' עשוי לבוא אלא עם 'אש' כמבצע פעולה. מכאן שאין שחר לקביעת זוג של תקבולת (על יסוד פסוקנו): אכל // שער (נפעל), כפי שנהג בולינג (לעיל, הערה 2), עמ' 228.

9. המגדירים הלוואיים של מרכזי המשפטים, שאין בהם כדי להשפיע על משמעות המרכוזים, הוטלו בסוגריים מרובעים.

10. יש לתקן לפי זה גם את הזוג 'אכל' // 'נפל' אצל בולינג, שם.

11. ראה במאמרי 'זיווגי שם עצם (הרכבים מן הסוג DVANDVA) בעברית המקראית', לשוננו ל (תשכ"ז), עמ' 113-135.

12. עיין בהרצאתי בקונגרס הרביעי למדעי היהדות, שהתקיים בירושלים בקיץ תשכ"ה; ההרצאה עומדת להתפרסם בדו"ח הקונגרס.

13. סימנים פורמאליים שונים מעידים על כך, כגון אי-חזרה על הנסמך המשותף שלהם לפני האיבר השני; התאם הנשוא שלאחריהם ביחיד; ועיין על כך, ועל סימנים נוספים במאמרים שזכרו לעיל (הערות 11, 12), וכן במאמרי 'יידוע הנסמך בעברית אימתני', בית מקרא ג' (כו), תשכ"ו, עמ' 42-58. עדות על תחושת הצירופים כיחידות סימנטיות נמצא בדברי הכתוב עצמם במפורש: שתיים הנה קראתיך מי יגוד לך השד והשבר והרעב והחרב מי אנחמך (יש' נא, יט), כלומר בפירושן של השתיים 'גמנים: א' השד והשבר, ב' והרעב והחרב (על הערה זו אני מודה לתלמידי באוניברסיטת תל-אביב, מר דב שפיגל).

להתעלם מכך, כשאנו מתארים את לשונם. לפיכך "חסד ואמת", דרך משל. אינם צירוף חפשי של שני היסודות הסימנטיים העצמאיים שבו, אלא יחידה סימנטית אחת הם, כשהם באים כיחידה מקבילה ליחידה סימנטית פשוטה בצלע שכנגדה¹⁴; ובדומה "חבל נחלה" משמש כיחידה סימנטית אחת, ואין האיבר הראשון שבה, "חבל", לעצמה נושא את משמעות הצירוף כולו¹⁵.

3. ועדיין לא די בשיקולים אלו לקביעת גבולותיהן של היחידות הסימנטיות המצויות באחת מצלעות התקבולת, שאנו מבקשים למצוא את מקבילותיהן בצלע שכנגדה. עלינו להתחשב גם בתחום הסימנטי (ב"עניין", ב"נושא" הדין) של היחידות הנתונות בצלע האחת. הווי אומר: אף אם אין המלים השונות מופיעות בתקבולת כחלקיהן של יחידות סימנטיות מורכבות במפורש (הן עומדות לבדן, בלא בנות זוג, או בלא מלוות קבועות), לעתים חייבים אנו לראותן כמשתתפות ביחידות כאלה מכללא. שאם לא כן, תיאור "מקבילותיהן" – כביכול של המלים הבודדות יספק לנו אינפורמציה יתרה שיש בה כדי להטעות, בחינת עושר שמור לבעליו לרעתו.

שתי דוגמות מתהלים יבהירו את הדבר:

א. על "אמונה" מוסר לנו בתיאורו המפורט (העולה על תיאורי המילונים המצויים) בוליצ¹⁶ את המקבילות הבאות: // חסדך, חסדי, חסדי ה', חסדיך,

14. כנען: "חסדך ואמתך" // צדקתך // אמונתך ותשועתך (תה' מ, יא). // רחמין (שם, יב), ואין להבין את פירוקם כפי שתירגמם M. Dahood, *Psalms I*, The Anchor Bible, N.Y. 1966, עמ' 244: "Your kindness and fidelity"; הוא פירקם, אף על פי שבמקומות אחרים, פחות מוכחים, הוא מניח את קיומם של צירופי hendiadys (כנען "בריתו ועדותיו" [תה' כ"ה, י]: "his covenant stipulations", עמ' 157).

15. במילון המקראי של קהלר-באומגרטר, ערך I חָבַל (עמ' 272) רשומה גם המשמעות של 'פיסת קרקע (העומדת להגרלה)' לשם "חבל", בין שהוא בא בצירוף עם "נחלה" (דב' לב, ט; תה' קה, יא; דה"א טז, יח), ובין שהוא בא לבדו (יהוש' יז, ה; יז, יט, ט). ולאמיתו של דבר אין המשמעות הזאת נודעת אלא לצירוף של "חבל" עם "נחלה": (א) בצירוף הדוק במבנה של סמיכות (ובמקרה כזה לעולם הצירוף צמוד לכינוי קניין): // חלק ה': כי חלק ה' עמו // יעקב חבל נחלתו (דב' לב, ט); // לך אתן [את]-ארץ כנען חבל נחלתכם (תה' קה, יא = דה"א טז, יח);

ב) בצירוף מחולק, כשהשמות משמשים זה לזה כסביבה לשונית רחבה יותר: מדוע נתת לי נחלה גורל אחד וחבל אחד ואני עם רב (יהוש' יז, יד), כשנראה ש"חבל" הוא פירושה של "נחלה"; ובתפרדה גדולה עוד יותר: [4] ... ויתן להם אל-פי ה' נחלה בתוך אחי אביהן. [5] ויסלו חבלי – מנשה עשרה ... [6] כי בנות מנשה נחלו נחלה בתוך בניו (יהוש' יז, ד-ו); מחבל בני יהודה נחלת בני שמעון, כי היה חלק בני-יהודה רב מהם וינחלו בני שמעון בתוך נחלתם (יהוש' יט, ט). נראה אפוא, שאין המשמעות 'פיסת קרקע' וכו' ל"חבל" אלא בצירופו, או בשכנותו, ל"נחלה".

16. ראה לעיל, הערה 2, עמ' 229. נתונים נוספים על השם: 11 פעמים הוא מופיע בתהלים בתקבולת, ותמיד בצלע השנייה.

11 טוב 11 ישר 11 פלאך 11 צדק, ואין תיאור זה מספיק מבחינת הסימנטיקה. לא "אמונה" לעצמה, בלא ציון סביבה מגדירה יותר, עומדת בתקבולת עם כל המלים שהובאו על ידו, אלא "אמונה" המוסבת על אדם 11 טוב (תה' לו, ג), ו"אמונה" של ה' (ברוב שאר המקומות)¹⁷ 11 חסדך, חסדי, חסדי ה', חסדיך, פלאך (תה' לו, ו; פח, יב; צב, ג; פט, לד; פט, ב; פט, ג; פט, ו; צו, יג); ו"אמונה" המוסבת על מעשה ה' ("באמונה") 11 ישר (תה' לג, ד); המוסבת על עדות ה' 11 צדק (תה' קיט, קלח).

ב. על "בית" אנו למדים מתיאורו של בולינג¹⁸ את השתתפותו בזוגות המקבילות הבאים: 11 היכלך, היכלו 11 חצרות אלהינו, חצריך 11 מכלאותיך, 11 משכן כבודך 11 משכנותם 11 קן 11 קנינו 11 שלחנך. אולם בדיקת נושא הדיון בכל אחת מהתקבולות האלה¹⁹ תלמדנו, שלעולם לא "בית" לעצמו מקביל למלים שצוינו כמקבילות לה, אלא "בית ה'" (פעמים הסומך הוא כינוי קניין המוסב על ה') 11 היכלו (תה' כז, ד) 11 חצרות אלהינו (תה' צב, יד; קלה, ב) 11 משכן כבודך (תה' כו, ח); "בית" של אדם (תמיד צמוד לכינוי קניין המוסב על אדם) 11 מכלאתיך (תה' ג, ט) 11 משכנתם (תה' מט, יב) 11 כל-קנינו (תה' קה, כא)²⁰, בירכתי ביתך 11 סביב לשלחנך (תה' קכח, ג)²¹; ואילו "בית" של ציפור 11 קן (תה' פד, ד).

4. לאחר שנקבעו גבולותיהן של היחידות הסימנטיות המשתתפות בצלעות התקבולת, עלינו לבדוק את המבנה התחבירי-הדקדוקי שלהן, כדי לקבל נתונים על המשמעויות המבניות²² של האיברים העשויים להקביל זה לזה²³.

17. לעולם צמוד לכינוי קניין. מבחינת הדיון הסימנטי אין פט, ג עולה במניין, משום שאין בו התאמה במבנה התחבירי של הצלעות ושל איבריהן (ראה שיקולים אלה בהמשך); אף מבחינת המקצב תחייב התקבולת את הוצאת "אדני" אל מחוץ לחשבון המלים-הנקישות.

18. בולינג, שם. נתונים נוספים על "בית": הוא מופיע בתהלים 10 פעמים בתקבולת, ותמיד בצלע הראשונה.

19. תה' סה, ה יוצא מהמניין בגלל שיקולים תחביריים (וראה בהמשך הדיון), כלומר יתבטלו הוועות: בית 11 חצריך 11 היכלך.

20. ולא "קנינו" בלבד משמש כמקבילה כאן, כפי שכתב בולינג, שם.

21. התקבולת כאן בין שני הביטויים האדורביאליים, שהם יחידות סימנטיות מורכבות שאין לפרקן; אין משמע ממנה ש"בית" 11 "שלחן", כשם שאין "בירכתי" 11 "סביב ל-".

22. על המשמעות המבנית הנישאת על ידי צורתן ועל ידי תפקידן התחבירי של מלים כחלק ממרכיבי משמעויותיהן ראה G. C. Fries, *The Structure of English*, New-York, 1952, עמ' 54 ואילך.

23. מאחר שהבדיקה נעשית בצלעות השונות באותה שיטה עצמה, אין כאן חשיבות עקרונית לבחירת השיטה לניתוח התחבירי.

בדיקה זו חשובה במיוחד, משום שהיא המגלה לנו, אם מצויים בכלל מצבים מבניים מקבילים, שמרכיבי הצלעות השונים יכולים להימצא בהם. בניצול התקבולות מן הבחינה הסימנטית נוכל להתעלם מכאן ואילך מכל אותן תקבולות שאין צלעותיהן בנויות במבנה תחבירי זהה²³, משום שאיבריהן שונים הם זה מזה מעיקרא בחלק ממשמעויותיהם. בבדיקת המבנה התחבירי יש לשים לב למבנה הצלעות בשלמותן (אם הן בנויות כמבע בלתי מוקף, כלומר, כמשפט, או לא; אם יש בהן פועל נטוי, או שהן חסרות פועל)²⁴, וכן ליחסים התחביריים הפנימיים שבין מרכיבי הצלעות (בין מרכזי המשפטים: ה"נשאים" וה"נשואים", ובין מגדיריהם התלויים בהם).

רק מתוך התחשבות בתנאים אלו נוכל לקבוע על מלים או על צירופי מלים, אם יש להם מקבילה בצלע שכנגד הצלע שלהם, ומה הם המלים או צירופי המלים המקבילים להם²⁵. אולם גם בשלב זה, לאחר הצמצומים המרובים, אין בידינו לומר על זוגות התקבולות מבחינה סימנטית אלא זאת, שהם שייכים לשדה סימנטי משותף: עצם מציאותן של היחידות הסימנטיות השונות בתקבולות מבליטה את הצד השווה שביניהן²⁶. לקביעת טיב היחס הסימנטי הפנימי בין הזוגות המקבילים, כלומר לגילוי היחסים שבין יחידות סימנטיות שונות השייכות לשדה סימנטי משותף, אנו צריכים לבדיקות נוספות. ומאחר שבמקרה שהיחסים הסימנטיים הפנימיים שבין חלק ממרכיבי הצלעות נתבררו מעל לכל ספק (מתוך הסתמכות על משמעויותיהן המקובלות), ניתן להקיש מהם על משמעויותיהם של מרכיבים מוקשים או מרובי פנים, מן הראוי יהיה לתאר כאן את אפשרויות היחסים הסימנטיים שבין מלים וצירופי מלים השייכים לשדה סימנטי משותף.

²³. בזהות המבנה התחבירי יש לכלול את כל ה"גלגולים" (טרנספורמים) החוקיים של מבנים תחביריים (כגון את הטרנספורם של פעיל – סביל); ראה Jerrold J. Katz, Paul M. Postal, *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*, M.I.T. Press, Camb. Mas. 1965, עמ' 23. יקובסון (לעיל, הערה 2), שם, עמ' 428, מניח גם אפשרות של מבנה משלים בין התקבולות, מתוך מגע ביניהן, אולם בבדיקת המשמעויות אין בו כדי להועיל.

²⁴. ייתכן שאחד ממרכזי המשפט מופיע בצלע אחת בלבד, והוא משמש גם לצלע השנייה, כגון: היספר בקבר חסדך // אמונתך באבדון (תה' פח, יב); אין חיסור זה באחת הצלעות משנה את זהות המבנה התחבירי שלהן. דוגמה לצלעות בעלות מבנה של משפט שלם, שיש בו פועל נטוי: אהללה שם-אלהים בשיר // ואגדלנו בתודה (תה' סט, לא); ולמשפטים חסרי פועל: ה' בשמים חסדך // אמונתך עד-שחקים (תה' לו, ו).

²⁵. שיקולים אלו יביאונו שלא להכיר בצלעות מסוג "איה חסדיך הראשונים אדני / נשבעת לדוד באמונתך" (תה' פט, ג), "אשרי תבחר תקרב ישכן חצריך / נשבעה בטוב ביתך קדש היכלך" (תה' סה, ה) כצלעות תקבולות סימנטית; ראה לעיל, הערות 17, 19.

²⁶. ראה דיון בתקבולות מבחינה סימנטית, אנב תיאור המבנים הלשוניים שבשירה, אצל: S. R. Levin, *Linguistic Structures in Poetry*, s'-Gravenhage (Janua Linguarum (No. 23, 1962, עמ' 35–36.

5. בבדיקת היחסים הסימנטיים שבין מרכיבי התקבולות בחלקים הפיוטיים שבתורה, בישעיה, בירמיה, ביחזקאל ובתהלים נמצאו האפשרויות הבאות (הדוגמאות מתהלים הן):

א. יחידות סימנטיות הרגילות להופיע מחוץ לתקבולת כל אחת לעצמה; התקבולת מבליטה את הצד השווה שבהן, את שייכותן לשדה סימנטי משותף. היחס ביניהן יכול להיות:

(1) יחס של נרדפים (סיננימיים), כלומר היחידות הסימנטיות השונות, המקבילות זו לזו, מכסות קטע משותף בשדה הסימנטי. ייתכן שהחפיפה על אותו קטע משותף מלאה היא, במקרה זה נרדפים מלאים בפנינו; דוגמות אפשריות²⁷ לתקבולת כזאת: אמרי // הגיגי (תה' ה, ב), שמעה בקולי // תהינה אוניך קשובות לקול תחנוני (תה' קל, ב). וייתכן שאין כאן אלא חפיפה חלקית, כשאותה המקבילות מכסה קטע רחב יותר בשדה מחברתה, כגון במקרה שהיחסים שבין היחידות הם היחס של החלק לשלם, של הפרט לכלל, או בסדר הפוך, כשהיחס הוא של השלם לחלק, או של הכלל לפרט. דוגמות (לפי סדר מניית האפשרויות): לבי // אני (תה' כו, ג); גפנם ותאנתם // עץ גבולם (תה' קה, ל); ימים // גליהם (תה' סה, ח); מים // נהר (תה' קה, מא).

(2) יחס של מתכללים (היטירונימיים), כשהיחידות הסימנטיות השונות מכסות קטעים שכנים בשדה המשותף, ויחידה סימנטית אחרת (שהיא יכולה להיות שם השדה עצמו) מכסה על כולן. בדרך זו עשויים פרטים שונים לבוא כאיברים בתקבולת גם אם אין הקטע המקיף את כולם נקרא בשם מפורש בלשון המקרא עצמה; לדוגמה: זבח ומנחה // עולה וְחֶטְאָה (תה' מ, ז) = "קרבן" (שם מקראי), דרכיו // מעשיו [של ה'] (תה' קמה, ז) = "התגלויות האל לאדם" (כינוי השדה מהלשון המאוחרת). מכל מקום בדוגמות אלו ובשכמותן היחידות הסימנטיות המקבילות מקומן בשדה הסימנטי המשותף שלהן, זה ליד זה הוא. מאידך אפשר שהיחידות השונות יתפסו את מקומן בקצוות השדה המוגדות זו לזו; אלו הם מקרי ההיטירונימיים של הקצוות²⁸, כגון: ים // ריבשת (תה' צה, ה) = "כדור" הארץ, יומם // ובלילה (תה' מב, ט) = "תמיד".

(3) יחס של הפכים "אנטונימיים", בחלקם, שאין לכלול אותם אלא בשדה סימנטי משותף רחב מאד, עד שלמעשה אין בשיתוף זה כדי ללמדנו דבר על

27. מתוך שאין ההבדלים בין משמעויות היחידות הסימנטיות האלה בלשון המקרא ידועים לנו, אנו רואים אותן כחופפות. יקובסון (שם, עמ' 428) מבחין בין יחס מיטאפורי ליחס מיטונימי ברמה הסימנטית בין צלעות התקבולת.

28. בריטוריקה הקלאסית קראו לתופעה בשם merismus; ועיין על מריסמים בלשון המקרא A. M. Honeyman, Merismus in Biblical Hebrew, *Journal of Biblical Literature* 71 (1952), עמ' 11-18.

יחסי היחידות הסימנטיות האחרות המרכיבות את התקבולת. דרך משל: לה' :: לבני אדם (תה' קטו, טו). המה :: : ואנחנו (תה' כ, ט).

ב. האפשרות היסודית האחרת היא, שיחידות סימנטיות מורכבות, שאיבריהן רגילים לבוא מחוץ לתקבולת בצירופם הקבוע זה לזה, יופיעו בתקבולת, כשחלקיהן מופרדים זה מזה²⁹. גם כאן האיברים המקבילים שייכים לשדה סימנטי משותף, אולם אותו שיתוף נודע להם מסביבתם הרגילה, שלא בתקבולת, ואילו התקבולת פעלה לכאורה להפרדה בין הדבקים; לכאורה בלבד, משום שעצם המצב המקביל מבליט את השיתוף, כפי שראינו בקבוצה הראשונה.

כאן נוכל למצוא את הגוונים הבאים:

(1) הרכב של איחוי המפוצל לשתי צלעות התקבולת, כגון: חסדך // אמתך (תה' נו, יא = קח, ה)³⁰, [אל] יבושו // [אל] יכלמו [בני] (תה' סט, ז)³¹; והרכב של שעבוד, ממבנה של סמיכות, מפורד בין צלעות התקבולת³²: כבל // ברזל (תה' קה, יח)³³, עגל // מסכה (תה' קו, יט)³⁴.

(2) סדרה של איחוי שנתפצלה בתקבולת: משה // אהרן (תה' קה, כו); וסדרה של שעבוד, מהמבנה של פועל עם מקור נטוי: ויבא // גר (תה' קה, כג), > *ויבא לגור³⁵.

6. בעקבות בירורים אלו עשויה גם המילונאות להיבנות מהתקבולת הסימנטית³⁶: פעמים שזיהוי השדה הסימנטי של מלים וצירופי מלים בלתי

29. על כך ראה E. Z. Melamed, Break-up of Stereotype Phrases, etc., *Scripta Hierosolymitana* VIII (1961) עמ' 115–153; הניל, "מטבעות לשון שנפרטו בשירת המקרא", ספר סגל (תשכ"ה), עמ' 188–219.

30. על "חסד ואמת" כהרכב ראה במאמרי הנזכר בהערה 11.

31. "בוש ונכלם" הרכב הוא בתה': סדר שכיחות האיברים סדר יורד הוא; 4 מתוך 5 הופעות "נכלם" בתה' בקרבת "בוש" הן.

32. בניגוד לדעתו התקיפה של רובינסון במאמרו שנוכר לעיל בהערה 3, עמ' 31, שלא תיתכן כלל הפרדה בין נסמך לסומך ...

33. "כבלי ברזל" // זקים (תה' קמט, ח), ואין "כבל" מופיע במקרא אלא בשני מקומות אלו.

34. "עגל מסכה" הרכב הוא בשמ': מבין 3 מקרי הופעת "מסכה" בספר, 2 בצירוף זה הם; והשווה גם נחמ' ט, יח.

35. צורת המקור "לגור" שכיחה מאד כמגדירו האדוורביאלי של "בא", כגון ביר', 8 פעמים מבין 9 הופעותיה.

36. ואין להתיימש ממנה מכל וכל, אם אין מבקשים זיהוי משמעות מתקבולת האיברים, כדברי מ' בובר, דרכו של מקרא, ירושלים 1964, עמ' 103, הערה 1.

37. בניתוח התקבולות הסימנטיות שבברכת יעקב (בר' מט, א-כו) נמצאו זוגות המקבילות הבאים:

(א) נרדפים: שמות : אסם // ועברתם, יעקב // ישראל (ז), אחיך // בני אביך (ח),

מבוררים די צרכם מתאפשר בזכות התקבולת הזאת³⁷. והידיעות החסרות עדיין יתקבלו מנתוני האטימולוגיה ומתוך שיקולי הקש על פי טיב התקבולת³⁸. ולפי דרכנו למדנו, שאין תלות הדדית בין התקבולת מבחינה סימנטית ובין השירה במקרא: יש פסוקי שירה רבים (ואפילו 'תקבולות' לפי המקצב) שאין בהם תקבולת סימנטית כלל, כשם שיש תקבולת סימנטית גם מחוץ לשירה³⁹.

שבט // ומחקה, יהודה // בין רגליו (י). גפן // שרקה, עירה // בני אתנו, יין // דם-ענבים, לבשו // סוטה (יא), מנחה // הארץ, נחש // שפיסן, דרך // ארח (יז), אל אביך // שדי, ראש // קדקד, יוסף // נזיר אחיו (כו); פ ע ל י מ : עו // קשתה (ז), אחלקם ב- // ואפיצם ב- (ז), יודוך // ישתחו לך (ח), טוב // נעמה (טו), יעורך // יברכך (כה); מ לות : מ- // ואת (כה).

ב. מתכללים: שמות : סודם // קהלם, נפשי // כבודי (י), באפס // וברצנם [קצוות], איש // שור (ו), חכלילי // ולבן, עינים // שנים, מיין // מחלב (יב), שמים // תהום [קצוות], שמים... תהום // שדים ורחם (כה), בבקר // ולערב [קצוות], עד // שלל (כו); פ ע ל י מ : אל-תבא ב- // אל-תחד ב-, הרגו // עקרו (ו), יאכל // יחלק (כו); מ לות : מעל // [רבצת] תחת [קצוות] (כה). – במקרים הבאים יכולנו להסתייע בתקבולת לבריור השדה הסימנטי: מחק (מין מקל), שרקה (מין גפן), סוטה (מין לבוש), מנחה (מקום), שפיסן (מין נחש), חכלילי (מין צבע), עד (מין ביזה).

38. על האטימולוגיות ראה במילונים המקראיים. נעיין נא לשם דוגמה בשיקולי הקש אפשריים בתקבולת של 'שבט' // 'ומחקה' (י): מאחר שהתקבולת נרדפת היא (והנשא הפועלי 'לא-יסור' משותף לשת הצלעות), והיחס בין הנרדפים הוא של השלם אל החלק (יהודה // בין רגליו), ייתכן שגם 'שבט' – 'ומחקה' מתייחסים זה לזה ביחס השלם אל חלק ממנו. ושיקולים אטימולוגיים יסייעו בהמשך הבירור: ייתכן ש'מחקה' מציין את החלק התחתון, החד, של השבט, המשמש לחקיקה, לחריטה, והשווה במ' כ-א, יח (באר חפרוה שרים כרוה נדיבי עם במחקק במשענתם, ששיעורו יהיה: ... חפרוה ... בחלק התחתון, החד [במחקק] שבמקלותיהם [במשענתם]), וכן בלשון המגילות הגנוזות, מגילת ברית דמשק ו, ט (הם הבאים לכרות את הבאר במחוקקות); ועיין בחיבורי על שדה החיוב בלשון המגילות הגנוזות, הנמצא במכבש הדפוס, ערך 'חקק' (על דרך אחרת ראה עכשו ז' פלק, לשוננו ל' [תשכ"ו], עמ' 245).

39. כך גם בארמית-מקראית, כגון: ... וידחלני // ... יבהלני (דנ' ד, ב), קשוט // דין (שם שם, לד), וכבר ציין זאת באומגרסנר במילונו, ראה ערך 'דחל' (אמנם הוא ציין בסימן התקבולת גם זיווגי מלים, כגון: זיעין [ק'] ודחלן [דנ' ו, כז], שבחת והדרת [דנ' ד, לא]); וכן בלשון המגילות הגנוזות, כגון: לתכון עת ועת // ולמשקל איש איש (סרך ט, יב), כלומר תכון // משקל (מידות), עת ועת // איש איש (עומדים למדידה).

כזה וכזאת *

פרופ' רוזן חזר ופרסם את מאמרו "דברים כאלה", בשינויים מועטים בלבד ובתוספת של מוסר השכל, בספרו "עברית טובה" (תשי"ח), וכמות שהם בספר זה גם במהדורתו החדשה, המתוקנת והמורחבת, שיצאה לאור לפני זמן מועט (ירושלים, 1967, עמ' 44-53).

לדברי רוזן, המלים "כזה", "כזאת" ו"כאלה" משמשות במקרא רק כמלות רמז עצמאיות, כלומר לא כלוואים (אלא רק "פעמיים, ושני המקומות בחלקים המאוחרים ביותר של הטכסט המקראי"), והן מותאמות במין ובמספר אל שם-העצם במשפט הקודם להן, כגון:

(א) ירא פרעה איש נבון וחכם... הנמצא כזה? (ברא' מא, לג... לה);
(ב) נבער כל אדם... שקר נסכו... הבל המה... לא כאלה חלק יעקב (ירמ' י, יד-טז);
וכשהכוונה להצביע על העניין כולו, כפי שהובע במשפט הקודם, ולא על שם מסוים בו, משמשת במקרא המלה "כזאת" לצורך זה, כגון בסיפור מעשה פילגש בגבעה:

(ג) והיה כל הראה ואמר: לא נהיתה ולא נראתה כזאת (שופ' יט, ל).
ואילו על פי "מבני לשון טיפוסיים לעברית הישראלית" מוצא רוזן, כי מלת רמז "כזאת" באה היום לא רק כמלת רמז ללא שם-עצם לפניה (כמו בדוגמות א, ב, ג), אלא גם כמצטרפת בתפקיד לוואי אל שם-העצם שלפניה, אשר הוא חזרה על אותו שם-עצם עצמו שנוכר במשפט הקודם. ואם יש שוני במין ובמספר בין השם שבמשפט הקודם ובין השם שבמשפט הממשיך – מלת הרמז מותאמת במין ובמספר לא אל שם-העצם שבמשפט הקודם, שאליו היא רומזת, כי אם אל השם הבא מיד לפניה, שאתו היא יוצרת צירוף שמני. למשל:

(ד) יש לי כבר עשרה פקידים גרועים; עוד פקיד כזה איני רוצה;
(ה) מספיק לי פקיד גרוע אחד; איני רוצה עוד פקידים כאלה;
(ו) יש לי שלוש קופסאות; תן לי עוד אחת כזאת.¹
וכן הוא אם במשפט הממשיך בא שם אחר, המכוון לבוא כשם נרדף לשם במשפט הקודם, כגון:

* כשנתפרסמו באלול תשט"ו "דברים כאלה" מאת חיים ב' רוזן בחוברתו "תהליכי לשון" ("לשונו לעם" ס"ב). העיר מורי פרופ' בן-חיים, כי בדיון זה ראוי היה להביא בחשבון את כוחה של הגרירה (אטראקציה), המביאה לוואי לידי התאמה עם גרעינו, כי יש לבדוק את העניין מחדש. אם באתי לגנוע בכך היום, לו אני חב את הדברים, ומגישם בתודה ובהוקרה.
1. כאן "אחת" משמשת כגרעין לצירוף השמני "אחת כזאת".

(ז) היום נשלחה לי התראה בכתב; מכתב כזה תמיד מרגיז אותי.
או גם, למשל:

(ח) יש לי כבר עשרה פקידים רגונים; עוד פרצוף כזה איני רוצה.

אע"פ שרוון עצמו מזכיר שני מקרים של שימוש "כזאת-כלוואי במקרא" (ועל אחרים ראה בהמשך), הוא טוען שהשימוש של "כזה, "כזאת" ו"כאלה" בתפקיד לוואי והתאמת הלוואי אל גרעינו עומדים "בניגוד גמור ובסתירה מוחלטת-אל לשון המקרא, והוא מפליג בהסברים עיוניים כדי להעמיד את הקורא על "טיב השוני הגמור שבשימוש הכינוי כזה בעברית ישראלית לעומת שימושו בלשון המקראית". הוא אף מציין כי "שימוש לשון המשנה אינו נוגד את זה של העברית המקראית".

אולם לענ"ד השימוש של "כזה, "כזאת" ו"כאלה" כלוואי, והתאמתן במין ובמספר אל שם-העצם הגרעין, אין בהם כל ניגוד וכל סתירה למנהגי הלשון מקדמת דנה. להפך. שימוש כלוואי הוא שימוש מצוי וחוקי, ובתפקיד זה התאמתן במין ובמספר אל הגרעין מחויבת היא ע"פ מנהגי הלשון הישנה והחדשה גם יחד, מתקופת המקרא ואילך.

1. תחילה יש לקבוע, כי התאמת "כזה, "כזאת" ו"כאלה" אל שם-העצם שבמשפט הממשיך, ולא אל שם-העצם שבמשפט הקודם, מותנית בתפקידה של המלה כלוואי, שהרי אם לא זה הוא תפקידה, אין כאן כל בעיה של התאמה, וגם בלשון ימינו, אם מלה זו אינה משמשת במשפט הממשיך בתפקיד של לוואי (גם לא בתפקיד של נשוא, על כך בהמשך) – הרי היא מותאמת במין ובמספר אל השם שבמשפט הקודם³, שאליו היא רומזת, כגון:
  - (ט) יש לי עשרה פקידים גרועים; אתה מוצא כאלה בכל משרד;
  - (י) במשרד ישב פקיד רגון ורתחן; לא פגשתי כזה מעודי;
  - (יא) בכפר גרה נערה יפיפיה; מעודי לא ראיתי כזו⁴.

2. "כאלה" בתפקיד לוואי מצויה גם במגילות ים המלח: "כי תשכילנו בנס לאות כאלה ובסוד אמתכה תודיענו" (מגילת ההודיות דף 10 שורה 4, מהד' יעקב ליכט, עמ' 151).
3. אולם אין הכוונה בכך למקרה של השמטת גרעין לפני הלוואי, והפיכת הלוואי על ידי כך לממלא תפקיד אחר. למשל, גם במשפט (ד) לעיל אפשר להשמיט את הגרעין במשפט הממשיך, אלא שאז יהיו שתי אפשרויות לפי טיב הגרעין שהושמט, כדלקמן: (1ד) יש לי כבר עשרה פקידים גרועים; עוד כאלה איני רוצה. או (2ד) – עוד כזה איני רוצה. (1ד) יוכל להיאמר כשהכוונה לתוספת של שני פקידים או יותר, (2ד) – כשהכוונה לתוספת פקיד אחד בלבד. בשתי האפשרויות יש להתייחס אל "כאלה" ו"כזה" כלוואים שגרעינם הושמט, והם ממלאים תפקיד של צירוף שמני עצמאי.
4. נראה לי, כי "כזו" משמשת יותר מאשר "כזאת". להדגמת שימוש מודרני ב"כזאת" ככינוי סתמי, נצטט שיר נפוץ: "בת שש עשרה הייתי / ולא ידעתי כלום / לפתע התאהבתי / בצעוני ערום / הו' רע לי רע לי / כזאת עוד לא קרה לי / חלום נעים חלמתי / וגו' לעולמים".

2. התאמת לוואי במין ובמספר אל השם הגרעין הסמוך לו מצויה בדרך כלל בכל מלה שיש לה נטיית מין ומספר (להוציא לוואי-סומך ולוואי-צירוף יחס). בייחוד כדאי לציין כאן, כי זוהי תכונתם הקבועה של כינויי הרמז הפרודים: כאשר כינוי רמז פרוד בא במשפט ממשיך בשימוש של לוואי, וכונתו לרמז אל שם שנזכר במשפט קודם – הוא מותאם במין ובמספר לא אל השם שבמשפט הקודם, שאליו הוא רומז, כי אם אל השם הסמוך לו, שאתו הוא יוצר צירוף שמני, כגון:

(יב) יביא ה' עליך... ימים אשר לא באו... ביום ההוא ישרק ה' (ישע' ז, יז-יח).

(יג) הגה ימים באים... בעת ההיא (ירמ' ז, לב-ח, א);

(יד) כה אמר ה' על כל שכני הרעים... הנני נותשם... ו... אחרי נחתי אותם אשוב ורחמתי... ואם לא ישמעו ונתשתי את הגוי ההוא (ירמ' יב יד-ז);

(טו) וילך המלך גבעונה לזבוח שם, כי היא הבמה הגדולה, אלף עולות יעלה שלמה על המזבח ההוא (מל-א ג, ד)⁵;

ובדומה לכך כינוי הרמז "אותר", כגון:

(טז) גילח על העולה או על השלמים... אותו הזבח לא עלה לו (ויקרא, ו, י)

וכיוצא באלה בשאר כינויי הרמז הפרודים "הזה", "הזאת", "האלה" וזולתם, כגון: (טז*) מעשים אשר לא ייעשו... מה ראית כי עשית את הדבר הזה (ברא' כ ט-י).

3. בהרחבת מה של עניין ההתאמה כדאי להעיר כי כינויי הרמז הפרודים, גם כשהם באים במשפט שמני ממשיך בתפקיד נשוא – הם מתאימים במין ובמספר אל הנושא שבמשפט הממשיך, ולא אל השם במשפט הקודם שאליו הם רומזים, ובשמשם נושא הם מתאימים לנשוא, כגון:

(יז) חבלים יאחוזך... מדוע קראוני אלה... זה גורלך (ירמ' יג, כא-כה).

המלה "אלה" משמשת נושא במשפט "מדוע קראוני אלה" והיא רומזת למאורעות הרבים שעליהם מסופר לפני כן, ואולם בהמשך רומזת לאותם המאורעות הרבים מלת הרמז ליחיד "זה", שכן כאן היא מותאמת במין ובמספר אל "גורלך": (יח) לאומים... ישאון, וגער בו, ונס ממרחק, ורדף... לעת ערב והנה בלהה, בטרם בקר איננו, זה חלק שוסינו וגורל לבחזינו (ישע' יז, יג-יד).

מלת הרמז שנבחרה כאן היא "זה", אע"פ שהיא רומזת לא אל מאורע יחיד, שכן עליה להתאים במין ובמספר אל "חלק".

(יט) ולא שמעו... ולא הטו את אזנם... הרעו... ולא ישמעו... ולא יענוכה... זה הגוי אשר לא שמעו (ירמ' ז, כו-כח).

"זה" ולא "אלה", אף כי הרמיזה היא לבני אדם רבים, ואף כי "גוי" שם קיבוץ הוא.

5. "מזבח מן הטיפוס העממי שהגיע לכדי גודל ניכר, הריהו נעשה מאליו לבמה. הבמה, לפי מהותה הטיפולוגית, אינה אלא מזבח גדול" (אנציקלופדיה מקראית כרך ד, טור 765).

6. וכן, (כד) זה מתת אלהים היא (קוה' ה, יח).

(כ) ...שתיים עשרה אבנים... והנחתם אותם... למען תהיה זאת אות בקרבכם כי ישאלוך בניכם מחר לאמר מה האבנים האלה (יהו' ד, ג-ו),
 "זאת" = "אות". "אות" משמשת במקרא כמה פעמים בלשון נקבה, כידוע.
 ובדומה לאלה:

(כא) זאת התורה לעלה למנחה ולחטאת (ויק' ו, לו);

(כב) זאת תורת הבהמה והעוף (ויק' יא, מו);

(כג) זאת תהיה לכם הארץ (במד' לד, יב).

וכנגדם:

(כד) זה קדש הקדשים (יחז' מא, ד);

(כו) זה חלק אדם רשע מאלהים (איוב כ, כט).

וכן כשכינוי הרמוז מכון אל מה שעתיד לבוא אחרי המשפט, כגון:

(כז) זה האשה אשר תקריבו: כבשים... סלת... עלת תמיד (במד' כח, ב-ו).

(כח) זה יהיה משפט המלך: ... את בניכם יקח... ואת בנותיכם... ואת שדותיכם (שם"א ח, יא-יד).

לכלל גדול זה, הניכר בתריסרי פסוקים⁷, יש במקרא חריגים מועטים בלבד,

כגון:

(כט) שמעו שמוע מלתי ותהי זאת תנחומתיכם (איוב כא, ב).

"זאת" – כינוי סתמי ואינו מכון ל"מלתי" (רש"י).

(ל) זאת מושבתם והתיחשם להם (דבה"א ד, לו).

(אבל שם ו, לט: ואלה מושבותם לטירותם).

וכן הפסוק הפרובלמתי:

(לא) ומדתם מחוץ לעיר... אלפים באמה... והעיר בתוך. זה יהיה להם מגרשי הערים

(במד' לה, ה);

ועוד שניים-שלושה פסוקים שאפשר לישב בהם את התמיהה.

4. לא כדרך כינויי הרמוז הפרודים בתפקיד לוואי נוהגים כינויי הגוף המצטרפים למלת-יחס. כשמלת-יחס שאליה צורך כינוי גוף משמשת כלוואי במשפט ממשיך – מותאם כינוי הגוף לא אל השם שבמשפט הממשיך, אלא אל השם שנוכר במשפט הקודם ואשר אליו רומז הכינוי. וראה את שנאמר בפתיחת סעיף 2. כך, למשל, ייאמר:

(לב) יש לי כבר עשרה פקידים גרועים; עוד פקיד כמוהם איני רוצה (או, עוד פקידים כמוהם איני רוצה);

(לג) מספיק לי פקיד גרוע אחד; איני רוצה עוד פקידים כמוהו (או, עוד פקיד כמוהו);

(לד) יש לי שלוש קופסאות; תן לי עוד אחת כמותן (או, עוד שלוש כמותן).

5. הכול מודים, כי בעברית ישראלית נוהגים כינויי הרמוז "כזה", "כזאת"

7. כלל זה הוא שהביא לידי יצירות עממיות כגון "כוכבת", "מספרית", "פרצופה",

"טיפוסית" ודומיהן (שמעתי מפי פרופ' בן-חיים).

ו-כאלה- בעת שמשם בתפקיד לוואי כמו כינויי הרמז הפרודים, ולא כמו כינויי הגוף בצירופי מלות היחס. נוכל להניח, כי מנהגם זה בא משום שאין הם כינויי גוף, או מכוח גזרה שווה אל מנהגם של "זה", "זאת" ו"אלה", או שיש כאן גרירה אל המין והמספר של הגרעין⁸. לו זו בלבד הייתה קביעתו של רחן, ראוי היה לברכו עליה. אולם רחן טען, שזהו נוהג שנתחדש בעברית הישראלית, ואף עשה עניין זה כקרניים לגנח בהן מדקדקים נורמאטיביים. והנה טענה זו של רחן אפשר להפריכה על פי חומר שהביא הוא עצמו, אלא שכמדומה לא הסיק ממנו את המסקנות הראויות.

שלוש פעמים בא במקרא הצירוף "בגוי אשר כזה", ובכל שלוש הפעמים בא הצירוף במשפט ממשך, שהוא סיכום לפסוקים קודמים שבהם מדבר הנביא אל העם בלשון רבים (גם בביטויים הבאים שם בלשון יחיד, מכוונים הדברים אך כהדגמה למעשי רשע של הרבים):

(לה) לשקר ישבעו... מאנו קחת מוסר... מאנו לשוב... נואלו... המה יחדו שברו על... רבו פשעים... העל אלה לוא אפקד... ואם בגוי אשר כזה לא תתקם נפשי (ירמ' ה, ב-ט),

(לו) שמעו נא זאת... האותי לא תיראו... נמצאו בעמי רשעים... הציבו משחית אנשים ילכדו... גדלו ויעשירו... משפט אביונים לא שפטו. העל אלה לא אפקד אם בגוי אשר כזה לא תתקם נפשי (ירמ' ה, כא-כט),

(לז) כלם מנאפים... מרעה אל רעה יצאו... איש מרעהו השמרו... ואיש ברעהו יהתלו ואמת לא ידברו... חץ שחוט לשונם... העל אלה לא אפקד אם בגוי אשר כזה לא תתקם נפשי (ירמ' ט, א-ח)

"גוי" משמשת כאן כשם לקיבוץ בני האדם שתוארו לפני כן, וכמו בדוגמות ד - ח, יב - טו כינוי הרמז המשמש כלוואי (אמנם משועבד, וראה מיד בהמשך) מותאם במין ובמספר אל הגרעין, אשר במקרה זה הוא "גוי".

6. לשאלה אם מלת השעבוד "אשר" מצויה לפני "כזה" או אינה מצויה שם, אין כל שייכות לשאלת ההתאמה של "כזה" במין ובמספר. שהרי חוק ההתאמה הקובע, כי לוואי צריך להיות מותאם במין ובמספר לגרעינו, חל לא על מלים בלבד, אלא גם על משפטים משועבדים בתפקיד של לוואי ועל מה שמתגלגל מהם (אלא אם כן תוך כדי גלגול הושמט היסוד המותאם⁹). ואכן כנגד שלוש הפעמים שבהם באה "אשר" לפני "כזה" (ואין כאן אלא חזרה על אותה תבנית

8. ראה בהערת הפתיחה.

9. חוק התאמת הלוואי נובע מחוק ההתאמה העיקרי שבעברית, הוא חוק התאמת נושא ונשוא. הלוואי הוא גלגולו של הנשוא, וההתאמה אל הנושא נשמרת גם כאשר הוסף הנושא ללוואי. ר' בקיצור על כך בחוברת תחביר העברית החדשה, הוצ' אקדמון, תשכ"ה (בעריכת שושנה ביטרמן), עמ' 73, 76.

פסוק). מצויות שתי פעמים שבהם באה "כזאת" ללא "אשר" לפנייה¹⁰, ופעם אחת שבאה "כאלה" ללא "אשר" לפנייה (ברא' כז, מו), כשם שכנגד "איש אשר כמוני" (ברא' מד, טו) אתה מוצא "איש כמוני" (נחמ' ו, יא) ו"לא איש כמוני" (איוב ט, לב) וכיוצא באלה.

איש לא טען, כי לא הופחת השימוש ב"אשר", כפי שגם רוזן מעיר בצדק. אולם לא שאלת "אשר" לפנינו, כי אם שאלת "כזה", "כזאת" ו"כאלה", והוכח, כמדומה, כי גם במקרא משמשים הם כלואי, ומותאמים אל השם המשמש גרעין להם, ולא אל השם שבמשפט הקודם.

7. אין פלא אפוא, שגם בלשונם של מי שקדמו לדוברי העברית הישראלית מצוי שימוש זה והתאמה זו של "כזה", "כזאת" ו"כאלה" אל הגרעין שלפניהם, אותו שימוש שרוזן סבר כי הוא עומד בניגוד גמור ובסתירה מוחלטת אל לשון המקרא, וכי הוא מבע טיפוסי של עברית ישראלית בלבד, ומובאות בזה כמה דוגמות לכך:

(לח) הרגע המסוכן ביותר – גם בדיבור וגם בחיים – אינו אפוא אלא זה שבין כיסוי לכיסוי, כשהתוהו מנצנץ, אבל רגעים כאלה מעטים מאוד (חיג ביאליק, גילוי וכיסוי בלשון);

(לט) הסופר האירפי ושפתו שהוא כותב בה קשורים ואחוזים... ורק בדברנו על סופרים כאלה יצדק הפתגם "הסגנון הוא האדם" (ר' בריינין, המליץ כ' אלול תרמ"ט, לפי ס' זכרון לבן-יהודה, 85);

(מ) האשה הזאת נתפסה על מעשה נאופה, ומשה צונו בתורה לסקל נשים כאלה, ואתה מה תאמר? (פרנץ דליטש, תרגום הברית החדשה, יוחנן ח 5, 1877)¹¹.

(מא) ותדפיס קריאה בכל מכתבי העתים... אף הדביקו קריאות כאלה על כל קירי בתי העיר (הצבי שנה א, התרמ"ה, עמ' 86);

(מב) כבני מרון של המשנה הוראתו מקום ששמו כך אשר ה' שם משעול צר בין ההרים... ורק מקומות כאלה היינו עמקים בין הרים גדולים מוכשרים למרעה צאן (שלמה יהודה ליב הכהן רפאפורט, בראש ספרו של שלום כהן קורא הדורות תקצ"ח); (מג) לטהר אותן [את התפילות] מכל שגיאות הלשון אשר הסתככו בהן ברבות הימים, ולהעביר כל מעות כזה מתוכן (שלמה לעווזאהן, תפילות ישראל, 1816, מה' י' זמורה, עמ' 86);

(מד) הוא אמר תחילה "הוי מתלמידיו של אהרן", ומדרך העולם הוא שההולכים בדרכים ישרים כאלה כותנם לקנות שם או להרויח (ר' יוסף קארו, פי' כסף משנה לרמב"ם, ס' המדע, הלכות תלמוד תורה פיג' ו', והשוה דוגמות (טו) (טז) לעיל);

10. אין כל סיבה להניח, כדעת רוזן, שזהו ביטוי מקוצר של "עת כעת הזאת". הביטוי הסינדרטי המקביל הוא "עת אשר כזאת".

11. כדאי להשוות לזה את התרגום המקביל של זאלקינסאן-גינצבורג: "האשה הזאת נתפסה... ובתורה צוה לנו משה לסקל באבנים אשה כזאת ומה תאמר אתה?" – אף הוא אינו אומר "נשים כזאת", מה שיישמע בלתי מתקבל לאוזנו של מי שנהירה לו לשון המקרא (אם כי יכול היה לומר: נשים כמותה).

(מה) דפוס הספרים נמצא... ע"י איש נוצרי שמו יאהניס גוטן בערג... ברוך החונן לאדם דעת... ברוך אשר גבר עלינו חסדו בתחבולה רבה כזו לתועלת כל יושבי תבל (ר' דוד גון, צמח דוד, חלק שני, 1592, דף צה עמ' ב);
 (מו) "גוזלות מקושרין". בכנפיהן דכולי עלמא הכי מקטרי להו, וקשר כזה לא הוי סימן (ר"ע מברטנורא, בבא מציעא ב, ג).

החל בהוראת "התחיל בדבר והמשיך בו"

(על "מתיחת" פעלים אינרסיביים לדוראטיביים בעברית של המקרא, בלשון חכמים, בערבית לתקופותיה ובסורית)

א. כוונתי הראשונית בשורות הבאות להראות, כי (בהתאם לכותרת הראשית של המאמר) לפועל הִחַל לא רק ההוראה "התחיל בדבר", אלא אף "התחיל בדבר והמשיך בו". אנסה להוכיח, כי בכתובים אחדים הוראה זה בלבד הולמת את פשוטו של מקרא. אולם להתפתחות זו של הפועל האינרסיבי הִחַל = "התחיל" לפועל דוראטיבי "התחיל והמשיך" מקבילות בלשונות אחרות, ואך טבעי הוא, כי הבלשנות ההודו-אירופית, בהיותה הענף המפותח ביותר בבלשנות, הצביעה עליה כבר לפני כיוכל שנים (ב-1917). על כן ברצוננו להדגיש שוב חזר והדגש, שהפילולוגיה העברית בכלל, ופרשנות המקרא בפרט, זקוקות לביסוס בלשני מעמיק, ושלעיתים אין להבין את עומק הפשט של כתובים, למשל, אלא בעזרת מסקנות הבלשנות בכלל והבלשנות ההודו-אירופית בפרט. וזו הסיבה, שהעזתי להקדיש שורות אלו לבעל היובל הנכבד, שהוא דוגמה לפילולוג מחונן, המתבסס על ידיעה רחבה ביותר בענפי הבלשנות השונים. אולם לתופעה הנוכרת מקבילות לא רק בתחום השפות ההודו-אירופיות, אלא אף בשמיות. מלומדים אחדים הרגישו בה (בתחום הערבית). אך לא עמדו על דיוקה, מאחר שלא קשרוה עם התופעה הכללית. אנו נצביע אפוא (בהתאם לכותרת המשנה) על התפתחות, המקבילה לזו של הִחַל, גם בלשון חכמים, בערבית קלאסית, בערבית בינונית ובלהגים ערביים מודרניים וכן בסורית. אין צורך לומר, שלא ניסינו כלל להקיף את החומר, אלא הבאנו דוגמאות, כפי שנקרו לנו אגב קריאה.

ב. לפי K. Brugmann¹ "מתיחה"² של פעלים אינרסיביים לדוראטיביים משמעה, שההוראה המילולית המצומצמת מוסבה רק להתחלה, לשלב ראשון, אולם הכוונה, בצורה פחות או יותר ברורה, גם לשלבים שלאחר מכן. ובכן, פועל מעין הִחַל, למשל, מוסב בעצם רק לתחילת הפעולה, אך ייתכן, כי השלבים שלאחר כך ייכללו בפעולתו, והוא יציין אפוא לא רק את תחילת

1. מצוטט אצל W. Havers, *Handbuch der erklärenden Syntax*, היידלברג 1931,

עמ' 168/9, השווה את הספרות הנוספת המצוטטת שם עמ' 259.

2. כך נראה לי לתרגם את המונח הגרמני Streckung; בספרי על הערבית הנוצרית,

ע"י להלן, תרגמתי לאנגלית במלה stretching.

המעשה, אלא אף את המשכו. לפנינו סוג מיוחד של קיצור לשון, תופעה נפוצה ביותר, שדן בה W. Havers³ יחד עם מקרים אחרים של חוסר בהירות, חוסר קביעות והוראה כפולה.

ג. לפני למעלה מעשר שנים ניתח P. P. Saydon⁴ את הוראות הפועל הִחַל; הוא הניח בשבילו בעיקר שני מובנים, אך אלו לא יעניינו אותנו במסגרת מאמר זה. אולם סיידון עמד על הוראה נוספת של פועל זה (שם עמ' 49–50), שהיא אמנם צדדית במקצת בשבילו, אך אותנו תעניין במיוחד. לדבריו משמש פועל זה לפעמים כייתור לשון, מבלי לציין כל גוון של התחלה. כדוגמה הוא מביא את הכתובים במדבר כה, א; שופטים כ, לא; מלכים ב' טו, לו. את כל הדוגמאות האלה גתח בסעיף הבא (ד); אולם רצונו להעיר כבר עתה, כי לדעתנו ההוראה האיגנרטיבית נשמרת תמיד, במידה זו או אחרת, בפועל הִחַל; יש שהוא "נמתח" לפועל דוראטיבי, אך תמיד הוא נשאר בעל גוון איגנרטיבי. אך מאחר שסיידון לא הכיר את מושג "המתחה"⁵, חשב כפי הנראה, כי מן הנמנע הוא, שאותו הפועל עצמו ישמש כדוראטיבי ואיגנרטיבי בבת אחת. על כן דחה כל אפשרות של פעולה איגנרטיבית במקרים שלא הספיקה בהם פעולה זו לבדה להבנת הכתוב. מכאן ניסוחו (בלתי המוצלח, לדעתנו), כי יש שהפועל הִחַל משמש "כייתור לשון".

ד. השלב הראשון של "מתחת" הִחַל לפועל דוראטיבי משתקף, כנראה, באותם הכתובים, שבהם מתקשרים אל הפועל האיגנרטיבי הִחַל פעלים בשימוש דוראטיבי-איטראטיבי. במקרים אלו אפשר עוד להניח, כי הִחַל עדיין לא "נמתח", אלא משמש עוד כפועל איגנרטיבי בלבד, אולם הוא מתקשר, בכעין קיצור לשון, ישירות בפעלים דוראטיביים-איטראטיביים. מאידך, אפשר גם להניח, כי הִחַל עצמו משמש כבר כפועל דוראטיבי-איטראטיבי: במדבר כה, א-ג וַיִּחַל הָעָם לִזְנוֹת אֶל-בָּנוֹת מִוָּאָב. וַתִּקְרָאנָה לָעָם לִזְבָּחַי אֱלֹהֵיהֶן וַיֵּאָכֵל הָעָם וַיִּשְׁתַּחֲוּ לֵאלֹהֵיהֶן. וַיִּצְמַד יִשְׂרָאֵל לְבַעַל פְּעֹר: הַפְּעֵלִים וַתִּקְרָאנָה... וַיֵּאָכֵל... וַיִּשְׁתַּחֲוּ... וַיִּצְמַד הֵם אִיטְרָאטִיבִיִּים, וַיִּגְּמֻ מִתְּאָרִים, כִּי־צַד הַתְּחִיל הָעָם לִזְנוֹת, אֲלָא כִּי־צַד הַמִּשְׁיךְ בְּכֶךְ. שִׁיעוֹר הַכְּתוּב אָפּוּא: וַיִּחַל הָעָם לִזְנוֹת... וְהַמִּשְׁיךְ בְּכֶךְ וַתִּקְרָאנָה וכו', בֵּין אִם וַיִּחַל מְצִיין אֶת הַתְּחִלָּה הַפְּעוּלָה בְּלִבָּד, וְאֵת הַמִּשְׁכָּה יֵשׁ לְהַשְׁלִים מִן הַהִקְשֶׁר, וּבֵין אִם הוּא מְצִיין כְּבָר, עֵי מַתִּיחָה. הֵן אֵת הַתְּחִלָּה וְהֵן אֵת הַמִּשְׁכָּה. כְּדוּמָה דְּבָרֵי הַיָּמִים ב' לִד, ג-ח: וּבִשְׁתֵּי עֶשְׂרֵה שָׁנָה הִחַל לִטְהַר אֶת-יְהוּדָה וִירוּשָׁלַם... וַיִּגְּמֻ לְפָנָיו אֶת מִזְבְּחוֹת הַבַּעַלִּים, וְהַחֲמִנִים... גִּדְעוּ, וְהַאֲשִׁרִים...

3. ע"י בספר המצוטט בהערה 1, עמ' 167 ואילך.

4. ע"י Biblica 35, 1954, עמ' 43 ואילך.

5. הוא משווה את שימוש הִחַל עם זה של ה"kinds of action".

שבר והדק ויזרק... ועצמות כהנים שרף על-מזבחותם ויטהר את-יהודה ואת-ירושלם..... ובשנת שמונה עשרה למלכו לטהר הארץ והבית שלח... הכתוב ממשיך את התחלת הטיהור, שחלה בשנת שתים-עשרה, ע"י מניית פרטים מדויקים, ומסכם במלים "ויטהר את-יהודה ואת-ירושלם". אין הכוונה, כמובן, שהמדובר בהתחלת הטיהור בלבד. זה מוכח גם ע"י פסוק ח, המביא אותנו (אחרי הטיהור של יוסף, שמעון ונפתלי, המתוארים בפסוקים ו-ז) עד שנת שמונה-עשרה. אפשר להבין את "החל לטהר" כביטוי איגנרסיבי פשוט, אשר ע"י קיצור לשון פעלים איטראטיביים-דוראטיביים ממשיכים אותו. אך אפשר, שהוא כבר "נמתח" להוראה: החל לטהר והמשיך בכך.

מכתובים אלה, אשר אפשר להבינם כמכילים "מתיחה", התפתחו מקרים, שבהם הכרח להבין "החל" כ"מתוח" לפועל דוראטיבי, למשל בגלל תיאור פועל, אשר אינו מתאים אלא לפועל דוראטיבי בלבד: יונה ג' ד נִחַל יונה לבוא בעיר מהלך יום אחד: אין נראה לנו, כי "מהלך יום אחד" מוסב להתחלת ההליכה בלבד, כביכול מכיוון שניגונה הייתה גדולה "מהלך שלשת ימים" (פסוק ג) – שהרי אין מדובר בהמשך על ההליכה נוספת, כן אין מסתבר פירושו של סיידון (עמ' 48) כאילו שיעור הכתוב "יובוא מהלך היום הראשון". בעל כורחנו נאמר, כי תיאור הפועל "מהלך יום אחד", המציין מרחק, אינו יכול להיות מוסב לפועל איגנרסיבי. עלינו אפוא להניח, כי הִחַל "נמתח" בכתובנו לפועל דוראטיבי, ושיעור הפסוק: ויחל יונה לבוא בעיר והמשיך לבוא מהלך יום אחד. – במקרה אחר מאלצנו ההקשר להניח "מתיחה": שופטים יג, כה: וַתִּחַל רוּחַ ה' לַפְעָמוֹ בַּמַּחֲנֶה דָן בֵּין צִרְעָה וּבֵין אֶשְׁתָּאוֹל: אִם גִּבֵּן יִתְחַל... לַפְעָמוֹ כַּפְעוּלָה אִיגְנָרְסִיבִית בַּלְבָּד, נראה פסוקנו מקוטע מן המשך^{5א}. אך אם נניח "מתיחה", יתקשר כתובנו יפה עם הבא אחריו, בשמשו לו כעין כותרת.

אולם בשני כתובים, שסיידון (ע"ג) הניח לגביהם ייתור לשון (ביטוי, שהיינו מעדיפים להמירו ב"מתיחה", ע"י לעיל), נראה לנו, שאפשר להבין את הפועל הִחַל לפי משמעותו המקובלת. בשופטים (כ, לא) מתוארת התחלת הקרב, שבראשיתו יד בנימין על העליונה, אולם בסופו הם ניגפים מפני ישראל. על כן נראה לנו הביטוי וַיִּחַל לַהֲכֹת מֵהָעַם חֲלָלִים בַּפֶּעַם כַּפֶּעַם מֵתָאִים לַהֲמִשֵּׁךְ, כלומר: בתחילת הקרב הכו. אמנם גם כאן מתוארת פעולה נמשכת (בפעם כפעם!), אולם אותה הפעולה אינה אלא התחלת הקרב כולו (השווה גם פסוק לט, אשר גם סיידון מצביע עליו). בדומה אין לשלול את הוראת הפעולה ההתחלתית

^{5א}. הסברו של סיידון (עמ' 48), כי הכוונה, שזו הפעם הראשונה פעמה בו רוח ה',

ממלכים ב' טו, לו: בימים ההם הָחֵל ה' להשליח ביהודה רצין מלך ארם ואת פקח בן-רמליהו. כוונת הכתוב, כי ה' התחיל עוד בימי יותם להשליח את רצין ואת פקח ביהודה, ומצב זה נמשך אח"כ בימי אחז ע"י התנפלויות נוספות, כפי שמסופר בהמשך טז, ה ואילך.

ה. מאחר ש"מתיחת" פעלים אינרסיביים לדוראטיביים מצויה בלשונות רבות, לא נתפלא על מציאותה בלשון חכמים. רשמתי מן הפועל התחיל במשנה, למשל⁶, פסחים א, ה: שתי חלות של תודה פסולות ומונחות על גג האצטבא... ניטלה אחת, תולין ולא אוכלין ולא שורפין; ניטלו שתיהן, התחילו כל העם שורפין; רוצה לומר, התחילו בשרפת החמץ והמשיכו בה. נגעים ז, ד: אמר ר' עקיבא שאלתי את רבן גמליאל ואת רבי יהושע... התחלתי להביא להם ראיות; ואח"כ מובאת ההלכה על סמך השגותיו של ר' עקיבא. על כורחנו נאמר, ששיעור המשנה "התחלתי להביא להם ראיות והמשכתי בכך"⁷. לכאן שייך גם כן ברכות ג, ב: אם יכולין להתחיל (הכוונה לקריאת שמע) ולגמור עד שלא יגיעו לשורה יתחילו. לפנינו ביטוי מקוצר, ששיעורו המלא היה צריך להיות מעין: אם יכולין להתחיל בקריאת שמע, להמשיך בה ולגמרה... ולא יקשה להביא דוגמאות נוספות של "מתיחת" הפועל התחיל.

מצויה "מתיחה" בסיפא של משפטים הפותחים מִשֵּׁי, משעה ש-; השווה משנה שקלים א, ג משישבו במקדש, התחילו למשכן; שיעור המשנה: התחילו למשכן והמשיכו בו. השווה גם ביטויים מעין מיום שחרב בית המקדש, ננעלו שערי תפילה (בבלי ברכות לב, ב ומקבילות), ששיעורים: ננעלו ונשארו נעולים⁸.

ו. מקרים רבים של מתיחת פעלים אינרסיביים לדוראטיביים מצויים בערבית הקלאסית. הפעלים הרבים, המציינים את התחלת הפעולה (המכונים אפעאל אש-שרוע או אפעאל אל-אנשא), עשויים לעתים קרובות לציין לא את ראשית הפעולה בלבד, אלא אף את המשכה. מסתבר, שתופעה זו הייתה (אמנם בצורה מעורפלת) לעיני ה' רקנדורף, כשטען⁹, שלעתים קרובות

6. לעומת זה משנה תענית א, ד "התחילו היחידים מתענין שלוש תעניות" אינה עניין לכאן. הכוונה, כי היחידים הם הראשונים לתעניתם.

7. אמנם תוספתא נגעים ג, ד מובאת רק ראייה אחת (במשנה מושמטות הראיות בכלל), ואפשר היה לטעון, שהכוונה להתחלה ממש. אולם גם שם מדובר על "ראיות" (ברביבוי).

8. גם ביטויים מעין "משחרב בית המקדש, התקין ר' יוחנן בן זכאי" (למשל משנה ראש השנה ד, ג) שיעורם כפי הנראה: משחרב בית המקדש, התקין ונשאר מותקן; ובוזה שונה אפוא מִשֵּׁי מ"אחרי ש".

9. בהערת אנב ב-"Die syntaktischen Verhältnisse des Arabischen", ליידן 1895/8,

בכלל מיותר לתרגם פעלים אלו. באופן ברור יותר עמד על תופעה זו גה-א איזואלד הגאנוני עוד בשנת 1830, באמרו¹⁰, כי פועלי ההתחלה מציניים התחלת מצב או פעולה הנמשכת יותר, אף כי משך הזמן של הדבר עצמו יכול להיות שונה מאוד. גם בעת ניתוח הדוגמאות הוא מדגיש, כי הפעולה עשויה להיות איטראטיבית-דוראטיבית. ברצונו להוסיף כמה דוגמאות לתופעה רגילה זו: אל-בלאד'רי, אנסאב אל-אשראף, כך ה', הוצאת ש"ד גויטיין, ירושלים 1936, עמ' 216, שורה 12 וג' על יקול... פבלג ד'לך אבן אל-זביר -והחל לומר... [והמשיך וחזר לומר] עד שהגיע שמעו לאבן-אז-זביר. ההקשר דורש להבין כאן את הפועל ג' על כדוראטיבי-איטראטיבי. בדומה עמ' 218, שורה 14 וג' על ית' בתהא ענה ויקול... חתי מאל אליה כת'יר מנהם -והחל להטות אותם ממנו ולומר... [והמשיך בזה], עד שנטו אליו רבים מהם. כאן מוכיח משפט-חתי, הממשיך את ג' על, שפועל זה "נמתח" מפועל אינרסיבי לדוראטיבי. בדומה א' צאלחאני, רנאת אל-מת'אלת' ואל-מת'אני פי רואיאת אל-אנאני, מהדורה רביעית, בירות 1932, עמ' 11, שורה 4 חתי אד'א סכתת אל-ג'וארי סכתה אנדפע יגני אל-צות אל-אול חתי פרג מנה ייהי כאשר נשתתקו השפחות קצת, החל לשיר את הלחן הראשון [והמשיך בו], עד שסיימו, שגם בו מוכחת "מתחת" פועל ההתחלה (אנדפע במקרה שלנו) ע"י משפט-חתי שאחריו. השווה גם עמ' 13, שורה 6 פכ'רג'ת עלי קעוד לי חתי קדמת אל-מדינה יוצאתי על אחד מגמליי [והמשכתי בנסיעתי], עד שהגעתי לאל-מדינה, שבו "נמתח" הפועל כ'רג' יצא" לפועל דוראטיבי¹¹.

ז. "המתחה" מצויה גם בערבית בינונית; להלן כמה דוגמאות מן הערבית הבינונית של דרום ארץ-ישראל באלף הראשון לספה"נ: זאפסקי ווסטוצ'נוז אוטדיליניה אימפיראטורסקאוז רוסקאוז אובשצסטווה 16, 1904/5, עמ' 84, שורה 11 בדת תצ'ארע אל-מלך מן עשרה סאעאת מן אל-נהאר [אלי] ת'לת' אל-ליל אל-אול -החלה להאבק עם המלך משעה עשר ביום [והמשיכה בזה] עד השליש הראשון של הלילה - ינאבקה עם המלך משעה עשר ביום עד השליש הראשון של הלילה. כ"י בריטיש מוזיאום אור' מס' 8605 מעשה השליחים פרק 14, פסוק 27 וג' מעוא אל-כניסה וג' עלוא יקצון עליהם כלשי צנע אללה אליהם, בעצם ויכנסו את הכנסייה והתחילו מספרים להם כל מה שעשה אלוהים להם; אך מאחר שאין הכוונה, שהתחילו מספרים את כל מה שעשה אלוהים להם, ברור, כי ג' על נמתח כאן לפועל דוראטיבי, ר"ל ויכנסו את הכנסייה וסיפרו להם כל מה

10. II, *Grammatica critica linguae Arabicae*.. 1833, עמ' 110/1.

11. אין נראה להבין חתי בהוראת פ (כמו ר' החיבור).

ש...". שם פרק 17, פסוק 17 ואכ'ד' יכלם... כל יום, בעצם-יהחל לדבר... כל יום"; אך מאחר שלפנינו פעולה חוזרת (כל יום), ברור, כי אכ'ד' נמתח- לפועל איטראטיבי, רל' זהיה מדבר כל יום. בדומה כ-י סיני ערבית 1, עמ' 20, שורה 3- = דניאל פרק ו, פסוק יא-יב פג' על יצלי כל יום ת'לת' מראת וישכר אללה כעאדתה קבל ד'לך וג'על אלד'ין בגוא עליה ירצדוה חתא וג'דוה... מקום שג'על הראשון נמתח- בעטיו של כל יום, והשני בגלל משפט-חתי שאחריו: זהיה מתפלל (מלה במלה זההתחיל מתפלל-) כל יום שלוש פעמים ומודה לאלוהים כמנהגו לפני כן, ואלה, אשר קשרו עליו, היו (מלה במלה זהתחילו) משגיחים בו, עד שמצאו...". על דוגמאות אחרות, וכן על ספרות נוספת עי' בספרי A Grammar of Christian Arabic, based mainly on South-Palestinian Texts from the First Millennium, Louvain 1966 §337.

ח. המתחה מצויה גם בדיאלקטים הערביים החדשים. לשם קיצור מסתפק אני ברמיזה לספרי על תחבירו של להג האיכרים מביר-זית (גרמנית), וְלְדֹרֶף-הָסֶן 1960, המפתח, ערך Streckung, ומסתפק בכמה דוגמאות בולטות מן הספר הזה: שם עמ' 145, שורה 1 (אני מעתיק את הדוגמאות בכתיב, המקרבן לערבית הקלסית, כדי לקרבן להבנה) וק'עד'ת אצ'רבה באל-חג'ארה תקתלתה זההחילותי לזרוק עליו אבנים [וזרקתי וחזרתי וזרקתי] עד שהרגתיו. עמ' 135, שורה 13 דאר ירעי מעהן וינאם ויקום מעהן זמאן טויל זהחל לרעות עמם, ולשכב ולקום עמם [והמשיך בכך] זמן רב.

ט. לבסוף ברצוני להביא עוד דוגמה אחת מן הסורית, אשר נתקלתי בה אגב קריאה בפרקי הספרות, הנמצאים בדקדוקו הסורי של ק' ברוקלמן, מהדורה 7, לייפציג 1955, עמ' 28, שורה 15 ושרית מתבקיאה טורא סגיאא זהתחילה להסתכל בו [והמשיכה בכך] זמן רב.

על הברכה

את שורותיי אלה מבקש אני להגיש לחברי פרופ' בן-חיים ביום חגו כמנחת ברכה – ברכה לפי המשמע המקובל וברכה לפי המשמע שאנסה להעלותו כאן. מתוך הטקסטים האוגריתיים מאוששת תקבולת השרשים: ברך || מרר. לא נגזים אם נאמר, כי למעשה בכל המקומות שבהם משמש הפועל ברך בהקשר סיפורי שיש לו תקבולת ברורה, הרי הפועל שבתקבולת הוא מרר. כך אנו קוראים במעשה כרת¹: "לתברך [כרת] ת'ע, לתמר נעמן [ע'לם] אל². בדומה לכך התקבולת במעשה אקהת³: "לתברכן לת'ר אל אבי, תמרנ לבני בנות", ובחזרה שם (ש' 35 וכו'): "יברך [דנא]ל מת רפא, ימר ע'זר [מת ה]רנמי". ושוב⁴: "לתברכן אלך ברכת, תמרן אלכן מר[רת]"⁵.

בכל המקומות, פרט לאחרון, הסיטואציה שבה מופיע הזוג ברך-מרר היא סיטואציה של בקשת זרע או הבטחתו, וטבעי שנזכרים בעובדה כי לשון ברך נפוץ בספר בראשית דווקא בהקשר זה. המובאה האחרונה באה בהקשר של בקשה לקראת יציאה לקרב. לשון ברך שבכל הטקסטים האלה מעולם לא עורר בעיות, והוא נתפרש לחוקרים כענין ברכה בעברית (ובלשונות שמויות אחרות). השורש שבו נתקשו בתחילה היה מרר, שלא ידעו להלמו מצד העניין או מצד הגירון⁶. בראשית שנות החמישים הוצע לפרש מרר מתוך

1. לפי המניין של גורדון II 14 f. 128. כל הטקסטים מובאים כאן לפי המניין אצל C. H. Gordon, *Ugaritic Textbook* (Roma 1965). במהדורות אחרות הטקסט 128 מכונה III K ואצל A. Herdner, *Corpus des Tablettes en Cunéiformes Alphabétiques décou-* *vertes à Ras Shamra-Ugarit de 1929 à 1939* (Paris 1963). מספרו של הטקסט הוא 15. הטקסט Aq 1 המובא להלן מכונה אצל אחרים 1D, ואצל הרדנר הוא מס' 19, ו-Aq 2 הוא גם II D ואצל הרדנר מס' 17.
  2. מהדירים נוהגים להשלים את השורש מרר לפי התקבולת שם בהמשך, ש' 20.
  3. Aq I 24f.
  4. Aq 194 f. 1. במהדורה של G. R. Driver, *Canaanite Myths* (Edinburgh 1956).
  - הסימון הוא Aq IV 32f. 1.
  5. על בעית הגרסה במלה האחרונה עיין הרדנר למקום. בעית הגרסה אינה פוגמת בעניין התקבולת.
  6. עיין לדוגמה בגלוסר של *Ugaritic Handbook* של גורדון (1947) או בניסיון המתמיה של Gray, *The KRT Text in the Literature of Ras Shamra* (Leiden 1955), p. 45.
- שניסה להוציא את המשמע של bless על פי מר = 'קדוש' בסורית!

הקבלה ל-*מרר* ולהניח כמשמע יסוד את המשמע 'חזק' או בקרוב לו⁷. הפירוש על פי אטימולוגיה זו הוא המקובל כיום⁸, אם כי מתרגמים שונים מטים בתרגום מעט לכאן או לכאן בהתאם להקשר העניינים.

הנחת המשמע מרר-חזק הביאה כמובן לכך, שחזרו ועיינו בפסוקים שונים במקרא, שהיה מקובל להבין בהם לשון 'מר' כעניין של חריפות הטעם (bitter), ונראית הדעה כי המשמע המקובל הוא צמצום וייחוד של מר במשמע 'חזק'. פסוקים אחדים לשון מר שבהם חזר ונתפרש לחוקרים עתה כעניין 'חזק', וכמו בכל מקרה של הצעת חידוש אפשר להוסיף או לגרוע מעט⁹. הכלל: כל מקום באוגריתית שנמצאה תקבולת השרשים ברך-מרר נתפרש לשון מרר במשמע 'חזק' או כדומה, ואילו לשון ברך לא זכה לכל עיון, שכן הבינוהו כמקובל ותרגמוהו bless, segnen וכד¹⁰.

אולם אפשר, כי מתוך מה שלמדנו נזרע אור חדש גם על בעית השורש ברך. אם האטימולוגיה מלמדת, כי מרר שייך לשדה הסימנטי של 'חזק', שמא אפשר לגלות סמוכין לשייך אף את השורש התקבולתי ברך לשדה הזה. כיוון שהגענו לכך מתברר, כי הצעות האטימולוגיה המוצעות במילונים לפועל ברך במשמעו המקובל אינן מניחות את הדעת כלל.

כמה פנים לבעית האטימולוגיה של ברך: (א) המשמע המקובל של bless הוא מופשט ומצומצם למדי, וטבעי שבעלי גירזון יבקשו לו משמע יסודי מוחשי יותר; (ב) הוא מתגלה ברוב השפות השמיות המערביות בלי תנודות

7. כנראה הראשון שהציע בפירושו את הקשר היה I. Al-Yasin, *The Lexical Relation between Ugaritic and Arabic* (New York 1952), p. 76. ומן הסתם הושפע מהערת C. H. Gordon, *Orientalia* 20 (1951) p. 306, אשר בהקשר אחר השווה מרירא שבכתובת ארמית מאגית למלה הערבית. A. van Selms, *Marriage and Family Life in Ugaritic Literature* (London 1954), p. 40. גורדון במילונו חזר והשווה מרירא בארמית. ועוד צריך קשר אפשרי לשורש מרר. גורדון במילונו חזר והשווה מרירא בארמית. ועוד צריך עיון, שמא השימוש של marāru באכדית האמור על נשק הוא עניין לכאן. (W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch* [Wiesbaden 1966] s.v. (die Waffen bitter machen).

8. עיין במילונים של גורדון (מאז מהדורת 1955), דרייבר (1956) ואייסטלייטנר (1963).
9. על השוואותיו הראשונות של גורדון (שם) הוסיף, M. Dahood, *Biblica* 39 (1958), p. 308f. את קהלת ז, כו ובשמו של בריילי גם יח' ג. יד. ברשימותי מאותה תקופה אני מוצא כהצעות בעניין זה תה' סד, ד-ו 'דרכו חצם דבר מר ..... יחזקו למר; חב' א, ו 'הגי המר והנמרה', ורמיות שונות לעניין 'מר נפש' (הקבל גם שמ'א א, י לפסוק טו). כאמור, הקונקורדנציה מאפשרת הוספות על הרשימה. בכל ההסתייגות מותר לשאול, שמא נשמר בעברית הבסיס של מר גם בדמות אחרת, וניתן להכירו על פי התקבולת. הש': יביעו ידברו עתק יתאמרו כל פעלי אוין' (תה' צד, ד); והרי הפירוש המסורתי של עתק הוא 'חזק'.

משמע ממשיות ובלי התפתחות נוספת – וממצא כזה, כשהמדובר במשמע מופשט בעל גון דתי, מעורר את הבעיה, שמא לפנינו גלגול מלשון ללשון, ולא משמע יסוד שמי קדמון; ג) כלל הממצא בשפות השמיות אינו מעורר רושם, שיש לפנינו פועל דינמיניטיבי, ואילו האטימולוגיה המקובלת הנזכרת בדרך מלשון בָּרַךְ המוחשית כמעט מחייבת הנחה זו. עצם האטימולוגיה הזאת, שכל עניין ברכה הוא התפתחות משנית מלשון בָּרַךְ, רחוקה מלשכנע, והאטימולוגיה האלטרנטיבית הקושרת ברך בשיכול אותיות ללשון karābu באכדית אינה עדיפה הרבה¹⁰.

ראוי אפוא לבדוק את ההנחה, כי הזוג הקבוע שבאוגריתית אינו אך ורק תקבולת משנית שהתפתחה, אלא שהגרדפות רומזות גם לצד האטימולוגיה, היינו שמא ברך שייך מעיקרא לשדה הסימנטי של 'חזק'. לא זו בלבד שהנחה זו תפתור את הקושי שהעלינו לגבי האטימולוגיה המקובלת, אלא ייתכן כי נוכל למצוא לה אישוש מתוך המקרא או להציע פירוש סביר יותר למקומות מוקשים במקרא¹¹.

הכתוב אומר (דברים כט, יח): 'והיה בשמעו את דברי האלה הזאת והתברך בלבבו לאמר שלום יהיה לי כי בשרות לבי אלך'. לכאורה מתבאר עניין 'התברך' לפי 'שלום יהיה לי' – אבל ספק רב אם זו 'ברכה'. הכתוב מתאר אדם המתעקש לדבוק בדרכו הרעה, והרי זה בדיוק כמתואר במקרא בהזדמנויות אחרות על ידי הצירוף 'חזק לב'¹². לא זו אף זו: בהמשך הפסוק אומר הכתוב 'כי בשרות לבי אלך'. בלי כל קשר למוצא כאן מקובל לפרש לשון שְׁרָרוֹת

10. על פרטים עיין במילוני המקרא החדשים. ראוי להדגיש, כי W. von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch* s.v. נמנע במופן מלקבל את ההצעה הקושרת karābu לענין ברך, וציין את הקשר ל-כרב (= הקריב) בערבית דרומית. אולם יש בין חוקרי הערבית הדרומית, שחזרו ופירשו את השורש כרב באותה לשון על פי המשמע האכדי. עיין באחרונה A. Jamme, *Sabaeen Inscriptions from Maḥram Bilqis* (Baltimore 1962) s.v. באופן תיאורטי אין מניעה לקשור את הצעתנו כאן עם אטימולוגיה זו על פי הנחת התפתחות ושיכול אותיות.

11. כל הצעה כגון זו פותחת כמובן גם פתח להנחה אלטרנטיבית – למי שירצה בכך – כי מעיקרא היו שרשים נבדלים. אף זו, שאפשר להוסיף דוגמאות או לגרוע. כל הצעה של משמע חדש לשורש מקראי נפוץ עשויה לגרור אחרית הפיכת הקערה על פיה, כאלו הפירוש המקובל בטל מכל וכל. אין צריך לומר, שיש להישמר מסכנה זו. כל דוגמה שנביא כאן, כמובן, אפשר לפרשה גם לפי המשמע המקובל – והרי כך עשו עד כה.

12. כגון בפרשת יציאת מצרים, והרבה. מי שמתעניין באפשרויות ההקבלות הסימנטיות ישים לב, כי בצד 'חזק לב' יש גם 'הכבד לב', היינו 'כבד' נכנס מכיוון אחר לאותו שדה סימנטי. אם כן תמונת הממצא היא: חזק-כבד-ברך. והרי היפוכו של 'כבד' ו'ברך' גם יחד הוא 'קלל'.

כענין השורש שרר (בארמית) שענינו 'חזק'. אם כן, לא בברכה במובן המקובל מדובר אלא בהתעקשותוֹ/התחזקותוֹ של אדם בדרכו¹³.

בעוד שביחס לדוגמה הקודמת יש בהצעתנו כדי פתרון של קושי פרשני, הרי בדוגמה הבאה יש שינוי משמע שלא במקום בעיה פרשנית. במקרה זה יש לפנינו זוג תקבולתי: חזק || ברך. וכך אומר הכתוב (תה' קמז, יג): "כי חזק בריחי שעריך ברך בניך בקרבך".

כמובן יש מקום לשאול, אם עלינו לצמצם את עיונו למקרים, שמתבקש בהם המשמע 'חזק' דווקא, או שמא מתרחב השדה הסימנטי וכולל את כל הקבוצה של: חזק-גדול. תקבולות השרשים ברך || גדל יש במקרא לרוב – בחלקן בפרשיות העוסקות בהבטחת זרע – ואז תישאל השאלה, באיזו נקודה נוכל לקבוע את מעבר המשמעים של חֲזַק ← bless¹⁴.

לא נסה לתפוס מרובה¹⁵. דומה, כי לפחות זאת ניתן ללמוד בהסתמך על התקבולת שבאוגריתית, שאמנם יש גם בעברית ברך = חזק, וייתכן כי דווקא ממשמע זה ניתן לבאר את התפתחותו של המשמע המקובל של לשון ברכה.

13. עם כל הרצון שלא להיגרר לבעיה של השורש אשר במקרא ובלשון חז"ל (על פי הארמית), יש להעיר על התקבולת (תה' עב יז): "...ותברכו בו כל גוים יאשרהו". מן הסתם מקרה הוא, והמדובר שם בשדה הסימנטי: ברך-הלל (כגון שה-ש ו, ט).

14. שיקול אחרון זה אינו דרוש לגוף הצעתנו, ואפשר להניח כל ברך כזה במשמעו המקובל. פסוקים כגון דב' לג יא: "ברך ה' חילי" אפשר להטות פירושו לכאן או לכאן. על גיווני המשמע האפשריים שבלשון ברכה לפי המשמע המקובל עיין באחרונה בפירוט A. Murtonen, VT 9 (1959), p. 158f.

15. כדי למנוע מכשול נוסף, כי לפחות לפי המצוי במסורת המילונאית אין למשוך את הערבית לכאן. ההסבר של برك = firmus fuit, הנראה לכאורה כרומז למשמע שהנחנו כאן, הוא רק גלגול של הפירוש המסורתי שבמילונים ערביים: ثبت واقم.

הצורות "פעלהו, יפעלהו" והבעת הנושא הסתמי במגילת הסרכים

הקריאה של מגילת הסרכים¹ מעלה על דעתנו, כי חיבור זה משתמש בגוף שלישי יחיד פָּעִיל להבעת נושא סתמי. רושם זה מתעורר בייחוד מדוגמות רבות שבפרשת הענושים (ו, כד – ז, כה), כגון מאלו שבקטע הזה (ו, יד–יז):

"ואשר ישחק בסכלות להשמיע קולו ונענש שלושים /טו/ יום. והמוציא את יד שמאלו לשיח בה ונענש עשרת ימים. והאיש אשר ילך רכיל ברעהו /טז/ והבדילהו שנה אחת מטהרת הרבים ונענש. ואיש ברבים ילך רכיל לשלח הוא מאתם /יז/ ולוא ישוב עוד. והאיש אשר ילק על יסוד היחד ישלח הו ולוא ישוב."

להבעת הסתמיות באה כאן שלוש פעמים הצורה הסבילה "נענש", המקובלת במקרא בתפקיד זה, ופעם אחת צורת המקור "לשלח", האופיינית לחיבורנו, ולעומתן באים שני הפעלים "והבדילהו, ישלחהו", שצורתם נראית גוף שלישי יחיד בכינוי המושא.

ליכט במהדורתו הקדיש פרק של המבוא לדיון על "לשונו של סרך היחד", ובו סעיף אחד (סעיף 35) על הבעיה הזאת, היא "הבעת נושא סתמי". והוא קבע ברורות: "בסרך היחד גוהג גוף שלישי יחיד ופעיל במשפטים שאין בהם נושא ידוע כִּגֹּף סתמי"³.

קשה לקבל החלטה זו. אף על פי שיש דוגמות למבנה תחבירי זה במקרא (כגון: "על כן קרא שמה בבל" בר' יא, ט)⁴, הוא נעשה נדיר בספרים המאוחרים, ונמצא בלשון חכמים רק במסיבות מסוימות, כגון כשלפועל מצטרף בינוני של אותו שורש ("סילק המסלק" – וכיוצא בו במקרא), בה"א הידיעה ("הקורא את שמע"), במשפט סתמי המביע תנאי ("זימן לבנים ומצא שחורים")⁵. במגילת ישעיהו, לפי מחקרו של פרופ' קוטשר, גברה הנטייה להפוך במשפטי סתמיות את צורת הפועל מגוף שלישי יחיד, פעיל או סביל, לגוף שלישי רבים פעיל; רק דוגמות

-
1. כל המובאות מן המגילה, אם לא נאמר אחרת, הן לפי המהדורה של יעקב ליכט, מגילת הסרכים, ירושלים תשכ"ה.
  2. ר' ליכט, עמ' 35.
  3. עמ' 42.
  4. ר' גוניס d 144.
  5. ר' סגל, דקדוק לשון המשנה, תל אביב תרצ"ו, עמ' 65.

אחדות של סביל גוף שלישי יחיד שונו לפעיל גוף שלישי יחיד, ואין אלא שתי דוגמות של המרת פעיל רבים ביחיד.⁶

קשה אפוא להסביר את הדוגמות של מגילת הסרכים, ובמיוחד בשים לב, כי הנושא הבלתי נזכר שמאחורי הסתמיות הוא 'אנשי היחד', כלומר רבים. זוהי הסיבה, כך נראה לי, שהגיעה את פרופ' י' קוטשר להעיר, שיש לראות צורות אלו כחסרות, כלומר שיש לקרוא 'והבדילהו, ישלחהו'. פירוש זה מתרץ קושיה אחת ויוצר אחרת גדולה הימנה: מדוע ייכתבו במגילתנו צורות אלו חסרות, נגד הנוהג שלה ונגד הנוהג הכללי של כתבי הכת?

העיון במגילה מראה שמתוך תשע עשרה הצורות של יחיד פעיל, המתפרשות (בוודאות או בספק) כמביעות סתמיות, שלוש עשרה נושאות כינוי דבוק של נסתר, ואלו הן:

ידרושהו (ו, יז), יפקודהו (ו, כא), יכתובו (ו, כב), ויבדילהו (ו, כה), והבדילהו (ו, א), והבדילהו (ו, טז), ישלחהו (ו, יז), יקרבנהו (ו, כא), וקרבהו (ח, יח), ישלחהו (ח, כב), [ילמ]דהו (סרך העדה א, ז), ישכיליהו⁸ (שם), [י]דורש[הו]⁹ (ס-ע ב, י).

אין צורך לומר, שיש צורות שוות לאלו, המתפרשות לפי ההקשר כצורות יחיד, ואלו הן:

ויבדילהו (ב, טז)¹⁰, ישנאהו (ה, כו), ידורשהו¹¹ (ו, יד), יביאהו (שם), והבינהו (ו, טו), יסתרנהו¹² (ח, יב), צולהו (ט, כה), וישתהו (מן השורש 'שית' - י, ב).

6. קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו, ירושלים תשי"ט, עמ' 303-304. קוטשר חילק את חילופי הגופים בהבעת הסתמיות לארבע מחלקות - בעצם יש להקדיש מקום נפרד לדוגמה האחרונה שהוא הביא (מס' ימית = מג' ימות).

7. שם, עמ' 99.

8. שלוש היחידים שבמלה זו ברורות לחלוטין. ברתילמי ציין (*Discoveries in the Judaean Desert, I, Oxford, 1955, p. 109*) שבספר זה האותיות ו-י הן בעלות צורות נבדלות, אך לפעמים שימושן מהופך, ובין תיקוניהם המלה הזאת, שהוא העתיק 'ישכיליהו'.
9. על פי הברמן, מגילות מדבר יהודה, תל אביב תשי"ט; ליכט כתב [ו]דורש[נהו] על פי ס"י ו, יד, אך ר' להלן הערה 11. מכל מקום צורה זו אינה חשובה לדיונו, כי הפרוץ בה מרובה על העומד.
10. הנושא בא בסמוך: 'אל'.

11. כן הברמן, ולפי צילום כתב-היד הצדק אתו. ליכט כתב 'ידורשהו' וכן גרס גם בדיבור המתחיל שבהערות; אולם במבוא (עמ' 46) כתב אל נכון 'ידורשהו'. במבוא, בשורה שלפני כן, יש לתקן מובאה אחת ומראה מקומה, ובמקום 'ידורשהו' (6, 15) - צ"ל 'ידורשהו' (6, 17).

12. פועל זה הוא ביחיד: 'וכל דבר הנסתר מישראל ונמצאו לאיש הדורש אל יסתרהו' - הנושא של 'יסתרהו' הוא 'האיש הדורש'. לכן נראה לי, שלא בצדק כלל אותה קוטשר (הלשון וכו', עמ' 99) עם הצורות הנחשבות לחסרות.

אך בולטת העובדה, שאין בכל המגילה אפילו צורה אחת "יפעלהו" או "יפעלהו" בכתב מלא:

המסקנה המתבקשת היא, שבלשונו של כותב המגילה צורות אלו מייצגות הן גוף שלישי יחיד, הן גוף שלישי רבים, בכינוי נסתר – ואין כאן לא תופעה תחבירית של הבעת סתמיות על ידי פועל ביחיד, ולא תופעה של כתיב חסר, אלא תופעה פוניטית או מורפולוגית.

אמנם מן הצורות שראינו בהן הבעת סתמיות, יש שהן באות בתפקיד ברור של צורת רבים, ורק בדוחק אפשר לראותן כצורות של סתמיות, כגון כאשר מקביל להן פועל בצורת רבים רגילה: "ובמלואת לו שנתים ימים ישאלו הרבים על דבריו, ואם יקרבהו ונכתב בתכנו" (ו, כ-כא). אך ראייה מכרעת, שצורות אלו עשויות להיות צורות רבים, נמצאת במקום אחד של המגילה, שנאמר בו: "כיא לוא החשבו בבריתו כיא לוא בקשו ולוא דרשהו בחוקיהו לדעת הנסתרות" (ה, יא); "דרשהו" באה כאן בהקבלה ל"בקשו", והנושא של שני הפעלים אחד הוא; ועוד – משפט זה רומז לפסוק שבספר צפניה (א, ו) "ואשר לא בקשו את ה' ולא דרשהו". המהדירים והמפרשים נמצאו כאן במיצר: הברמן הסגיר את הה"א בסוגריים עגולים, לציין שהיא מיותרת, וכתב "דְרַשְׁהוּ", וליכט העיר: "דרשהו: צ"ל דרשהו".

אשר לשש הצורות הנוספות של פועל בגוף שלישי יחיד פעיל הניתנות להתפרש כצורות של סתמיות – אלו הן:

וכתבם (ה, כג), ולהיות פוקדם (ה, כג-כד), וכתבו (לפי העניין: יחיד בכינוי המושא – ו, כ), יקפו (כנ"ל – ז, יא), יכתוב¹³ (ט, ב), יכתוב (ס"ע א, כא). ארבע צורות שייכות לפועל "כתב" – מכאן שהנושא אינו סתמי, אלא הוא האיש הממונה על כתיבת חברי היחד, כנראה המבקר, כהשערתי של ליכט¹⁴. בדרך דומה יש להבין גם את שני הפעלים הנוותרים.

על ידי ההנחה של זהות הצורות של גוף שלישי יחיד ורבים, כמשתחבר להן כינוי הנסתר, מתחסלת הסטייה התחבירית המדומה של מגילתנו, היא הבעת נושא סתמי על ידי פועל ביחיד. והנחה זו יש לה על מה שתסמוך – הלא כך הוא המצב במבטא העברי של השומרונים. בקטעים של קריאת התורה של השומרונים אשר פרסם פרופ' בן-חיים בתעתיק פוניטי¹⁵, נמצאות שבע צורות של הסוג שהוא נושא לדיעונו, ואלו הן: וימרהו (בר' מט, כג – עמ' 35), וישטמהו (שם), תזבחהו (וי' יט, ה – עמ' 65), יחללהו (וי' כב, ט – עמ' 70), ורגמהו (דב' כא, כא –

13. בהערות לנוסח, מביא ליכט קטע מקביל מן המערה הרביעית, הגורס כאן "ונכתב".

14. בסירושו לשורה ה, כג – עמ' 135.

15. זאב בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך ג, ספר א, ירושלים תשכ"א.

עמ' 135), יקנָאָהוּ (דב' לב, טז – עמ' 159), יכעִיִּסְהוּ (שם). כל הצורות האלה, בלי יוצא מן הכלל, מועתקות בלי התנועה u של סיומת הרבים: wyēmarrērē'u, wyištāmē'u, tizbā'ē'u, וכו'. דומה המצב בתעתיקים הפוניטיים של קריאת השומרונים שפרסם קהלה בספרו 'עניזת קהיר'¹⁶: שם נמצאים שני הפעלים ויקָהוּ = wjikkā'u (בר' לז, כד – עמ' 327), הוֹרְדָהוּ = ūrīdē'ū (בר' לט, א – עמ' 328). פרופ' בן-חיים ביאר את התופעה כפרי של דיסמילציה: הצירוף של סופית הפועל ברבים עם הכינוי החבור עבר בשומרונות את ההתפתחות $-ē'u > *-ēhū > -ūhū$ ¹⁷.

אפשר אפוא לסכם, שבלשונו של סופר מגילתנו נתלכדו בצורות 'פעלהו, יפעלהו' גוף שלישי יחיד עם גוף שלישי רבים כאשר מצורף להן כינוי הנסתר. ידיעת עובדה זו פותרת את הבעיה של הבעת הסתמיות ב'מגילת הסרכים', ומחייבת אותנו למאמץ פרשני נוסף, הוא הבירור של המספר – יחיד או רבים – של כל אחת מן הצורות האלה; ההקשר אינו תמיד מספיק כדי להכריע הכרעה ודאית. מציאנו בזה קו נוסף לקווים הרבים המקשרים את לשון סופרי הכת ללשון השומרונים, ושמה אני שעל ידי כך עלה בידי להוסיף תרומה קטנה למחקריו של מורי פרופ' בן-חיים, אשר חשף ובירר כמה מקווי דמיון אלו¹⁸.

¹⁶ Paul Kahle, *The Cairo Geniza*, 2 ed., Oxford 1959.

¹⁷ Z. Ben-Hayyim, La tradition samaritaine et sa parenté avec les autres traditions de la langue hébraïque, *Mélanges de Philosophie et de Littérature Juives*, III-V (1958–62), Paris, p. 128.

אני מודה לפרופ' בן-חיים, שהפנה את תשומת לבי למאמרו זה.

¹⁸ ראה את המאמר של פרופ' בן-חיים הנוכח בהערה הקודמת, ואת מאמריו ב-*Scripta Hierosolymitana* ד, 1958, עמ' 200–214, ובלשונו, כב (תשי"ח), עמ' 223–245.

לתורת ההגה של הארמית הבבלית לפי הניקוד שבכתב-היד של ס' 'הלכות פסוקות'

רבות הבעיות במחקר הלשון הארמית של התלמוד הבבלי ושל ספרות הגאונים. הראשונה והחמורה שבהן היא בעית הטקסט של התלמוד הבבלי, שבנוסף הדפוסים מרובים בו השיבושים; בעיות אחרות מקורן בעובדה, שאין המבנה התנועתי של צורות הארמית הבבלית נתון בידינו במסורת של ניקוד, שהיא קבועה ומקובלת על הכול¹. לפיכך חייב מחקר הארמית הבבלית להסתמך על בדיקתם של כתבי-יד טובים, על בחינת הצורות המנוקדות המופיעות בכתבי-יד של התלמוד ושל ספרות הגאונים ועל לימוד מסורות הקריאה של עדות ישראל, וביניהן חשובה בעיקר מסורתה של עדת תימן. אחד החיבורים של ספרות הגאונים, העשוי לשמש מקור חשוב לליבון צורות הלשון של הארמית הבבלית, היהו ספר 'הלכות פסוקות' המיוחס לר' יהודאי גאון. ספר זה נתקיים לנו בכתב-יד יחיד בעולם – הוא כתב-יד מס' 263 של ספריית ששון, ויצא לאור בידי הרב סלימאן ששון².

הארמית הבבלית שבחיבור זה יציבה היא במבנה ומדויקת, וכפי שהראה פרופ' קוטשר³, אשר לו זכות ראשונים בקביעת חשיבותו הלשונית של ספר ה-פ, הריהי מהווה מקור רב-ערך לבניין דקדוקה של הארמית הבבלית. חשיבות מיוחדת לניקוד שבכתב-היד. כתב-יד זה וכתב-היד של ספר 'הלכות גדולות' לרב שמעון קיארא – כתב-יד פאריס מס' 1402 – הם שני כתבי-היד היחידים הידועים לנו, שבהם טקסטים רצופים של הארמית הבבלית שתיבותיהם מנוקדות, ושניהם ניקודם בבלי: ה-פ ניקודו בבלי פשוט, ואילו ה-ג ניקודו בבלי מורכב⁴. מבין 310 העמודים שבכתב-היד של ה-פ יש ניקוד ב-135 עמודים⁵, בדרך כלל בארבע השורות האחרונות שבהם בלבד⁶.

1. לסיכומן של בעיות המחקר של הארמית הבבלית ראה קוטשר, מחקר דקדוק הארמית. רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים המשמשים במאמר זה באה בסוף המאמר.

2. ירושלים, תשי"א.

3. מחקר דקדוק הארמית, עמ' 173–174.

4. לתיאור תופעות מניקודו של כתב-יד זה ראה במאמרי, לניקודו של התלמוד הבבלי בתקופת הגאונים.

5. ניקוד מופיע בעמודים הבאים: 1–5, 7, 10, 11, 14, 15, 17, 19, 20, 23–25, 27, 30–35, 37, 39–41, 43–45, 47, 49, 50, 52–60, 67, 70, 71, 73, 199, 201–203, 206, 207, 209, 211–217, 219, 221–224, 226, 230–243, 245–247, 249–255, 257–261, 263–275, 277–281, 283, 290, 291, 293–310.

6. אין דרכו של הנקדן בעניין זה קבועה. בעמוד אחד (20) מופיע ניקוד בודד

עובדה זאת, שאין הטקסט כולו מנוקד, יש לפרש בכך, שהמנוקד לא ביקש אלא להציג לפני הקורא דוגמה לדרך הניקוד של הארמית הבבלית⁷. במהדורת ששון נדפס הטקסט של ה־פ ללא ניקוד, אבל הובא בו צילומם של שני עמודים מתוך כתב־היד, שיש בהם ניקוד.

אין צריך לומר, שעניין לנו בזמנו ובמוצאו של כתב־היד. לפי שעה אין בידינו אסמכתא ברורה לקביעת הזמן, שבו נכתב כתב־היד; הרב דוד סלימאן ששון, אבי המהדיר, שתיאר את כתב־היד בהרחבה⁸, שיער שהוא בן המאה השביעית או השמינית לאלף החמישי⁹, ולמד מצורת הכתב שהסופר היה בבלי או פרסי¹⁰. מכל מקום, כתב־היד נרכש בצנעא¹¹. אשר למסורת הלשון המשתקפת בכתב־היד, חשובה העובדה, שנוסח קטעי הגניזה של ה־פ קרוב ביותר לנוסח כתב־היד¹² – משמע, שנוסח כתב־היד קרוב ביותר הן מבחינה עניינית והן מבחינה לשונית לנוסח המקורי של החיבור.

אין לדעת, אם הטקסט והניקוד בני אותו דור הם¹³. בין כך ובין כך, ניקודן של התיבות העבריות יש בו תכונות בבליות אופייניות, ומכאן יש ללמוד אף על ניקוד הארמית הבבלית, שכן לא ייתכן להניח, שמסורת בבליה תשתקף אך ורק בניקודן של התיבות העבריות, ולא בניקודן של התיבות הארמיות. וגם אם נאמר, שכתב־היד נוקד בתימן, רבה חשיבותו של הניקוד מבחינה נוספת: מלימודו של ניקוד ה־פ ומתוך השוואתו למסורת, שלאורה הולכים בני תימן בימינו בקריאת הארמית הבבלית, נוכל להעלות אמת־מידה לבדיקת יציבותה של מסורת זאת.

דרכו של הנקדן

בדרך כלל מלא הוא ניקודן של התיבות המנוקדות ומצויים בהן כל סימני הניקוד שהיו ראויים לבוא בהן, להוציא את סימני השווא מכאן והדיגוש והריפוי

ובשני עמודים מנוקדות רק שתי שורות (7, 283). יש עמודים, שבהם מספר השורות התחתונות המנוקדות הוא שמונה (280), שבע (266, 268, 278), שש (298, 306) או חמש (270, 275–271, 279, 281, 291, 293, 299–301, 304, 307).

7. הסבר זה העלה הרב סלימאן ששון בשיחה עמי. מבקש אני לומר כאן תודתי להרב ששון יצו, שהרשה לי לבדוק את כתב־היד בספרייתו שבליטשבורג באנגליה, ולא זו בלבד אלא שנהג בי במידה מופלגת של הכנסת אורחים.

8. "אהל דוד", חלק א', עמ' 123–155.

9. ראה במבואו של המהדיר, עמ' 29; "אהל דוד", חלק א', עמ' 155.

10. שם, שם.

11. ראה בהקדמת המהדיר.

12. ראה במבואו של המהדיר, עמ' 18 ועיין בדבריו של קוטשר, מחקר דקדוק

הארמית, עמ' 173.

13. מצבע הדיו אין ללמוד על איחורו של זמן הניקוד לזמן הכתיבה של הטקסט.

מכאן, שהשמטתם שכיחה (ראה בהמשכם של דברים). רק בתיבות שמספרן היחסי אינו מרובה חסרים אחדים מסימני הניקוד, כגון כַלְלָא (מא, 11), הַכָּא (קכח, 6), נְכִי (שם, 7).

סימן השווא מציינ את השווא הנע. היעדרו של סימן זה שכיח בעיקר בראש התיבה, כגון: תַלְתִין (ב, 19), כֹּחְיָה (ו, 1), וַאֲיִנִי (כג, 17 ועוד). אבל אין הנקדן נוהג עקיבות בעניין זה, ויש שאותה התיבה עצמה מנוקדת בשווא נע בראשה ובלעדיו, כגון יְהֻבֵּל ליד יְהֻבֵּל (מג, 18). בעת שאין השווא מופיע באמצע התיבה, במקום שבו אפשר היה לצפות – לפי דקדוקה של הארמית – לשווא נע, כגון בתיבות וּתְמַנְיָהּ וְשִׁמוּנָהּ (מא, 11), לַעֲלָמָא (קכח, 21), בַּעֲלָמָא (שם, 22), נראה שלפי מסורתו של הנקדן השווא נח.¹⁴

בסימני הדיגוש והריפוי משתמש הנקדן לעתים רחוקות.

סימן הדיגוש מופיע:

(א) בת' של צורת הנוכח בעבר ובת' של צורת הבינוני צמוד כינוי הגוף של הנוכח, כגון וּשְׂבָקְתָּ (כו, 35) יְהֻבֵּל (מג, 18) יְהֻבֵּל (שם), סְבָרְתָּ (קעה, 23), אִמְרָתָּ (קעז, 22)¹⁵. סימן הדגש בת' סופית שוואית של צורות הפועל, שלפניה בא עיצור שוואי, רגיל בכתב-יד שניקודם בבלי¹⁶, ונראה, שהוא בא ללמד על הנעתו של השווא הסופי בצורה זאת¹⁷. על כך מלמדת גם העובדה, שסימן הדגש בת' סופית זאת עשוי להתחלף בסימן השווא. ליד צורות הנוכח, שניקודן הובא לעיל, מצויות בניקוד של ה־פ צורות נוכח, שבת' הסופית שלהן בא שווא: וּשְׂבָקְתָּ (כו, 34), וְעֻבְדָּתָּ (שם: 34, 35)¹⁸. (ב) בשם האמורא רִבְזָא (קעא, 17; קצג, 24). אפשר, שהדגש בא כאן לשם הבחנה בין שם אמורא זה לבין שם האמורא רבא. אע"פ שבכתיב הנוהג בה־פ באה א' אחרי ה'ר' בכתיב שמו של האמורא האחרון – רִאבְזָא (ח, 2 קסב, 20; קסט, 27) – עשוי סימן הדגש לשמש להבחנת יתר בין שני השמות.

(ג) בתיבות בודדות אחרות: וְלַעֲרָב (מט, 36)¹⁹, נְמִי (קעח, 6).

14. ראה בהמשכם של דברים, עמ' 74.

15. לשווא בס' הפועל של צורת היחיד של הבינוני, שכיני הגוף של המדבר צמוד אליה, ראה ספר ילון, עמ' 192–193.

16. ראה קאהלה, מ־ט עמ' 37; מ־א, עמ' 184, 219.

17. למסורות הגייה שהניעו את השווא הסופי בצורות אלה ראה מורג, העברית,

עמ' 149.

18. לחילוף בין סימן הדגש לבין סימן השווא בת' סופית זאת ראה גם קאהלה

מ־א, עמ' 219.

19. דיגוש בר' של תיבה זאת נוהגת אף מסורות לשון חכמים של יהודי תימן (מורג,

העברית, עמ' 34) ושל יהודי בבל של ימינו (ספר טור־סיני, כתבי החברה לחקר

סימן הריפוי מופיע במקרים בודדים כגון בתיבה למיתנא (קנח, 12).

ניקודן של התיבות העבריות

ניקודן של התיבות העבריות שבכתב-היד של ה־פ יש בו כמה תופעות מורפ־פונימיות ומורפולוגיות המלמדות, שמסורת התצורה של התיבות העבריות, שלפיה הלך הנקדן, בבליית היא. דברים אלה צריכם אמירה, משום שניקוד בבלי – רוצה לומר, שימוש בסימני ניקוד בבליים – עדיין אין בו בהכרח לשקף מסורת של תצורה בבליית. ויוכיח, דרך משל, ניקודו של ה־לכות גדולות, שבבלי מורכב הוא (ראה לעיל), אבל התופעות המורפ־פונימיות והמורפולוגיות שבניקודן של התיבות העברית שבו אין בהן ללמד, שהנקדן מצוי היה אצל מסורת התצורה הבבליית של הלשון העברית; נהפוך הוא, הן מראות שאין דרכו של הנקדן כדרכה של מסורת זאת²⁰.

נמנה כאן תופעות אחדות המלמדות על מסורתו הבבליית של הנקדן של ה־פ: (א) ניקודה של ו' החיבור בחירק לפני עיצור שוואי: ולמַעֲלָה (כד, 16; קע, 35), וּשְׁנִים (לג, 18), ומַעֲלָה (– ומַעֲלָה; לה, 5), וּנְקָה (קלה, 3), וּכְדָרְךְ (קעד, 3), וּשְׁאָר (קעח, 3), וּשְׁחָטָה (קצד: 15, 16), וּתְלָשׁ (קצה, 8), ולמַטָּה (רד, 16).

(ב) ניקודה של ש' הזיקה בשווא לפני תיבת אֵין: שְׁאֵין (ל, 22; קלח, 20; קע, 36; קעב, 3; קצד, 14)²¹.

(ג) תנועת u כמקבילתו של קמץ טברני בהברה סגורה שאינה מוטעמת: נִכְרִיֹות (קנו, 16).

(ד) תנועת e כמקבילתו של חטף סגול טברני: וּאֲדֹמִי (קמנ, 9).

(ה) תנועת i כמקבילתו של סגול טברני הבא בא' או בע': בְּאֲמַצֵּעַ (כו, 15), שְׁאִימָצָא (ג, 19), שְׁאֲרָצָה (נא, 22), אֲתִרְוֹ (לה, 7), לֹאצְבָּעוֹ (לה, 8), הָעֲלִיֹון (לו, 9), עֲשִׂים (לו, 26), עֲרֹה (קנו, 23).

המקרא ח', תשך, עמ' 212. לניקודה של התיבה במסורות שונות עיין במאמרו של ג' ברעריין, לשוננו לעם ע"ג (תשרי–מרחשוון תשי"ז), עמ' 10–19.

20. ראה מורג, לניקודו של התלמוד.

21. בניקוד הבבלי נהגת ש' זיקה שוואית גם לפני תיבות אחדות נוספות, הפותחות בא' או בה' – מלת התנאי אם וכיניי הנוף הוא, היא, הם, הן – ראה פורת ל"ח עמ' 149, ומורג, העברית, עמ' 184 הע' 5. אין הניקוד של ה־פ מלמד במפורש על ש' זיקה שוואית אף לפני תיבות אלה. מניקודן של תיבות כגון שְׁהָא (לח, 25), שְׁחָן (שם, 26), שבהן ה־ש' היא נטולת כל סימן ניקוד שהוא, אפשר לכאורה ללמוד שתנועתה של ש' הזיקה היא שווא, שכן השמטתו של שווא תחילי היא שכיחה (ראה לעיל); אבל אין כאן משום ראיה ברורה, שכן בניקודו של ה־פ מצויה אף השמטתו של סימני תנועות תחיליות אחרות, ויש שש' הזיקה אין לה כל סימן ניקוד שהוא גם בבואה לפני תיבות אחרות: שְׁיָבֹא (ג, 19). שְׁאִימָצָא (שם; אבל השווה שְׁאֲרָצָה – נא, 22), שְׁאֲמָרָא (ג, 22).

(ו) קיומה של תנועת a כמקבילתו של חירק טברני בהברה סגורה בלתי מוטעמת; לשון אחר – קיומה של תנועה זאת במקרים שבהם חל עליה -חוק ההידלדלות- במסורת הטברנית: מִקְוָה (קלו, 9): בֵּית מִדְרָשׁ (קסט, 5), שְׁבַעָה (קעב, 2), מְצוֹת (רו, 20).

(ז) נטיית טיפוסי qatl של השמות הסגוליים כטיפוסי qitl, ונטיית טיפוסי qitl כ-qatl: כדרכו (קעב, 3), רִגְלִיו (קפח, 10), כְּנִיגָה (שם: 9, 10), כְּנִיגָן (שם, 14); ולעומת זאת: בְּגָדִים (קע, 14).

(ח) צורת הפסק של פועל הבא בהקשר: נִתְגַּרְשׁ (קסא, 3), שֶׁאֲמָרוּ (קעד, 3). (ט) בִּינִין פְּעַל: מִזְמָנִין (קעג, 14)²².

(י) תצורת פועלי פִּיח ופִּיע על-דרך הפועל השלם: שְׁתַּחֲשֵׁךְ (קע, 36), ונחֲתֹכָה (קצו, 19), ונַעֲטֹף (קנה, 1).

(יא) צורות שונות: אֵילָא (לג, 36 ועוד)²³, הֵם (קצב, 4), קִירִית שְׁמַע (קעג, 15; קפח, 11)²⁴.

ברור אפוא, שבניקודן של התיבות העבריות שבהפ מתגלה לפנינו מסורת בבליית: אין צריך לומר, שעובדה זאת היא בעלת חשיבות יתרה גם לגבי המסורת, שלפיה נקדו התיבות הארמיות בכתב־יד זה.

ניקודן של התיבות הארמיות

דרך ניקודן של התיבות הארמיות יש בה לזרוע אור על שני תחומים – תחום הפונולוגיה ותחום המורפולוגיה, היינו היא מלמדת מכאן על מהותה של מערכת התנועות בלהג הארמי-הבבלי המשתקף בניקוד, ומכאן על דרכי בניין של התיבות. במאמר זה נעסוק בתחום הראשון, שבירורו הכרח לשם הדין בתחום השני, תחום המורפולוגיה.

א. קמץ ופתח

הנקדן מבחין בין שתי תנועות אלה, ויש ללמוד מכאן, ששתי התנועות נבדלו במסורת ההגייה המשתקפת בניקוד. עם זאת יש שתנועת הפתח מייצגת תנועה, שמבחינה היסטורית היא קמץ. ראוי להבהיר: אין כאן חילופי קמץ (ā) ופתח (a) המעידים שבמסורת ההגייה של הנקדן לא נבדלו שתי תנועות אלה, כדרכם של נקדנים ארץ-ישראליים מסוימים ונקדנים 'ספרדיים'; תנועת הפתח מייצגת את

22. אמנם באותה שורה עצמה מוצאים אנו צורת בניין פְּעַל מאותו השורש: מִזְמָן (לעניין החירק תמורת הצירי ראה להלן, עמ' 78).

23. לניקודה של תיבה זאת ראה גם להלן, עמ' 80.

24. דומה שאין צורך להביא ראיות מפורטות מן הספרות באשר לבבליותן של תופעות הלשון שנמנו כאן. יעוין, למשל, בדקדוקי הלשון העברית נסח בבלי: קאהלה, מ־א 183 ואילך; סורת, ל־ח.

הקמץ ההיסטורי בקטיגוריות קבועות וברורות, ומסתבר שבמסורת ההגייה, ששימשה רקע לניקוד של ה־פ, חל המעתק במסיבות פונולוגיות מוגדרות ובסוגי צורות מסוימים בלבד.

נבוא עתה לפרט את הקטיגוריות, שבהן משקף הניקוד של ה־פ את המעתק $\bar{a} > a$.

(1) $\bar{a} > a$ בהברה פתוחה שלפני הברה פתוחה סופית²⁵. התופעה בולטת בצורות היחיד של הבינוני של פועלי ל־י בבנין קל שהן שכיחות, אבל היא מצויה הרבה גם בתחומי השם: אֲנָנִי (יד, שו' 6), וכן מֶאֱנָא (לט, 12), כֶּסֶּא (כט: 6, 7; קלח, 3) כֶּאֱסִי וְכוּסוֹת (כה, 4; רא, 9) מֶאֱנִי - כלים (כה, 4), שֶׁרָאָנָא (כה, 4), שְׁאֲרִי (כו, 30 ועוד), וְבֶאֱנִי (לא, 8; לג, 35 ועוד), אֶסְא יהדס (לב, 30), דְּאֲמִי (שם, 31; לד, 1 ועוד), הָאֲוִי (מ, 21; מח, 14 ועוד), חֲוִי (שם, 23), חֲאֲוִי (קלג, 6), רֹאֲחָא (מג, 16), דְּרֶאָנָא (נא, 23), שֶׁרָא (קכו, 21), וְכִי (קכח, 6), מְצִי (קלג, 6; קנו, 17), בִּימָמָא (קלו: 16, 17; קעח, 24; אבל שם, 25: ימָמָא), דַּעְבִּי (קלו, 17), וּבִנְאָתָא יובנות (קמג, 7), דְּאֲרִי 'דורות' (שם, 9), בַּעֲדָנָא (קנד, 3), אֲחָתָא 'אחות' (קנה, 20), תְּאֲנִי (קנט, 3; קסב, 22), בִּפְלוּגָתָא (קסא, 21), קְנִי 'קונה' (קסג, 11), דְּחִי (קסד, 16), דְּאֲחִי (שם, 20), בִּמְאָתָא (קנ, 10), טְבָא (קסו, 5), מִסְנִי (קסט, 24), דְּלִי 'דולה' (קעה, 21), חֲבִיאָתָא 'חביות' (קעה, 4), שְׁאֲנִי (קעט, 11) וְשִׁתִּי (קצב, 4), שְׁאֲנִי (שם, 5), קְרֶאמָא 'קריום' (קצח, 19), קוֹרְקִבָּנָא (שם, 20), שְׁנִירָא (רג, 16), אַחְרִינְיָאָתָא (רו, 23).

ניקודן של צורות אלה מלמד, שהמעתק $\bar{a} > a$ במסיבות הפוניטיות הנוכחות שכיח ביותר במסורת ההגייה, ששימשה רקע לניקוד שלפניו. אבל מעתק זה אינו כללי – מצויות צורות שאינן מעידות על המעתק, ובהן התנועה $\bar{a}$ מתקיימת בהברה פתוחה שלפני הברה פתוחה סופית: יַחֲדִיאָה (כו, 36), קְדַמָּאָה (קכח, 21) בְּתִרְאָה (שם: 20, 22), דְּאֲרִיָּתָא (קלו, 18), רְחִמָּאָה (קמא, 28), לֵאֲתִנְסָאָה (קנ, 8) דְּהָאָה 'של זאת' (קנו, 22), תְּאֲנִי (קנט, 3) – ליד תְּאֲנִי באותה השורה עצמה), תִּלְתָּה (קסו, 1: שלוש פעמים), תּוֹסַפָּאָה (קעה, 22), תְּלִיתָאָה (קפא, 7). בכלל תיבות אלה, שבהן נתקיימה התנועה $\bar{a}$, אין אנו מוצאים אלא צורה אחת של הבינוני של ל־י בבנין קל. ככל הנראה אין עובדה זאת ילידת המקרה, שכן נראה שבצורות הבינוני היה מעתק זה קבוע; תבניתן הרגילה של הצורות עשויה הייתה בפ' הפועל שהיא פתוחה – היינו קְרִי, דְּמִי וכיו"ב, ואילו הצורות ההיסטוריות, שבהן נתקיימה התנועה $\bar{a}$, נדירות היו. לעומת זאת, בתחומי השם

25. הברה סופית שסיומה בצירי דינה כדין הברה פתוחה. מאחר שבאמצע התיבה נהגו ריפוי בגיד כפית אחרי צירי מלא, נראה שאף במצב סופי הייתה ההברה שסיומה בתנועה זאת פתוחה.

לא נחתם המעתק; צורות חדשות, שבהן חל המעתק, וצורות היסטוריות, שבהן לא חל המעתק, משמשות היו בערבוביה. ראה עוד להלן.

(2) $\hat{a} > a$ בהברה פתוחה שלפני הברה סגורה סופית. להוציא צורה אחת – כוֹחִיתָה (קמח, 6) – חל המעתק בהברה זאת אך ורק בצורות הבינוני של הקל: חִיִּיק (כא, 20), נִפִּיק (לג, 36; קכח, 6 ועוד), נִאִפִּיק (שם, 7), ואִכִּיל (מ, 24), מִאִיִּית (קמו, 15), שִׁבִּיק (שם, שם), חִלִּיִּיק (קנא, 25; קנו, 17), כִּיִּיס (קנו, 17), פִּשִּׁיט (קסב: 17, 18), עִיִּיל (קסד, 20; ר, 8 ועוד), נִקִּיט (קסו: 3, 4), סִמִּיך (שם, 26), ואִזִּיל (קעב, 5), כִּיִּיס (קצא, 4), שִׁחִיט (רו: 8, 9).

נראה שאת תחולתו של המעתק בצורות אלה יש להסביר כתולדת האנאלוגיה של צורת הבינוני קל של הפועל השלם (ושל הגזרות, שתבנית הבינוני בהן כתבניתו בפועל השלם) לצורות הבינוני של לִי, שהן שכיחות הרבה, ואשר בהן חל המעתק, כפי שראינו לעיל, בהברה פתוחה שלפני הברה פתוחה סופית. אם לא נאמר, שאנאלוגיה זאת פעלה כאן פעולתה, יש לתמוה, מה טעם אין אנו מוצאים צורות אחרות, שבהן חל המעתק בהברה פתוחה שלפני הברה סגורה סופית.

(3) $\hat{a}C\hat{e} > aC$: קמץ היסטורי שאחריו שווא נע נעשה פתח בהברה סגורה. מעתק זה מצוי בעיקר בקאטיגוריות הבאות:

(א) צורות הנקבה והרבים של הבינוני של הקל:
צורות הנקבה של הבינוני: דִּקְיִמָּא לן (לא, 8), קִיִּמָּא (רב, 11), שִׁקְלָא (לט, 12), אִכְלָא (מ: 3, 4), הִיִּיא (מב, 27; קנא, 24), דִּילִדָּא (קלה, 3), יִתְבָּא (שב, שם), דִּקָּא שִׁפְעָא (שם, 21), בִּעִיא (קלח, 18; קנ, 8; קנ, 12), צִבִּיאנָא יִרוּצָה אִנִּי (קנ, 8), חִלִּצָה (קנא, 24).

המעתק הפוניטי שלפנינו גרם להודחותן של צורת הנקבה של הבינוני של הקל, שתבניתה ההיסטורית, הריהי, כידוע, קִסְלָה, ושל צורת הנסתרת בעבר, שתבניתה במסורת הניקוד של הִפ הריהי קִסְלָה (כגון נִפְקָא יִצָּה, קנב, 15 – השווה ונִפְקָא יִוִּצָּה, קכח, 21; אִמְרָא יִמְרָה, קעח, 7). צורות רבים של הבינוני: וקִיִּמִּין (יד, 7), אִמְרִין (קסט, 27), אִמְרִי (לא, 25), נִפְקִין (קלט, 26), דִּתְפִּסִּי (קמא, 30), כִּהִי כִּהִינִי (קמן, 8).

(ב) בצורות הבינוני של הקל צמודות כינוי הגוף: תִּקְעִינָא (כב, 9), אִמְרִינָא (כו, 16–17: שלוש פעמים, ועוד), יִתְבִּינָא (לא, 8), דִּגְמִינָא (לו, 28), דִּעְבְּדִינָא... עִבְדִּינָא (קלא, 29–30: פעמיים), סִמְכִינָא (קלב, 1), דִּבְדִּקִּינָא (קנא, 5), דִּיִּהִבִּינָא (קנה, 18) ועוד.

26. לתוענתן הסופית של צורות הריבוי של הבינוני נשולות הן ראה להלן, עמ' 79.

נראה, שהמעטק של קמץ היסטורי שלפני שווא נע לפתח שאחריו שווא נח ראשיתו בשינוי מהותו של השווא: השווא הנע מתאפס, ההברה נסגרת, ומהותה של התנועה משתנה. תהליך זה חל גם בסורית המזרחית²⁷. עובדה בעלת חשיבות היא, שבניקוד של הלכות פסוקות מופיעות צורות, שמבחינה היסטורית ראוי היה לבוא בהן שווא נע אחרי קמץ, אבל למעשה נתאפס בהן השווא, ואילו הקמץ נתקיים. מאחר שאחדות מן הצורות הללו חוזרות כמה פעמים, יש בידינו ללמוד, שאין כאן עניין של השמטת סימן השווא²⁸: הנקדן ביקש לציין, שבמסורתו נח הוא השווא בצורות אלה. הרי דוגמאות אחדות: ותִמְנֶה 'ושמונה' (מא, 11), דִּיתִמְנֶה (קלו, 17), עִלְמָא (קסט: 24, 25), לעִלְמָא (קכח, 21), בעִלְמָא (שם, 22), רב סִפְרָא (קסא, 21)²⁹. צורות אלה מלמדות על ראשיתו של התהליך – התאפסותו של השווא; לאחר מכן, משנסגרה ההברה, חל המעטק $\bar{a} > a$.

עובדה מעניינת היא, שנתקיימו עד ימינו מסורות קריאה של ארמית, שבהן נח השווא בצורות אלה. כך היא דרכם של יהודי בבל ואף עדות אחרות, המכונות בשם הכולל 'עדות המזרח' או עדות 'ספרדיות', שוות להם בעניין זה. טול, למשל, את תיבת עִלְמָא, ההגייה במסורת יהודי בבל בשווא נח ומלעיל – 'álma, וכן הוא בצורות הבינוני של הקל, כגון אִמְרִי – 'ámri³⁰.

(4) $\bar{a} > a$ לפני ן' של סיומת הרבות: דִּרְבֵּן אֲטִירְפִּיה ופְתִיץ־שעליו גדולים ורחבים (לב, 31), דְּמִינְסֵן־שְׁנִישָׁאוֹת (קמג, 7), שְׂרִיאֵן בְּנִתְהֵן־מוֹתִרוֹת בְּנוֹתִיהֵן (שם, שם). אִידִרְסֵן־גִּדְרָסוֹ (נסתרות; רג, 14). הובאו כאן כל צורות הרבות שסיומן ן' המופיעות בה־פ בניקוד – משמע שהתופעה היא כללית. היאך להסבירה? אפשר שלפנינו תוצאה של תהליך, שראשיתו באנאלוגיה שחלה בבינוני של פועלי ל־י בין צורת הרבות לבין צורת הרבים.

27. ראה נלדקה בדקדוקו הסורי², § 42.

28. ראה לעיל, עמ' 69.

29. ראוי להעיר, שהתופעה אינה כללית, ומצויות בניקוד של ה־פ צורות, שבהן נתקיים השווא הנע בבואו אחר קמץ, כגון בְּמִרְרָא (רא, 8).

30. תופעה זאת מצויה אף במסורת הקריאה של יהודי בבל בלשון חכמים (ואף במסורת קריאה של בני עדות אחרות). צורות הנסתרות והנסתרים בעבר של בניין קל וצורות הרבים והרבות של הבינוני של בניין זה הנויות בה בשווא נח ומלרע, כגון:

אִמְרָה = 'ámra, אִמְרוּ = 'ámru, אִמְרִים = 'ómrim.

אפשר שיש לראות בהגייתן של צורות אלה במסורות העבריות של לשון חכמים (בקריאת המקרא נוהגים בני עדות אלה לקיים בצורות אלה שווא נע ומלרע!) את תולדת השפעתן של מסורות הקריאה של הארמית על מסורות הקריאה של לשון חכמים. לשון אחר, הגיית צורה כגון אִמְרִי כ־'ámri היא שגרמה לה לצורה כגון אִמְרוֹ שתייגה 'ámru.

אחד מטיפוסי צורת הרבים של הבינוני של פועלי לִי סיומו בה־פ הוא א־ן, כגון בָּאֶץ 'צריכים' (קעז, 26 – פעמיים), קָאֶרְן 'קוראים' (קפ, 27)³¹. לפי הנחתנו, הושוותה התנועה הסופית של צורה כגון שְׂרִיאֶן 'מותרות', לתנועה הסופית של צורות כגון שְׂרֶן 'מתירים', שְׂרֶן 'מותרים'; לאחר מכן, בשלב נוסף של תהליך האנאלוגיה, הושוו התנועה של סיומת הנסתרות אף בפעלים אחרים לתנועה של סיומת זאת בצורת הרבות של הבינוני של לִי. אנאלוגיה שמקורה בתצורת פועל לִי מוצאים אנו אף במקרה אחר: צורות היחיד של הבינוני הקל בפועל השלם הושוו, מבחינת תנועת פ' הפועל, למקבילותיהן בפועלי לִי (לעיל, עמ' 73).

בכך נסתיים דיונו בסוגי המקרים, שבהן מתגלה בניקוד של ה־פ המצטק $\bar{a} > a$. בכל סוגי המקרים שלא נמנו כאן נתקיים בניקוד זה הקמץ ההיסטורי. משמע: מסורת ההגייה, ששימשה רקע לניקוד של ה־פ, משקפת מצב, שיש בו ביטול (ניטראליזציה) חלקית של הניגוד הפונולוגי בין קמץ לבין פתח. ביטול כזה של הניגוד שלפנינו מתגלה אף במסורת הקריאה של הארמית הבבלית, שנתקיימה אצל בני תימן עד ימינו. וראויה לציין העובדה, שבעניין זה של קמץ היסטורי שנעשה פתח קיימת התאמה מרובה בין מסורת הקריאה התימנית לבין הניקוד של ה־פ.

31. תצורה זאת של הרבים של הבינוני של פועלי לִי ידועה גם ממקורות אחרים. לגבי ארמית התרגום ראה דאלמאן, עמ' 350–352. לגבי המסורת הבבלית של הארמית המקראית ראה מורג, הארמית המקראית עמ' 128. התצורה של ריבוי הבינוני מן הטיפוס 'בען, גלן' היא ככל הנראה קו אופייני לדיאלקטים מסוימים של הארמית המזרחית, שכן היא מצויה בארמית של התלמוד הבבלי (ראה א־ש רוזנטל, ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 291 הע' 22), בכתבי ההשבעה הארמיים שמוצאם מבבל (ראה מורג שם, עמ' 129 הע' 69), ובספרות הגאונים [על הצורות המנוקדות מה־פ שהובאו לעיל, יש להוסיף מן החלקים שאינם מנוקדים של חיבור זה, צורות כגון ושתן 'ושותים' (יד, 18), קרן 'קוראים' (קפא, 14)]. אף מציאותן של צורות אלה בארמית התרגום יש לראות בה קו ייחוד מזרחי. נראה שחל כאן תהליך $\bar{a} > a$ לפני ן סופית, ומכאן מתפרשת תצורת הנוכחות בעתיד של פועלי לִי בארמית התרגום (כגון תְּבַעֶן – דאלמאן, עמ' 346), ומתבארות גם צורות אחרות שבארמית הבבלית, כגון מאתן 'מאתיים'. גם הצורה עד אן (= עדיין) במקורות בבליים של לשון חז"ל ובספרות הגאונים (ואף בה־ס – ראה במפתח לספר), עניין היא לכאן, ונראה לי, שיש להסבירה כתולדת 'עדיין', בתהליך זה של התכווצות הדו־תנועה $\bar{a}i$ לפני ן סופית ולהסבר אחר ראה י' קוטשר, לשוננו לא (תשכ"ז), ושם גם מראי מקומות לכתיבים עדין, עדן].

ראוי להעיר, שהטיפוס 'קטן' הוא רק אחד מטיפוסי צורת הרבים של לִי המצויים בארמית בבליה. הטיפוסים האחרים הם 'קטו' (שכיח גם הכתיב 'קאטו'), כגון באעו, ו'קטיין' (לרבים ולרבות כאחד; שכיח גם הכתיב 'קטיאין'), כגון בעיין, בעיאן.

הטבלה הבאה תתאר את היחס שבין הניקוד של ה-פ לבין מסורת הקריאה של בני תימן בעניין המעטק $a > a^{32}$.

המסיבות הפונולוגיות וקאטיגוריות התצורה	הניקוד של ה-פ	מסורת הקריאה התימנית של הארמית הבבלית ³³
(1) הברה פתוחה שלפני הברה פתוחה סופית –		
(א) בצורות שמניות (כגון שְׁטָרָא)	המעטק שכיח ביותר (כגון: שְׁטָרָא), אבל אינו קבוע	המעטק שכיח ביותר (כגון: שְׁטָרָא), אבל אינו קבוע
(ב) בצורת היחיד של הבינוני קל בפועלי ל-י (כגון: חָזִי)	המעטק חל בקביעות (חָזִי)	המעטק חל בקביעות (חָזִי)
(2) הברה פתוחה שלפני הברה סגורה סופית – בצורת היחיד של הבינוני קל ('קָטִיל')		
(א) בצורת הרבים של הבינוני הפועל של בניין קל שסיומה בן ('קָטִילִין')	המעטק חל בקביעות ('קָטִילִין' < 'קָטִילִין')	המעטק אינו חל
(ב) בצורת הרבים של הבינוני הפועל קל, שסיומה בתנועה	המעטק חל בקביעות ('קָטִילִין' / 'קָטִילִין' < 'קָטִילִין')	המעטק חל בקביעות, בעת שצורת הבינוני משמשת בהוראת העבר; אין הוא

32. לשאלת היחס בין קמץ לבין פתח במסורת התימנית של הארמית הבבלית ראה: מבוא, עמ' 123–125; מסורות, עמ' 154–155; מערכת התנועות, עמ' 221–229.

33. נעיר כאן, שבניקודן של צורות מן הארמית הבבלית כפי שהן במסורת הקריאה התימנית, מציינים אנו בסימן השווא רק את השווא הנע, ואילו השווא הנח אינו מצוין כל עיקר.

34. להוציא חריג אחד, ראה מבוא, עמ' 124.

מסורת הקריאה התימנית של הארמית הבבלית	הניקוד של ה־ם	המסיבות הפונולוגיות וקטיגוריות התצורה
חל בשעה שצורת הבינוני משמשת בהוראת ההווה והעתיד ³⁶		(קְטָלִי / קְטָלִי) ³⁵
המעטק אינו חל בדרך כלל	המעטק חל בקביעות (קְטָלִי(ה) < קְטָלִי(ה)')	(ג) בצורת היחידה של הבינוני הפועל קל (קְטָלִי(ה)')
המעטק חל במקרים מסוימים: בדרך כלל נתקיימה צורת 'קְטָלִי, ורק לעתים מופיעה תמורתה צורת 'קְטָלִי	אין דוגמות	(ד) בצורת הרבות של הבינוני הפועל קל (קְטָלִי)
המעטק חל בקביעות	המעטק חל בקביעות (קְטָלִי < קְטָלִי) (קְטָלִי < קְטָלִי)	(ה) בצורת הרבים של הבינוני קל צמודת כינוי הגוף (קְטָלִי, 'קְטָלִי)
המעטק אינו חל	המעטק אינו חל ³⁷	(ו) בצורות שמניות ופועליות שונות (עָלָא, מְפָרָא)
המעטק אינו חל	המעטק חל	(4) הברתה האחרונה של סיומת הרבות '־ן

טבלה זאת מראה, שהקף התחולה של המעטק $\bar{a} > a$ במסורת ההגייה שברקעו של הניקוד של ה־ם הריהו רחב יותר מאשר במסורת התימנית של הארמית הבבלית: בכל הקאטיגוריות שבהן מופיע פתח תמורת קמץ היסטורי במסורת התימנית, הרינו מוצאים פתח אף בניקוד של ה־ם; אבל היפוכו של

35. למהותה של התנועה הסופית בצורות אלה ראה להלן, עמ' 79.

36. ראה מסורות, עמ' 155; מערכת התנועות, עמ' 225–226.

37. למהותו של השווא בצורות אלה בניקוד של ה־ם ראה לעיל, עמ' 74.

דבר אינו נכון – היינו, בניקוד של ה־פ מופיע פתח תמורת קמץ היסטורי אף בקאטיגוריות, שהמסורת התימנית מקיימת בהן את הקמץ.

ב. צירי וחירק

בדיקת הניקוד של ה־פ מלמדת, שמסורת ההגייה שברקעו של ניקוד זה קיימה תנועת i בקאטיגוריות, שמסורות אחרות של הארמית נוהגות בהן תנועת e. תופעה זאת היא כמעט בחינת כלל בהברות סגורות סופיות. הרי דוגמות לתופעה:

(1) בצורות העבר של הקל, בפעלים שמשקלם 'קָטִיל': דִּנְסִיב 'שלקח' (קנו, 22), דִּנְפִיש (קצח, 6).

(2) בצורות הבינוני של הקל: שָׁבִיק (קמו, 15), כָּנִס (קנו, 17). לדוגמות נוספות ראה לעיל, א (2).

(3) בצורות הבינוני והעתיד³⁸ של בניין פִּעֵל: מִשְׁתִּיף (מג, 17), מוֹבִין (מח, 14), מִקְבִּיל (מט, 36), מִיָּבִים (קנו, 9), נִקְבִּיל (נ: 1, 2), נִצְרִיף 'יצרף' (קלג, 7), ועוד.

(4) בצורות של בניין אִפְעֵל: אִפְרִיש (לט, 15 – פעמיים), אִפְסִיק (קלה, 22)³⁹, תִּפְרִיש (לט, 13) וְשִׁהִיד (קלג, 8) ועוד. תנועת i נוהגת אף בצורות הבינוני צמודות כינוי-הגוף, כגון מִפִּיקְנָא (מג, 18), מִסִּיקְנָא (מח, 12; קכו, 14), אף-על-פי שבהן אין ההברה הסגורה סופית, ככל הנראה מחמת גרירה אחרי הצורות העצמאיות של הבינוני. רק בצורה אחרת של אִפְעֵל קיימת תנועת e: דִּאֲתִקִּין (קלו, 16).

(5) צורות של בניין אִיפְעֵל: אִיסְתִּים (קסו, 3), מִינְקִיב (קצח: 18, 19, 20 – פעמיים), אִישְׁתִּחִט (רו, 4).

תנועת e סופית נוהגת בדרך הקבע בצורות הריבוי של שמות העצם כגון בִּי תִמְרִי וְבִי צִיבִי (ח, 1), אֲגָאֲנִי וְקִצְעִי (יד, 6) – ובמקרים בודדים גם בצורות הריבוי של הבינוני: וְאִמְרִי (כה, 5)⁴⁰, פִּלְיִנִי (שם, שם)⁴¹. אבל רובן המכריע של צורות אחרונות אלה קיימו את התנועה ההיסטורית i: פִּלְיִנִי (לא, 5), קִימִי (קכו, 15), דִּתְפִסִי (קמא, 24), מִיגִירִי (קמג, 9), דִּמְגִלִי 'שמגלים' (קסט, 25) ועוד. בעניין קיומה של תנועת i בהברות סגורות סופיות נבדלת מסורת הניקוד של ה־פ מן המסורת התימנית של הארמית הבבלית. במסורת אחרונה זאת

38. אין בידי דוגמות לצורות עבר של בניין זה, שבהן באה התנועה בהברה סגורה סופית.

39. בדפוס: 'איפסיק'.

40. הנקודה השמאלית של סימן הצירי אינה ברורה כל הצורך.

41. אין בידי אלא שתי דוגמות אלה לריבוי הבינוני שסימום e.

מופיעה בדרך כלל תנועת e בהברה סגורה סופית, כנציגתה של i (קצרה) פרוטו-שמית⁴².

המסורת התימנית של הארמית הבבלית מתאימה אפוא בעניין זה, במרבית המקרים, לסורית, לארמית התרגום ולמסורת הבבלית של הארמית המקראית⁴³. הארמית המקראית שבמסורת טבריה מקיימת בהברה סגורה סופית תנועת e מכאן ותנועת i מכאן – היינו, צורות מן הטיפוס 'קטל' ליד צורות מן הטיפוס 'קטל' – והניקוד שלה משקף מכאן התאמה למסורת שאפשר לכוונתה המסורת הכללית של הארמית המזרחית (מסורת זאת כוללת, כאמור, את הסורית, ארמית התרגום, הארמית המקראית שבמסורת הבבלית והארמית הבבלית שבמסורת תימן), ומכאן למסורת בבליית מיוחדת, היא המסורת המתגלה לנו בניקוד של ה־פ.

הבדל אחר שבין המסורת התימנית של הארמית הבבלית לבין הניקוד של ה־פ בפרשת היחס בין e לבין i עניינו התנועה של סיומת הריבוי. במסורת התימנית תנועה זאת היא בדרך הקבע e, בין בצורות השם (כגון נֻנִי, אִנְשִׁי) בין בצורות הבינוני (כגון אֶמְרִי / אֶמְרִי, עֲבָדִי / עֲבָדִי); בניקוד של ה־פ תנועה זאת היא e בצורות השם, אבל i בדרך כלל בצורות הבינוני. בניקוד של ה־פ נשתמרה אפוא תנועת הסיומת של ריבוי הבינוני במהותה ההיסטורית ('קטלין') < 'קטלי'>, ואילו המסורת התימנית של הארמית הבבלית מעידה על תהליך של השוואת סיומת זאת לסיומת הריבוי של השם. שלא במקרים אלה של סיומת הריבוי מוצאים אנו את היחס i סופית בניקוד של ה־פ – e סופית במסורת

42. הרי דוגמות אחדות לדרכה של המסורת התימנית בעניין זה (למראי מקומות לצורות המובאות כאן ראה הפועל השלם, עמ' 183 ואילך). בצורות העבר של משקל 'קטיל': סִלִּיק שָׁכִיב; בצורות העתיד קל של משקל 'ליקטיל': לְעָבִיד, לִזְבִּין; בצורות הבינוני של הקל: חָשִׁיב, עֲבִיד; בצורות העבר, הבינוני, העתיד והציווי של פֻּעַל: קָבִיל, מִזְבֵּן, נִקְבִּיל, זָבִין; בצורות העבר, הבינוני, העתיד והציווי של אִפְעַל: אִסְהִיד, מִסְהִיד, לִכְרִיו, אִכְרִיו.

בצורות העבר והבינוני של בניין אִפְעַל נוהגת מסורת תימן תנועת i: אִיזְטָרִיךְ אִיזְרִיק, אִימְקִיל, מִימְלִיךְ, מְבַעֵת. בצורות העתיד של בניין זה מצויות שתי התנועות: אִמְלִיךְ, תִּפְשִׁיט ליד תַּעֲבִיר, תַּתְעֲבִיר. צורות העבר של בניין זה הן אפוא הצורות היחידות, שבהן מתאימה המסורת התימנית של הארמית הבבלית לניקוד של ה־פ.

בתחומי השם מתגלה יחס זה של i בהברה סגורה סופית בניקוד של ה־פ לעומת e במסורת תימן בתיבה אחת, שהיא שכיחה הרבה: אִנְשִׁי (לו, 7; קכו, 13 ועוד) – אִנְשִׁי במסורת תימן.

43. למסורת זאת ראה הארמית המקראית, עמ' 122. – המנדעית איננה עניין להשוואה, שכן מן הכתיב שלה אין ללמוד דבר על היחס בין e ו-i, ובמבטאה המסורתית תנועות אלה הן אלופונים – חופשיים או כותנים – של אותו הפונים (ראה מאצוק, הנדבוק,

תימן בכינוי הרומז הֶאֱיִי (קכח, 4; קמו: 15, 16 ועוד), שצורתו במסורת תימן היא הֶאֱיִי⁴⁴. את היחס בין קֶאֱיִי 'עומד' שבניקוד הֶפ (קכו, 4 ועוד) לבין קֶאֱיִי במסורת תימן יש להסביר לאור האמור לעיל⁴⁵ על צורות הבינוני של הפועל השלם בבנין קל: בניקוד של הֶפ תנועת ע' הפועל בהן היא i, ואילו במסורת תימן תנועה זאת היא e⁴⁶.

פה ושם מוצאים אנו חילופים בין e לבין i בניקוד של הֶפ: אֵילָא (קסד, 21) – אֵילָא (ג, 14; מג, 18; קנט, 2; קצט, 2; קסד, 17) אֵילָא⁴⁷; לְמִיכָל (רו: 10, 11) – לְמִיכָל (שם, 9). אבל חילופים אלה הם מעטים ביחס, ובדרך כלל יציבה היא המסורת המשתקפת בניקוד של הֶפ בפרשה זאת של ההבחנה בין e לבין i.

ג. חולם ושורק

בניקוד של הֶפ נהגת הבחנה קבועה בין תנועות החולם והשורק; הנקדִי אינו מחליף תנועות אלה, ונראה, שבמסורת ההגייה המשתקפת בניקודו הייתה ההבחנה בין התנועות הללו יציבה וברורה. נבוא עתה לתאר את דרכו של הנקדן בסוגית החולם והשורק.

(1) u היא תנועת העתיד של קל שמשקלו 'ליקטול', תנועת צורות הציווי לנוכחים בבנין קל⁴⁸ ותנועת צורת הנסתרים בעבר של בנין זה, שתבניתה 'קטול': 'לחלוץ' 'לחלוץ' (קנג, 10), שְׁקוֹל 'קחו' (ג, 2), אמור 'אָמרו' (כב, 8), דְּנַפּוּשׁ 'שָׁרְבוּ' (קג, 8)⁴⁹.

(2) u היא תנועתם של כינוי הנסתרים הצמוד אל הפועל, שצורתו היא 'נהו' או 'נון', ושל כינוי הנסתרים הצמוד אל השם (ואל מילות היחס), כשצורתו היא 'הו'; לעומת זאת, o היא תנועתו של כינוי הנסתרים הצמוד אל השם, כשצורתו היא 'הון': דְּכֻלָּהוּ (כא, 20), דְּקִנְיָהוּ (לא, 23); וְאֶחָדִינוּ

44. ראו להעיר, שאת מציאותה של תנועת i בהברה סגורה סופית בצורות אלה אפשר להסביר גם כתולדת האנלוגיה לאותן הצורות שבהן מופיעה תנועה זאת בהברה פתוחה שלפני הברה פתוחה סופית. לשון אחר: צורה כגון נְשִׁיד (קלג, 8) נולדה מתוך אנלוגיה לצורה כגון נְשִׁידוּ (שם, 7). בהברה פתוחה שלפני הברה פתוחה סופית נהגת גם ארמית התרגום תנועת i.

45. עמ' 78.

46. משמע: צורה זאת בניקוד של הֶפ עשויה, על אף נשילת המ' הסופית, במתכונת הצורות של הפועל השלם, ולא במתכונת הצורות של לִי, שתנועתן הסופית היא e (חזי וכיו"ב).

47. לניקודה של תיבה זאת במסורות עבריות שונות ראה ילון, מבוא, עמ' 104 ואילך.

48. אין בידי דוגמות לצורות אחרות של הציווי של הקל.

49. הנשוא ביחיד ('דנפוש ליה דבורא'), אלא שהוא שם קיבוץ ומפני כך בא הנשוא

כרבים. ראה שלוינר, עמ' 50.

(ג, 3), תלונן (שם), מנהו (קכח, 4), דביתהו (קלח, 2), רישיהו (קסט, 25), אימיהו (קלט, 27), בהו (קסה, 9)⁵⁰. אבל: כולהון (כה: 13, 14 ועוד), מנהון (מא, 11; קצח, 18), להון (קמג, 7). כיצד נסביר את ההבדל בין תנועת הכינוי הצמוד -הון לבין תנועת הכינויים הצמודים -נהו -נך ו-הו? נראה שכאן משתקפת הבחנה שנהגה בלהגים ארמיים מסוימים בין תנועת כינוי הנסתרם הצמוד אל השם, שהייתה o, לבין תנועת כינוי הנסתרם הצמוד אל הפועל שהייתה u. תנועת הכינוי הצמוד אל השם -הון היא o בכל מסורות הניקוד של הארמית (ארמית מקראית, ארמית התרגום, סורית). אשר לכינוי הנסתרם הצמוד אל הפועל, תנועתו היא u בארמית התרגום⁵¹, ואילו הארמית המקראית והסורית אינן עניין להשוואה, שהרי בהן אין כינוי נסתרם צמוד אל הפועל נוהג, ותמורתו משמש, כידוע, הכינוי העצמאי של הנסתרם (אָנון, הָמון, הָמוּ בארמית המקראית, אָנון בסורית)⁵².

ההבחנה הנוהגת בניקוד של ה־פ לבין תנועת כינוי הנסתרם הצמוד אל השם -הון לבין תנועת כינוי הנסתרם הצמוד אל הפועל - שצורתיו הן -נהו ו-נך - מתאימה אפוא להבחנה הקיימת בארמית התרגום בין תנועת כינוי הנסתרם הצמוד אל השם לבין תנועת כינוי הנסתרם הצמוד אל הפועל. אבל בעוד שבארמית התרגום ההבדל שבין התנועות o ו-u תואם את ההבדל שבין שתי הקאטיגוריות של כינוי הנסתרם הצמוד - הכינוי הצמוד אל השם מכאן, והכינוי הצמוד אל הפועל מכאן - אין הדבר כך במסורת הניקוד של ה־פ. במסורת ניקוד זאת גם הכינוי הצמוד אל השם תנועתו היא u, בעת שסיומו בו' ולא בן' (כולהו לעומת כולהון - ראה לעיל). נראה שיש להסביר את מהותה של תנועה זאת כתולדת האנאלוגיה לתנועת כינוי הנסתרם הצמוד אל הפועל שצורתו היא -נהו, לשון אחר: תנועת הכינוי בצורות כגון כולהו, מיניהו, דביתהו וכו' (ראה לעיל), שמעיקרה הייתה o - הושוותה לתנועת הכינוי הצמוד אל הפועל, שהיא, כאמור, u.

(3) כדרכה הרגילה של הארמית u היא התנועה המתאימה ל-u פרוטו-שמית בהברה סגורה: כולהון (כה: 3, 4), מאַנוך -מאַנוך (מג, 18), רוביה -רובו, (קכח: 6, 7) אונסא (קלו: 17, 18) ועוד.

(4) התנועה u היא המופיעה, כמצופה, במשקלי 'קטול', 'קטול': בתנורא (מ, 24), איסורא (קלג, 6), דיבורא (קג, 8).

(5) בצורות הנסתרם של פועלי ל־י מצויות שתי קאטיגוריות: אחת שסיומה

50. בתיבה זאת, ובמספר תיבות אחרות, שסיומן בכינוי הנסתרם -הו, מופיע ליד השורק הבבלי חולם טברני על הו' - ככל הנראה תוספת שבאה מידו של נקדן שני.

51. דאלמאן, עמ' 110. ודוגמות לצורות פועל צמודות כינוי הנסתרם בעמ' 363-376.

52. ראה ביל, עמ' 124, 270; ברוקלמן בדקדוקו הסורי, § 83.

בתנועת u , והשנייה שסיומה בתנועת o . מן הקאטיגוריה הראשונה יש בניקוד של ה־פ דוגמות אחדות — דִּיחֹזוּ (קנ, 8), בְּעוּ (קעח, 4), בְּנוּ (קעט, 8) — ואילו מן הקאטיגוריה האחרונה אין לנו אלא צורה אחת: תְּנוּ (לב, 31; קלה, 20). בצורות אלה משקפות התנועות o ו־ u תהליכים היסטוריים הנבדלים זה מזה: התנועה o מקורה כידוע בכיווצה של הדו־תנועה au , ואילו התנועה u משקפת תהליך של הידמות — $iu > \bar{u}$ אם נניח שמעיקרו של דבר נהגה תנועה זאת רק בפועלי ל־י האינטראנסיטיביים (בני משקל qatila) — או תהליך של אנאלוגיה לתנועה הרגילה של צורת הנסתרים, שהיא במרבית הגזרות u^{53} .

(6) תיבות בודדות: u היא תנועתה של התיבה פום — אִפּוֹמָא (קכח: 6, 7)⁵⁴ וכן של התיבה מְשׁוּם. o מופיעה בתיבה סעודה — סַעוֹדָתָהּ (לא: 7, 8), והיא התנועה הנוהגת בתיבה זאת במסורת הבבלית של העברית⁵⁵, במסורת לשון חכמים של יהודי תימן ואף במסורות אחרות⁵⁶. רק לשם השלמות נעיר על התנועה בתיבה מְמוֹנָא (קכו: 6, 7), שצורתה לפי הניקוד של ה־פ כצורתה במסורות אחרות של ארמית — בסורית ובארמית התרגום. בסיומו של הדיון בפרשת o ו־ u בניקוד של ה־פ נבוא להשוות את היחס שבין תנועות אלה במסורת שברקעו של ניקוד זה ליחס שבין תנועות אלה במסורת התימנית של הארמית הבבלית. השוואה זאת מלמדת שבדרך כלל מצויה התאמה בין שתי המסורות. פרטי ההשוואה יוצגו בטבלה הבאה:

53. לפירוט נוסף ולספרות לגבי שאלה זאת ראה מערכת התנועות, עמ' 230–321.

54. ראה קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית, עמ' 14–16. ראוי להעיר, שבמסורת הבבלית של הארמית המקראית o היא תנועתה של תיבה זאת (ב־ל, עמ' 221).

55. ראה פורת, עמ' 120.

56. למסורת לשון חכמים של יהודי תימן ראה י' שבטיאל (דמתי), קונטרסים לעניני הלשון העברית, ב' (תרצ"ח), עמ' 67; למסורות אחרות ראה במבואו של א־א אורבך ל־ערוגת הבשם, חלק רביעי, עמ' 150.

מסורת הקריאה התימנית של הארמית הבבלית	הניקוד של ה"פ	המסיבות הפונולוגיות וקאטיגוריות התצורה
		(1) 'קטול' – נסתרים בעבר של בניין קל
כבה"פ ⁵⁷	תנועת u	'ליקטול' – עתיד קל
תנועת u בדרך כלל; מצויה גם תנועת ⁵⁸ o	תנועת u	
כבה"פ ⁵⁹	תנועת u	'קטול' – ציווי לנוכחים
		(2) כינוי הנסתרים הצמוד
כבה"פ ⁶⁰	תנועת u	אל הפועל 'נהו', 'גן'
		כינוי הנסתרים הצמוד
		אל השם
כבה"פ ⁶¹	תנועת u	(א) – 'הו'
כבה"פ ⁶²	תנועת o	(ב) – 'הו'
כבה"פ	תנועת u	(3) התנועה המשקפת u פרו-
		טושמית בהברה סגורה
כבה"פ	תנועת u	(4) משקלי 'קטול', 'קטול'
	תנועת u בְּעוֹ, חוֹ, בְּנוֹ	(5) צורת הנסתרים בבניין
כבה"פ ⁶³	לעומת אֲנוֹ	קל של פועלי ל"י
נבדלת מה"פ בניקוד התיבה	מְמוֹנָא, פּוֹמָא	(6) מלים בודדות
משום ⁶⁴	סְעוֹדְתָא, מְשום	

57. ראה הפועל השלם, עמ' 185 – 186.

58. שם, עמ' 188. ראוי להעיר שבניקוד של ה"פ מצויה רק דוגמה אחת לצורת העתיד של משקל 'ליקטול'.

59. שם, עמ' 189.

60. השווה למשל: קְדְּשִׁיָּהוּ (ברכות מט ע"א), אֶסְמְכְּנָהוּ (שם כו ע"ב), קְטִלְיוֹן (שם נד ע"א), נְקַטְלְיוֹן (שם שם), נְסַכְרְיוֹן (שבת קט ע"ב).

61. השווה למשל בָּהוּ (גיטין נו, ע"א), לָהוּ (שם מז ע"ב).

62. השווה למשל לְכוּלְהוֹן (למשל עירובין ל ע"א) – לעומת לְכוּלְהוּ (כגון נדרים ב, ע"ב).

63. ראה מערכת התנועות, עמ' 230 – 231.

64. במסורת הבבילית של לשון חכמים מצויות שתי צורות של תיבה זאת – בחולם

ובשורק: ראה פורת, עמ' 94.

ד. השווא

במקרים אחרים מלמד הניקוד של ה-פ על מימוש של השווא הנע כחירק: נצִרִיף - צִרְפִּי (קלג, 7), תִּשְׁעֵי - תשע (קנד, 4), לִיכְסִוִּיה (רו, 22)⁶⁵, לִיבְרִיךְ - יברך (שם, 23)⁶⁶. מימוש זה של השווא בבבל ידוע לנו גם ממקורות אחרים⁶⁷, והוא משתקף אף במסורת התימנית של הארמית הבבלית⁶⁸. בתיבה אחת בא סימן החירק תמורת שווא נע שלפני י' - מִשְׁתָּא (כה, 4) - ניקוד המלמד על הגייה המשתקפת הן במסורת הבבלית⁶⁹ והן במסורת הארץ-ישראלית⁷⁰. הגייה זאת שכיחה אף במסורת התימנית של הארמית הבבלית⁷¹.

בניגוד לדרכם של נקדני כתב-יד אחרים שניקודם בבלי, אין נקדנו של ה-פ מחליף את סימני הניקוד של הפתח ושל השווא. סימן הפתח משמש תמורתו של סימן השווא באותיות גרוניות כגון וְעָלְדָּה וְעִשְׂיָה (כו: 34, 35).

ה. הדו־תנועות

א. הדו־תנועה ai קיימת בקאטיגוריות הבאות:

(1) במצב סופי: בפעלי לִי בצורות המדבר והנסתרת בעבר, בצורת הנסתרת אֶפְעַל של 'אתי', בתוארי פועל ובכינוי השייכות של המדבר - בכל הצורות הללו בשעה שכתובן ב־א' סופית: אֶתְאִי (כו, 16) -באה, אֶתְאִי -הביאה (קנא, 5; קנ 12)⁷², אבְרָאִי (כה, 3), אבְרָאִי (שם, 5), מִתְאִי (כו, 29), אֶרְעָאִי (מח, 12).

⁶⁵. בדפוס: לכסוייה.

⁶⁶. הר' בתיבה זאת אינה מנוקדת.

⁶⁷. הכתיב של התלמוד הבבלי מעיד עליו - כך, למשל, מופיעה בו י' לציון תנועת התחילית של העתי. בניין פִּעַל (כגון לישדר -ישלח- ברכות נא, ע"ב), ואף הכתיב של ההשבעות: למשל ביקשתא (מונטגומרי, טקסט 2, שו' 4) = בקשתא; בייתרא = ביתרא (שם, שו' 5); בידירי = בידירי (שם); מיטול = מטול (טקסט 4, שו' 3).

⁶⁸. השווה, למשל, את תנועת התחילית של העתיד של בניין פִּעַל, שהיא i במסורת תימן בגופי הנסתר והנסתרים, בין ש' מופיעה בכתיב שבדפוסים בין אין אות זאת מופיעה בכתיב, כגון לַנַּב (שבת קמא ע"א), לַיִנְבִּין (ערכין ל, ע"ב). ראה הפועל השלם, עמ' 205.

⁶⁹. תיבה זאת עצמה מופיעה במסורת הבבלית של הארמית המקראית בניקוד זה: ראה בל, ארמית, עמ' 235, למסורת הבבלית של העברית ראה גם מורג, העברית, עמ' 168 הע' 1.

⁷⁰. ראה שם, הע' 2.

⁷¹. במסורת הקריאה התימנית של הארמית הבבלית שכיחה תופעה זאת ביותר, ודיינו בדוגמה אחת: מִתְבָּא דַּעְתְךָ דַּעְתְךָ מְיוֹשְׁבָתָה (נטין נו ע"א), המסורת התימנית מקיימת הגייה זאת אף בקריאת המקרא והמשנה, ובכך היא מתאימה לדרכה של אסכולת טבריה.

⁷². פעם אחת, (קנב, 1) מופיעה הצורה אֶתְאִי בהוראת -הביא-. צורה זאת לנסתר תמוהה - במקום אחר בה-פ מופיעה הצורה הרגילה איתי כצורת נסתר

(2) במצב מצעי:

(א) לפני כינויי השייכות הצמודים לצורות הריבוי: מְנִיָּה (קכח, 4), אִימְהוֹ (קלט, 27), בְּנִיָּה בְּנִיָּהן (קמג, 8), רִישִׁיָּה (קסט, 25), אִוְרְחִיָּה (קעט, 4), בְּחִיָּה בְּחִיָּה (קצא, 3; קצב: 2, 3), אִמְשִׁיָּה (קצב: 3, 4), תְּרִיָּה (קצג, 24).

(ב) בצורות אֶפְעֵל של 'אתי': אִיתְאִי הִבִּיאה (קנא, 5; קנג, 12); לֵאיתְיָיִ (להביא - כו, 10).

(ג) בשמות-עצם בודדים: לְבִיתָא (טו, 6)⁷³ בְּרִיתָא (כו: 34, 35).

(ד) בצורות פועל של שורשי ע-ו וע-ע כתוצאה המעקף $CaC \dot{C}e > CaC$:⁷⁴ וְעִלָּא (רא, 9), וּמִיתָא 'מתה' (רא, 11), חִישִׁיָּן (ר, 8).

ב. הדו־תנועה au (או $\dot{a}u$)⁷⁵ קיימת בקאטיגוריות הבאות:

(1) בצורות שמניות בודדות: לַחְדִּיָּה (לב, 30; לג, 36; קלג, 7), דּוּלָא

'דלי' (קלו, 10; קעה, 22), יִמָּא (קסד, 17 - פעמיים)⁷⁶.

(2) בצורות של בניין אֶפְעֵל משורשי פ-י: ואחֻפִּיָּן (ג, 3), מוֹתְבִיָּן (ר, 10), אוֹתִיָּבָה (קעט, 2).

(3) בדרך הקבע בצורות המקור של הבניינים הנמרים, כגון: לֵאפְרִיָּה

(מ, 20), שְׁנִיָּה (קלח, 4), לֵאדְקִיָּה (קלת, 20), לֵאחֻלְפִּיָּה (קנ, 9),

וּלְפִיָּה (קנו, 17), דֵּאשְׁכֻּחִי (קסא, 18).

(4) בצורת פועל אחת, כתולדת המעקף $CaC \dot{C}e > CaC$: אוּשָׂא מִלְתָּא

(קנ, 8) - ואיני יכול לישבה. נראה בעיניי שהיא שיבוש, ואפשר מקורו בכך,

שבקונטקסט הנזכר משמשות צורות זכר וצורות נקבה זו ליד זו, ומעיקרו של דבר

'אתאי' צורת נסתרת היא. אמנם צורת הנסתרת הרגילה מן 'אתי' בעבר של בניין אפעל

היא אִיתְאִי (ראה גם קנב: 21, 22), אבל את הצורה אִתְאִי כצורת נסתרת אפשר להסביר

כתוצאה המעקף $a\dot{i} > a$ בהברה הראשונה מחמת היבדלות (בעטייה של הדו־תנועה בהברה

השנייה), כפי שמצינו למשל בצורה מִתִּיָּן 'אנו מביאים' (ר: 9, 10).

73. אבל דְּבִיתָהוּ (קלח, 2). פעם אחת מוצאים אנו תנועת i כנציגתה של הדו־תנועה

ההיסטורית: בִּיתָה (קלו, 15), ואפשר טעה כאן הנקדן, והמיר צירי בחירק.

74. ראה לעיל, עמ' 73.

75. בניקוד של ה־פ מופיעה הדו־תנועה $\dot{a}u$ - שבה הקמץ הוא תולדת הידמותה של

התנועה הקדמית a לתנועה האחורית u - כוואריאנטה של $\dot{a}u$. יש להקביל לכך את דרכה

של המסורת הסורית המורחית, שבה מופיעה $\dot{a}u$ כמקבילתה של $\dot{a}u$ במסורת המערבית,

ואף צורות טברניות כגון שְׁאָ, בְּנִיָּה וְהִדּוּמּוֹת לְהִנּוּ. הידמות זאת של a ל־ $\dot{a}$ לפני u

נראה שיש בה כדי ללמד על עניין חשוב אחר, והוא שהקמץ ה־ב־בלי תנועה אחורית

היה ($\dot{a}$), ולא תנועה קדמית; שאם לא כן, לא היה הפתח נעשה קמץ מחמת הידמות

לתנועה האחורית u.

76. אבל במקומות אחרים באה תיבה זאת (או צורות הריבוי שלה) בתנועת חולם:

קעב, 5; קסו, 27 (שלוש פעמים).

(קצח, 26).

השוואת הניקוד של ה־פ למסורת הקריאה התימנית של הארמית הבבילית בפרשת הדותנועות מלמדת על מידה רבה של התאמה.

דו־התנועה ai קיימת במסורת הקריאה התימנית בכל הקאטיגוריות שבהן היא מופיעה בניקוד של ה־פ. אמנם אין ההתאמה קיימת במלואה בתיבות הבודדות [לעיל, א, (1)]. התיבה ביתא, דרך משל, שבה מופיעה פעם אחת דו־תנועה בניקוד של ה־פ [לעיל, א, 2 (ג)], צורתה היא לעולם בִּיתָא במסורת הקריאה התימנית⁷⁷. בצורות הריבוי שכינויי השייכות צמודים להן [לעיל, א, 2 (א)], נוהגים בני תימן לקיים דו־תנועה במרבית המקרים, כגון בִּשְׁבַחִיָּהוּ (ברכות ו, ע־א), תְּרִיבִיָּהוּ (שם ה, ע־ב), מִיַּיִכּוּ (שם לה, ע־ב), בְּמוֹזְנִיכּוּ (שם, שם), אבל יש שהתנועה שלפני הכינוי היא e. כך למשל בגיטין מה ע־א קרא אותו תלמיד חכם בִּי־יָהוּ אבל בְּהִימְנִיתִיהוּ, לְשִׁבְיִיהוּ. אפשר שבכיווצה של הדו־תנועה מתגלה השפעתה של ארמית התרגום.

אף הדו־תנועה au נוהגת במסורת הקריאה של בני תימן בקאטיגוריות שבהן היא מופיעה בניקוד של ה־פ, להוציא את צורות אֶפְעַל של שורשי פ־י (ושורשי ע־ו הבנויים כדוגמתם), כגון אוֹיִף (למשל ב־מ ס, ע־ב), אוֹתִיב (מֶרֶק כ־ה, ע־א), אוֹקִים (גדרים עב, ע־א). שבהן התנועה הראשונה היא לעולם o במסורת הקריאה התימנית⁷⁸. וראוי לציין, שאף בניקודם של דפי הגיוזוֹ אנו מוצאים את הדו־תנועה au בקאטיגוריה אחת, שבה מופיעה הדו־תנועה au הן בניקוד של ה־פ והן במסורת הקריאה התימנית, ר־ל בצורות המקור של הבניינים הנגזרים, כגון: לְאִיתִי⁷⁹, לְאִיתִי⁸⁰.

בסיכומו של הדין בדו־תנועות נעיר, שהיעדר העקיבות בפרשה זאת, המתגלה בקאטיגוריות מסוימות בניקוד של ה־פ [ראה א, 2 (ג); (ב), (1)] ובמסורת התימנית אינו מיוחד למסורות אלה של ארמית. הוא מתגלה גם בדרכה של הארמית המקראית, אשר בה, לפי הניקוד הטברני, נתכווצה הדו־תנועה ההיסטורית au בדרך הקבע, ואילו הדו־תנועה ההיסטורית ai פעמים שנתכווצה ופעמים שהיא חיה וקיימת, ואף בדרכה של הסורית.

77. השווה מבוא, עמ' 127.

78. לצורות שמניות, שבהן נוהגת מסורת תימן דו־תנועה זאת, השווה למשל דוֹלָא, וּצָא (אֶתְךָ וּצָא-ב־מ נט, ע־א). לדו־תנועות בצורות המקור של הבניינים הנגזרים, כגון לְפִלְחִי (ברכות כו, ע־ב). אֶשְׁתָּכַחִי (פסחים י ע־ב). ראה מבוא, עמ' 126.

79. T.S.F. 1(2) מס' 71.

80. F. 1(1) מס' 36.

לימוד זה שלמדנו את מסורת הניקוד של התיבות הארמיות שבה־פ וההשוואה שערכנו בין מסורת זאת לבין מסורת הקריאה של בני תימן בארמית הבבלית נצטמצמו לתחומי הפונולוגיה; לימודה של המורפולוגיה הוא עניין לעצמו. אבל גם הדין בתחומי הפונולוגיה מעלה מסקנות חשובות, ושתיים הן העיקריות שבהן.

ראשונה שבמסקנות עניינה ניקוד ה־פ כשהוא לעצמו, והריהי: התופעות הפונולוגיות המתגלות בניקוד של ה־פ משקפות ככל הנראה את דרכם של להגים יהודיים־ארמיים מסוימים שבבבל של תקופת הגאונים (ולפחות – את דרכו של אחד הלהגים הללו). עובדה היא, שניקודן של התיבות העבריות שבה־פ יש בו, כפי שראינו לעיל (עמ' 70–71), תכונות בבליות אופייניות, וקשה להניח שמסורת בבליית מקורית תתגלה בניקודן של התיבות העבריות בלבד ולא בניקודן של התיבות הארמיות. זאת ועוד: ניתן להסביר הסבר היסטורי את היחס שבין מרבית התופעות הפונולוגיות שבניקוד ה־פ לבין מקבילותיהן בלהגים ארמיים אחרים; משמע שתופעות אלה מלמדות על שלב מסוים בהתפתחות להגיה המזרחיים של הארמית.

שנייה שבמסקנות עניינה היחס שבין המסורת שלאורה הולכים בני תימן בימינו בקריאת הארמית הבבלית לבין מסורת הניקוד של ה־פ. אין אנו יודעים בדיוק אימתי נוקד כתב־היד של ה־פ; מכל מקום, גם אם אין בידינו ודאות לומר, שהניקוד, ככתב־היד, הוא בן המאה השביעית או השמינית לאלף החמישי (ראה לעיל, עמ' 68), ברור ומחזור הוא, שהניקוד הוא בן מאות שנים. ואף אם נאמר, שהניקוד עצמו בא לעולם בתקופה שבה לא דוברת כבר הארמית הבבלית, או בתימן – במקום שבו היא לא דוברת מעולם – אין אנו באים להפחית בכך חשיבותו. לא התקופה והמקום שבהם נוקד כתב־היד הם המעמידים מעלת ערכו של הניקוד, אלא העובדה שמסורתו היא בבליית, כפי שראינו בראשונה שבמסקנותינו.

ומכאן אתה בא לסכם: ההתאמה המרובה שבין מסורת הקריאה של בני תימן בארמית הבבלית לבין הניקוד של ה־פ יש בה ללמד שתיים: האחת – שמסורת קריאה זאת יציבה היא, שכן עיקרי קווי הייחוד שלה בימינו כקווי הייחוד של ניקוד, שבא לעולם לפני מאות שנים; והשנית – שמסורת קריאה זאת שרשיה בבבל, והריהי אחת המורשות, שירשה גולת תימן מיהדות בבל של תקופת הגאונים.

רשימת הקיצורים הביבליוגראפיים

- אפשטיין - י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבליית, ירושלים, תש"ך.
 H. Bauer—P. Leander, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen*. Halle/— ארמית - ב"ל, Salle, 1927.
 G. Dalman, *Grammatik des Jüdisch-Palästinischen Aramäisch*. Leipzig, — דאלמאן 1905.
- ה"פ - הלכות פסוקות
 ילון, מבוא - ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה. ירושלים, תשכ"ד.
 R. Macuch, *Handbook of Classical and Modern Mandaic*. Berlin, — מאצוך, הנדבוק - 1965.
 J.A. Montgomery, *Aramaic Incantation Texts from Nippur*. Philadelphia, — מונטגומרי 1913.
 S. Morag, *Biblical Aramaic in Geonic Babylonia. Studies in Egyptology and Linguistics in Honour of H. J. Polotsky* (edited by H. B. Rosén Jerusalem, 1964), 117-131.
 מורג, העברית - העברית שבפי יהודי תימן. ירושלים, תשכ"ג.
 מורג, הפועל השלם - הארמית הבבליית במסורת תימן: הפועל השלם. ספר חנוך ילון (ירושלים, תשכ"ג), עמ' 182-220.
 מורג, לניקודו של התלמוד - לניקודו של התלמוד הבבלי בתקופת הגאונים. ספר הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות (בדפוס).
 מורג, מבוא - הארמית הבבליית במסורתם של יהודי תימן. תרביץ ל (תשכ"א), עמ' 120-129.
 מורג, מסורות - מסורות הדרות בכפיפה אחת. הראל (קובץ זיכרון להרב רפאל אלשיך ז"ל. תל אביב, תשכ"ב), עמ' 149-157.
 S. Morag, Notes on the Vowel System of Babylonian Aramaic as Preserved in the Yemenite Tradition. *Phonetica* 7 (1962), pp. 217-239.
 פורת - לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתב-ידי ישנים. ירושלים, תרצ"ח.
 קאהלה, מ"א - P. Kahle, *Masoreten des Ostens*. Leipzig, 1913.
 קאהלה, מ"ט - P. Kahle, *Der masoretische Text des Alten Testaments nach der Ueberlieferung der babylonischen Juden*. Leipzig, 1902.
 קוטשר, מחקר דקדוק הארמית - י' קוטשר, מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי. לשוננו כו (תשכ"ב), 149-183.
 קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית - י' קוטשר, מחקרים בארמית הגלילית. תדפיס מתוך תרביץ, שנים כ"א-כ"ג.
 M. Schlesinger, *Satzlehre der aramäischen Sprache des babylonischen Talmuds*. Leipzig, 1928.

הוראות נשכחות

חכמי זמננו העשירו והפרו את הלשון העברית במחקריהם, העניקו לנו מלים וגוני מלים דלויות מתוך המקורות שנתפרסמו מקרוב בהוצאות מדעיות. ועדיין אנו מחכים למילונות מושלמים, שיקיפו ויכניסו כל מה שנתחדש באחרונה. לחתן היובל שלנו חלק ניכר ונבחר במקצוע זה. ואף אנו נהיה כמלקטים אחרי הקוצרים ונקוט בדוגמאות ספורות.

המרה - ניצוח

כתוב בבן סירא פמ"א, ב', מגילת מצדה, הוצ' ידין, עמ' 18, לוח ג' שר' 2: איש כשל ונוקש ב[כל] אפס המרה ואבוד תקוה. המפרשים נדחקו מאוד בפירושו. לאמתו של דבר כוונת החרוזים ברורה, והיינו - איש שהוא כושל ונוקש בכול, כלומר, ביש גדא, רוחו נופלת עליו, הוא אָפֶס ניצוח (אמביציה) ואבוד תקוה. במקום "המרה" גורס בכ"ב "סרב" וחסרה שם המלה "אפס", וכן, כנראה, היה גם לפני המתרגם היווני, אבל גם בגיליון כ"ב: אפס המראה, ועיין מ"ש להלן. המשמעות של אמביציה וניצוח היא קרובה ל"המראה", מרד וסירוב, מעין הקורבה בין *φιλονικία* לבין *φιλονεικία*². ושנינו בברייתא שבבבלי סוטה (לו סע"ב): היה ר' מאיר אומר כשעמדו ישראל על הים היו שבטים מנצחים זה עם זה, זה אומר אני יורד תחלה לים וזה אומר אני יורד תחלה לים וזה אומר אני יורד תחלה לים וכו'. ובמקבילה במכילתא דרשב"י, הוצ' אפשטין - מלמד, עמ' 62: זה אומ' אני ארד, זה אומ' אני ארד. מתוך שצו[ח]בין³ זה עם זה קפץ שבט בנימין וכו'. ובמדרש תהלים פ' קיד, ח', הוצ' בובר, רל"ז ע"ב: כשהגיעו ישראל לים היו עושים מלחמה זה עם זה איזה שבט יורד ראשונה וכו'. ובדבר-הוצ' ליברמן, עמ' 5: שתי המריות המרו וכו' והיו ממרים זה על זה, זה אומר איני יורד וכו'. "ממרים זה על זה" אינו אלא "מנצחים זה עם זה" שבמקבילה בבלי הנ"ל.⁴

1. עיין בפירושו של פרוש' ידין במקומו. ועיין גם מה שכתב פרוש' בן חיים בספרו עברית וארמית נוסח שומרון כרך ג' ס"ב, עמ' 97, הערה 47.
2. עיין במילותיו של Moulton and Milligan לדיאחיקה היוונית ערך *φιλον(ε)ικία*.
3. כלומר, שרבים, שמתווכחים, שנלחמים, ועיין מ"ש בן חיים בתרביץ ש"ב (אב ת"ש), עמ' 76, ומ"ש בתוספתא כפשוטה ח"ה (יום טוב), עמ' 949.
4. ואעפ"י שמדרש זה הוא כפי המסורת שכל אחד סרב להכנס, עיין מ"ש בתוספתא כפשוטה ח"א (ברכות), עמ' 70, מכל מקום מוכח מן הלשון "ממרין זה על זה", שהיו מתנצחין דברו של מי יקום. עיין מ"ש להלן בפנים.

ובתוספתא סנהדרין פ"ה ה"ב (ומקבילות בירושלמי ובבבלי במקומו): מפריחי יונים זה הממרה (כנרסת הדפוסים ומקבילות) את היונים וכו', ופירוש: המנצח את היונים⁵, כלומר, המזרו אותם בקולו שיטוסו מהר. ובירושלמי ראש השנה פ"א ה"ג, נו ע"א: זה מבקש לנצח זרירי וזה מבקש לנצח⁶ זרירי, כלומר כל אחד מנסה לזרו זרירי שינצח. ובבלי שבת לא רע"א: שהמרו זה את זה, כלומר שהתנצחו זה עם זה (ועיין רש"י שם). ואף "המרה" אינה אלא "המראה", והיא משרש "מרר". וכן בתרגום אונקלוס בראשית מט, כג (בכל כתיב, חוץ משני דפוסים): ואתמררו עמיה, כלומר, ונלחמו, והתנצחו, עמו. "אדם אפס המרה" פירושו אדם חסר סירוב והתנגדות, אדם שנכנע והשלים עם גורלו, לעומת זה "אדם ממרה" פירושו שעדיין לא נכנע; עני מורד הוא אדם שלא השלים עם עניו. וכן אמרו בירושלמי פ"א ה"ה, י"ט ע"א: אל תסגובול עולם (משלי כ"ב, כ"ח) וכו' אלו שירדו מנכסיהן וכו', אמר ר' יצחק ועניים מרודים תביא בית (ישעי' נ"ח, ז'). א"ר אבין אם עשית כן מעלה אני עליך כאלו הבאת ביכורים לבית המקדש וכו'. הקשר של מאמר ר' יצחק עם המאמר שלפניו הוא רופף מאד. אבל הגרסה הנכונה היא בשרידי הירושלמי הוצ' ר"ל גינצבורג, עמ' 40: א"ר יצחק [ועניים מרודים] תביא בית אלו שמרדו בעניות... ובו"ר פל"ד, י"ג, הוצ' ר"מ מרגליות, עמ' תת: ועניים מרודים תביא בית. אילו הן עניים מרודים? אילו שהן עניים מנערתם (כלומר, שהם יורדים ושפלים) וכו', אילו הן עניים מרודים? אילו בעלי בתים שירדו מנכסיהן וכו'. והגרסה שם לקתה בחיסרון ובעירבוביא, והעיקר הוא בירושלמי; ולפנינו שני פירושים. הראשון: עניים מרודים, עניים שפלים ויורדים; השני עניים שירדו מנכסיהן, והם מרדו בעניות, ודווקא עליהם אמרו, שהמביאם לביתו כאילו הקריב בכורים, כדרכם של חז"ל להפליג בשבחם של אילו שגומלים חסד עם עניים שיש להם תקווה, וכמו שדרשו (ת"כ בהר, ריש פרש' ה', ק"ט ע"ב): ומטה ידו עמך אל תניחנו שירד וכו'. נראה שחז"ל לא המציאו את הביטוי "עני מרוד" כדי להתאימו לדרשה, אלא השתמשו בדיבור מקובל בפי הבריות: עני מורד, שאינו אבוד תקווה.

דרך, אפיטרופוס?

שם, מ"ב, א', הוצ' הנ"ל, עמ' 23, לוח ד' שו' 6: ואל תשא פנים וחטא

5. ובבן סירא מג, ה (בכ"י ב'): ודבריו ינצח אביריו, כלומר ובדבריו יגרום לאביריו לנצח. המחזה לקוח מן התיאטרון, שהצופים היו מזרזין בקולות את המתגששים לנצח. ועיין מ"ש להלן בפנים. בלשון התנאים מצוי מאד הפועל נצח בבניין קל, ומשום כך בא לפעמים בניין פיעל כמפעיל אחרים.

6. עיין לעיל הערה 5.

7. ועיין גם אבות דר"נ פמ"א, הוצ' שכטר טו ע"א, וברמב"ם פ"י מה' מתנות עניים ה"ז.

כו' על חשבון שותף ודרך, ועל מחלקת נחלה ויש וכו'. הצירוף של שותף, דרך (= ארח בכ"ב, *ὁδοιπόρων* ביוונית) וחלוקת נחלה (= האחין השותפין הרגילים במשנתנו⁸) תמוה מאוד, ומה לו לאורה ולחשבונות? במשנה רגיל הצירוף: השותפין האריסין והאפטרופין⁹, כולם חשודין הן על הוראת היתר לעצמן למזול¹⁰. ברם בכ"ב הגרסה היא: על חשבון חובר ואדון וכו'. ועיין בהערות ידן במקומו. שותף היא אמנם מלה עתיקה מאוד, אבל איננה במקרא, והיא מצויה באכדית (בצורת *šutapūtu*) ובמשנתנו. אבל דווקא "חובר" משמש בהוראת שותף בהלכות עתיקות, בהלכות שבמקדש, כגון משנת מנחות ספ"ט: שאחד מניף לכל החוברים, ואין אחד סומך לכל החוברים¹¹. וכ"ה בת"כ נדבה ריש פרש' ב', הוצ' ווייס, ד' ע"ב (הוצ' ר"מ איש שלום, עמ' 40), שם פ"ז ה"ב, י"ג ע"ג, וברייתא שבבבלי מנחות צ"ד א'. ואשר ל"אדון" הרי ביוונית *κύριος*, אדון, הוא השם המשפטי לאפטרופוס, ושימש מתחילה כ"אדון" בין לקטנים ובין לאישה, ואח"כ הצטמצם בעיקר לאפטרופוס לאישה¹². ובוא וראה, שבתעודות הארמיות משנת 125 לספירה הרגילה מכוונה ה- *ἐπίτροπος* שבשטר היווני: "אדון"¹³. (בעברית, כלומר מונח משפטי עתיק). לפי נוסח כ"ב הפירוש בחרו בן סירא הוא: על חשבון שותף ואפטרופוס וחלוקת הנחלה, כלומר אל תשא פנים וחטא בחשבונות של חלוקת השותפין והנחלות, ובחשבונות של האפטרופוס. החוק ההיליניסטי מחייב את האפטרופוס לתת דין וחשבון ליתומים ולאישה¹⁴, ובדינינו זו היא דעתו של רבי (תוספתא תרומות פ"א ה"א ומקבילות): צריכין אפטרופין לחשב עם יתומים באחרונה. ופשיטא ששותפין עושין חשבון באחרונה (עיין בבלי גיטין יד ע"א), ומכל שכן בחלוקת היורשין, שמחשבין מטלטלין כנגד קרקעות, וכדומה. אבל הגרסה שבמגילת מצדה "דרך" היא מקורית מאד, ומסתבר שיש לנו שם עברי עתיק דרך, דרך? למורשה, לאפטרופוס שניתנה לו רשות לפקח על נכסי אחרים. ובספרי דברים פיסקא שמ"ג, הוצ' ה"א פניקלשטין, עמ' 394: משל ללוטיר (*ἐπίτροπος*) שהיה עומד על הבמה ונשכר לאחד לדבר

8. עיין מ"ש מהר"ן אפשטין במבוא לנוסח המשנה, עמ' 1098.

9. ב"ב פ"ג מ"ג; שבועות פ"ז מ"ח; תוספתא אהלות פ"ז ה"ד.

10. עיין במשנת שבועות ה"ל.

11. כ"ה בדפוסים ישנים ובכתה"י. ועיין מ"ש ר"י קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של

מגילת ישעיהו, עמ' 243.

12. עיין מ"ש E. Beauchet בספרו *Histoire du droit privé da la Republique*

athénienne, ח"ב, עמ' 152, ומ"ש Taubenschlag בספרו *Graeco-Roman Egypt in the*

Light of the Papyri (N.Y. 1944), עמ' 119, ולהלן שם, עמ' 128 ואילך.

13. עיין מ"ש ידן בידיעות שכ"ז ירושלים תשכ"ב, עמ' 223.

14. עיין בספרו של Taubenschlag ה"ל, עמ' 126 ואילך.

על ידו וכו'. אבל בכ"י לונדון שם: ונדרך לאחד לדבר על ידיו, כלומר שנעשה דרך- (שהורשה) לאחד לדבר במקומו. ובימי הביניים השתמשו בפועל 'הודרך' במובן זה (כנראה מלשון אדרכתא). ועיין מ-ש על הרשאה במשמעות אפוטרופוסות בספרי יוונית ויוונית בא"י, עמ' 10, הערה 88.

שינוי, מעל, בגידה

שם, מ"ב, י"ב, הוצ' הנ"ל, עמ' 25, לוח ד' שו' 17: בנעוריה פן תמאס, ובזמיה פן ת[ ] ה' וכו', בית אב"ה פן תוריע ובעל [ ] ז' [ ]. פרופ' ידן מעיר: ייתכן שיש להשלים (בחרח הראשון) בעקבות הגיליון: 'תנשה' או 'תשכח', המתרגם היווני גרס 'תשנא'. ואשר לחרח האחרון העיר ידן: נוסח כ"ב 'ובבית א[יש]ה [פן תע]צ'ר'. ברור שלפני המחבר רחפו כאן הכתובים בבמדבר ל"א, י"א וי"ז: ואם בית אישה וכו' בנעריה בית אביה. לעומת זה בספרות התנאים הניגוד לבית אביה הוא: בית חמיה¹⁵. ובנוסח היווני: καὶ ברור שגרס בסוף שני החרחים מעין 'בנישואיה'. ונראה שכן סירא גיוון את סגנונו. ולפי נוסח היווני, הגיליון וכ"ב נראה שהנוסח המקורי היה שם:

בנעוריה פן תמאס, ובית חמיה פן תשנה וכו'

בית אביה פן תוריע, ובית אישה פן תעצר.

בספרי יוונית ויוונית בא"י, עמ' 187 (במקור האנגלי, עמ' 49 ואילך) הבאתי את הספרא (ויקרא חובה ריש פרשה י"א, הוצ' ווייס, כ"ה ע"ג): מעל (ויקרא ה' טו) אין מעילה אלא שינוי, וכן הוא אומר וימעלו בה' אלקי אבותם ויונו אחרי הבעלים (דברי הימים א', ה' כ"ה). ועיין בבלי מעילה י"ח א'. וכן בספרי זוטא, הוצ' הרוביץ, עמ' 233: ומעלה בו (במדבר ה', י"ב). שינת בו. התרגומים הללו מוכיחים, שבלשון המדוברת השתמשו בשינוי במקום 'בגידה', והמחבר נזקק ללשון העברית המדוברת¹⁶. ועיין מ-ש ר"ח ילון במגילות מדבר יהודה, דברי לשון (ירושלים תשכ"ז), עמ' 104 ואילך.

דבקים, בדקים, פגעים

בתוספתא שבת פ"ב ה"י: שלושה הן דבקי מיתה מסורין לנשים. וכע"ז

15. כתובות פ"ט מ"ו. ובבביתא שבבבלי שם מ"ד סע"ב: באו לה עדים בבית

חמיה שזינתה בבית אביה.

16. מפני זיקתו ללשון זו מוטב להשלים בפמ"ב, ה' הוצ' ידן, עמ' 24, לוח ד',

ש"י 11: [על מדרות בנים רב]ה. וכן להלן שם ח', לוח הנ"ל, ש"י 14: על מ[דרות] פ[ו]תה וכסיל, כמו שהשלים ידן ע"פ הגיליון. והפעל 'רדה' רגיל בלשון חכמים ביחס לתלמיד וכן, עיין במילתו של בן-יהודה ערך רדה. ושם צ"ל שם: [על תרבות בנים רע]ה. והיוני טעה בקריאה (בין 'רעה' ל'רבה').

בירושלמי שם פ"ב סה"ו, ה' ע"ב. ובבבלי שם (ל"ב א' וברכות ל"א ב'): שלשה בדקי מיתה נבראו באשה, ואמרי לה שלשה דבקי מיתה וכו'. מסוגיית הבבלי שם¹⁷ מוכח שהבינו "בדקי" מלשון בדיקה במשמעותה הרגילה, והבדילו בין "בדקי" ל"דבקי". ונראה שאין כאן אלא דרש, וחז"ל דרשו את שינוי הלשון, אבל לאמתו של דבר אין כאן הבדל, אלא חילוף בלשון, והם דבקי מיתה הם הם בדקי מיתה¹⁸.

"בדק" במנדעית פירושו לירות, לפתוק, לפגוע. וכן בבבלי יבמות י' ע"א, ב"מ מח ע"ב: בדקה לוי במתניתיה. ובכמה נוסחאות: פתקה לוי, עיין מ"ש מהר"ן אפשטין במבוא לנוסח המשנה, עמ' 700. וכן בסורית פתק פירושו לפגוע בחץ, עיין במילוננו של פיין-סמית ערך פתק. ובתנחומא ברכה ס"ו ו' (הוצ' בובר ס"ה): הכל כשר¹⁹ למיתה, אברהם בדקו מיתה, נמרוד בדקו מיתה, יצחק בדקו מיתה, אבימלך בדקו מיתה, משה בדקו מיתה, פרעה בדקו מיתה. ובדברים רבה, הוצ' ליברמן, עמ' 131, הגרסה היא בכל מקום: בודקו מיתה, ושמא צ"ל: בידקו, כלומר, פגיעתו, ואפשר שצ"ל: מותה (המות), כלומר, המות פותק בו ופוגע בו.

וכן מתרגמים אונקלוס והמיוחס ליונתן "פגוע" שבמקרא: ערע, ארע. ובשמות ה, ג: פן יפגענו בדבר או בחרב, תרגם אונקלוס: דילמא יערענא וכו'. ובתרגום המיוחס ליונתן שם: דילמא יארע יתן וכו'. ובבראשית יט, יט: "פן תדבקני הרעה" מתרגם אונקלוס: דלמא תערעניני בשתא. ובמיוחס ליונתן שם: דלמא תירעניני בישתא, כלומר פן תפגע²⁰ בי הרעה.

ובמשנת כתובות פ"ג סוף מ"י: שהנוה היפה בודק. ובירושלמי שם, לו ע"ב: ומניין שהנוה היפה בודק וכו' פן תדבקני הרעה ומתי (הפסוק הנ"ל) וכו' מכאן שנוה היפה²¹ בודק, כלומר פוגע. והירושלמי הבין "תדבקני" במשמעות

17. וכן לעיל באותו עמוד שם: וגברי היכי מי בדקי.

18. על חילופי לשונות ממין זה עיין מ"ש מהר"ן אפשטין במבוא לנוסח המשנה, עמ' 1 ואילך.

19. כלומר, הכל מוכשר ומוכן, ובהוצ' בובר: כל בשר.

20. ואף ל"השיג" פירושו לפעמים: לפגוע, להרוג. וכן מסופר באבות דר' נתן ג"ב פ"ו. הוצ' שכטר, עמ' 19, שר' יוחנן בן זכאי קלס לאספסיינוס בשם "אימפרטור", א"ל אספסיינוס: "הגיתני". ובכ"י פרמה שם (לפי ההוספות שם, עמ' 168): "א"ל הגיעתני, כלומר, השגתני. ובמקבילה באיכה רבה פ"א, הוצ' בובר, עמ' 67: א"ל קטלתני. ובמדרש משלי פט"ו, עמ' 80: א"ל הרגתני. ואספסיינוס באותו זמן עדיין הדיט היה, ומנהג הקיסרים הרומאים היה לנהוג בכלל "כשם שנפרעין מן העובד כך נפרעין מן הנעבד". ומי שקרא להדיט "קיסר" שניהם היו נהרגים.

21. הירושלמי פירש "נוה" אויר (אקלים), עיין יסטרוב ערך נוה מ"ש בשם ב"ר והירושלמי שביעית, ולפיכך שאל, והרי אויר ההר יותר יפה מאויר העמק, ולמה פחד לוט שימות כשיגיע מן המישור? ומכאן שנוה יפה בודק.

תבדקני תפנעני, כתרנומו. ובבבלי שם קי ע"ב: מאי בודק? כדשמואל דאמר שמואל שינוי וסת תחלת חולי מעים. ופירשו בבבלי בודק במובן מרוק המעיים, עיין הוריות יג ע"א (אבל לגדולים לא היה ליה למבדק נפשיה). נדרים נ ע"ב (שמואל הוה בדיק נפשיה בקולחא וכו'). ובבמדבר רבה פ"ז, ד: ומי שהיה מנאץ לפני האלקים היה אוכלו והיה בודקו ויוצא מאפו וכו'. ואפשר שגם בדיקת המים בסוטה היתה לה גם המשמעות של פגיעה. וכן בספרי ווטא, עמ' 239, שורה 8: ולא פגעו בי המים. סוף דבר, היינו דבקי מיתה, היינו בדקי מיתה, וכוונתם פנעי מיתה.

נצר, נעץ, נאץ, נאק, נהק, נהג, נקק

כבר ראו החכמים שמשנת כלים מוכיחה על עברית מדוברת, שידעה להבחין בין החלקים השונים של הכלי לפרטיו ופרטי פרטיו. אלמלא מסכת זו, שעסקה בדיני טומאה וטהרה של הכלים, לא היינו יודעים על מציאותם של עשרות שמות בעברית. ההלכות על בעלי חיים בחייהם אינן רבות והסיפורים עליהם מועטים (לפי הערך) בספרות הרבנית הקדומה, ובוודאי שאין לצפות למצוא שם הבחנה בין טיב הקולות של הבהמה והחיה. לעומת זה במקרא נזכרים תכופות הקולות השונים שמשמיעים בעלי החיים, והם מצומצמים, כמובן, לחיה ולבהמה שהיו מצויות בארץ.

ברור שכמה קולות משותפים לכל מיני חיות ובהמות, דוגמת שאגה, געייה, נהמה, המייה וכדומה. אבל בוודאי שהבדילו גם בין צליל הקול שהשמיע אותו בעל חיים עצמו. לפי המקרא הסוס צוהל (וכן במשנת סוטה רפ"ח) ונוחר; הארי והכפיר נוהמים, וגורי האריות נוערים וכדומה. ובלשון המדוברת ייחסו לבעל חיים אחד כמה וכמה קולות. במקרא פרא (חמור בר, ערוד) נוהק (איוב ו, ה), וכן נוהק החמור לפי המקורות התלמודיים בכמה מקומות (עיין במילוננו של בן-יהודה ערך נוהק, ויש להוסיף עליו כמה מקומות, עיין להלן), אבל בתרגום (איוב שם) הוא מבריס, וכן בכסא שלמה שנביא להלן: חמור מבריס. בדברים רבה (של בני ספרד) הוצ' בובר, עמ' 15, החמור נוהג (עיין להלן), ולפי הירושלמי סוף יומא בכ"ל: החמור נוקק (ותוקן: נוהק, וכו' במקבילות, עיין דבר הוצ' ליברמן, עמ' 7, ובהערות שם). אבל הקולות הללו היו מיוחסים גם לבעלי חיים אחרים. לפי היוונים היו הדובים והפילים מבריסים (עיין במילונות ערך βράζειν), ובסורית היו הגמלים נוהגים (ראה פיין-סמית, עמ' 2294, ערך נהגא), ובמקרא היו היונים הומות, הוגות, או מנהגות²². ואשר לנזיקה, עיין מ"ש זאב ליסלאו בספרו Lexique Soqotri עמ' 264, על נחקוקי, והעיר שם על נגנו שבאכדית.

22. ובל תתמה על כך, שהרי הארי נוהם, הכלב והדוב הומים, ואף היונים הומות (יחזקאל ז, טז) ומנהמות (בבלי ברכות ג ע"א).

מכאן שאין לדעת, אם לפנינו צלילים מיוחדים של הקולות של אותו בעל חיים עצמו, או שיש כאן שם כללי. מכל מקום יש להניח שהעדיפו בשימוש להבחין בין הקולות של בעלי החיים (ובהשאלה גם לבני אדם). במחזה האגדתי של כסא שלמה שבתחילת תרגום שני למגילת אסתר²³ נזכרים קולות של בעלי חיים שונים, אבל הם מפורטים יותר במדרש מאוחר, בכסא שלמה²⁴, וכי שם: אמר ר' יוחנן היו כולם נותנין קולם וכו' שור גועה, אריה שואג, איל צוהל (במקרא: הסוס צוהל), נמר צורח, כבש חונב, זאב זורד, צבי מפרט, דוב מגמגם (במקרא: הומה, או שוקק), חמור מבריס (עיין מ-ש לעיל, ועיין במילות היוונים, ערך *βρωμῆσις*), פיל נוהם, ראם מצלצל, גרפית (בעברית: זמר) מל בל ב (עיין במלוננו של בן-יהודה ערך לבלב ב', ובהערות 3–4 שם)^{24א} וכו' ונ' מצפצף וכו' נחש בפיו היה שורק (ביוונית *συχλγει* וכו'. הכינויים הללו של הקולות השונים של החיה והבהמה היו בוודאי מצויים בעברית, או בארמית ע-פ הציור המבטאי (*onomatopoeia*), אלא שבמקרה אין לנו הספרות שהזכירה אותם. ופעמים הם נמצאים במקורות אלא שנשתבשו והוגו.

וכן שנינו במכילתא משפטים נזיקין רפי"ח, הוצ' הורוביץ, עמ' 311: שלא תאמר לו (כלומר, לגר) אמש היית עובד לבל קורס נבו, והרי חזירים בין שיניך, ואתה מדבר מילין כנגדי. אבל בכי המשובח ביותר, כי אוקספורד (וכן גם בכי מינכען): חזירין נוצר מבין שיניך וכו'. ובתנחומא שם: הרי החזיר נשך וכו'. ובפגיון האמונה (וציין לו לויטרכך במקומו), עמ' 457: ועכשיו הרי בשר חזירים נוער מבין שיניך וכו'. אבל בתרגומו שם: *et adhuc ecce caro porcina est remanens inter dentes tuos*, ותרגם את המלה 'נוער' שהביא: נותר (נשאר!); או: נישר (= נישאר). תרגומו המוטעה (עיין להלן) מבוסס על טקסט אחר שגרס בטעות 'נותר' (או: נישר), עיין מ-ש במחברתי שקיעין, עמ' 47 ואילך. ובפסיקתא זוטרתא הרכיב את המקורות וניסח: הפה שהיה אוכל נבלות וטרפות שקצים ורמשים עכשיו הוגה טעמי תורה עד עכשיו היו חזירין נושרין (ובארמית: נתרין, עיין מ-ש לעיל) מבין שיניך וכו'. ברור שהגרסה הנכונה היא בכי הנ"ל, וצ"ל שם: חזירין נוצר' (במקום: נוצר) מבין שיניך וכו'. כלומר, כשאתה מדבר נגדי (או: לפי הפסיקתא זוטרתא: כשאתה הוגה טעמי תורה, עיין בבלי ב"מ נח ע"ב ומקבילות אצל הורוביץ בהערותיו) עדיין אני שומע את קול החזירים שאכלת שקמו לתחיה והם נוצרים, כאלו הם בחיים²⁵.

23. הוצ' מ' דויד, עמ' 7, הוצ' מ' קאססעל, עמ' 10.

24. הוצ' יוסף פירליס, עמ' 12, בית המדרש של יעלינינק ח"ה עמ' 35.

24א. ועיין מ-ש H. Landois בספרו Thierstimmen עמ' 37 (*...λαλαγῆν... ἀδεν*).

25. ועיין מ-ש בקרית ספר ש"ב (ניסן תרצ"ה), עמ' 65.

וכן במנדעית²⁶: נאצרות כד חיזורא. ואף בסורית מסמן 'נצר' גם את נהימת החזיר.²⁷ ובירושלמי ברכות פ"ד ה"א. ז ע"א: ובסוף שלשלו להם שתי קופות של זהב ועלו להן שני חזירין, לא הספיקו להגיע לחצי חומה עד שנעץ החזיר (בכ"ס: החזיר צפרניו) בחומה ונודעוזה החומה וקפץ מ' פרסה מארץ ישראל. באותה שעה גרמו העונות ובטל התמיד וחרב הבית. ברם בכ"ר שם: עד שנאץ החזיר וקפץ מ' פרסה וכו'. ובמקבילה בתענית פ"ד ה"ח: עד שנעץ החזיר וקפץ וכו'. אבל בכ"ל שם היה כתוב: שנאץ החזיר (ותוקן: 'ונעץ' בכ"י אחר) וקפץ. ובפגיון האמונה לר"י מונד מרטיני, עמ' 272: (בשם ירושלמי תענית): ולא הגיע לחצי חומה עד שנודעוזה ונאץ החזיר וקפץ (בכ"י מיוקא: וקפץ) מארץ ישראל וכו'. אין ספק, שבירושלמי ברכות הוסיפו ע"פ הבבלי (עיין להלן), והכוונה בירושלמי היא, שלא הספיק החזיר להגיע לחצי חומה עד שצרח החזיר וקפץ וכו'. ובאמת, כשהחזיר במצוקה, הוא משמיע צריחה איומה. פיין-סמית בערך נעץ מביא פועל זה כמשמש לצריחת החזיר, ומעיר שהגרסה, כנראה, אינה נכונה; והוא מפני שהיה לו המקור רק בדפוס ראשון, אבל עכשיו בדינו הוצ' P. Bedjan ע"פ כתי"י, ואף שם²⁸: והוין לם נעצין איך חזירא. ואף נאץ אינו אלא נעץ²⁹, כלומר, נאק ונהק. החזיר שנסחב בקופה צרח וקפץ וכו'.³⁰

ובבבלי ב"ק פב ע"ב: למחר שילשלו דינרין בקופה והעלו להם חזיר, כיוון שהגיע לחצי החומה נעץ צפרניו בחומה ונודעוזה ארץ ישראל ארבע מאות פרסה וכו'. וכ"ה בכ"י המבורג, כ"מ ובעין יעקב ובמנחות ס"ד ב' בדפוסים ובכ"מ. אבל בב"ק בכ"ר: נעץ צפורניו בכותל ציוח (עיין דקדוקי סופרים, עמ' 186, הערה ע') ונודעוזה וכו'. ובסוטה מ"ט ב': כיוון שהגיע לחצי חומה נעץ צפרניו (והמלה 'בחומה' ליתא שם) נודעוזה אי וכו'. ובכ"מ שם: נעץ צפרניו וצעק נודעוזה וכו'. ובהגדות התלמוד שם (פ' ע"א): נעץ

26. לפי מילתו של Macuch—Drower עמ' 306, ערך נצר.

27. עיין פיין-סמית בערכו, והוא: γρυννιρεν, grunnire.

28. Acta Martyrum et Sanctorum ח"ד (פרס 1894), עמ' 588, ועיי"ש בהקדמה,

עמ' XII ועילך.

29. ושם אף נאץ (במשמעות לחרף) מקורו בנאצת החזיר, עיין מ"ש בתוספתא

כפשוטה ח"ה, סוף עמ' 1363 ואילך.

30. לפי האגדה המאוחרת גרם דם החזיר לשבירת החומה, עיין מ"ש ר"ל גינצבורג באגדות היהודים ח"ו, עמ' 393 ואילך. ושם ואולי פירשו בירושלמי 'שחצי החומה' קפץ מ' פרסה וכו'. עיין גרסת פגיון האמונה שהבאנו בפנים, והיינו שמצריחת החזיר פקע חצי החומה, וכמו שאמרנו בירושלמי ב"ב פ"ב סה"ג, יג סע"ב: שורא דחמץ מן קל גורי פרסיא נפל. ובבבלי, מ"ק כו ע"א: לקל יתורי דמוינת קסרי פקע שורא דלודקיא. ועיין מלכים א' א, מ.

צפרניו וזעק נודעוזה וכו'. וקרוב לוודאי שאף המלה 'צפרניו' היא הוספת המעתיקים, וצ"ל: נעץ וצווח (או: וצעק) וכו'. ולפי מסורת הבבלי נודעוזה ארץ ישראל מקול הצריחה, ועיין מ"ש לעיל הערה 30.

ארוחה, רוחא, רוח, חררה (חריה)

שנו חכמים בתוספתא (ערכין פ"ב ה"ג ואילך): חליל שבמקדש של קנה היה, ומימות משה היה, פעם אחת ציפוהו זהב, ולא היה קולו ערב כמות שהיה, נטלו צפוי וחזר קולו להיות ערב כמות שהיה. צלצל שבמקדש של נחשת היה, ומימות משה היה. נפגם, שלחו חכמים והביאו אומנין מאלכסנדריא של מצרים שתקנוהו ולא היה קולו ערב וכו'. מכתשת שבמקדש של נחשת היתה, ומימות משה היתה, נפגמה וכו' ונטלו את פגמיה³¹ חזרה לתחילתה. אלו כלים שנפגמו בבית הראשון ולא עלתה להן ארוכה, ועליהן הוא אומר נחשת ממורט וכו', מלמד שהיתה יפה כשנים כזהב וכו'. וכע"ז בבבלי שם י ע"ב. נראה שהתוספתא שנשתנה בישיבות בבל תוקנה ע"י התנאים לפי מסורת הבבלי. ברם בירושלמי (סוכה פ"ה ה"ו, נה ע"ג) אמרו: חליל של מקדש של משה היה ושל קנה היה, נשבר ותיקנוהו ולא היה קולו ערב כמות שהיה, חזרו ונטלוהו (עיין בהערה 31) וחזר לכמות שהיה. צלצל של מקדש של משה היה ושל נחושת היה, נשבר ותיקנוהו וכו', מכתשת של מקדש של משה היה ושל נחשת היתה, נשברה ותיקנוהו וכו'. אילו שני כלים שנשברו בבניין הראשון ולא עלתה עליהן ארוחה. עליהן הוא אומר נחושת מרוק (צ"ל: ממורט) נחושת ממורק וכו'. בק"ע מפרש 'ארוחה' כמו 'ארוכה'. אבל וודאי הוא שבירושלמי אי אפשר לפרש כן, שהרי לפי הירושלמי נשבר גם החליל ותיקנוהו ונטלוהו³², ולפ"ז הרי גם לחליל לא עלתה ארוכה, ולמה אמרו 'אילו שני כלים', והרי שלושה היו! ולא עוד, אלא שסיום הברייתא בפסוקים אינו מקושר יפה לפי מסורת הבבלי.

31. בבבלי: נטלו את תיקונה. אבל הגרסה בתוספתא ונטלו את פגמתה, היא בין בדפוס ראשון ובין בכ"ו. ושם פירושו שנשאו וסבלו את פגמתה. ועיין גם בגרסת הירושלמי שהבאנו להלן.

32. נראה שתיקנו את החליל שנשבר ונסדק בזה שחיפוהו זהב, וכמו שאמרו בירושלמי (ר"ה פ"ג ה"ג, נ"ח ע"ד, ומקבילות): ציפוהו זהב וכו' מבחוץ כשר. ונתגלה שקול החליל לא היה ערב ככתחילה וכמו שאמרו (ירושלמי הנ"ל): היה קולו עבה מחמת הציפוי פסול. ומכאן נובעת מסורת הבבלי, שהמלך ציוה לצפותו זהב, ושם מסרו 'ארוכה' (במקום 'ארוחה') ונשתנה הפירושו. ועיין מ"ש בתוספתא כפשוטה ח"א (פאה) עמ' 186, ומ"ש מהר"ן אפשטין במבואות לספרות האמוראים סוף עמ' 311 ואילך, ולעיל שם ס"י 12. ועיין מ"ש בהערתי לה' הירושלמי להר"מ עמ' כ"ח, הערה 56 (דבריי שם ביחס לרו"פ הם שלא בדיוק קצת, ורו"פ לא הגיה את נוסח הבבלי אלא את מסורת הבבלי).

יתר על כן, בקהלת זוטא פ"ט, יח, הוצ' בובר, עמ' 127, הגרסה בכל המאורעות היא כמו בירושלמי, ואף שם מסיים: אלו שני כלים שנשברו בבגן ראשון ולא היה עולה עליהן רוחא, ועליהן הוא אומר וכו'. ובילקוט שם (רמז תתקצ"ט): ולא היה שולט בהם חלודה. אין ספק שגרסת הילקוט אינה אלא פירוש לתיבה 'רוחא', ופירוש נכון הוא. והירושלמי מוסר, שאילו שני כלים שנשברו לא עלתה עליהן חלודה, ועליהן הוא אומר נחושת ממורק וכו'. אבל החליל אעפ"י שגם הוא נשבר הרי של קנה היה, ואין חלודה שייכת בו. ותמצית המסורת היא שהכלים אמנם נשברו, אבל ע"פ גס לא עלתה הנחושת חלודה מעולם. וכן מספר פליניאוס (תולדות הטבע ספר ל"ד, סוף פמ"ג ס"ה 150) שכן היה מעשה בחוליות ברזל שבששלת גשר שעל נהר פרת שנבנה ע"י אלכסנדר מוקדון. החוליות הראשונות העתיקות לא העלו חלודה, בה בשעה שהחוליות שהוחלפו בחדשות נאכלו ע"י החלודה. והוא מבאר, שיש אומרים שאפשר להגיע לכך ע"י טקסים דתיים (religione quadam id fieri). מכאן ברור, שארוחה, רוחא, רוח, היא חלאת הנחושת, veridigris. ובמשנתנו (מע"ש פ"ד מ"ב): מעות שהחליאו. וכן הבינו בתרגום השבעים של יחזקאל (כ"ד, י"ב) את 'חלאתה', שהיא מתייחסת לחלאת הנחושת של הסיר. ונראה שבלשון המדוברת קראו לה: רוחה, רוח, רוע, רוא, והיינו רעי, ראי. ובמקרא (נחום ג, ו): ושמתוך כראי. ובמקורות התנאים³³ מצוי הכתיב 'ראי' במקום 'רעי'. ובאיוב לג, כא: יכל בשרו מראי. וגראים דברי טור-סיני³⁴, שפירש 'מראי' מלכלוך ומוזהמה. וביתר דיוק: מחלאה, מחלודה³⁵. וכן אמרו (ירושלמי שביעית פ"ט ה"א, ל"ח ע"ד, ומקבילות), שר' שמעון שהה במערה שלש עשרה שנה עד שהעלה גופו חלודה. וכן דרשו (אסתר רבה פ"ג, לפסוק א, ט) את הכתוב בתהלים (יז, יד) 'ממתים מחלד': מחלד, אלו שהעלה בשן חלודאות על קדוש שמך. מי הן? רשב"י וכו', והביאו את המעשה שביירושלמי (לפי נוסח ב"ר פע"ט, ו', עמ' 941 ואילך, ושאר מדרשות) הג"ל, ופירשו 'ממתים מחלד' אלו שמתים מחלודה (זהו יכל בשרו מראי שבאיוב).

ובבן סירא (מן הגניזה) פ"ב, י: אל תאמין בשונא לעד כי כנחושת רועו יחליא. ואם אנו צודקים בפירושו הרי יש כאן לשון גופל על לשון, והיינו כי כרוע נחושת (כחלאת נחושת) רועו יחליא. ועיין גם בנוסח היווני להלן שם פ"א, ומ"ש Smend בפירושו, עמ' 117, ד"ה כמגלה רו. והנוסח שם עדיין צ"ע. ובמכילתא הורוביץ, עמ' 24: חררה (בשנו"ס: חלודה). ובסורית: חריא, רעי, חלודה.

33. כלים יז, ב (כגרסת הוצ' לו, קריפמן ועוד, וע' בתירט שם), מכש' ו, ז ועוד.

34. בפירושו לאיוב שם (תל אביב תשי"ד), עמ' 285, ועיי"ש דברים של טעם.

35. זאב ליסלאו בספרו Lexique Soqofri עמ' 404, מביא הפועל ראעש (בשן שמאלית)

במשמעות 'להחליד'. ושם יש כאן שורש דומה.

שמיר ושית חלמיש וברזל:

ישעיה הנביא מזכיר תכופות את הזוג "שמיר ושית". מתוך העניין מוכח, שהכוונה למיני קוצים קשים, כמו קוץ שמיר (שם לב, יג). ואף חז"ל והתרגומים הסכימו לכך (לכל הפחות בפסוקים מסוימים). אבל אפשר להוכיח, שבלשון המדוברת קראו לחלמיש וברזל "שמיר ושית", כלומר ל"שמיר ושית" הייתה הוראה משנית: חלמיש וברזל לעיקור ולחרישה (מעדרים וקרדומות) וחרבות למלחמה. ואמנם שְׁמִיר כשהוא בלי בן זוגו הוא בוודאי אבן קשה (ישעיה יז, א; יחזקאל ג, ט), אבל העם לפעמים צירף לו גם את בן זוגו במשמעות מעין זו, כפי שנראה להלן.

ע"פ הנחה זו גרידא אפשר יהיה להבין שתי פסקאות קשות כברזל בירושלמי ובבבלי. והואיל והפסקה במדרש המקביל לירושלמי נשתבשה, נציע את שני המקורות זה מול זה, ונקבע את הנוסח הנכון.

ירושלמי סוף נזיר, ג' ע"ד:	מדרש שמואל פ"ב (ד' קושטא):
אמר ר' ינאי כתיב ³⁶ וכל ההרים אשר במעדר יעדרון לא תבא שמה שמיר ושית, מה הדין ביזרא דחיל מן הדין פרזלא אף הדין סערה דחיל מן הדין פרזלא.	אמר ר' אימי כתיב לא תבא שמה יראת שמיר ושית, מה הדין בורה ³⁷ לא מידחל אלא מן פרזלא אף הדין שערלא מידחל אלא מן פרזלא.

המקורות הנ"ל באו לבאר את המלה "ומורה" (שא א, יא: "ומורה לא יעלה על ראשו"), והם מפרשים, ש"מורה" הוא מי שמוראו על השער, שאין השער מפחד אלא מן הברזל, כלומר, מן התער. נמצאת אומר: "ומורה לא יעלה על ראשו", פירושו: ותער לא יעבור על ראשו. בדבר זה אין שינוי בין הירושלמי והמדרש. וחז"ל מצאו דוגמה לכך בישעיה הנ"ל, שנאמר בו: "לא תבא שמה יראת שמיר ושית". ובפרט זה אנו מוצאים לכאורה מחלוקת במקורות. לפי הירושלמי "יראת שמיר ושית" הוא הזרע ("ביזרא") שהוא מפחד מן השמיר והשית (המגל), והכוונה בפסוק היא, שכל ההרים אשר במעדר ייעדרון – אף לשם לא יבוא זרע, אלא ההרים יגדלו דשא מאליהם, ויהיו למשלח שור ולמרמס שה.

36. ישעיה ז, כה.

37. וכ"ה (יזרא) בפ"י הרד"ק לשמואל א' יא, דפוס סונצינא רמ"ב. אבל בד' לירא רנ"ד ובכ"י של ביה"מ כאן (כתי"י התנ"ך 851): הדין קורה. ובכ"י אחר (הנ"ל 852): הדין כובא. וברד"ק ד"ו ואילך: הדין מורה. ובילקוט רמז ע"ח: הדין מורא. ובמדרש עצמו בד"ו ואילך: הדין סירא, וכ"ה בהוצ' בובר, ה' ע"א, והוא לא העיר כלום על גרסת כ"י פרמה, עיין מ"ש שם בפתח דבר בתחילת הספר, וע"י להלן בהוספה.

לפי הגרסה שבמדרש בד"ו (עיין לעיל הערה 37) "מה הדין סירא לא מידחל אלא מן פרזלא" הכוונה לשמיר ושית³⁸, שהם מפחדים מן הברזל, והפירוש בפסוק הוא, שלא יבוא ברזל בהרים, כלומר, לא יבוא מעדר בהרים. אין ספק שגרסת המדרש משובשת, שהרי "סיר" (קוץ) הוא לשון זכר במקרא גרידא, אבל בדברי חז"ל הוא לשון נקבה, ואמרו: הדא סירתא, הלין סרייתא וכו' דלקן, עיין עה"ש ערך סרה ג', קל"ד ע"א³⁹. ולפי זה לא ייתכן לומר "הדין סירא לא מידחל"⁴⁰, אלא "הדא סירתא לא מידחלה"⁴¹. יתר על כן עלינו להידחק ולפרש "יראת שמיר ושית" – הדבר שהשמיר והשית ירא ממנו (דוגמת "פחד יצחק" בבראשית לא, מב, והיינו פחדו של יצחק), genet. subj. והרי "יראה" בנסמך (יראת אלהים, יראת ה' וכדומה) תמיד פירושה במקרא יראה מן הדבר הנסמך לה, genet. obj., ו"דחיל מן הדין פרזלא" צריך להתייחס ל"שמיר ושית", ששמיר ושית הוא הברזל שממנו מפחדים; אבל לגרסת המדרש הרי הפירוש הוא להפך, שהשמיר והשית יראים מן הברזל. פשיטא שייתכן, שחז"ל לא השגיחו בכך, וממילא אפשר לפרש "שמיר ושית" כפשוטו לגרסה הנכונה בירושלמי ובמדרש שהבאנו להלן. ולא באתי אלא לעורר.

לאמתו של דבר, אם אנו מקבלים "שמיר ושית" בהוראתה הרגילה (קוצים, עיין ישעיה לב, יג) אין דרך אחרת אלא להניח, שהשמיר והשית הם הם היראים מן הברזל, והתיבה שאנו דנים בה מוכרחה לסמן קוצים, שהם יראים מן הברזל. מתוך רוב הגרסאות של המדרש שהבאנו (עיין לעיל הערה 37) אנו רואים, שעיקר השינוי הוא באות הראשונה, והאותיות "ורה" ("ורא") קיימות ברוב הנוסחאות. ולפיכך יש להניח, שבמדרש פגע עוקץ הקולמוס באות הראשונה של התיבה כדי להפוך הוראתה לקוץ. ומכאן "הדין בורה" (או: בורא) שבמדרש ד"ק וברד"ק ד' סונצינו, והוא ע"פ התרגום הארמי במקומו (ובמקומות אחרים) שתרגם "שית": בור⁴². "סירא" ו"כובא" הוראתן ידועה. "הדין מורה" (עיין הערה 37) פירושו "הדין מורא" שהזכיר הכתוב (יראת שמיר ושית הוא יראת הברזל. "הדין קורה" הוא שריד מניסיון לתקן "קוצה", או הגהה

38. סירא, קוץ, כפירוש הרד"ל. וכן מפורש בנוסחא אחת של הרד"ק (עיין לעיל הערה 37): הדין כובא, ואף "הדין בורא" פירושו כן, עיין מ"ש להלן.

39. ואף מן התרגומים לא הובאה במילונות אלא דוגמה אחת "סירין".

40. למולנו לא היו הסופרים "המתקנים" בקיאים בדקדוק הארמית, וכשתיקנו השאירו את הצורות הדקדוקיות כמו שהן, ולא נעלו את הדלת אחרי הגרסה האמיתית.

41. לפי שאר הגרסאות: בורא, בורה, כובא, מורא (עיין לעיל הערה 37) – הכול

בסדר, אבל אין לגרסאות אלו שום יסוד, עיין להלן.

42. ובישעיה לב, יג תרגם "קוץ שמיר": הובאי ובור. ספק גדול בעיניי, אם "בור" הוראתו קוץ, עיין במילונות ערך "בור" וערך "הובאי". ובשמיר פ"ל, ב: ביירתם עצמכם, כדכתיב שמיר ושית.

בדויה (כפי שמוכיחות המלים 'הדין', 'מידחל') ע"פ ניוחש המגיה, שידע שהקורה של עץ מפחדת מן הברזל. סוף דבר, כל ההגהות מוכיחות שהייתה כאן מלה, שלא ידעו להתאימה ל'שמיר ושית'.

ברם אף המלה 'בזרא' שבירושלמי חשודה, ולא מצאתיה בשום מקום אחר בירושלמי⁴³, והירושלמי נוקט בכל מקום: זרע (ולא: בזרא); ובבבלי גרידא שכיחה ושגורה מלה זו בהרבה מקומות. ולפיכך נ"ל קרוב מאוד, שהגרסה הנכונה בירושלמי נשתמרה בילקוט המכירי, ישעיה ספ"ז, עמ' 65 (בשם הירושלמי): מה הדין טורא⁴⁴ דחיל מן הדין פרזלא וכו'. ואף במדרש שמואל הנ"ל צ"ל: הדין טורה (או: טורא); והכוונה היא, שההר שהוא קשה אינו מפחד אלא (כניסוח המדרש) מן המעדר של ברזל⁴⁵. ושיעור הכתוב הוא: וכל ההרים אשר במעדר יעדרון לא תבא שמה יראת שמיר ושית (כלומר, יראת הקרדום והמעדר של ברזל, שההר מפחד מהם), לא ייעדרו במעדר לשם זריעה, אלא יגדלו דשא מאליהם, והיו למשלח שור ולמרמס שה. ועכשיו אין הכוונה, שלא יבוא שם דבר המפחד משמיר ושית, אלא לא תבוא שם היראה עצמה, השמיר והשית, החלמיש והברזל (שההר מפחד ממנו), וכשם שהמעדר של ברזל מוראו על ההר, כן התער מוראו על השער.

ושמא יש לשער, שהעם המציא את הדיבור 'יראת שמיר ושית' במשמעות שלנו ע"פ הכתוב בישעיה שאנו דנים בו. במקרא מצויה 'יראה' בנסמך ('יראת, ויראת, ביראת, וביראת) עשרות פעמים, וכולן (חזי מאחת) אך ורק ביחס לאלהים: יראת אלהים, יראת ה', יראת שדי (ובלשון חז"ל: יראת שמים). היוצא מן הכלל היחידי הוא 'יראת שמיר ושית'. אין פלא, שהבקיאים במקרא התחילו להשתמש על דרך המליצה ב'יראת שמיר ושית' (בניגוד ליראת ה') ליראת חרב המלכות⁴⁶, ליראת השלטון והטירנוס. ולא בחינם תרגם המיוחס ליונתן את הכתוב 'ואכלה שיתו ושמירו' (ישעיה י, ז): וישיצי שלטוניה וטורוניה, כלומר, השית והשמיר הוא השלטון והטירנוס (ועיין מדרש תהלים כב, ב), איתני ארץ, שמטילים את מוראם בחרבותיהם. חז"ל מצאו מטבע של לשון שהיה רגיל ושגור בפי הבריות 'יראת שמיר ושית', יראת חרב המלכות, יראת הברזל, ובזה הוא כל העוקץ של דרשת חז"ל בכתוב בישעיה כז, כה.

43. אמנם בתרגום המיוחס ליונתן בראשית א, יא, יב, כט, מצויה מלה זו, אבל בתרגום ירושלמי שם (הוצ' גינבורגר) בכל מקום: זרע. ואף במיוחס ליונתן על התורה לא נמצא בזרא (בזרא) במקום אחר, אלא: בר זרע, כמו בתרגום אונקלוס.

44. לפנינו בירושלמי נתפרדה הטיית לביית וירד, ויצא: ביורא, ותיקנו: ביורא.

45. בבבלי בב י ע"א: הר קשה ברזל חותכו. ובקה"ר פ"ז, כ"ו: ההר קשה והברזל מתנאה עליו ושוברו.

46. חרבות צור וחרבות ברזל.

וכן אנו מוצאים (ביחס לפירוש הכתוב בישיעה כו, ד: חמה אין לי מי יתני שמיר שית במלחמה וגו') בבבלי ע"ז ד ע"א⁴⁷: חמה אין לי, שכבר נשבעתי (ישעיה נד, ט) ומי יתני כירחי קדם⁴⁸ שלא נשבעתי אהיה שמיר ושית במלחמה. וכ"ה (-אהיה שמיר ושית) בדפוסים, בהגדות התלמוד, בעין יעקב ובכל כה"י שהיו לפני בעל דקדוקי סופרים. קשה לפרש מאמר זה, אלא אם כן אנו מקבלים שחז"ל פירשו "שמיר ושית" חלמיש וברזל⁴⁹, ואחרת קשה להבין את המליצה, שכביכול אמר על עצמו, שאלמלי השבועה שנשבע שלא יקצוף על ישראל היה קוץ וברקן. ופירושי המפרשים דחוקים מאוד.

סוף דבר, שני המקורות, הירושלמי והבבלי, רומזים על הוראה משנית של "שמיר ושית" במשמעות חלמיש וברזל, שנתקבלה בפי העם מתחילה אולי כמליצה בעלמא, ולבסוף כדיבור בכובד ראש.

[הוספה: אחרי סידור המאמר בדפוס בא לידי צילום כ"י פרמה של מדרש שמואל, והגרסה שם: מה הדין שרה לא מדחלה אלא מן פרזלא, אף הדין סינרא לא מדחלה אלא מן פרזלא. ברור, שהסדר הוא הפוך, וצ"ל: מה הדין סינרא וכו' אף הדין ש[ע]רה וכו'. והוא סינרא, הוא צור, הוא טור, כעין גרסת בעל ילקוט המכירי בירושלמי הגל, וכמו שהכרענו.]

47. ואני מעתיק מן הכתי' המשובח ביותר, שהוציא הר"ש אברמסקן.

48. המלים "כירחי קדם" נוקדו בכ"י לשם מחיקה. אבל כן הייתה הגרסה בבבלי גם לפני רש"י, שכן ניסח ע"פ התלמוד ("ורזל פירשו"): מי יתני כימים שעברו לולי השבועה הייתי שמיר ושית ופושע בכרם וכו', עיי' בפירושו לישע' כו, ד, ובהוצ' מאהרשען, עמ' 68, בשינוי נוסחאות. ואין כאן אלא מליצה ע"פ הכתוב באיוב כט, ב (וברש"י שם: כימים קדמונים). שהשתמשו בו, כשם שהשתמש בו המדרש ביחס לתחנוני משה, עיין בדבר-הוצ' ליברמן, עמ' 40, תנחומא ואתחנן ס"ו, ו, ובהוצ' בובר שם עמ' 12.

49. חז"ל, כנראה, פירשו את המשך הפסוק "אפשעה בה אצינה יחד": אפשרה (בחילוף עיין וחית) בה, כלומר אבקע בה (עיין לעיל שם פסוק ג') בברזל ואצינה יחד, בהקשת הברזל בחלמיש. ועיין בתנחומא משפטים ס"ה ה' ובשמות רבה שם פ"ל ס"א, והדרשות חולקות על הבבלי ע"ז שאנו דנים

קטעי גניזה למכילתא דר' ישמעאל – אבות-טקסטים

ככל שנוכל להרחיב את יריעת אבות-טקסטים¹ של לשון חז"ל, כן נקל על עבודתם של חוקרי לשון חז"ל, הן על המדקדק והן על המילונאי. במאמרי זה אשתדל להראות, כי קטעי גניזה (ג-1) מסוימים² של מכילתא דר' ישמעאל בגדר אבות-טקסטים הם. כדי שתהיה התמונה שלמה יירשמו כל החילופים, אך רובם לא ידונו כלל או בדרך העברה בלבד, ונתרכז בעיקר בחילופים שיש בהם משום חידוש לגבי המילונות והדקדוק של לשון חז"ל.

עמ' 155

5-4. למד' היו ישראל היות אומרים / אמרו.

5. הגבור' / גב[ורה].

7. מכאן / מכן, – הגרסה בלא אל"ף היא בעיקר הגרסה הא"י, כפי שאפשר להיווכח בקלות, למשל מתוך עיון בכ"ק (=ק)³.

7. הצדיקים / [הצדי]קין, – גו"ן מצויה יותר באבות טקסטים בסופית הריבוי.

7. את / אתה, – כאן יש להעדיף את נוסח כ' (– מינכן).

7. למד / למיד.

8. בתלמיד / תלמיד.

8. בברכות / בבירכותיו.

1. הסבר למונח אבות-טקסטים יימצא במאמרי 'לשון חז"ל', ספר ילון, ירושלים

תשכ"ג, עמ' 246 ואילך.

2. הדברים אמורים בקטע אוקספורד d 62. ח"ג הוכנו מתוך התצלומים של האקדמיה ללשון העברית בידי ד"ר ג' צרפתי לצורכי המילון ההיסטורי מיסודם של האקדמיה ללשון העברית ומוסד ביאליק. בטקסטים אלה טיפלתי במסגרת עבודתי במערכת המילון ההיסטורי (משנת תשכ"ג עד ראשית תשכ"ה) למען דעת מה ערכם ומה טיבם לגבי מילון לשון חז"ל. ההשוואה של ח"ג נעשתה עם כ"י מינכן 117 (שצילומי בידי האקדמיה) בידי ד"ר צרפתי. מן הצד ירשמו העמוד והשורה לפי מהדורת האראוויטץ-רבין (= ה"ר) ירושלים תש"ך, אך הנוסח לפי כ"י הני"ל, ואילו משמאל נוסח קטעי הגניזה (ג-1). מודה אני לד"ר ג' צרפתי ולשאר עובדי המילון על העזרה הרבה שהושיטו לי בדרכים שונות בהכנת המאמר הזה.

3. י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה עמ' 1236 (רגיל בכ"י המשנה). לי נדמה – אך לא ביררתי את הדבר – שזה הרוב העצום בכ"ק, בכ"י של בראשית רבא על פי רוב לפי דברי מ' סוקולוב, העברית של בראשית רבא לפי כ"י ואתיקן 30, עבודת גמר בחוג לשון עברית, ירושלים תשכ"ז (כ"י), עמ' 12.

4. השווה לשון חז"ל (לעיל הערה 1), עמ' 259.

9. רבינו / רבי

הנוסח 'אמרו לו תלמידיו: רבי ראית פלוני וגו' – כך בכל כתבי היד, ואילו ב כ: רבינו. כן רבינו בשורה 10, אך חסרה ב ג.

מקום זה יש בו כדי לעורר בעיה מעניינת. לכאורה גרסת כ נראית עדיפה; הן הדברים אמורים בפי תלמידים רבים. האם יש אפוא להניח, כי עלינו להעדיף את גרסת כ בניגוד לשאר כה"י, ובייחוד בניגוד ל ג?

דומה, כי שיקול נוסף עשוי להצביע בכיוון ההפוך דווקא. היינו כי בפניית פנים אל פנים אל הרב מסתברת יותר צורת היחיד (הן מן הסתם אדם אחד הוא הפונה), ואילו בשיחה שבין התלמידים עשויים הם להשתמש ב'רבינו'. אין כאן אפשרות לבדוק את כל המקומות, שבהם אפשר לצפות לחילופין אלה. יספיקו המקומות הבאים (שאחדים מהם הגיעו לידי מד"ר ג' צרפתי). דומה. כי הם ללמד יצאו, שבסיטואציה מעין זו רבי היא הראשונית, ואילו רבנו נכנסה בעיקר בעטיים של המעתיקים. והרי החומר:

(1) משנה ברכות ב, ה, ו, ז 'לא לימדתנו רבנו', לכאורה סותרת את הדעה הנ"ל. אך תיבת רבנו חסרה ב"ק וב"ל, בקטע מנוקד ניקוד בבלי (HUCA 10 עמ' 200). אופייני, כי בדפוס ויניציאה רשום בפעם הראשונה רבי, ואילו באחרות כתוב רבינו בפירוש, והוא הדין בקטעי משנה שבתוך הגמרא שם, הרושם הוא, כי לפני כותב כה"י הייתה גרסה רבי; את המקום הראשון תיקן מתוך הטלת קו על היר"ד, ואילו בשאר, כשכבר היה מוכן לקראת ההפתעה הזאת, תיקן את המלה בשלמות. בבבלי במקום הראשון (טז ע"א) גורס גם כ"י מינכן רבינו במקום השני והשלישי חסרה התיבה, לפי דק"ס. [ועי' תוספות בסוף המאמר].

(2) תוס' פאה ג, ו (מהדורת ליברמן עמ' 52): 'אמ' לו ר"י. אך בכ"י ארפורט הגרסה: 'אמרו לו רבי'. אופייני: בדפוס שונתה הגרסה ל'אמר לו רבי', כלומר תיבת רבי ביחיד גרמה לו לפועל ליהפך אף הוא ליחיד.

(3) שם ברכות ד, טו (ליב', עמ' 22): 'אמ' לו לימדתנו'. בדפוס נוספה מלת רבינו.

(4) שם ד, טז (ליברמן, עמ' 22). 'ילמדנו רבינו... ילמדנו רבנו'. בכ"י ארפורט חסרה תיבת רבנו במקום השני.

(5) שם ברכות ד, יז (ליב', עמ' 23): 'ילמדנו רבנו'. בכ"י ארפורט חסרה מלת רבנו (אך מופיעה אצל צוקרמנדל).

(6) מע"ש ה, טז (ליב' עמ' 271): 'אמרו לו תלמידיו ר"י. אין ח"נ, אך בקונקורדנציה רשום רבינו.

(7) שם ביצה ב, יב (ליב', עמ' 289): 'אמ' רבן גמליאל עקיבא מה לך... אמ' לו למדתנו אחרי רבים להטות'. הגרסה בארפורט: 'למדתנו רבינו',

ואילו בדפוס ראשון ול' (לונדון) נוספה ר' לפני התיבה. מסתבר, כי ר' זו משמשת קיצור לרבי, אך אין להוכיח את הדבר.

(8) שם נגעים ח, ו (צוקרמנדל עמ' 628): 'למדתנו רבנו', ח"נ: ר', ובכן אין לדעת לפי שעה.

(9) ספרא, פרשת שמיני בתחילתה, מהדורת ווייס מה ע"ב: 'נכנסו חכמים אצלו אמרו לו רבי נביא אתה'. אך כ"י אסימאני 66 עמ' קצ"ה: 'אמרו לו תלמידיו רבינו! במדרש הגדול מהדורת ראבינאוויץ, עמ' 187, 188, חסרה פנייה בכלל, ומופיע רק 'אמרו לו וכי נביא אתה'. בבלי עירובין סג ע"א הגרסה 'אמרו לו נביא אתה', ובכן נוסח אחר. וראה להלן 14.

(10) בבלי תענית כ ע"א: 'יצאו בני עירו לקראתו והיו אומרים לו שלום עליך רבי רבי מורי מורי' (כ"י מינכן רבי פעם אחד בלבד, וראה ההערה בדק"ס).

(11) מכילתא מהדורת ה"ר, עמ' 59: 'אמרו לו אחריו רבי... אמרו לו רבי עוד כלל זה דרש לנו'.

(12) בבלי ביצה ה ע"א וע"ב: 'ותניא כרם רבעי היה לו לרבי אליעזר במזרח לוד בצד כפר טבי וביקש להפקירו לעניים אמרו לו תלמידיו רבי כבר נימנו עליך חבריך והיתרוהו'.

(13) שם ראש השנה לא ע"ב כ"ל, ואף כאן הגרסא רבי.

(14) מדרש יק"ר כ (מהדורת מרגליות, עמ' תנט): 'נכנסו חכמים אצלו אמרו לו ר', נביא אתה' (ח"נ: רבי, רבינו בשני כ"י, וחסרה בשאר; השתלשלות הייתה כנראה: הגרסה הייתה רבי, והיא תוקנה מתוך תוספת הגרש רבי' (=רבינו), ואילו בכ"י השני נכתבה רבינו במפורש, וראה לעיל 2. ירושלמי שביעית לו ע"ג אותו סיפור, והנוסח: 'רבי נביא אתה'. שם גיטין מג ע"ג הנוסח: 'ר' נביא אתה'. כ"י לידן בשני המקומות ר'! פסיקתא דרב כהנא בובר קעב ע"א אותו סיפור, והנוסח רבינו, אבל מנדלבאום עמ' 393 ר'! רק כ"י צ: רבנו. תנחומא שם (אחר מות): 'אמרו לו תלמידיו רבינו'. וראה לעיל 9.

דומה, כי מקרים מועטים אלה יש בהם כדי ללמד, שגם בפניית רבים הם עשויים להשתמש בתיבת רבי, ולא בתיבת רבינו. אף ראינו (2, 14), כיצד מתפתחת גרסת רבינו: רבי < רבי' < רבינו. גם אם אין לומר לחלוטין, שרבינו בהקשר זה תמיד פרי המעתיקים הוא (וראה למטן), למיחש מיבעי. הרי ראה נוספת מן המקור הקדום ביותר בנידון זה – מן האוונגליון, תלמידי ישו פונים אליו בכינויי $\epsilon\alpha\beta\epsilon$, רבי! מתי 26, 25, 49; מרקוס 9, 5, 14, 45.

אך יש לנו רמז לחדירת הרבים מכל מקום מתקופה קדומה למדיי.

דאלמאן⁵ מעיר, כי הפשיטתא מתרגמת את הפנייה במקומות אחרים בתיבת רבי, אך גם רבן. מכאן שכינוי זה, שצמח לדעתי בדיבור על הרב, חדר גם לתוך הפנייה אל הרב.

דומה אני, כי המקור העברי הקדום ביותר לתואר רבנו הריהו באיגרת של 'שמעון בר כוסבה' (שכתב) 'להונתן בר בעין ולמסבלה', שבה מזכיר את 'רבנו בטניה בר מיסה'⁶. ובכן משמשת רבנו, כמשוער לעיל, בדיבור על האיש!

עמ' 155

8. מעשה בתלמיד / מעשה תלמיד.
8. בברכותיו / בבירכותיו, – תן דעתך, כי שתי הגרסאות שוות (להוציא את הכתיב המלא) = ג לעיל וכן להלן¹¹.
9. עליו / + שהו, – תן דעתך לכתיב של 'הו' ולא 'הוא' כבמקרא ומצוי כמות זה בכ"י. אך ייתכן שהנקודה על הוי"ו רומזת לקיצור.
10. להם / להן, – בדבר סופית נו"ן דנתי במקום אחר⁷.
10. יותר / ותר (?) – ראה להלן^{13, 16}, – צורה זו אמנם אינה ידועה, לפי מיטב ידיעותי, אך מאחר שהפועל משמש בלשון חז"ל בבניין פיעל בוי"ו (לותר), מסתברת אפוא צורת תואר הפועל, מעין 'ודאי', בקיום הוי"ו [וראה בתוספות שבסוף המאמר].
10. רבינו / ליתא. – ראה לעיל.

10-13 מארכן – מברכם, מקצרן – קצרן

הנוסח כולו הריהו: 'מעשה בתלמיד אחד שעבר לפני ר' אליעזר וקיצר בברכות אמרו לו תלמידיו רבינו ראיתה פלו' שקיצר בברכותיו והיו אומ' עליו תלמי' חכם מקצרן (כ"י ט: קצר) הוא זה, אמ' להם לא קיצר זה יותר ממשה... שוב מעשה בתלמיד אחר שעבר לפני ר' אליעזר והאריך בברכותיו אמרו לו תלמידיו רבינו ראיתה פלו' שהאריך בברכותיו והיו אומ' עליו תלמי' חכם מארכן הוא זה' (כ"י ט: ארכן).

ג גורסת... 'זהו או (?) עליו שהו תלמיד...ים? (=תלמיד חכמים, והיא היא כידוע הגרסה המקורית תחת 'תלמיד חכם') זה' (ולפני 'זה' שריד של אות, ר"ש). 'אמר להן וכו'.' מקצרן חסרה אפוא בג, וכן בכמה כתבי יד (ראה האפאראט של ה"ר), והוא הדין למכילתא דרשב"י¹⁰³, 21-22: 'כדי שיאמרו תלמי' חכמי' הוא'.

בהמשך הדברים: 'מברכם הוא זה'; מכילתא דרשב"י: מברכך, ח"ג:

5. G. Dalman, *Die Worte Jesu*, Leipzig 1898, p. 278.

6. לשוננו כה (תשכ"א) עמ' 126. – אנב, התואר 'רבנו' מצוי שם באיגרת ארמית! מכאן שאין לתמוה על 'רבן' הארמית בקונטקסט עברי (ראה בן-חיים, בספרו [להלן הערה 34] עמ' 37-38 וביקורתי העתידה להופיע בתרביץ).

7. לשון חז"ל (לעיל הערה 1), עמ' 259-260.

מִי מְבָרְכֵן. בבלי ברכות לד, א: תִּתֵּן מַעֲשֵׂה בְּתַלְמִיד אֶחָד... וְהָיָה מֵאֲרִיךְ יוֹתֵר מִדִּי אֶל־תַּלְמִידֵי רַבֵּינוּ כִּמָּה אֲרַכֵּן הוּא זֶה... וְהָיָה מִקְצֵר יוֹתֵר מִדִּי... קִצְרֵן הוּא זֶה, דִּסְרוּשָׁם: פִּי: מֵאֲרִיךְ... כָּלֹם מֵאֲרִיכוּ (!)... מִקְצֵר... כָּלֹם מִקְצֵרֵן, יִלְקוּט תִּשְׁמַיָּב (בְּהַעֲלוּתֵיךְ): כִּמָּה אֲרַכֵּן... כָּלֹם מֵאֲרִיךְ... כִּמָּה קִצְרֵן... כָּלֹם מִקְצֵר.

מקצרן

מִן הַחוּמֵר דְּלַעִיל בְּרוּר כִּי מִקְצֵרֵן אֵין לֵה קִיּוּם אֵלֶּא בִּשְׁנֵי כְּתָבֵי־יָד בְּלִבָּד: מִינֵכֵן (כ) בְּמִכִּילְתָּא, ו פ בְּבִרְכּוֹת. אִמְנָם אֵת הַדּוּגְמָה בְּבִרְכּוֹת אִפְשָׁר לְתַפּוֹס כְּבִינוּנֵי + כִּינוּי: מִקְצֵרֵן (אֵת הַתְּפִילּוֹת) יוֹתֵר מִמֶּשֶׁה. אֵךְ יִיתָכֵן, כִּי לִפְנֵי הַכּוֹתֵב הִיִּיתָה הַגִּירָסָא מֵאֲרַכֵּן... מִקְצֵרֵן, הוּא תִּיקֵן אֵת הַצּוּרָה הַמִּשְׁנוּהָ הָרִאשׁוֹנָה, אֵךְ לֹא אֵת הַשְּׁנִיָּה. ב כ שֶׁאֵלֶּה הִיא אִם מִקְצֵרֵן לֹא נּוֹצְרָה אֵלֶּא בּוֹכּוֹת מֵאֲרַכֵּן; רּוֹמּוֹת לִכֵּךְ הַהִשְׁמָטָה בַּגִּיזָה, בְּמִכִּילְתָּא דְּרִשְׁבִּי, וְכֵן בְּכְתָבֵי יָד אַחֲרִים. מְכַל מְקוֹם אֵין מְקוֹר אַחֵר לְצוּרַת מִקְצֵרֵן (לִפִּי הַמִּילּוֹנִים. וְהַקּוֹנְרִדְנָצִיּוֹת), וְשְׁנֵי הַמְּקוֹמוֹת הָאֵלֶּה חֲשׂוּדִים כִּנְל, שְׁאִינָם אֵלֶּא פְּרִי מַעֲתִיקִים.

מֵאֲרַכֵּן - מְבָרְכֵם (מְבָרְכֵן).

צוּרַת מֵאֲרַכֵּן תְּמוּהָה, שְׁכֵן מִצְפִּים אֲנוּ לְצוּרַת מֵאֲרִיכֵן. לְכַאוּרָה יִיתָכֵן, כִּי מִקְצֵרֵן הִיא שֶׁהִשְׁפִּיעָה, עַל פִּי הַכֹּלֵל הַיְדוּעַ שֶׁל זִיוּג מִילִּים. אִוְלָם כִּנְל מִקְצֵרֵן גּוֹפֵה חֲסֵרָה בְּסִיס נֶאֱמָן. חוּץ מִהַמְּקוֹם שֶׁלּוֹ אֵין בְּנִמְצָא מֵאֲרַכֵּן (לִפִּי הַמִּילּוֹנִים וְהַקּוֹנְרִדְנָצִיּוֹת).

לִפְיֵכֵךְ רָאוּי לִשִּׁים אֵת הַלֵּב לְגִרְסוֹת מְבָרְכֵם שֶׁבִּג, מְבָרְכֵן בְּמִכִּילְתָּא דְּרִשְׁבִּי (גִּיזָה וְשֶׁאֵר כְּתָבֵי יָד). מְבָרְכֵם לִפִּי זֶה - אָדָם הַמְרַבֵּה לְבָרֵךְ. הַגִּירָסָא מְבָרְכֵם בְּמִים מִתְּפַרְשֶׁת עִי הַחִילּוֹף הַיְדוּעַ בְּלִשׁוֹן חוּל־אָדָם - אָדָן, לִשׁוֹן - לְשׁוֹם⁸. עֵתָה בְּרוּר, לָמָּה אֵין מִקְצֵרֵן בְּכָל הַמְּקוֹרוֹת הַנִּל. אִוְלָם אַחֲרֵי שֶׁתִּיקֵן מִי שֶׁתִּיקֵן בְּמִקּוֹם מְבָרְכֵם / מְבָרְכֵן - מֵאֲרַכֵּן, בְּשֶׁל הַפּוֹעֵל שֶׁהֵאֲרִיךְ בְּבִרְכּוֹתָיו, נּוֹצְרָה הַצּוּרָה מִקְצֵרֵן. מְבָרְכֵן - מְבָרְכֵם אֵינָה מִצְוִיָּה בְּשׁוֹם מְקוֹר אַחֵר (לִפִּי עֵדוֹת הַקּוֹנְרִדְנָצִיּוֹת).

אֵךְ גִּירָסָא אַחַת טַעוֹנָה עֲדִיין בִּירּוּר וְהִיא: מְבָרְכֵן שֶׁבְּמִדְרַשׁ הַגְּדוּל. מָה פֶּשֶׁר נִיְקוּד זֶה? קֶשֶׁה לְהַנִּיחַ שֶׁשִּׁיבוּשׁ סֵתָם יֵשׁ כֵּאֵן. הָאֵם מְבָרְכֵן - מוֹרְכֵן, כְּלוּמֵר אִפְעַל אֲרָמִי מְשׁוּרֵשׁ אֲרַךְ, בְּקִיּוּם הַדִּיפְתּוּגָה (כְּמוֹ בְּסוּרִית)? אֵין הַעֲנִיין נִרְאָה לִי, וְאִכְמִל.

כִּלְלוֹ שֶׁל דְּבַר: הֵן גִּרְסַת מִקְצֵרֵן וְהֵן גִּרְסַת מֵאֲרַכֵּן חֲשׂוֹדוֹת בְּיוֹתֵר שְׁאִינָן אֵלֶּא פְּרִי הַמַּעֲתִיקִים, וְצִמִּיחַת הַגִּירָסוֹת הָאֵלֶּה מִתְּפַרְשֶׁת כִּנְל בּוֹכּוֹת

8. אִפְשָׁטִיין מְבֹאָ עַמ' 1230 וְאִילֵךְ; מֵאֲמָרִי, מַחְקָרִים בְּאַרְמִית הַגִּלְלִית, תְּרַבִּיץ כֵּג, עַמ'

ההקשר של הסיפור. כנגד זה מברכם-מברכן לא זו בלבד שמופיעות הן בקטעי גניזה, אלא שהרבה יותר קשה יהיה להניח את צמיחתן בשל פעולות מעתיקים. נמצאנו למדים כי לפי הממצא של היום הייתה לשון חז"ל יודעת צורת מברכם-מברכן, אך כנראה לא ידעה לא מארכן ולא מקצרן. ארכן-קצרן.

האריך / האריך

11, 155

הגרסה שב ג ייתכן שאינה אלא כתיב מלא לסגול. אך ייתכן גם הסבר אחר. מגילת ישעיהו גרסת, גר ב, האריך כי (כך לפי הצילום), בנוסח המסורתי 'האריך'. כפי שביררתי, הרי זו הצורה הארמית. בארמית כידוע פועלי פ"א מופיעים בבניין הפעיל כפ"ו או כפ"י. הכתיב במגילת ישעיהו משקף אפוא את הצורה העברית בתוספת ה"ד הרומזת לצורה הארמית, מעין קרי וכתוב¹⁰. דומה, כי במגילת ישעיהו יש דוגמה נוספת לתופעה הזאת: ל, כא תיאמינו, בנוסח המסורתי 'תאמינו', אלא שבמקרה זה רשם הכותב את ה"ד לפני האלף¹¹. גם כאן אפוא יש לפנינו כתיב אטימולוגי וכתוב פוניטי כאחד, המשקף את הצורה הארמית.

13. יותר / ותר, - כאן הגרסה ברורה; ראה לעיל 10, ולהלן 16.

14. וג' / + הרי זה להאריך.

14. לקצר... להאריך / להאריך... לקצר.

16. של ערבה / שלערבה, - היום אנו יודעים, בזכותו של ילון, כי 'של' רצופה לתיבה הבאה בכ"י טובים של לשון חז"ל¹².

16. המיודע / המודעי, - גרסת מינכן (היא עקבית) תמוהה ביותר.

16. המיודע / המודעי + א' [מר].

16. יותר / ותר, - אף כאן ברורה הגרסה, וראה לעיל 10, 13.

17. מזית / מעץ הזית.

17. של הרדופני / שלרודיסנה, - בעניין 'של' ראה לעיל 16.

הרדופני - רודיסנה

ל' מעיר¹³, שבמקורות מתועדות שתי צורות: א) 'הרדוף' וכי"ב. ב) 'הרדופני'. העץ הזה נזכר במשנה פעם אחת בלבד, חולין ג, ה, והנוסח

9. ראה ספרי 'הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו', ירושלים תשי"ט, עמ

151, 407.

10. ראה 'מחקרים בארמית הגלילית', תרביץ כב, עמ' 59 (תדפיס עמ' 23).

(דוגמאות: מצאוי = מצא + מצה, שכן פעלי ל"א < ל"י בלשון חז"ל).

11. ספרי הלשון, עמ' 151, 183, 407.

12. ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 26-28.

13. I. Löw, *Die Flora der Juden* I, Wien — Leipzig 1924, p. 208.

בכ־י קאופמן: ר־דַּפְנִי וכן בכ־י פארמה ר־דפני, (ואילו לו: הרדפני), היינו גרסת הגניזה כאן. והוא הדין לספרא כ־י רומי ר־דַּפְנִי¹⁴. כיצד יש לפרש את הצורות האלה ואת המקובלת? אין ספק, שמוצא התיבה מן היוונית *ῥοδόδαφνη*. לִּו מצטט תעתיקים שונים של תיבה זו בסורית, וביניהם את שתי הצורות האלה: ר־דופינוס, ר־דפנא. לדעתו גרסות אלה משובשות הן. כפי שמוכיחות הצורות של ג ושל ק אין להטיל בהן ספק. דומה, כי מן התיבה ר־דופונה קמה תיבת ר־דפנה מתוך הפלולוגיה (של הריש הכפולה ו־ֹ הכפולה). — אנב, דעת לִו — כי במקורות ארץ־ישראליים הצורה הריה ר־דופני ואילו במקורות בבליים ר־דוף — מתאשרת (לגבי סופה של התיבה) גם מג ומק. מניין צורת ר־דוף, ר־דופני בה־א?

נראה לי, כי גם צורה זו נודעת לה חשיבות מבחינה לשונית. בסורית יש אשר מעתיקים את ῥ היוונית באותיות ר־ה, כגון ר־הומיא. תעתיק מעין זה מצינו גם בנבטית¹⁵. פרופ' ליברמן גילה אותה בספרות חזל במקור ארץ־ישראלי¹⁶, וכן נמצאה צורת ר־הומיה גם באגרות בר־כוסבא¹⁷. אם נתעלם לפי שעה משני המקרים הארץ־ישראליים, דומה שמותר לשער, כי הארמית המזרחית העתיקה ῥ זו ב'הר' (רה), ואילו הארמית המערבית בריש בלבד. הוכחה לארמית המזרחית: הסורית, הצורה שבדפוסים (המושפעים מן התלמוד הבבלי). רמז לארמית המערבית: הארמית הנוצרית של א־י, שבה לא מצינו תעתיק כזה, כן ק וג כאן. ומכאן החילוף ר־דוף, ר־דופני (הצורה הבבלית) — ר־דפני, בא־י. ואף תבואנה מלים נוספות לאשש השערה זו, והן —

רהיטני — ריטני

מכות ג, ה: רהיטני = ῥατάνα¹⁸? ק גרס ריטני, ונתלתה היא ביד אחרת בין ריש לירד. הגרסה רהיטני גם בתוספתא ב־ק יא, טו; מכות ד, י, אך גרס כ־י וינא ריטנא!; שם כלים ב־ב ב, ב, רהיטני. ספרא קדושים צ עג

14. ראה א' פורת, לשון חכמים, ירושלים תרצ"ח, עמ' 154. — אע"פ שכתב היד מנוקד ניקוד בבלי, גרסאותיו ארץ־ישראליות הן במידה מרובה, כמצוי בכתבי ספרות תנאים (שקבציו באו מא־י).

15. J. Cantineau, *Le Nabatéen*, II, Paris 1932, p. 67. (הרומיים).

16. S. Lieberman, *Greek in Jewish Palestine*, New York, 1924, p. 179—180.

17. ארחמו' בסוף שיהש ווטא.

18. לשוננו כה (תשכ"א) עמ' 126.

18. ראה בערכו בספרו של S. Krauss, *Griechische und lateinische Lehnwörter etc.*

II, Berlin 1899, p. 575. אך לִו מספק בויהוי זה ומציע זיהוי אחר.

'רהיטני' (במהדורת ווייס), אך כִּי רומי רִיטְנָה, ובשוליים תוקן רִהיטני¹⁹. התיבה מופיעה בצורת רִהיטני גם בבבלי שבת צו ע"א; בִּק קיט ע"א, והוא הדין להלכות גדולות²⁰.

נדמה לי, כי גרסת ק, וכן שם פארמה, ג בספרא, וכן פעם בתוספתא עשירי ללמד, כי זוהי הגיית אִי, לעומת רִהיטני שבמשניות של התלמוד הבבלי, ובבבלי, ומכאן חדרה לנוסחי ספרות התנאים. הלכות גדולות, שבבליה היא, אף היא מעידה, כי זו הייתה הצורה שבבבלי. ונדמה לי, כי הבדל כתיבה זה בין אִי ובבלי יש בו כדי לפתור בעיה נוספת, והיא –

יוני הרדסיות – רודסיות

במקומות רבים במשנה ובתוספתא נזכרות יוני הרדסיות. הגרסאות מרובות, ופרופ' יֶגֶן אפשטיין כינסן²¹. לכאורה צורת התיבה כבר שנויה במחלוקת בין ר' שמעון בן רבי ורבי חייא, חולין קלט ע"ב: אחד תני הדרסיות וחד תני הרדסיות. מאן דתני הרדסיות על שם הורדוס ומאן דתני הדרסיות על שם מקומן (לפי הדפוסים). אף כאן מרובים חֲג, בדבר הצורה השנייה (על שם מקומן). נראית גרסת ק, קטעי גיזה ועוד, וכן הערוך (ערך יון): מאן דתני הורדוסיות על שם הורדוס, ומאן דתני רודסיות (דורסיות) ע"ש מקומן. ובכן אחד מהם היה סבור, כי הם נקראו על שם הורדוס המלך (וכאן למעשה הגרסה ברורה ואחידה פחות או יותר). שגידל – לפי יוסף בן מתתיהו – יונים בארמונו, וחברו היה סבור, כי נקראו כך על שם מוצאן מן האי רודוס²². כִּי־ק אף הוא גורס שבת כד, ג רודסיות (ומוגה: דורסיות) וכן בקטעי גיזה שם, לו ועוד²³. בחולין יב, א ק רורסיות, שתוקנה רודסיות²⁴; וכך בפארמה, וקטע גיזה.

הפלוגתא משונה לכאורה: וכי אי אפשר היה לקיים פוק חזי מה עמא דבר (ובמקרה זה – דָּבָר)?

לפיכך נראה לי, כי היא הדה היא הדה. הם לא נחלקו בצורת התיבה, שהייתה הורדוסיות או כיו"ב, אלא בפירושה בלבד. אחד מהם פירש >

19. ראה אִי־א סינקלשטיין, תורת כהנים, ניו־יורק תשי"ז עמ' תה. – בדבר טיב של כִּי זה ראה הערה 14. – הרישום בספרו של פורת, עמ' 154, עשוי להטעות.

20. לו בערך הנל (הערה 18); מהדורת הילדעסהיימער עמ' 630.

21. מבוא לנוסח המשנה, עמ' 27–29. א. ארן סדר את כל הגרסאות, לפיו 24 במספר, בטבלה, תרביץ לד (תשכ"ה), עמ' 357.

22. ראה מבוא, וכן קראוס בערכו, ליברמן, תוספתא כפשוטה, שבת, הביאור הארוך עמ' 186.

23. מבוא עמ' 28.

24. שלא כפי שגרשם במבוא עמ' 27 (דורסיות).

הורדוס, ואילו השני טען, כי אין זה אלא האי *Podos* (אותו יסוד הנמצא ב *ῥοδοδαφνη*), כלומר כתיב הרודוס במקום "רודוס". מסתבר, כי הראשון טען מה שטען, משום שבימי צורת כתיב זו כבר לא הייתה ידועה בא"י, כפי שמעידה הארמית הנוצרית (אמנם על תקופת מאוחרת יותר), ואילו השני (רבי חייא?) הסתמך על מנהג כתיבה של בבל, אשר לשעבר היה ידוע גם בא"י, כפי שמעידה האיגרת של ברכוסבה, וגם שריד במדרש א"י שבו מצאו ליברמן וייתכן אף הנבטית (ראה לעיל).

א' ארן הציע פתרון אחר לבעיה²⁵, אך הוא רחוק ביותר. קודם כול: חילופי נוסחאות יש לשקול ולא למנות, וכתיב־היד הטובים אינם עשויים לסייע בידו. לפיכך טענתו "כי חלק גדול מן השמות מכיל את המרכיב היסודי הדריס... וכן הריס" אינה מאוששת (לכל היותר "דרסיות"). "ביחס לקידומות... ראה בראשית רבה 'כונשתא דבבלא'"; אומר הוא. אך "ד" זו הריהי כינוי הזיקה הארמי, וכאן אנו עוסקים בטקסט עברי; ביטול ה"ד של "דורסיות" אינו עניין של מה בכך! בשיטתו הוא מגיע לצורות מעין "ריס", "ריסה", שאין להן אחיזה במקורות, ומכאן הוא משחזר "מריסה". אין צריך לומר שגרסה זו, שאיננה בנמצא במקורות, רחוקה מלהתקבל על הדעת. רצינית יותר הצעת וילנאי²⁶, הטוען לגרסת "דורסיות", מאחר שמצא שם מקום ערבי "דורסיה" (בעברית היום: "מדרס") בחבל עדולם, ובקרבתו "מערה מסוג הקולומבריום". דעתי נראית לי יותר בגלל המסורת של הערוך, ומשום שהיא פותרת את בעית הפלוגתא²⁷.

25. תרביץ לד (תשכ"ה), עמ' 356 ואילך, בעיקר עמ' 359–360.

26. תרביץ לה (תשכ"ו), עמ' 192.

27. וארשה לעצמי לדון כאן בבעיה נוספת הכרוכה ביונים, והיא בעית תיבת "שוֹבֶךְ" (כך הניקוד בכ"י קאופמן). בשרידי הירושלמי, מהדורת ל' גינצבורג, עמ' 168, 8: "שוֹבֶךְ[י]ה". גרסה זו מאשרת אפוא את השערת לוי וקוהוט, כי שובך = شوك הערבית "חלון".

מבחינה סימנטית אין כאן קושי. בערבית של א"י מצינו כי "ארובות" השובך שםם tāqa (חלון) ראה דרך משל, G. Dalman, *Arbeit und Sitte in Palästina* VII, Gütersloh, 1942, p. 258. ואף השווה אַרְבּוֹת במקרא (ישע' ס, ח) = חלונות של שובך היונים. מן הארובות הועבר אפוא השם למבנה כולו. אף במקורותינו מצינו ליד "שובך" גם "מגדל" (שבת יג, ה). אף תן את דעתך לעובדה, שרשם קוהוט, כי תיבת "שובך" מתרגמת בתרגום השומרוני לתורה את תיבת "מגדל". בערבית שם השובך burg el hamām מגדל היונים, למשל דאלמאן שם עמ' 256.

אך לפי זה מן הדין שהצורה תהא שובך – סובך בלשון חז"ל, שכן ש"ן ערבית = ש"ן בעברית (ואח"כ סמ"ך). ובכן השערתי היא, כי התיבה הגיעה ללשון חז"ל עם האדומיים, אשר כידוע ישבו בדרום יהודה וגויירו בימי החשמונאים. העובדה שהורדוס

17. יוחי / יוחי, – שני הכתיבים אוסייניים הם לכ"י מא-28.

18. אין כת' כאן / אינו כן.

עמ' 156

1. של קתרוס / שלקתרוס, – ראה הערה לעמ' 155, ש' 16.

18. ומשפט / + אילו.

18. קנסר / קנסין.

19. ניסה / ניסהו.

19. ניסה לו גדולה / נעשה לו גידולין.

גדולה – גידולין – גדלון

הנוסח במינכן: 'ושם נסהו (שמ' טו, כה) שם נסה לו גדולה דברי ר' יהושע, שנאמר נשא אויל מרודך (את ראש יהויכין מלך יהודה) (מ"ב כה, כז). אמר לו ר' אלעזר המידעי והלא גדולה אינה תלויה אלא בשי"ן וכאן לא כת' אלף (= אלא) בסמ"ך הא מה ת"ל ושם נסהו שם נסה המקום את ישראל-ג: 'שם נעשה לו גידולין'. גרסת גידולין לכאורה אין לה מובן כלל. בב"ר נה (טהעאדאר-אלבעק עמ' 584 – 585) 'והי אחר הדברים האלה והאלוקים נסה את אברהם (בר' כב, א), 'נתתה ליריאיך נס להתנוסס וכו' (תה' ט, ו) ניסיון אחר ניסיון גידולין אחר גידולין בשביל לנסותם בעולם בשביל לגדלן בעולם כנס שלספינה'. כ"י שם גורסים: גדלון, כ"י גידולין וכן כ"י אחר, כ"י אחד גידולין, וכתב יד אחר גדולה. מן המקום הזה, בעזרת הקטע שלנו, אנו יכולים לעמוד על הגרסא המקורית. השורש נסה נדרש הן כפשוטו, לשון ניסיון, אך כפי שמוכיח הקטע שלנו, גם מלשון גדולה = 'נשא' (וכן 'נס'!). הרי זו דוגמה יפה, כיצד דברי חז"ל עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר. כיצד הגיע הדרשן בב"ר לגידולין אחר גידולין? הוא מתברר בירור יתר בזכות הדרש כאן, כלומר נסה = נשא; ואילו שם: כנס שלספינה. אך מאידך גיסא לא היה אפשר לעמוד על הגרסה הנכונה כאן בלעדי הדרש המלא יותר שם, היינו גידולין (משקל קטלון או קטלון). דבר זה מוכח לא

הקים שובכים (πύργοι = מגדלים!) בארמונו, רומות אולי ליחס מיוחד ליונים לא רק מצדו, אלא מצד עמו.

כמובן אין לאשש השערה זו, שכן לשון האדומיים אינה ידועה לנו. אך ייתכן, כי כמות הלשון המקורית של הנבטים, שכניהם ויורשיהם, אף לשונם קרובה הייתה יותר לערבית מאשר לעברית. ועוד קושי: השם שובך (ש"ב י, טז) נדרש בבבלי סוטה מב ע"ב 'שעשוי כשובך' (= מגדל) – סימן שגרסו 'שובך' בלי דגש (אך אין בידינו ניקוד בבלי לתיבה זו). הצעתו של פליישר (אצל לוי, עמ' 679) לגרוס 'שובך' (בסי"ן שמאלית) בלתי אפשרית היא, שכן א' אין לשבש את כל הספרים ולא ייתכן שפה ושם לא נתקל בכתוב 'שובך' (לשון חז"ל נוטה להפוך שי"ן < סמ"ך); (ב) השם הפרטי שובך – תיקו!

28. ראה מאמרי לשון חז"ל, עמ' 253–254.

רק מברר הנ"ל, אלא גם בזכות הפיוט, שבו מצאנו גידול²⁹. התיבה שכפי הנראה אינה בנמצא במקומות אחרים (לפי עדות המילונים והקונקורדנציות) תוקנה מטעמים מובנים לגדולה. בגידולין, שעדיין קרובה ביותר לגידולין המקורית, אך אף היא מעידה כבר שהמלה לא הובנה, ותוקנה בתיקון זעיר לגידולין (משקל קטול; בברר נתקיימה התיבה כצורתה ברוב כ"י, משום שהיא מזווגת לתיבת ניסיון) – על אף גידול (פיעל) קשה להניח, שהמשקל קטול הוא³⁰.

אי אפשר להימנע מברור בעיה, שכוחה יפה בעיקר לגבי לשון חז"ל של האמוראים, אך דומה, כי נוגעת היא גם ללשון חז"ל של התנאים, והיא: האם תיבת גידולין תיבה עברית מקורית היא בלשון חז"ל, או שמא לא הייתה ולא נבראה אלא בזכות תיבת ניסיון בת זוגה בבראשית רבא? כמובן אין לפי שעה אפשרות להכריע בשאלה זו אלא אחרי בדיקת כ"י מרובים, שכן כשם שנשתבשה במקומות אחרים ותוקנה לגידולין או גדולה, כך אפשר שנשתבשה גם במקומות אחרים.

156, 19: דברי / כדברי.

עמ' 157

1-2. אמ' לו ר' אליעזר המידעי / ר' אלעזר המודעי או

2. וכאן / וכן, – ראה לעיל 155, 7.

2. אלף / אלא – גרסת מינכן – פליטת קולמוס.

2-3. הא מה / ומה.

3. נסה / ניסה.

5-6. שכח מצוה אחת... אם שכח תשכח / ליתא.

6. אילו / אלו.

6. הדברות / הדיברות.

6. שניתנו / שנתנו.

7. פה / מפה.

7. בעשרת / בעשרה.

7. הגדות / אנדות.

7. משובחות / המשבחות. – ב"ק ברוב העצום של המקרים מידוע התואר, אך לא השם, כגון "מים הרעים" "אנשי כנסת הגדולה" (וכך לרוב בדפוסים). לפיכך הגרסה

29. Zunz, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, Frankfurt a/M 1922, p. 408.

(מתוך עבודה). צונץ מעיר שם גם על הנוסח גידולין. – מר ראובן מירקין העירני על מקור זה.

30. אך מעניין: מר ר' מירקין העירני, כי במקום הראשון בכ"ו תוקנה הלמד מו"ו. הוה אומר, שהכותב התחיל לכתוב גידולין (לין), אך תיקן עצמו תוך כדי כתיבה! משום כך שמא בכל זאת ראוי להרהר, אם אין כאן גידולין ממשקל קטול (הפועל משמש בפיעל) וצ"ע.

אנדות המשובחות עדיפה.

8. בעיני / באוני - לפי ההקשר ג עדיפה.

8. למצותיו / למצותיו.

8. גזירות - גזילות

והאזנת³¹ למצותיו (כך ג שמות טו, כו) גזילות. כל כ"י: גזרות. לכאורה ג אינה מובנת. אך מאמרו של פרופ' י"ג אפשטיין³² על: אשלי-גזלי, שהוא אשלי-גזרי, מלמדנו, כי הקטע שלנו קיים את ההגייה הארץ-ישראלית. פרופ' אפשטיין דן שם בירוש' ב"מ סוף פרק א (מח סוף עמוד א): רבי חמא אבוי דרבי הושעיה אמר אשלי דיינין שבגלויות גזלי דיינין שבארץ-ישראל. לפי אפשטיין הדברים מוסבים על מאמרו של רב שלפניו: אם היה אישר הדיינין, הרי זה יחזיר... והוא אומר: יובבבל נקרא קיום בית-דין אישר (אשר, אשרת) הדיינין (אשרתא דדייני). אפשטיין שם מביא מקומות נוספים ירושלמיים בנוסח אשר הדיינין וכו' ולדעתו היא נשתבשה לאשלי בהשפעת גזלי, וצ"ל: "אשרי דיינין שבגלויות, גזלי (גזרי) דיינין שבא"י. מבלי להיכנס לעצם בעית צורת אשלי - אשרי, מעניינים אותנו דבריו אשר לגזלי-גזרי. הוא מצביע על המונחים "גזרי דיינין" וגזירות בית דין ועוד. אך בייחוד חשובה הפסקה האחרונה שבמאמרו והיא: "הנה במקום 'דייני גזירות' שבמשנת הבבלי בכתובות שם (קד ע"ב) שנו בברייתות שבבבלי שם (קה ע"א) גזילות קשיא גזירות אגזילות-שהיו גזרין גזירות על גזילות וכן במשנת הירוש': דייני גזילות (ובירוש' שם ל"ה ע"ג מפרש: ממנין על הגזל), וכ"ה בה' לו, כ"י פרמא ועוד". והוא הדין לכ"י קאופמן (שעדיין לא היה לפני אפשטיין ז"ל). תהיה אשר תהיה הדרך שבה נפרש גרסת גזילות במקום גזירות, היינו אם סתם חילוף של שוטפות למ"ד-ר"ש (בגלל ה-ז הקרובה) יש כאן או אטימולוגיה עממית, בהשפעת גזל, שאליה רומז הירושלמי וגם הבבלי, הרי תפוצת הגרסאות שבכ"י של המשנה, וכן הירושלמי המצוטט בפתח העניין הזה מוכיחות, כי הצורה בלמ"ד צורה ארץ-ישראלית מובהקת היא. נמצא אפוא, כי ג הריהו היחיד שקיים גרסה ארץ-ישראלית מובהקת בניגוד לשאר.

בגלל המסגרת המצומצמת לא נידונו כאן אלא חילופי נוסחאות לשני עמודים בלבד של מהדורת ה"ר (להוציא כ"ח-20 שורות שאין להן מקבילה בג!). אסיים בדוגמה העשויה להראות, שגרסאות טובות עשויות להתקיים גם בכ"י שאינו מעולה.

31. תרביץ א, ספר ג', עמ' 131. והעיר ליברמן, שכך פירש כבר וויס, ראה

תוספת ראשונים ב' עמ' 105 (לבבא מציעא, ס"א).

שלוּי – סְלוּי (שְׁלוּי)

עמ' 162, 13 גורס מינכן שלוי לעומת סְלוּי (= שליו) בג. גם במינכן אין צורה זו בנמצא אלא כאן בלבד, אך לא בשאר המקומות, לפיכך עשוי להתעורר החשד שצורת שלוי פליטת קולמוס היא.

ולא היא: הצורה הריהי סְלוּי בערבית³², סְלוּי בסורית³³, שלוי בנוסח השומרוני של החומש, סְלוּי בארמית השומרונית³⁴ ובארמית הגלילית^{34א}. ואף בחומש היהודי צורת שְׁלוּי (במ' יא, לא) מתפרשת כריבוי מ *שְׁלוּה.

ויתרה מזו: הצורות הנ"ל מאוששות הן מבחינה דקדוקית, שכן הסופית - כנראה סופית הנקבה היא³⁵, ואילו צורת שליו של החומש היהודי לכאורה אין לה על מה שתסמוך. לפיכך שיער לאגארד³⁶, שאין היא אלא שיבוש > שלוי. אין ספק שהבעיה בעיה, אך הפתרון המוצע מלכתחילה מפוקפק היה בשל ההכרח לתקן את הכתובים בשלושה מקומות (כתיב שלו, קרי שליו). הנוסח השומרוני אין בו כדי להכריע, שכן כידוע הריהו נוסח עממי, ויש מקום לחשוד, כי גם כאן, כמו במקומות אחרים, שוני הנוסח גרם בהשפעת הארמית³⁷. עתה בא נוסח מינכן וטופח על פני השערת לאגארד. שכן אם הייתה התיבה כצורתה זו עדיין חיה בלשון חז"ל ובארמית השומרונית ובארמית הגלילית, הרי קשה להניח, שסופר החי בא"י ישבשנה במקרא שלוש פעמים!

מציע אני אפוא את הפתרון הבא: מן הריבוי 'שלוים' נוצר ע"י גזירה לאחור (backformation) יחיד מעין *שְׁלוּי. ייתכן שיש בידינו הוכחה כי יחיד מעין זה, שעיצורו השלישי וי"ו, היה עשוי ליהפך < שְׁלוּ, והיא תיבת סְתו (קרי סְתיו) שה"ש, ב, יא. מן הסורית יודעים אנו, כי הצורה = *סְתו, ומכאן ביידוע סְתוא³⁸ (בניבים ארמיים אחרים גדלדל הפתח לחירק). כשם שהפך אפוא *סְתו < סְתיו (השווה משקל דָּבֵש מן הסגוליים; הקמץ בא בהשפעת הוי"ו, כמו בתיבת מות, תוך). כך הפכה אפוא *שְׁלוּ < שְׁלו (בשתי התיבות באה היידי

32. ראה קיהלר-באומגרטנר בערכו. – לא נתפרש כראוי, משום מה – ס בערבית ולא ש.

33. ראה מילוננו של ברוקלמן.

34. ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך שלישי, ספר שני, ירושלים תשכ"ז עמ' 135 – אנו, הגייתו של העיצור הראשון בפי השומרונים שונה בעברית ובארמית ראה שם.

34א. ראה מילונים (התיבה מופיעה ביונתן לתורה).

35. ראה Brockelmann, *Grundriss etc.* I, p. 412.

36. ראה גוניס-בוהל בערכו.

37. ראה למשל ספרי, הלשון והרקע של מגילת ישעיהו, ירושלים תשי"ט, עמ' 458–452, 453–454; למעלה.

38. ברוקלמן בערכו.

של הקרי בשל האנאלוגיה לצורות מעין דבריו). – אך יש להודות, שייתכן כי סתיו = שְׁתָּא, הערבית³⁹.

בדיקה מצומצמת זו ללמד יצאה, כי ב-12 מקרים ברור, שגרסת ג עדיפה (מכן, רבי, להן, ותר, מברכם, שלערבה, שלרודיפנה, שלקתרוס, וכן, אגדות המשובחות, באזני, גזילות) ורק במקרה אחד (את-) – שלוי- אינה מופיעה בקטע שטיפלנו בו – יש להעדיף את גרסת מינכן, בשאר יש עוד מקום להרהר. בין הצורות האלה יש אשר מתועדות כבר באבות-טקסטים אחרים, ויש שמופיעות כאן בפעם הראשונה (יותר-) או שנעדרות מכאן (קצרן, מקצרן; ארכן, מארכן)! הא למדת, כי מילון לשון חז"ל מן הדין שיהא מושתת על אבות-טקסטים, אע"פ שירשום כמובן חג גם מטקסטים לקויים, והדברים ארוכים.

תוספות

לעמ' 104 [2] 1. הסברה שהבעתי בדבר גרסת רבי, היינו רבי < רבי. אינה נכונה. בהיותי בניו יורק יכולתי לבדוק את כ"י ליידין (שממנו הודפסה מהדורת ויניציאה), ונתברר, כי הגרסה שם רבינו!

לעמ' 105 [3]. המספרים 9, 14 שאינם אלא אחד, הופרדו מתוך היסח הדעת. לעמ' 106 [4] 10. דומה, שהשערתי נתאשרה. לא זו בלבד, שמצוי השם ותרן, אלא גם הא וְתָרָא (כך מנוקד באחד המקורות), היינו זהו מן הדברים שאפשר לוותר עליהם, כדברי ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה ז (נשים), גויארק תשכ"ז, עמ' 588, שהספקתי לראות כאן; וראה אף ערוך השלם, ערך ותר. דומה שותרא- הריה צורת הנקבה של ותר, בהוראה קרובה (או שמא ותר ארמית מידעת?).

לעמ' 107 [5], מארכן-מברכם מעיר פרוס' ש' ליברמן: העניין עצמו במכילתא מכריע לטובת הגרסה 'מברכך'. על הקצרן הלעינו, שעשה את עצמו תלמיד חכם, שדרך תח לקצר, ועל המארכן אמרו (מכילתא שם, עמ' 155): תלמיד חכם מארכן הוא זה וכו'. ויש כאן סתירה מיניה וביה. ובאמת המלה 'תלמיד חכם' בסיפא (אצל המארכן) קיימת רק בכ"י מינכן, והיא חסרה בכל שאר הנוסחאות לרבות הדפוסים. והעניין מתברר יותר מתוך מכילתא דרשב"י, עמ' 103 (אלא ששם הסדר הפוך, המארכן בא לפני המקצרן). על המקצרן אמרו: ר' ראיתה פלוני שקיצר בברכותיו כדי שיאמרו תלמ' חכמ' הוא. אבל אצל המאריך אמרו: ראיתה פלו' שהאריך בברכותיו כדי שיאמרו מברכן הוא זה, כלומר, הוא אמנם אינו מתפאר שהוא תלמיד חכם, אבל הוא מברכן!

39. ראה Bauer-Leander, *Historische Grammatik* etc. Halle/S, 1922, p. 473.

אך הם אנוסים לפרש את הצורה הארמית כמשקל שונה!

למילון התלמודי

עשה בעברית ובארמית

קוראים אנו בבבב ט עא: אר אלעזר גדול המעשה (פועל, בינוני - גב) יותר מן העושה, שנאמר והיה מעשה הצדקה שלום וכו'. אמר להו רבא לבני מחזא במטותא מיניכו עושו בהדי הדדי כי היכי דליהוי לכוין שלמא במלכותא. פועל ארמי זה מובא בדקדוק ארמית בבליית של לויאס בפועלי עוי (ע' 211 למטה)¹, ויאסטרוב קבע לו ערך במילונו: עוש (cmp. חוש) -to take care, "come to help" - הוא מביא מן בבב ט עא עושו אהדדי (לפי כ"י מינכן)² ומפרש: "take care of one another". לפי זה הפועל הארמי עוש פירושו כפירושי עוש, עות בעברית המקראית ובלח, שדן בהם חנוך ילון בלשוננו, ל, 248-249.

ברם המעיין בכ"י גויקין המבורג, בכתבייד מינכן, פלורנץ, פרמה יגלה, שהנוסח שם הוא עשו אהדדי³. עשו הוא הפועל הארמי עסי, עשי בבנין הכבד בדומה לפועל העברי עשה, שמובנו הוא לגרום לעשייה, להשפיע על אדם, לכפות אדם - כמו העשה בהפעיל המצוי בתוספתא ובתלמודים. בנוסח הזה, שהוא המקורי, מובנים לנו יותר דברי רבא. ר' אלעזר אומר: גדול המעשה וכו' וממשיכה הגמרא ונותנת תוקף לדבריו בספרה, שרבא קיים מימרא זו וזירו את בני מחזא ואמר להם: עשו אהדדי (או: בהדי הדדי), כלומר: הוו מעשים זה את זה⁴. קריאת הבינוני המעשה במאמר ר' אלעזר בבנין פיעל היא עפ"י מסורת ישנה. כך מנוקד בכ"י גויקין הנ"ל משנת 1184⁵, וכן במגורת המאור של ר' אלנקאווה⁶. ר' שמואל ארקיוולטי מביא את הפועל שבמאמר ר' אלעזר בערוגת

1. טעות דפוס שם במראה המקום, ב"ק במקום בבב.
2. יסטרוב וכן בעל דקדוקי סופרים, הרשם השמטת במטותא מיניכו בזה הלשון: נוסח הכ"י מחזא עושו אהדדי, לא שמו לב לכך. שבכ"י כתוב עשו.
3. את נוסח כ"י אלו קיבלתי מאת ר' יוסף קליין ממכון התלמוד הישראלי השלם, והריני מחזיק טובה על כך להרב יהושע הוטנר מנהל המכון ולר"י קליין.
4. אליעזר גולדשמידט בתרגומו לתלמוד מתרגם כך את הפועל הארמי, אעפ"י שהביא את הפועל בפנים בצורה המשובשת. ובהגהה: עתה ראיתי שגם בבב עם תרגום עברי ופירוש חדש של שרגא אברמסון בעריכת י"ג אפשטיין נדפס בתרגום עשו זה לזה, ובפנים הארמי עושו כבש"ס ראם, ובחילופי גרסאות רשום: כ"י המבורג עשו¹.
5. שם הש' בצירי. יישר כוחו של אחי, אליעזר ערך, שעיין בכ"י המבורג ורשם את הנוסח ואת הניקוד.
6. מילון בן-יהודה, ערך עשה, עמ' 4774, הערה ב.

הבושם, פרק ט"ז, בבינוני של פיעל הדגוש ומקשה: "מי הכריח לשנות נקודתו ממַעֲשֶׂה (בינוני בניין הפעיל, שהוא יוצא לשלישי. נ"ב) לַמַּעֲשֶׂה, להביאו בפיעל, המשמש [כאן – נ"ב] במקום הפעיל" (לפעולה גורמת), והוא מתרץ, שא"א היה להבין את המאמר "בהנחת תיבת מעשה בנקודותיה, כי בכל התורה כולה היא שם, לכן הביאה בנקודות הפיעל". גם ר' יו"ט ליפמאן הלר כותב בפלפולא חריפתא על הראש ב"ב, ט ע"א: "רגילים לקרות מַעֲשֶׂה בשוא ופתח", ומזכיר את ההסבר של בעל ערוגת הבושם.⁷

אולם האחרונים התחילו משנים את הקריאה הנהוגה מפיעל להפעיל: רש"י ניגר קורא גדול המַעֲשֶׂה בספרו דברי קהלות, ע' 219 (נדפס בשנות 1862–1868), וראיתו מרשיי, שאינו מעיר "אל תקרי מַעֲשֶׂה (מעשה הצדקה שלום) אלא מַעֲשֶׂה", ובעקבותיו הולכים לוי במילונו וקאהוט בערוך השלם,⁸ והם קוראים "גדול המַעֲשֶׂה יותר מן העושה" על דרך שסיפרו על חזקיהו המלך שהעשה את הציבור לעשות פסח שני (תוספתא פסחים ח, ד)⁹. אבל אין זה מן ההכרח. הרי יש שם בתוספתא גם נוסח אחר: שעשה את הצבור ועוד כיוצא בו.¹⁰

מילוני המקרא של גוניוס-בוהל וגוניוס-דרייוור מבדילים בעברית בין שני שרשים של עשה: עשה, א – עשייה; ב – לחיצה, מעיכה, וזה משמש רק בבניין הדגוש (והשורש עסס בקל קרוב לזה השני). שם-הפועל בעשות (=) במעך, יחזקאל כג, כא) בבניין קל הוא לדעתם משובש ויש לנקדו בפיעל. יותר מתקבל על הדעת, שאין לנו אלא שורש אחד של עשה (וכן דעת קוהלר-באומגארטנר במילונם), ואין לשבש את צורת בעשות, שמובנו באופן יוצא מן הכלל עשייה חזקה כמו בבניין הדגוש, וכן נמצא גם במשנה בקל: אין עושין את הזיתים (= דורכין, שביעית ח, ו)¹¹. מן עשייה סתם שבקל מסתעפים בנטייה הכבדה המובנים לחץ, מעך (במקרא) וגם הכריח, גרם (בתלמודים)¹² כמו בהפעיל, שגם בו פירוש העשה הוא הכריח, גרם. בארמית

7. גם ביאליק ניקד בפיעל בס' האגדה, כרך ג' ספר ו, ע' 92 (הוצאה ראשונה, אודיסא, תרע"ג).

8. וכן אוצר לשון חכמים של פערלא ואוצר המשלים והפתגמים של י"ח טבויב.

9. לפי כ"י ווינא.

10. בעל מתנות כהונה העיר במדרש במדבר רבה יג, יז: גדול מעשה יותר מן עושה, מעשה – הכופה את חבריו וגרם לו לעשות מצוה, כד"א גט מעושה (בבניין הכבד).

11. עיין שם בתוספות יו"ט ובערוך השלם, כרך ו', 277.

12. גט מעושה (= כפוי, משנה גיטין, ט, ח), אין מעשין (= אין כופין, ירושלמי, כתובות, פרק י"א, הלכה ז; ירוש' יבמות ט, ד, ועוד). ונמצא גם בסמ"ך: ישראל שעיסו (ירוש' גיטין, ט, ט).

נמצא שורש עסי, עשי רק בבניין הכבד, ופירושו לחץ (בתרגומים), הכריח, וגם גרם, השפיע בדיבורו, (בדברי רבא לבני מחזא)¹³, ושורש עוש ארמי אינו נמצא בתלמוד¹⁴.

קרח, קרחא

מגילה יב, עמוד ב:

להיות כל איש שורר בביתו – אמר רבא אלמלא איגרות הראשונות לא נשתייר משונאיהן של ישראל שריד ופליט. אמרי: מאי האי דשדיר לן להיות כל איש שורר בביתו? פשיטא, אפילו קרחה בביתיה פרדשכא ליהוי¹⁵. ורשי מפרש: אמרי וכו', אומרים האומות: מה זה ששלח לומר לנו להיות כל איש שורר בביתו, פשיטא, שאף הגרדן שר בביתו? – פרדשכא, פקיד ונגיד. תיבת קרחה כאן נתקשו בה המילונים. מילון לוי לתרגומים מתרגם der die Felle enthaart = המורט את שער העורות, מקריח את העורות. קאהוט השלים והכניס בערוך השלם ערך מיוחד למלה זו שבמס' מגילה וניסה לפרשה מלשון פרסית: טיפש (דוב גייגר שולל זאת בתוספות לערוך השלם). לוי שינה את דעתו במילון לתלמודים ופירש: אורג. בעקבותיו הלכו יסטרוב במילונו, ביאליק בספר האגדה (פתגמים ומבטאים, מספר תנ"ח) ואהרן הימן באוצר דברי חכמים ופתגמיהם¹⁶, גם דלמן במילונו (בסימן שאלה). כיצד הגיע לוי לפירוש אורג ולאטימולוגיה המחרה: eigentlich der die Haarzotten entfernt = בעצם, המרחיק את החוטים הבולטים מן האריג, ומקריח אותו? וודאי סבור היה שזהו פירוש המלה גרדן שברשי, הכותב שם: שאף הגרדן שר בביתו. דבר זה טעון בירור.

גרדן, גירדן

עבודה זרה כה, עמוד ב – כו, עמוד א:

רב מנשה הוא אזל לבי תורתא. פגעו ביה גבאי. אמרו ליה: לאן קאזלת? אמר להו: לפומבדיתא, כי מטא לבי תורתא, פריש. אמרו ליה: תלמידא דיהודה רמאה את. אמר להו: ידעיתו ליה, יהא רעוא דליהו הנהו אינשי

13. וכך פירשו את הפועל הארמי בתוספות כתובות, ריש ג', ע"א ד"ה: עשיתנהו בעי, האי עישוי צריך לומר דהיינו בדברים, וכן יסטרוב ודלמן, ולא כלוי בערך עשי הארמי (כרך ג', ע' 709), שפירש רק הכריח, בניגוד לעשה העברי שבפיעל, שתרגמו הביא לידי מעשה, הכריח. – לפועל העברי עשה בקל מקביל בארמית עבד, והצורות הארמיות שבבבלי משורש עשה המובאות במילונים הן בנטייה הכבדה, בבניין פעל.

14. בערוך ובמילון לוי לתלמודים אין ערך ארמי עוש.

15. לכמה תיבות יש גוססאות אחרות: קרחא, פרדשכא ועוד.

16. אהרן הימן מפרש: אפילו הגרדן ש מלא כתו בויה ביתר.

בשמייה. אולו עבדו גיבתא עשרין ותרתי שני ולא אצלחו. כיון דחזו, אתו כולהו, תבעו [דלישרו] שמייהו. והוה בהו חד גירדנא דלא אתא לשרויה שמייה, אכליה אריא. היינו דאמרי אינשי: גירדנא דלא טיזו שתא בצירא משניה¹⁷. – בעברית: ר' מנשה היה הולך לבי תורתא. פגעו בו גבים. אמרו לו: לאן אתה הולך? אמר להם: לפומבדיתא. כשהגיע לבי תורתא, פרש מהם. אמרו לו: תלמיד יהודה הרמאי אתה. אמר להם: יודעים אתם אותי, יהי רצון שיהיו האנשים הללו בנידויו. הלכו ועסקו בגיבה עשרים ושתים שנה ולא הצליחו. כיוון שראו כך, באו כולם ותבעו שיתירו את נידוים. והיה בהם גרדן אחד שלא בא להתיר נידויו ואכל אותו אריה. זהו שאומרים הבריות: גרדן שאינו ענו, שנה מתקצרת משנותיו.

מהו גרדן זה, שהיה בחבורת אנשים, שכל התעסקותם בגיבה? אין הוא בעל אומנות, אורג, אלא כמו שמפורש ברשי, כתובות ס', עמוד ב: על דדרכא על דמא דחמרא (= הדורכת על דם החמור) הוה לה בני גירדני¹⁸ – גירדני, פי' אדם שנמרטו שערות ראשו או בעל גרב¹⁹, וכן אדם שפל, בזוי וחצוף²⁰, כמו שכתב רשי כאן בעז' על גירדנא דלא טיזו: סתם גרדן אין לו בושת פנים. כפירוש גירדני בכתובות כך פירוש חד גירדנא וגירדנא דלא טיזו בעז', ושתי התיבות ברשי [גרדן, אורג] אינן אלא תוספת של איזה מגיה, שהוכנסה לתוך פירוש רשי, כפי שאנו רואים מן חצאי המרובע שבדפוסים. גם קרחה במגילה הוא כשאר קרחא בתרגום ובגמרא קרח, גרדן (הרגיל להתגרד), כמו שכותב רשי: שאף הגרדן שר בביתו, וכפירוש מהרשא שם: קרחא, שפל אנשים נקרא בלשון ענאי קרחא, כקריאות הענאי לאלישע: עלה קרח, עלה קרח (מ"ב, ב', כג)²¹.

אלא בכך טעה מהרשא בחשבו, שאין מלת הגרדן ברשי שם פירוש מילולי של קרחא כי אם אדם בזוי ושפל כמו הגרדי, ונעלם ממנו, שרשי

17. גם כאן שיעוי גרסא, בפרט בפתגם, שמסירתו נשתבשה מאוד ולכן נוסחאותיו מרובות: גירדנא דלטייה, דליט מזליה, שמתא בצרא משניה ועוד. עיין רבינו חננאל, תוספות, ילקוט שמעוני וישלח רמז קל"ג, ערוך השלם ותוספותיו.

18. גירסא אחרת: בני גרגרני.

19. צדק ר' ישעיה ברלין בהפלאה שבערכין, שפירוש נכון זה אינו של רשי אלא לקוח מן הערוך. מהרש"ל הוסיפו על הגיליון ובטעות נכנס לתוך רשי. [אחרי כתבי רשימותיי אלו הודיעני בטוב ר' יוסף קליין ממכון התלמוד הישראלי השלם שבכ"י פרמה לרשי וכדפוס ויציאה אין ברשי עז' גרדנא, אורג. כמו כן אין שם ברשי כתובות הקטע גירדני, פי' אדם וכו', ותודתי נתונה להרב יהושע הוטנר ולר' קליין].

20. ממש כבלשון יודית פארך, שהוא בעל גרב וחטטין, אדם בזוי ועז פנים.

21. כך מפרשים גם קלמן אביגדור פערלא, אוצר לשון חכמים וגולרשמיד בתרגומו תגרמי לתלמוד.

משתמש בתיבה זו בלשונו הוא במנחות לה, עמוד א: (רצועות תפלין) אדומות לא יעשה מפני גנאי, שמא יאמרו גרדן הוא ומדם חטטיו נצבעו והאדימו הרצועות²². בעל האומנות לאריגה, האורג, נקרא לעולם בלשון התנאים והאמוראים בעברית ובארמית גרדי (מלשון יוונית)²³, והטענה תיבה זו את מהרשא להבין כך גם גרדן (בסיומת ג') של רשי, והמגיה ברשי עז גרר אחרי מהרשא והוסיף: גרדן, אורג. רוב האחרונים הלכו בעקבותיהם²⁴, רובם ולא כולם: מוציא הערוך בלובלין בשנת תרמ"ג, הערשענהארן ושניידמעסר, שתרגמו את הערך קרח ביודית, בעל חטטין, בעל גרב (קאהלקאפף, קרעציג, גרינדיק) ולא גררו אחר תרגום מערכי לשון; קלמן אביגדור פערלא, אוצר לשון חכמים; יהושע קוסובסקי, באוצר לשון התלמוד ומשה סבר במכלול המאמרים והפתגמים. אלו עמדו על הטעות וראו שאין לגרדן, גירדן אלא פירוש אחד והוא בעל גרב או קרח²⁵.

22. נראה שבתקופת רשי ואחריו הייתה מלה זו ידועה לחכמי ישראל והשתמשו בה, ולא היה צורך לפרשה בנמרא. עיין בן-יהודה ערך גרדן.

23. לשון חכמים משתמשת בשורש ארג בפועל. ברם שם האומן הוא גרדי ולא אורג. ונמצא בסמיכות בירוש' תענית ד, סוף הלכה ה: שמונים חטיות של אורגי סלגס; ובאיכה רבה, פרשה ב, פסוק בלע ה': ושלש מאות חטיות של אורגי פרוכות. לוי סבור במילון לתרגומים, שמלת גרדי שורשה עברי והושאלה ביוונית מן העברית. ואין זה מתקבל על הדעת, שכן הפועל בליח הוא תמיד ארג.

24. מילון בוקסטורף; מערכי לשון של משה לנדא (הוא חילק את הערך גרדן שבערוך לשניים והוסיף ותרגם את זה של המובאה הראשונה אורג, שאינו אצל ר' נתן בעל הערוך); קאהוט (שהוסיף אף הוא בערוך השלם את הפירוש אורג); לוי לתלמודים; יסטוב; ביאליק (ס' האגדה בכרך אחד, עמוד תקי, ב): יצחק אביגרי במילון פירוש רשי; דלמן ואחרים.

25. עד כדי כך נשתרשה הטעות, שלוי במילון התרגומים, ערך גרגון, תמה על הפירוש הדחוק של רשי על 'גירדני' בכתובות. – לעיל, הערה 19, ראינו שאין רשי בעל הפירוש.

לשון ועניין

הראשונים פירשו מלים קשות מתוך העניינים, שבהם הן נזכרות. אמנם התקדמו בעלי הלשון החדשים הודות לשיטות שנתחדשו ולמקורות שנגלו, וגם עלה בידיהם להעלות משמעויות שלא שיערום ראשונים ולהוכיח, שיש שפירשו מתוך העניין שלא כעניין. אבל עדיין כוחו של העניין והקשר הדברים לא פג, ובסופו של דבר נשאר הוא קנה מידה מכריע לנכונותן של אטימולוגיות וחידושים סימנטיים. ואין צריך לומר שכן הדבר במקום, שעצם הכתיב של המלה הנדונה אינו מחוור כל צורכו, ונוסחאות חלוקות מצויות בה.

חברי וידידי, זאב בן-חיים, שייך לאותם חוקרי הלשון הצמודים למקורות, מעיינים ולומדים בהם, ואין הם עוסקים בחקר מלים על פי מילונים ובהעלאת חידושים ערטילאיים. לכבודו אעיר כאן הערות אחדות למספר מלים ולשימושי לשון מתוך עניינם.

א. קטריקו

בפסיקתא דרב כהנא פ' ד', הוצ' באבער לט ע"א, הוצ' מנדלבויס עמ' 72 נדרש הפסוק: ויקחו אליך וגו' לולינס בר טיבריס בשם ר' יצחק קאטריקו, ר' עזריה א' לה ר' יצחק ור' יוסה בר חנינה, א' לו הקב"ה משה לך אני מגלה עסקי פרה אבל לאחרים חוקה דא' ר' חנא... אר' יוסי בר' חנינא רמזו שכל הפרות בטילות ושלך קיימות¹. בובר העיר שבמקום "קטריקי-ציל: "קרטיגיני", והכוונה לר' יצחק דמן קרטיגיני, הנזכר פעם אחת בבבלי (ברכות כט ע"א). באכר² הציע תיקון "קטדיקי" *καταδίκη*, כלומר: מזר דין, עונש, אבל לא עלה בידיו לבאר את הקשר שבין מלה זו לבין לשון הכתוב. ד' מנדלבויס במהדורתו לא פירש כלום, אבל ב-מפתח שמות תנאים ואמוראים עמ' 508 מנה חכם בשם ר' יצחק קאטריקו, משמע שהסכים לדעת בובר, שהמדובר בשם תואר של חכם. ההגהה ר' יצחק קרטיגיני אין לה שום אחיזה בנוסח שבכ"כ³ של הפסיקתא דרב כהנא ולא במקורות המקבילים. היא

1. הנוסח שהבאתי בפנים הוא על פי מהדורת מנדלבויס, ור' שם בש"נ. המלה המעניינת אותנו כאן נמצאת רק בשתי נוסחאות "קאטריקו, קאטריקי, קטריקי".
2. אגדת אמוראי א"י כ"ב ח"א עמ' 203 הע' 4, וכן גם ש' קרויס, *Lehnwörter etc.*, עמ' 572.
3. בכ"י רומי של התנחומא חקת כד, ר' במהדורת בובר עמ' 117 הע' ר"מ ובפס"ר י"ד, ס"ד ע"א.

ם אינה אפשרית, משום שבמקום היחיד (ברכות כט ע"א), שבו מופיע כביכול חכם בשם זה, הנוסח שבדפוס משובש. בכתבי יד וכן בראשונים נמצא: רבא דמן קרטגני, ר' אבא דקרתגני⁴, והוא אמורא הנזכר הרבה בירושלמי⁵. קאטריקו, או קאטריקי, כשם תואר אין לו שום משמעות. גדולה מזו, בעשרה מקומות⁶ במדרשים מוסר לוליינס בר' טיבריס בשם ר' יצחק סתם ואין כל סיבה להניח שרק כאן זכה לתואר בלתי מובן ובלתי ידוע.

נחזור לגופה של הדרשה ונתחיל בהמשכה. ר' עזריה מוסר דרשות לכתוב ויקחו אליך פרה בשם ר' יצחק ובשם ר' יוסי בר' חנינא⁷. הדרשה הראשונה היא: "אמר לו הקב"ה משה לך אני מגלה עסקי פרה אבל לאחרים חוקה". ר' יוסי בר' חנינא דרש: "רמזו שכל הפרות בטלות ושלך קיימות". שתי דרשות אלו מכוונות לפירוש המלה "אליך", שנראית כמיותרת. ר' יצחק פירשה לדעת ר' עזריה, שטעמי פרה נתגלו רק למשה, ר' יוסי בר' חנינא מצא בה רמז שהפרה שתעשה לעתיד לבוא תהא משל משה. המאמר הראשון לוליינס בר' טיבריס בשם ר' יצחק קאטריקו – אף הוא בא לפרש את המלה "אליך". ואין "קאטריקו" אלא *καταρχοῦ*, ציווי של *κατάρχεσθαι*, שהוראתו הוא "להתחיל, להיות ראשון לדבר", ורגיל שימוש בטקסי הקרבת קרבנות⁸. לוליינס מוסר אפוא, שר' יצחק פירש את המלה "אליך" כהוראה למשה להתחיל במעשה הפרה⁹. על ידי פירושנו הנ"ל מתברר גם מבנה הפסקה הנ"ל. למלה "אליך" נמסרות דרשות בשם ר' יצחק ור' יוסי בר' חנינא, ועל דרשתו של כל

4. ר' דקדוקי סופרים לברכות כט ע"א ובהע' ט' שם וגם א' היימן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 799 קיבל את הגהת בובר.

5. ר' ז' פרנקל, מבוא הירושלמי 10 ע"א, יוסף אומנסקי, חכמי התלמוד, ירושלמי, תשי"ב עמ' 11. וגם המאמר הנ"ל שבבלי ברכות נזכר בשמו בירור ברכות פ"ד ה"ג, ח, ע"א ותעניות פ"ב ה"ב, סה ע"ג.

6. הם מנויים בספרו של ז' באכר, Tradition und Tradenten in den Schulen, Palästinas und Babylonien 1914 p. 443. ור' גם אגדת אמוראי א"י כ"ב ח"א, עמ' 191 הע' 7.

7. פסיקתא דר"כ שם: ר' עזריה א' לה ר' יצחק ור' יוסי בר' חנינא. זאת היא גרסת כ"י אוקספורד א' וגם כ"י קאזאנטזי: אמ' לה, ופירשה שר' עזריה אמר ומסר דרשה לפסוק זה בשם שני האמוראים. וכן גם בכ"י פרמה 1240 של פסיקתא רבתי: ר' לוליאני בר' טיבורי בשם ר' יצחק קטריקי ור' עזריה א"ל ר' יצחק ור' יוסי בר' חנינא. ואין "א"ל" אלא "אמר לה". כ"י אוקספורד השני של פסידר"כ, שגם בו הגרסה המשובחת, "ור' עזריה, פתר בטעות: "א"ל" – "אמ' ליה".

8. ר' במילונם של Liddel & Scott עמ' 910.

9. וכן פירש הרמב"ן: "אליך שיעשו כן במדבר ואחרי כן יצוה שתהיה לבני ישראל ולגור לחוקת עולם", ור' גם בספרי במדבר פ' קכג: "אליך שתהא גיבור לדבר" ור' פרה פ"ג מ"ה: "הראשונה עשה משה".

אחד שתי מסורות. על ר' יצחק זו של לוליוס בר טברני חו של ר' עזריה¹⁰, ועל ר' יוסי בר' חנינא זו של ר' עזריה ור' אחא¹¹.

ב. אמרה פגה

ב"ר מט, ט, הוצ' תיאודור-אלבק עמ' 509. "אמר ר' לוי שני בני אדם אמרו דבר אחד אברהם ואיוב, אברהם אמר חלילה לך [מעשות כדבר הזה] להמית צדיק עם רשע. איוב אמר אחת היא על כן אמרתי תם ורשע הוא מכלה (איוב ט, כב). אברהם נטל עליה שכר, איוב נענש עליה. אברהם אמרה ביישוב. איוב אמרה פגה אחת היא".

הנוסח שבפנים מאושר על ידי רוב כה"י והטוב שבהם כ"י ו. בכ"י פריס ואוקספורד א', וכן בפ"י ב"ר המיוחס לרש"י, כ"י אוקספורד (ר²), נמצא: אכלה פגה. בכ"י אוקספורד² ובילקוט דפ' ויניציא נמצא: אברהם אמרה בישולה. תיאודור שם הע' 2 מביא מתוך פ"י כ"י של ב"ר "בספרי" כתי' זה הלשון אברהם אכלה בישולה איוב אכלה פגה, והוא מעיר "ונכונה זו הגי' בישולה וכי' פגה וכי", והוא מסתמך על התנחומא מהדו' בוכר וירא ז עמ' 89, "אלא איוב בלע פגה אברהם אכלה בישולה"¹². אבל דוקא גי' נוחה זו מעלה את השאלה, אם בכמה עדים לא הוגה הב"ר על פיה. שלבי התיקון עדיין ניכרים. בראשונה שונתה הלשון התמוהה "אמרה פגה" לשגורה "אכלה פגה", ואח"כ הגיהו גם את המלה "ביישוב" ל"בישולה" – בישולה, ולא ראו טעם להשאיר "אמרה בשולה", והשלימו את המקבילה ל"בלעה בשלה" (כ"ה בתנחומא הרגיל) או ל"אכלה בשלה". יתר על כן המשל "אכלה בשלה" על אברהם ו"אכלה פגה" על איוב אינו תואם את דבריהם. אברהם נוקט לשון שאלה "האף תספה צדיק עם רשע" ומצרף לשון בקשה "חלילה לך וגו'", ואיוב נוקט לעומת זאת לשון אפודיקטית ברורה ובשלה: "אחת היא".

את לשונו של אברהם תואם התיאור "אברהם אמרה ביישוב", כלומר נימק את דבריו, נתן טעם להם מתוך רצון לשכנע. שימוש דומה של "ביישוב" מצוי בעוד שלושה מקומות בבב"ר¹³. אבל מהו "איוב אמרה פגה"? נראה ש"פגה" זו

10. ועליו כמוסר דברי ר' יצחק ר' באכר שם עמ' 442.

11. מהדורת מגדלבוים, עמ' 73. ההבטחה למשה מפי הקב"ה היושב ועוסק בפרשת פרה ואמר הלכה בשם ר' אליעזר: "חייך שהוא מחלצוך" רמוזה אף היא ב"אליך". במידה מסוימת יש כאן מוטיב מקביל לדרשה הראשונה "לך אני מגלה עסקי פרה". ועל ר' אחא כמוסר דברי ר"י חנינא, ר' באכר, שם עמ' 447.

12. על השפעת התנחומא על כה"י של ב"ר ר' במבואו של ח' אלבק עמ' 109, ועל היחס שבין כ"י אוקספורד ב' וא' ר' שם עמ' 112, והלשון "אכלה פגה" ייתכן שהושפעה מהבבלי סנהדרין קז ע"א.

13. ציונו על ידי תיאודור שם הע' 5. ור' יר' נדרים פ"א ה"א, לו ע"ד, "מתוך

אינה אלא מלה יוונית *ἡγετης* בהוראת חזק, קבוע, חד-משמעי¹⁴. ואין מלה זו אלא פירוש ללשונו של איוב "אחת היא".

ג. עומדים במים

פסיקתא רבתי כא, קה ע"ב: "[אנכי] אמר רבי שמעון בן יוחי אינך אין אתה עומד במימיו". רמא"ש הגיה בעקבות הרא"ז מרגליות במקום "אינך" – "אנך", ובמקום "במימיו" – "בטימיו", אבל גם הגהה זו לא העלתה ארוכה למאמר. מאז מצא מנחם זולאי¹⁵ את הביטוי "עמד במימיו" שכיח הרבה בפיוטי ניני, ומאז העיר ש' ליברמן על דבריו, שהוא נמצא גם במדרשים, כגון בפסיקתא דרב כהנא קז ע"ב (כעת: במהד' מנדלבוים עמ' 219) "א"ר ברכיה הכהן ברבי, כמחנה הלויים שצפה הקב"ה שאין עומדין במימיהם, אלא שבטו של לוי", ואין "עומדים במימיהן" אלא "עומדים באמנותם", וכך הבינו אותו סופרים של כתבי יד שהחליפו את הלשון הסתומה בלשון ברורה¹⁶. אבל עדיין אנו צריכים לפירוש המאמר של רשב"י בפסיקתא רבתי. ואמנם טרח עליו ועמל בו הרבה י' ווארטסקי ז"ל¹⁷. הוא מצא במדרש הגדול לשמות (מהד' מ' מרגליות, עמ' ת') את הנוסח "ד"א אנכי אנכי ה' אלהיך, תאני ר' שמעון בן יוחאי אינו אם אין אתה עומד במימך", והגיה בצדק "אינו" ל"אינך", אבל מלה זו לא מצא לה ביאור זולת הצורה: "אינך", צורת הפועל אנך בעתיד. ועל כוונת רשב"י בדרשתו הוא כותב: "הקב"ה אמר אעשה אניכה אם אין אתה עומד במימך, כיורה מקולקלת ומונקבת שאינה עומדת במימיה ואונכים אותה באונך, כדי להחזירה לתיקונה כל"י איסר, אם אין אתה עומד בצדקתך". ומתוך כך הגיע להצעת פירוש נוסף למליצה "עומד במימיו". זולאי סבר, שמקורה "בציור הממשיל את התרבות למים: אין מים אלא תורה... עומד במימיו היינו דבק בתורתו ובתרבותו. בא ווארטסקי והוסיף מקור בדיבורם של אנשים פשוטים המשתמשים ביורות. הוא מושאל לאדם הנאמן בצדקתו ואינו חוטא, "כשם שיורה טובה עומדת במימיה ואינה מאבדת אותם דרך נקב או נקבים".

אין צריך להרבות בדברים, כדי להוכיח את מידת הדוחק שבדברי החכם הזה, הן בהסברה של מאמרו של רשב"י והן במליצה "עומד במימיו". צדק בכך, שלא מצא סיפוק בהסברו של זולאי. מדוע דווקא "עומד במים" הוא

ישוב נדר – הוא ניגוד ל"נודרין מתוך הקפדה".

14. ר' Liddel & Scott עמ' 1400 ערך *ἡγετης* ושם עמ' 1299 ערך *ἡγετης* IV,

ור' ש' קרויס Lehnwörter עמ' 420 ובהערותיו של עמנואל לעף שם.

15. ידיעות המכון לחקר השירה העברית כרך ו', עמ' רכז-רכיח והערת הר"ש ליברמן שם עמ' רכז. הרב מ' כשר הביא את דבריו בתורש כט"ו השלמות עמ' רכט.

16. כ"י כרמולי של הפסידר"כ, תנחומא הרגיל אות י"ב.

17. שיורי לשון מגזי המדרש, סיני ש"כ, תשי"ז עמ' רכג-רכז.

ביטוי לנאמנות? נראה לי שלא הושם לב לעובדה שבכל המדרשים מלבד פסיקתא רבתי – שבהם מופיעה המליצה 'עמדו במימהם' – המדובר בשבט לוי. ומה נאמר בשבט לוי? 'ויעמד משה בשער המחנה ויאמר מי לה' אלי ויאספו אליו כל בני לוי ויאמר להם כה אמר ה' אלהי ישראל שימו איש חרבו על ירכו...'. (שמות לב כו-כו). 'עמד במים'. פירושו עמד בלי פחד ויראה, והוא הניגוד ללשון המקרא 'כל ברכים תלכנה מים' (יחזקאל ז, יז; כא, יב); ובתרגום: 'כל רכוביא יתאשדן מיא'¹⁸; ובלשון חכמים: 'שמע קול הגפת תריסים ונבעת... ומים יורדים בין ברכים' (ספרי דברים פי' קצ"ב), 'שמע קול קרנות והרתיע... ומים שותתין לו על ברכיו' (סוטה מד ע"ב). מי שאינו נרתע ואינו נבעת, 'עומד במימיו'. הלוחם ללא פחד הוא נאמן. יניי משתמש כבר במליצה 'עומד במימיו' בהוראתה המשנית.

לפני שנבוא כעת לפרש את דרשתו של רשב"י, נביא את גרסתו בכ"י פרמה 1240: 'תני ר' שמע' בן יוחי אינך את עומד במימך'. אחרי המלה 'אינך' נשמטה המלה 'איך', שנשמרה בדפוס פראג. ושיעורו של המאמר הוא: 'אינך! אין את עומד במימך'. כלומר, אם אינך¹⁹ מקבל את התורה, אין אתה עומד בשקט ובלי פחד אלא אתה מתמוגג. רשב"י דרש אפוא דרשה זו באותה דרך כמו חברו ר' נחמיה 'אין לשון הזה אנכי אלא לשון אימה ולשון יראה'²⁰. לשם כך הפך את האותיות 'אנכי' ל-'אינך'. סיוע לפירושי נמצא בדרשה אחרת בפסיקתא רבתי צט ע"ב: '... משמים השמעת דין ארץ יראה ושקטה (תהלי' ו, ט)... אמר רבי חייא בר אבא בשם ר' יוחנן אם יראה למה שקטה ואם שקטה למה יראה. אלא אמרה הארץ, שמא תאמר אין ישראל מקבלים את התורה ואני חוזרת למימי כמה שהייתי, דאמר רבי אחא נמוגים ארץ וכל יושביה אנכי תיכנתי עמודיה סלה (תהלי' עה, ד), כבר היה העולם מתמוגג והולך, אילולי שעמדו ישראל לפני הר סיני ואמרו כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע (שמות כד, ז) כבר היה העולם חוזר לתוהו'²¹.

18. רש"י פי' ביחזקאל ז 'תלכנה מים, מויעת אימה'; וברד"ק שם: 'על דרך משל שלא יהיה בהם כח מרוב הבהלה' ובפי' לפרק כא: 'שינעו ויועו מרוב הבהלה'. ור"א מבלנצי, מהד' פוננסקי: 'תמסינה כענין וימס לב העם ויהי למים' (יהושע ז, ה).
19. וכך פירש כנראה גם בעל מדרש הגדול: 'אינך אם [אינך] אין אתה עומד במימך'. ואחרי שתיקנו את ה-'אינך' הראשון ל-'אינו', הושמט גם השני, ור' בח"נ במהדור' מרגליות.

20. ובפס"ר שם קו ע"א מובאת דרשה אחרת בשם רשב"י כשיטת ר' יהודה 'תני ר' שמעון בן יוחי אין אנכי אלא לשון ניהומים היך כד"א אנכי ה' אלהיך, אנכי אנכי הוא מנחמכם'.

21. ר' ב"ר סו ב, עמ' 745 ובמקבילות שצוינו שם.

4. מערערין - בודקין

ב-עברית וארמית נוסח שומרון²² כרך ג, ספר ב, עמ' 141, הע' 86, מעמיד בן-חיים על כך, שהתרגום השומרוני נתפרשה לו התיבה 'מים מאררים' כנזורה משורש 'ערער' (העין כבר לא הייתה נהגית בו), והוא פירושו - 'חקירה ובדיקה'. בן-חיים מוסיף: 'זכולם יהא רחוק להניח, שבסוטה פ'ג מ'ג התכוונה המשנה בביטוי מערערים (ג'א מרערעין) אותה, לחקירה ובדיקה ממש, ולא לגרור. ר'ל: משאמרה 'איני שותה' ונמחקה המגילה בודקים אותה ע"י שמשקים (ומשקים עם 'וי' הפירושו)... על כל פנים מה ששינו בתוספתא סוטה פ"ב ה"ב: אפילו תקלקל לאחר עשרים שנה המים היו מתרערעין (ג'א: מתעררין) עליה, מונע לפרש ערער בענייני סוטה כלשון גרור, ומחייב לפרשו כלשון בדיקה'. אמנם נכון הדבר, שקשה לפרש במשנה 'מגרורים את המים לתוך פיה'²², כי 'מערערים אותה' משמע את האישה ולא את המים, אבל גם פירושו של בן-חיים 'בודקים אותה ע"י שמשקים' אינו אפשרי, שכן בדיקה ע"י השקאה הוא דינה של כל סוטה, ולא דווקא של זו האומרת 'איני שותה' אחרי שנמחקה המגילה. הצורה 'מתעררין עליה' או 'מתעוררין עליה' שבתוספתא שוב דינה שונה.

ברור ש-מערערין היא פעולה קודמת להשקאה. ועל משמעותה ניתן לעמוד מתוך הברייתות. בספרי ווטא, עמ' 236 נאמר: 'והשקה את האשה על כרחה, ר' אליעזר אומר מכין אותה ברחבו של סייף ומערערין אותה ומשקין אותה על כרחה'. בתוספתא סוטה פ"ב ה"ג עמ' 294 בכ"י ערפורט: 'נמחקה מגילה ואמרה איני שותה מרערעין אותה ומשקין בעל כרחה, ר' יהודה אומר בצבת של ברזל היו פותחין את פיה מדדין אותה ומשקין אותה בעל כרחה'; ובהמשך בדברי ר' עקיבא, החולק ואומר: 'יכולה היא שתחזור בה עד שתקרב מנחתה [קרבה מנחתה] ואמרה איני שותה מדדין אותה ומשקין אותה בעל כרחה'. אמנם בדפוס ובכ"י וינא של התוס' הנוסח הוא במקום 'מדדין' - 'מערערין', אבל אם אין להעדיף את הגי' 'מדדין', הרי לפחות דינה כפירוש, ולפירוש דומה התכוון בעל תוספות יום טוב: 'מערערים לשון ערער תתערער, (ירמ') נא, נח'; וכן פירש בעל מלאכת שלמה: 'פי' משברין ומכין אותה עוררו

22. ר' ח' אלבק, סדר נשים עמ' 240. רש"י וגם הרמב"ם לא פירשו את הביטוי 'מערערים אותה' שבמשנה, ורק את לשון הברייתא בבבלי סוטה יח ע"ב 'לכשתטמא מים מערערין אותה ובודקין אותה' פרש"י שם ד"ה מערערין: 'חוזרין לה לתוך גרונה כאדם הנחנק ע"י משקה נראה כעושה ערער והוא לשון זעקת שבר יעצרו (ישע' טו)'. בתוספתא פ"ב ה"ב עמ' 294 הלשון הוא: 'אפילו תקלקל לאחר עשרים שנה היו היה מתרערעין עליה ש' מנחת זכרון מזכרת עון' כן בכ"י ערפורט, אבל בכ"י וינא ובדפוס: מתעררין עליה, אולי 'מתעוררין עליה' והיא דרשה 'מזכרת עון'.

ארמונותיה (ישעיה כג, יג) תִּי פגרו ברייתהא. ערעור זה, שפירושו, מדדין, שוברין ומכין, אינו אלא סוג בדיקה, כשם שהוראתו המקורית של 'בדק' היא 'חתך, שבר'²³, והן שיטות הבדיקה הקדומות²⁴, שעדיין לא פג תוקפן בעולם.

23. ור' יר' סוטה פ"ג ה"ג, יח ע"ד 'מערערין אותה ומשקין אותה על כרחה, למה שגרמה לשם שיימחק' ו'בדק' קרוב הוא ל'ובתקוך' בחרבותם- (יחזקאל טז, מ) ור' על הוראת 'בדק' פתק והאשורית *bātāqum* במאמרו של יונה גרינפלד *HUCA, Lexicographical Notes*, XXIX, 1958, עמ' 220 ואילך.

24. *Römisches Strafrecht*, Th. Mommsen, עמ' 407 הע' 4 ושם עמ' 408 הע' 2. הנאמן רב שר שלום המפרש את דברי ר' יהודה בבבלי יט ע"ב 'כלבוס של ברזל מטילין לתוך פיה' מתאר כנראה כלי שהיה ידוע בזמנו. ר' ערוך ערך 'כלבוס' ואוצר הגאונים לסוטה, עמ' 239.

להערה 18 :

וראה ב"ר פס"ה יט, עמ' 732 : „אמר ר' הושעיה, בשעה שאמר יצחק גשה נא ואמשך, נשפכו מים על שוקי יעקב ורפא לבו כשעוה, וזימן לו הקב"ה שני מלאכים, אחד מימינו ואחד משמאלו, והיו אווזין במרפקו כדי שלא יפול". וראה במקבילות שצוינו שם בהערה 4.

א"א אורבך

ממדרש ולפיוט ולשירת הספרדים

כשחבר הבית השני, עמדו אותה שעה חכמי ישראל בעצם חיבור המשנה ומדרשי ההלכה, והיו דורשים את המקרא ומדייקים בכתובים וממציים את תוכנם ולומדים מהם הלכות. מכוח המעשה הרב הזה נעשתה שיטתם בדרישת הכתובים לדרך כוללת של הרצאת דברים לומר בה לא רק עניינים שבהלכה, אלא גם דברים שבהגיון הלב¹. וכשהוצרכו לקונן על החורבן, מה כלי ספרות היו בידם לומר בהם את קיוניהם? אלו כלי מדרש שנעשו בידיהם יפים לשמש גם את הרגש. וכמה דרכים של מדרש היו בידם; אחת מהן היא הדרך של דבר והיפוכו, שהדרשן נוטל פסוק ומקביל לו פסוק אחר ההפוך ממנו, וכן הוא עושה בכמה מקראות, מקרא וכנגדו מקרא שהוא היפוכו, וחורום כולם במחרות אחת. וכל זה למה? בשביל לחלק בין שני עניינים ובשביל להגיד כמה הפוכים הם. זה כללה של הדרך, ופרטיה נתבארו בחיבור "מחצבתן של צורות הפיוט" בפרק החמישי ממנו, הקרוי "דבר והיפוכו"².

כשנתעורר הדרשן לקונן על החורבן, נסתכל במקרא וראה שני פרנסים שעמדו לישראל, זה יצא עמהם מן הגלות וזה יצא עמהם אל הגלות, משה יצא עמהם ממצרים לילך לארץ ישראל, וירמיהו יצא עמהם מארץ ישראל אל גלות בבל. ושניהם אמרו דברים, ובלשון שאמר זה אמר זה, אלא שזה אמר דברים של נחת וקורת רוח, וזה אמר דברים של צער ומפח נפש. עמד המקונן ודרש, בילקוט שמעוני לאיכה רמז תתרכ"ו:

בוא וראה

משה מקלסם במי יתן שנא' (דברים ה, כו): מי יתן והיה לבכם זה להם וירמיה אמר (ירמ' ה, כג): מי יתן ראשי מים. וכיון ששם המקונן אל לבו את צרת החורבן וראה כמה גדולה הייתה, ביקש להרבות בעגמת נפש, נסתכל בשעה שכנגדה ההפוכה ממנה, כשיצאו ישראל ממצרים ששעה טובה הייתה, מיד נקשרה קינה בלבו, ועמד ודרש מה שאמר ירמיהו כשיצאו ישראל מירושלים, וכנגדו מה שאמר משה כשיצאו ישראל ממצרים, שלשונותיהם דומים אלה לאלה וענייניהם הפוכים; כאן ישועה ושמחה וכאן פורענות וצער, וזה גופה של הקינה.

1. עיין במאמר "מחצבתן של צורות הפיוט", ידיעות המכון לחקר השירה העברית כרך שביעי, הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב תשי"ח, מבוא עמ' 3-10. ועיין עוד במאמר "מקורה של תפילת שמונה עשרה", תרביץ כרך ל"ג (תשכ"ד) חוב' א' תשרי עמ' 36.
2. עיין במאמר הנ"ל עמ' 68-80.

אמר דניאל (ב', כא) והוא מהשנא עידניא וזמניא –

כְּשֵׁי־צֵאוּ יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם אָמַר מֹשֶׁה וַיֹּשַׁע ה' בַּיּוֹם הַהוּא אֶת יִשְׂרָאֵל (שמות יד, ל)
וְכִשְׁיֵצְאוּ יִשְׂרָאֵל מִירוּשָׁלַיִם אָמַר יְרֵמְיָה נִתְּנִי ה' בְּיָדִי לֹא אוֹכַל קוֹם (איכה
א, יד)

כְּשֵׁי־צֵאוּ יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם אָמַר מֹשֶׁה הִיְתָה יְהוּדָה לִקְדָּשׁוֹ יִשְׂרָאֵל מִמְּשֻׁלוֹתָיו
(תהל' קיד, ב)

וְכִשְׁיֵצְאוּ יִשְׂרָאֵל מִירוּשָׁלַיִם אָמַר יְרֵמְיָה סוּרוּ טֹמֵא קְרָאוּ לְמוֹ סוּרוּ סוּרוּ
וְגו' (איכה ד, טו)

5 כְּשֵׁי־צֵאוּ יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם אָמַר מֹשֶׁה הֵימָּה רָאָה וַיִּגַּס הִירְדֵּן יֹסֹב לְאַחֲזֹר (תהל'
קיד, ג)

וְכִשְׁיֵצְאוּ יִשְׂרָאֵל מִירוּשָׁלַיִם אָמַר יְרֵמְיָה עַל נְהָרוֹת בָּבֶל שָׁם יִשְׁבּוּ גַם בְּכִינוֹ
(תהל' קלז, א)

כְּשֵׁי־צֵאוּ יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם אָמַר מֹשֶׁה הֶהָרִים רָקְדוּ כְּאִילִים (תהל' קיד, ד)

וְכִשְׁיֵצְאוּ יִשְׂרָאֵל מִירוּשָׁלַיִם אָמַר יְרֵמְיָה רֵאִיתִי אֶת הֶהָרִים וְהֵנָּם רוֹעִשִׁים
(ירמיה ד, כד)

כְּשֵׁי־צֵאוּ יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם אָמַר מֹשֶׁה זֶה אַרְבַּעִים שָׁנָה ה' אֱלֹהֶיךָ עִמָּךְ לֹא חִסְרָת
דָּבָר (דברים ב, ז)

10 וְכִשְׁיֵצְאוּ יִשְׂרָאֵל מִירוּשָׁלַיִם אָמַר יְרֵמְיָה עוֹלָלִים שָׂאֲלוּ לֶחֶם פּוֹרֵשׁ אֵין לָהֶם
(איכה ד, ד)

כְּשֵׁי־צֵאוּ יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם אָמַר מֹשֶׁה וּבִמְדַבֵּר אֲשֶׁר רֵאִיתָ אֲשֶׁר גִּשְׁאֵךְ ה' אֱלֹהֶיךָ
כֹּאֲשֶׁר יֵשֵׁא אִישׁ אֶת בְּנוֹ (דברים א, לא)

וְכִשְׁיֵצְאוּ [יִשְׂרָאֵל] מִירוּשָׁלַיִם אָמַר יְרֵמְיָה הַשְׁלִיךְ מַשְׁמִימִים אַרְץ תַּפְאֶרֶת
יִשְׂרָאֵל (איכה ב, א)

כְּשֵׁי־צֵאוּ [יִשְׂרָאֵל] מִמִּצְרַיִם אָמַר מֹשֶׁה וְאַתָּם הַדְּבָקִים בַּה' אֱלֹהֵיכֶם חַיִּים וְגו'
(דברים ד, ד)

וְכִשְׁיֵצְאוּ [יִשְׂרָאֵל] מִירוּשָׁלַיִם אָמַר יְרֵמְיָה דְּבַק לִשְׁוֹן יוֹנָק אֵל חֲכוּ בְּצִמָּא
(איכה ד, ד)

15 כְּשֵׁי־צֵאוּ [יִשְׂרָאֵל] מִמִּצְרַיִם אָמַר מֹשֶׁה וְעֹנֵן ה' עָלֵיהֶם יוֹמָם (במדבר י, לד)

וְכִשְׁיֵצְאוּ [יִשְׂרָאֵל] מִירוּשָׁלַיִם אָמַר יְרֵמְיָה סִכּוּתָהּ בַּעֲנֵן לֶךְ מִעֲבוּר תַּפְלָה
(איכה ג, מד)

כְּשֵׁי־צֵאוּ [יִשְׂרָאֵל] מִמִּצְרַיִם בְּשִׁירָה יֵצְאוּ שְׁנֵאֲמַר אוֹ יִשִּׁיר מֹשֶׁה וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת
הַשִּׁירָה (שמות טו, א)

וְכִשְׁיֵצְאוּ [יִשְׂרָאֵל] מִירוּשָׁלַיִם בְּבִכְיָה יֵצְאוּ שְׁנֵאֲמַר בְּכָה תִּבְכֶּה בְּלִילָה
וּדְמַעְתָּה עַל לַחִיָּה (איכה א, ב)

קינה זו סימנה עליה, שהיא עשויה כמעשה הפייטנים הראשונים, שהיו חוזרים מקראות מן התורה לגביאים ולכתובים³. המקונן הדרשן אומר מאמריו בסגנון של פרוזה, אבל בדוגמה קצובה של דבר והיפוכו: כשיצאו ישראל ממצרים אמר משה כך וכך וכנגד זה כשיצאו ישראל מירושלים אמר ירמיה כך וכך. הוא מקביל ישראל כנגד ישראל, ומקביל יציאה כנגד יציאה שנראות לכאורה שוות, ואינן אלא זו היפוכה של זו, שיציאה זו הייתה מן הגלות והשיעבוד ויציאה זו הייתה מארץ ישראל, מן החירות. ואמר הדרשן "ירושלים", משום שהיא סימן וסמל לארץ ישראל כולה ולחירות עם ישראל, כמו שמצרים סמל ואות לגלות ולעבדות, ועוד שהשם "ירושלים" סופי קולותיו דומים לשם "מצרים". ועוד העמיד הדרשן את משה כנגד ירמיה, שהיו מעשיהם הפוכים, כמו שאמר ינאי בשבעתא לשבת דברי ירמיהו: "דברי איש נביא"⁴:

מִשָּׁה מִמְצָרִים מַעֲלָה וִירְמְיָהוּ מִבֵּית מִקְדָּשׁ מַגְלָה

זה אומר דברי שירה ושמחה, וזה אומר דברי קינה ותמרורים. ומכל מקום טבע של מדרש טבוע בסגנון הקינה, שהעמיד הדרשן את ענייני קינתו על האמירה, והוא משתמש בלשונות "משה אמר" ו"ירמיה אמר", שהוא דרך מדרש. הפייטנים שעמדו לאחר הפייטנים הראשונים לא בראו את פיוטם בריאה חדשה, אלא קיבלו מן הפייטנים הראשונים וקשרו לפיוטים הקדמונים את חידושי ימיהם^{4א}. על פי הקינה הזאת עשה פייטן, ששמו אינו ידוע, את קינתו "אש תוקד בקרבי"⁵. כשם שהמקונן הדרשן מקביל שעה כנגד שעה, שעת יציאת מצרים כנגד שעת היציאה מירושלים וכיוון לכך את הפסוק מדניאל ב, כא: והוא מהשנא עדניא חמניא, שרשמו בראש קינתו, גם הפייטן מקביל את שתי השעות הללו זו לעומת זו, אבל עיבדה וכתבה כפי דרכו. וזה לשון תחילת הקינה:

אֵשׁ תִּקְדַּד בְּקִרְבִּי	בַּעֲלֹתִי עַל-לִבִּי	בְּצִאתִי מִמְצָרִים
וְקִינִים אָעִירָה	לְמַעַן אֲפִירָה	בְּצִאתִי מִירֻשָּׁלַיִם
אֲזַיְשִׁיר מִשָּׁה	שִׁיר לֹא יִנָּשֶׂה	בְּצִאתִי מִמְצָרִים
וְיִקְוֶנָּה יִרְמְיָה	נָהָה נָהָה נָהָה	בְּצִאתִי מִירֻשָּׁלַיִם

3. עיין קהלת רבה פרשה ז' לפסוק ח': טוב אחרית דבר.

4. פיוטי ינאי, מלוקטים מתוך כתבי הגניזה ומקורות אחרים ויוצאים לאור על ידי מנחם זולאי, הוצאת שוקן ברלין תחר"ץ, עמ' רפז-רפח.

4א. כיוצא בזה מצינו לקינה הכתובה באיכה רבה פרשה א' ס"י כג: "וכן את מוצא שכל נבואות קשות שנתנבא ירמיה על ישראל הקדים ישעיה ורפאן, והיא מובאת באיכה רבתי מהדורת באבער דף כ"ט ע"א, ובפסיקתא רבתי מהדורת איש שלום פסיקתא נחמו דף קלט ע"ב. וע"ש בהערה כ"ז. והיא מעובדת עיבוד פיוטי שנוספה עליה חרוז בכ"י אוקספורד

2852/1

5. דוידסון, א, 7736.

בְּצִאתִי מִמִּצְרַיִם	וְשָׁכַן הָעֵנָן	5 פִּתֵּי הַתְּכוּנָן
בְּצִאתִי מִירוּשָׁלַיִם	עָלִי בַּעֲנָנָה	וַחֲמַת אֵל שָׁכְנָה
בְּצִאתִי מִמִּצְרַיִם	וּכְחוּמָה קָמוּ	נָלִי יָם הַמָּוֶה ⁶
בְּצִאתִי מִירוּשָׁלַיִם	עַל רֹאשֵׁי צָפוֹ	יִדְּוֹנִים ⁷ שָׁטְפוּ

שייכותה של הקינה הזאת אל הקינה העתיקה "כשיצאו ישראל ממצרים" הכתובה במדרש אינה רק מצד כלל המבנה, אלא גם מצד הפרטים. הפייטן נטל את טורי הקינה העתיקה ויסד עליהם, כמעט על כולם את טוריו שלו. יש שכיוון דבריו לתוכן טורי המדרש, ויש שכיוונם רק לנושא שלהם ושינה מתוכם, ועוד הוסיף עליהם כהנה וכהנה כדי השלמת אל-ף-ביית, שהוא עיקר מידת התכנית הנהוגת בפיוט. ובשביל לברר את זיקתו של הפיוט האחרון אל הקינה העתיקה, הריני מביא בזה את דבריהם אלה כנגד אלה, אבל לא שמר הפייטן על סדר טורי המדרש לסדר על פיהם את דבריו, כי הקדים בהם את המאוחר ואיחר את המוקדם, הכול לפי צורך פיוטו. וזה לשון הדברים:

"כשיצאו ישראל ממצרים"

29. נַעֲרֹף מִלְחָמָה

וְה' שָׁמָּה

בְּצִאתִי מִמִּצְרַיִם

"כשיצאו ישראל ממצרים"

1. כְּשִׁיִּצְאוּ יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם אָמַר מֹשֶׁה

וַיֹּשַׁע ה' בַּיּוֹם הַהוּא וּג'

2. וּכְשִׁיִּצְאוּ יִשְׂרָאֵל מִירוּשָׁלַיִם אָמַר יְרֵמְיָה

נִתְּנִי ה' בְּיָדִי לֹא אוֹכֵל קוֹם

28. נְבוּכַדְנֶצַּר

וְאֲדַרְיָאנוֹס הַצָּר⁸

בְּצִאתִי מִירוּשָׁלַיִם

3. כְּשִׁיִּצְאוּ יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם אָמַר מֹשֶׁה

הִיטָה יְהוּדָה לְקִדְשׁוֹ

39. קִדְּשָׁה וְנִבְּרָה

וְשָׁכְנָה נִרְאָה⁹

בְּצִאתִי מִמִּצְרַיִם

6. מחזור וולצבאך: רְמוֹ.

7. כך הגרסה בספר התכלאל שהועתק בידי ר' שלום בן יחיא קרח, ירושלים התשכ"ד, דף מ"ט ע"א. ובמחזור וולצבאך תקמ"ד: יְדוֹנִים. ובתכלאל עם פירוש עץ חיים ירושלים תרנ"ד: מים. ובמחזור רומא עם מבוא שד"ל ליוורנו תרל"א: מים יְדוֹנִים, ובכ"י מחזור גירנברג: יְדִידִים. וגרסת יְדוֹנִים נראית לי עיקר גם מצד העניין, וגם מצד המשקל, שעל ידי כך תעמוד הצלעית על ה' הברות, שהוא המשקל של רוב הצלעות של הקינה.

8. מחזור רומא: הצר (קיסר). מח' וולצבאך: קיסר. ובתכלאל עם פירוש עץ חיים: ונבוכדנצר הרע, ואדריאנוס הרשע. ובתכלאל כ"י הנ"ל: נבוכדנצר, (בלי וי-ו).

9. תכלאל ע"ס ע"ח: נִרְאָה.

4. וְכָשִׁיצְאוּ יִשְׂרָאֵל מִירוּשָׁלַיִם אָמַר יְרֵמְיָה
סוּרוּ טָמֵא קְרָאוּ לָמוֹ וְגו'
40. גִּזְלָהּ¹⁰ וּמוֹרָאָהּ¹¹
וְרוּחַ הַטְּמָאָה¹²
בְּצִאתִי מִירוּשָׁלַיִם
5. כְּשִׁיצְאוּ יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם אָמַר מֹשֶׁה
הֵיכָן רָאִה וַיֵּס וְגו'
7. גִּלְיָהּ הָמוֹ
וְכֹחוּמָה קָמוֹ
בְּצִאתִי מִמִּצְרַיִם
6. וְכָשִׁיצְאוּ יִשְׂרָאֵל מִירוּשָׁלַיִם אָמַר יְרֵמְיָה
עַל נִהְרוֹת בָּבֶל שֶׁם יִשְׁבְּנוּ וְגו'
8. יִידוּנִים שְׁטָפוּ
עַל רֹאשֵׁי צָפוֹ
בְּצִאתִי מִירוּשָׁלַיִם
12. קְרוֹא¹³ אֶל אֶבֶל
עַל נִהְרוֹת בָּבֶל
בְּצִאתִי מִירוּשָׁלַיִם
9. כְּשִׁיצְאוּ יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם אָמַר מֹשֶׁה זֶה אַרְבַּעִים
שָׁנָה ה' אֱלֹהֶיךָ עִמָּךְ לֹא חָסַרְתָּ דָּבָר
9. דָּגָן מִשְׁמֵי¹⁴
וְצוּר יוֹזֵב מֵיָם¹⁵
בְּצִאתִי מִמִּצְרַיִם
12. וְכָשִׁיצְאוּ יִשְׂרָאֵל מִירוּשָׁלַיִם אָמַר יְרֵמְיָה
הַשְׁלִיךְ מַשְׁמִים אֶרֶץ תַּפְאֶרֶת יִשְׂרָאֵל
38. אָפֶס הָעוֹר
וְהַשְׁלֵף¹⁶ הַנּוֹר
בְּצִאתִי מִירוּשָׁלַיִם
15. כְּשִׁיצְאוּ [יִשְׂרָאֵל] מִמִּצְרַיִם אָמַר מֹשֶׁה
וַעֲנֵן ה' עֲלֵיהֶם יוֹמָם
5. בֵּיתִי הִתְכַּוֵּן
וְשָׁכַן הָעָן
בְּצִאתִי מִמִּצְרַיִם
16. וְכָשִׁיצְאוּ [יִשְׂרָאֵל] מִירוּשָׁלַיִם אָמַר יְרֵמְיָה
סִכּוּתָהּ בַּעֲנֵן לֶךְ מֵעֲבוּר תַּפְלָה
6. וְחַמַּת¹⁷ אֶל שְׁכֵנָה
עָלֵי כְּעִנְיָה
בְּצִאתִי מִירוּשָׁלַיִם
-
10. תכלאל ע"פ ע"ח: מנאלה.
11. מחזור גירנברג כ"י: ומוראה.
12. ורוח הטמאה, תכלאל עם פירוש עץ חיים ותכלאל כ"י הגיל: וְדוּחַ וְטָמָא.
13. תכלאל עם פירוש עץ חיים: קְרָא. תכלאל כ"י הגיל: קְרוֹא. מחזור וולצבאך ומחזור גירנברג: קורא.
14. מח' וולצבאך ותכלאל כ"י הגיל: דָּגָן שְׁמֵי.
15. מחזור רומא הגיל: ומצור יוזבו מים. מחזור גירנברג: ומצור המים.
16. מחזור רומא: וְהַשְׁלֵף (פִּי הַשְׁלֵף). מחזור וולצבאך: הוֹשֵׁלךְ הַנּוֹר ואפס העור.
17. כ"י מחזור גירנברג: חמת.

17. כְּשִׁיצָאוּ [יִשְׂרָאֵל] מִמִּצְרַיִם בְּשִׁירָה יִצְאוּ
שָׁנְאָמֶר אוֹ יִשִּׁיר מֹשֶׁה וְגו'
3. אוֹ יִשִּׁיר מֹשֶׁה
שִׁיר לֹא יִנָּשֶׂה
בְּצִאֲתִי מִמִּצְרַיִם
18. וְכִשְׁיָצָאוּ [יִשְׂרָאֵל] מִירוּשָׁלַיִם בְּבִכָּה יִצְאוּ
שָׁנְאָמֶר בְּכָה תִּבְכֶּה בַּלֵּילָה וְגו'
4. וַיִּקְוֶן יִרְמְיָה
נָהֶה¹⁸ נָהִי נָהִי
בְּצִאֲתִי מִירוּשָׁלַיִם

אלו הן הראיות מה שיש לדמות את הקינה -אש תוקד בקרבי- אל הקינה -כשיצאו ישראל ממצרים-. אבל המשורר, המחבר של -אש תוקד בקרבי-, שינה הרבה מן הקינה שבמדרש, והעמיד קינה חדשה שהייתה בדוגמת השירים שכבר היו מופלגים מדרך הדרש. המשורר הפקיע את קינתו מן האמירה ועשה אותה תיאור מעשים. אין הוא מספר בפיוטו מה שאמר משה כשיצאו ישראל ממצרים, אלא מה שאירע לישראל בשעת יציאתם, ולא מה שאמר ירמיה בשעה שגלו אלא מה שאירע להם לישראל בשעת החורבן. וכיוון שאין המשורר מביא אמירות אין הוא צריך להביא שם האומרים, ועל ידי כך לא הוזכר את שמות משה וירמיה בקינתו כל עיקר. את דברי התיאור כותב המשורר בלשונו, וכיוון שבינתיים עמד החרוז בעולם חורזו המשורר את דבריו. ועוד יסד המשורר את הפיוט על אל-ף-בית כמנהג הפייטנים. ועוד: בקינה שבמדרש הטורים פותחים בשני נוסחאות, אחד -כשיצאו ישראל ממצרים אמר משה-, ואחד -כשיצאו ישראל מירושלים אמר ירמיה-. הדיבור -כשיצאו ישראל- וכו' האמור בלשון נסתר הוא דרך דרשה וסיפור, והמשורר שינהו ללשון מדבר בעדו -בצאתי-, שהוא דרך תפילה ושיר. וצמצם את הדיבור והעמידו על שתי תיבות: -בצאתי ממצרים-, -בצאתי מירושלים-. ועוד שינה לשון חכמים -כשיצאו- שהוא סגנון פרוזה ותפס תחתיו לשון מקרא: -בצאתי- היפה לשיר. ועוד, שהמשורר האחרון עקר את הדיבור -כשיצאו ישראל- וכו' הבא בראש הטור והעבירו לסופו, ועל ידי כך אף ניתוספה לו כמין חריזה בקינתו: ממצרים - מירושלים. נראה שכך הייתה השיטה של פייטנים, נוסח קבוע הבא במחרוזות של דרשה בראשו, כשהם עושים מן הדרשה פיוט הם מעבירים אותו לסופי הטורים. כן גם מצינו בדרשה של ר' ברכיה שבשמות רבא פרשה ל"ג, ד' שדימה שם את העולם שלמטה אל העולם שלמעלה, שמה שיש בזה יש בזה. וכן אמר: -אתה מוצא כל מה שברא הקב"ה למעלן ברא למטלן-. והרי בזה שלוש המחרוזות הראשונות מדרשתו:

לְמַעַלָן וְבֹל וְעָרְפֶל שָׁנְאָמֶר וְרָאָה מִזְבּוּל קִדְשֶׁךָ. עֲרַפֶּל – וּמֹשֶׁה נָגַשׁ אֶל הָעֲרַפֶּל

18. מח' וולצבאך ותכלאל כ"י הניל: ונהה.

(שמות כ, כא) וכתוב הבעד ערפל ישפוט (איוב כב, יג).
לְמִטָּן או אמר שלמה ה' אמר לשכן בערפל (מל"א ח, יב) וכתוב בנה בניתי בית
זבול לך (שם שם).

לְמַעַלְן שרפים עומדים ממעל לו (ישעי' ו, ב).
לְמִטָּן עצי שטים עומדים (שמות כו, טו).
לְמַעַלְן כְּרוּבִים, שנאמר יושב הכרובים (שם לו, טז).
לְמִטָּן והיו הכרובים (שמות כה, כ) וכו'

דרשה זו עיבדה ינאי, ובעיבודו שינה הרבה ממחרחות דרשתו של ר' ברכיה,
ובכלל שינויי שערך תיבות "למעלן" ו"למטן" ממקומן בראשי המחרחות והניחן
בסוף. והרי דוגמה של שלשה טורים מפיוטו של ינאי, ולפי שהפיוט הגיע לידינו
לקוי אין הטורים באים לפי הסדר. זה לשונו של ינאי:

חָשׁוּב כְּקִבּוּץ כּוֹכְבֵי מַעְלָה	קְרָשִׁים הַנִּקְבָּעִים בְּמִטָּה
נִדְמּוּ לְשִׁבְעַת מַזְלוֹת מַעְלָה	מְנוֹרַת שִׁבְעָה נֵרוֹת מִטָּה
פְּשִׁינַת שׁוֹכֵן מַעְלָה	אֶשׁ[כ] יִנְתֵּךְ בְּמִשְׁכָּן מִטָּה

ושאר העניינים הנוגעים למעשה עיבודו של ינאי שעשה בפיוטו נתבארו
במאמר "מחצבתן של צורות הפיוט" בידיעות המכון לחקר השירה העברית
בירושלים, כרך שביעי, הוצאת שוקן תשי"ח, עמ' 18-26.

הקנה "אש תוקד בקרבי" העשויה על פי דוגמה של המדרש, נעשתה היא
נופה דוגמה לקינות אחרות שנתחברו בדמותה. כגון הקנה "אמונים שוררו בתוך
ים עברו בצאתי ממצרים, בוראם המירו ואחור נזורו בצאתי מירושלים"¹⁹,
שחיברה דוד הלוי, והקנה "אזכרה גנינותי מקדם אותותי בצאתי מציון, דללו
חומותי ונשרפו ארמנותי בצאתי מכנען"²⁰, שחיברה דוד בן אלכסנדר, והקנה
"אסירים בשיר יצאו ואויביהם נכאו בלכתי להר חורב, אז ישיר נמכר על
אדמת נכר והר ציון חרב"²¹ ליחיאל בר יעקב מאייזענבאך.

הקינות שחיברו הפייטנים הקדמונים בתקופת התורה שבעל פה, טבע של
דרשות להן, ונכתבו במדרשים עם שאר דרשות, וכנראה אף היו נאמרות עמהן.
ולפי זה יוסי בן יוסי ור' אלעזר הקליר, שהם מוחזקים אבות הפיוט, אינם
אלא בני תקופה שנייה של הפיוט, תקופת התחדשותו. ומה היה חידושה של
תקופתם? שיצא הפיוט מתחום המדרש ונכנס לתחום התפילה, וקנה לו כלים
חדשים של סגנון ויצר צורה לגופו, ונעשה מקצוע הגדור בגדריו לעצמו. באותה
תקופה הניחו את הקינות העתיקות שהיו יפות לדרשה וחיברו על פיהן קינות

19. ד' א. 5634.

20. ד' א. 2296.

21. ד' א. 6938.

חדשות שהן יפות לתפילה ושמו אותן תחתיהן, והקינות העתיקות נשתיירו במקום הינוחן, במדרש. בני הדורות שלאחר כך שוב לא הבחינו באופיין הפיוטי שלאותן קינות, אלא דנו אותן על פי מקומן שנמצאו כתובות שם, וראו אותן כדרשות לכל דבר. כגון אותה סתם דרשה "כשיצאו ישראל ממצרים" שהבאנו תחילה, וכגון הדרשה של ר' ברכיה על קובלנתו של ירמיהו הנביא שהקביל את ימי משה לימיו, שבימי משה ניתנו לכהנים ברכות לברך את ישראל, ובימיו שלו, אף על פי שכהן הוא וזמנו לו דברי קללה לומר לישראל, והובאה הדרשה בילקוט שמעוני, ירמיה רמז רנ"ח²²: מן הכהנים (ירמ' א, א) אמר ר' ברכיה: אמר ירמ' עשוק שמי בכהנים –

בְּיָמַי מִשָּׁה יִבְרַךְ ה' (במד' ו, כד) וּבְיָמַי וְלוֹקַח מֵהֶם קִלְלָה (ירמ' כט, כב)
 בְּיָמַי מִשָּׁה וְיִשְׁמַרְךְ (במד' ו, כה) וּבְיָמַי אֲשֶׁר לְמוֹת לְמוֹת (ירמ' טז, יג)
 בְּיָמַי מִשָּׁה יֵאָר ה' פָּנָיו אֵלַי (במד' ו, כה) וּבְיָמַי בְּמַחֲשָׁכִים הוֹשִׁיבֵנִי (איכה ג, ו)
 בְּיָמַי מִשָּׁה וַיַּחַנֵּךְ (במד' ו, כו) וּבְיָמַי אֲשֶׁר לֹא אָתָּן לָכֶם חֲנִינָה (ירמ' טז, יג)
 בְּיָמַי מִשָּׁה יֵשָׁא ה' פָּנָיו אֵלַי וְיִשֶּׁם לִךְ וּבְיָמַי כִּי אֲסַפְתִּי אֶת שְׁלוֹמִי מֵאֵת הָעַם הַזֶּה
 שְׁלוֹם (במד' ו, כו) (ירמ' טז, ה)

קינה זו עשויה אף היא כמעשה הפייטנים הקדמונים שהיו חורזים מקראות, וחורזים אותם מן התורה לנביאים, כפי שגדר המדרש את מעשה הפייטנים, בקהלת רבה פרק ז' לפסוק ח'. וקינה זו שימשה תבנית ליניי שעשה על פיה את פיוטו לשבת מתלת דפורענותא²³:

אַזְכִּירָה יָמִים עִם יָמִים

יָמֵי יִרְמְיָהוּ עִם יָמֵי מִשָּׁה

וּבְיָמַי יִרְמְיָהוּ וַתַּחֲבִיבוּ וַיִּנְאִיבוּ	בְּיָמַי מִשָּׁה אֶז כְּנַעַר וַנֶּאֱהָבוּ
וּבְיָמַי יִרְמְיָהוּ בְּטָלָה עֲבוֹדַת עֲרֹף	בְּיָמַי מִשָּׁה בְּטָלָה עֲבָדוֹת פֶּרֶךְ
וּבְיָמַי יִרְמְיָהוּ גְּעוּלִים גָּלוּ	בְּיָמַי מִשָּׁה גְּאוּלִּים גִּנָּאָלוּ
וּבְיָמַי יִרְמְיָהוּ פִּעְבְּדִים פְּבוּלִים יִצְאוּ	בְּיָמַי מִשָּׁה דְּרוֹר חֲרוֹת יִצְאוּ
וּבְיָמַי יִרְמְיָהוּ הִבְקָעָה עֵיר חוֹמוֹת.	בְּיָמַי מִשָּׁה הִבְקָעוּ מֵי תְּהוֹמוֹת

נטל יניי מן המדרש את התבנית ומילא אותה עניין משלו, ועשה בה אל-ף בִּית ותחת חלשונות של הפסוקים כתב דברי פיוט וחרוז בחרוז, כאומנות חפייטנים המעבדים דרשות קדמונים, כפי שראינו למעלה.
 וכאן אנו באים ללמוד דבר בהתפתחות הפיוט ובטבע שירת הקודש הספרדית.

22. דרשה זו מובאת בילקוט שמעוני לאיכה רמז תתקצ"ט בסתם, וקצת שנויי נוסחאות שם. בטור השני מובא מירמ' טז, ב: אשר למות למות. והטור האחרון חלוק לשניים: בימי משה ישא ה' פניו (במדבר ו, כו) ובימי אשר לא ישא פנים לזקן (דברים כח, ג) בימי משה יושם לך שלום (במדבר ו, כו) ובימי כי אספתי את שלומי וגו' (ירמ' טז, ה).
 23. פיוטי יניי, מהדורת זולאי עמ' רצ"ה.

משוררי ספרד אף על פי שחידשו הרבה חידושים בשירת הקודש, לא באו לעקור
לנמרי את דפוסי הפיוטים הקדמונים. העניינים והצורות של הקינות העתיקות,
בדומה לשירים מסוגים אחרים, נכנסו לשירת התקופה הספרדית. אפילו ר'
אברהם אבן-עזרא שערער על פיוטיו של ר' אלעזר הקליר ועל פיוטי ההולכים
בעקבותיו, בפירושו לקהלת ה, א, גם הוא היה ממקבלי הפיוטים הקדמונים
ועשה בדוגמתם. מה אתה מוצא בקינתו של ייני? שהוא מקביל ימי משה כנגד
ימיו של ירמיהו, והקבלה זו עושה צורה בתחילת הטורים. ומה אתה מוצא
בקינה "אש תוקד בקרבי"? שהפייטן מקביל יציאת מצרים כנגד היציאה מירושלים
לגלות, והקבלה זו עושה צורה בסופי הטורים. ור' אברהם אבן-עזרא קיבל
משני הפיוטים, וחיבר את צורותיהם יחד, ועשה קינה בדוגמת שניהם, זו קינתו
"אחי שמעו נא לי, אזכיר בהרים קולי"²⁴. וחלוקת הטור לשלש צלציות הרי
זה כמעשה הפיוט "אש תוקד בקרבי" והרי בזה ארבע מחרוזות ממנו לדוגמא
(טורים 11-18):

וַיֵּצֵא בְּשִׁיר וַנְּבַל ²⁵	עַם מַעֲנֵי סָבֵל	בְּצִאתִי מִמִּצְרַיִם
וְלַעֲבָדוֹת בְּיוֹם אֵיבֵל	הַגְּלִי לְבָבֵל	בְּצִאתִי מִירוּשָׁלַיִם
מִשֶּׁה יִזְכֹּר וְאוֹת ²⁶	הָרָאִי וְנִפְלְאוֹת	בְּצִאתִי מִמִּצְרַיִם
וַיִּרְמְיָהוּ חֶקֶק לְהִרְאוֹת	לִי מְכָאוֹב וְתִלְאוֹת	בְּצִאתִי מִירוּשָׁלַיִם
מִשֶּׁה טָרַם גָּאֵלָה	שָׁח כְּחִצּוֹת ²⁷ הַלֵּילָה	בְּצִאתִי מִמִּצְרַיִם
וַיִּרְמְיָהוּ עַל גִּילָה	בָּכוּ תְּבַכֶּה בְּלֵילָה	בְּצִאתִי מִירוּשָׁלַיִם
מִשֶּׁה בְּשִׁירָה עָרוּכָה	יִשְׁוֹרֵר מִי כְּמָכָה	בְּצִאתִי מִמִּצְרַיִם
וַיִּרְמְיָהוּ מְקוֹנֵן אֵיכָה	וּבָאָה קֶשֶׁת דְּרוּכָה ²⁸	בְּצִאתִי מִירוּשָׁלַיִם

אמרנו בקינתו של ר' אברהם אבן-עזרא, שהיא עשויה בדוגמת קינתו של

24. דיואן לרבי אברהם בן-עזרא וכו' הוציאו לאור ראשונה וכו' עקיבא בן מהר'
יוסף איגר ז"ל, בערלין תרמ"ו (1886), עמ' 70. שער השיר, מהדורת ח' בראדי וק'
אלברכט, לייפציג 1905, עמ' 158-159. קינה זו משונה בצורתה, שיש בה סימן של אל"ף בי"ת
בראשי המחרוזות מא' עד ו', והאותיות ז' ח' וט' חתומות בטורים גופם לאחר השמות משה
וירמיהו, וכאן נפסק האל"ף ב"ת. וממחרוזות ז' ואילך באים השמות משה וירמיה בראשי
הטורים.

25. ונבל, כך הגיהו בשער השיר, ובדיואן: תבל.

26. זכר ואות. כך הגיהו בשער השיר, ובדיואן: זכרו אות.

27. כחצות, תיבה זו הוסיפו בשער השיר, ובדיואן אינה.

28. כך ערכו את סדר שתי הצלעות הראשונות ב"שער השיר". ובדיואן חילוף הסדר:

ובאה קשת דרוכה / וירמיה מקונן איכה. והגיהו את הסדר כך כדי להשוות את הצורה, ויבוא
ירמיה בראש הטור, ויקביל ירמיה למשה. ובסדר שבדיואן מקבילה הדיבור "מקונן
איכה" לדיבור "ישורר מי כמוכה" בצלצית שכנגדו בטור הקודם. ושמא לכך הייתה
כוונת המשורר.

יניי ובדוגמת הקינה "אש תוקד בקרבי". ולא מן הצורה בלבד ראייה לכך, אלא גם מדברי הפיוט גופם; שתי הקינות הללו עשו רושם בקינתו של ר"א אבן-עזרא, ומקצת מדבריהם וענייניהם הומשכו אל קינתו. והריני מביא בזה את דמיונותיהם זה כנגד זה. המחרות של הפתיחה בקינתו של ר"א אבן-עזרא דומה מצד תוכנה ומצד לשונה אל המחרות של הפתיחה בקינה "אש תוקד בקרבי".

אחי שמעו נא לי- לר"א אבן-עזרא
אחי שמעו נא לי
אש תוקד בקרבי
אש תוקד בקרבי
אזכיר בקרים קולי
אזכיר בקרים קולי
בצלתי על לפי
בצלתי על לפי
בצאתי ממצרים
בצאתי ממצרים

2. ואש תוקד בכסלי²⁹
ואש תוקד בכסלי²⁹
ביום רב אפלי
ביום רב אפלי
בצאתי מירושלים
בצאתי מירושלים
למען אזכיר
למען אזכיר

הצלעית "אזכיר בהרים קולי" של ר"א אבן-עזרא קרובה מצד עניינה אל הצלעית "בעלותי על לבי" בפיוט "אש תוקד בקרבי". והדיבור "ואש תוקד בכסלי" נראה כי אמרו אבן-עזרא על פי "אש תוקד בקרבי". והדיבור "בזכרי ביום רב אפלי" שבקינתו של אבן-עזרא נראה אמור על פי "וקינים אעירה למען אזכירה" וכו' שבפיוט "אש תוקד בקרבי". והמחרות השלישית בקינתו של ר"א אבן-עזרא מליצותיה דומות למחרות הרביעית בקינתו של יניי.

אחי שמעו נא לי- לר"א אבן-עזרא
אחי שמעו נא לי- לר"א אבן-עזרא
במי משה גאולים וגאול
במי משה גאולים וגאול
בד משה גאולני
בד משה גאולני
בצאתי ממצרים
בצאתי ממצרים

6. ובזמן אשר געלני
ובזמן אשר געלני
בד ירמיה הגלני
בד ירמיה הגלני
בצאתי מירושלים
בצאתי מירושלים

המחרות של ר"א אבן-עזרא נראית כמעשה הרחבה של המחרות של יניי, לשם השלמת המבנה של הטור שהוא בן שלש צלעות. ולא זו בלבד שיש בקינה "אחי שמעו נא לי" רושם דברי הפייטנים מחברי הקינות, אלא יש בה גם רושם דברי המקונן שבמדרש "כשיצאו ישראל ממצרים", שהובאו בלקוט שמעוני לאיכה רמז תתרכ"ז, והועתקו למעלה.

29. כך הגיהו בשער השיר, ובדיואן: כסלי.

-אחי שמעו נא לי- לר-א אבן-עזרא
 -כשיצאו ישראל ממצרים-
 17. מִשֶּׁה בְּשִׁירָה עָרוּכָה כְּשִׁיִּצְאוּ יִשְׂרָאֵל מִמִּצְרַיִם בְּשִׁירָה יֵצְאוּ שְׁנֵאֲמַר
 יְשׁוּרָר מִי כְמִכָּה אוֹ יִשִּׁיר מֹשֶׁה וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הַשִּׁירָה.
 בְּצֵאתִי מִמִּצְרַיִם

18. וְיִרְמְיָהּ מְקוֹנֵן אִיכָה וּכְשִׁיִּצְאוּ [יִשְׂרָאֵל] מִירוּשָׁלַיִם בְּבִכָּיָה יֵצְאוּ שְׁנֵאֲמַר
 וּבָאָה קָשֶׁת דְּרוּכָה בְּכָה תִּבְכֶּה בְּלֵילָה וּדְמַעְתָּה עַל לַחִיָּה.
 בְּצֵאתִי מִירוּשָׁלַיִם

16. וְיִרְמְיָהוּ עַל גּוֹלָה
 בְּכֹה תִּבְכֶּה בְּלֵילָה
 בְּצֵאתִי מִירוּשָׁלַיִם

שירת -מי כמוכה- שהקינה -אחי שמעו נא לי- מדבר בה, היא היא שירת
 -או ישיר-, שהדרשן מדבר בה, ששם היא כתובה, ודברי הבכי של ירמיהו
 -בכו תבכה בלילה- שבפיוט -אחי שמעו נא לי- הוא הפסוק שהדרשן מביאו בקינתו.
 ומכאן נמצינו למדים, שבתחום שירי הקודש לא זו בלבד שמשוררי ספרד
 הלכו בדרכם של פייטני ארץ ישראל, אלא יש שגם עמדו במעמדם, וכמותם
 עשו את דברי המדרש דוגמה ומקור לשיריהם.

אמרו חכמינו זכרונם לברכה בתענית ל', ב: כל המתאבל על ירושלים
 זוכה ורואה בשמחתה. ובוה יבורך בעל היובל, שיזכה לראות בשמחתה השלמה
 של ירושלים.

משקל מפועל

חומר לדין בפרשת הבינונים הפאסיביים והפרפקטיים בעברית*

מפועל הוא אחד המשקלים הפורים ביותר שבכל תקופות הלשון העברית. לפי הערכתי יש בספרות העברית כ-2500 מלים במשקל זה, והאפשרות לחדש בו חידושים עודנה בעיצומה. זיקתו של משקל מפועל אל מערכת השם והפועל רבת פנים היא, הן מצד הדקדוק והן מצד המילון.

מחקרו של חיים ב' רחון "מפועל בעברית הישראלית" (לשוננו כ, 139-148) עוררני לשאול שלוש שאלות, בשעה שכינסתי את העדויות למשקל מפועל בספרותנו העתיקה והחדשה: א. האפשר, או היש צורך, להבחין בין מפועל פועלי ובין מפועל שמני, ואם כן, מה יסודה של הבחנה זו: צורני, תחבירי, סימנטי? ב. מה זיקתו של משקל מפועל אל מערכת בנייני הפועל בעברית: המצטמצמת היא לתחום הבניינים הכבדים הפאסיביים בלבד, או שהיא מתפרנסת מן הבניינים הכבדים כולם, ואף מן הבניינים הקלים? ג. מה מקומו של משקל מפועל בתחום הקאטיגוריות של הפאסיבי והלא-פאסיבי, של הפרפקטי והלא-פרפקטי?

אקדים תשובתן של שאלות אלו לעצם בירורן:

א. ההבחנה שבין מפועל פועלי ובין מפועל שמני אין בה צורך, ואין היא ניתנת, לא בצורה, לא בהוראה ולא בתחביר. משקל מפועל כולו הוא בגדר הבינוני, לאמור צורה שמנית, אשר מצד תחבירה והוראתה חלק לה במערכת הפועל.

ב. זיקתו של משקל מפועל אל מערכת בנייני הפועל היא בגדר הבניינים הכבדים בכללם, ובניין פיעל בפרט. חריגים מכלל זה אל עבר הבניינים הקלים הסברם ביחסים שבין הבניינים הקלים ובין הבניינים הכבדים.

ג. משקל מפועל רובו בגדר הבינונים הפאסיביים, ומספר הדוגמאות של מפועל לא-פאסיבי אינו רב. לעומת זאת אין ודאות, שהפרפקטיות היא מעיצומו של משקל זה, אף כי העדויות מן המקורות רובן בגדר הפרפקטי, ומיעוטן בגדר האימפרפקטי. מן העדויות שבלשון ימינו מסתבר יותר שקביעת הפרפקטי והאימפרפקטי אינה נובעת מהוראתה של המלה עצמה, אלא מהקשרה. לא מצאתי דוגמאות ודאיות של מפועל, שהוא אימפרפקטי ואקטיבי כאחת, ונראה שאין הדבר מקרה בעולם.

---

* מאמר זה יסודו מבוא לעבודת גמר בנושא "משקל מפועל במקרא, במשנה ובתוספתא", שנכתבה בהדרכת פרופ' ז' בן-חיים.

מפועל פועלי ומפועל שמני. רחן מבחין בין מפועל, שהוא הבינוני של בניין פועל, ובין מפועל, שהוא שם-תואר. הוא כותב (עמ' 143):
 'במקרים רבים מאוד אין לגלות כל יחס או אין לגלות יחס סדיר בין מפועל
 ובין צורות אחד הבינוניים, כגון: הרשימה מפורטת מאוד - על פי היחס
 שבדוגמה הצבא מצויד היטב / ציידו את הצבא היטב, אפשר היה
 לצפות לצורה 'פירטו את הרשימה מאוד', ולא היא. - על פי רפורטז'ה
 מצולמת אפשר היה לצפות לצורה 'צילמו את הרפורטז'ה'. אולי
 קיימת צורה זו, אך אינה אקוויבאלנט אקטיבי ל-רפורטז'ה מצולמת
 במובן 'רפורטז'ה שיש בה צילומים', כי אם ל'רפורטז'ה שסדרה המודפס
 צולם'. על פי בחור ממושקף אפשר היה לצפות לצורה 'מישקפו את
 הבחור', אך לא ידועה לנו צורה כזו... נובע מכאן שיש צורות מפועל,
 שהן בכלל מחוץ לפאראדיגמה הפועלית, ושיש לתארן במסגרת אחרת. עד
 כאן דברי רחן.

אין יסוד להבחנה - לא מבחינת הצורה ולא מבחינת התוכן, לא מבחינה
 היסטורית ולא מבחינה סינכרונית - בין מפורט בהוראת (ש) פירטו אותו
 ובין מפורט בהוראת (ש) יש בו פרטים, או בין מצולם בהוראת
 (ש) צילמו אותו ובין מצולם בהוראת (ש) יש בו צילומים; או בין
 צורת מפועל, כגון ממושכן, שיש משורשה פועל כבד בהוראה קרובה,
 ובין צורת מפועל, כגון ממושקף, שלא ידוע אם יש משורשה פועל כבד.
 רק מן הבחינה העיסית-הגיונית, בחינת מה קדם למה ומה גזר ממה, אפשר
 להבחין בין מפועל 'פועלי' ובין מפועל 'שמני'. אולם במקרה זה
 מוטב להשתמש במונחים 'מפועל גזור-שם' ו-'מפועל גזור-פועל',
 שכן מונחים אלו אינם באים ללמד דבר על תוכן הצורה, על שימושה,
 או על מעמדה במערכת השם והפועל, אלא רק זאת: מפועל הוא מן
 המשקלים הנגזרים, וניתן - כמעט בכל מלה במשקל זה - להצביע על השם או
 הפועל, שהמלה גזורה ממנו. אולם בדיעבד, משגורה צורת מפועל החדשה,
 אין היא תלויה עוד במקור גזירתה.

מלת משוגע, שיש במקרא בניין התפעל משורשה, ומלת מצורע, שאין
 במקרא כל פועל משורשה - ולדעת בעלי המילונים גזורה היא מן השם צרעת
 - אין בין שתיהן אלא הבדל השורש בלבד והבדל המשמעות הנובע ממנו, הווי
 אומר הבדל מילוני ולא הבדל של דקדוק. האם השתגוע במקרא הוא פועל
 הגזור מן השם שגוען, או שהוא גזור במישרין מן השורש שגע, שאף השם
 'שגוען' גזור ממנו - שאלה זו אינה מעלה ואינה מורידה לענין הוראתה של
 המלה משוגע במקרא. ניתן לתאר את הדבר כך: שגע / שגוען - הוכה
 בשגוען - השתגע - מוכה שגוען = משוגע; צרע / צרעת - הוכה בצרעת - ? -

מוכה צרעת= מצורע; החוליה החסרה במקרא, פועל מן השורש צ ר ע, נמצאת בלשון חז"ל: נזיר ש מצטרע ומצורע שנזיר (תוספתא נזיר ה, ב).

ובדומה לאלו:

צינה	-	אחזה בו צינה= הצטנן	-	אחז צינה= מצונן;
קרה	-	אחזה בו קרה= התקרר	-	אחז קרה= מקורר;
שפעת	-	חלה בשפעת= ?	-	חולה שפעת= משופע;
נולת	-	חלה בנולת= ?	-	חולה נולת= מנול;
שפם	-	גידל את שפמו, שפמו גדל= ?	-	מגודל שפם= משופם;
זקן	-	גידל את זקנו, זקנו גדל= ?	-	מגודל זקן= מזוקן.

מצונן, מקורר, משופע, משופם, מזוקן וכיו"ב צורות בינוני הן, ואין כל הבדל אם ניתן לגלות יחס סדיר ביניהן ובין צורות אחד הביניים (הצטנן, התקרר) או שאין לגלות כל יחס או אין לגלות יחס סדיר בין מפועל ובין צורות אחד הביניים" מהיעדר עדות לקיומו של פועל משורשה של צורה מצורות מפועל ("השתפע" = חלה בשפעת, "התנול" = חלה בנולת, "השתפם" = גידל את שפמו, "הזדקן" = גידל את זקנו). היעדרם של פעלים בכמה שרשים, שיש מהם צורות מפועל, הוא דבר שבמקרה; בעצם קיימים הם בלשון בכוח, מכוח קיומה של צורת מפועל. כשם שניתן לגזור צורת מפועל מכל פועל כבד הנמצא בעברית (ואם אין אנו מוצאים לה עדות הרי מקרה הוא זה). כך הפועל הכבד קיים בכוח, למן הרגע שקיימת בלשון צורת מפועל. אם אין אנו מוצאים לו עדות בלשון, הרי מקרה הוא זה, ואין להסיק ממקרה זה מסקנה באשר ל"פועליותה" או "שמוניותה" של צורה מצורות מפועל.

רוחן מונה את מלת ממושקף בין צורות מפועל, שהן שמות-תואר הגורים משמות-עצם. במקרה זה, לדעת רחזן, יש זיקה פאראדיגמטית ישירה בין שם-העצם ובין שם-התואר במשקל מפועל, זיקה המתאימה ליחס הסימנטי "עצם" / "בעל עצם". ועוד הוא מוסיף (עמ' 145): "תיאור הזיקות הפאראדיגמטיות בתצורה, כניתן לעיל, מתאמת על ידי היעדרם של פעלים, העשויים לשמש 'איבר ביניים' בין שם-העצם ובין שם-התואר הגזור... כגון (בלתי מצויים): עינו, זיקן, איהב, אישר (עשה מאושר), צילע, תילע, ניזל, מישמע, מישקף סמירטט². אופן הצגת התצורה: משקפיים - ממושקף = בעל משקפיים, יש בו כדי להטעות. לדעתי יש להציג את היחס שבין שתי המלים כך: משקפיים - הרכיב משקפיים = ? - מרכיב משקפיים = ממושקף. החוליה

1. השווה: "נטפל לה נער קטן ושחרחר... שהיה מנזל ומיבב" (משה שמיר, "הגבול",

תשכ"ו, עמ' 188).

2. דרך אנב יצוין, כי במקרא יש "עינו" ו-"אישר", וכי "מאוהב" הוא הבינוני הפרפקטי

של "התאהב". אשר ל-"ניזל" ראה הערה 1.

החסרה, פועל מן השורש משקף, נמצאת בסיפור של יזהר: "קיבץ הדוד נפוצות עוז רוחו, והגביה צוארו ואוניו... ותקע כל-כולן של שתי עיניו לתוך החשיכה, וחידד מבטו, וכיווץ מצחו, וכמעט לא נותרו בו עיניים מרוב עין... אמנם יש משקפיים בכיס. אך... משקפיים נוטלים משהו מעוז מראהו של בחור שומר, וכן מעוז לבו. להתמשקף או לחדול? (השומר בכרמים, בתוך "ששה סיפורי קיץ", 1950, עמ' 50. הסיפור נתפרסם לראשונה בשנת תשי"ח). אכן, הדוד השומר הוא בעל משקפיים (אמנם יש משקפיים בכיס), אולם אין הוא מרכיב אותם, אין הוא ממושקף, ומכאן שאלתו הפאטיסטית: "להתמשקף או לחדול?". למן הרגע שירכיב את משקפיו על חטמו (= יתמשקף) יהיה גיבורנו ממושקף.

נחזור אל הדוגמה הראשונה של רחן: הרשימה מפורטת מאוד. אליבא דרחן (עמ' 146) יש מפורט שהוא בינוני (שפירוטו אותו – האנשים המפורטים להלן) ויש מפורט שהוא שם-תואר (שיש בו פרטים – תיאור מפורט). הדוגמה הרשימה מפורטת מאוד שייכת, לדעת רחן, לשם-התואר מפורט, הווי אומר: רשימה שיש בה הרבה פרטים. שתי השגות לי על דרך טיעון זו:

א. המבע הרשימה מפורטת מאוד קטוע מדי, ואינו מאפשר לקבוע בוודאות את הוראתה המילונית המדויקת של מלת מפורטת. מתבקשת כאן הבאה שלמה יותר, כגון: "הייתי עורך רשימה מפורטת של כל פורחי הקיץ באיזור הזה" (יזהר, "ימי צקלג", עמ' 756). רשימה מפורטת שבכאן אינה רשימה שיש בה פרטים על כל פורחי הקיץ באיזור הזה אלא רשימה שפורטו בה כל פורחי הקיץ באיזור הזה. אולם אם אין רוצים לבסס את המחקר על "אסמכתות פילולוגיות" (רחן עמ' 139–140), הרי ניתן "להמציא" מבע בעל אורך מתקבל על הדעת והמיוסד על ידיעתו של החוקר, כגון: "היישובים הנפגעים הגישו רשימה מפורטת מאוד של הנזקים, שנגרמו להם בהפגזות הסורים". רשימה מפורטת מאוד של הנזקים היא רשימה שפורטו בה הנזקים פירוט רב וממילא גם רשימה שיש בה פרטים הרבה על הנזקים. דוגמה זו של מפועל "דו-פרצופי" כביכול (מפורט = שפורטו בו = שיש בו פרטים על) תשמש לנו פתח להשגה כללית על טיעונו של רחן.

ב. מפועל הפרפקטי מציין אותו מצב, שהוא תוצאה של פעולה, אשר גמר עשייתה קודם לו למצב המתואר, או תוצאה של מצב שכבר נתהווה ועתה הוא הווה. לפיכך אין כל תימה שצורות מפועל רבות מברירות את שני השלבים גם יחד: את שלב הפעולה, שעשייתה נגמרה (או המצב שהתהוותו נשלמה), לאמור שלב העבר, ואת השלב המתואר, הוא שלב ההווה. ומכאן:

רשימה מפורטת היא רשימה שפירוטה, והיא רשימה שיש בה פרטים; חדר מרוהט הוא חדר שנתנו בו רהיטים, או חדר שריהטוהו, והוא חדר שיש בו רהיטים; חדר מסודר הוא חדר שעשו בו סדר, או חדר שסידרו אותו, והוא חדר שיש בו סדר ומשטר; נעליים מאובקות הן נעליים שנתכסו אבק, והן נעליים המכוסות באבק; בית מזוהם הוא בית שנתמלא זוהמה, שנזדהם, והוא בית מלא זוהמה.

לא תמיד יש ענין לפרש את אשר קדם למצב המתואר, ולפיכך מוצאים הרבה דוגמאות של מפועל, המתארות את מצב ההווה בלבד, ואינן מפרשות כיצד נתהווה מצב זה, כגון: אשה מכוורת היא אשה שיש בה כיעור; פנים מנומשות הן פנים המכוסות נמשים; מאכל מיוחד הוא מאכל שדבר מה מייחד אותו משאר המאכלים; קיר מצויר הוא קיר מכוסה ציורים; כתבה מצולמת היא כתבה המשובצת בצילומים.

צורות אלו, אף כי הן מציינות מצב בכלל, ולא דווקא מצב שנתהווה, אינן להוציאן מגדר הבינוני. הגדרות כמו מכוסה (קיר מצויר, מצח מיחע, פנים מנומשות), משובץ ב- (כתבה מצולמת, עיתון מצויר), נתון ב- (ספר מכורך, רגל מסודלת), אחוז (מצונן, מקורר); חולה (מנחל, משופע, משוחף), מגודל (מזוקן, משופם), מרכיב (ממושקף) וכיו"ב, הגדרות אלו מצביעות על צורות, שתכנן הפועלי מובהק הוא.

יש צורות מפועל המשמשות על דרך ההעברה, ואין להוציאן בשל כך מגדר הבינוני, כגון: חיוך מבוש הוא חיוכו של המתבייש; מבט מאוהב הוא מבטו של מי שהתאהב; תגובה מאופקת היא תגובתו של מי שנוהג בהתאפקות; אדם מסודר הוא אדם האוהב סדר; חדר מאובק הוא חדר שקירותיו ורהיטיו מכוסים אבק; הליכה מאוששת היא הליכתו של אדם מאושש; הופעה מבוגרת היא הופעתו של אדם מבוגר; חולה מסוכן הוא חולה שמחלתו יש בה כדי לסכנו; שוד מזוין הוא שוד שנעשה בידי אנשים מזוינים.

צורות מפועל רבות איבדו במשך הזמן את זיקתן אל מערכת הפועל, ואילו ביקשנו למיין על פי מיונו של רחוק, היינו מתקשים לעשות זאת. למשל מאורע - ביסודו בינוני פרפקטי של הפועל 'אירע', ובשימושנו שם-עצם; מאוחר - ביסודו בינוני פרפקטי של הפועל 'איחר', ובשימושנו שם-תואר ותואר-הפועל; מעולה, משובח, מפואר - ביסודם בינוניים פאסיביים של הפעלים 'עילה', 'שיבח', 'פאר', משמשים גם כתארים נרדפים ל'טוב', 'יקר'; מרובה, ממועט, מחוסר - ביסודם בינוניים פאסיביים או פרפקטיים של הפעלים 'ריבה', 'נתרבה', 'מיעט', 'נתמעט', 'חסר', משמשים גם כתארים נרדפים ל'רב', 'קטן', 'חסר'; מעובה יסודו בפעלים 'עיבה' ו'נתעבה',

ושימוש היום בהוראת 'עבה'. העיון בלשון המקורות מעמיד את הצורות הללו ודמותיהן על שימושן העיקרי כבינונים, למשל: ת"ל 'כי יקרא קן צפור לפניך' – במאורע לפניך (בבלי חולין קלט ע"ב); האל המהולל בפיו עמו משובח ומפואר בלשון כל חסידיו ועבדיו ובשירי דוד בן ישי משיחך נהללך יי אלהינו בשבחיו ובומרו נודך נשבחך נפארך (סדר התפילה של הרמב"ם, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך שביעי, עמ' 190); אם היתה דם נדתה משונה מדם מכתה הרי זו אינה תולה (תוספתא נדה ה ב).

צורה, כגון מסופק (ב-) בהוראת 'מוטל בספק' או 'מטיל ספק ב-', עשויה להיראות לדובר עברית בן-ימינו גזרת-השם 'ספֶּק', אולם במקורות הספרותיים נמצאים כל שלושת הבינונים הכבדים של הפועל ספק בהוראה זו. מפועל בזיקתו אל בנייני הפועל בעברית. מן המוסכמות בדקדוק העברי בימינו כי מפועל הוא משקל הבינוני של בניין פועל, כשם שִׁפֵּעַל, דרך משל, הוא משקל הבינוני של בניין פיעל. הסכמה זו מקורה, כפי הנראה, בשתי תכונות המיוחדות למשקל מפועל: א. תנועת פה"פ שלו היא תנועת פה"פ שבצורות המפורשות של בניין פועל; ב. מפועל הוא רובו ככולו משקל של בינוני פאסיבי, בדומה לבניין פועל, בעוד שִׁפֵּעַל, דרך משל, הוא רובו ככולו משקל של בינוני אקטיבי, בדומה לבניין פיעל. וכשם שאין, בדרך כלל, שִׁפֵּעַל בלא פיעל, כך מתבקשת המסקנה שקיומו של בניין פועל הוא תנאי לקיומו של בינוני במשקל מפועל. עובדות אחדות בלשון סותרות מסקנה זו:

א. במקרא 102 מלים במשקל מפועל: מהן 68 מלים (שני שלישים), שיש משרשן פעלים כבדים במשמעות קרובה³, ועוד 34 מלים, שאין משרשן פעלים במשמעות קרובה אלא בבניינים הקלים בלבד (16 מלים)⁴, או שכלל

3. מאודם, מאוסף, מאורש, מאורש (לשון אשריך), מאורש (עניין הנהגה), מבוהל, מבולע, מבוער, מבוקע, מבורך, מבושל, מגולל, מגולל, מגולל, מגולל, מדובר, מדוכא, מהולל (עניין תהילה), מהולל (עניין הוללות), מזוקק, מזורה, מחוכם, מחולל, (עניין חילול), מחולל (עניין חלל), מחולל, מחושש, מחוקק, מחושק, מטהר, מטומא, מיועד, מיוסד, מיושר, מכובד, מכוסה, מלומד, ממולא, ממונה, מנופץ, מסובל, מסוגר, מסולא, מסותר, מעוות, מעולף, מעונה, מסורר, מפורש, מפותח, מצופה, מקובץ, מקודש, מקוטר, מקולל, מקונן, מקוצץ, מרומם, מרוקע, משובב, משובץ, משונע, משולח, משולם, משולש, מתוכן.

4. מבולק, מדוקר, מחוטב, מלובש, מלוטש, ממולח, ממורט, ממושך, מעודה, מעושק, מפורץ, מצומד, מצורר, מקורא, מרווח, מרוקח.

בקבוצת זו לא הובא בחשבון קיומם של פעלים בבניינים הפעיל והופעל בשרשים אחדים, והנאמר על 'מלים', שאין משרשן פעלים במשמעות קרובה אלא בבניינים הקלים בלבד – בא להוציא מכללו את הבינונים הכבדים בלבד.

אין משורשן פעלים במשמעות קרובה, לא בבניינים הכבדים ולא בכל בניין אחר (18 מלים)⁵. בקבוצה הראשונה (68 מלים) יש פעלים בבניין פועל משורשן של 25 מלים בלבד (37%), אולם פעלים בבניין התפעל יש משורשן של 30 מלים (44%), ופעלים בבניין פיעל – משורשן של 58 מלים (85%).

אין זה מתקבל על הדעת כי אך במקרה לא נמצא במקרא בניין פועל משורשן של 63% מן המלים במשקל מפועל, שיש משורשן פעלים כבדים במשמעות קרובה. כן אינו מקרה כי נמצא בניין פיעל משורשן של 85% מהמלים הללו. צירופן של שתי עובדות אלו – מיעוט הפעלים בבניין פועל משורשן של המלים במשקל מפועל וריבוי הפעלים בבניין פיעל משורשן של הללו – יש בו כדי להניח יסוד למסקנה, כי כבר במקרא ניתן לגזור מלה במשקל מפועל אף בהעדר פועל בבניין פועל משורשה, וכי מפועל הוא משקל הבינוני הפאסיבי של כלל הבניינים הכבדים ושל בניין פיעל בפרט. מסקנה זו חיזוקה ממעמדו של משקל מפועל בלשון חז"ל.

ב. במשנה ובתוספתא לא נותר כמעט זכר לבניין פועל⁶. את מקומו כבניין הפאסיבי הכבד תפס בניין נתפעל^{6א}. מספר המלים במשקל מפועל במשנה ובתוספתא הוא 190⁷, ובהן רק 27 מלים הנמצאות גם במקרא בהוראה דומה

5. מגורר, מזומן, מחוספס, מחוקה, מטולא, מטוען, מכורבל, ממוחה, מסוכן, מעוקל, מצורע, מקושר, מרובב, מרובע, משולב, משוקד, מתולע, מתורגם.

6. ע"י חנוך ילון, "מבוא לניקוד המשנה", עמ' 136 ואילך. יש להוסיף לדוגמאות, שאסף ילון, דוגמה זו: "מתקנין את הדרכים ואת הרחובות שחולחו לו בימות הגשמים" (תוספתא שקלים א א). "שחולחלו", כ"ה בכ"י וינא, כ"י לונדון ודפ' ראשון. רק בכ"י ערפורט הנוסח הוא שחלחו.

6א. ע"י מ"צ סגל, "דקדוק לשון המשנה", עמ' 120. והרי דוגמאות של נתפעל פאסיבי במשנה ובתוספתא: "האיש מקדש... האשה מתקדשת" (קידושין ב א); "ישראל המסתפר מן הגוי... ישראל המספר את הגוי" (תוס' ע"ז ג ה); "מלך ישראל אין עומד בשורה להתנחם ואין עומד בשורה לנחם אחרים" (תוס' סנהדרין ד ב). וכן הפעלים נצטווה, נשתבר, נשתחרר, נשתמר, נתבקש, נתברך, נתכפר, נתמנה, נתפגל, נתקלקל וכיו"ב הרבה.

7. מאוחר, מאוכל, מאורס – מאורש, מאורע, מאושר (ישר), מאושכן, מבואר, מבודה, מבוה, מבוטל, מבולל, מבוסס – מבושם, מבושר (עניין ביעור), מבוצר, מבוקע, מבוקר, מבורך, מבורץ (גדוש), מבורץ (מפולש), מבושל, מגדל, מגיד, מגולל, מגולה, מעלה, מענה, מעופף, מעופר, מגורש, מדובלל, מדובק, מדולל, מדומה, מדומע, מדוקרן, מהודר, מזובל, מזוהב, מזוהם, מזוין, מזומם, מזומן, מזוקק, מחובר, מחזק, מחויב, מחולחל, מחולל, מחומץ, מחוסר, מחופה, מחוצה, מחורך, מחותך, מטריב, מטולטל, מטונף, מטורף, מידע, מיוחד, מיומן, מיושב, מיושן, מיושר, מכובד, מכובס, מכובש, מכון, מכויר, מכונן, מכונס, מכוסה, מכוער, מכורך, מכותה, מלובן, מלובש, מלוכלך, ממותה (על-), ממונה (עם-), ממועט, ממוצע, ממורה, ממושכן, מעונה, מענע,

ועוד 16 מלים, שיש במקרא פעלים בבניין פועל משורשן. הווי אומר, 147 מלים (77% מכלל מלים במשקל מפועל במשנה ובתוספתא) אינן במקרא, ואף אין במקרא פעלים בבניין פועל משורשן. לעומת זאת יש במשנה ובתוספתא פעלים בבניין פיעל ובבניין נתפעל משורשן של כ- 70% מכלל 190 המלים שבמשקל מפועל.

ג. יש הרבה מלים במשקל מפועל, שעיקר זיקתן, מבחינת ההוראה, היא אל בניין התפעל/נתפעל דווקא, כגון: מאוהב (ב-) הוא מי שהתאהב (ב-); מאובן הוא מי (או: מה) שנתאבן; מצונן הוא מי שהצטנן; מקורר הוא מי שהתקרר; יהודי משומד הוא יהודי שנשתמד; אדם מרוגז או מרוגש הוא מי שהתרגז או התרגש; מבוגר הוא מי שהתבגר; אישיות מפורסמת היא אישיותו של מי שנתפרסם; אדם מאופק הוא מי שדרכו לנהוג בהתאפקות; אדם מסוגר או מכונס בתוך עצמו, הוא מי שדרכו להסתגר ולהתכנס בתוך עצמו.

עד כאן דובר על זיקתו של משקל מפועל אל הבניינים הכבדים של הפועל, והעין בחומר העדויות מלמד כי היא עיקר. מה ההסבר לקיומן של אותן צורות מפועל, שאין משורשן פעלים כבדים בהוראה קרובה (במקרא הן שליש מכלל צורות מפועל, במשנה ובתוספתא הן כ- 30%) במקרא עשויים להיות כמה הסברים לתופעה זו: א. אין לדחות את האפשרות כי אחדים משרשים אלו היו מהם בלשון המקרא פעלים כבדים, וכי לא שרד מהם בספרי המקרא אלא בינוני מפועל בלבד⁸. ב. ייתכן כי בשרשים אחדים

מנודה, מנוול, מנומר, מנוענע, מנופה, מנוקב, מנושך, מסואב, מסוגר, מסודר, מסוּף, מסויד, מסוכן, מסולק, מסומד, מסומן, מסומר, מסוקל, מסורבל, מסורג (עניין סריגה), מסורג (עניין סירוגין), מסורס, מעובה, מעובר, מעודד, מעוות, מעוטר, מעוכב, מעוכל, מעונה, מעונן, מעוקם, מעורב (עניין עירוב), מעורב (עניין הערב שמש), מעורבב, מעורה, מעושן, מעושה = מעושה, מעושר, מפוגל, מפוזר, מפויח, מפוטם, מפולש, מפוצל, מפורד, מפורט, מפורסם, מפורש (עניין ביאור), מפורש (עניין הפרדה), מפותה, מצובה, מצוה, מצוין, מצויר, מצונן, מצופה, מצורע, מקובל, מקודש, מקוים, מקולס, מקולקל, מקומט, מקונב, מקופח, מקופל, מקורב, מקורה, מקורול, מקורע, מקושר, מרובה, מרובע, מרודד, מרוחק, מרוכב, מרוסס, מרוקם, מרושל, מרותח, משואר, משובח, משובר, משובש, משוחק, משוחרר, משויר, משולש, משולשל, משומד, משומר, משונה, משועבד, משועבו, משופה (משופע), משוקע, משותף, משותק, מתואם, מתובל, מתולע, מתוקן.

8. מן השרשים פרץ, רוח, רקח יש בלשון חז"ל פעלים בבניין פיעל ובהוראה קרובה להוראת מפורץ, מרווח, מרוקח שבמקרא. במשנה יש פעם אחת נתפעל מן השורש לבש (חגיגה ב ד). עם זאת אין מתחייבת המסקנה שגם בלשון המקרא היו פעלים כבדים בשרשים אלו. מצד שני, מרמז קיומו של בניין התפעל מן השורש פרץ במקרא, בהוראה המרוחקת מהוראת מפורץ, לאפשרות שהיה בלשון המקרא בניין התפעל מן פרץ גם בהוראה היסודית של שורש זה, שעניינו הרס והבקעה.

נגזר מפועל לכתחילה מן הפועל הקל, בצד הבינוני במשקל פועל ואפילו בהיעדרו. במקרים כאלה עשוי היה הבינוני במשקל מפועל, בהשוואה אל הבינוני במשקל פועל, להביע הבדל דק בהוראה או בשימוש הלשון. אפשר שדיוקנים זה של פועל ומפועל בשרשים, שאין מהם פעלים כבדים, הושפע ממצאותם של זוגות פועל ומפועל באותם שרשים, שיש מהם פעלים קלים וכבדים בהוראה קרובה⁹, או ממצאותם של זוגות פועל ומפועל בשרשים, שיש מהם רק או בעיקר פעלים כבדים¹⁰, או ממצאותם של זוגות פועל ומפועל בשרשים, שאין מהם פעלים כללי¹¹.

עד כאן צורות מפועל במקרא, שיש מהן פעלים במשמעות קרובה. מספרן 84 מכלל 102 המלים במשקל זה. 18 המלים הנותרות אין משורשן פעלים במשמעות קרובה, לא בבניינים הכבדים ולא בבניינים הקלים. אף בקבוצה זו אפשר להניח כי שרשים אחדים היו מהם פעלים בלשון המקרא, ולא שרד בספרי המקרא אלא בינוני מפועל לבדו. אולם נראה כי מחציתן של צורות מפועל שבקבוצה זו נגזרו לכתחילה משמות ולא מפעלים, ודבר זה אולי מסביר, מה טעם אין במקרא פעלים משורשן. בדיעבד, בלשון חז"ל ובפיוט, נוצרו פעלים משורשים אלו, ולפיכך עשויה צורת מפועל גזירת-שם, הנמצאת במקרא בלא פועל משורשה, להשתלב בדיעבד בפאראדיגמה של פועל, אשר נתחדש בתקופה מאוחרת של הלשון העברית¹².

כ-30% מכלל צורות מפועל שבמשנה ובתוספתא אין משורשן פעלים כבדים בהוראה קרובה בתוך המשנה והתוספתא, אולם חלקן הגדול יש מהן פעלים כבדים במקרא ובשאר חיבורי חז"ל: ספרא, ספרי, מכילתא, ירושלמי. כמעט אין אנו מוצאים צורות מפועל, שזיקתן אל מערכת בנייני הפועל מצטמצמת לבניין הפעיל בלבד¹³, אולם יש כמה מלים במשקל זה, שזיקתן אל הפועל מסתעפת גם אל בניין הפעיל, כגון: מרוגז (התרגז; רגז; הרגז), מלוּבש (התלבש; לבש; הלביש).

בסעיף 'מפועל פעלי ומפועל שמני' נאמר כי חידושה של צורת מפועל אינו מותנה בקיומו של פועל כבד משורשה. הדבר נכון לא רק בצורות

9. כגון: אסוף-מאוסף, גלוי-מגלה, סגור-מסוגר, פזור-מפוזר, שלוח-משולח.
10. כגון: ברוך-מבורך, דבור-מדובר, כסוי-מכוסה. השווה 'מאורשה' שבמקרא ו'ארוסה' בלשון חז"ל.

11. טלוא-מטולא, צרע-מצורע, קשור-מקושר, רבוע-מרובע.

12. כגון: 'זימן', 'נודמן', 'הזמין', 'נצטרע', 'ריבע' בלשון חז"ל; 'זומן', 'הזומן', 'צירוע', 'צורע', 'נרבב', 'ריבב', 'הרביב' בפיוטי יוני; 'התכרבל' בפיוטי הקלירי; 'שילב' בפיוטי רס"ג.

13. כגון: מטולא-הטליא, משופע (בוכסים)-השפיע.

מפועל הנגזרות במישרין משמות, בלא תיוכם של פעלים, אלא אף בצורות הנגזרות משרשים, שכבר יש מהם פעלים קלים. גם אם אין אנו מוצאים בשום תקופה מתקופות הלשון העברית בניין כבד משורשה של צורת מפועל קיימת, או שמחדשה של צורה זו לא ידע כלל על קיומו של פועל כבד משורשה – ומצד אחר, מצוי בלשון פועל קל משורש זה – עלינו להסביר את חידוש הצורה, בין היתר, מכוח קיומם של מאות זוגות של פעלים בבניין קל ובבניין פיעל, או של צורות פעול ומפועל, בלא הפרש ניכר של משמעות, וכן מכוח העובדה כי בלשון העברית כל שורש, שיש ממנו פועל קל, ניתן לגזור ממנו גם פועל כבד.

מפועל בזיקתו אל הפאסיבי ואל הפרפקטי. האימפרפקטיות היא תכונת הפעולה ההולכת ונעשית, או תכונת המצב ההולך ומתהווה, ההולך ומתרחש. הפרפקטיות היא תכונת המצב, שכבר נתהווה, ועתה הוא הווה, או תכונת המצב, שהוא תוצאה של פעולה, אשר גמר עשייתה קודם לו למצב המתואר. למשל:

צורות ביוני אימפרפקטיות	צורות ביוני פרפקטיות
כותב, נכתב, מתכתב, מכתיב	כתוב
גדל	גדול, מגודל
לבש, לובש, מתלבש, מלביש	לבוש, מלובש
מתבגר	מבוגר
מתאפק	מאופק
מתבייש	מבוש
מצליח	מוצלח
ישן	מיושן (– רדום)
רוגז, מתרגז	גרגז, מרגז
כועס	כעוס
פוחד, מפחד	נפחד, מפוחד
מנומנם	מנומנם
מהרהר	מהורהר

מפועל הוא אחד המשקלים העיקריים של הבינוני הפאסיבי הפרפקטי בעברית. מבין שתי התכונות, הפאסיבית והפרפקטית, נראה כי הראשונה היא השלטת. אמנם יש מספר צורות מפועל, שניתן לפרשן כצורות לא-פאסיביות, כגון: מקובל אני מרבתי, קיבלתי מרבתי, מדומה אני דימתי, דומה אני, מאורע שאירע, מבוגר שנתבגר, מאוחר שבא באיחור, שנתאחר (בלשון חזל יש מאוחר בהוראת שאיחרוהו, כלומר בינוני פרפקטי פאסיבי), מגודל שגדל, מלומד שהרבה ללמוד, מאוהב שהתאהב, מנומנם

שקוע בתנומה, מהורהר שקוע בהרהורים, משוקע ב- "ששקע ב-", מיוזע "שנתכסה זיעה"¹⁴.

לעומת מספרן המועט של צורות מפועל לא-פאסיביות, רב מאוד מספר הדוגמאות של מפועל אימפרפקטי, בייחוד בלשון ימינו, אך לא רק בה. יצחק אפשטיין, בספרו "הגיוני לשון" (תש"ז, עמ' 169 ואילך), דן בהרחבה בשאלת הפרפקטיות והאימפרפקטיות של הבינונים הפאסיביים בעברית. הוא כותב: "לפעול שני פנים: א. הוא מסמן את מצב הנפעל בשעת הפעולה... זהו הפעול שמהווה; ב. אבל על הרוב הוא מביע את התכונה שהוקנתה לנפעל אך ורק בגמר הפעולה... זהו פעול שמעבר... ההפעיל דינו כדין פועל יוצא, ולפיכך שתי הוראות למופעל גם הוא... למפעל גם הוא הוראה כפולה: א. שמהווה: נכבדות מדובר בכ (תה' פז ג), יהי שם ד' מבורך מעתה ועד עולם (שם קיג ב), גדול ד' ומהולל מאד (שם קמה ג), הרי את מקודשת לי בטבעת זו, המונה משובח והמודד משובח ממנו (תרומות ד ו), איזהו מכובד – המכבד את הבריות (אבות ד א)". עד כאן הדוגמאות שהביא יצחק אפשטיין מן המקרא ומלשון חז"ל. אוסיף דוגמאות של מפועל אימפרפקטי מלשון ימינו: "באיוונגליונים משתבחות ומקולסות (במהדורות המאוחרות: משתבחות ומפוארות) הרבה התקוממותו ל-מצות-אנשים מלומדה" של הפרושים והסופרים והטפתו לתורה שבלב" (יוסף קלזנר, ישו הנצרי, הוצאה שנייה, תרפ"ז, עמ' 9); "הקונצרטו ברה-מינור המנוגן עד היום לעתים קרובות, הוא כנראה, עיבוד של קונצרטו-לכיוור שנכתב ע"י מחבר אחר... הקונצרט היחידי, שיתכן לחשבו כיצירתו המקורית של באך, לה-מאז'ור, אינו מנוגן כיום בקונצרטים" (פ' גרדנוויץ, "עולם הסימפוניה", מהד' שישיית 1951, עמ' 47); "הטורקים בעיירה פלונית (לא קלטתי את שמה, ר"מ) בקפריסין הניחו את נשקם והם מפונים משם היום" (חדשות "קול ישראל", 10.3.64); "כללו של דבר – מבוצע עתה מפעל שכולנו ציפינו לו זה שנים הרבה" (ג' קרסל, "הארץ", 4.6.64); "הירקות המגודלים לאורך הכבישים הראשיים של ארצות הברית עשירים בעופרת במידה מסוכנת למדי" ("הארץ", 12.6.64); "בגל הקל משודרת עתה התכנית בוקר טוב" (הודעת קריין הגל הראשי של "קול ישראל" בתום מהדורת החדשות של השעה 8 בבוקר. הודעה זו חזרה ושודרה מאות פעמים בשנים 64–66); "שווא זה מאבד את עצמאותו ומבוטא כשווא" נח המצטרף לה-א הידיעה" (ד"ר אליעזר כנן, עיון בפוניטיקה של שלונסקי,

14. אמת, חלק מצורות אלו ניתן להסביר אותן כצורות פאסיביות במקורן, כגון: משוקע ב-, "ששקע עצמו ב-"; מיוזע, "שהויעה כיסתו"; מגודל, "שגידלוהו", מלומד, "שלימדוהו". לדעת פרוש' בן-חיים (בע"פ) אף מקובל (מרביתו) הוא מי שרבותיו מסרו לו.

־תרביץ־, תשכ״ה, עמ' 89); ״יום הקדיש הכללי מצוין היום ברחבי הארץ־ (חדשות ״קול ישראל־, 15.12.64); ״בשכונת סומייל מבוצעות עתה פעולות הריסה־ (חדשות ״קול ישראל־, 12.1.65); ״הדו־שיח הגדול על הבעיות הלאומיות הבלתי פתורות... אינו מנוהל כיום בין האופוזיציה הפרלמנטאית לממשלה־ (עמוס אילון, ״הארץ־, 22.1.65); ״בתום ארבע עד חמש שנים לעבודה רצופה נעשה השכיר קבוע. אז הוא מצורף גם לקרן הגימלאות המרכזית־ (יאיר קוטלר, ״הארץ־, 26.9.65); ״שוב צלם האופנה בשעת בימוי צילום. הדוגמנית מצאה את התנועה הנראית בעיניו, הוא עוצרה, מקרבה למצלמה ורק אז מצולם הצילום הנכסף־ (מוסף ״הארץ־, 22.10.65); ״גם אליזאבאת וגם אני מפורסמים למדי וכל שיהוק שלנו מצולם מיד־ (מוסף ״הארץ־, 19.11.65); ״מספרים בהתפעלות שהוא כיום הגבר המצולם והמרואיין ביותר בגרמניה־ (סילבי קשת, ״הארץ־, 13.4.66); ״התעשיה כמו המדינה חיה בתקופה של חוסר הגינות, של הבטחות שאינן מקוימות ושל הסכמים שאינם מכבדים אותם־ (מרדכי ארציאלי, ״הארץ־, 17.3.67); ״שני צירי פרלמנט בריטיים... טוענים היום במאמר ארוך ב־טיימס, כי רוב הפליטים גורשו - ועדיין מגורשים - מישראל־ (״הארץ־, 28.7.67)¹⁵.

אך מקרה הוא, כי הדוגמאות המובאות לעיל רובן מעיתון ״הארץ־ ומן הרדיו, ורובן מן השנים 1964 - 1967. אין ספק, כי קיימות צורות מפועל אימפרפקטי גם בספרות היפה וגם בתקופה ה־טרום־ישראלית, למשל בסיפוריו של מגדלי: ״בשעה זו מדובר נכבדות גם בסעודה של לויתן, בשור הבר ויין המשומר־ (״בעמק הבכא־, ספר ראשון פרק ז), ״הלא נכבדות מדובר בה עתה עם בן־פרץ־ (״האבות והבנים־, פרק א), ״אותו יום... שבו מדובר כאן־ (״מספר הזכרונות־, חלק שני), ״עכשיו אנו מטולטלים, מתגוררים עם קבצנים גרורים במקומות אחרים ובין בני אדם זרים לנו־ (״ספר הקבצנים־, פרק טו), ״אתה, הלא מכיר אתה ויודע את היתומה הסומית... כשהיא מדברת שיר - זה השיר המיוחס לאחד מאותן הבריות החדשות בימינו־ (שם, פרק ו). מעניינות במיוחד הן שתי ההבאות שלהלן. בראשונה מגולגל בהוראה אימפרפקטית ״מתגלגל־, בשנייה מגולגל בהוראה פרפקטית ״שנתגלגל־: ״את החילוף שכחת, הוא הגלגול, שספרי ישראל מתגלגלים והולכים, בעוונותינו הרבים. ספר של פלוני הולך על ידי ומתגלגל בתחינה של שרה בת־טובים, התחינה מגולגלת בקינה...״ (״ימים ההם־,

15. הדוגמאות מלמדות, שיש מפועל אימפרפקטי לא רק מפעלים אימפרפקטיביים או דוראטיביים, המציינים פעולה בת־משך בעצם עשייתה (ניגן, ניהל, ראיין, שידר), אלא גם מפעלים פרפקטיביים או פונקטואליים, המציינים את גמר הפעולה (גירש צילם, צירף).

סוף פתיחתא), 'נשמות בני אדם מתגלגלות בכל מיני בעלי-החיים, וטעם של אכילת דגים בשבת כדי לתקן הנשמות המגולגלות בהם' (סוסטי, פרק ה). שתי הדוגמאות האחרונות מלמדות עד כמה תלויה בהקשר תכונתה הפרפקטית או האימפרפקטית של צורה מצורות מפועל.

לסיום הנה קטע מהקדמתו של ז' בן-חיים למהדורה החדשה של 'ספר הרקמה' לר' יונה אבן ג'נאח, שהוציאה האקדמיה ללשון העברית בשנת תשכ"ד. 'מיכאל וילנסקי ז"ל הקדיש שנות מחקר רבות ל'ספר הרקמה'... אך לא זכה להשלים את מלאכתו... לא הניח וילנסקי את ידו מן הספר... אף לאחר שהוציאו במהדורתו הראשונה, אלא הוסיף כל השנים להגות בו... ואת הוספותיו ותיקוניו המרובים רשם בגוף הספר בדרך קצרה... נראה שקיווה להכין מהדורה חדשה ומתוקנת של הספר... האקדמיה ללשון העברית... נטלה על עצמה את האחריות להביא את הערותיו של וילנסקי לדפוס בצורה הנאותה ולשלבן במהדורה החדשה... ד"ר טנא דאג, שישתלב התיקון בנוסח הקודם בצורה חלקה... עריכת ההערות לדפוס נעשתה בתוך חרדה שלא לשנות מדברי וילנסקי, לא בעניין ולא בסגנון, אלא במה שהוא הכרח לשילוב התיקון במתוקן'. עד כאן דברי בן-חיים. 'מהדורה מתוקנת' היא אפוא מהדורה שתוקנה, ואילו 'שילוב התיקון במתוקן' הוא שילוב התיקונים במהדורה העומדת לתיקון, המהדורה שמתקנים אותה, ואין היא מתוקנת כל עוד לא הוכנסו בה התיקונים.

קבוצת העשר בלשון הדיבור במאה העשירית¹

עלי בן יהודה הנזיר, המובא בדברי רד"ק², הוא אבן כתיב יחיאל בן זכריאל הסופר הטברני³, מורו של רס"ג, כפי שהעיד על זאת אלמסעודי (נולד בבגדאד ומת בפוסטאט 956)⁴, בן דורו של רס"ג, ואף נפגש עמו ושוחח עמו פנים אל פנים. בדף הראשון, שנתגלה לנו במקורו הערבי מחיבורו על הלשון העברית⁵, שמסתבר כי היה שמו "כתאב אצול אללגה אלעבראניה" (= ספר

1. במאמר זה אשתמש בקיצורים דלהלן:

אבן - א' ברוניאק, מלון אידי-עברי מלא, ב כרכים, פריס תרצ"ט.
בן-יעקב = א' בן יעקב, מכתב לכותב הטורים האלה על סמך עבודת מחקרו.
ברנשטיין - I. Bernstein, Jüdische Sprichwörter und Redensarten, Warschau 1908.
גאלאמב - צ"ג גאלאמב, מלים בלשוני העברעאיש-אידישעס ווערטערבוך, ווילנא 1910.
ג'אמע - דוד בן אברהם אלפאסי, ג'אמע אלאלפאסי, ניו-האבן 1936-1945.
הרכבי - א' הרכבי (הארקאוי), יידיש-ענגליש-העברייאישער ווערטערבוך, ניו יורק 1928.

וולף = S.A. Wolf, Wörterbuch des Rotwelschen, Mannheim 1956.
טבוב = י"ח טבוב, כתבים, ירושלים-ברלין תרפ"ג, עמ' 278-214.
מארוקו = Jose Benoliel, Dialecto Judeo-Hispano Marroqui, o Hakitia, Boletín = Real Academia Española, Vol. 13-15, 32 (1926-1928, 1952).
מילאנו = A. Milano, Glossario dei vocaboli e delle espressioni di origine ebraica, Roma 1955.

סטוטשקאו = ג' סטוטשקאו, דער אוצר פון דער יידישער שפראך, ניויורק 1950.
ספיואק-יהואש = ח' ספיואק וש' יהואש (= ש' בלומגארטען), אידיש ווערטערבוך, ניו יורק 1911.

סערפער' = ג' סערפערקאוויטש, העברייאזמען אין אידיש, ריגע 1931.
קאלנברג = J. H. Callenberg, Schriften zur jidischen Sprache, Marburg-Lahn 1966.
רסאלה = יהודה אבן קריש, רסאלה מהד' י"ל בארגיס וד"ב גולדברג, פריס 1857.
רס"ג = רב סעדיה גאון, כתאב אלסבעין לפט"ה (ע"י להלן הע' 18).
שטראק = H. L. Strack, Jüdisches Wörterbuch, Leipzig 1916.
ה ערה: הספרה הבאה אחרי אלכסון מונה אם השורות בעמוד; ואם לפניה מקף, היא מונה את השורות בעמוד מלמטה; כגון: 23/16 - עמוד 16 שורה 23.
2. מכלול מהד' ריטנברג, ליק תר"ב, פא ע"ב/13.
3. אין השם העברי חוסף את השם הערבי, והדיון בנידון יבוא.
4. כתאב אלחנכה ואלאשראף, ליידין 1893, 4/113.
5. קמברג, T-S. Ar. 32/17, ועליו תרציתי בקונגרס הרביעי למדעי היהדות, ירושלים

יסודות הלשון העברית), כלולה ידיעה ברורה על דיבור עברי חי בטבריה ובגליל, וזו טעונה אישוש וביסוס, עיון ודיון. במאמר זה ייעשה ניסיון ראשון לביסוס הידיעה המובאת כאן לראשונה כלשונה במקורה הערבי: 'וכנת אטיל אלג'לוס פי סאחאת טבריה ושוארעה א[סת]מע⁸ כלאם אלסוקה ואלעאמה ואבחת' ען אללנה ואצולהא... ופי מא נטק ב[ה מן] אלעבראני ואלסריאני ואנואעה אע' לגה אלתרגום וגירה פאנה מג'אנס ללעבראני כמא [ד'כרת] אנפא פי אלפן אל[ו]ב' [= והייתי מאריך לשבת בכיפרות העיר טבריה ובחוצותיה, מקשיב לדיבור פשוטי העם וההמון וחוקר על אודות הלשון ויסודותיה...⁹ ובמה שנבטא בו (בכלל הדקדוקי שקבע)¹⁰ מן הלשון העברית והלשון הארמית וסוגיה (להגיה), כלומר לשון התרגום חולתה, כי היא קרובה ללשון העברית, כפי שהזכרתי בראש הספר בפרק השנים-עשר]¹¹.

עלי בן יהודה הנזיר חי במחצית השנייה של המאה התשיעית ובמחצית הראשונה של המאה העשירית. לפי אלמסעודי מת בשנת 920 בערך, ורסג שמע תורה מפיו בשנים 915–920 בימי ביקורו של רסג בטבריה¹². במאמר זה תובא עדותו של רסג, תלמידו של עלי בן יהודה הנזיר, וזוהי עדות על קבוצה של עשר מלים עבריות כלליות ועממיות בלשון הדיבור החי בפי עמנו במאה העשירית, ועדות זו תאמת את הידיעה של מורה הגדול במקצת ובחלקה.

עלי בן יהודה הנזיר יושב 'בכיכרות העיר טבריה ובחוצותיה' מתוך כוונה ברורה לשמוע לשונות שלא שמע בלשכתו, שבה דובר ערבית, ולא בסביבתו הקרובה לו בביתו, שבה ישבו משכילים וחכמים ודיברו ערבית, ועל כן נאלץ לשבת 'בכיכרות העיר טבריה ובחוצותיה', שבהן יכול היה למצוא 'פשוטי העם וההמון' דוברי עברית וארמית יהודית, כמו שאמר 'הלשון העברית והלשון הארמית וסוגיה', ואף פירש במפורש 'כלומר לשון התרגום חולתה'. היה אפוא הבדל בימי עלי בן יהודה הנזיר בין לשון המשכילים, שהייתה הלשון הערבית, ללשון 'פשוטי העם וההמון', שהייתה הלשון העברית והלשון הארמית-יהודית. אף ייתכן, כי 'בכיכרות העיר טבריה ובחוצותיה' היה מוצא לא רק את תושבי העיר טבריה בסמטאותיה ובמבואותיה העניים והעמלים, אלא גם את

6. בוויכוח על הרצאתי בקונגרס הרביעי השתתף ז' בן-חיים, ובחפץ לב משתתף אני בחוברת 'לשוננו' המוקדשת ליובלו השישים.

7. ע"א/9–15 בקטע הנ"ל הע' 5.

8. הריני מפקפק בהשלמתי, כי שריד האות אינו נראה לי כמשלים אותה.

9. מלים אלה שימשו יסוד להשערתי על שם החיבור.

10. מסתבר כי 'בו' רומז למלה 'שי' המוזכרת פעמיים בש' 11, ועל כן ל"י.

11. ואולי צ"ל 'אלב', ויהא זה הפרק השני.

12. ע"י H. Malter, Saadia Gaon, His Life and Works, Philadelphia 1921, p. 36.

יושבי פרבריה הרחוקים וסביבותיה ואף אנשים מיישובי הגליל, שהיו בהם ערי משמרות הכהנים הרבות והמאוכלסות יהודים בעלי ייחוס ושלשלות יוחסין¹³, שומרי מסורות עתיקות הקשורות בבית-המקדש, ואף שמרו על דיבור עברי חי ביניהם. בערי משמרות הכהנים היו אומרים פיוטים מיוחדים בכל שבת למשמר אחר¹⁴, ובמקומות יישוב אלה אף היו נוהגים להזכיר ב־צידוק הדין את שם המשמר שנשתייך לו הנפטר¹⁵. מסתבר, כי היו נוהגים בני משמרות הכהונה מנהגים מיוחדים להם בימי חול ובימי מועד, וייתכן כי בגלל שמרנותם אף שמרו על הלשון העברית ביניהם. ייתכן כי היו קיימים בגליל יישובים שהיו בהם לא רק דוברי ארמית גלילית, אלא אף דיבור עברי חי. אף מסתבר, כי לא רק השירה והפיוט היו כתובים עברית ונאמרו עברית (ולא רק בארץ, אלא אף כל ימי שירת ספרד, ואף ביתר תפוצות הגולה עד ימינו אלה)¹⁶, אלא אף הדרשות נאמרו בבתי-הכנסיות בארץ בימי-הביניים עברית מעורבת ארמית¹⁷. ואין ספק כלל וכלל, כי היו מלים עבריות כלליות ועממיות בלשונות הדיבור בפי בני עמנו, בערבית ובארמית, במאה העשירית ועל קבוצה של עשר מלים כאלה יש לנו עדותו של רס"ג, תלמידו של עלי בן יהודה הנזיר, בחיבורו: "כתאב אלסבעין לפט'ה אלמפרדה" (= שבעים המלים הבודדות), והוא ידוע בספרותנו בשמו העברי המלא ועוד יותר בקיצורו "שבעים המלים"¹⁸. כבר נפלו חכמי ישראל לפלגים, אם היו בחיבור "שבעים מלים" או "שבעים מלים", ואם שמו הנכון הוא "שבעים" או שמה נשתבשה המילה שיבוש קל בכתביה הערבית, אף כי לא הוכח כלל וכלל, כי נכתב החיבור במקורו באותיות ערביות. לרוע מזלו של החיבור נתגלה לנו לראשונה בצורת קיצור עברי משונה, שנעשה בתכלית הקיצור, וטושטשו בו דברים רבים, כמו מטרת החיבור וייעודו ומבנהו של החיבור, ואף נתערפלו ערפול ואיפול הערכים עצמם, ובמשך מאה שנים ומעלה גיששו חכמי ישראל באפלה¹⁹ כדי לפענח

13. ע"י ש' קליין, ארץ הגליל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 177-192; מ' זולאי, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ה (תרצ"ט), עמ' קלז-קמו; ש' אברמסון, תרביץ, טו (תש"ד), עמ' 55-50; ע' גולה, סיני, סא (תשכ"ז), עמ' ל-נו; ספר היישוב, א, ירושלים תרצ"ט, אשקלון מס' 15.

14. כפי שצוין בקטע גניזה קמברידג', T-S. N-S. 298/62.

15. קטע גניזה קמברידג' שנעלם ממני סימונו.

16. ע"י א"ש הלקין, The Medieval Jewish Attitude toward Hebrew, Studies and Texts, vol. I, Cambridge 1963, p. 234; J. Blau, Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic, Oxford 1965, p. 22-24.

17. ע"י ספר היישוב, ב, מבוא, נ/14-19; 25-27.

18. ספר הזיכרון לגולדציגהר, ב, ירושלים תשי"ח, עמ' א-מח.

19. המהדורה הראשונה הופיעה על ידי י"ל דוקס, V, ZDMG, (1844), עמ' 115-116;

שנית על ידו Beiträge zur Geschichte der ältesten Auslegung des AT, Stuttgart 1844.

חידת חיבור זו. כיום, שנתגלה לנו חיבור זה ברובו המכריע במקורו הערבי והקדמת רס"ג לו בשלמותה, בוודאי נוכל לראות ענייני חיבור זה ראייה שונה משראוהו המלומדים במאה התשע-עשרה. בהקדמה זו נודע לנו לראשונה, כי בראש חיבורו הביא רס"ג קבוצה של עשר מלים, שאותן אף לא כלל בתוך מגיין הערכים. אף יש בידנו כתב-יד, שיש בהם ספירה מיוחדת לעשר המלים הראשונות, ומן הערך האחד-עשר פותחת ספירה חדשה מאלף, הרשומה בשולי כתב-היד²⁰, ואין אפוא ספק, כי עשר המלים הראשונות לא נכללו בתוך המגיין של הערכים.

וה לשון רס"ג על קבוצת העשר בהקדמתו²¹: "פלמא אוג'בת ד'לך ראיית אן אקדם קבלה אלפאצ'א יסתעמלהא אלכל' פי תפסיר אלמקרא והו מן אלקול אלמוג'וד פי אלמשנה לכנהא אט'הר ללנאס מן אלע' לפט'ה ליכן ד'לך חג'ה עלי מן ט'ן אן קבול תפסיר הד'ה אלע' לפט'ה לא ילומה". [= וכאשר קיבלתי דבר זה חשבתי (לנכון) להקדים לפניו (בראשו) את המלים, שמשמשים בהן כל האנשים בתרגום המקרא וביאורו, והוא מהדיבור הנמצא במשנה, אולם הוא גלוי יותר לאנשים משבעים המלים, כדי שיהיה זה (הדיבור) הוכחה כנגד מי שסבור, כי אינו חייב לקבל ביאור שבעים המלים האלה]. שלוש פעמים חזר, כי אין עשר המלים הראשונות כלולות במגיין "השבעים": "להקדים לפניו... גלוי יותר משבעים המלים... אינו חייב לקבל ביאור שבעים המלים". וכשפתח בערך האחד-עשר אמר: "פאול ד'לך" (= הראשון מן הערכים).

באותה הקדמה עצמה אף כותב רס"ג דברים ברורים נגד הקראות. וכבר שיערו המלומדים במאה התשע-עשרה, כי מטרתו של רס"ג בכתבת חיבור זה הייתה כנגד הקראים²². ביקש רס"ג להוכיח, כי אין להבין את לשון המקרא בלא ספרות חז"ל, והציג רס"ג בראש חיבורו עשר מלים שמשמשים בהן "כל האנשים", כלומר, הרבנים והקראים גם יחד, בלא הבדל כת ועדה.

לפי הכתוב משמשים כולם ב"תרגום המקרא וביאורו" (כך תרגמתי "תפסיר", שכולל את שני הדברים), ומסתבר כי נתכוון לאנשים המתרגמים את המקרא ומפרשים אותו בעל פה בבית המדרש, ביחידות או בציבור, בחברת תלמידים שומעי הלקח. אולם יש מקום לטעון, כי נתכוון רס"ג לחיבורים כתובים, ואין

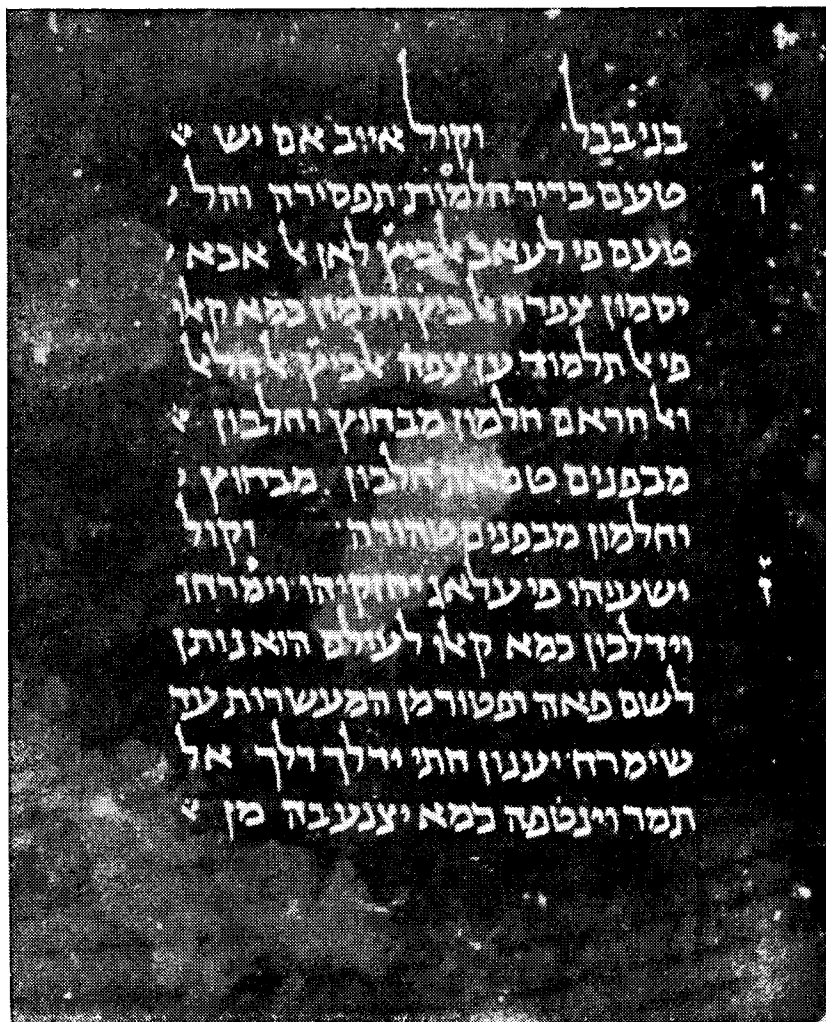
20. לפי קטעי כה"י: T-S. Ar. K27/64; T-S. Ar. 1a/7; ועוד חלקים של כ"י אחד, Ms. heb. f. 56 (קטלוג גריבואיר 2821/20) של כ"י אחר, ויצורפו תצלומים של עמוד אחד מכל אחד מהם.

21. 16-12/16 במהד' הג'ל הע' 5.

22. א' גייגר, Wiss. Zeitschrift V (1844), 323/3; ב' קלאר, מחקרים ועיונים,

תל אביב תש"ד, עמ' 259-265.

אוקספורד, Ms. Heb. f. 56 (קאולי 2821/20), דף 2 עמוד א.
 הערכים ה'—ו' של החיבור "שבעים מלים בודדות" (=15—17), כפי שצוין בשוליים.
 ממילא ברור, כי עשרת הערכים שבמבוא לא נכללו במניין השבעים.

לפנינו זכר ללשון דיבור חי ושיחת בני אדם חיה. להלן יוכח, כי היו המלים שבקבוצת העשר בשימוש בלשון הדיבור החי דווקא בימי רס"ג במאה העשירית (920–930 בערך).

איננו יודעים בדיוק את המקום, שנתחבר בו חיבור קטן זה. מסתבר, כי היה זה בבבל, אולם כבר ידע רס"ג ידיעה יסודית את אנשי המסורה והלשון בטבריה, וידע היטב את לשון דיבורם של בני טבריה וארץ ישראל. לעניינו נניח, כי המלים שהזכיר היו בשימוש חי בלשון הדיבור של בני עמנו במזרח התיכון בארץ ישראל, סוריה ובבל גם יחד.

ואלה הן עשר המלים הכלולות בקבוצת העשר מחוץ לשבעים המלים²³:
(א צרך ; ב) אנס ; ג) מפנק ; ד) מזל ; ה) צינה ; ו) גנו ; ז) ערב ;
(ח) נזק ; ט) עבר ; י) כרו. אין למצוא סדר בערכים אלה לא לפי אלף-בית ולא לפי סדר הספרים במקרא או בספרות חז"ל. ויש להודות, כי עד שנתגלתה הקדמתו הקצרה והנפלאה של רס"ג במקורה הערבי – ולא הייתה קיימת בתרגום עברי לפני גילוייה בערבית – לא היינו מעלים על דעתנו את ההסבר המצוין להקדמת עשר המלים האלה בראש החיבור, ולא היינו מבינים את מנייתם הכפולה של מעתיקי החיבור. ידוע לנו בוודאות גמורה, שידע רס"ג סדר האלף-בית בסידור ערכים במילון²⁴, ואף סידר בעצמו את הערכים במילונו "האגרון" לפי סדר האלף-בית²⁵. קבוצת העשר לפי סדר אלף-בית תהיה: אנס, גנו, כרו, מזל, מפנק, נזק, עבר, ערב, צינה, צרך, ולפי סדר זה ייבדקו הערכים אחד אחד בלשונות הדיבור של בני עמנו בארץ ובתפוצות הגולה בימי הביניים וביחוד בידיש²⁶.

23. ע"ש, 15/19–23/16.

24. ע"י ל' קופף, הלקסיקוגרפיה הערבית, דיסרטציה במכונת כתיבה, ירושלים תשי"ב, עמ' 89–97; J.A. Haywood, Arabic Lexicography, Leiden 1960, p. 92–110.
25. העומד להופיע בימים אלה על-ידי הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ח.

26. אביא את הלשונות ארמית-יהודית, ערבית-יהודית, יידיש ולאדינו. לפעמים תצורף גם איטלקית-יהודית. לדאבונו הרב לא מצאתי עיבוד מדעי במידה מספקת בלשונות הגל, ואף בידידיש לא היה בידי להשתמש באוצר הגדול בעריכתם של יודל מארק ויהודה יאפע: גרויסער ווערטערבוך פון דער יידישער שפראך, כי הופיעו ממנו רק שני הכרכים הראשונים בלבד.

לוח קבוצת העשר לפי אלף-בית

הערך	מקרא	ספרות חז"ל	מס' בחיבור
1 אנס	אס' א, ח	שבי' פ"י מ"ב; ב"מ פ"ז מ"ט	2
2 גזו	אס' ג, ט; ד, ז; יח' כז, כד	שק' פ"ז מ"א	9
3 כרוז	דנ' ג, ד	ב"מ פ"ב מ"א	10
4 מזל	מל"ב כג, ה	ברכ' לב ע"ב / 34	4
5 מפנק	מש' כט, כא	מכיל' משפטים פ"ד ח	3
6 נזק	דנ' ו, ג	ב"ק פ"א מ"א ומ"ד	8
7 עבר	איוב כא, י	ברכ' פ"ט מ"ג	9
8 ערב	מל"ב יד, יד	יב' פ"א מ"ד	7
9 צינה	מש' כה, יג	ספרא אחרי פ"ז	5
10 צרך	דה"ב ב, טו	ב"ב פ"ד מ"ב ומ"ט	1

הערות: א. מה"מ במקרא הם ג"ר, מל"ב-2; כתובים-8 (מחמישה ספרים). ב. על דיוק מה"מ בספרות חז"ל יבוא דיון במהדורה המדעית.

1. אנס. מלה זו היא אחת המלים הנפוצות ביותר בשימוש. אף השתמשו בה בצורת פועל מורכב (בינוני פיעל) בידיש. משמעות מיוחדת קיבלה בתקופת ספרד והרדיפות הנוצריות והכפייה הדתית. השימוש הוא במשמעות החילונית בכל מעשי האדם כשהם על אפו ועל כורחו, בענייני המין ובענייני אמונה ודת.

ארמית יהודית

הלכות פסוקות מהד' ששון, קסא/17-18: בניסואין קא מיירי באונסין לא קא מיירי; נדר' כז ע"א / 8-: אנוס רחמנא פטריה.

ערבית יהודית

רס"ג הביא: אוֹנֶס, אוֹנֶס. ג'אמע: אנוס, אנוסה; ומקדים להן את המלים: יומן ההנא יסתעמלו' (= ומכאן משתמשים), כלומר משתמשים בדיבור החי, מאחר שלא הביא מובאות מסוימות; א, 164/587-165: ורסמה פי קצה אל אנוסה (= ודינו בעניין...).

הרכבי, שו"ת, 6/72-: ואמא אל אנוסה אין לה כתובה (= ומה שנוגע ל...); 2/73: אלמד' כורה פי אלאנוס (= הנזכר ב...), ועי' 10-11.

יידיש

אבק: אוֹנֶס; מאנס זיין. ברנשטיין: יום כפור אין אוֹנֶס, איז אויך מכפר עוונות.

גאלאמב: אונס; אנוסים. הרכבי: אונס; אנוס, אנוסים; אנוסה, אנוסות; אונס; מאנס זיין. וולף מס' 3487: meannes sein. טביוב: אנוס, אנוסים (שבספרד); אנוסה; אין אונס; אונס; (אונסין); באונס; מאנס זיין. סטוטשקאווי, 9/692-: אנוסה; 2/840-: מאנס זיין. ספיוואק-יהואש: אנוס, אנוסים; אנוסה, אנוסות; אונס; מאנס זיין. פערפער: אונס; אנוס, אנוסים; אנוסה; אונס; מאנס זיין. קאלנברג: באונש; מאנש זיין; אייני בתולה מאנש זיין; מאנושה (-אנוסה). שטראק: אנוס, אנוסים; מאנס זיין.

לאדינו

שבט מוסר, פי סא ע"ב: לוס אנוסים קי סון לוס דוליינטים קי לי דאן אקומיר קואס אסורים (= האנוסים שהם סובלים שנותנים להם לאכול דברים...). שבחי האר"י ד ע"ב: פורקי סו די לוס אנוסים די איספאניא (מכיוון שאני יוצא... של ספרד).

2. גנז. כידוע נהגו גזירה מימים קדומים בישראל גם בתשמישי קדושה ובייחוד ספרים וגם במתים. אף ב"ספר הרזים" 27: "ושאר כל הכתובים יעזם בקיר או בחלון". מלה זו אף קיבלה משמעות מיוחדת מאז נתגלתה גזירת קהיר לפני מאה שנים²⁸.

ארמית-יהודית

ע"ז נב ע"א/12 השתא גזיה בעיא איתסורי לא מיתסרא. וע"ש/20-; ועוד.

ערבית-יהודית

רס"ג גזייה-המלך; גנז. בן יעקב: אנזיה (= גזיה).

יידיש

סטוטשקאו ערך בוך, צייטשריפט, 366 ע"ב/11: גזיה.

לאדינו

פרדו: גזיה לוגאר איסקונדירו (= מקום סתר). מארוקו: Guenizza. שבט מוסר, פ"ח מו ע"ב: איס אסימיז'אנסה קומו פוניר אין גזיה איל ארון הקדש (= זה דומה כמו לקחת לגזיה בארון הקודש).

27. מהד' מ' מרגליות, תל אביב תשכ"ז, 105/72; ע"י ביקורת מאת חן מרחביה, קרית ספר, מב (תשכ"ז), עמ' 297-303.

28. על-ידי "ספיר ונסתיימה פרשת התגלית על ידי ש"ז שכטר בשנת תרנ"ז. ע"י גזיה וכתבי יד עבריים, ארשת, ג, ירושלים תשכ"ג, עמ' 395-425; ארבע רשימות ספרים מהמאה ה"ב, קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 121-139.

איטלקית-יהודית

מילאנו: archivio, cantino — Ghenizza.

3. כרוז. הייתה מלה זו בשימוש רב בבתי הדין בארץ, ומשתמשים במלה זו במשמעות חילונית לגמרי לתעמולה. השתמשו בה בפועל מורכב (בינוני הפעיל).

ארמית-יהודית

ירושלמי שבת טו ע"ד/31: אפיק רבי אימי כרוז בשוקי דארמאי ומר מאן דעביד לא מפסיד. קידושין פא ע"א/16-17: מר זוטרא מלקי ומכריז.

ערבית-יהודית

רס"ג: כרוז; הכרז. רשימת ספרים²⁹: אכרוזה. רשימת ספרים³⁰: אכראזאת. בן יעקב: כָּרוּז (ולא: כְּרוּז) = קול קורא פומבי.

יידיש

אבק: מכריו ומודיע זיין. גאלאמב: כרוז, כרוזות; הכרוזה, הכרוזות; מכריו ומודיע. הרכבי: הכרוזה, הכרוזות; כָּרוּז, כְּרוּזים; מכריו זיין; מכריו ומודיע זיין. טביוב: הכרוזה; כרוז; מכריו ומודיע. סטוטשקאוו: הכרוזה; מכריו ומודיע זיין. ספיוואק-יהואש: כָּרוּז, כְּרוּזים; מכריו (ומודיע) זיין. פערפער': הכרוזה; כרוז; מכריו זיין. שטראק: מכריו [כָּרוּז Herold].

4. מזל. בקבוצת העשר זוהי המלה הנפוצה ביותר בשימוש. ייתכן כי הסיבה לכך בשימושה של המלה בברכת אדם לחברו ואף ייתכן כי הקשר לאצטגנינות גרם לתפוצתה. אף שימשה מלה זו ליצירת ביטויים בלשונות לועזיות, והרבו להשתמש בה בני עמים רבים.

ארמית-יהודית

הרכבי, שו"ת, סי' שץ (כולו), 16/207; ובין להני ובין להני... כד גארים מזל. תרגום קהלת ט, ג: דין מזל ביש בכל עלמא.

ערבית-יהודית

רס"ג: מזל, מזלות. בן יעקב: מזל, מזלות (ולא: מזל, מזלות). שערפ בכל עדות המורח.

29. ג' אלוני, קרית ספר, לו (תשכ"א), 86/520. שם פירשתי לפי דעת באכר (ע"י בסמוך). וע"י שטיינשניידר, Arab. Literatur der Juden, פרנקפורט 1902, עמ' XXXV; בלאו הנ"ל (הע' 16), עמ' 139.

30. ב"ז באכר, XXXIX, REJ, (1899), 16/200, 48 (פעמיים). וע"ש, עמ' 208; XL (1900), 55/הע' 2, ואף כאן פירש באכר: דרשות. אולם ע"י מאן, Texts and Studies, I, סינסיניטי 1930, 21/652; אכראראת, ותיקן. מאן התנגד לדעת באכר, ואף הוא פרסם באותו ספר (עמ' 555-557) אכרוזות מקוריות.

יידיש

אבק: מזל, מזל רע, מזל טוב; מזל אין ברכה; מזלדיג; שלים מזל (זהו צירוף גרמני עברי). ברנשטיין בחמישה פתגמים: מזל; מזלדיג, מזלדיגער (יצירת שם תואר מן השם). גאלאמב: מזל, בעל מזל, רע מזל, מזל טוב; מזל ברכה; שלים מזלדיק; פערשאלטענער מזל; מזלות. הרכבי: מזל, מזלות; מזל ברכה; מזלדיג; מזל טוב; שלימאזל; שליממזלדיג; שלימעזאלניק, שלימעזאלניצע; שלימעזאלנעריי; שלים שליממזל. וולף מס' 3435: Vermasseln, Maseltoof, Masel tof, maseldick, Masseltig, masolig, Masol, Masel, Vermasselter מזלות. סטוטשקאווי: מזל; מזל טוב; מזל ברכה; בעל מזל, בר מזל; האבן מזל; אמזלדיקער; אמזלדיקן טאג; זיין מזלדיק; שלימזל; שלים שלימזל; שלימעזאלנערס; שלימזלניק (515; 518). ספיוואק-יהואש: מזל, מזלות, מזל ברכה; מזל טוב; מזלדיג; שלים מזל; שלים-מזלס; שלים מזלדיג; שלימזלניצע; שלים מזלדיק; שלים שלים מזל. פערפער: מזל; מזלות; מזל טוב; שלימזל. קאלנברג: מזל; במזל; מזל טוב; מזל וברכה; שטראק: מזל; מזל טוב; מזל און ברכה; מזלות; מזלדיג.

לאדינו

מרכוס³¹: mazal klaro, mazal iskuro; pur mazal, mazalozo, mazalozu; mazalado, mazalodo, mazaludo; desmazalado. לוריא: דימאזאלאדו (- חסר מזל, ביש מזל). פרדו: דימאזאלאדו; מאזאלבאשו; מאזאלבאשידאד (- מעשה רשעות). דאנון: מאזאלבאשיאדו (- עושה רשעות).

5. מפנק. מלה זו הייתה נפוצה מאוד בלשונות היהודים בארץ ישראל בתקופות הקדומות בגלל תוכנה החינוכי והמוסרי. אולם בלשונות היהודים בגולה נתגלתה לעת עתה רק ביידיש. יש רמז כי הייתה חיה גם באיטלקית-יהודית, וזה מחזק את רציפותה בדיבור החי. לא נתגלתה מלה זו בצורת פועל ביידיש, ונמצאת הצורה 'מפנק' יחידה בידנו.

ארמית-יהודית

ב"ק פד ע"א/29: איכא איניש דמפנק (א"י) אית ליה צערא טפי ואיכא איניש דלא מפנק לית ליה צערא.

ערבית-יהודית

רס"ג: מפנק; מפונק. בקיצור 'שבעים המלים' (הע' 19): 'מן לגה אלקום מפנק; מפונק', ויש להבין את הכתוב, שזהו מלשון העם בלשון הדיבור

31. ש' מרכוס, השפה הספרדית-יהודית, ירושלים תשכ"ה, קכד/2-ו. ע"ש 5-; קלב/12.

שבה אומרים: 'מפנק'; 'מפונק'; כלומר בצורת פועל בינוני פיעל ובצורת שם תואר. הכתוב בקיצור³² הוא הערת המקצר, שחי במאה ה-יג ב-יג במזרח התיכון³³.

יידיש

אבק: מפונק. גאלאמב: מפונק (צ"ל: מפונק). הרכבי: מפונק, מפונקים. טביוב: מפונק, מפונקים. סטוטשקאו ערך קאפריזונעקייט, איבערקלייבערישקייט 380/ב/9-: מפונק, בעל מפונק. ספיוואק-יהואש: מפונק, מפונקים. פערפער: מפונק, מפונקים, בעל מפונק. שטראק: מפונק.

6. נזק. זוהי אחת המלים בקבוצת העשר, הנפוצות ביותר, כי היא קשורה בחינוך הילדים ומשמשת כשם גנאי בילדות ובבגרות ורב השימוש בה בשדה הכלכלה בעסקי האדם במסחר, ואף קשורה היא בבעלי החיים, הטעונים שמירה שלא יזיקו. במלה זו הרבו להשתמש גם כפועל ונוצרו הימנה פעלים ושמות מהפועל בפעיל ובסביל גם יחד. בתקופת התפשטות הקבלה אף קיבלה משמעות מיוחדת של שדים ורוחות.

ארמית-יהודית

ב"ק קב ע"א/3-: כולה נזיקין חדא מסכתא היא. קיד' כט ע"ב/16-: שמע אבבי דקא הוה אתי הוה ההוא מזיק בי רבנן.

ערבית-יהודית

רס"ג: נזיק; נזיקים; נזק. ג'אמע, א, 50/250-53: וליס כמא ט"ץ קום אן הד'ה אללגה תקע עלי אלהריק וד'לך למא וג'דו פי נזיקים המבעה וההבער פאראדו בקולהם המבעה כי תצא אש וההבער ובער בשדה אחר [= ואין זה כמו שסבור העם כי לשון זו תפול על האש וזאת מפני שמצאו בסדר נזיקים: 'המבעה וההבער', וביקשו לומר במאמרו: 'המבעה' - כי תצא אש (שמ' כב, ה); 'וההבער' - ובער בשדה אחר³⁴ - (שם, ד)]. בן-יעקב: נזק = הפסד ממון.

32. כ"י 573 Hunt. (קטלוג נויבואיר מס' 1448).

33. במהד' דוקס (ע'י הע' 19): מן لغة القوم مفونק. יש לחשוב כי התעתיק בא לדוקס מידו של איוואלד; מ' וואלד, Die arabischen Glossen in den Schriften Geonim der, אוקספורד 1935, 74 / مفونק וכך ניסח את לשון ההערה: 'מפונק מן لغة القوم مفونק', והוא מפרש, כי טעות כאן, ומה שכתוב ערבית צ"ל עברית, כלומר מפונק, צ"ל: מפונק, ולהפך, כלומר מפונק, צ"ל מפנק. אולם הכתוב במקור הוא כולו באותיות עבריות; וכבר הציע זאת (להקדים מפנק) לפנוי גיגר, Wissen. Zeitschrift V, (1844), עמ' 324. 34. בדיוק להפך מדברי חז"ל, וע'י רש"י: הבער - כי תצא אש; ב"ק ע"ב/16-: 'מאי מבעה רב אמר מבעה זה אדם ושמואל אמר מבעה זה השן... וע'י בלאו(הנ"ל הע' 29), 21/158.

יידיש

אבק: מזיק; מזיק זיין; מזיק'ן; נזוק ווערען; נזוקען. ברנשטיין. 8/228: אקאץ איז אַמזיק. גאלאמב: נֶזֶק; נזוק; נזיקין; הֶזֶק, הִזְקוּת; הֶזֶק, הִזְקוּת. הֶזֶק, הִזְקוּת; מִזִּיק, מִזִּיקים; מזיק זיין; מזיקן; נזוק ווערן; נזוקען; נֶזֶק. וולף מס' 3437: Masik; (בוגד =) Massick; (שד =) Massik. טביוב: מזיק, מִזִּיקים; נזק ווערען; דער נזיק; נֶזֶק; נזיקין. סטוטשקאו: האבן הֶזֶק (519 ע"ב/3); מזיק; מזיקן; נזוק; (123 ע"ב/8): נזוקען. ספיוואק-יהואש: הֶזֶק, הִזְקוּת מזיק, מִזִּיקים; מזיק זיין; מִזִּיקען; נזוק ווערען; נזוקען; נזיקין. פערפער': מזיק, מִזִּיקים; הֶזֶק, הִזְקוּת; נזק; נזיקין. קאלנברג: הֶזֶק; הִזְקוּת; עושה זיין; מזיק זיין. שטראק: הֶזֶק, הִזְקוּת; מזיק, מִזִּיקים; נזיקין.

לאדינו

מארוקן: Mazzikin. פרדו: נִזִּיק = קי סי רומפי פריסטו (=נשבר מהר); מאזיקין = שדים, איספיריטוס מאליעוס (= רוחות רעות).

7. עבר. מלה זו בקבוצת העשר היא אחת השכיחות. מסתבר, כי המשמעות בחיי אדם בשדה המין גורמת להתפשטותה, ואולי גם דרך הדיבור בצורת רמז, שלו נזקק האדם בנדון. למלה זו גם משמעות נוספת הקשורה בלוח השנה, ולו נזקק האדם הרבה מאוד בחיים בעסקיו ובענייניו החילוניים.

ארמית-יהודית

הלכות פסוקות מהד' ששון, מא/1: אובר (= עובר); מ/2: מעוברת; קמה/1: מעוברת, עובר; כג/25: עברה; יז/18: עברות (= מעוברות).

ערבית-יהודית

רס"ג: עֶבֶר; מְעוֹבֶרֶת. ג'אמע פירש איוב כא, י: שוֹרֹ עֶבֶר מלשון עבר במעבר, והביא פירוש הרבניים "מן לשון מעוברת". הרכבי, שו"ת, סי' קסו/1-2: אנהא מעוברת מן אלאונס (= שהיא... מן...); סי' תקח/2: לאן עוברת ימות קבלה (= וכי... ימות לפניו).

יידיש

אבק: מעברת; עבור יאהר. גאלאמב: מְעוֹבֶרֶת; עבור, עבור חֶדֶש, עבור יאהר; עבור שָׁנָה. הרכבי: מעוברת; שנה מעוברת; עובר; עבור, עבור יאר. וולף מס' 3536: meuberet, mepperes, moebêress. טביוב: מעוברת; עבור. סטוטשקאו ערך געבורט, סי' 229: מעוברתדיקייט; מעוברת מאכן; זיין מעוברת; מעוברת, מעוברתע כלה; צייטאפשניט, סי' 4/51-: שנה מעוברת, עבור יאר. ספיוואק-יהואש: מְעוֹבֶרֶת, שנה מְעוֹבֶרֶת; עבור; עבור יאהר, עבור יאהראן. פערפער': מעוברת, מעוברת'ע, מעוברת וערן. קאלנברג: מכבורת

זיין, ותוקן במפתח: מעוברת. שטראק: מַעְבֵּרָת; עֵבֹר, עֵבֹר יאהר; עֹבֵר. [ubbar]; שְׁנָה מַעְבֵּרָת.

לאדינו

פרדו: שנה מעוברת ביסיסטו [sies] אנו ביסיסטו (לפי שארית יוסף); ליברו די עבור = שנה כבושה; איבור (- עיבור) - עבור השנים; מעם לועז, איזמיר, קלד ע"ב, וירא, א: ס' קידו מעוברת ד, איל (- היא נתעברה ממנו).

8. ערב. מלה זו בקבוצת העשר היא מן השכיחות בלשונות היהודים, כי הייתה קשורה בחיי המסחר, פרנסתו וכלכלתו של האדם. אף נזקק האדם לעניין בימי הביניים יותר מאשר בימינו. במלה זו השתמשו אף כפועל בינוני קל וגם בצורת סיומת יידיש (-ערובן).

ארמית-יהודית

הלכות פסוקות מהד' ששון, נב/9-10: ערב דכתובה דברי הכל לא מישתעביד... ערב דבעל חוב וקבלן דכתובה פליגי. קנו 2: והאשה שנתערב ולדה בולד כלתה והגדילו התערבות...

ערבית-יהודית

רס"ג: תערובות; התערב. רמב"ם, שו"ת מהד' בלאו, א, 4/61: ערבון. בן יעקב: ערבות = משכון.

יידיש

אבק: ערב; ערב זיין; ערבות. ברנשטיין ערך קרוב 5: זיי ניט מיין קרוב, און איך וויל ניט זיין דיין ערב. גאלאמב: ערב; ערבות. הרכבי: ערב, ערבים; ערב זיין; ערבות, ערבות מאן; ערבניק. טביוב: ערב; ערב קבלן; ערבות. סטוטשקאווי, עמ' 482-483: ערב; ערבות; ערבות מאן; ערב זיין; ערב; ערב; ערבות געלט; וע"ש פתגמים. ספיוואק-יהואש: ערב, ערבים; ערב זיין; ערבות [ערבות]. פערפער: ערב, ערבים; ערב קבלן; ערבות; ערבך ערבא צריך. קאלנברג: ערב. שטראק: ערב, ערבות; ערבניק, ערובניקעס.

לאדינו

מארוקו: עֶאַרבֹן (= ערבון).

9. צינה. מלה זו הייתה בלשונות היהודים בתקופת היישוב בארץ ואף בתקופת הכיבוש הערבי בארץ, אחת המלים הנפוצות ביותר בגלל היותה קשורה בבריאותו של האדם וריבוי מקרי המחלה בייחוד בימות החורף. אולם אחרי חורבן היישוב העברי בארץ בגלל התיישבותם של הערבים ומלחמות הצלבנים נעלמה מלה זו מלשונות הדיבור של בני ישראל בתפוצות הגולה.

אין לחשוב את הביטוי ביידיש 'צינים פחים' כקשור במלה הנדונה כאן כצמיחה ישרה הימנה.

ארמית-יהודית

יומא עז ע"א/21: רב יהודה מצטנן בקרא; רבה מצטנן בינוקא; רבא מצטנן בכסא דכספא.

ערבית-יהודית

רס"ג: צינה. ג'אמע, ב, 11/517: 'ומן ד'לך יקולון פלוגי מצטנן מתברד'. (ומזה אומרים: 'פלוגי מצטנן' – מתקרר); סקח לא מצא מובאה מתאמת לביטוי זה, ועל כן רמז לתלמוד: 'הקיו דם ונצטנן' (שבת, קכט ע"א/31), אולם מתוך הדיבור הסתמי 'פלוגי מצטנן' מסתבר, כי לפגנו לא מובאה מסוימת מספרות חז"ל אלא לשון עממית מדוברת בימי דוד בן אברהם אלפאסי בארץ ישראל ואולי בטבריה וסביבותיה שבהן ישבו משמרות הכהנים דוברי עברית.

יידיש

פערפער': 'צינים פחים (מש' כב, ה) – קעלט' (= הצטננות), וזה על פי כת' ל ע"א/7: 'הכל בידי שמים חוץ מצינים פחים', ופירש רש"י: 'קור וחום', ועיי"ש תוספות; ב"מ קז ע"ב/10-11 ותוספות.

10. צרך. מלה זו בקבוצת העשר היא הנפוצה ביותר בלשונות המדרש, כי הייתה קשורה בפרנסת האדם ומחייתו. ומה קשה הייתה פרנסת האדם בימי הביניים. אף נוספו לה משמעויות שונות: עסקי ציבור ועסקנות ציבורית ולשון נקייה לצרכי היחיד. אף השתמשו במלה כפועל מורכב בצורת שם כמות שהיא ('נעקן אויף צרכים'). למלה זו יש בידנו עדויות מצוינות כמלה חיה בלשון הדיבור. וזוהי המלה הראשונה בקבוצת העשר.

ארמית-יהודית

רס"ג: צורך; צריך. רסאלה, 6/49: 'והד'ה אללפט'ה פי אלמשנה ואלתלמוד כת'ירה יערפסה אלעואם (שם: אלענאם) דון סאיר אלעלמא לאנהם יקולון לכל חאג'ה צורך ואל תצרך עמך ישראל זה לזה בעוני ואל תצטרך לבריות ולא תחתאג' אלי אלכ'לק (= מלה זו שכיחה במשנה ובתלמוד הרבה ויודעים אותה אנשי העם מלבד שאר המלומדים כי הם אומרים³⁵... יומא ג ע"ב/21; פס' קיב ע"א/29; ולא תהא נזקק לבריייה). ג'אמע, ב, 46/531-47: 'וליס לה גט'יר ולכן יסתעמלה אלעבראניין צורך פלוגי חאג'ה פלאן' (= ואין

35. שם: 'ואל יהיו עמך ישראל צריכין זה לזה', ולא נתפרש לי שינוי נוסח זה. ועי' דקדוקי הסופרים, ולא מצאתי את הסיום בנוסחני: 'בעוני'.

לו דומה, אולם משתמשים בו היהודים: "צורך פלוני", צא ודוק, כי כאן אמר "העברים" כלומר הרבניים והקראים גם יחד, ולא הביא מובאה מסוימת כמו שאמר בקודם "פלוני מצטטן". באכר (הע' 30), 12/200: "לצרכי מתים", ועיי"ש, 10/202 -.

יידיש

אבק: נצרך. גאלאמב: נצרך; צריך-עיון; צריך; צורך, צרכים; צרכי צבור. הרכבי: נצרך, נצרכים; צורך; צרכי ציבור, צרכי רבים. טבויב: נצרך; צריך; צורך, צרכים; כל צרכו. וולף מס' 6387: Zorich. סטוטשקאו, 527 ע"ב/19: ניצרך. ספיוואק-יהואש: נצרך, נצרכים; צורך, צרכים; צרכי צבור; צרכי רבים. פערפער: צריך, צריכה; צורך, צרכים; צרכי צבור; צרכי הכלל; שלא לצורך, צרכי עמך ישראל; כל צרכו, נצרך, נצרכים, נצרך לנקביו. קאלנברג: לצורך; מצריך האבן; צרכי הגוף Leibesnothdurft. שטראק: נצרך; צרך; געהן אויף צרך.

א. לוח הערכים בלשונות היהודים

הלשון	הערכים	חסרים
1 ארמית יהודית	10-1	
2 ערבית-יהודית	10-1	-
3 יידיש	10, 8-1	צינה
4 לאדינו	10, 8-6, 4, 2-1	כרוח, מפנק, צינה

מציאותם של עשרת הערכים בעשרה המילונים היא בסיכום כלהלן:
הערכים 1, 4, 6, 8 בכל עשרת המילונים; הערכים 5, 7, 10 בתשעה מהם; הערך 3 בשמונה מהם; הערך 2 רק באחד מהם; הערך 9 חסר בכל עשרת המילונים; מציאותם היא אפוא בשיעור של 75%.

ב. לוח הערכים במילוני היידיש

המילון	הערכים	חסרים
1 אבק	1, 3-8, 10	גז, צינה
2 ברנשטיין	1, 4, 6, 8	גז, כרו, מפנק, עבר, צינה, צרך
3 גאלאמב	1, 3-8, 10	גז, צינה
4 הרכבי	1, 3-8, 10	גז, צינה
5 טביוב	1, 3-8, 10	גז, צינה
6 סטוטשקאו	1-8, 10	צינה
7 ספיוואק-יהואש	1, 3-8, 10	גז, צינה
8 פערפער'	1, 3-8, 10	גז, צינה
9 קאלנברג	1, 4, 6-8, 10	גז, כרו, מפנק, צינה
10 שטראק	1, 3-8, 10	גז, צינה

מציאותם של עשרת הערכים בלשונות היהודים היא בסיכום כלהלן:
הערכים 1, 2, 4, 6-8, 10 בכל ארבע הלשונות; הערכים 3, 5 בשלוש מהן;
הערך 9 רק בשתיים מהן; מציאותם היא אפוא בשיעור של 90%.

הערות

- א. בחמש לשונות יהודיות ובעשרה מילונים של יידיש נמצאים 80% בערך.
- ב. המלה החסרה בכל עשרת המילונים היא "צינה", והנמצאות בכולן: אנס, מזל, נוק, ערב.
- ג. לפי שכיחותן במילונים ביידיש הסדר הוא: מזל, נוק, ערב אנס (10), עבר, צרך (9); מפנק, כרו (8); גז (2); צינה (0).
- ד. בלשונות לא נכללה איטלקית-יהודית, כי רק שני ערכים נתגלו בה. במילונים לא נכלל מילון וולף (יש בו 5), כי מוגבל הוא לכנופייה מסוימת. ייתכן שאף את מילון ברנשטיין יש להשמיט, כי אוצר פתגמים הוא ולא מילון (יש בו רק 4).

קבוצת העשר לפי חלקי הדיבור בלשונות היהודים השונות:

א. ארמית-יהודית

- שמות: כולם (1-10). פעלים: 1 (בינוני פועל ופעול); 2 (קל והפעיל);
3 (בינוני הפעיל); 5 (פיעל בינוני); 6 (בינוני נפעל והפעיל); 7 (נתפעל); 9
(נתפעל); 10 (קל).

ב. ערבית-יהודית

- שמות: כולם (1-10). פעלים: 1 (בינוני פועל ופעול); 5 (בינוני פועל);
9 (התפעל בינוני).

ג. יידיש

שמות: כולם (1-10). פעלים: 1 (בינוני פיעל); 3 (בינוני הפעיל); 6 (בינוני נפעל והפעיל, ופועל בידיש: מזיקן, ניזוקן); 7 (בינוני פועל); 8 (בינוני קל; פועל בידיש: ערובן); 10 (בינוני קל, נפעל והפעיל בצירוף געהן).

ד. לאדינו

שמות: 1-2; 4; 6-8; 10; בסך הכול 7. פעלים: אין.

ה. איטלקית-יהודית

שמות: 2; 4; בסך הכול 2 בדיאלקט רומא. פעלים: אין.

הערות

א. הפועל נתפתח רק מעט ורק משני ערכים יצרו פעלים (ניזוק וערב).
ב. אף כי לא נרשמו כאן פעלים בלאדינו ובאיטלקית יהודית, ייתכן שהיו כאלה בדיבור.

דינור בספרו רב ההיקף והאוצר הבלום הקדיש פרק מיוחד בשם³⁶ "השפעתן של לשונות זרות על הסגנון העברי ויסודות עבריים בלשונות הלעז של היהודים", ומנה שם בסך הכול שלוש מאות מלים בערך (300), ואין זאת כמות מבוטלת כלל וכלל באוצר לשונו של האדם. רחוק הוא כינוס זה מהקוף פרשה זו של המלים השלובות בלשונות הדיבור בימי הביניים. יש אף להעיר כי האיש היודע לשלב סך רב זה של מלים בדבריו בכתב, גזוז במוחו ובלבבו אוצר רב עוד יותר. והנה בין כל המלים שכינס דינור יש רק שתי מלים בלבד מקבוצת העשר הנדונה כאן: מעוברת וערב, ערבון.

אין ספק, כי דיברו בני היישוב בארץ לשונות לעז יהודיות שונות מאז ימי הבית השני וכל תקופת ימי הביניים³⁷. עד הכיבוש המוסלמי וסמוך לכיבושו במאה השביעית והשמינית דיברו ארמית-יהודית; ומהמאה השמינית ואילך השתמשו בערבית-יהודית. אולם יחד עם לשונות הדיבור היו חיי היישוב בארץ ישראל מוצאים את ביטויים לא רק בתפילות ופיוטים, ברכות וקניות אלא גם הדרשות בבתי הכנסיות נאמרו עברית³⁸ וגם ההספדים והאיגרות היו עברית. אף הרכיב העברי בלשונות הדיבור היה רב יותר מאשר בתקופה החדשה והיה

36. ב"צ דינור, ישראל בגולה, א (4), תל אביב תשכ"ג, עמ' 375-380.

37. ע"י ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, 14/21-15: "המעמד

הנמוך לעומתם... התחיל מפתח לאט לאט מעין וארגון ארמי יוני".

38. גם בגלות אירופה וביתר תפוצות הגולה היו הדרשן והמגיד מתבלים את דבריהם באוצר רב יותר של מלים עבריות ממה שנוהג היחיד בישראל להשתמש בחיי יום-יום. עד לתוצרת דרשות כאלה הוא "טוביה החולב", שמאות פסוקי המקרא והמדרש שגורים בפיו, ועי' לשונו, יז (תשי"א), 9/139-; ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' ל והע' 5.

חלק מחיי האדם היום-יומיים. יחד עם כל אלה נהגו לדבר עברית ולהשתמש בלשון העברית במקרים שונים של פגישות עם יוצאי ארצות אחרות, כלשון סוד בין איש לחברו, בדיבור סתום נגד הכובש המוסלמי והדת השלטת. ויש אף מקום לשער, כי היו בגליל יישובים של משמרות הכהנים, שבהם השתמשו בלשון העברית והיו אלה כל ימי כיבוש האסלאם עד בוא הצלבנים לארץ וחורבן היישובים של משמרות הכהנים בארץ הגליל³⁹.

ואין עשר המלים בקבוצת העשר יכולה להוכיח את הדיבור העברי המלא אף באותם יישובי משמרות הכהנים, אולם יש בה עניין רב אף כרכיב בלשונות היהודים המדוברות בפי יהודי התפוצות בימי-הביניים. השאלה המוצגת לכל איש לשון היא: היכן נוצר הרכיב העברי של לשונות היהודים? האם הוא תוצר יהודי המקום או שמא הובא עמהם ממרכזם בארץ ישראל?

חוקרי לשון היידיש סבורים, כי הרכיב העברי ביידיש הוא תוצר מקומי שנוצר על-ידי יהודי המקום והוא קשור בלימודם ובתורתם במקראם ובתלמודם. חו לשון י"ח טביוב⁴⁰: 'איזו לשון הביאו היהודים אתם לגרמניה? כמובן הלשון של הארץ אשר יצאו ממנה... בכל אופן לא הביאו אתם את שפתם הלאומית העברית... אמנם גם באשכנז גופה... גם אז כבר התאזרחו בלשון דיבורם מלים עבריות וביטויים עבריים'.

מ' ווינרייך לעומתו מדבר⁴¹ על 'לשון קודש ממש ולשון קודש שבהיתוך', אולם כמוהו אף הוא רואה את הרכיב העברי כתוצר היישוב המקומי ואינו רכיב שהובא מבחוץ מוכן ומתמיד וקיים מדור דור ונמשך לדורי דורות עד לשונות היהודים בארץ-ישראל.

מ"ד קאסוט⁴²: 'על אוצר המלים והביטויים של היסוד הלועזי הזה... הוסיפו היהודים הוספות משלהם לקוחות מתוך אוצר מליה וביטוייה של הלשון העברית'. לפי קבוצת העשר במאה העשירית יש לחשוב, כי הרכיב העברי בלשונות היהודים אינו תוצר מקומי של היהודי היושב בתפוצות הגולה, אלא מקורו הוא בארץ ישראל ובלשונות הלעז היהודיות שדיבר היהודי בשבתו בארצו ובמולדתו, ועל רכיב עברי זה שמר בכל מקום שישב ואותו לקח עמו לכל אשר פנה והלך.

סיכום וסיום. במאמר זה נדונה קבוצה מרוכזת של עשר מלים עבריות

39. וכבר רמזו לדיבור עברי חי: ש' שפיגל, מלשון פיסטנים, ניו יורק תשכ"ג; א"מ הברמן, הפיוט כמקור למלים, פרקים, א (תשכ"ז), עמ' 20-34; א' מורטונין, Spoken Hebrew from the Tenth Century, Abr-Nahrain, III (1963), p. 45-59.

40. כתבים (הגל הע' 1), עמ' 214-216.

41. לשוננו, כז-כח (תשכ"ד), עמ' 131-147; 230-251; 318-339; ועוד יידון לעתיד

לבוא.

42. ע"י שם, טז (תש"ח-תש"ט), עמ' 188.

שהעיד עליהן רס"ג, כי משתמשים בהן הרבנים והקראים גם יחד בלשון דיבורם⁴³. עשר המלים החיות האלה הן שמות עצם כלליים ופעלים כלליים, שאינם קשורים בחיי הדת ובבית הכנסת דווקא. אדרבא, אלה הן מלים הקשורות בחיי יום של האדם. המלים הכלולות בקבוצות העשר הן מיוחדות ונבחרות בלשון המקרא בנדירותן בו, והן נפוצות מאוד בלשון חז"ל ונמצאו הקראים משתמשים בלשון חז"ל בשיחתם, שלא בכוונה ובלא ידיעה ברורה על מוצאן והתפשטותן, והמשמעות הכלולה בכל אחת מהן מובנת רק מלשון חז"ל.

מלים אלה נתגלגלו מימים קדומים ועתיקים בלשונות הלעז היהודיות של בני ארץ-ישראל: ארמית-יהודית, יוונית-יהודית וערבית-יהודית והן נתגלגלו ללשונות היהודים בתפוצות הגולה: ארמית-יהודית, ערבית-יהודית, יידיש, איטלקית-יהודית, לאדינו ולשונות יהודיות אחרות חיות בפי בני ישראל בתפוצות הגולה. נמצא הרכיב העברי בלשונות הלעז היהודיות בפי בני ישראל בתפוצות הגולה אינו תוצר של תושבי המקום אלא קשור קשר ישיר בלשון הדיבור של היישוב בארץ. זוהי גם הסיבה שהרכיב העברי הוא משותף בלשונות הדיבור השונות של בני עמנו בתפוצות הגולה.

שונות הן לשונות הדיבור של בני עמנו לפי מקומות מושבותיהם והלשונות השליטות במקומות יושביהם, אולם המשותף בלשונות אלה הוא הרכיב העברי הקשור בארץ-ישראל, מרכז חיי האומה ואין זה נראה בעיניי כמקרה, שקבוצת העשר מאפשרת להסיק מסקנות מרחיקות לכת⁴⁴. אולם אין להסתפק בה כדי להסיק מסקנות כאלה, ויש להוסיף חקר בקבוצות מלים רבות הקף יותר בלשונות היהודים ולבדקן במטרה זו, וניווכח הוכחה רבה יותר בצדקת המסקנות שהוסקו מקבוצת העשר בלשון הדיבור במאה העשירית⁴⁵.

43. ויזכר כאן, כי בשירת רשה"ג נמצאת קבוצת העשר כולה, וביניהן גם המלה עברה (= מעוברת); ב"מקרי דרדקי" נמצאת קבוצת העשר פרט למלה כרוז, כי היא בלשון הארמית שבמקרא.

44. כאן עליי להביע תודתי לחבריי וידידי שהושיטו לי את עזרתם: א' בן-יעקב, שמסר לידי מפרי מחקרו על לשון יהודי בבל, ולא נתפרסם עדיין; מ' בניהו, מנהל מכון בן-צבי, שהעמיד לרשותי חומר הנאסף שם למילון לאדינו; ש' מורג, שדן עמי בכמה פרשיות בנושא זה וקרא מאמרי זה לפני מסירתו למערכת; ח' שמרוק, שרמז לי רמזי ספרות וקרא את מאמרי לפני שנמסר לדפוס והעיר את הערותיו לשיפור המאמר.

45. הריני מקווה לפרסם בקרוב מאמר נוסף בנידון, ובו יידונו מאתיים וחמישים מלים בלשון הדיבור בארץ ישראל במאה העשירית.

האם תוכנו של השורש העברי ערוך?

0. השאלה

0.1 בתיאור הממשי של לשון מן הלשונות – האם נכון הוא להניח בתור עיקרון מיתודולוגי היריסטי, שמישור הביטוי הלשוני ומישור התוכן הלשוני ערוכים במקביל? ומכאן – האם מותר להניח, שבניתוח שני המישורים של הלשון, מישור הביטוי ומישור התוכן, נפיק יחידות מוגדרות באופן זהה מן הבחינה הפונקציונלית, לאמור: מבחינת הזיקות שהן מקיימות? שאלה זו בדבר הפאראלליזם המבני של שני מישורי הלשון – הידועה כשאלת האיזומורפיזם – מנסרת בחללה של הבלשנות במאה הנוכחית בעקבות ההגדרה שהגדיר דה-סוסור (32) את הלשון – הלשון היא מערכת סימנים – ובעקבות תיאורו (הנ"ל, 99) את הסימן הלשוני – הסימן הלשוני הוא הוויה פסיכית בעלת תרי-אנפין, פן של ביטוי (המסמן) ופן של תוכן (המסומן). מקובל, שהביטוי של הסימן הלשוני המינימלי ערוך. נשאלת אפוא השאלה, האם התוכן של הסימן הלשוני המינימלי ערוך אף הוא. מכיוון שלא יקשה להעלות על הדעת, שהתוכן של הסימן המינימלי הדקדוקי (כגון: התכנים של צורני-הנטייה) אמנם ערוך, נפנה מיד את חודה של השאלה אל תוכנו של הסימן המינימלי המילוני (בעברית: תוכנם של השרשים). השאלה בנוסחה הנוגע לעברית היא אפוא, אם תוכנו של השורש העברי ערוך; ואם אמנם ערוך הוא, האם היערכותו מקבילה להיערכות הביטוי (המסמן) של השורש העברי.

0.2 לשאלה זו מוקדש חיבורי. תחילה נסקרו הדברים המקובלים בנידון היערכות הביטוי (המסמן) של הסימן המינימלי (1); אח"כ נסקרו הבעיות הנוגעות להיערכות התוכן של הסימן המינימלי, כפי שנידונו בספרות הבלשנית (2); הודגמה ההיערכות של תוכני השרשים הנמנים עם פאראדיגמה אחת של תוכן, ונתפרשו צדדיה השונים של היערכות זו (3), ולבסוף נעשה ניסיון להסיק מסקנות הנוגעות למשימות הדחופות המוטלות על חקר מישור התוכן של אוצר השרשים (4).

1. היערכות מישור הביטוי

1.0 האומר, שהסימן הלא-מינימלי (כגון: ההיגד) ערוך, למה הוא מתכוון? הוא מתכוון, שניתן לעשות בו חלוקה בעזר הקומוטציה וליצנו בחינת רצף של אינוואריאנטות¹. ד-מ: המסמן של הסימן הלא-מינימלי (כגון: המסמן של

1. בבוחן הקומוטציה אנחנו מסלקים חלק מן מישור לשוני אחד (ד-מ מן מישור הביטוי) ומביאים במקומו חלק אחר מן אותו מישור. אם פעולה זו גוררת שינוי במישור האחר (במקרה זה במישור התוכן), אנחנו אומרים, שתוצאת הבוחן היא חיובית. החלק

היגד) עשוי חלקי-מסמן קטנים הימנו (כגון: מסמנים של מלים), המצויים בצירופים שונים גם במסמניהם של היגדים אחרים. אכן יכול אתה להמיר חלק אחד של מסמן-ההיגד, עם שאתה מקיים את שאר חלקיו של אותו מסמן, ובעקבות המרה זו אתה עשוי לגרור שינוי במישור התוכן (במסומן) של אותו היגד, בחלק אחד מן אותו תוכן, עם שאתה מקיים את שאר חלקיו של אותו תוכן. והוא הדין לתוכן (למסומן) של הסימן הלא-מינימלי. אף הוא עשוי חלקי מסומן קטנים הימנו (כגון: מסומנים של מלים), המצויים בצירופים שונים גם במסומניהם של היגדים אחרים. ושוב, יכול אתה להמיר חלק אחד של מסומן ההיגד הנתון, עם שאתה מקיים את שאר חלקיו של אותו מסומן, ובעקבות המרה זו אתה עשוי לגרור שינוי בחלק אחד מן מישור המסמן של ההיגד, עם שאתה מקיים את שאר חלקיו של אותו מסמן. שני מישורי הסימן הלא-מינימלי-מישור הביטוי ומישור התוכן – מצאנו אפוא, שהם ערוכים במקביל.

1.1 בעקבות פעולות אחדות של חלוקה בזו אחר זו אתה מפיק סימנים מינימליים, כגון בעברית: משקלים, שרשים וכו'.² על סמך מה רשאים אנחנו לומר, שהמשקלים והשרשים הם סימנים בעברית? על סמך ההגדרה של הסימן הלשוני שהזכרנו לעיל (0.1): הסימן הלשוני הוא יחידה בעלת תרי-אנפין: פן של ביטוי (המסמן) ופן של תוכן (המסומן). ואם אתה מעדיף להרחיק מן תיאור זה את הניסוח המיטאפורי, אמור, שהסימן הלשוני הוא מהות לשונית המופקת מן זיקת הסולידריות שבין הביטוי לבין התוכן. הביטוי זיקה של סולידריות המשמש במגדיר זה מה עניינו? עניינו הוא, שמכלל מציאותה של יחידת-ביטוי נתונה משתמעת בהכרח זיקת-גומלין של קבע אל יחידת תוכן מסוימת. מלה, כגון שָׁבֵר³ היא סימן לא-מינימלי, וברור אפוא, שיש בו שני סימנים: משקל קָטִיל והשורש ש-ב-ר. ועל סמך מה אנחנו רשאים

סכולק והחלק שהובא במקומו הם שונים זה מזה, או הם אינואריאנטות. אם אין הפעולה הזאת גוררת שינוי כניל, אנחנו אומרים, שתוצאת הבוחן היא שלילית, ז"א שני החלקים אינם שונים זה מזה, אלא הם שתי היקריות של אותה אינואריאנטה, דהיינו שתי ואריאנטות שלה. על הקומוטציה בבלשנות עיין הילמס ליו (1953, 46–48); על המושג אינואריאנטה עיין שם (38–48). על ההבדלים שבין בוחן הקומוטציה הנהוג באסכולה של קופנהאגן לבין זה הנהוג באסכולה של פראג ובאסכולה של לונדון עיין סיררסטה (1955, 166–181). הריס 1951 (עיין במפתח) עוסק באותו עניין תחת השמות non-substitutability בניגוד ל-substitutability.

2. דהיינו: סימנים מינימליים שאין מסמניהם מסורגים, אלא או רצופים או חד-פונימיים: צורני-הנטייה, סימני היחס והקשור, שמות שאינם ניתנים לחלוקה לשורש ולמשקל ומלים, כגון כאן, שם. עיין ה' 10.

3. את הסימן אנחנו רושמים בפיוור, את המסמן בסוגרים מלוכסנים, את המסומן במירכאות כפולות.

לומר, שהמשקלים והשרשים הם סימנים מינימליים בעברית? על סמך העובדה הידועה לכול, שאם תוסיף ותחלק ביטוי, כגון: /ש-מ-ר/, לחלקים קטנים הימנו – כגון: /ש- / מן הצד האחד וכן /-מ-ר/ מן הצד האחר, או /ש-מ- / מן הצד האחד וכן /-ר/ מן הצד האחר – תיהרס זיקת הסולידריות שבין ביטוי לתוכן, כלומר תסתלק הפונקציה של סימן⁴.

1.2.1 משהגענו לסימן המינימלי, שוב נשאלת השאלה: האם הביטוי (המסמן) של הסימן המינימלי ערוך הוא, כלומר: האם מסמן זה ניתן לחלוקה ליחידות קטנות הימנו, המצויות גם במסמנים אחרים של סימנים מינימליים? על שאלה זו מקובל להשיב בחיוב. תשובה חיובית זו מבוססת על העובדה הידועה אף היא, שאתה יכול להמיר קטע קטן מן המסמן המינימלי, עם שאתה מקיים את שארית המסמן, ועם המרה זו אתה גורר שינוי בתוכנו (במסומן) של אותו סימן מינימלי. ד־מ: /ש-מ-ר/ ערוך, משום שאתה יכול להמיר את /ש- / ולהביא במקומו את /-ג-, / ובקבות המרה זו אתה מפיך את המסמן /ג-מ-ר/, ואגב המרה זו השתנו המסומנים מכול וכול, לא "ש-מ-ר", אלא "ג-מ-ר". ומה הוא מספרן של היחידות שמהן ערוך המסמן המינימלי /ש-מ-ר- /? מספרן כמספר הפעמים שההמרה אפשרית. במסמן הנידון, 3 המרות אפשריות, לאמור 3 יחידות היערכות, המופקות בשלב זה של הניתוח. ומה מספר היחידות שבמצאי? מספרן כמספר היחידות שניתן להפיק, אם נבצע את ההמרה ואת החלוקה שבקבותיה בכל המסמנים המינימליים שבלשון, ונרשום פעם אחת כל יחידה המופקת בשלב זה של הניתוח⁵.

4. נדמה לי, שהגיעה השעה לדחות אחת ולתמיד את הדעה האומרת, שניתן לחלק את השרשים העבריים חלוקה נוספת ולהפשיט מהם שרשים בסיסיים (radices primariae). דעה זו הייתה מקובלת עדיין על גזניוס (§ 30, o-f), והיא מעסיקה במיוחד אנשים שעשו את "חקר" השרשים תחביב מיוחד, והשתדלו לגלות את ההוראה או את ההוראות של כל אות בעברית. ניטול לדוגמה את השרשים ק-צ-ב, ק-צ-ה, ק-צ-ע, ק-צ-ף, ק-צ-ר. נניח שניתן לעשות סגמנטציה בשרשים אלו ולהפשיט מהם יחידות ביטוי המוסבות על יחידות תוכן, כגון: /ק-צ- / "הפרדה" מן הצד האחד, /ב/, /ה/ /ע/, /פ/, /צ/, /ר/ "מינים שונים של הפרדה" מן הצד האחר. הנה ברור, שהקטעים המופקים אין הפונקציה של סימן מתקיימת בהם: /ב/ של /ס-ב-ב/, /ה/ של /ק-ג-ה/, /ע/ של /ש-מ-ע/, /ף/ של /א-ס-ף/ וכו' אינם מוסבים על שום תוכן, ומכל מקום לא על אותם תכנים שמצאנו לעיל. בלשונו של הריס (1951, § 12, 22-23) נאמר, שבניתוח מעין זה אין מתקיימים שני התנאים ההכרחיים בניתוח הרצף לסימנים מינימליים (מורפימות – בלשונו של הריס): (א) independence, (ב) distributional patterning. שני התנאים הכרחיים ורק שניהם ביחד מספיקים. עניין זה שאין זיקה של סולידריות בין הביטויים המופקים ע"י הסגמנטציה לבין תוכניהם מספיק כדי לנזח אחת ולתמיד את הניסיונות הללו.

5. הוקט (1958, 93) קובע, שמספר הפונימות הקטן ביותר שנרשם בתיאור של כל לשון שהיא הוא 13, והמספר הגדול ביותר הוא 75. אבל לא כל התיאורים מהימנים.

1.2.2 לכאורה אין שום הבדל בין היערכות המסמן של סימן לא-מינימלי לבין היערכות המסמן של סימן מינימלי. ולא היא. הסימנים שומר, שומר כל אחד מהם הוא סימן מינימלי, היינו צירוף של שני סימנים מינימליים. במישור הביטוי יש בשניהם חלק זהה והוא /ש-מ-ר/ וחלק שונה: /קוטל/ בראשון, /קטול/ בשני. ע"י שקיימו קטע זהה בביטוי, אף קיימו קטע זהה בתוכן. לא כן אם נמיר את /ש-מ-ר/ ב-/ג-מ-ר/ ונפיק את המסמן המינימלי /ג-מ-ר/. במישור הביטוי יש זהות חלקית בין /ש-מ-ר/ לבין /ג-מ-ר/. אבל במישור התוכן? אין כלל הכרח, שזהות חלקית זו שבמישור הביטוי תגרור זהות חלקית גם במישור התוכן. אין שום זהות בין התוכן "ש-מ-ר" לבין התוכן "ג-מ-ר", אלא, כדי לשבר את האחזק נאמר, שהריחוק בין שני תכנים אלו, חרף הזהות החלקית שבין הביטויים, הוא כריחוק שבין "ג-צ-ר" לבין "ס-י-ם", ושניים אלה אין בביטוייהם שום זהות. יתרה מזו: במישור הביטוי המסמן /ש-ל-ם/ מתייחס למסמן /ג-ל-ם/ ממש, כפי שהמסמן /ש-מ-ר/ מתייחס למסמן /ג-מ-ר/ (ש-ל-ם): /ג-ל-ם/ = /ש-מ-ר/; /ג-מ-ר/, אבל במישור התוכן של אותם שני זוגות סימנים? הניגוד שבין "ש-ל-ם" לבין "ג-ל-ם" אינו מקיים שום זיקה עם הניגוד שבין "ש-מ-ר" לבין "ג-מ-ר" ("ש-ל-ם": "ג-ל-ם" ≠ "ש-מ-ר": "ג-מ-ר"), ומכל מקום אין הכרח שתתקיים זיקה כלשהי. הוא שאמרנו: היחידות שהופקו מן חלוקת המסמן של הסימן המינימלי שוב אין מתקיימת בהן הפונקציה של סימן. מה היא אפוא הפונקציה המתקיימת בהן? הוה אומר הפונקציה המבחינה.

1.3 היוצא מדברינו, שהסימן הלשוני ערוך שני מיני היערכות. היערכות אחת של הסימן הלא-מינימלי בעזר סימנים מינימליים, והיערכות שנייה והיא של מישור הביטוי בלבד: המסמן המינימלי ערוך היערכות של יחידות מבחינות. מארטינה (1949, 30-37) עמד על ההיערכות הכפולה הזאת של הסימן הלשוני, והכניס אותה להגדרתו את הלשון בתור הבדל העושה את המין (מארטינה, 1960, 25). לסימנים המינימליים הוא קורא מונימות, למונימות הדקדוקיות הוא קורא - ע"ד המקובל באירופה - מורפמות (צורנים), למונימות המילוניות (בעברית: השרשים, השמות הלא שאולים, שאינם ניתנים לחלוקה לשורש ולמשקל - עיין הערה 2) הוא קורא לקסימות (מארטינה, 1960, 20). ליחידות המבחינות מקובל לקרוא פונימות.

1.4.1 והפונימה - האם גם היא ערוכה? האם גם היא עשויה מיחידות קטנות הימנה המצויות בהרכבים שונים בפונימות שונות? אף על שאלה זו מקובל להשיב

6. המונח החדש מועיל, כי הוא משמש מונח-סוג לשני המינים. עצם ההבחנה בין יחידות מינימום נושאות משמעות לבין יחידות מינימום מבחינות מקובלת באסכולה של פראנ ואצל בלומפילד.

בחיוב. כמובן, אין הפונימה ערוכה בציר הסינטאגמתי (ברצף), אבל היא עשויה להיות ערוכה⁷ בציר הפאראדיגמתי (במערכת), לאמור: הפונימה ערוכה בחינת התאגדות סימולטנית של חלקיקים-מרכיבים, שניתן להמירם זה בנפרד מזה, ומכאן שאתה עשוי למצוא אותם בפונימות שונות בהתאגדויות סימולטניות שונות. או כדי שלא לטשטש את האופי הניגודי של הפונימה, אמור, שהפונימה ערוכה בחינת צומת של ניגודים בין חלקיקי-ביטוי. וראה זה חשוב: עם כל המרה של חלקיק-מרכיב אתה גורר שינוי במישור התוכן. טול לדוגמה את הפונימה /ג/. פונימה זו מצויה במסמן /ג-ב-ר/. אתה יכול להמיר /ג/ בפונימה /ס/, ואז אתה מפיק את המסמן /ס-ב-ר/, וע"י המרה זו אתה גורר שינוי במישור התוכן. אבל יכול אתה להמיר את /ג/ גם ב-/ק/ ולהפיק את המסמן /ק-ב-ר/, וגם אז גררת שינוי במישור התוכן. ברי, לא הרי המרת /ג/ ב-/ס/ כהרי המרת /ג/ ב-/ק/. בראשונה המרת את הקטע [g] על מכלול פעולות החיתוך שבו והבאת במקומו את הקטע [s] על מכלול פעולות החיתוך שבו, ואילו בשנייה המרת את רעידת מיתרי הקול במניעה מכוונת של רעידה זו, עם שקיימת את שאר פעולות החיתוך של הקטע [g], היינו: את קירוב גב הלשון אל החך עד כדי חסימת זרם האוויר הבא מן הריאה. היוצא מדברינו, שיחד עם פעולה זו של גב הלשון, הרעדת מיתרי הקול או מניעתה מספיקות בעברית כדי לגרור שינוי במישור התוכן. זאת ועוד. הניגוד הזה שבין הרעדת מיתרי הקול לבין מניעתה הרי הוא מצוי גם בשני המסמנים /ב-ט-ח/: /פ-ת-ח/, וגם שם הניגוד הזה גורר שינוי במישור התוכן. אבל בזוג הראשון (/ג-ב-ר/: /ק-ב-ר/) הרעדת מיתרי הקול (או מניעתה) נמצאות בהתאגדות סימולטנית עם חיתוך גבי-חיכי, ואילו בזוג השני הן נמצאות – גם שם בהתאגדות סימולטנית – עם חיתוך שפתי. שוב

7. אבל היא יכולה להיות בלתי-ערוכה, ד"מ בעברית /r, l/ אינן ערוכות. שאם אתה מגדיר /l/ ואומר עליה שהיא צידית, כאילו אמרת /l/ = /l/. לא בן-לילה נתגבשה ההשקפה על היערכות הפונימה. הבירורים על מהותה של הפונימה נמשכו בחוג הבלשנים של פראג ובחוגים המושפעים ממנו שנים מרובות. בהצעה (1931, 311) הוגדרה הפונימה כך:

“unité phonologique non susceptible d'être dissocié en unités phonologiques plus petites et simples”.

אצל טרובצקוי (1939 = 1949, 37):

“unités phonologiques qui, au point de vue de la langue en question, ne se laissent pas analyser en unités phonologiques encore plus petites et successives”.

ז"א הפונימה אי-אפשר לפרק אותה ליחידות קטנות ממנה שתהיינה רצופות, אבל היא ניתנת לסירוק ליחידות קטנות ממנה, ובלבד שתהיינה מאונדות התאגדות סימולטנית. הגדרה זו באה אפוא לתקן את ההגדרה של ההצעה (1931). הראשון שעמד על כך הוא וואצ'ק (1936), הנ"ל (1937). אבל הבירורים נמשכו, עיין מארטינה (1939, 94–103) סרייסו (1954).

לא תוכל לטעון, שהפונימה /ג/ – וכן /ק, ב, פ/ הן יחידות ביטוי בלתי-ערוכות. שהרי ראינו את הפונימה /ג/ שהיא מורכבת מחלקיק-מרכיב (רעידת מיתרי הקול או מניעתה) המצוי בה בהתאגדות סימולטנית עם חלקיק-מרכיב מסוים (חיתוך גבי-חיפי), ואותו מרכיב עצמו (רעידת מיתרי הקול או מניעתה) מצוי בפונימה אחרת, /ב/, בהתאגדות סימולטנית עם חלקיק-מרכיב אחר (חיתוך שפתי). אמור מעתה: גם הפונימה היא יחידה ערוכה מיחידות קטנות הימנה. יחידות אלו שבהתאגדותן הסימולטנית מעמידות את הפונימה קריות התכונות המבחינות המהותיות. כמה תכונות מהותיות מתאגדות התאגדות סימולטנית בהיערכותה של פונימה מן הפונימות? כמספר הניגודים הנחוצים, כדי שכל פונימה תיוצג שונה מכל הפונימות האחרות שבמצאי. בעברית הפונימה /g/ היא התאגדות סימולטנית של שלוש תכונות מהותיות: סותמות (בניגוד ל-/x/), קוליות (בניגוד ל-/k/), חיפיות (בניגוד לכל שאר הפונימות שבמצאי). כמה תכונות מהותיות מצויות בהיערכותן של עשרות הפונימות שבמצאי? כמספר הניגודים השונים זה מזה, המופקים מן ההמרה של כל הפונימות אלו באלו. מכל מקום מספרן קטן ממספר הפונימות שבמצאי.⁸

1.4.2 התכונה המהותית אף בה מתקיימת הפונקציה המבחינה, זהה הוא הצד השווה לה ולפונימה, ובו הן נבדלות שתייהן מן המסמן המינימלי, שבו – כאמור – מתקיימת הפונקציה של סימן. אבל יש הבדל בין הפונימה לבין התכונה המהותית. הפונימה היא יחידה הביטוי המינימלית בהיערכות הסינטאגמטית של המסמן המינימלי (כלומר ברצף; הפונימות מצטרפות בציר הזמן כדי שיערך מהן מסמן מינימלי), ואילו התכונה המהותית היא היחידה המבחינה המינימלית בהיערכות הפאראדיגמטית של הפונימה (התכונות המהותיות מתאגדות התאגדות סימולטנית כדי שיערך מהן פונימה). נמצא שהתכונה המהותית איננה ערוכה והיא תכלת ההיערכות של מישור הביטוי של הלשון. הפונימה – לעומתה – ערוכה, אלא שכאמור היערכותה היא בציר הפאראדיגמטי בלבד, המסמן המינימלי לעומתה ערוך בשני הצירים: גם בציר הפאראדיגמטי (המרת פונימה אחת מספקת לגרור שינוי במישור התוכן) וגם

8. גם אם תייצג את התכונות המבחינות במונחים של פוניטיקה חיתוכית מספרן קטן מן מספר הפונימות (מארטינה, 1949, 35). אבל אם תייצג אותן במונחיה של הפוניטיקה האקוסטית מספרן קטן ביותר. הניתוח האקוסטי של הדיבור בעזר הספקטרוגרף וההשקפה הפונולוגית הבינארית סייעו ליעקובסון-האלה (1956, 28-32) ליצג את כל התכונות המבחינות המהותיות שבכל הלשונות שתוארו (להוציא את הקונטראסטים הפרוודיים) בשנים-עשר זוגות ניגודים. כל לשון מממשת מבחר מן אותם שנים-עשר זוגות ניגודים. בניתוח זה הגיע תיאור ההיערכות של מישור הביטוי לקצה גבולו.

בציר הסינטאגמתי (שינוי סדר הפונימות, ד־מ / ק-ב-ר-: / ק-ר-ב/, מספיק כדי לגרור שינוי במישור התוכן).

1.5 כך נראית אפוא היערכות מישור הביטוי של הסימן הלשוני בעברית: התכונה המהותית היא יחידת-ביטוי מינימלית בלתי ערוכה. הפונימה היא היערכות של תכונות מהותיות, צומת הניגודים שבין התכונות המהותיות⁹, המסמן המינימלי היא הצטרפות בלתי רצופה או הצטרפות רצופה¹⁰ של פונימות, והמסמן הלא מינימלי הוא הצטרפות של מסמנים מינימליים. מה מיוחד אפוא להיערכות זו? מיוחד לה, שבתכונות המהותיות ובפונימות מתממשת הפונקציה המבחינה ואילו במסמנים המינימליים – הפונקציה של סימן.

1.6.1 נקל עתה לראות איזה חיסכון ב־חומר של ביטוי טבוע בהיערכות זו של מישור הביטוי: בעברית יש למעלה משלוש רבבות מלים שונות זו מזו במישור הביטוי. לו היה המסמן של כל מלה בלתי ערוך, כי אז היינו צריכים לכל מסמן קול בלתי ניתוח¹¹, לאמור: קול שונה תכלית שינוי מן קולותיהם של שאר כל המסמנים שב־לשון. היכן תמצא מערכת כל־חיתוך ומערכת אברי

9. הפונימות הן אפוא נקודות ברצף שזמנן הפונקציונלי הוא אפס. עניין זה, שהפונימה איננה יחידה ערוכה בממד הזמן, סייע להשיב על השאלה, אם שני חיתוכים רצופים – כגון: מחוככים פוניטיים, דו־תנועות פוניטיות – יש לראותם פונימה אחת או שתי פונימות רצופות (מארטינה, 1939, 94–103). מה שקובע כאן הוא ההכרח (ולא האפשרות) לראות בהם רציפות פונקציונלית, כלומר לראותם רציפות זו מקיימת ניגוד פונולוגי עם א־רציפות או עם רציפות בכיוון הפוך (פרייטו, 1954, 46, הע' 9). הכרח הוא לראות בעברית של ימינו את הקטע [ts], כגון במלה תשומת־לב רציפות של שתי פונימות משום שקטע זה מקיים ניגוד פונולוגי עם [c] של צמת (א־רציפות) ועם [st] של סתם (רציפות בכיוון ההפוך). מאותו טעם הכרח הוא לראות את [c] מוגז־פונימתי, זאת אומרת נקודה ברצף שזמנה הפונקציונלי הוא אפס, כלומר בלתי ערוך ברצף, חרף שני החיתוכים הרצופים שבו.

10. הצטרפות בלתי רצופה אתה מוצא במסמנים, כגון מסמני־המשקלים, מסמני השרשים, הבאים מסורגים / C₁aC₂aC₃ / ב־שֶׁמֶר. כן אתה מוצא הצטרפות בלתי־רצופה במסמנים של מונימות הנוטלות חלק בהתאמה (במין, במספר), כגון המסמן של המונימה העברית, שסומנה הוא יִיתֶר מאחד, לא נקבה, ד־מ ב־תִּלְדִּים הקטנים הולכים, המסמן הוא / -im ... -im ... -im / (הריס, 1951, 165–166; מארטינה, 1960, 101–102). ועיין גם הע' 2.

11. מלות הקריאה הן דוגמה לקול גלובלי בלתי ניתן לניתוח. מעמדן מיוחד בלשון גם מבחינת תפקידן – הן סימפטומים, כגון הסומק והחיוורון המתלווים אליהן (בולר, 1934, 28) – גם מצד מעמדן התחבירי וגם מצד מבן ההנאי (יעקובסון, 1960, 353). אכן תמצא בהן הנאים, שאינם משמשים בשאר חלקי הלשון. כגון: קליק שיני 1/3 / סימפטום של מורת רוח, התנגדות, שלילה, 111 / סימפטום של ירחמונות, השתתפות בצער. מלות הקריאה מדיגמות הדגמה בועיר אנפין כיצד הייתה נראית הלשון לולא היה מישור הביטוי שלה ערוך.

שמיצה העשויים לעמוד במשימה נכבדה מעין זו? אבל מסמני-המלים ערוכים ממסמניהם של הסימנים המינימליים (משקלים, שרשים וכו'), ומספרם רק אלפים אחדים. לו נעצרה ההיערכות כאן, עדיין היינו מטילים על כלי החיתוך (ועל איברי השמיעה) משימה כה כבדה, שמכל מקום לא היינו מבינים את התנהגותו הלשונית של הילד בגיל הרך: שהוא מגלה היערכות סבוכה מעין זו ולומד לממשה בגיל רך כל כך ובזמן קצר כל כך¹². אבל אין ההיערכות של מישור הביטוי נעצרת במסמן המינימלי, אלא אלפי המסמנים המינימליים ערוכים מעשרות אחדות של פונימות, והללו ערוכות מפתריסר תכונות מהותיות. מה שמוטל על התינוק הוא אפוא משימה קלה יחסית, עליו להפשיט הפשטה צנומה ביותר¹³ מן הדיבור הממשי של האנשים הסובבים אותו. עליו לגלות תריסר ניגודים בין פעולות-איברים לבין ההימנעות מהן, לגלות כמה מיני התאגדות סימולטנית של אותן פעולות ולזהות את האפקט השמיעתי של התאגדויות אלו. עוד עליו ללמוד את דרכי ההצטרפות של ההתאגדויות הללו בציר הזמן. מאליו מובן, מספר ההיקריות של התכונות המהותיות ברצף הדיבור הוא עצום, וכן מספר ההיקריות של הפונימות. מה תמה אפוא, שהילד קונה את הכושר לממש את ההיערכות של מישור הביטוי שבלשון הוריו בגיל רך כל כך ובזמן קצר כל כך?

1.6.2 ראה גם זאת: ההיערכות של מישור הביטוי, שנתפרשה לעיל, אתה אמור להסביר על פיה גם את יציבותו של מישור הביטוי של הלשון. לולא היה המסמן המינימלי ערוך מן יחידות-ביטוי מבחינות (פונימות, תכונות מהותיות), מה היה מונע מן הביטוי להתנוון התנווניות עד אין סוף ע"פ ההקשר הלא-לשוני, שבו מתרחש אקט הדיבור? מה היה מונע, ד"מ, מן /ג/, מן /מ/ ומן /ר/ של /ג-מ-ר/ להתנוון אלפי התנווניות, הכול ע"פ הנסיבות החיצוניות של הדיבור וע"פ התמורות הנפשיות שבחיי הדוברים? עכשיו, שצריך לקיים את הזהות של /ג/ שב"ג-מ-ר/ עם /ג/ שב"ב-ג-ד/ ואת /מ/ שב"ג-מ-ר/ עם /מ/ שב"ש-מ-ר/ וכן הלאה, ממילא מובטחת היציבות של הביטוי בפרק זמן ניכר ובקרב כלל

12. על פי הקלטות של שעות מרובות שעשיתי מפי תינוק אחד שנולד במשפחה דוברת עברית התברר לי, שכל התהליך הזה מתרחש מגיל 9 חודשים עד גיל 18 חודש. בתום 9 ירחים אלה כבר גילה התינוק את התכונות המהותיות, את מיני ההתאגדות שלהן, וכבר הוא יודע לממש אותם כדי להעמיד מהם את מילוגו הקטן ואת דקדוקו הפשוט. עדיין אין לו אקוויואלנט ל- /h/ - אולי בגלל המעמד הרופף של פונימה זו בעברית של ימינו. עדיין אין לו שליטה סופית על פעולות השרירים המשמשות בשורקים. אבל את ההבדל שבין /s/ ל- /š/ הוא מקיים (כגון: אם במקום להשמיע לו שיר כבקשתו מביאים לו סיר, הוא מוחה ומפיק שני הגאים נבדלים). כן אין הוא יודע לממש /CC- / או /-CC- /.

13. זה הוא ביטוי של בלומפילד (1927, 445).

המשתמשים בלשון. ואשר להבדלים שבין דיבורו של פרט אחד לבין דיבורו של פרט אחר בחברה, שבין דיבורם של ההורים לבין דיבורם של הילדים, אין הם אלא התגוננויות בגדר היציבות הזאת. אף השמירה על היציבות יש בה משום היסכון ב"חומר" הביטוי (מארטינה, 1960, 22).

1.7 תזוזה של מארטינה על אודות שני המערכים של הלשון (עיין 1.3) – ראינו אפוא, שהיא משקפת נכונה גם את הייחוד הפונקציונלי של היחידות, שמהן ערוך מישור הביטוי (1.5), וגם את החיסכון הטבוע בהיערכותו (1.6). תזוזה זו משקפת אפוא את האמת האובייקטיבית שבהיערכות מישור הביטוי של הלשון¹⁴, ואם אתה מעדיף, אמור, שהיא כלי אופראטיבי יעיל לניתוח מישור הביטוי של הלשון. בעזר כלי זה ניתוח מישור הביטוי הוא כיום הזה הפרק המדעי ביותר בכל תורת הלשון.

2. היערכות מישור התוכן: הבעיה

2.0 נתארכה לנו הסקירה על אודות היערכותו של מישור הביטוי (בעיצובו ההגאי), והוא אורך הצריך לעניינו, שהרי מיד עולה השאלה: ומה בדבר היערכותו של מישור התוכן? ראינו לעיל (1.0), שאף המסומן הלא-מינימלי ערוך בעברית. תוכנם של ההיגדים ערוך מתוכנם של המלים, והסגנונות של מסומני-המלים מפיקה מסומנים מינימליים, כגון מסומני משקלים ומסומני שרשים, וכו'. כשם שמסומן-המונימה (לעיל 1.3) הוא יחידת הביטוי הקטנה ביותר שבה מתקיימת הפונקציה של סימן, אף מסומן-המונימה כך: הוא הוא יחידת התוכן הקטנה ביותר המקיימת זיקה של סולידריות עם ("המוסבת על") מסמן של מונימה. אבל בניגוד למישור הביטוי, ששם ראינו את מסומן-המונימה, והנה הוא ערוך מן יחידות קטנות הימנו – יחידות שבהן מתקיימת הפונקציה המבחינה (פונימות ותכונות-ביטוי מהותיות) – הנה במישור התוכן, כאן אין מסומן-המונימה ערוך מכול וכול. אפילו במיטב הניתוח הבלשני, נעצר ניתוח התוכן בהפקתם של המסומנים המינימליים וברישום המצאי שלהם¹⁵. מסומן-המונימה הוא תכלית ההיערכות של מישור התוכן והגבול התחתון שעדיו מגיע ניתוחו של הבלשן את המישור הזה.

2.1.1 עניין זה, שתכלית התיאור של מישור התוכן הוא מסומן-המונימה –

14. ומכאן שאין טעם להוסיף עוד מיני-היערכות. ראה ד"מ את ההצעה של בויזנס (1964, 413-421) בדבר שש היערכויות. וראה תשובת מארטינה, ובייחוד תשובת פרייטו (שניהם שם).

15. עיין ד"מ משפטו של בלומפילד (1933), 161-162, ושלושים שנה לאחר מכן משפטו של מאלמברג (1963), 148.

ומכאן, שיש בעברית כרובה¹⁶ של מסומני לקסימות בלתי-ערוכים – מקובל לראות בו תכונה אובייקטיבית של הלשונות הטבעיות. פירוש זה, אף שמקובל הוא על הבריות, אין הוא מתקבל על הדעת (כץ-פודור, 1964, 5). שמא נחפזנו יתר על המידה בפירוש זה, שמא אין כאן תכונה אובייקטיבית של הלשונות הטבעיות, אלא חולשה של כלי-הניתוח שברשותנו. אפשר, שמישור התוכן בלשונות הטבעיות סבוך וחסר-שיטה. אבל העובדה גרידא, שאין אנו מסוגלים ליצג את מסומן הלקסימה בחינת יחידה ערוכה, עדיין אין הכרח שהיא תעיד על תכונה אובייקטיבית של הלשונות. אפשר שהיא מעידה, שאין לנו כלים להציץ להיערכות של מישור התוכן, לחשפה ולתארה? התכונה האובייקטיבית כביכול, שמא אין היא אלא מסקנה של הכישלון שנכשל הבלשן בניתוח מסומן-הלקסימה. עד שאנו מייחסים למישור התוכן תכונה אובייקטיבית של סביכות ואי-סדירות, ראוי יותר מצד השיטה המדעית להניח, שמישור התוכן שיטתי לא פחות מאשר מישור הביטוי, שגם מסומן-הלקסימה ערוך, אפילו אנחנו מסתכנים שהנחה זו תתבדה. הנחה מעין זו, פשוט, עולה בקנה אחד עם ההנחה המקובלת בכל תחומי המדע: הנחה זו אומרת, שהמציאות שהמדע מעיין בה לעולם היא נראית במבט ראשון תוהו ובוהו של תופעות, אבל המדע פורש עליה רשת, שמבעדה היא נראית מורכבת מן יסודות מועטים יחסית המוסדרים על פי כללים פשוטים יחסית.

2.1.2 עוד מקובל, שמישור התוכן בלשון טבעית סבוך כל כך, עד שתיאורו נראה בעיה שאין לה פתרון, משימה שאין לעמוד בה, הקיצור, עבודת סיופוס. דעה זו אף שמקובלת היא, אף היא אינה מתקבלת על הדעת, משום שאין היא מתיישבת עם העובדה שהילד הנורמאלי מגלה את 'עולם' התכנים שבלשונו ומסגל לעצמו – ללא קושי – את 'ראיית העולם', המתאפשרת על פי לשון הוריו. איננו יודעים באיזה גיל משלים הילד את הלימוד הזה¹⁷, אבל ע-פ עצם ההישג הזה שומה עליך לחשוב, שגם במישור התוכן טבוע אותו חיסכון שראינו אותו במישור הביטוי, שגם מסומן-הלקסימה ערוך מיחידות תוכן קטנות ממנו, יחידות תוכן, ששוב אין הפונקציה של סימן מתקיימת בהן, שמספרן קטן בהרבה

16. אבן-שושן קובע בכרך המילואים של מילון, עמ' 349, שבעברית של ימינו 2643 שרשים. מספר זה כולל א) את השרשים השונים זה מזה באותיותיהם, ב) את השרשים שוויה-אותיות, אם הם הומונימיים. עקב הפוליסימיות שדבקה כמעט בכל שורש עברי בהיסטוריה הארוכה של לשונו – בן-חיים (תשי"ג) – מותר להניח שמספר המסומנים מניע לרובה ויותר. אמנם בייצוג פונימי יש פחות מסומנים מאשר בייצוג באותיות, אבל דבר זה אינו מעלה את מספר המסומנים ואף אינו מורידו, משום שבייצוג פונימי עולה שיעור ההומונימיות במידה ניכרת.

17. וויינרייך 1966, 449, תומך בדעתו של ויגוצקי (1962 [= 1934]), שאין אדם מניע לשליטה במבנת הסימני של לשונו לפני גיל הבגרות.

ממספר המסומנים, ושגם הן בהתאגדויותיהן -הסימולטניות-, מהן ערוך התוכן של סימן הלקסימה. ומכאן, שהילד לא שומה עליו לגלות רבבה של תכנים שונים זה מזה תכלית שינוי, אלא עליו לגלות מספר קטן יחסית של יחידות-תוכן לא-סימניות ותת-סימניות ומספר קטן עוד יותר של דרכי ההתאגדות ה-סימולטנית- שלהן. בעזרתן של יחידות אלה ושל דרכי התאגדות אלה הוא מגלה את -עולם- התכנים שבלשונו, ובעזרתן הוא מסגל לעצמו את -ראיית העולם-, שלשון הוריו מתירה לו. הקיצור: שגם במישור התוכן שומה על הילד להפשיט -הפשטה צנומה- של מה שנראה תחילה כתווה ובוהו של תכנים.

2.2 מצאנו רק חטיבה אחת של מסומני-מונימות, ששם מקובל הניתוח של המסומן ליחידות קטנות ממנו, הלא היא חטיבת צורני-הנטייה, ד-מ בעברית: הכינויים הדבוקים, צורני-המין והמספר, ובמידת מה בנייני-הפועל. בניתוח הפרימיטיבי ביותר של צורני-נטייה אלה אתה מוצא, שנקבעו יחידות-תוכן, שאין הפונקציה של סימן מתקיימת בהן. והוא הדין לבלשנות הסטרוקטורלית על זרמיה השונים חרף ההבדלים שביניהם: יעקובסון (1936, 240-288) תיאר את היערכות מסומני-היחסות, הריס (1948, 87-91 [=1951, 314-324]) תיאר את ההיערכות התפרושתית של מסומני-הכינויים בעברית של ימינו, לוץ (1949, 185-197) את ההיערכות הסימנטית של צורני-הנטייה של השם בהונגרית, ועוד.

2.3.0 מבין האסכולות הבלשניות הסטרוקטורליות, האסכולה של קופנהאגן מיסודו של ל' הילמסליו, הידועה בשם גלוסימאטיקה, הייתה הראשונה -חמן רב היחידה- שדגלה בעקרון האיזומורפיות של שני מישורי הסימן הלשוני. המונח איזומורפיות אינו נמנה עם מערכת המונחים של אסכולה זו, אולי משום שאין כאסכולה זו להקפדה בהגדרת מונחיה¹⁸⁻¹⁹. אע"פ כן אחד העקרונות העקריים של ל' הילמסליו הוא עקרון ההחלה של אותה שיטת ניתוח על שני מישורי הלשון, ז-א העיקרון, שניתוח מישור התוכן ניתן לבצעו בדיוק בדרך שבה מבצעים את ניתוח מישור הביטוי (דידריקסן, 1949, 135). מישור הביטוי ומישור התוכן, סבור הילמסליו (1943, 54-55 = 1953, 37), ניתן לתאר אותם תיאור ממצה ותואם בחינת ערוכים באופנים אנאלוגיים, ומכאן שניתן לחזות מראש שבשני המישורים יופקו יחידות מוגדרות באופן זהה.

2.3.1 מבין ראשי הבלשנות המבנית שלאחר דה-סוסו^ר, היה הילמסליו הראשון, שהצביע על הליקוי שבהגדרה, שהלשון היא מערכת סימנים. כדי שהלשון תמלא את תפקידה, אומר הילמסליו (1953, 25-29), היא צריכה להכיל אמצעים נאותים, כדי שאפשר יהיה להפיק בה סימנים חדשים. לו הייתה הלשון

18-19. אבל הוא מצוי בחיבורים שניסו לקרב את מחשבת הגלוסימאטיקה לציבור הבלשנים שאינו קורא דנית - כגון: קורילוביץ (1949), 48-60.

מערכת סימנים, איך היינו עורכים סימנים חדשים מתוך אמצעיה של הלשון גופא? הלשון רק מצד התפקיד החיצוני שמקובל ליחס לה (ז"א מצד יחסה אל הגורמים הלא-לשוניים הסובבים אותה) היא מערכת סימנים. אבל מצד מבנה הפנימי היא ראש לכול וקודם כול מערכת יחידות קטנות מן הסימן, מועטות ממנו, יחידות לא-סימניות ותת-סימניות, ומהן מפיקים את צד הביטוי של הסימנים ואת צד התוכן של הסימנים. יחידות אלו קרויות בגלוסימאטיקה פִּיגורות. ניתוח צד הביטוי של הלשון מעמיד מספר בלתי מוגבל של ביטוי-משפטים, מספר בלתי מוגבל של צירופי-מלים ושל מלים (שהרי אוצר המלים סובל תוספות). אבל במקדם או במאוחר מגיעים לשלב, שבו ניתוח הביטוי מפיק יחידות שמספרן מוגבל (המסמנים המינימליים), אח"כ—יחידות ביטוי שמספרן יורד ירידה תלולה, הלא הן הפיגורות של הביטוי: הברות, שיאי-הברות (תנועות), שולי הברות (עיצורים). ניתוח מישור הביטוי לפיגורות הוא עתיק-יומין, והמצאת הא"ב היא עדות לניתוח מעין זה (הילמס ליו, 1953, 42). אשר לניתוח התוכן, קובע הילמסליו ב-1943, שמעולם לא נוסח בו ניתוח המסומנים המינימליים לפיגורות של תוכן. חוסר התאמה זה שבין ניתוח שני המישורים של הסימן הלשוני היו לו תוצאות קאטאסטרופליות. מכיוון שמספר המסומנים של הסימנים המינימליים הוא עצום, נראה תיאור מישור התוכן כהר שאי-אפשר להעפיל אליו. אבל שיטת הפעולה היא זוהי בניתוח שני המישורים – סובר הילמס ליו (1953, 42). כשם שהביטוי של הסימן המינימלי ניתן לפירוק (על סמך הפונקציות) למרכיבים קטנים יותר, המקיימים ביניהם יחסים הדדיים, כך ניתן לפרק באותה שיטת ניתוח גם את התוכן של סימן מינימלי למרכיבים קטנים יותר, שמספרם קטן יותר, והם מקיימים ביניהם יחסים הדדיים. מה שנעשה במישור הביטוי בהמצאת הכתב בעת העתיקה ובעיצוב המשנה הפונולוגית בימינו, שומה על הבלשנות לעשות גם במישור התוכן.

2.3.2 כאמור, מעולם לא נוסח ניתוח המסומן המינימלי (של הלקסימה) לפיגורות של תוכן. לפיכך אנוס הילמס ליו (1953, 44–45) להסתפק בהדגמה, ואני מביאה ע"פ התרגום האנגלי. בשלב נתון של ניתוח מישור התוכן של הלשון האנגלית הופק מצאי של יחידות-תוכן, שעמו נמנות גם היחידות האלה: ewe, ram, sheep, mare, stallion, girl, boy, woman, man, she, he, horse, human being.

מקצתן של יחידות תוכן אלה ניתן ליצגן ייצוג ממצה, בחינת ערוכות מיחידות תוכן אחרות שהופקו באותו שלב. דרך משל: "ewe" = "she-sheep", "ram" = "he-sheep". יוצא ש-"ram" שונה מן "ewe", בדיוק כפי שבמישור הביטוי /sl/ שונה ד"מ מן /fl/; וכן "ram" (= "he-sheep") שונה מן "stallion" (= "he-horse"), בדיוק כפי שבמישור הביטוי /sl/ שונה ד"מ

מן /sm/. יוצא, ש-14 יחידות התוכן שנרשמו לעיל ניתן (וצריך) ליצגן בתור היערכויות שונות של 6 יחידות: "he, she" עם "horse, sheep, human being, child". הניתוח לפיגורות אפשרי אפוא בשני המישורים של הלשון. במישור הביטוי הניתוח הוא למעשה פירוק של יחידות הנמנות עם מצאי בלתי מוגבל ליחידות הנמנות עם מצאי שמספרו מוגבל. פירוק זה אינו מתמצה בשלב אחד, אלא הוא מתבצע שלבים שלבים, וככל ששלב הפירוק מתקדם יותר, היחידות קטנות יותר, והמצאי שלהן קטן יותר. הוא הדין למישור התוכן. המצאי של תוכני המבעים הוא בלתי מוגבל להלכה ולמעשה; מצאי תוכני המלים מוגבל למעשה, אבל הוא בלתי מוגבל להלכה; מצאי תוכני הסימנים המינימליים מוגבל, אבל עדיין מספרו עצום. עלינו לפרק אפוא את התכנים של הסימנים המינימליים לפיגורות של תוכן, שמספרן יהא קטן יותר, קטן ככל האפשר. בפעולה זו תוכנו של סימן מינימלי ייוצג כהיערכות של תוכני-סימנים מינימליים אחרים, שביניהם יחסים הדדיים מסוימים.

2.3.3.0 עד כאן תמצית החלק הנוגע למישור התוכן מתוך תורת הפיגורות של הילמסליו. שלוש פעמים נזקקו בלשנים באירופה ובארה"ב לדיון בשאלת הפיגורות של תוכן, אנב ביקורת על הגלוסימאטיקה בכללותה: עם הופעת הילמסליו (1943), עם הופעת *TCLC* (1949.5) ועם הופעת הילמסליו (1953). ולהוציא את פרייטו (243-249) הביעו אנב כך התנגדות לדעתו זו של הילמסליו.

2.3.3.1 מארטינה (1945, 39-40) מוכן להסכים עם הילמסליו, שעי- הניתוח המוצע ניתן להגיע גם במישור התוכן למצאים סופיים, שמספרם הולך ופוחת, ככל שמתקדמים בשלבי הניתוח. אבל הוא מתקשה להסכים עמו, שהיחידות המופקות (כגון: "jument", שהילמסליו ייצגו "cheval", "femelle", עיין לעיל 2.3.2) הן פיגורות של תוכן, ז"א לא-סימנים, שהרי ליחידות המופקות הנ"ל יש לא רק תוכן, אלא גם ביטוי (/šəval, fəmel/). הילמסליו, כך אומר מארטינה, יטען, שבשעה שהתוכן "cheval" והתוכן "femelle" מצויים בתוכן "jument", הביטויים /šəval, fəmel/, אינם שם, או במלים אחרות, התוכן "cheval", שהופק בתור חלק מן התוכן "jument" שוב איננו בגדר מסומן לשוני, משום שבמקרה זה אין לו ביטוי משלו. טיעון זה של הילמסליו אינו מספק את מארטינה: התכנים הללו שהופקו מן ניתוח המסומנים המינימליים לעולם יש להם ביטוי משלהם (ז"א לעולם יש להם קיום בלשון גם בתור מסומנים), ואילו הפיגורות של ביטוי רק לעתים רחוקות, ורק ע"ד היוצא מן הכלל הן גם מסומנים (כגון: /o/ שהופקה מן ניתוח המסמן הצרפתי /po/ "עור", שהוא גם מסמן לעצמו במלה הצרפתית /o/ "מים"). לפיכך אין מארטינה רואה, כיצד ניתן לקבל בנקודה מרכזית זו את השקפתו

של הילמסליו בדבר הפארליליזם שבין שני מישורי הסימון הלשוני. תחת זאת דבק מארטינה בדעה, האומרת שהלשון היא עיפ מהותה ועיפ תכליתה קודם כול מערכת סימנים. ואשר למערכת יחידות הביטוי שאינן סימנים, אלא יחידות ביטוי מבחינות, אין להן אלא תכלית אחת, והיא – להבטיח את השימוש התקין של מערכת הסימנים. 'הביטוי הוא אמצעי, התוכן הוא המטרה' (שם, 40).

2.3.3.2 עוד הושמעו הערות ביקורת מצדדים שונים ובעניינים שונים: פישר-יורגנסן (1943, 89), העירה, שהתוכן מעוגן יותר בחומר שלו, מאשר הביטוי בחומר שלו. מכיוון שכך – מוסיף באזל (1949, 92) – אין הניגודים הלקסיים ניגודים מינימליים, מה שאין כן הניגודים הפונימיים, ולו היינו מעוניינים בקולות, כפי שאנו מעוניינים בדברים שמכוונים אליהם בקולות אלו, ייתכן שהיה שורר מצב דומה גם בתיאור הפונימי. מכל מקום מעיר גארבין (1954, 93–94) – הרבה היה ניטל מן עוקצה של ההתנגדות למושג פיגורות של תוכן, לולא הדגים הילמסליו מושג זה בדוגמות מילוניות, אלא היה מסתפק בדוגמות דקדוקיות, והוא מצטט את הדוגמה של פישר-יורגנסן (1943): בלאטינית us- שב-dominus ניתן לנתחו לא רק לפיגורות של ביטוי /-us/, אלא גם לפיגורות של תוכן: 'צמינאטיב, יחיד, זכר'. פיגורות-תוכן מעין שלוש אלו מספרן מועט, הן באות בהתאגדויות שונות ולפיכך קל לגלותן ולמיינן. גארבין מוסיף, שפיגורות-התוכן שהדגמן הילמסליו אינן יחידות תוכן בלתי ניתנות לחלוקה נוספת, ד"מ 'she' (בתור פיגורה של תוכן) סובלת חלוקה נוספת לשתי פיגורות של תוכן קטנות הימנה, והן: 'בעל רוח חיים', 'נקבה', הראשונה בניגוד ל'it' (בתור פיגורה של תוכן). והשנייה בניגוד ל'he' (בתור פיגורה של תוכן). זאת ועוד. הבדל מהותי ישנו בין פיגורות-הביטוי שהעמיד הילמסליו לבין פיגורות-התוכן: הראשונות ניתן לנתחן גם ברצף וגם במערכת, ואילו האחרונות אי אפשר לנתחן ברצף, כיוון שאין להן אלא קיום סימולטני. על דרך הסיכום – אומר וולס (1951, 562) – כלל אין לדעת, באיזו מידה ההשקפה בדבר איזומורפיזם אמורה להיות קביעה אפריורית, מסקנה שהוסקה בדרך אינדוקטיבית, או עיקרון מיתולוגי הויריסטי.

2.3.4 כאמור לא נתקבלה השקפתו של הילמסליו על אודות פיגורות-התוכן אלא בתוך החוג הסגור של הגלוסימטיקה. 18 שנה לאחר הופעת הילמסליו (1943) קם אחד מראשי הדוברים של האסכולה של קופנהאגן, ספאנג-הנסן (1961, 142–147), והשיב על הביקורת. הוא ממין את הטענות שהושמעו נגד פיגורות התוכן לשלושה סוגים: האחת – פיגורות-התוכן אינן כלל בנמצא; השנייה – פיגורות-התוכן אפשריות מבחינה הגיונית, אבל הן נטולות כל ערך (יוצא מכלל זה התחום הצר של צורני-הנטייה); השלישית – פיגורות-התוכן אי אפשר לקבען באופן אובייקטיבי, ומכאן שהן מחוץ לתחומן של העיק

הבלשני. והרי תמצית תשובותיו: מבחינה מיתודית אין שום מניעה שפיגורות של תוכן תהיינה זהות למסומנים מינימליים מצד חומר²⁰ תוכן, ויחד עם זאת תהיינה יחידות קטנות מן המסומן המינימלי. דבר זה חל גם על מישור הביטוי, שהרי בכל לשון מצויים מסומנים מונופונימתיים²¹. ואף על פי כן איננו באים לערער על מציאותן של הפונימות. טול שתי פונימות. הן עשויות להעמיד שני מסומנים מונופונימתיים. שתי פונימות אלו יכולות להצטרף כדי העמדת מסמן מינימלי, אלא שאין זיקה בין מסומנו של המסמן הזה לבין מסומניהם של המסומנים המונופונימתיים העשויים מאותן שתי פונימות²². דבר זה חל גם על פיגורות-התוכן. ומכל מקום, המטיל ספק במציאותן של פיגורות-התוכן, משום שחומר תוכן זהו לחומרם של (מקצת) המסומנים המינימליים, משמיט את הבסיס גם מן הניתוח הפונימי. אפילו נסכים שמצאי פיגורות התוכן אינו אלא חזרה על (חלק של) מצאי המסומנים המינימליים, אין זהות זו נוגעת אלא לחומרן, שהרי היחסים ההדדיים שבין הפיגורות, וכן יחסיהן למסומנים הנערכים מהן שונים מן היחסים שבין המסומנים בינם לבין עצמם. לפיכך מותר להניח, שפיגורות-התוכן, יתברר שהן בעלות ערך בתיאור מישור התוכן בלשון. עוד חוזר ספאנג-הנסן ומוכיר לנו, שרישום פיגורות התוכן איננו ניסיון מחודש להעמיד סימאנטיקה כללית כדוגמת ניסיונו של לייבניץ. אין הוא מתכוון לתאר את היחסים שבין מהויות שמחוץ ללשון (denotata) לבין יסודות הלשון. פיגורות-התוכן – כמוהן כפיגורות-הביטוי – הן אלמנטים של צורה²³. ומכאן שאלו ואלו אובייקטיביות באותה מידה. ייתכן, שגם קביעת פיגורות הביטוי ע"פ חומר הגוי ממשי הייתה נראית לנו תוכנית הרפתקנית, לולא קדמו לה המצאת הא"ב ואלפי השנים, שבהן רשמו בעזר אותיות את הדיבור שבלשונו שונות. התפקוד הקומוניקטיבי של הלשון בתוך החברה מוכיח – או: הוא אספקט אחר של העובדה – ששני מישורי הלשון הם בעלי אופי אובייקטיבי. בהתחשב בשפע היחסים שבין הסימנים (כולל: השרשים) מצד תוכניהם – יחסים שהם תמצית המילון החד-לשוני – אין זה מתקבל על הדעת, שהאובייקטיביות תסתיים בגבול הסימן. "הקושי לקבוע את פיגורות התוכן יותר משהוא מעיד על העדר יחסים אובייקטיביים, שמא

20. עיין הע' 23.

21. כגון המסמן /i/ במלה קולי.

22. ד"מ בעברית: /i/ הנוכר לעיל, /m/ שבמילת ראינום והמסמן של מלת

מ.

23. בעקבות דה סוסו'ר מקובל שהלשון היא צורה, ז"א המהויות הלשוניות אינן אלא צמתי-זיקות. המאסה האמורפית של המחשבות והמאסה האמורפית של הקולות הן החומר הגלמי של הסימן הלשוני. הפונקציה של הסימן צרה צורה מן החומר הגלמי. ההשלכה של הצורה על החומר הגלמי משולה אצל הילמס ליו (1953, 35-36) לאותו צל שרשת רוחה מטילה על שטח בלתי מחולק.

הוא נובע ממה שיחסים אלה מצויים במישור התוכן בשיעור מדהים ממש-
(הנ"ל, 147).

2.4 כאמור, לא נתקבלה דעתו של הילמסליו, שאפשר לנתח את תוכני
הלקסימות לפיגורות של תוכן, ושניתוח זה הוא צורך דחוף בבלשנות, ולא
נתפנתה הבלשנות ברבע השני של המאה הנוכחית לבחינת היערכותם של מסומני-
הלקסימות. המילונאים היו שרויים כמקודם ב"נן-עדן של תמימות" (וויינרייך
1966, 395), ולא טרחו לשאול ליסודות העיוניים של מלאכתם. בארה"ב שלטה
בלשנות האסכולה של ייל הקשורה במפעלו של בלומפילד²⁴, וכל עיסוק
בנתונים "מנטאליים" צרם את אוחנו של הבלשן, ואין צריך לומר, שדעות הבריות
על אודות הלשון שבפיהם, מאחר שכינה אותן בלומפילד (1944, 45-55)
בכינוי "תגובות ממדרגה שלישית", נמחקו כליל מתחום עינו של הבלשן. מכיוון
שכך נשתרר קיפאון במחקר הסימנטי בארה"ב והוא החל להפשיר רק בשנות
החמישים המאוחרות²⁵.

2.5.0 אבל השפעת הגותו הבלשנית של דה-סוסור לא פסחה על שום
תחום מתחומי תורת הלשון, והסימנטיקה בכלל זה. בהשפעת דה-סוסור החל
מסתמן גם בסימנטיקה (של אוצר המלים) כיוון חדש, בצד הכיוון המקובל של
עיון בגלגולי המשמעויות של המלים. החלו צצים ניצניה של סימנטיקה סינכרונית
בנוסף על הסימנטיקה ההיסטורית האטומיסטית המקובלת ובצדה. הביטוי
המובהק של הכיוון החדש הזה הוא תורת השדות הסימנטיים, שהחלה
מתגבשת בגרמניה בסוף שנות העשרים של המאה הנוכחית. תורה זו מעיינת
במשמעויות של אוצר המלים בחינת מערכת עשויה תת-מערכות, המקיימות
זיקות בינן לבין עצמן וכן בינן לבין חלקיהן. תת-מערכות אלו הן קבוצות
מלים האחוזות אלו באלו מצד תוכנן והן קרורות שדות סימנטיים²⁶.

2.5.1 ב-35 שנות העיון ב"שדה-הסימנטי" התגבשו בו שני כיוונים
והם שונים זה מזה בנושא מחקרם, בשיטתם ובתוצאותיהם: האחד ידוע
בשם *Begriffsfeldforschung* (טרייר, ווייסגרבר) והשני ידוע בשם
Wortfeldforschung (פורציג ואחרים). בעלי הכיוון הראשון עינו בצד
המשמעויות של אוצר המלים לפי ספירות של מושגים. מתוך שהניחו שתפיסת
העולם מעוצבת ע"פ השדות הסימנטיים שבלשון נתונה, הם חתרו לחשוף את

24. עיין פריז (1961), 203-208.

25. האמפ (1961) סקר 469 חיבורים בבלשנות כללית, שנתחברו בארה"ב בשנות
החמישים של המאה. מהם עוסקים בתוכן הלשוני 25 בלבד (חיבורי אנתרופולוגים בכלל
זה עיין 2.6), ורובם נתחברו בשנות החמישים המאוחרות.

26. עיין סקירות על תורת השדה הסימנטי: אהמן (1953), אופימצ'בה (1961).

קוונצובה (1963).

ראיית העולם העצמותית לכל לשון (הצורה הפנימית של הומבולט) ואת האופי הלאומי של המדברים בה. בעלי הכיוון השני עיינו ביחסים הסימנטיים שבין פעלים, תארים לבין שמות הנקרים יחד ברצף. יחסים אלה יכולים להיות אלמנטריים (מן הפעל הלך משתמע השם רגליים, מן הפעל אחז השם ידיים, מן התואר בלונדי השם שערות) או לא-אלמנטריים (כגון: בשימוש המושאל). על פי שני סוגי יחסים אלו התכוונו להעמיד את הסטרוקטורה המיוחדת ללשון נתונה.

2.5.2 בתולדות הסימנטיקה תירשם תורת השדות הסימנטיים כניסיון הראשון לתיאור סטרוקטוראלי של הצד המשמעותי שבאוצר המלים. אבל היחידה האופראטיבית שלה היא המלה. טרייר, דימ, לא כלל פעלים במחקרו. פורציג עסק ביחידות לקסיות-תחביריות, שבהן הגרעין הוא פועל או תואר, כי להם נועד תפקיד פרדיקאטיבי. מכל מקום לא נתפנו לעניין ההיערכות של מסומני-הלקסימות.

2.6 בשנות החמישים המאוחרות ניגשו אנתרופולוגים - בייחוד בארה"ב - לניתוח תוכנו של חטיבות מלים הנמנות עם תחום חיים אחד. ניתוח זה ידוע בשם הניתוח למרכיבים (componential analysis). הם נזקקו לניתוח זה בחקר תרבויות פרימיטיביות. כך נותחו חטיבות מלים המשמשות לציון קרבה משפחתית, המשמשות במדע הפרימיטיבי (כגון: שמות צמחים, מלים לקביעת מחלות). לציון צבעים, כן נסקרו מערכות הכינויים שבאותן לשונות. חטיבת המלים המשמשת לציון קרבה משפחתית זכתה לניתוח המעמיק ביותר. וואלאס-אסקינס (1960) סיכמו את הצד המיתודי של הניתוח למרכיבים. ניתוח זה נעשה ב-5 שלבים: בראשון רושמים את המלים המאכלסות את התחום - קרבה משפחתית - בתרבות פרימיטיבית מסוימת; בשני - מתרגמים את משמעות המלים בדרך, שהייתה מקובלת באנתרופולוגיה לפני הניתוח למרכיבים (כגון: אב, אבי-האב, אבי-האם וכו'); בשלישי - מזהים את המרכיבים ע"י ניתוח התוכן ע"פ שניים-שלושה ממדים (כגון: ego, מין, דור וכו'); ברביעי - רושמים את הממצאים של השלב השלישי ברישום סימבולי, כלומר בתור צירוף מיוחד של חלק מן המרכיבים; ובאחרון - מעמידים משפט קומפאקטי על אודות היחסים הסימנטיים שבין מלות הקרבה המשפחתית ועל אודות העקרונות הסטרוקטורליים של המערכת המילונית הנידונית כפי שהיא נראית בתרבות הנידונית²⁷.

2.7 כאמור (לעיל 2.4) החל בשנות החמישים להפשיר הקיפאון ששרר בארה"ב במחקר הסימנטי ובעשור הנוכחי תכפו הביירוים הסימנטיים בספרות הבלשנית וגברה ההכרה שגם בתיאור הסימנטי היחידה האופרטיבית היא תכונה

27. ספקות בנוגע לשיטה עיין ברלינג (1964), ניסיון לסכם את בעיותיה ואת הישגיה.

עיין האמל (1965).

הסימנטית. בראש חיבורים עיוניים אלה תמצא את כץ-פודור (1963) ואת וויינרייך (1966). בבית מדרשו של זה האחרון נעשה ניסיון להעתיק את הניתוח למרכיבים אל החקר הסימנטי של אוצר המלים בכללותו: בנדיקס (1966) ערך ניתוח מבריק של תוכני הפעלים האנגליים, borrows, finds, gets, gets rid of, gives, has, keeps, lends, loses, takes ושל הפעלים המכוונים להם בהינדית וביאפאנית.

3. היערכות מסומני-הלקסימות: הדגמה

3.1 מקובל, שמסומני הלקסימות שבלשונות הטבעיות מעמידים רשימה פתוחה להלכה (אוצר המסומנים סובל תוספות), ומכל מקום רשימה בת אלפים רבים של פריטים, למעשה. מכיוון שכך אין הניגודים שביניהם ניגודים מינימליים, ואין אתה יכול לבחון ניגודים אלה ולתארם במצאי כולו. כדי שתוכל לבחון את היערכותם של מסומני הלקסימות (השרשים), אין מנוס מן שקילת הניגודים שביניהם, וכדי שתוכל לשקול ניגודים אלה אין מנוס מן העמדת קבוצות סגורות מעוטות פריטים. דבר זה ניתן לעשותו, אם תתחיל את בדיקת ההיערכות בגדר השדה הסימנטי ותחזור על פעולה זו כמספר השדות של אוצר המלים²⁸. שדות של מסומני-מלים או שדות של מסומני-שורשים? מאליו מובן: שדות של מסומני-שרשים. בעברית אין המלה לקסימה אלא צירוף של שתי מונימות לפחות: מורפימה (משקל) ולקסימה (שורש)²⁹, ואילו אנו במסומני-הלקסימות אנו עוסקים. ברי, המסומן של המלה העברית הוא מסומן לא-מינימלי והוא מקיים זיקות שונות, אם עיפ מסומן המשקל, אם עיפ מסומן השורש ואם עיפ ההתגוונות הסימנטית הנובעת מן היקרות-היחידיו הקבועה של מסומן של שורש מסוים עם מסומן של משקל מסוים³⁰. אבל טוב

28. אין לנו בעברית תיסאורוס, כלומר מילון, שבו א המלים ממוינות בשדות סימנטיים, (ב) השדות מסודרים לפי הקרבה המשמעותית שביניהם. האוצר של שארפשטיין לקוי, ולא כאן המקום לעמוד על כך. היה עליי אפוא להקדים את המיון הנחוץ.

29. כל הפעלים עשויים שורש ומשקל. אשר לשמות (במובן הרחב של המונח), שאינם שמות שאולים בתקופה האחרונה, אף הם עשויים שורש ומשקל, אם בפועל ממש ואם בכוח. השם כוכב מצוי בו שורש בכוח, כלומר פתוח לפני הדוברים שיפשיטו ממנו את השורש כ-כ-ב ויעמידו פעלים או שמות אחרים בעזר משקלים. דבר זה קרה באמת. המילונים מביאים צורה כגון מִכְכָּב, ובדיבור שומעים מִכְכָּב. הוא הדין לשם קול, מרגע שהעמיד שלונסקי את המלה מתקולל. עכשיו שני השרשים מצויים בפועל ממש, מאחר שיש לפחות שתי מלים שניתן לראותן ערוכות מן שתי מונימות (שורש ומשקל).

30. ד"מ "ההדדיות" המצויה במלים כגון התנשק, התחבק היא דוגמה של התגוונות של תוכן הנובעת מן היקרות-יחידיו הקבועה של מסומני השרשים הללו עם מסומני הבניינים פעל, פעל והתפעל. המסומן "ביטול הניגוד שבין פעיל לסביל",

שזכור, שמלה עברית נמנית עם שדה סימנטי מסוים לא מכוח מסומן משקלה אלא מכוח מסומן שורשה. לפיכך אם אתה מפשיט מן מסומני-המלים את מסומני שורשיהן, אתה משיג שני דברים: ראשית – אתה מייצג נאמנה את מסומני המלים שבשדה, שנית – אתה מעמיד רשימה קטנה יחסית של מסומנים (במקום מאה-מאתיים מסומני-מלים, עשרה-עשרים מסומני-שרשים). ע"י שאתה שוקל את הניגודים שבין המסומנים בגדר השדה הסימנטי, אתה פוטר עצמך לפי שעה מן תופעות הפוליסימיות וההומונימיות, הדבקות כמעט בכל מסומני-הלקסימות בעברית. ע"י שבשלב הראשון אתה מציב את מסומן השורש בתור יחידה אופראטיבית בגדר השדה אתה מביא את רשימת המסומנים לממדים המקובלים בשאר תחומי העין הבלשני (עיצורים, תנועות, מורפמות).

3.2.0 נדגים אפוא את היערכותם של מסומני-הלקסימות בעברית ע"פ השדה הסימנטי חיים-מות. בשדה זה מאות אחדות של מלים וכ-30 שרשים³¹. מסומני-השרשים הנמנים עם שדה אחד יכולים להיות אינוואריאנטות של תוכן, ואריאנטות-תוכן חפשיות או ואריאנטות-תוכן מותנות. בשביל בדיקת ההיערכות של מסומני-הלקסימות אנחנו מעוניינים באינוואריאנטות בלבד.

3.2.1 עלינו לקבוע אפוא בתחילת הבדיקה את מספר האינוואריאנטות של תוכן המצויות בשדה הנידון. לשם כך עלינו להעמיד את מסומני השרשים שבשדה זה בכוון הקומוטציה (עיין הע' 1): אתה ממיר כל מסומן בכל המסומנים שבשדה, כדי להיווכח, אם המרה זו, שאתה ממיר כל מסומן בכל אחד מן המסומנים האחרים שבשדה, גוררת – בכל פעם – שינוי במישור הביטוי. מסומן

הוא מסומנו של התפעל בהקשרים אחרים, מתמשש בהקשר זה בהתנוונות-ההדדיות-השווה, דרך משל, את תנבות דוברי העברית לשמע שני ההיגדים: (א) הוא לא הצטרף, הוא צירף את עצמו; (ב) הוא לא התנשק, הוא נישק את עצמו. כל עוד אין באותו הקשר של שורש, שני בניינים מנוגדים, שהאחד מסומנו יהיה-ביטול הניגוד בין פעיל לסביל, והשני יהיה-הדדיות, אין מעט מלראות את-ההדדיות-בחינת התנוונות, ז"א ואריאנטה של תוכן מותנית (עיין 3.2.2) של האינוואריאנטה-ביטול הניגוד בין פעיל לסביל. הוא הדין למסומן של הפעיל בהקשר צ-ד-ק, ואפשר למצוא דוגמות בשפע גם במשקלי השם.

31. רוב השרשים הם פוליסימיים ומקצתם הומונימיים, אבל בשדה הסימנטי הנדון ממילא נכללה רק אותה הוראה ההולמת לשדה. שאר ההוראות אמורות לבוא בשדות אחרים עד למיצוין המלא. כאמור אין אנו עוסקים בהגדרת תוכנם של השרשים, אלא באים אנו לבדוק את היערכותם בגדר שדה סימנטי זה. כדי שלא לסבך את ההדגמה, הוצאנו ממנה שרשים הנמנים עם שדה זה רק בהוראתן המושאלת. ואין צריך לומר שהוצאנו ממנה את מטבעות הלשון (כגון: הלך לעולמו, בא לעולם) שהרי מבנם אחר, והם טעונים ניתוח אחר (הלוקה בחשבון את הניביות). אבל בניתוח הסופי צריך לכלול גם את אלו וגם את אלו, לקבוע את מעמדם בשדה (אינוואריאנטות או ואריאנטות) ולבחון את היערכותם.

שבו כל תוצאות הבוחן היו חיוביות יירשם כאינוואריאנטה של תוכן. אבל שני מסומנים, שבהן תוצאות הבוחן היו שליליות, יירשמו כוואריאנטות חופשיות של אינוואריאנטה אחת. נניח שבשדה מצויים המסומנים א, ב, ג, ד, ה. אם ההמרה של כל מסומן בכל אחד מן האחרים גררה שינוי במישור הביטוי, בכל הפעמים, נרשום 5 אינוואריאנטות של תוכן. לעומת זאת אם ההמרה של א, ב, ג, ד אלו באלו גררה שינויים במישור הביטוי, אבל ההמרה של א ב-ה לא גררה שינוי במישור הביטוי, נרשום 4 אינוואריאנטות (א ו-ה הן ואריאנטות חפשיות של אותה אינוואריאנטה של תוכן). ד-מ: אם המרת את המסומן "מ-ו-ת" במסומן "ה-ר-ג" אתה מוכרח לגרור שינוי במישור הביטוי. אתה אנוס לסלק את המסומן "מ-ו-ת" ואתה עשוי להמירו במסמן "ו-ר-ג". אבל אם המרת את המסומן "ה-ר-ג" במסומן "ר-צ-ח" או במסומן "ק-ט-ל", אין אתה אנוס כלל לסלק את המסמן "ו-ר-ג" (במלים, כגון: הָרַג, רָצַח, קָטַל). שלושת המסומנים הנדונים אינם אלא שלוש היקרויות של אינוואריאנטה אחת של תוכן. שלושת המסומנים הנדונים ייחשבו ואריאנטות חפשיות³² של אותו תוכן. הוא הדין ל"ה-ר-ה" (כגון במלים: הרתה, הריון) ו"ע-ב-ר" (כגון במלים: עָבַר, מַעֲבֵרָה).

3.2.2 ברשימת המסומנים שבשדה מצוי גם המסומן "י-ל-ד", שהפשטנו מן מסומני המלים ילדה, לידה, הולדת וכן מצוי המסומן "מ-ל-ט", שהפשטנו אותו מן המסומנים של הסימנים הלא-מינימליים המליטה, המלטה, מלטנית. אין אתה יכול להחיל על שני מסומנים אלה את הניתוח הנ"ל, ואין אתה יכול לומר שלפניך שתי ואריאנטות חפשיות של אינוואריאנטה אחת. בהיגדים ממשיים לא תמצא את "מ-ל-ט" אלא בסמיכות-הקשר עם התוכן "נקבה של בעלי חיים להוציא את נקבת האדם", ואילו את "י-ל-ד" לא תמצא אלא בסמיכות-הקשר עם התוכן "נקבת האדם". הרי שלפנינו התניה, והיא נקבעת במישור השורש³³. התניה זו היא התניה של הקשר סימנטי, ושני ההקשרים

32. אתה מוצא את המלה קָטַל בהקשר שדות; את המלה רָצַח בהקשר בדם קר, ובהקשר רב אתה מוצא את המלה הָרַג. כל אחת מן שלוש המלים הללו צפויה יותר בהקשר מסוים ובזאת כל אחת נבדלת מן רעותה. הבדל זה אינו גוגע לשרשים, אלא למלים הנזרות מהם. זוהי התופעה הידועה בשם collocation, כלומר: יש פה נכונות מיוחדת של מלים מסוימות להיקרות יחד עם מלים מסוימות. מכל מקום אין להעלות על הדעת מלים הנזרות מן השרשים ח-י-ה, מ-ו-ת, ה-ר-ג, שִׁמְסוּמְנֵיהֶן נבדלים זה מזה רק בנכונות המיוחדת שיש להן להיקרות יחד עם מלים אחרות. אמור מעתה: עצם התופעה הזאת שמלים נבדלות זו מזו רק בנתונים של collocation היא רק אספקט אחר של העובדה, שמסומני-שורשיהן הן ואריאנטות חפשיות של תוכן.

33. גם פריצת ההתניה, כגון בלשון הילדים הפרה ילדה או בלשון ההומור

שנתפרשו לעיל משלימים זה את זה, ומכאן שגם ההיקריות של "י-ל-ד" ושל "מ-ל-ט" משלימות אלו את אלו. עקב התניה משלימה זו התגונו שני המסומנים התגוונות של תוכן, בזה דבק משהו מן התוכן המתנה אותו, ובזה דבק משהו מן התוכן המתנה אותו. התגוונות זו מצויה במסומנים הללו גם במופשט, במנותק מן הקשריהם הממשיים. אבל התגוונות זו אינה ניתנת להמרה, ז"א אינה ניתנת לבחירה, אלא היא מתלווית אליהם באופן אוטומטי בשדה הנידון. אכן אין לך בשדה הנידון שורש אחר, שמסומנו, עם שהוא פטור מן ההתניה, הוא זהה עם התוכן של "י-ל-ד" ושל "מ-ל-ט" להוציא את ההתגוונות שבעקבותיה. לפיכך עלינו להחליט, ששני המסומנים הנידונים הם ואריאנטות-תוכן מותנות של אינוואריאנטה אחת.

3.2.3 שני הדברים שמנינו - סימנים שוני-מסומנים שמסומניהם ואריאנטות חפשיות של אינוואריאנטה אחת של תוכן, וכן סימנים שוני-מסומנים, שמסומניהם ואריאנטות מותנות של תוכן - אינם סותרים את הפונקציה של סימן, ז"א את זיקת הסולידריות שבין מישור התוכן לבין מישור הביטוי. הם רק דוגמות לתכונה מתכונות הסימן הלשוני (בלשונות הטבעיות) והיא, שאין הכרח, שהיחס שבין שני מישוריו, יהא יחס של 1:1, אלא אפשר שיהא יחס של אחד: אחדים (בשני הכיוונים).

3.2.4 עכשיו נוכל לרשום טור של 9 מסומנים, שבבוחן הקומוטציה התברר, שהם אינוואריאנטות של תוכן. (אבל עיין להלן (3.5). ואלה הם:

1	"ח-י-ה",	במלים, כגון: חי, חיים
2	"מ-ו-ת",	"מת, מות, המית
3	"ג-ס-ס",	"גוסס, גסיסה
4	"ה-ר-ג",	"הרג, הרג
5	"ה-ר-ה",	"הרתה, הריון
6	"נ-פ-ל",	"נפל, הפלה
7	"י-ל-ד",	"נולד, לידה, הולדת, מולדת
8	"פ-ר-ה",	"פריה, פורה, פריין
9	"ע-ק-ר",	"עקר, מעוקר

האטישה המליטה, מתממשת במישור השורש. בדיון שלפנינו לא הובא אלא השימוש שהוא נחלת הכלל, ואילו השימושים המייחידים קבוצות מסוימות - כגון דור אחד בחברה או מקצוע אחד בחברה (ד"מ ההגדרה של "ר-צ-ח" לעומת "ה-ר-ג" בלשון המשפטים) - אינם מעניינינו כאן. עניין זה עצמו, שאתה יכול להשתמש במסומן כדי להעלות תווי, כדי להדביק לו תויות של הזמור, כדי להגדיר אותו הגדרה מקצועית, עניין זה עצמו מעיד, שבלשון שהיא נחלת הכלל מעמדו של מסומן זה הוא מעמד של ואריאנטה חפשית או מותנית.

אם המסומנים הללו אינם ערוכים, הרי שהם שונים זה מזה תכלית שינוי, ואנו ממירים אותם אלו באלו en bloc. אבל אם אין הם שונים זה מזה תכלית שינוי, שוב לא תוכל לומר על מסומנים אלה, שהם יחידות תוכן מינימליות (בלתי-ערוכות).

3.3.1 אנחנו רואים מיד, שטור המסומנים שלפנינו נראה כפאראדיגמה לכל דבר: ראשית, יש בכל המסומנים הללו מרכיב משותף של תוכן, הלא הוא המרכיב 'ח-י-ה'. דבר זה נובע מן הדרך שבה העמדנו את הטור, שהרי לא הבאנו בו אלא מסומנים של שרשים, שיכולנו להפשיט מן מלים הנמנות עם שדה סימנטי אחד, וכאמור, ההשתייכות של מלה לשדה סימנטי לא מכוח משקלה היא באה, אלא מכוח שורשה; שנית – יש בכל מסומן לפחות מרכיב אחד, שבו מנוגד כל מסומן לכל המסומנים האחרים שבטור. דבר זה נובע מן השלב המכין של הניתוח, שלב שבו סילקנו מן הטור את הוואריאנטות – הן את הוואריאנטות החפשיות והן את הוואריאנטות המותנות – ולא הנחנו בטור אלא אינוואריאנטות של תוכן בגדר השדה הנדון.

3.3.2 נרשום אפוא עכשיו את מסומני הלקסימות במירכאות כפולות ואת המרכיבים במירכאות יחידות בצד המסומנים. את המרכיב הקבוע נרשום בצורת שורש ('ח-י-ה') ואת תכונות התוכן של המרכיב הניתן להמרה נרשום בצורת שמות מופשטים בסמיכות או בתחליפיה.

והרי הטור:

'ח-י-ה' – 'ח-י-ה' (בלתי מנותח)

'מ-ו-ת' – 'סיום ח-י-ה'

'ג-ס-ס' – 'התחלת הסיום של ח-י-ה'

'ה-ר-ג' – 'גרימת הסיום של ח-י-ה'

'ה-ר-ה' – 'התחלת ח-י-ה'

'י-ל-ד' – 'סיום התחלת ח-י-ה'

'נ-פ-ל' – 'היעדר הסיום של התחלת ח-י-ה'

'פ-ר-ה' – 'אפשרות ההתחלה של ח-י-ה'

'ע-ק-ר' – 'היעדר האפשרות של התחלת ח-י-ה'

3.3.3 מן הרשימה הזאת מתברר, ש-9 מסומני-הלקסימות שבפאראדיגמה הם התאגדויות של רכיב אחד קבוע ('ח-י-ה') עם תכונה אחת של תוכן או עם שתי תכונות של תוכן או עם שלוש תכונות של תוכן מתוך רשימה סגורה של 5 תכונות ('התחלה, סיום, גרימה, אפשרות, היעדר'). שני הרכיבים מאוגדים התאגדות סימולטנית בהכרח בכל מסומן. דבר זה נובע מן ההגדרה של הלקסימה: הלקסימה היא סימן מינימלי; מסומני-הלקסימות, כיוון שהם מסומני סימנים מינימליים, לא תוכל לפרק אותם למרכיבים ולקיים באותו זמן את

הפונקציה של סימן, היינו זיקה של סולידריות עם מסמן. ואם הרכיבים שהפקנו אינם יכולים להצטרף זה לזה ברצף, ממילא מובן שהם באים מאוגדים התאגדות סימולטנית.

3.4.0 נייד עכשיו מלים אחדות על כל אחד משני הרכיבים, על מעמדם הפונקציונלי ועל זיקתם אל המסומן.

3.4.1.1 הרכיב הקבוע ('ח-י-ה') מובא בהתאגדות הסימולטנית בלתי-מנותח, והוא יועבר בלתי מנותח לשלב הבא של הניתוח. 'ח-י-ה' בתור רכיב של התאגדות-מה היא הפונקציה שנועדה לו? נשקול ד-מ את הניגוד שבין 'מ-ו-ת' לבין 'כ-ב-ה'. בהיערכות של שניהם מצויה התכונה 'סיום', אבל ניתן להבחין בין שני המסומנים. בראשון, 'סיום' מאוגד התאגדות סימולטנית עם הרכיב הקבוע הבלתי-מנותח, 'ח-י-ה'; ובשני אותה תכונת-תוכן עצמה מאוגדת התאגדות סימולטנית עם רכיב אחר, קבוע אף הוא בפאראדיגמה שלו, ואף הוא בלתי-מנותח, 'ב-ע-ר'. ההתאגדות הראשונה מקיימת זיקה של סולידריות עם /מ-ו-ת/, השנייה עם /כ-ב-ה/. יוצא, שהניגוד שבין 'ב-ע-ר' לבין 'ח-י-ה' הוא המשמש כדי שנבחין בין שני המסומנים 'מ-ו-ת': 'כ-ב-ה'. אבל 'ח-י-ה' מתקיים בכל אחד מן המסומנים המהווים פאראדיגמה אחת, 'ב-ע-ר' מתקיים בכל אחד מן המסומנים המהווים פאראדיגמה אחרת. ממילא ברור, שאין הרכיב הקבוע יכול לשמש להבחנה בין מסומנים הנמנים עם פאראדיגמה אחת, אלא בין מסומנים הנמנים עם פאראדיגמות שונות. אמור מעתה: הרכיב הקבוע הבלתי-מנותח הוא הרכיב המזהה פאראדיגמה של מסומנים מכלל הפאראדיגמות שבאוצר המסומנים. נקרא לו רכיב-הפאראדיגמה.

3.4.1.2 עכשיו ברור, שרכיב הפאראדיגמה 'ח-י-ה' אף שהוא בלתי-מנותח אין הוא זהה עם המסומן 'ח-י-ה' אלא מצד חומר-התוכן שלו (עיין הע' 23) 'ח-י-ה' ו-'ח-י-ה' שונים זה מזה מצד מעמדם הפונקציונלי, וזא מצד הזיקות שהם מקיימים. 'ח-י-ה' היותו מסומן של לקסימה מתקיימת בו הפונקציה של סימן, כלומר הוא מקיים זיקה של סולידריות עם המסמן /ח-י-ה/ (מכלל מציאותו של זה משתמעת מציאותו של זה), הוא מקיים זיקה פאראדיגמטית עם 'מ-ו-ת' (במקום נתון ברצף אתה עשוי להביא את 'ח-י-ה', ואז אתה עשוי לבחור במסמן /ח-י-ה/, או שאתה עשוי להביא את 'מ-ו-ת' ואז אתה חייב לדחות את המסמן /ח-י-ה/, ואתה עשוי לבחור במסמן /מ-ו-ת/, עיין 3.2.3). אבל 'ח-י-ה' בתור רכיב-פאראדיגמה, נסתלקה ממנו הפונקציה של סימן, אין הוא יכול לבוא בזיקה פאראדיגמטית עם 'מ-ו-ת', אלא הוא בא בהתאגדות סימולטנית עם 'סיום' ואז הוא מעמיד את המסומן 'מ-ו-ת', בהתאגדות סימולטנית עם 'התחלה' ואז הוא מעמיד את המסומן 'ה-ר-ה' וכן עד גמירא.

הוא שאמרנו: רק מצד החומר של התוכן 'ח-י-ה' 'ח-י-ה' זהים. אבל הם שונים מבחינת הפונקציות (ז"א מצד הזיקות). אף לא חשוב בשלב זה, שרכיב זה בלתי-מנותח. שהרי אין מטרתנו להעמיד הגדרות של המסומנים, אלא לבחון את היערכותם, והרי ההיערכות או היעדר ההיערכות נקבעים לא ע"פ החומר של היחידות, אלא ע"פ הפונקציות שלהן, כגון כאן: היותן מתאגדות התאגדות סימולטנית כדי להעמיד מסומני-לקסימות.

3.4.2.1 הרכיב הניתן להמרה בגדר הפאראדיגמה כלולות בו תכונות-תוכן מתוך רשימה סגורה של תכונות, שלפחות אחת מהן מאוגדת התאגדות סימולטנית עם רכיב הפאראדיגמה. בפאראדיגמה הנוכחית ראינו חמש תכונות: 'התחלה, סיום, גרימה, אפשרות, היעדר'. ראינו, שהרכיב הקבוע לכל המסומנים שבפאראדיגמה מייחד את הפאראדיגמה הנידונה משאר הפאראדיגמות שבאוצר מסומני-הלקסימות, ולעומתו הרכיב הניתן להמרה מייחד כל מסומן בגדר הפאראדיגמה הזאת. כיצד? ע"י מציאותן או היעדרן של תכונה או של תכונות מן חמש התכונות שהוזכרו לעיל.

3.4.2.2 ושוב, המסומנים 'סיום, גרימה' וכו' ותכונות התוכן 'סיום, גרימה' וכו' אינם זהים אלא מצד חומר תוכנם. הראשונים הם מסומנים של סימנים לא-מינימליים העשויים שתי מונيمات: לקסימה ומורפימה. בתור מסומנים לא-מינימליים הם מקיימים יחסים (סינטאגמטיים ופאראדיגמטיים) עם מסומנים לא-מינימליים אחרים. האחרונות בהיותן רכיבים של התאגדות סימולטנית הן יחידות תוכן תת-סימניות ולא-סימניות. אין הן מקיימות כשל עצמן שום יחסים סינטאגמטיים, ואין הן יכולות לקיים יחסים פאראדיגמטיים אלא עם רכיבים אחרים.

3.4.2.3 תכונות-התוכן המתאגדות התאגדות סימולטנית עשויות להעמיד או התאגדות סדורה של תכונות או התאגדות בלתי סדורה³⁴. בהתאגדות בלתי סדורה אין 'סדר' ההתאגדות הסימולטנית מהותי להיערכות, כגון המסומן 'אב', שהוא ערוך מן המרכיבים 'מוליד', 'זכר', ואין זה מהותי להתאגדות, אם תהפוך את סדרם: 'זכר', 'מוליד'. לא כן בהתאגדות הסדורה. התכונות הנידונות כאן מעמידות התאגדות סדורה. לפיכך שני מסומני-לקסימה שהם שתי אינווארינטות בפאראדיגמה, יכולים להיות אגודה של אותן תכונות ב'סדר' התאגדות שונה, והניגוד בסדר ההתאגדות מספיק כשל עצמו, ששני המסומנים יהיו אינוואריאנטות. כך ראינו: ג-ס-ס' - התחלת הסיום של ח-י-ה', והוא מנוגד ל-י-ל-ד' 'סיום ההתחלה של ח-י-ה'.

34. וויינרייך (1966) 418-419 קורא להתאגדות בלתי סדורה cluster, ולהתאגדות סדורה configuration. הוא קובל, שעד כה עסקו רק בתכונות תוכן מההוות clusters.

3.4.2.4 בפאראדיגמה הנידונה אלה הזיקות שתכונות התוכן מקיימות: מכלל מציאותה של תכונת תוכן משתמעת בהכרח מציאותו של הרכיב 'ח-י-ה', ולא להפך; מכלל מציאותה של 'גרימה' משתמעת מציאותה של 'סיום', ולא להפך; מכלל מציאותה של 'אפשרות' משתמעת מציאותה של 'התחלה', ולא להפך. מכלל מציאותה של 'היעדר' משתמעת מציאותן של 'אפשרות' או של 'סיום', אבל לא להפך. 'התחלה' ו'סיום' – מכלל מציאותה של האחת אין משתמע דבר בנוגע למציאותה של האחרת.

3.5.1 עד כה לא הוכרנו את המסומנים 'ש-ח-ט', 'ס-ק-ל' (ועוד כתרסר מסומנים), שגם הם מצויים ברשימת המסומנים שבשדה זה. גם מסומנים אלה הם התאגדות סימולטנית של 'גרימת הסיום של ח-י-ה', ממש כהתאגדות של 'ה-ר-ג'. אבל יש בכל אחד מן שני המסומנים הנידונים רכיב תוכן נוסף על הרכיבים שבהתאגדות הנ"ל: ב'ש-ח-ט' מצוי הרכיב 'הגרימה' בצוואר בעזר מכשיר חד' ב'ס-ק-ל' מצוי הרכיב, 'הגרימה' ע"י פגיעה באבנים. טול לדוגמה שני היגדים ממשיים: האחד – האיש הרג את האריה בסכין טבחים, השני – האיש שחט את האריה בסכין טבחים. בהיגד השני הרכיב 'בעזר מכשיר חד' נאמר פעמיים, פעם במסומן 'ש-ח-ט' ופעם בתוכן של המלים בסכין טבחים ובמעמדן התחבירי. ומכאן, שבהקשר ממשי הרכיב הזה יתר. מה שאין כן בהיגד הראשון. שם התוכן 'בעזר מכשיר חד' נאמר פעם אחת, אין הוא כלול אלא בתוכן של המלים בסכין טבחים ובמעמדן התחבירי. משום הנכונות המיוחדת (עיין הע' 32) של השורש ש-ח-ט לבוא בהקשר מילוני-תחבירי שתוכנו הוא, 'בעזר מכשיר חד' דבק תוכן זה גם בתוכנו של ש-ח-ט במופשט (במנותק מכל הקשר)³⁵. יוצא, שבמסומנים 'ש-ח-ט', 'ס-ק-ל' יש רכיב-תוכן נוסף, והוא יתר (בחלקו) בהקשרים ממשיים, מה שאין כן במסומן 'ה-ר-ג'. אבל לא נוכל להחיל על שלושת המסומנים הנידונים את הניתוח שהחלנו על 'י-ל-ד' ועל 'מ-ל-ט' (עיין לעיל 3.2.2), שגם בתוכנם מצאנו מרכיב תוכן יתר שדבק בהם גם במנותק מכל הקשר. והטעם פשוט: שם ראינו את תפישתם של התכנים מותנית ע"פ הקשרים משלימים זה את זה. משום התניה זו דבקו מרכיבי-התוכן היתרים במסומנים 'י-ל-ד', 'מ-ל-ט' וכך נוצרה גם בהם יתירות. אבל בגלל ההתניה והאופי המשלים של ההקשרים יכולנו לראות שני מסומנים אלה ואריאנטות מותנות של אינוואריאנטה אחת, שהיערכותה היא 'סיום ההתחלה של ח-י-ה'. אין שום שורש עברי שמסומנו יהיה 'סיום ההתחלה של ח-י-ה' שלא ידבק בו או התוכן 'אחד המשתתפים הוא אישה' או התוכן 'אחד המשתתפים הוא נקבה שאיננה אישה'. אבל כאן מצאנו את המסומן 'ה-ר-ג', שבו אין שום

35. תן דעתך לתגובתם של דוברי העברית לשני היגדי-בוחן אלה: (א) הוא הרג אותו אבל לא במכשיר חד; (ב) הוא שחט אותו אבל לא במכשיר חד.

מרכיב של תוכן יתר, לא 'הגרימה בצואר בעזר מכשיר חד' ולא 'הגרימה ע-י פגיעה באבנים'. לפיכך אין מנוס מן המסקנה ש'-ה-ר-ג', ש'-ח-ט', ס-ק-ל' ועוד כעשרה שרשים (כגון 'ח-ג-ק' ע-ר-ף', 'ת-ל-ה' וכו') הם אינווא-ריאנטות של תוכן.

3.5.2 בשלב זה של הניתוח, די לנו אם נקבע את מציאותו האפשרית של רכיב שלישי והוא שארית תוכן בלתי מנותחת, הניתנת להמרה. בפאראדיגמה הנידונית יש אפוא מסומנים שהם התאגדות סימולטנית של שני רכיבים: רכיב הפאראדיגמה (רכיב קבוע בלתי מנותח) ורכיב הניתן להמרה (תכונות התוכן), ויש מסומנים שהם התאגדות סימולטאנית של שלושה מיני רכיבים: השניים הנ"ל ועוד שארית-תוכן בלתי מנותחת הניתנת להמרה, והיא יתרה (בחלקה) בהיגדים ממשיים.

3.6 הבה נסגור את המסומנים במירכאות כפולות, את הרכיבים המתאגדים נסגור במירכאות יחידות. את מרכיב הפאראדיגמה נרשום בצורת שורש: 'ח-י-ה', את התכונות באות הראשונה: 'ס' = 'סיום', 'ג' = 'גרימה' וכו'. את 'ההיעדר' נכתוב בסימן החיסור לפני האות: 'ס-' = 'היעדר סיום'. את ההתאגדות נציין $\leftarrow$, את האופי הסדור של התכונות נציין $\leftarrow$ ואת רכיב התוכן הבלתי מנותח והניתן להמרה נסגור בסוגריים. נוכל עכשיו לייצג את ההיערכות כך:

'ח-י-ה' $\leftarrow$ 'ח-י-ה'

'מ-ו-ת' $\leftarrow$ 'ס' $\leftarrow$ 'ח-י-ה'

'ג-ס-ס' $\leftarrow$ 'ה' $\leftarrow$ 'ס' $\leftarrow$ 'ח-י-ה'

'ה-ר-ה' $\leftarrow$ 'ה' $\leftarrow$ 'ח-י-ה'

'י-ל-ד' $\leftarrow$ 'ס' $\leftarrow$ 'ה' $\leftarrow$ 'ח-י-ה'

'נ-פ-ל' $\leftarrow$ 'ס' $\leftarrow$ 'ה' $\leftarrow$ 'ח-י-ה'

'פ-ר-ה' $\leftarrow$ 'א' $\leftarrow$ 'ה' $\leftarrow$ 'ח-י-ה'

'ע-ק-ר' $\leftarrow$ 'א' $\leftarrow$ 'ה' $\leftarrow$ 'ח-י-ה'

'ה-ר-ג' $\leftarrow$ 'ג' $\leftarrow$ 'ס' $\leftarrow$ 'ח-י-ה'

'ש-ח-ט' $\leftarrow$ 'ג' $\leftarrow$ 'ס' $\leftarrow$ 'ח-י-ה' $\leftarrow$ (בצואר בעזר מכשיר חד)

'ס-ק-ל' $\leftarrow$ 'ג' $\leftarrow$ 'ס' $\leftarrow$ 'ח-י-ה' $\leftarrow$ (ע-י פגיעה באבנים)

3.7.1 ניתוח מסומני-הלקסימות שבשדה 'ח-י-ה' אינו אלא דוגמה לשלב הראשון של הניתוח. עדיין רכיב-הפאראדיגמה בלתי מנותח. עדיין מצוי רכיב-תוכן הניתן להמרה, שאף הוא בלתי מנותח. אבל אני מקווה, שהניתוח הספיק כדי להוכיח, שבגדר הפאראדיגמה הזאת המסומנים ערוכים, שכן ראינו אותם שהם ניתנים לייצוג בתור התאגדויות סימולטניות סדורות של רכיבים לא-סימניים, שמהם לפחות אחד (תכונות-התוכן) ניתן להמרה. בתוך הפאראדיגמה טבוע חיסכון-מה בהיערכותם של המסומנים: בעזר התאגדויות שונות של רכיב

הפאראדיגמה עם תכונות-תוכן אחת או שתיים או שלוש מתוך רשימה של חמש תכונות-תוכן אתה מספק תשעה מסומנים, שהם אינוואריאנטות של תוכן.

3.7.2 עכשיו מתבקשת השאלה, אם ההיערכות, שהודגמה לעיל, נעצרת בגבול השדה הסימנטי. אם נתח את כל השדות הסימנטיים, נעמיד רשימה של מאות אחדות של רכיבי-פאראדיגמה, והללו ע"פ עצם הגדרתם הם רכיבי-תוכן בלתי מנותחים. השאלה הנשאלת אפוא היא, אם ניתן ליצג אותם – את רובם או את מקצתם – ערוכים, היינו בתור התאגדויות סימולטניות שונות של רכיבי פאראדיגמה אחרים (בלתי מנותחים). רכיב פאראדיגמה שניתן לייצגו ערוך, יימחק מן רשימת רכיבי-הפאראדיגמה הבלתי-מנותחים. כמה פעמים ניתן לחזור על פעולה זו, ואילו רכיבי פאראדיגמה יישארו בלתי מנותחים בסוף כל הפעולות? ומה יהיה מספרם? אשר לתכונות-התוכן, האם נמצא בכל פאראדיגמה תכונות-תוכן אחרות, או שמא נמצא שבפאראדיגמות השונות חוזרים ונשנים מבחרים שונים של אותן תכונות תוכן מתוך רשימה לא גדולה יחסית של תכונות-תוכן? ובכלל מה הוא המצאי של התכונות? האם ניתן למיין אותן לתת-קבוצות? מה הזיקות שבין תת-קבוצות אלו? על שאלות אלו איננו יכולים להשיב לפי שעה אלא ע"ד ההשערה. כבר עכשיו מותר לשער שתי השערות: האחת – תכונות התוכן אפשר שתמצא, שמבחרים שונים שלהן חוזרים ונשנים בפאראדיגמות שונות; השנייה – רכיבי-הפאראדיגמה – רובם או מקצתם אפשר שהם ערוכים.

3.7.3 תכונות התוכן אפשר שתמצא אותן שהן חוזרות ונשנות במבחרים שונים בפאראדיגמות השונות. נדגים אפשרות זו. כבר הזכרנו (לעיל 3.4.1.1) את הפאראדיגמה 'ב-ע-ר'. בפאראדיגמה זו מצויים בין השאר גם המסומנים 'כ-ב-ה', 'ד-ע-ך'. ההיערכות של שני מסומנים אלה היא: 'כ-ב-ה' → 'סיום' ← 'ב-ע-ר'; 'ד-ע-ך' → 'התחלה' ← 'סיום' ← 'ב-ע-ר'. לפנינו אפוא שתי תכונות-תוכן – 'סיום', 'התחלה', – שמצאנו אותן גם בפאראדיגמה 'ח-י-ה' בהיערכות של המסומן 'מ-ז-ת' ושל המסומן 'ג-ס-ס', שם בהתאגדות עם רכיב-הפאראדיגמה 'ח-י-ה', וכאן בהתאגדות עם רכיב-הפאראדיגמה 'ב-ע-ר' (כלומר: 'ח-י-ה': 'ג-ס-ס': 'מ-ז-ת' = 'ב-ע-ר': 'ד-ע-ך': 'כ-ב-ה')³⁶. ע"פ דוגמה זו ניתן לשער שאכן נמצא שמבחרים מסוימים של

36. תיאור ההיערכות של מסומני-השרשים פותח פתח להבנה מחודשת של השימוש המושאל בשרשים. 'ד-ע-ך' ראינו שהיערכותו היא → 'התחלה' ← 'ב-ע-ר'. בשימושים המושאלים של שורש זה מתקיימות תכונות התוכן של 'ד-ע-ך' (דהיינו: 'התחלה' ← 'סיום') במנותק מן רכיב הפאראדיגמה. ד"מ: פלוני דועך, דע"כ האידיאלים. בדוגמה הראשונה התקיימו תכונות התוכן עם רכיב הפאראדיגמה 'ח-י-ה', (ולא עם 'ב-ע-ר'), בדוגמה השנייה במנותק מרכיב של פאראדיגמה כלשהו. תיאור מלא של היערכות

מסומני-השרשים יסביר את הפריון המדהים של המיטאסוריקה. אם יתברר שגם רכיבי הסאראדיגמה ערוכים (עיין 3.7.4), נמצא שגם מרכיביו של רכיב פאראדיגמה יכולים להתנתק אלו מאלו, ולהתאגד עם מרכיבים של רכיב פאראדיגמה אחר, כגון הרצאה חיה, הצעה עקרה. מכל מקום השימוש המיטאסורי לא היה אפשרי כלל בתחום השורש, לולא היו מסומני-השרשים ערוכים.

– בחלק הסרבני ביותר שלו – טבוע אותו חיסכון ב"חומר", שמצאנו אותו טבוע במישור הביטוי, אם כי איננו יודעים, אם החיסכון הוא באותו שיעור. ומכאן: הילד, בשעה שהוא מגלה את מישור התוכן שבלשון הוריו, אף אז שומה עליו משימה בת-ביצוע: עליו להפשיט מן התווה ובוהו של תכנים "הפשטה צנומה" יחסית: רכיבי-פאראדיגמה בלתי-מנותחים שמספרם לא יהא רב, תכונות-תוכן, שמספרן לא יהיה גדול יחסית ודרכי-התאגדות מועטות במספר.

4. המשימה הדחופה בחקר מישור התוכן של אוצר-המלים

4.1 בחקר מישור התוכן של אוצר המלים מקובל שהיחידה האופראטיבית היא המלה. יחידה זו אינה הולמת את מבנה של הלשון העברית. כאמור אין המלה העברית מונית, אלא היא עשויה משתי מוניתות לפחות, ותוכנה ערוך מתוכני-המוניתות שבהן. מכיוון שמצאי המלים לעולם גדול ממספר המוניתות, ברור שמצאי תוכני המלים בעברית הוא עצום, והתכנים עצמם סבוכים כ"כ, שאין לך שום סיכוי, שתוכל לתאר אותם בכלים הבלשניים המצויים בדינו. מצב זה מנע מן ההישגים המיתודולוגיים שהושגו בחקר מישור הביטוי, ששיפיעו גם על חקר מישור התוכן. וליתר דיוק: בשאר תחומי התיאור הבלשני גברה ההכרה שעלינו ליצג את היחידה האופראטיבית בתור היערכות של תכונות מהותיות – בפונולוגיה הכרה זו היא כיום הזה נחלת כלל הבלשנים, במורפולוגיה הכרה זו הולכת וקונה לעצמה זכות אורח ולאחרונה היא חדרה גם לתחביר. בחקר התוכן של אוצר המלים אי-אפשר כלל לשאול את שאלת התכונות המהותיות, כל עוד המלה היא היחידה האופראטיבית. ע"ד החידוד ניתן לומר, שבחקר מישור-הביטוי משולים אנו לפיסיקאים, שכבר ביקצו את האטום, ואילו בחקר מישור התוכן משולים אנו לכימאים, שעדיין לא גילו את טבלת היסודות של מנדלייב.

4.2 שמא הגיעה השעה לזנוח את מסומני-המלה בתור יחידה אופראטיבית ולהחליף אותם במסומני-השורש. הללו הם מסומני-מוניתות, ז"א הגבול התחתון שבו קיימת הפונקציה של הסימן, הם מופשטים ומספרם קטן ממספר מסומני המלים. הם מקיימים זיקה סינטאגמטית הדוקה עם תוכני המוניתות הדקדוקיות (המשקלים), שאף הם מספרם מועט ואף הם בדרגת הפשטה גבוהה. אלו ואלו ניתן לנתק אותם מן תוכני-הקשריהם וע"י כך הם דומים לשאר כל היחידות הלשוניות, שהבלשן מסוגל ורגיל לתארם. מכיוון שהם הגבול התחתון שמתקיימת בו הפונקציה של הסימן, הרי אתה יכול לשאול את שאלת היערכותם. במישור הביטוי ראינו, שבמעבר מן המסמן המינימלי ליחידות המבחינות יש צניחה גדולה במספר. שמא נמצא צניחה זו גם במעבר מן המסומן המינימלי לרכיבי התוכן הלא-סימניים, ועל אלה האחרונים נוכל להחיל את שיטת הניתוח, שנתגבשה בחקר

מישור הביטוי. במאמר זה נעשה ניסיון להוכיח שמסומני-הלקסימות הנמנים עם פאראדיגמה אחת – המייצגת שדה סימנטי אחד – ערוכים הם. אף הועלתה ההשערה, שהיערכות זו אינה נעצרת בגבול הפאראדיגמה. מכאן ברורה המשימה הדחופה בחקר מישור התוכן של אוצר השרשים: ראשית – לבחון את היערכות מסומני-השרשים בכל הפאראדיגמות. שנית – להעמיד את מצאי רכיבי-הפאראדיגמה (הבלתי מנותחים), את מצאי תכונות התוכן ואת מצאי הרכיבים הבלתי מנותחים הניתנים להמרה [שכאמור הם יתרים (בחלקם) ברצף]. שלישית – לנסות את ניתוח רכיבי-הפאראדיגמה עד הגבול האחרון של היערכותם. רביעית – לנסות מיון של תכונות התוכן לסוגים ולבחון את הזיקות האפשריות שבין סוגי התכונות לבין עצמן, וכן בין סוגי התכונות לבין רכיבי-הפאראדיגמה.³⁷

4.4. תיאור ההיערכות של מסומני הלקסימות, של מסומני-המשקלים ושל שאר המסומנים המינימליים, אפשר יעמיד את הנדבך התחתון של תיאור מישור התוכן. נדבך זה הוצא עד כה מן התיאור הבלשני, אם משום הודאה בחולשת כלי-הניתוח של הבלשן, ואם משום נטייה לפרוש על החולשה טלית של מידה טובה.

בללשן המעוניין בתיאור מישור התוכן הוגש במאמר זה רעיון שאפשר להשיג עליו, וראשיתו של ניתוח, שאפשר למצוא בו פגמים כאלה וכאלה. אני מקווה, שההשגות על הרעיון ישרו אותו, אבל לא יסרתו אותו; יוכיחו, שהוא טעון השלמה, אבל לא יוכיחו שהוא טעון גזירה. עוד מקווה אני, שתיוקני

37. תיאור היערכותם של מסומני השרשים עשוי לסייע בידינו להבין גם את השימוש המיוחד בבניינים. לעולם אינך יודע מראש, אילו צורות בניינים ישמשו בהקשר של שורש נתון. ד"מ השורש מ-ו-ת מהווה הקשר לשלושה בניינים: פָּעַל, הִפְעִיל, הִפְעִיל. ההיערכות של מסומני הבניינים הללו היא: 'הפעיל' → 'גרימה, אי-סבילות'; 'פָּעַל' → 'אי-גרימה, ביטול הניגוד שבין סביל ללא-סביל', 'הפעל' → 'גרימה, סבילות'. כל שאר צורות הבניינים העשויות לשמש בהקשר זה מסומניהן נרדפים למסומנים האמורים לעיל. ד"מ: 'מות' נרדף ל-'המית'. השורש ה-ר-ג משמש הקשר לשני בניינים: פָּעַל, נִפְעַל. ההיערכות של מסומני הבניינים היא 'פָּעַל' → 'אי-סבילות'; 'נִפְעַל' → 'סבילות'. המית ו-הרג הן מלים נרדפות. אבל אין מסומניהן שווה-היערכות. אם אנו מסמנים ב' × את הגבול המפריד בין מסומני המונחות נמצא שההיערכות של המית היא → ← 'סיום' ← ח-ה × גרימה, אי-סבילות. וההיערכות של הִרְג היא → ← 'גרימה' ← סיום ← ח-ה × אי-סבילות. ייתכן אפוא, שהשימוש בהפעיל, עם השורש מ-ו-ת והיעדר השימוש בהפעיל עם השורש ה-ר-ג מותנים בהיערכות של מסומני-השרשים הללו בתוך הפאראדיגמה שלהם. השערה זו, שהפאראדיגמה של מסומני-הבניינים (או: של מסומני-המשקלים של השם), המשמשת עם שורש נתון מותנית בהיערכות של מסומן השורש בתוך הפאראדיגמה שלו, נקל לראות, באיוז מידה היא עשויה לסייע בידינו שנבין את השימוש בבניינים (או: במשקלי-השם). וצריך עיון.

הפגמים שבניתוח יוכיחו, שאינו בשל, אבל לא יוכיחו שאינו בעל-תוקף, אם מצד השיטה הבלשנית ואם מצד מבנה הלשון העברית. מי יתן שבעקבות ההשגות וההשגות על ההשגות יורח גם על תיאור מישור-התוכן אותו אור שגה בעבר על פיגות אחרות של תיאור לשונו.

החיבורים שהזכרו

א. רשימת הקיצורים של כתיב-העת או של הקבצים

AA	<i>American Anthropologist</i>
AL	<i>Acta Linguistica</i> , Copenhagen
ARL	<i>Archivum Linguisticum</i> , Glasgow
BSLP	<i>Bulletin de la Société de Linguistique de Paris</i>
CTL	<i>Current Trends in Linguistics</i> , ed. Sebeok T.A. Mouton & Co. 1. 1963, 3. 1966
IJAL	<i>International Journal of American Linguistics</i> , ed. by Indiana University Publications in Anthropology and Linguistics
JEGP	<i>Journal of English and German Philology</i>
Lg	<i>Language</i> (כתב-העת)
MG	<i>Mélanges de linguistique et de philologie offerts à J. Van Ginneken à l'occasion du soixantième anniversaire de sa naissance</i> , Paris, Klincksieck, 1937
OSG	עיין הילמסליו (1943)
PNICL	<i>Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists</i> , 1964 Mouton & Co.
PTL	עיין הילמסליו (1953)
TCLC	<i>Travaux du Cercle Linguistique de Copenhagen</i>
TCLP	<i>Travaux du Cercle Linguistique de Prague</i>
TEAL	Mohrmann Ch., Sommerfelt A. and Whatmough J. — <i>Trends in European and American Linguistics 1930–1960</i> , Spectrum Publishers, 1961
VTJSZL	Voprosy teorii jazyka u sovremennoj zarubežnoj lingvistike, A.N.C., Moskva, 1961.
W	<i>Word</i> (כתב העת)

ב. רשימת החיבורים ע-פ סדר א-ב של סימניהם (בעברית)

אהמן (1953)

ÖHMAN, S. Theories of "Linguistic Field" *W*, 9.1953, 123–134

אופימצ'בה (1961)

UFIMČEVA A.A. Teorii "semantičeskogo polja" i vozmožnosti ix primenenijsa pri izučenii slovarnogo sostava jazyka, *VTJSZL*, 30–64

- באזל (1949)
 BAZELL, C.E. rev. OSG, *ARL* 1. 1949, 89-92
- בריסנס (1964)
 BUYSENS, E. La sextuple articulation du langage, *PNICL*, 412-413
- ברילר (1934)
 BÜHLER K. *Sprachtheorie*, Jena, 1934
- בלומפילד (1927)
 BLOOMFIELD L. rev. Jespersen O. — The Philosophy of Grammar, *JEGP* 26.1927, 444-445
- בלומפילד L. *Language*, Henry Holt and Company, New York, 1933
- בן-חיים (חשיג) =
 בן-חיים, ו' - לשון עתיקה במציאות חדשה, לשוננו לעם,
 מחזור ד', קונטרס גיה (ליה - ליו), טבת-אדר, חשיג.
- בנדיקס (1966)
 BENDIX, E.H. *Componential Analysis of General Vocabulary: The Semantic Structure of a Set of Verbs in English, Hindi, and Japanese*, *IJAL*, 32.2.1966 (suppl.)
- ברלינג (1964)
 BURLING, R. Cognition and Componential Analysis: God's Truth or Hocus-Pocus? *AA* 66.1964, 20-28
- גארבין (1954)
 GARVIN, P.L. rev. *PTL*, *Lg.* 30.1954, 69-96
- מוניוס
 GESENIUS-KAUTSCH-COWLEY — *Hebrew Grammar*
- דה-סטורר
 DE SAUSSURE, FERDINAND — *Cours de Linguistique Générale*, IV-ème édition, Payot, Paris, 1949
- דידריקסן (1949)
 DIDERICHSEN, P. Morpheme Categories in Modern Danish, *TCLC* 5. 1949 135-155.
- האמל (1965)
 HAMMEL, E.A. ed. — Formal Semantic Analysis, *AA* (special publication) 67.1965, Nr. 5, Part 2, 2-316
- האמס (1961)
 HAMP, E.C. General Linguistics — The United States in the fifties, *TEAL*, 165-195
- הוקט (1958)
 HOCKETT, CHARLES F. *A Course in Modern Linguistics*, The Macmillan Company, N.Y., 1958

- הילמסליו (1943)
HJELMSLEV, LOUIS *Omkring sprogteoriens grundlaeggelse*, Ejnar Munksgaard, Copenhagen, 1943
- הילמסליו (1953)
HJELMSLEV, LOUIS *Prolegomena to a theory of Language*, tr. by Francis J. Whitfield, Supplement to *IJAL*, Memoir 7, 1953
- הצעה (1931)
Projet de terminologie phonologique standardisée, *TCLP*, 4.1931, 309-322
- הריס (1948)
HARRIS, ZELIG S. Componential analysis of a Hebrew paradigm, *Lg.* 24.1948, 51-87
- הריס (1951)
HARRIS, ZELIG S. *Methods in Structural Linguistics*, the University of Chicago Press, 1951
- ואצ'ק (1936)
VACHEK, J. Phonemes and Phonological Units, *TCLP*, 6.1936, 235-239
- ואצ'ק (1937)
VACHEK J. Can the Phoneme be defined in Terms of Time? *MG* 101-104
- ואלאס-אטקיוס (1960)
WALLACE, A.F. AND ATKINS, J. The meaning of kinship terms, *AA*, 62.1960, 58-80
- וויינרייך (1966)
WEINREICH, U. Explorations in Semantic Theory, *CTL*, 3.1966, 395-477
- וולס (1951)
WELLS, R. rev. *TCLC*, 5.1949, *Lg* 27.1951, 554-70
- ויגוצקי (1962)
VYGOTSKY, L.S. *Thought and Language* (en. tr. from the 1934 orig.), Cambr. Mass., 1962
- טוואדל (1935)
TWADDELL, FREEMAN, W. On Defining the Phoneme, *Lg. Monograph*, 16.1935
- טרובצקוי (1939)
TRUBETZKOY, N.S. *Grundzüge der Phonologie*, (= *TCLP* 7.1939), Prague
- טרובצקוי (1949)
TRUBETZKOY, N.S. *Principes de Phonologie*, tr. J. Cantineau, Paris, Klincksieck, 1949 ([1939] = טרובצקוי)
- יעקובסון (1936)
JAKOBSON, R. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre *TCLP*, 6.1936, 240-288

יעקובסון-האלה (1956)

JAKOBSON, R. AND

HALLE, M.

Fundamentals of Language, Mouton & Co., 1956

יעקובסון (1960)

JAKOBSON, R.

Linguistics and Poetics, *Style in Language*, ed. SEBEOK T.A., M.I.T., 1960, 350-377

כץ-פודור (1964)

KATZ, J.H. AND FODOR, J. The Structure of Semantic theory, *The Structure of Language*, ed. FODOR-KATZ, M.I.T., Prentice Hall, 1964 (= *Lg* 39. 1963, 170-210)

לוצ (1949)

LOTZ, J.

The Semantic Analysis of the Nominal Bases in Hungarian, *TCLC* 5.1949, 185-197

מאלמברג (1963)

MALBERG, B.

Structural Linguistics and Human Communication, Springer Verlag, Berlin-Göttingen-Heidelberg, 1963

מארטינה (1939)

MARTINET, ANDRÉ

Un ou deux phonemes? *AL*, 1.1939, 94-103

מארטינה (1945)

MARTINET, ANDRÉ

Au sujet des Fondements de la théorie linguistique de LOUIS HJELMSLEV, *BSLP*, 42.1946, Fasc. 1, 19-42

מארטינה (1949)

MARTINET, ANDRÉ

La double articulation linguistique, *TCLC*, 5.1949, 30-37

מארטינה (1960)

MARTINET, ANDRÉ

Elements de linguistique générale, Armand Colin, Paris, 1960

סיירטסמה (1955)

SIERTSMA, B.

A Study of Glossematics Critical Survey of its Fundamental Concepts, The Hague, Martinus Nijhoff, 1955

ספאנג-הנסן (1961)

SPANG-HANSEN, H.

Glossematics, *TEAL*, 128-164

פישר-יורגנסן (1943)

FISCHER-JØRGENSEN, ELI

rev. OSG, *Nord. Tidsskr. for Tale og Stemme* 7.1943, 81-96.

פריז (1961)

FRIES, CH. C.

The Bloomfield 'School', *TEAL*, 196-224

פרייטו (1954)

PRIETO, LUIS J.

Traits oppositionnels et traits contrastifs, *W*, 10.1954, 43-59

פרייטו

PRIETO, L.J,

Figuras de la Expression y figuras del Contenido,
Miscelánea Homenajea André Martinet, "Estructu-
 ralismo e Historia" T. 1, Universidad de la Laguna,
 Canarias

(1963) קחניצובה

KUZNECOVA, A.J.

*Ponjatje semantičeskoj sistemy jazika i metody ee issledo-
 vanija*, Moskva, 1963

(1949) קורילוביץ

KURYLOWICZ, J.

La notion de l'isomorphisme, *TCLC*, 5.1949, 48-60

אברהם ש' הלקין

מן הפרשנות השומרונית

פירושו של אבול-חסן הצורי לפרשת האזינו

כבוד הוא לי להימנות עם מעריציו של ז' בן-חיים, המשתתפים בספר היובל לכבודו. כיוון שהקדיש הרבה מזמנו למחקרים שומרוניים, אמרתי לתרום משהו מספרותם מתוך תקווה שיתעניין בו.

תורה אחת לישראל ולשומרונים (או שְׁמָרִים, כפי שהם מכנים את עצמם). החילוקים בדרך כלל פחותי ערך הם, וגם השינויים הממשיים, שהכניסו כדי להכריז על קדושת הר גרזים, אין בהם אלא משום סטיות קלות מן המסורה, כגון גרזים במקום עיבל (דברים כז, ד), או בחר במקום יבחר (שם יב, ה ועוד). אף הדיבר העשירי בתורתם, שהוא בעניין הרגרוזים, כולו מחרחת של קטעים לקוחים מספר דברים, וכן גם שאר פרשת יתרו דומה להוספות אחרות בתורתם, שאינן אלא חזרות של פסוקים ממקומות אחרים.

רוב תורתנו כתובה בלשון פשוטה, ורק בדברי השירה יש פסוקים קשי ההבנה. סיפורי התורה וכן ההלכה – פירושם קל. רק קדושת התורה, תפקידה היסודי בחיינו וחשיבותה כמקור השקפותינו בכלל ומעשינו בפרט – הם שהצריכו את פעולת הפרשנות. אותם גורמים הולידו אותה פעולה גם בקרב השומרונים. אולם הבדלים קיימים בינינו לביניהם. אנו לא רק תורה אנו מקדשים, כי אם גם נביאים וכתובים, והם אין בידם אלא תורת משה. כל הספרים הנוספים על התורה פותחים בפני לומדינו ופרשנינו מקורות רבים פוריים. ואף על פי שחכמינו לא ראו נביאים וכתובים מקור למשפט ולהוראה דומה לתורה – שלא כקראים ששאבו את מצוותיהם והלכתם מכל כתבי הקודש – בכל זאת שימשו שני המדורות האלה קבלה גם לרבותינו, ובייחוד בענייני היסטוריה ומוסר. לעומת זאת פרשני השומרונים חייבים למצוא את הכול בתורת משה. ושתי תוצאות מן הצמצום הזה. הם נוטים עוד יותר מקדמונינו לפרש כל קוץ וכל תג שבתורה ולתלות בהם הררים, וחוג ראיתם גם הוא מצטמצם בהכרח. חכמינו ידעו לסמוך על כל תולדות ישראל הרשומות במקרא לצורך דרשותיהם ותורותיהם. ומשפסקה מלכות בישראל, והעם נתפור בגלות, לא מצאו רבותינו נחמה אלא בהוד העבר ובייעודי העתיד, וכתבי הקודש היו להם לעיניים בהבנת גורלם בהווה. אמנם גם תולדות השומרונים נוגות; אף על פי כן אין פרשניהם נוטים לגלות בדברי התורה ובמעשים המסורים בה רמזים למקרים שקרו לאחר ימי משה רבנו. אין אנו מוצאים אצלם אף מקצת מן הפרשנות המדרשית, המפרנסת את כל ההתרחבות

וההתפתחות ביצירות חז"ל. אם נשווה את פירוש ספרי לפרשת האזינו ואת הפירוש המופיע כאן, נעמוד על ההבדל בשתי השיטות. בטקסט שלפנינו יש זכר לחורבן ירושלים (אם כי הוא מזכירו יחד עם חורבן מכה), אולם חזק לעתיד הוא. פרט לכך כל הדוגמאות מן ההיסטוריה לקוחות מומנו של מרעה. יש להצביע על עוד הבדל. פעולת הפרשנות בקרבנו רבה ועשירה, החל מיצירות חכמינו, שביסודן הן פירוש לתורה, וכלה באחרון הפירושים שהופיעו בדורנו. כנגד זאת ספרות השומרונים דלה, וגם הפירושים מועטים. אין בידנו דבר, שאפשר לקבוע את זמנו בתקופת תנאינו ואמוראינו (אלא אם נקבל דעתו של הפרופ' אברהם שפירא, שנפטר זה לא כבר, כי סטפנוס בעל הדרשה במעשי השליחים ז' הוא שומרוני; עי' מעשי השליחים בהוצ' אנקור). גדול חכמיהם מרקה חי, לפי המקובל, במאה הרביעית, וספרו איננו פירוש, אלא המנון על משה רבנו. פירושו של אבו-ל-חסן הצורי, שמתוכם אני מפרסם את דבריו, ראשוניים הם בסוג זה לדעתי בספרות השומרונית. או שמא יש לקבל, אך בהיסוסים רבים, דעתו של חתן היובל, כי יאנו רשאים בלי ספק להניח קיום ספרות מדרשית פרשנית אצל השומרונים בזמנים קדומים, שאך חלק ממנה נשתייר והגיע לידינו, וגם זה על הרוב בכלי שני או שלישי ויותר (מבוא לספר אסטיר, תרביץ יד, 105). אכן אבו-ל-חסן מזכיר פעמים אחדות את פירושי הראשונים, אבל עדותו אין בה כדי לחזק את סברתו של בן-חיים. הרי את דבריו של מחברנו אפשר לקבל כהודעה על מסורת שבעל פה, כגון דרך ההסברה שהייתה נהוגה בבתי חינוך.

אבו-ל-חסן (או אבחסדה) הצורי, בן המאה האחת עשרה בערך, הוא בעל הספר אלט באך, ערבוביה של עניינים ודברים שונים – הלכה, תיאולוגיה, פולמוס – ובתוכם גם פירושים לשמע ישראל, שירת הים, ברכת משה והאזינו. רק מעט מן המדרש נמצא בדבריו, ועיקר תרומתו פשט ממצה. אולי מותר ללמוד ממעשהו שאותה פעולה פרשנית, שהתפשטה בקרב הרבנים והקראים, חדרה גם לחוגי השומרונים, גם אם היכול איננו רב. וייתכן שהתעוררות זו דחפה גם את מחברנו לעסוק באותו ענף עבודה.

אמרתי, ביסודו הוא פשטן. מפני טעם זה נמצא בדבריו כמה מקבילות לדברי רבותינו ולדברי מפרשים מימי הביניים. דמיון זה אינו מחייבנו לטעון, שמחברנו לקח ממקורות מחוץ לעדתו. מסתבר יותר, שתוכן השירה הביא את מחברנו לידי אותם ביאורים שאנו מוצאים בכתבי אנ"ש. אין ברצוני לדחות את הנחת ההשפעות על השומרונים שבאו מן האסלאם ומן היהדות, ואני אחד המכריזים עליהן. אולם אין להמשיך מכאן ולטעון, שהכול בא מן החוץ. ההגיון שבהרצאת השירה מושך הסברים דומים.

מלבד המקור הערבי, שאני מפרסם כאן, ותרומו שנעשה בידי צירפתי

גם תרגום בעברית שומרונית. סבורני שהניסיון להעביר טקסט ערבי ללשון זו כדאי הוא שיתעניינו בו, ואני מקווה, שידידי חתן היוכל ישמח עליו. אני מעתיק את הקולופון בסוף כה"י של התרגום הנמצא ברשותי:

מודאה לאלה דסעד דן עבדה מסכינה אבחסדה בן יעקב בן אהרן הכהן על תרגום דן ספרה ועל ביאורו בימים מעטים וזה היה כלולו ביום הששי יג לחדש השלישי שנת עז והק וג אלף למושב בני ישראל לארץ כנען על שם אחי היקר מאהב לבי החכום הנבון נתנאל בן אדוני הנסלח לו ... כאסתר ישים ה' בריך ומברך עלי אמן.

אלכלאם פי אלכטבה אלזאמעה אלמלקבה האזינו

למה אנתהי אלסיד אלרסול עליה אלסלאם מן תדוין אלשריעה עלי נסכֶּה אלמדנֶה אלמסלם אליה אמרה תעאלי אן יסתדעי גמיע אסראייל ויסתחצר אלעאלם אלרוחאני מן גֶּהֶה אלעלו אלי אלמקאם בחית הו ליכטב במחצר מן אלפריקין גמלה אלכטבה אלמדכורה ואלגרץ בדלך 5 ליבין פצילתה עליה אלסלאם ען גמיע אלאנביא לאן כל מנהם מבדי אלאמר מנה אקוי מן נהאיתה והו עליה אלסלאם בכלאף דלך נהאיה אלאמר מנה אעטם מן מבדאה לאנה עליה אלסלאם פי מבדי אלאמר תנבי פי אלנאסוטי חסב קולה האזינו השמים ואדברה יריד בדלך אהל אלסמא אמרהם באלחצור ואלאצגא אליה בכטאבה וקולה ותשמע הארץ יריד 10 בה אֵל אסראייל אמרהם באלסמאע ואלאמתתאל.

וצרב מתלא פימא אורדה קבל אן ידכר אסם אללה ושרח צפאתה אלדאתיה ואלגרץ בדלך לישוק בהא אלנפוס ולינבה בהא אלכוואטר וליתקט בהא אלקלוב והו קולה יערף כמטר לקחי ותאזל כטל אמירתי

8 אלנאסוטי] א אלנאסות
בדלך] א מוס: דכר

1 אלסיד] חסר ק
מן] ק: פי
6 נהאיה] א נהאיתה

8 אלנאסוטי] ברור, שנפלה לפחות שורה בכתי (וגם בתרגום העברי השומרוני). הראיה שהוא מביא מן הפסוק מעידה על סופו, שפתח ברוחני, ולפי התוכן הוא זקוק לפסוק, שיוכיח כי פתח ברוחני גם בראשיתו. את הרעיון חידש כנראה מחברנו. לא מצאתי דוגמתו במרקה, וגם האחרונים אינם עומדים על הברל זה.

11 מתלא] גם בדברי רבותינו ממציאים פירושים למשל הזה. לדוגמה ישמש פירוש אחד מתוך כמה שבספרי האזינו שו: מה מטר זה יורד על האילנות וותן בהם מטעמים לכל אחד ואחד לפי מה שהם בגפן לפי מה שהם בבית ... כך דברי תורה כולם אחת ויש בהם מקרא משנה הלכות ואגדות.

בין פי הדה אלפצול אן אלמאכוד ענה ינקסם קסמין שריעה ונקד.
 אלנקל יסתפאד מן קולה לקחי ואלשריעה יסתפאד מן קולה אמירתי.
 15 וקפהם עלי אלנקל והו סנתה עליה אלסלאם פנטק באלשריעה וסמעת
 מן פיה. ואלמנאפע אלחאצלה ען כלאהמא כאלמנאפע אלחאצלה ען
 אלמטר ואלטל ואלמתל אלחאני קולה כשערים עלי דשא וכרביבים עלי עשב.
 יריד בדלך אלטש ואלרדאד אלדי יחתאג אליהם ענד כמאל אלגלאל
 20 פהדה אלארבעה אלאקסאם אלתי מתל בהא מנאפע אלנקל ואלשרע
 כמא לא תקום אצול אלחיאה מן דונהא הכדא לא יצח אלחיה עאנלא
 ואלבקא ואלתואב אלא בפעל מא תצמנה אלנקל ואלשרע. וקיל איצא אנה
 עליה אלסלאם אורד מתלין פי אלגית ומתלין פי אלחיואן פאלמתראן
 אלדאן יכתצאן באלגית המא אלמטר ואלטל אלמטר מואד אלחבוב
 25 ואלאעשאב ואלטל מואד אלחמאר ואלמתלאן אלדאן יכתצאן באלחיואן
 אלסואעיר עלי אלכלא יריד בדלך אלחיואן אלקוי יעיש עלי אלנבאת
 ואלרביבים יריד בה אלטליאן מן אלחיואן פגדאה אלעשב אלרקי.
 ואלמשאר בהדה אלמתאל אן מוגודא פי אלשרע ואלנקל מא ינתפע
 בה אלעלא מן אלאמה ואלאדני מנהא ואלמלך ואלצעיף ואלעי
 30 ואלפקיר כמתל מן ינאל אלנפע במא תצל ידיה ויתכלץ מן אלתאמה
 ביסיר מן אלסמיד פקד חצל לכל מנהא במא תצל ידה מע אלטלב
 אלי מא ינפע ויכלצה.

ולמא קדם עליה אפצל אלסלאם הדה אלמקדמה אלתי תצמנת
 אלמתאל קבל דכר אסם אללה תעאלי ושרח צפאתה אלדאתיה אתבעהא
 35 בדכר אללה תעאלי מקתרנא באלחרף אלמפיד באללגה אלעבראניה
 מחתמלת עדה אחדהא אלאינאב ואלתאכיד ליוגב אלאסתפתאח באסמה
 תעאלי קבל כל די מקאלה לאנה תעאלי אלאצל לכל די בדאיה והו

17 אלחאצלה – כאלמנאפע] חסר א 26 אלסואעיר – אלחיואן] חסר א

20 אלאקסאם] א אקסאם 30 ויתכלץ] קותכלץ

21 יצח] א תצח 37 דין] חסר א

24 אלדאן] א אלדאן

15 לקחן] אבו אלחסן מאריך בדיונו בקבלה בפרק מיוחד בספרו, 154–159, ועי'
 מאמרי בכרך סעדיה מטעם האקדמיה האמריקאית לחקר היהדות, 414–417 [44–47].
 17 מן פיה] ייתכן שהוא רוצה להדגיש את תפקידו של משה רבנו, כפי שהוא מוגדר
 בתורה דברים ה, ה.

37 מקאלה] עי' ברכות כא ע"א. הפסוקים ג-ד יסודיים במחשבה הדתית השומרונית.
 מרקא דורש עליהם דרשה ארוכה, IV, 2; אלקבאצי כתב ספר שלם על שלושת הפסוקים
 הראשונים בהאוינו; הוא קורא להם בשם פתיחה, בדומה לפתחה וחשיבותה בפולחן
 האסלאם. מחברנו קיצר כאן, כיוון שהרחיב את הדיבור עליהם, ע' 139–141.

קולה עליה אלסלאם כי בשם יהוה אקרא ותמאמה אלי קודה צדיק
 וישר הוא. ולמא כאנוא פאעלי אלפסאד מכירין פי אפעאלהם ממכנין
 40 מן אעמאלהם יקע מנהם בחסב אנראצ'הם ומקתצי אכתיאראתהם מן
 גיר אלגא ולא אנתבאר בין תעאלי נפיהם ענה ונסבתהם אלי דוי אלעיב
 ופי דלך תאדיב עטים ותרעיב גליל בנסבה אהל אלטאעה אליה בקולה
 בני בכורי ישראל ונסבה אלמפסדין אלי דוי אלעיב בקולה שחתו לא
 לו בני מום. ומן מעטם אלתיוביך מקאבלה אלעצאה באלקסאווה ואלעדול
 45 ען אלצואב חסב קולה דור עקש ופתלתל. ולמא וגב לה תעאלי חקוק
 ואנבאת ען אלפתצל באלאינאד ואלאבתדי באלחיוה ואלאנתצאב ואלצורה
 אלאנסיה ואלתמיזי ואלארשאד באלאמור אלשרעיה פגמלה הדה אלנעם
 אלסאלפה לא יטיק אחד מן אלבשר אדא אנתצב טול איאם חיאתה ולה
 אלסן בעדד אלתרעב וכלמאת בעדד כואכב אלסמא ורמל אלבחר
 50 מנתהדא מכלצא פי אלעעטים ואלאכראם ואלדכול תחת אלטאעה
 ואלאמתתאל מא יעאדל ואחדה מן אלנעם אלסאלפה עליה. פכיף
 יטרח דלך ויופר דואעיה אלי פעל מא לא ירציה. ובהדא אחסן אלקול
 אלמסתפאד מנה הליהוה תגמלו זאת. פמא יחצל דלך אלא ממן הו
 סאקט והו גדיר באלקול עם נבל ולא חכם
 55 ובין תעאלי גהה אלססתחקאק במא לה מן אלצפאת בקולה הלוא
 הוא אביך קנך הוא עשך ויכוונך. ואדכרהם תמרה אלכלאף במא צארוא
 אליה אהל אלטופאן מן אלפנא ואלאחתראם בקולה זכרו יומת עולם
 ומא צארוא אליה אהל סדם ועמרה אדמה וצבואים יתפרדהם באלמעאצי
 ען אלעאלם ומא פעל לאבראהים מן אלנצר ואלתאייד וטפרה באלמלוך
 60 ומא פעל לפרעון מן אלהלאך וכלאץ בני אסראייל ופי גמיע
 אלאגיאל ממא יטול שרחה והדא אלמרעד בקולה בינו שנת דר ודר.
 ולמא כאן מוגוד פי אלעאלם מן הו מרתכב אלמעאצי מן אלאמם

41 אנתבאר] קא אכתיאר, ותקנתי לפי הענין 49 וכלמאת] א וכלמאתה

42 ותרעיב] א ותריב 54 גדיר] קא חדיר

46 ואלאנתצאב] ק ואלאנתצאב 56 ואדכרהם] א ודכרהם

47 אלאנסיה] ק אל אלפיה; א אלאנציה 62 מוגוד] חסר א

47 פגמלה] הרעיון דומה לפסוקת "אלו פינו" בתפילת "נשמת כל חי".

51 פכיף] כוחה של הטענה בתורה ברור, ואין פלא שדברי מחברנו דומים לדברי
 ספרי לפסוק: "אי אתם זכורים נסים וגבורות שעשה לכם הקב"ה וכו'." ר' מה שכתבתי
 בפתיחה.

57 עולם] בספרי: מה שעשיתי באנשי דור המבול ומה שעשיתי באנשי דור הפלגה
 ומה שעשיתי באנשי סדם ועמורה.

ואלשעב ולהם אלאיסאר ואלגני פענד מא ישאהדן עלי מתל מא הם עליה יחצל מן דלך אגרי בין תעאלי אלסבב פי אבקאהם ליסתכדמהם פִּימא יעמרונה ויטוטוננה ויכונו כאלעביד אלמסתכדמין למן לה אלטאעֶה 65 וגֶהֶה אלאסתחקאק ביאן דלך קולה תעאלי פי הדא אלפצל שאל אביך ויגידך. והם אלאבא אלמתקדמין אלדי יחצל ענהם אלאכבאר וקולה זקיניך ויאמרו לך יריד אהל אלעלם אלעארפין באלשריעֶה יכברון במא פעלה תעאלי פי קצִיֶה אלמגדל ענד מא פרק בני אדם אלמקאל פיה 70 כי שם בלל יהוה את שפת כל הארץ ומשם הפיצם יהוה על פני כל הארץ אעד מנהם תעאלי מן אקתצת חכמתה תמליכיהם ואסתילא אסראייל עליהם בעדֶה אולאד יעקוב אלדי תצמן אלועד לאבראהים עליה אלסלאם בקולה ביום ההוא כרת יהוה את אברם ברית לאמר אלי קולה ואת הקיני ואת הקנוי. והם אחד עשר מלכא בעדר אולאד יעקוב והם אלמקאל פיהם בהנחל עליון גוים אלי קולה יצב גבולות עמים למספר 75 בני ישראל חתי צח קולה תעאלי לתת לך ערים גדלות וטובות אשר לא בנית ותמאמה אלי קולה כרמים וחיתים אשר לא נטעת. וקיל איצא אנה תעאלי למא שתת בני אדם עלי בסיט אלארץ פי קצִיֶה אלמגדל אקאם מנהם תכום שעוב במעני בלאד יטוטוננה בעדֶה בני אסראייל אלדאכלין פי אלאחצא־ והם סתמאיה אלף ואלף וסבעמאיה 80 ותלאתין למא לם יכונוא אהל אלטאעה אהמלהם תעאלי ולם יעתד בהם ואכתץ באלסיד יעקוב עליה אלסלאם ובאולאדה למא לם יוגד פיהם אלא אלאימאן ואלטאעה חסב קולה תעאלי כי חלק יהוה עמו יעקב חבל נחלתו ישראל. ופי דלך תרגיב לפאעלי אלטאעה. ופי קולה יאמצהו בארץ המדבר ובתהללות ישמנהו אלי קולה כנשר 85 יעיר קנו ועל גחליו ירעף ותמאמה גִּמֶע תעאלי פי הדא אלפצל מא פעלה אלסיד יעקוב עליה אלסלאם פי תקריבה אלקראבין פי ביר

63 מתל חסר א	אלועד חסר א
65 יעמרונה א יעמלונה	73 בקולה חסר ק
68 יכברון א ויכברון	78 בסיט א בצית
71 חכמתה א אלהחמה	82 ואכתץ – חסב חסר א
72 בעדֶה א בעדר, וכן 79	86 פי א מן

68 אלעלם עי רשיי לפסוק.

69 אלמגדל הראב־ע לפסוק בהנחל: אמרו המפרשים על דור הפלגה שנפצה כל הארץ כי אז גזר השם להיות ארץ שבעה גוים לישראל.

82 יעקוב ב־ספרי: וכשבא יעקב לא יצא ממנו פסולת אלא נולדו כל בניו כשרים.

85 יאמצהו את פירושו לא מצאתי לא בספריהם ולא אצלנו.

אלסבע ואסתאדן פי אלורוד אלי מצר אלי כלאץ אולאדה מן בלאד
 אלמצריין ועבורהם בחר אלקלום עלי יד אלטיד מוסי אבן עמרן עליה
 אתם אלסלאם אשאר בקולה יאמצהו בארץ המדבר אלי מא וצל אליה
 90 מן אלאמאן עמא וקע פי נפסה מן אלכוף באנחדארה אלי מצר מן
 אלמות ודפנה מע גיר אבאיה והו אלמסתפאד מן קולה עקיב ויזבח
 זבחים לאלהי אביו יצחק גאה אלגואב ען דלך אל תירא מרדת מצרימה
 ותמאמה אלי קולה ואנכי אעלך גם עלה ויוסף ישית ידו על עיניך. ולמא
 95 קדם עלי בלאד מצר חסן ענד פרעון ואעואנה וצול אלטיד יעקוב אלי
 בלד מצר בצחא נסבה אלטיד יוסף עליה אלסלאם והו אלמסתפאד מן
 קולה באו אחי יוסף וייטב בעיני פרעה ובעיני עבדיו ותמאמה אלי קולה
 חכאיה ען פרעון ויאמר פרעה אל יוסף לאמר אביך ואחיך באו אליך ארץ
 מצרים לפניך היא במיטב הארץ הושב את אביך ואת אחיך ישבו בארץ גשן
 אלי קולה ואם ידעת ויש בם אנשי חיל ושמתם שרי מקנה על אשר לי. והוא
 100 הו אלמצמן פי קולה בתהללות ישמנהו. ופי זמאן אלגוע ועדם אלגוא
 אלמוגוד פי ארץ מצר וארץ כנעאן פבאעת אלמלוך ואצחאב אלקדר
 ומלוך אלכלק נפוסהם ומואשיהם ואראציהם באליסיר מן אלקות ומע
 דלך חפט אלטיד יעקוב ושמלתהם אלרעאיה ואולאדה אלאטפאל
 105 אלמוגודין מעה וגמלה אלחיואן אלמצאף אליה לם יפקד מנהם שכץ
 ואחד וכאן חפטם כחפט אלאנסאן עינה חסב קולה יצרנהו כאישן עינו.
 ולמא אנתבה אלעדו להם ועזם עלי תלאפהם חין אמר אלקואבל
 אלעבראניאית בקתל אולאדהם ואבקא בנאתהם כף תעאלי ענהם ונעל
 פי קלב פרעון ואעואנה קבול חנתהם ובדלך חסן עליהם והו אלחאצל
 110 מן קולה כנשר יעיר קנו וענד מא אמר פרעון עבידה ברמי אולאדהם
 פי אלבחר חנבהם תעאלי ענהם וסלמהם מן ידיהם ולא יבלגהם מראדהם
 בראפה מנה תעאלי חסב קולה ועל גוליו ירעף.
 ולמא פלק בחר אלקלום ועבר פיה אלאסבאט יבסא ופיה הלך

89 מוסי – אלסלאם] א מוסי עליה אלסלאם	103 ומלוך אלכלק] חסר א
97 ותמאמה – לאמר] א ומסתפאד איצא מן	104 יעקוב] א מוס: וביתו
קול פרעון אלי יוסף	ואולאדה] א עלי אולאדה
102 וארץ כנעאן] א וכנאען	107 אלקואבל] א קואבל
אלקדר] א אלקדרה	111 אלבחר] א מוס: נמיעהם

107 [תלאפהם] מדרש זה שכמותו נמצא גם בספרותנו (עי' שמות רבה כ, ה; במדבר רבה א, ב; תנחומא במדבר סי' ב) מרקה 9.VI. (ע' 104) מוסר אותו בספוק יינקוהו דבש מסלע, אבל הוא מוכיר גם יאמצהו יסובבנו יבועהו.

פרען ואעוואנה אמן אסראייל ואטמאן בעד אלכוף וכאן חאלה פי אלאמן
 115 כמתל אמאן אלנסר עלי אולאדה בכלאף גמיע אלטאיר לאן גנס אלטיר
 גמיעא אדא ראם נקל אולאדה וחמלהם מן מכאן אלי מכאן חמלהם בין רגליה
 וסתר במנכביה כופא עליה ממן יעלוה מן אלמפתרס מן גנס אלטאיר
 ואלנסר קד חצל לה באלהדאיה אנה לא יעלוה שי מן גנס אלטיר פהו
 אמן פלאגל דלך אדא ראם נקל אולאדה בסט מנכביה וחמלהם עליהא
 120 והדא אלוצף מבאלגה פי אלאמאן והו אלמסתפאד מן קולה יפרס כנפיו
 ויקחהו ישאהו על אבירתו. ולמא כאן פי אלעאלם מן יעתקד וירי אן
 אלמלך ואלנצר ואלתאייד ואלכדלאן ואלדלה ואלמסכנה ומא יגרי מזרי
 דלך ממא יטול שרחה פי הדא אלתפסיר מן תאתיר אלטבאיע מא תוגבה
 אלקראנאט בטל תעאלי כלאמהם בקולה יהוה בדד ינחנו ואין עמו אל נכר.
 125 ופי קולה ירכבהו על במתי הארץ יריד בה מא פעלה אללה מן
 אלאסתילא ואלטפסר במלוך אלארץ מתל אלעמלאק ועוץ וסיחון
 וקד תצמן מא יפעלה תעאלי להם מן אלמסתקבל באלאסתילא עלי
 מלוך אלארץ ומיזהם תעאלי במא אחצרה להם מן אלגדא מן גהה
 אלסמא והי אלתחפה כפאהם בהא ען גמיע חאנאתהם חסב קולה יאכלהו
 130 תנופת שדי וקיל איצא תפסיר תאני אנה יריד בתנופת קרבאן אלסלאם
 אלדי תרגז מנה שוק הימין למנה וחזה התנופה געלהם אללה פי מנולה
 אלאימה אלדי רציהם לאסתעמאל קראבינה ופעל בסבבהם אלמענואט
 אלבאהרה ובעד כלאצחם מן ביות אלעבודיה ומצירהם אלי אלבריה
 פעל להם איאת עדה מן גמלתהא תחליה אלמא אלמר אלי אן צאר חלוא
 135 לחק באלעסל מן בעד אלמרורה אלואידה ואליה אשאר בקולה יינקוהו
 דבש מסלע. וקיל איצא אן דלך מקדור אללה תעאלי ואלאשארה פיה
 אלי מא נאלוה מן אלעסל אלדי תרבי פי אלצכור בגיר מעאנאה ולא
 משקה פימא נבת להם מן אלצואן אלגאלב עליה אליבס ממא יצל להם

114	אמן] א מן	131	געלהם] א וגעלהם
115	אמאן] חסר א	132	לאסתעמאל] אק אלאסתעמאל
125	ופי] א אלי		בסבבהם] ק נסבבהם
126	מתל – 128 אלארץ] חסר א	133	אלבאהרה] ק אלבאהר
130	אלסלאם] א אלסלאים		ביות] חסר ק

115 אלנסר] גם חכמינו עומדים על ההבדל שבין הנשר ובין שאר העופות (מכילתא
 בחדש פרי' ב.) ר' מרקה II.11.

121 יעתקד] גם מפרשינו מדייקים דיוק דומה בפסוק. ר' רשי, ראביע, רמב"ן ועוד.

125 ירכבהו] ע' מרקה IV.9 (103).

129 יאכלהו] מרקה שם.

מן אלהינה בקולה ושמן מחלמיש צור. ונבה תעאלי עלי פצילה אלארץ
 140 אלדי ועדהם בהא בכונהא כליה כתירה אלאעשאב ואלנבאא ומחל
 אלברכאא ודל דלך בקולה חמת בקר וחלב צאן עם חמת כרים ואילים
 בני בשן ועתו' לאן אלזבד ואללכן לא יחצל אלא מן אלמראעי אלכליה
 וכדלך אלחבוב ואלחנטה לא יחצל אלא מן פאיץ אלברכאא וכדלך
 אלאתמאר ואלכמור לא תחצל אלא מן אלמזאג אלמענדל אלצחיה.
 145 פגמלה הדה אלאקסאם דל בהא עלי מדח אלארץ אלתי מן בהא עליהם
 חסב קולה עם חלב כליות חטה ודם ענב תשתה חמר.
 ואלגרץ בכלק הדה אלחאנאא מעונה אלכלק וליכן טריקא אלי
 אלתופר אלי שכר אללה תעאלי ועבאדתה ואלדכול תחת טאענה
 ויתנאול אלעאקל מנהא מקדאר אלחאנה אליה ויעתמד אלשכר עליה
 150 חסב קולה ואכלת ושבעת וברכת את יהוה אלהיך על הארץ הטובה
 אשר נתן לך. פהדה הי טריקה אלאוליא ובמתל דלך קאל תעאלי יאכל
 יעקב וישבע וזאד ען דלך ודי אלי אלפסאד ואלטניאן והו אלתסמן
 ואלתחסן ואלתצנע ואלתזין פהדה אלטרק אלמודיה אלי אלטניאן חסב
 קולה ישמן ישרון ויבעט ואלאשארה בישרון אלי אַל אסראייל אלדין
 155 געלוא אלנעם ואלכפאיה ואלפרגה טריקא אלי אסקאט ואנבאא אללה
 ואסתעאנוא בהא עלי אלמתהל באלאמם אלמכאלפין פימא וקע מנהם
 פי נובה אלענל חסב קולה שמנת עבית כשית ויתש אלה עשהו. ואסתגני
 תעאלי בדכר הדין אלקסמין ען בקיה אלפפאל אלדי יחצל מנה
 תעאלי והם אליאנאד ואלכלאץ מן אלאעאדי בקולה וינבלו צור ישועתו.
 160 ומן אכבר אלתיבין מא קאבלהם בה תעאלי פימא יקצדוא מן עבאדה
 מא סואה מן ותן וגירה הל דלך יגירה או פימא יקרנא בה מן אפסאד
 צור אלחיואן וגירה למן דונה הל דלך יולמה. וקד נבה תעאלי בקולה
 יקניהו בזרים ובתועבות יכעיסהו יזבחו לשדים לא אלה.
 ולמא כאנת אלעבאדה לא תסתחק אלא בכלק אצול אלנעם ומואד
 165 אלחיוה יגב אן יכון אלמעבוד עאלמא במא יקצד אליה באלעבאדה
 וגהה אלאסתחקאק ומקאדיר אלאעמאל ואלקדרה עלי אלמנאזאה עלי

158 אלאפפאל] א אלאקסאם

159 אליאנאד] א אלאנאד

160 פימא] ק פמא

162 וקד נבה] ק וקדמתה

164 אצול אלנעם] א אלאצול ואל נעם

143 פאיץ] חסר א

144 תחצל] קא יחצל

אלצחיה] חסר א

152 אלתסמן] א אלסמן

156 וקע] ק ווקע

150 ואכלת] גם מרקה מצטט פסוק זה בקשר עם "יאכל יעקב וישבע" (הוספה בתורתם), 10, IV, (106).

גַּהֵּה אֶלְעֵדֶל וְאֶלְאַנְצָאֵף וְכֹאנַת הָדָה אֶלְצִפְאֵת מִסְלוּבָה מִן גְּמִיעַ אֶלְמַעֲבִיד
כֹּאֲלִיה מִנְהָא בֵּין תַּעֲאֲלִי גְהֵל מִן יִקְצִדְהָא בֹּאֲלַעֲבֹאֲדָה חֹסֵב קוּלָּה אֱלֹהִים
לֹא יִדְעוּם חֲדָשִׁים מִקֶּרֶב בָּאוּ וְלֹא שַׁעְרוּם אֲבוּתִיכֶם. וְאַטְבֵּק עָלֵי דִלְךָ מֵא
יִכְתֹּץ בָּה תַּעֲאֲלִי מִן אֶלְאַפְעָאֵל מְתֵל אֶלְאַנְשָׁא וְאַלְתִּכּוּיִן וּמָה קֹאֲבִלְהֶם
170 אֶסְרָאִיל מִן אֶלְאַסְקָאֵט וְאַלְאַטְרָאֵחַ בִּקּוּלָּה צוּר יִלְדֵךְ תִּשָּׂא וְתִשְׁכַּח אֶל
מִחְלֵלְךָ.

וְלִמָּא טְהַר מִנְהֶם מְתֵל דִּלְךָ רַפְצָהֶם בַּעַד מֵא קֶרְבָּהֶם וְאַכְתַּצְהֶם
בִּקּוּלָּה וִירָא יְהוָה וִינֶאֱץ מִכַּעַס בְּנוֹי וּבְנוֹתָיו. וְקִיל אִיצָא פִּי בְנוֹי וּבְנוֹתָיו
175 יִשִּׁיר אֱלִי מֵא וְקַע מִנְהֶם מִן אֶלְאַצָּאֲבָה וְאַלְנִסּוּאֵן וְאַלְאַטְפָּאֵל אֶלְדִּכּוּר
מִנְהֶם וְאַלְאַנָּאֵת פִּימָא סֹאֲרַעּוּא אֱלִיה מִן קוּלָּה וִיתַפְרְקוּ כָּל הָעָם אֶת
נּוּמִי הַזֶּהֱב וְתִמְאָמָה וְלֹם יִכֵּן פִּיהֶם מִן תּוֹקֶף עֵן אֶלְפַּעַל וְלֹא מֵאנַע פִּבְהֹדָא
רַפְצָהֶם תַּעֲאֲלִי וְאַבְעֵדְהֶם עֵנָה וְקָאֵל לִלְסִיד מוּסִי אֲבָן עֵמְרָאֵן עֲלִיה
אֶפְצֵל אֶלְסִלָּאֵם אֶכְפִּי רְצוּאִי עֵנָהֶם וְאַנְטֹר מֵא עֲאֻקְבִּתְהֶם גִּילָא מִנַּעֲכִסָּא
180 מִתְקִלְבָּא הֵם לִיס לֵהֶם אִמָּאָנָה לֵאנְהֶם עֲדִלּוּא עֵן עֲבֹאֲדָתִי אֱלִי עֲבֹאֲדָה
מִן לִיס פִּיה קִדְרָה וּפִימָא וְקַע מִנְהֶם מִן פַּעַל מֵא טְנוּא אָנָה יִרְצִינִי כֹאֵן
מִנְהֶם עָלֵי סְבִיל מֵא יִנְצְבִנִי לֵאנָה הֵנָּה לֹא יִנְתַּפְעוּן בָּה עֲאֻלָּא וְלֹא אֻלָּא
כִּמְתֵּל מִן יִקֶּף פִּי עֲבֹאֲדָתָה וְהוּ גִיר מְכֻלֵּץ וּמֵן תַּצְדֵּק מִן גִּיר כָּל וּמֵן
יַעֲמַל פִּרְיָצָה עָלֵי גִיר שְׁרוּטָהָ וְהָדָא הוּ אֶלְמִסְתַּפָּאֵד מִן קוּלָּה הֵם קִנְאוּנִי
185 בִּלָּא אֶל כַּעֲסוּנִי בֹאֲבִלְיָהֶם. וּמִקֹּאֲבִלְתָּהֶם עֵן הָדָא אֶלְפַּעַל עֲאֻלָּא וְאַלָּא
בֹּאֵן יִקַּע בִּינְהֶם אֶלְכֻלֶּף וְאַלְמִצָּאֲדָדָה פִּינִכָּאֵד בַּעֲצָהֶם מִן בַּעֲץ חֹסֵב
קוּלָּה וְאַנִּי אֶקְנִיָּהֶם בִּלָּא עֵם. וְיִכּוֹן דִּלְךָ סִבְבָּא לִתְסִלֵּט אֶלְאַעֲאֲדִי עֲלִיהֶם
וְיִסְתּוּלִי עֲלִיהֶם מִן הוּ מִגְרֶק פִּי אֶלְמַעֲאֲצִי סֹאֲקֵט מִן דְּרָגָה אֶלְתּוּאֲב וְקֵד
אַסְתּוּפֵת אַעֲמָאֵלָה גְמִיעַ אַעוּאֲצָה וְלֹא יִבְקִי פִּי גִבְהָ עוּץ לִטְפֵּל וְלֹא
190 לְגִירָה מִמֵּן יִטְלֵמָה וְיִסְתּוּלִי עֲלִיה וְהָדָא מִבֹּאֲלָגָה פִּי אֶלְוַעִיד וְהוּ קוּלָּה
בְּנוֹי גִּבֵּל אֶכְעִיסֶם.

וּפִימָא תַּהֲדַדְהֶם תַּעֲאֲלִי מִן תֹּאחִיר וְגַד אֶלְנִצֵּב בִּקּוּלָּה כִּי אֵשׁ קִדְחָה
בֹּאֲפִי וְתוֹקֵד עַד שְׁאוּל תַּחְתִּית יִדֵּל עָלֵי קוּהָ אֶלְנִצֵּב וְחִמְיָה אֶלְוִגֵּד וְאֵן

167 מסְלוּבָה מִן ק מסְלוּבָה מִסְלוּבָה	178 אֲבָן – אֶלְסִלָּאֵם א עֲלִיה אֶלְסִלָּאֵם
170 אֶלְאַנְשָׁא אֶק אֶלְאַנְסָאֵן	181 וּפִימָא א פִּימָא
173 קֶרְבָּהֶם ק קֶרְבָּהָא	182 יִנְצְבִנִי א מוּס: וּמָא יִיטְנִי = וְלֹא יִקְנִאוּנִי
175 אֶלְדִּכּוּר א וְאַלְדִּכּוּר	187 לִתְסִלֵּט ק לִתְסִלֵּט; א לִיתְסִלֵּט
176 סֹאֲרַעּוּא א צֹאֲרַעּוּא	188 מִגְרֶק א מִגְרֶק
177 פִּבְהֹדָא ק פִּהֹדָא	189 אַסְתּוּפֵת ק אַסְתּוּקֵת

174 וּבְנוֹתָיִן מִרְקָה 8, IV (100).

187 אֶלְאַעֲאֲדִין מִרְקָה אֵף הוּא דוֹרֵשׁ אוֹתוֹ עַל הָאוּיָבִים, 11, IV (107).

אלנאר אלדי יחצל בהא אלעקאב מכאלפה ללנאר אלדי ביד אלמכלוקין
 לאן הדה לא תתבת אלי במאדה תקוי בקותהא ותצעף לצעפהא ואלטביעה 195
 אלתראביה תעדמהא ותלך אלנאר אלתי תואעד בהא אלמכאלפין תפני
 אלטביעה אלתראביה ותחללהא וקולה תאכל ארץ ויבולה תלהט מוסדי
 ההרים אשאר אלי אלנהתין אלתי תעתמד עליהא אלמכאלפין יקצדוהא
 והי יארושלם אלתי יסתקבלהא אליהוד ויתכדוהא קבלה תחדת פיהא נאר מן
 גהתה תעאלי וכברית ומלח אלמקאל פיהא שריפה כל ארצה לא תוריע 200
 ולא תצמיח ולא יעלה בה כל עשב ותמאמה. והדא הו אלמסתפאד מן
 קולה תאכל ארץ ויבולה ואלאשארה פי קולה תלהט מוסדי ההרים
 אשארה אלי אלבית לאנה מנצוב בין גבלין.

ודכר תעאלי פאידיה אלמהלה להם לילא יכון פי דלך אגרי ולאטהאר
 עדלה לאנה תעאלי יחתרם קומא ולא תקתצי אלחכמה מהלתהם פי 205
 חאל ואחד ולא יחתרמהם אלי אן תתכאמל מעאציהם כמא קאל פי
 אלמדה אלתי אעלם בהא אלסיד אבראהים עליה אלסלאם והו קולה
 כי לא שלם עון האמרי עד הנה. ומתל הדא קולה אספה עליהם רעות
 וחצי אכלה בם. פבין מא יחצר מן גהתה תעאלי פי מדה אלמהלה
 ללעצאה ומתלה באלסהאם אלתי יגלגל פי אלנסם והי אלסהאם אלמלקבה 210
 מן גמלתהא קולה מזה רעב לחמו לאן אלגוע ועדם אלגדא ואלנקצאן
 פי אלאעצאָ ותסלט אלחרארה אלעזיזה ותקוי ותעדם אלגדא תצי
 רטובאת אלנסם ותפסדה וכדלך אלחמיאת אלמחרקה אלמדיבה ללנפוס
 והו קולה רשף קטף מררים. ומן עלאמאת אלכלאף זואל אלהיבה ען

199 יארושלם] א יורשלם

208 הדא] א דלך

204 ולאטהאר] ק ואלאטהאר

210 אלנסם] א אלנסד

206 ואחד] חסר א

211 ואלנקצאן] א נקצאן

198 אלנהתין] כוונתו ירושלים ומכה, כלל היהודים והמוסלמים.

199 יארושלם] גם רשיי אומר: ירושלים המיוסדת על ההרים, וכן גם ספרי, אולם
 כוונתם אחרת. מרקה אינו מזכיר את עיר הקודש, ורק מציין: אז תודע קדושת הרגורים.
 ייתכן שרבותינו ידעו את פירושם של השומרונים לפסוק, שמצאו בו רמז לחורבן ירושלים
 ובית המקדש, לפיכך השיבו להם בפרשם את הפסוק הזה עליהם: כותים שבה מה היו
 עושים מטליות מטליות היתה גשרפת זורעין כאן והיא גשרפת זורעין כאן והיא גשרפת,
 פדרכ, 233 (דברי ירמיהו). ספר אסטיר (הוצ' בן חיים, תרביץ יד, 116) ומשלמה הדנפי
 השומרוני בפירושו לבראשית מט, יא מספרים אגדה משונה על בניין העיר "המכתש",
 "שהיהודים בודון קוראים לו מקום המבחר".

203 אלבית] הכוונה לעיר מכה, עריסת האסלאם וראש הערים.

209 פבין עי' מרקה IV, 10, כיצד הוא מפרש את הפסוקים כג-כה.

215 אלהיואן אלמפתרס ותסלטה עלי גנס אלבשר חתי תבת אלקול ושן בהמות
 אשלח בם. וכדלך חשראת אלארץ אלמקאל פיהא עם חמת וחלי עפר
 ופי אלבר אלדי יחצל פיה מואד אלהיוה בקותי אלסיף ושכל אלהיוה
 בקולה ומחוץ תשכל חרב ואלחצון אלתי הי מלנא ותטמאן אלנפוס
 אליהא יסקט עליהא אלהיבה ואלדלה ואלמסכנה פייחט אלבלאל באלשאב
 220 אלקוי ואלגאריה אלעדרא פלא ינפעון נפוסהם בקותהם ולא יקדרון
 עלי אן יגון באנפסהם וילחקון אלשיך אלעאנא ואלמרצע אלצעיף חסב
 קולה גם בחור גם בתולה.

ופי קולה אמרתי אפאיהם אשבית מאנוש זכרם אשארה אלי קולה
 תעאלי ללרסול הרף ממני ואשמידם ואמחה את שמם מתחת השמים.
 225 ולמא כאן כלאץ בני אסראייל מן בלד מצר לעדה וגוה מנהא תמליכהם
 ארץ כנעאן וליכון הלאך אלכנאענה עלי ידיהם ותוארתת אלאכבאר
 אליהם במתל דלך פלולא דלך מה כאן יחצל מנהם ממא יכון טריקא
 אלי אלאגרא ואלתוהם פי אלאימאן ענד מא תהדד תעאלי אסראייל
 באלאחתראם ענד מא וקע מנהם פי נובה אלגואסיס וגיראה באן יקולח
 230 אלה אסראייל קד עגו ותנאהת קדרתה מן אן יפי להם במא ועדהם מן
 תמליך אלדיאר ואן מעתקדאתהם ומעאבידהם קד סמת ועלת ען רב
 אסראייל חסב קולה לו לא כעוס איבי אגור פן יכרו צרינו פן יאמרו
 ידנו רמה. ואלחכמה לם תקתצי מתל דלך בל ירפע תעאלי טרק
 אלאשתבאה ותרתיב טרף אלארשאד לקולה ולא יהוה פעל כל זאת.
 235 ואלמשאר אליה בקולה כי גוי אבד עצותיהם ואין בהם תבונה אלי
 אסראייל אצאעוא אלרשד במא פעל להם תעאלי מן אלמענואת במצר
 ואיאת אלבחר ומקאם סינא ולם יתפטנוא פימא פעל תעאלי להם מן
 אלנצר ואלתאייד ענד קדומהם עלי אלעמלאק ועוג וסיחון ובלד מדין
 ואלטפר בהא כאן עלי אלעדה אלמקאל פיהא אתנא עשר אלפא אלמסמין
 240 בגיש תקדמה פינחס בן אלעזר בן אהרן עליהם אפצל אלסלאם אלמקום

215 אלבשר] א אלנסר מנהא] א ומנהא

220 ואלגאריה אלעדרא] א אלגאריה וליכון] ק וליכון

אלקדרא אלכנאענה] ק אלכנאענה

נפוסהם] חסר א 227 פלולא דלך] ק פלולא

יקדרון – אן] א יקדרו מן 231 מעתקדאתהם] ק מעתקדהם

239 אתנא] א אלאתנא 225 ולמא] א פלמא

224 ללרסול] ע' ספרי לפסוק הבא: ד-א ויאמר להשמידם לולי משה בחירו וכו'.

230 עגון] ר' רמבין לפסוק כו.

236 אסראייל] בספרי: ר' יהודה דורשו כלפי ישראל, ר' נחמיה דורשו כלפי

בבליים. רש"י ראב"ע רמבין סוברים כר' נחמיה.

בתלך אלעדה אלמ'כורה אלמקול פיהא וימסרו מאלפי ישראל אלף למטה שנים עשר אלף ותמאמה אלי קולה ואת פינחס בן אלעזר הכהן לצבא. פכאן אחתראם מדין עלי יד הזה אלעסאכר אתלי כאן פיהא באלאצאפה אלי אלמחארבין במדין אלואחד מנהם מקאבל אלף ואלאתנין מקאבל עשרה אלף ואסתדל עלי מתל דלך בדכר עדה אלאטפאל מן אלנסואן אלדין רפעוא אלי אללה מן קבל מתולין אלגיש והם אלאטפאל מן אלנסואן אתלי למ יכן להם דאעי אלי טלב אלרגאל ועדתהם אתנין ותלאתין אלפא אדא כאן הדא אלתקדיר מן אפעאל אלנסואן פכיף בעדה מן תחתוי אלבלדה מע הדא אלתמכין למ יפקד מן אל אסראייל שכיך ואחד פענד הדא יקע אלפכר ויעלם אן אלנצר ואלתאיייד מן אללה עז וגל ולם ינתפעוא אהל מדין במעאבידהם אלדי הי עאדמה אלמנפעה ואלקדרה ואלחיאה ועאבידהם אפצל מנהם במא תונד פיהם מן וצף באלקדרה ואלחיאה ואלעלם והדא אלמשאר אליה מן אלפצל אלמקאל פיה לא חכמו וישכילו זאת ויבינו לאחריתם אלי קולה אם לא צורם מכרם ויהוה הסגרים.

וערף אהל אלאימאן זהל אלמכאלפין פימא יקצדון פי עבאדתהם ופימא יפעלון למעאבידהם מע עדם אלמנפעה מנהם לאן מן עדם אלקדרה תבת אפתקארה פכיף יצל פיהם מנפעה ומע דלך פהם ינקלון באלופא וירגון מנהם אלאנתפאע פי אכרתהם והזה מבאלגה פי אלגהל פי אנתקאד מא לא חקיקה לה ואהל אלאימאן תבת ענדהם קדרתה תעאלי ועטם סלטאנה ועלו שאנה וחצול אלמנאפע מן גהתה וכתרה אלנעם ופאיץ אחסאנה ומתיקנין באלבעת ואלוקוף בין ידיה ומע הדא פהם צעיפי אליקין במואעידה מכאלפון לאמרה והדא דאכל תחת קולה כי לא כצורנו צורם ואיבינו פללים.

וקיל פי איבינו פללים תפסיר תאן אן עבאד אלאותאן מע מבאלגתהם

244	ואלאתנין] א ואלאתאן	259	באלופא] קא באלופאה
246	מן אלנסואן] חסר ק		מבאלגה] ק בלאנה
	אלנסואן] א אלאנא	262	ומתיקנין] ק ומתקנין
253	מן אלפצל] א אלפצל	263	במואעידה] ק במואעידהם
257	מע] א ומע		לאמרה] א לאמרהם
258	אפתקארה] ק אפתקארהם		קולה] א טאענה וקולה
258	ינקלון] ק ינתקלון		

254 אם לא] מרקה IV, 11 מפרש 'איכה ירדף אחד אלף' על ישראל כדרך מחברנו, אם כי בפסוק כט הוא רואה כוונה לישראל, אלא שהוא רואה בכך את כישלון ישראל, ולא את ניצחונותיו, כפי שמחברנו מסתייע בפרשת מדין. גם מפרשינו רואים בפסוק הזה את כישלון ישראל, פרט לרמב"ן, המבחין בו טובת ישראל.

פי אלנהל יסתולון עלי אהל אלאימאן בכלאפהם וילנהם עלי אלדכול
 תחת אחכאם שריעתהם וקיל איצא אן אהל אלאימאן מן גמלה מעאציהם
 אנהם עארפון במא עבאד אלאותאן עליה מן פסאד אלמדהב וכונהם
 מחאל ומע אלעלם ירצון אלדכול תחת אחכאמה ואנתואע אלחקוק בהא
 270 ורבמא ודא דלך אלי אלקסאמאת בהא פי אלמנאזעאת ואסתכלאך
 אלחקוק במקתצאאה פאלמעטבד מן אהל אלאימאן פעל מתל דלך
 עדה תעאלי מן אלעצאה אלממאתלין לסדם ועמרה ואוראהם ען הדא
 אלפעל כמורי אהל אלבלדין אלדין המא מצלין אהל אלמדאהב אלפאסדה
 והם אהל סדם אלמנסוב אליהם אלגפן. ואהל עמרה יקלדוא מן אהל
 275 סדם מא אצלוה ופרעוה אצולה ופרועה וצאר מתצלא כתפריע אלדואלי
 ובהדא נסב אלדואלי אלי עמרה. והדא הו אלמסתפאד מן קולה כי
 מגפן סדם גפנם ומשדמות עמרה.

ותמתילה באלענב ואלקטף יריד בה קסמין אלקסם אלאול כון
 אלמעאצי תקע עלי אלתפריד לא יעתד בהא פי מדה אחזיה פיצל
 280 מנהא גמל מנתמעה כאלקטף אלוואחד אלדי יגמע מן אלענב עדה חבוב
 ואלקסם אלתאני אן מתל אלמעציה כמתל אלענב אלדי יסתחליה דאיקה
 ויכון אלעאקבה פיה מא תחדת מן אלסכר ואסתתאר אלעקל והכדא
 אלמעציה יסתחליהא אלאנסאן ענד פעלהא ועאקבתהא כעאקבה אלכמור
 ואלסמאים אלמתלפה חסב קולה ענביהם ענבי ראש ואשכולי מררות
 285 למו חמת תנינים יינם וראש פתנים אך זרי. והדה הי אלסמאים אלמתלפה
 אלמנסובה אלי התנינים ואלי הפתנים אך זרי.

פיא ויל פאעלי אלמעאצי אלדין הם קאדמין עלי שרב אלסם ען
 תגריה ולמא כאן אלכלק יגתרון בטול אלאמל ובעד אלאגל אכבר תעאלי

266	וילנהם] ק ואלנהם; א ויגברנהם	מתצלא] ק מתצלא
267	תחת] א מוס: טאעתה ותחת	276 נסב - אלי] ק אנסבאלדואלי
	שריעתהם] ק תשריעתהם; א אלשריעה	278 ותמתילה] א ותמתלהם
268	אנהם] א אן	279 מדה] א עדה
	עבאד] א עבדוא עליה	280 גמל] א גמלה
269	ומע] א מע	281 אלמעציה] א אלמעאצי
270	ודא] ק ודא	יסתחליה] א יסתחליא
	אלמנאזעאת] א אלמנאזעה	287 שרב אלסם] א שרבה
273	אלבלדין אלדין] א אל בלדתינ אלתי	288 ובעד אלאגל] ק לאגל
275	ופרעוה - ופרעוה] א ומא פרעוה	

277 עמרה] רשי ורשב"ם מושכים את הפסוק על ישראל, כדרך שמחברנו עושה.
 רמב"ן מפרש אותו על הגוים. ספרי מזכיר גם כאן את חילוקי הדעות בין ר' יהודה
 ור' נחמיה.

פי הדא אלפצל מא יסתבעדונה אנה קריב ולמא כאנת אעמאל אלעבאד
 290 מחפוטא ענדה תעאלי אעלמהם בגס מא יעלמונה מן שאנהם לאן אלכלק
 אדא אראדוא באלאחתפאט קצדוא אלמכאון ואלאגלאק ואלכתם עלי
 מא ירידון חפטה חסב קולה הלוא הוא כנוס עמדי חתום באוצרותי ליום
 נקם ושלם. ונבה תעאלי אלמכלף ען אלגפלה ויפטנה פי אלחיאה קבל
 אלמות באלתובה ואלרגוע אלי גאנב אלחק ואלתובה ען אלמעציה מהמא
 295 אלאנסאן מאלך נפסה. פאן בעד אלמות יבקי אלאנסאן רהינה אעמאלה
 ולא ימלך שיא מן אחואל נפסה ותכון חאלתה כמתל מן תול אקדאמה
 ען אלחבתא פיסקט מן חית הו ויכרג אמרה ען מקדרה ולהדא קאל
 לעת תמוט רגלם. ואעלמהם בקרב מה יסתבעדונה מן חאל אלמעאד
 ואלבעת וחצול אלגוא ואסתעדאדה וסרעתה וחצולה אלי גהה מסתחקה
 300 חסב קולה כי קרוב יום אידם וחש עתידות למו.

וקדם דכר קומה אלמכתצין בה והם אל אסראייל פי אלחכם ען
 גמיע אלעאלם לינבה גמיע אלכלק אן אלדי יכתצון בה לם יתגואז ענהם.
 וקיל איצא אנה קדמהם פי אלדכר לכונהם אעלי אלמם וקיל איצא
 אנה דכרהם ליבין אן מקאם אלחסאב יגמעהם דון מא סואהם מן אלמם
 305 למא הם עליה ומא סואהם מן אלמם יצל אליהם מא יסתחקה מן
 אלגוא ולא יחצר מקאם אלחסאב לעלמה תעאלי במקאדיר אלעמאל
 וגהאת אלסחתחקאק ויעלמהם בחצולה אליהם עלי גהה אלעדל ואלאס-
 תחקאק במא יפעל להם מן חצור אלדחן ודכר אעמאלהם אלדי תקדמת
 מנהם חתי יעלמוהא צרורה ויעתרפוא אן גמיע מא צאר אליהם מן גוא
 310 אעמאלהם ויעמהם אעני עמו וגיר עמו פי חצול אלגוא וקת ואחד חסב

289	יסתבעדונה] ק יסתבעדונה, וכן בשורה 298	אן חסר א
294	ואלתובה] א ואלנדם	305 למא - אלמם] חסר ק
295	אלאנסאן] א מוס: עלי אלחיאה	ומא] א מא
	רהינה] א רהין	306 ולא יחצר] א יחצר
296	ותכון] ק ויכון	307 אלסחתחקאק] א מוס: במא יפעל להם
297	מקדרה] א מקדורה	עלי] א ועלי
298	ואעלמהם] ק ואעמלהם	309 מן גוא] א מן כיר
302	אלעאלם - גמיע] חסר ק	310 חצול] חסר א

298 רגלם] רשבים, שלא כשאר מפרשינו, אף הוא אומר של עובדי גלולים, אם
 כי אפשר שכך הוא מכנה את האנשים מישראל ההולכים אחרי הגלולים.
 301 וקדם] מחברנו מפרש את הפסוקים הבאים לא רק להבא, כדרך מפרשינו, אלא
 מרחיק את זמנם לעתיד לבוא, כלומר ליום הדין, וכן המסורת השומרונית, שמרקה
 12, IV (108) נותן לה ביטוי מלא. רמבין סומך על ספרי: גדולה שירה זו שיש בה
 עכשיו ויש משעבר ויש בה לעתיד לבא ויש בה בעולם הזה ויש בה לעולם הבא.

קולה כי ידין יהוה עמו. ואלמרעד בקולה ואל עבדיו יתנחם תשריף
אלאזכיא עליהם אלסלאם מתל אבראהים ואסחק ויעקוב ואלאנביא
ואלאימה עליהם אלסלאם אנה ישרפהם ען אלחצור פי מקאם מן לה
ועליה. וקיל איצא פי קולה ועל עבדיו יתנחם אנה תעאלי אעלם אלמכלפין
אן יום אלדין ואלבעת לם יוגד פיה מן ינתפע בתובה פי דאר אלתכליף 315
אלא מן אעזק שפאעתה וסואלה באלאזכיא עליהם אלסלאם ולאגלהם
יצפח אלא תרי אלי מא פעלה אלרסול עליה אלסלאם פי שפאעתה והו
קולה זכור לעבדיך לאברהם וליצחק וליעקב פהדה אלאקסאם אלמשאר
אליהא בקולה ועל עבדיו יתנחם.

ולמא כאן פעל אלמקבחתא פי דאר אלתכליף יגב עלי אלעקלא 320
אלנכיר עלי פאעליהא בחנתי אלעקל ואלסמע ובקא דלך סבבא לתבאת
אלעאלם ומתי עדם אלנכיר וחצל אלתגלף ענה לא תקתצי אלחכמה
בקא אלעאלם חנינד יתולי פעל אלנכיר בידה. וואל אליד וארפתאע
אלנכיר הו אלאמאר׳ה אדאלה עלי חצור זמאן אלבעת חסב קולה כי
יראה כי אזלת יד. פחנינד ילחק אלמוגוד מן אלעאלם באלמעדום 325
באלפני ואלפות ליחול חכם דאר אלתכליף ואלוצול אלי דאר אלגוא אד
לא יצח מגמוע כלאמהא פי אלוקת אלואחד לכון דאר אלפני מצאדדה
לדאר אלבקא והו אלמסתפאד מן קולה ואפס עצור ועזוב. יריד בה
פנא אצחאב אלמדאהב ומן ליס לה מדהב ויתסאוי גמיעא באלפני יתבע
דלך אלבעת והו אעאדה אלכלק אחיא עלי מא כאנא עלי מא תקתציה 330
אלחכמה. וקד דל אלכתאב עלי מתל דלך בקולה ואמרו איה אלהימו.
ואלחיאה שרט פי אלקול ואלקאילין הם עבאד אלאותאן כל מן כאן
יעתקד מן דון אללה ענד מא יחל בהם אלעקאב יסתגודון במעאבידהם
ומעתקדאתהם אלדי כאנא יגהדון נפוסהם פי עבאדתהם ומאתוא והם
מטנין אנהם ינתפעון בהם פי עאקבה אמרהם. 335

פיחצרהם אללה תעאלי בין ידיהם וישאחדונהם ענד מא יחל בהם
אלעדאב ויצרכוא אליהם פלא יגדוהם ויחול טמעמה מנהם ויתחקקן

311 בקולה חסר ק 322 אלתגלף א אלתכלף

312 עליהם א מוס: אפצל 323 וואלן א מוס: אלדניא

319 אליהא א אליה 335 מטנין א מטנין

320 אלמקבחתא א אלאוגבאת עאקבה ק עאקבה

321 פאעליהא א פאעלי אלמקבחתא; 336 ידיהם א אידיהם

בשולי הגליון הנוסח שלנו מן ולמא עד יחל בהם א יחצל להם

321 ואלסמע.

332 אלאותאן רשי שם מלים אלו בפי השם; רשבים ראביע ורמבין בפי האויב.

דלך אלוקת אן עבאדתהם להם חצלת מנהם עלי טריק אלעבֿת צאיעֿה
 ואנהם יסתחקהא פֿיחצֿר אלגֿואב מנה תעאלי ראו עתה כי אני אני הוא
 ואין אלהים עמדי. פֿיעלמן ענד דלך אן אללה תעאלי הו אלאלה אלחק
 340 אלמבין אלמסתחק ללעבאדֿה אלקאדר עלי גֿמיע אנאס אלמקדוראת ולא
 אלה אלא הו ולא מעבוד סואה אלקאדר עלי אן ימית ויחיי וימרץ וישפי
 וליס מן ידה מכלץ. ונפי אלמכלץ האהנא יריד בה תעאלי אן זמאן
 אלבעֿת מכאלף לזמאן אלתכליף לכון דאר זמאן אלתכליף יוגֿד פֿיהא
 345 מן יכלץ אלאנסאן בה מתל אלשפאעה ואלאנביאֿ אלצאלחין אלדי
 יתמסך ען אלעצאה בהם אלדין יקבל סואלהם ושפאעתהם באלתובה אלת
 יכלץ בהא אלאנסאן מן אלאלאם וממא יסתחקה מן אלעקאב. ודאר אלגֿוא
 בכלאף דלך לא יקבל פֿיהא שפאעה ולא ינפעה פֿיהא טובה ולא יכלץ
 מנהא מכלץ כל יצל אלי כל ואחד מא יסתחקה מן אלאלאם ואלמלאד
 350 עלי טריק אלבקא ואלדואם. והדא מסתפאד מן קולה אני אמית ואחיה
 מחצתי ואנכי ארפא ואין מידי מציל.

ולמא כאן תעאלי קד וצף דֿאתה פי דאר אל תכליף באלנעמֿה
 ואלחנו ובעד אלסכֿט ואלצפח ואלמגפרה קסם תעאלי בדֿאתה אן אלגֿוא
 לא בד מנה ליזיל טמע אלמפסדין לא יתוהמוא אן צפאתה תעאלי
 355 יפעלהא אלכלק פי זמאן אלבעֿת ויכון פי דלך אגרי ותמאדי עלי בקאֿ
 אלכלאף והו קולה כי אשא אל השמים ידי ואמרתי חי אנכי לעולם.
 ודכרה שנתי למיע אלסיף יריד בה אמצֿאֿ אלחכם וקטעה פי
 אלחכום עליה ובין תעאלי אנה מתולי אלחכם פי דאר אלבקא בכלאף
 דאר אלפנא יכון אלמתולי פֿיהא ממן יגֿוו עליה אלגפלה ואלתואטי
 360 ואלסהו ואלנסיאן והו תעאלי לא יגֿוו עליה שׁי מן דלך כל הו תעאלי
 יעלם גֿמיע אלמעלומאת עלי מא הי עליה ולא בד תעלוא ידה חסב
 קולה אם שנתי ברק חרבי ותאחו במשפט ידי. ופי קולה אשיב נקם
 לצרי יריד בה אסכאן אלעדאב עלי מעאנדיה יעני מן אדעי גיר אנביאה
 ומן אדעי גיר שריעתה פֿהולאיך הם צריי לאנה תעאלי מנוה ען אלאצֿדאד

340 פיעלמן] ק פיעמלן	355 יפעלהא אלכלק] א בפעלהא ללכלק
342 וימרץ] א ימרץ	357 וקטעה – 358 אלחכם] חסר א
343 ונפי אלמכלץ] חסר א	359 אלפנא] א מוס: לאן דאר אל פנא
אן] חסר א	פֿיהא] ק פֿיהא
346 יקבל] ק יקבלוא	360 ואלסהו] חסר א
באלתובה] א באלטאעה ובאלתובה	361 תעלוא] א יעלו
347 אלאלאם] ק אלאלאלם	364 מנוה ען... ואלאדאד] א מיוה ען
348 ינפעה] ק ינתפע	אלאמתדאד ואנדאד
353 ואלחנן] א ואלכיר	

365 ואלאדאד. ומתלה קאל ולמשנאי אשלם יריד בולמשנאי אלדי יכרנ מן
אלאימאן אלי אלכפר ומן אלחק אלי אלבאטל וימקת אלחק בעד מערפתה.
ולמא כאן אצעב אלסהאם ואכטרהא אלדי יגלגל פי אלנסד וימנע
נפוד אללקאא אלי טאהר אלנסד פהדה הי אלסהאם אלמתלפה לא
יטמע מנהא בברו ולא בנגאה פמתל תעאלי עקאבה בהא לתצל אלאלאם
370 אלי אנמאק אלגסם כמא יגלגל אלאנסאם אלנאפד ללקוי חסב קולה
תעאלי אשכר חצי מדם. ופי קולה חרבי תאכל בשר קסמין אחדהא
אתבאת מעאד אלאנסאם גאמעה אללחם ואלדם בכלאף מא ירונה
אלדהריה לאנהם ירון אלגוזא עלי אלרוח דון אלנסד. ואלקסם אלתאני
יריד בה דואם אלעקאב לאן סיפה דאים לא יכל ואללחם קאטע גדהא
375 מעדלה פינב בדלך בקאא אלגוזא בבקאא אלמגתדי.
ולמא כאן אלכלק מנהם מן יעתקד אן מן קתל ען מעציה פקד
סקט ענה עקאבהא מנע דלך במא בינה מן אסתכלאץ אלחק מן אלמקתול
ואלמסבי. ואן קתלה ואראקא דמה לא יכלצה בל זייד עליה שקוה
ועדאב חסב קולה מדם חלל ושביה. ואתבע דלך במן יצלי אלעדאואת
380 ויפרעהא בין אלכלק אנה יתבליה באלעדאב בקולה מראש פרעת אויב.
וענד מא ישאהדון אלשעוב ואלאמם אהל אלאימאן פי אלנעים ומא
יציר אליהם מן אלגוזא ואלנעים יגבטונהם ויתאספון עלי אן יכנווא לאחקין
בהם לאנהם כאנו יחקרונהם פי דאר אלתכליף וידלונהם ויזדרון בהם בקולה
הרנינו גוים עמו. ופי קולה כי דם עבדיו יקם אשארה אלי מן יטלם מן
אהל דינה פי מאלה ורוחה פהו יקתץ לה מן טאלמה בקולה כי דם
385 עבדיו יקם. ופי אעאדה דכר צריו תהנן מעציה ועטם מא פעל ותביין
תבאת אלעקאב עליה בקולה ונקם ישיב לצריו.
ופי קולה וכפר אדמתו עמו פאידתאן אלאלול מנהא אתבאת אלבעת
ואעאדה אלמותי אחיא לאן אלארץ לא תטמא בחכם אלשרע אלא ממא
יחתוי עליה מן אנסאם אלמותי פאדא נזעת מנהא טהרת. ואלקסם אלתאני
390 תביין פצילה אהל דינה אלדין יכתצון בה אן מן טלב מגאורתהם ואלדפן
פי תרבהם אנה יתפע במא יעתקד פיהם והם גמיע אלגיראן להם פיחצל להם

365 יריד] חסר א	378 יויד] ק יריד
367 ואכטרהא] א ואכטרהא	382 יגבטונהם] ק יגבטונהם
368 אלסהאם] א אלאקסאם ואלאסהאם	383 יחקרונהם] א יחקרונהם
369 פמתל] א מוס: דלך	384 אשארה – 386 יקם] חסר א
370 אנמאק אלגסם] א אלאנמאק אלנסד	389 תטמא] א יטמא
373 ירון] א מוס: אן	391 אלדין] אלדי
377 סקט] ק צקט	392 אנה] חסר א

אלמסאמחה מן אללה תעאלי גוא ען דלך אלאעתקאד והדא הו אלמסתפאד
מן קולה תעאלי פי כאתמה אלשירה אלעטימה ואלאיא אלכבירה וכפר
אדמתו עמו. 395

394 סין חסר ק

תרגום פירוש הדרשה הגדולה המכונה האזינו

כאשר כילה האדון השליח עליו השלום לכתוב את התורה על הספר שניתן לו, ציווה אותו יתעלה לקרוא לכל ישראל ולהקהיל את העולם הרוחני ממרום אל המקום אשר הוא שם, למען ידבר באוזני שתי הכיתות את כל השירה הנזכרת. והייתה הכוונה בכך להראות את מעלתו על כל הנביאים, כי כל הנביאים ראשית הופעתם חזקה מאחריהם, והוא עליו השלום להפך; אחרית הופעתו גדולה מראשיתה שהרי בראשית משרתו ניבא באנושי שנאמר... האזינו השמים ואדברה, כלומר, פמליא של מעלה; ציווה לבא ולהאזין אליו בדברו. ותשמע הארץ, ר"ל בני ישראל, וציווה לשמוע ולעשות.

ומשל משל בענין מה שדיבר לפני שזכיר את שם האל ויפרש את תאריז העצמיים. וכוונתו בכך לעורר תשוקה בנפש ולהזהיר את היצרים ולהקיץ את הלבבות. והוא המאמר יערף כמטר לקחי ותזל כטל אמרתי. בירר בפסוק הזה, כי הנשמע ממנו יתחלק לשני חלקים, תורה וקבלה, והקבלה מובנת מן המלה לקחי והתורה מן המלה אמרתי. הפנה את תשומת לבם אל הקבלה, אשר היא דרך חייו עליו השלום, ודיבר את התורה אשר נשמעה מפיו. והתועלות היוצאות משתייהן הן כתועלות היוצאות מן המטר והטל. והמשל השני בדבריו כשעירים עלי דשא וכרביבים עלי עשב פירושו השעירים והרביבים הדרושים כדי שיבשיל היבול. המשיל בהם את תועלות הקבלה והתורה: כשם שלא יתקיימו יסודות החיים בלעדי ארבעת המינים, כן לא ייתכנו לא חיי שעה ולא חיי עולם הבא ולא הגמול אלא בעשיית כל הכלול בתורה ובקבלה. ויש מפרשים שמשל עליו השלום שני משלים מן השקאת האדמה ושניים ממאכל הבהמה. והשניים המיוחדים להשקאה הם המטר והטל; המטר מרווה את הדגן והדשא והטל מרווה את פרי העץ. והשניים המכוונים לבהמה הם השעירים עלי דשא, רצונו הבהמה הנסוה הניזונה מן הצמחים והרביבים רצונו הבהמה הדקה אשר מזונה העשב הרך. והנמשל הוא, כי יש למצוא בתורה ובקבלה מה שיפיקו ממנו תועלת גם ראשי האומה גם קטניה, והמלך והדל והעשיר והרש. כדוגמת מי שמוצא תועלת באשר תשיג ידו ומוצא כפרה על עוונו במעט סולת. והרי הגיע לכל אחד מהם כפי אשר תשיג ידו, ובלבד שיטרח למצוא מה שיוציליהו ויצילהו.

ולאחר שהקדים להזכרת שם האל יתעלה וביאור תארייו העצמיים את ההקדמה הזאת הכוללת משלים, הזכיר את השם במלה המתפרשת בעברית לכמה פנים. הא' החיוב וההדגשה לחייב את ההתחלה בשמו יתעלה בכל מאמר, מפני שהוא היסוד לכל התחלה, והוא מה שאמר ע"ה 'כי בשם ה' אקרא וגו' עד 'צדיק וישר הוא'. וכיוון שעושי הרע במ בעלי בחירה בפועליהם ובעלי יכולת במעשיהם, אשר יצא מהם מה שיצא לפי מטרותם ומגמת בחירתם בלי כפייה ובלי הכרח, גילה יתע', הוא מסיר אותם מעל פניו ומייחסם אל בעלי המום. וצפונה בכך תוכחת עצומה ואיום נורא, כיוון שאנשי העבודה מתייחסים אליו, כאמור 'בני בכורי ישראל'. אבל את המשחיתים דרכם הוא מייחס אל בעלי המום, כאמור 'שחתו לא לו בני מום'. ומה חמורה הגזיפה, כשמחייבים את הממרים בקשיות עורף ובסטייה מן האמת, כאמור 'דור עקש ופתלתל'. וכיוון שזכויות הכרחיות ראויות לו מפני עלינותו, שהמציא והתחיל את החיים ואת הקומה הזקופה והצורה האנושית והבחין והדריך במצוות התורה; וכל החסדים האלה לא יוכל איש לעשותם. ולוא ישתדל כל ימי חייו, ולשונות לו כמספר העפר ומלים כמספר כוכבי השמים וחול הים, לשבח ולכבוד ולקבל עול מלכות שמים לשמור ולעשות, לא יגמול כפי חסד אחד מן הנוכרים. ואיך ייטוש זאת ויכוון יצרייו לעשות מה שלא יירצה לפניו? ולפיכך נאים הדברים המעמידים אותנו על כך: 'הלה' תגמלו זאת. ולא יגיע זה אלא ממי שהוא נופל, והוא ראוי להיקרא עם נבל ולא חכם.

וגילה יתע' מה שיאות לו בשל תארייו, ככתוב 'הלא הוא אביך קנך הוא עשך ויכוונך'. והזכיר להם גמול המרי והוא הכיליון והשמד שבאו על דור המבול, ככתוב: 'זכרו יומת עולם', ומה שקרה לאנשי סדום ועמורה אדמה וצבואים, שלא היו חטאים כמותם בעולם. ומה שעשה לאברהם שעזר לו וחיזק אותו והגבירו על המלכים. ומה שעשה לפרעה שאיבדו וגאל את ישראל. וכן בכל דור ודור, מה שאין הפה יכול לספר, וזה רצונו באמרו 'בינו שנות דור ודור'. וכיוון שיש למצוא עוברי עברה מבין אומות העולם והגויים החיים חיי רוחה ועושר, ובראותם את המצב שהם נתונים בו הם נפתים לחטוא, גילה יתע', שהוא משאיר אותם כדי לשעבדם בארץ מושבם ונחלתם, ויהיו דומים לעבדים המשועבדים למי שעולו ומרותו עליהם. וזה מתברר מן הכתוב 'שאל אביך ויגדך', כלומר האבות שקדמו ודברי ימיהם מסורים לנו. והמאמר 'זקניך ויאמרו לך' מוסב על החכמים יודעי התורה המגידים מה שעשה יתע' במשפט המגדל כשהפיץ את בני האדם, כאמור 'כי שם בלל ה' את שפת כל הארץ ומשם הפיצם ה' על פני כל הארץ'. יעד יתע' מהם את העמים שגזרה חכמתו לתתם לנחלה והשליט עליהם את בני ישראל למספר בני יעקב לפי תוכן ההבטחה עם אברהם, כאמור 'ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר-

עד "את הקיני וגו'", והם אחד עשר מלכים במספר בני יעקב והם שנאמר עליהם "בהנחל עליון גוים עד יצב גבולות עמים למספר בני ישראל", ונתקיים דברו יתע' "לתת לך ערים גדולות וטובות אשר לא בנית" עד "כרמים חיתים אשר לא נטעת".

ויש מפרשים, שכשהפיץ יתע' את בני האדם על פני הארץ לפי משפט המגדל, הקים מהם גבולות עמים, כלומר ארצות להושיבן כמספר שמות בני ישראל, שעברו על הפקודים, והם שש מאות אלף ואלף שבע מאות ושלשים. וכיוון שלא קיבלו עליהם עול מלכות שמים, זנח אותם, ולא התחשב בהם, ובחר באדון יעקב ע"ה ובזרעו, מפני שמצא אותם מחזיקים בעבודה ובאמונה, כאמור "כי חלק ה' עמו יעקב חבל נחלתו ישראל". ויש בכך משום זרוז לעושי רצונו. ובפסוק "יאמצהו בארץ מדבר ובתהללות ישמנה" עד "כנשר יעיר קנו על גוזליו ירחף" קיצר יתע' בפרשה הזאת מה שעשה אדונו יעקב ע"ה, שהקריב קרבנות בבאר שבע ונטל רשות לרדת מצרימה, ולסוף גנאלו בניו ממצרים ועברו את ים סוף על פי אדונו משה בן עמרם ע"ה. והפסוק "יאמצהו בארץ מדבר" מוסב על רגש הביטחון שהתעורר בלבו תחת היראה שירא לרדת מצרימה, שמא ימות וייקבר לא עם אבותיו, והוא היוצא מדבריו אחר "ויזבח זבחים לאלהי אביו יצחק", והתשובה "אל תירא מרדה מצרימה" עד "ואנכי אעלך גם עלה ויוסף ישית ידו על עיניך". וכשהגיע למצרים, מצא בואו של יעקב חן בעיני פרעה ואנשיו, מפני שהם ממשפחתו של אדונו יוסף ע"ה, וכן יוצא מדבריו "באו אחי יוסף ויטב בעיני פרעה ובעיני עבדיו וגו'" עד לדברי פרעה אל יוסף "אביך ואחיך באו אליך. ארץ מצרים לפענך היא, במיטב הארץ הושב את אביך ואת אחיך, ישבו בארץ גשן, ואם ידעת ויש בהם אנשי חיל ושמתם שרי מקנה על אשר לך". וזה הכלול בדבריו בתהללות ישמנה. ובימי הרעב וחוסר הלחם שהיו בארץ מצרים ובארץ כנען מכרו המלכים ואנשי השררה ומושלי העם את נפשם ואת מקנם ואת אדמתם בלחם צר. ובכל אלה שמר את אדונו יעקב והקיפה אותם ההשגחה, את ילדיו הטף שהיו עמו וכל הבהמה השייכת לו, לא נפקד מהם איש, והייתה שמירתם כשמור איש עינו, כאמור "יצרנו כאישן עינו". וכשהתחכם להם האויב וזמם לאבדם, בעת ציווה את המילדות העבריות להמית את הבנים ולחיות את הבנות, היה יתע' למגן בעדן ונתן בלב פרעה ובלב צבאו להאמין לדבריהן ובוזה היטיב להן, והוא היוצא מדבריו כנשר יעיר קנו. ובעת ציווה פרעה את עבדיו להשליך את בניהם היאורה, סכך עליהם והציל אותם מידיהם ולא באה תאותם מפני חסדיו כאמור ועל גוזליו ירחף.

וכשבקע את הים, ועברו השבטים בתוכו ביבשה ואבד בתוכו פרעה ועבדיו, היו בני ישראל בוטחים ושאינים תחת המורא, והיה מצב חסותם דומה למחסה הנשר

על בניו שלא כשאר העופות, שהרי מין העוף ברצותם להעביר ולשאת את בניהם ממקום למקום, הם נושאים אותם בין רגליהם וסוככים עליהם בכנפיהם מפחד העופות הדורסים המגביהים לעוף מהם, והנשר גרם לו מזלו שלא יגבה עליו שום עוף, והנה הנשר בטוח, ולפיכך כשהוא רוצה לשאת את בניו, הוא פורש כנפיו ונושאים עליהם. ותיאור זה הוא תכלית הביטחון והוא היוצא ממאמרו "פרש כנפיו ויקחהו ישאהו על אבירתו". וכיוון שיש בעולם מי שיאמין ויחשב כי השלטון והישועה והניצחון והרפיון והדלות והמסכנות ודומיהם – ולא כאן המקום לפורטם – הם תולדות הטבעים, כפי שיחייבם חבור הכוכבים, הכחיש יתע' את דבריהם, באמרו ה' בדד ינחנו ואין עמו אל נכר.

ובאמרו "רכבהו על במתי הארץ" ירצה בו השלטון שמסר בידו והכניע את מלכי הארץ כמו עמלק ועוג וסיחון והבטיח, שהוא עתיד להשליטם על מלכי הארץ. והפלה אותם במזון, שהוריד להם מן מן השמים, והיא המתנה אשר בה סיפק את צורכיהם, כמה שנאמר "יאכלו תנופת שדי". ויש מפרשים, ש"תנופת" היא קרבן השלמים אשר יונף ממנו שוק הימין למנה וחזה התנופה; שָׁמֶם במדרגת הכהנים אשר בחר בהם לעסוק בקרבנות ועשה בעבורם את המופתים הנפלאים. ואחר שנפדו מבית עבדים ונסעו המדברה, עשה להם אותות רבים, וביניהם שהמתיק את המים המרים, עד שנעשו מתוקים כדבש תחת המרירות היתרה, ולכך רמז באמרו "ינקוהו דבש מסלע". ויש אומרים, שזה תיאור יכולת ה', והכונה לדבש הגדל בסלע, שארוהו בלא טיפול ויגיעה, ולא בשמן שהגיע אליהם מחלמיש צור שהצחיות רבה בו, כאמור "ושמן מחלמיש צור". וסיפר יתע' את מעלת הארץ שהבטיח להם, שהיא פוריה ורבת עשב וצמחים והיא מקום הברכות, וכיוון לכך באמרו "חמת בקר וחלב צאן עם חמת כרים ואילים בני בשן ועתודים", כי החמאה והחלב לא יהיו אלא ממרעה דשן, וכן הדגן והחיטה לא יגדלו אלא ממקור ברכה, וכן התמרים והיינות לא יגדלו אלא מן המזוג השווה והבריא. וכל הפירות הללו מעידים על שבח הארץ אשר נתנה להם, כאמור "עם חלב כליות חטה ודם ענב תשתה חמר".

והמטרה בבריאת הצרכים האלה היא לעזור לאדם ולשמש אמצעי, שיתעורר האדם להודות לאל יתע' ולעבדו ולקבל עול מלכותו. והמשכיל ייקח מהם כפי צורכו ויחליט להודות על כך, ככתוב "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך, והיא דרך החסידים, וכעין זה אמר "יאכל יעקב וישבע". והגוסף על כך מביא לידי הפסד ומרידה כלומר לידי ריבוי הבשר וההתייפות וההתהדרות וההתקשטות, ודרכים אלו מובילות אל המרידה, כאמור "ושמן ישרון ויבעט". והמלה ישרון מורה על עם ישראל, אשר עשו את החסידים, וסיפוק הצרכים והרווחה פתח לעזוב את מצוות ה', ונסתייעו בהם להיות כגוים המורדים כפי שקרה עמם במעשה העגל, כאמור

שִׁמְנַת עֵבֶית כְּשִׁית וִיטֵשׁ אֱלֹה עֲשֵׂהָ. וּבִהְזָכַרְתָּ שְׁנֵי הַחֲלָקִים הָאֵלֶּה יֵצֵא יְתַע' יְדֵי חֹבֶת הַזִּכְרָת שְׁאֵר הַמַּעֲשִׂים שֶׁהִגִּיעוּ מִמֶּנּוּ יְתַע', וְהֵם הִישׁוּעָה וְהַהֲצָלָה מִיַּד הָאוֹיְבִים, כְּאִמּוֹר יִיִּנְבְּלוּ צוֹר יִשׁוּעָתוֹ. וְהַקְטְרוֹ הַעֲצוֹם בִּיּוֹתֵר הוּא מֵהַ שֶׁהוּא שׁוֹאֵל, כִּשְׁהֵם פּוֹנִים לַעֲבוֹדַת פְּסִילִים וָאֱלֹהִים אֲחֵרִים זֹלָתוֹ: הִיקְנִיאוּהוּ דְבַר זֶה; וְכִשְׁהֵם מִשְׁתַּפִּים אֵלָיו צוֹרוֹת בְּהֵמָה נִשְׁחָתוֹת וְזֹלָתוֹ, שֶׁהֵן לַמַּטָּה הִימָנוּ, הָאֵם יִצְעָרָהּ זֶה; וְכִבֵּר הָעִיר עַל כֵּךְ, בְּאִמְרוֹ יִקְנִיאוּהוּ בּוֹרִים וּבַתּוֹעֲבוֹת יִכְעִיסוּהוּ יִזְבְּחוּ לַשִּׁדִּים לֹא אֱלֹהִים.

וְכִיּוֹן שֶׁלֹא רָאוּ לַעֲבוֹד אֱלֹה לְמִי שֶׁבְּרָא אֶת מְקוֹרוֹת הַטּוֹב וְיִסּוּדוֹת הַחַיִּים, צָרִיךְ שִׁדְעָה הַנֶּעֱבֵד אֶת תְּכֵלִית הָעֲבוּדָה וְאֶת דֶּרֶךְ הַזִּכּוֹת וְאֶת שִׁיעוּרֵי הַמַּעֲשִׂים וְאֶת הַיְכֻלֹת לְשֵׁלֶם שְׂכָר בְּצֶדֶק וּבְאִמּוּנָה, וְכֹל הַנֶּעֱבָדִים חֲסִרִים סְגוּלוֹת אֵלּוּ וְרִיקִים מִהֵן, גִּילָה יְתַע' אֶת בְּעִרְתָּם שֶׁל כָּל אֱלֹהִים שֶׁשָּׁמוֹ אוֹתָם תְּכֵלִית עֲבוּדָתָם, כְּאִמּוֹר 'אֱלֹהִים לֹא יָדְעוּם חֲדָשִׁים מִקְרֹב בָּאוּ לֹא שֶׁעָרוּם אֲבוֹתֵיכֶם'. וְהִזְכִּיר זֶה לַעֲוֹנָתָהּ זֶה אֶת הַשֵּׁם יְתַע' הַמִּיּוֹחָד בְּבִרְיָאָה וּבִיצִירָהּ, וְהַגְּמוּל שֶׁגָּמַל יִשְׂרָאֵל בְּעִזּוֹ אֶת הַשֵּׁם וּבְהַשְׁלִיכוֹ אוֹתוֹ מֵעֲלָיו, כִּמְהָ שֶׁנֶּאֱמַר 'צוֹר יִלְדֵךְ תִּשָּׂא וְתִשְׁכַּח אֶל מַחֲלָלְךָ'.

וּמִשְׁנִרְתָּתָהּ בָּהֶם מִרְדּוֹתָם, נֶאֱצַם לְאַחֵר שֶׁקֶרְבָּם וּבְחֶרֶם לּוֹ לַעֲם סְגוּלָהּ, כְּאִמּוֹר 'וִירָא ה' וַיִּנָּאֵץ מִכַּעַס בְּנֵיו וּבְנוֹתָיו'. וַיֵּשׁ אֹמְרִים, שֶׁ-בְּנֵיו וּבְנוֹתָיו רָמּוּ לַחֲטָאָה הַגְּדוֹלָה כְּשֶׁמָּהְרוּ הַנָּשִׁים וְהַטָּף זָכָר וּנְקֵבָה לַעֲשׂוֹת כִּמְהָ שֶׁכָּתוּב 'וַיִּתְּפֶרְקוּ כָּל הָעָם אֶת גִּזְמֵי הַזֹּהֵב וְגו'', וְלֹא הָיָה בָּהֶם מִי שֶׁנִּמְנָע מִלַּעֲשׂוֹת כֵּן, וְלֹא מִי שֶׁחָשַׁךְ אַחֲרֵיהֶם, וּלְפִיכָךְ נֶאֱצַם יְתַע' וְהִרְחִיקָם מֵעַל פָּנָיו. וְאִמְרוּ לְאִדּוֹנָם מִשֶּׁה שְׁלוֹם רַב עָלֵיו: אִסְתִּירָה רְצוֹנִי מֵהֶם וְאִרְאֶה מֵהָ אַחֲרֵיתָם דּוֹר עֲקָשׁוֹת וְתַהֲפֻכּוֹת הֵם, אֵין בָּהֶם אִמּוֹן. כִּי זֶנּוּ מִעֲבוּדָתִי לַעֲבוּדָת מִי שֶׁאֵין בּוֹ כֹּחַ, וּבְעִשְׂתָּם אֶת אֲשֶׁר חֲשָׁבוּ כִּי יִהְיֶה לְרִצּוֹן לִי, עָשׂוּ מֵהַ שִׁכְעִיסָנִי וְמֵהַ שִׁקְנִיָּאִנִי. וּמִכָּל זֶה לֹא יִפְקוּ תוֹעֵלָת לֹא בִקְרֹב וְלֹא בַעֲתִיד, דּוּמָה לְמִי שֶׁהוּא מִמְּשִׁיךְ בְּעֲבוּדָתוֹ וְאִינּוֹ טֵהֲרֵ-לֵב בְּאִמּוּנָתוֹ וְלִמִּי שְׁנוֹתֵן צִדְקָה מִן הַחֶרֶם וְלִמִּי שֶׁעוֹשֶׂה מִצְוָה שֶׁלֹא כְּהִלְכָה. זֶה יוֹצֵא מִמֶּאֱמָרוֹ 'הֵם קִנְאוּנִי בְּלֹא אֵל כַּעֲסוֹנִי בְּאֲבִלֵיהֶם'. וְגִמּוּלָם תַּחַת הַמַּעֲשִׂים הָאֵלֶּה בִּקְרֹב וּבַעֲתִיד יִהְיֶה שִׁיפִּרְדּוּ לְבוֹתָם וַיִּחֲלְקוּ זֶה עַל זֶה וַיִּחְרָה אִפָּם אִישׁ בְּרַעְיָהּ, כְּכָתוּב 'וְאִנִּי אֶקְנִיאֶם בְּלֹא עֵם'. וּבְגִלָּל זֶה יִמְשְׁלוּ בָהֶם אוֹיְבֵיהֶם וַיִּשְׁתַּרְר עֲלֵיהֶם מִי שֶׁשָּׁקוֹעַ בְּחֲטָא וְאִינּוֹ רָאוּ לִקְבֹּל שְׂכָר, וְכִבֵּר שִׁיחָתוֹ מִעֲשִׂיו אֶת כָּל רַחֲמָיו, וְלֹא יִישָׁר בִּקְרָבוֹ חֲנִינָה לִילֵד אוֹ זֹלָתוֹ מִיַּד מִי שִׁירַע לוֹ וַיִּשְׁתַּרְר עָלָיו. וְהוּא הַמוֹפְלָג שֶׁבְּחֲבִלֵי יוֹם הַפְּקוּדָה, כְּאִמּוֹר 'בְּגוֹי גָּבֹל אֲכַעִיסֶם'.

וְהָאִיּוֹם שֶׁהוּא מֵאִיִּים עֲלֵיהֶם בְּתוֹצְאוֹת חֶרֶן אָפוּ, בְּאִמְרוֹ 'כִּי אֲשֶׁר קִדְחָה בְּאִפִּי וְתוֹקֵד עַד שְׁאוֹל תַּחֲתִית', יוֹרָה עַל גִּדְּל הַקֶּצֶף וְחֶרֶן הָאֵף, וְשֶׁהָאֵשׁ שֶׁתִּסַּר אוֹתָם שׁוֹנֶה מִן הָאֵשׁ אֲשֶׁר בִּיד הַנִּבְרָאִים, שׁוֹ אִינָה קִיַּמָּת אֱלֹה בְּחֹמֶר, תַּחֲזֹק לְפִי תַחֲזֹק וְתִרְפָּה לְפִי רַפְיוֹנוֹ, וְיִסּוּד הָעֶפֶר יִכְלָנָה. אֲבָל הָאֵשׁ שֶׁהִכָּן לְפֹשְׁעִים בּוֹ

תכלה את יסוד העפר ותהפכהו לאין. ובאמרו 'תאכל ארץ ויבולה תלהט מוסדי ההרים'. יורה על שני הצדדים שיפנו אליהם הרשעים ויכונו אליהם בתפלתם. האחד הוא ירושלם, שיפנו אליה היהודים ויעשוה 'קבלה', תפרץ בה אש ממנו יתע' וגפרית ומלח האמור עליה 'שרפה כל ארצה לא תוריע ולא תצמיח ולא יעלה בה כל עשב וגו'', וזה הוא היוצא מדברו 'תאכל ארץ ויבולה', והפסוק 'תלהט מוסדי ההרים' יורה על הבית אשר הוא עומד בין שני הרים.

זכר יתע' את המעלה בהארכת אפו, כדי שלא תהיה להם אמתלא, ותיגלה צדקתו, שהוא יתע' גזר כליה על גי', אולם חכמתו אינה מבטלת מיד את אורך אפו ולא יהרגם, עד שתימלא סאת חטאיהם, כמו שאמר בעניין המועד, שהודיע לאדונו אברהם ע"ה באמרו 'כי לא שלם עון האמרי עד הנה', וכן אמר כאן 'אספה עלימו רעות וחצי אכלה במ'. ופירש מה שיבוא עליהם מאתו בזמן שיאריך אפו לרשעים, והמשילו בחצים אשר יפלו את הגוף, והם החצים הנמנים, מהם מזי רעב לחמו, שהרעב ומחסור המאכל גורמים מגרעת באיברים, והחום הלוהט מתגבר, וחוסר המאכל ישרף את רוטב הגוף ויפסידו, וכן החמימות הלוהטת המדיבה את הנפש, והוא אמרו 'רשף קטב מררים'. ומסימני עת המרי, שיסור הפחד מעל החיות הטורפות וישתלטו על מין האדם, עד שיקים המאמר 'ושן בהמות אשלח במ'. כיוצא בהם רמש האדמה, האמור בו 'עם חמת זחלי עפר'. ובחוק, אשר שם יבוא סוף החיים בכוח החרב והשכול, כאמור 'מחוק תשכל חרב', והחדרים אשר הם מקלט והנפשות שלוות בהם תיפול עליהם אימה ושפליות ומסכנות, וישיתו התלאות סביב על הבחור האמיץ והעלמה הבתולה, ולא יועיל כוחם לנפשם, ולא יוכלו להציל את נפשם, וישיגו את הזקן החלש ואת היונק הרך, ככתוב 'גם בחור גם בתולה'.

והפסוק 'אמרתי אפאיהם אשבית מאנוש זכרם' מורה על דבריו יתע' אל השליח 'הרף ממני ואשמידם ואמחה את שמם מתחת השמים'. וכשניצלו בני ישראל מארץ מצרים לשם תכליות אחדות כמו כיבוש ארץ כנען ואיבוד הכנענים על ידיהם, נמסרה להם הידיעה על התכליות האלה בקבלה, ולולא זאת לא היו מגיעים לידי דיבור סרה ודמיון באמונה, בעת שאינם יתע' על ישראל שיהרגם מפני מעשה המרגלים. ועוד, כי יאמרו, אלהי ישראל רפתה ידו ואפס כחו מלקיים את אשר הבטיח להם להנחילם את הארץ, ושאמונתם ונעבדיהם רמו וגבהו מאלהי ישראל, כאמור 'לו לא כעוס איבי אנור פן ינכרו צרינו פן יאמרו ידנו רמה'. והחכמה לא גזרה כן; אדרבה, הוא יתעלה מרומם מדרכי ההשוואה ומדירוג אמצעי ההדרכה. והפסוק 'כי גי' אבד עצותי הם ואין בהם תבונה' יורה על ישראל, אשר אבד להם השכל הישר להבין את אשר עשה להם את הנפלאות במצרים ואת האותות על הים ומעמד הר סיני, ולא השכילו מן הישועה והעזרה, שעזר להם בצאתם לקראת עמלק ועוג וסיחון

וארץ מדין שנכבשה במספר המנוים שנים עשר אלף הקרואים חלוצי צבא, ופינחס בן אלעזר בן אהרן שלום רב עליו שר הפקודים הנ"ל, ככתוב 'וימסרו מאלפי ישראל אלף למטה שנים עשר אלף וגו' ואת פינחס בן אלעזר הכהן לצבא'. והיה טבח מדין ביד החיל הזה, אשר בערך לאנשי צבא מדין עמדו אחד מול אלף ושניים מול רבבה. וחישוב מספר זה לפי מספר הטף בנושים, אשר הורמו לה' מאת פקודי החיל והם הטף מן הנשים אשר לא ידעו משכב זכר, ומספרם שניים ושלשים אלף. ואם מספר הבנות כך, צא וחשוב את מספר יושבי הארץ. ובכל הכוח הזה לא נפקד איש מבני ישראל, וכך תתעורר המחשבה וייוודע, שהישועה והעזרה הן מן השם יתברך ויתקדש, ולא היתועלו אנשי מדין בנעבדיהם, שהם נטולי תועלת ויכולת וחיים; ויתרון לעובדיהם מהם, שהללו נמצא בהם מי שאפשר לתארו ביכולת וכוח וידיעה, והוא המכוון בפרק, שכתוב בו 'לא חכמו וישכילו זאת ויבינו לאחריהם', ומאמרו 'אם לא צורם מכרם וה' הסגירם'.

והנה אנשי האמונה מכירים את איזולתם של הממרים, שהם זרזים בעבודתם ועושים לשם נעבדיהם למרות חוסר התועלת שבהם, שהרי חסר-היכולת עניתו ידועה, ואיך תגיע מהם התועלת? ובכל זאת יאמרו שהם גומלים גמול ויקוו לשכר באחריהם. והרי עוצם האיזולת הוא להאמין באשר אין לו מציאות. אבל אנשי האמונה הובררה להם יכולתו 'יתע' ורוחב ממשלתו וגודל עניינו והגעת התועלות מאתו ורוב חסדיו ושפע חמלתו, והם יודעים נאמנה, שהמתים יקומו ויעמדו לפניו, ובכל זאת הם קטני אמונה בהבטחותיו ועוברים על מצותו, זה כלול בדבריו 'כי לא כצורנו צורם ואיבינו פללים'.

דבר אחר 'ואיבינו פללים', שעובדי האלילים למרות עוצם איזולתם מושלים על אנשי האמונה מפני מריים וכופים אותם להיכנע למשפטם. דבר אחר, שאחת מחטאת אנשי האמונה היא, שאף על פי שהם יודעים את הנזק שבדרך החיים, שעובדי האלילים הולכים בהם, ושהיא תכלית הכסילות, הם נכנעים ברצונם אל משפטיה והרחקת האמתות על ידיה, ועל פי רוב היא מביאה לידי כך, שנשבעים בה בריבותיהם ובתביעת זכויותיהם כמשפטם. והוד מבין אנשי האמונה העושה כמו אלה יחשבהו יתעלה מן החטאים הדומים לסדם ועמורה, וגורלם כגורל אנשי שתי הערים, אשר הם המטעים אנשי התורות הנשחתות, והם אנשי סדום, אשר הגפן מכוונת אליהם, ואנשי עמורה נמשכים אחרי אנשי סדום, הן בשרשים שהכו הן בענפים שנשא, שורש וענף, ונאחזו במעשי סדום כסבכי הגפן, ולכן יחס את הדליות לעמורה, זה יוצא מן הכתוב 'כי מגפן סדם גפנם ומשדמות עמורה'.

והמשילים בענב ובאשכל מפני שני טעמים. האחד, שהאדם עובר עברותיו אחת אחת, ואין להן מספר בימי חייו, ולסוף נוצר מהן אוסף גדול כאשכול

האחד שהוא קיבוץ מספר ענבים. והטעם השני, שהעברה דומה לענב. מה הענב מתוק בפי טועמו ואחריתו השיכרון וסירוף הדעת, אף העברה האדם נהנה ממנה בעשותו אותה, ותוצאותיה כתוצאות היינות והסמים המכלים, כאמור -ענביהם ענבי ראש ואשכלי מררות למו חמת תנינים יינם ראש פתנים אך זרי, ואלו הם הסמים המיוחסים אל התנינים והפתנים אכזרי.

ואוי להם לעוברי עברה, הבאים לשתות את הסם מפני שהם חומדים אותו, וכיוון שבני אדם נפתים להאמין, כי העולם הזה ארוך, ויום הדין רחוק, הודיע יתע' בפרשה הזאת כי קרוב מה שהם מרחיקים. וכיוון שמעשי האדם שמורים אצלו, דיבר בלשונם והשתמש בביטויים לקוחים מחייהם. כי בני אדם כשהם רוצים בשמירה מעולה, הם פונים אל האוצרות והמנעולים והחותם לטובת מה שהם רוצים לשמרו, ככתוב 'הלוא הוא כנוס עמדי חתום באוצרותי ליום נקם ושלם'. והעיר יתע' את המצווה להיזהר מהיסח הדעת, ובירר לו בחייו לפני מותו את ערך התשובה והחזרה אל דרך האמת. וגדול ערך החרטה על הפשעים בעודו בחיים ונשמתו בגופו, מפני שלאחר המיתה האדם נשאר לעירבון בעד מעשיו, ואין לו רשות כל שהיא על גורל נפשו. וגורלו כגורל מי שרגליו מועדות לבלי קום, וייפול באשר הוא ועניינו משתמטים מתחת ידו. ולזה אמר 'לעת תמוט רגלים', והודיעם כי קרוב מה שירחיקוהו, כלומר העתיד לבוא ותחיית המתים והגמול, והוא מוכן ונמהר, ויחול על ראש כל החייבים, כאמור 'כי קרוב יום אידם וחש עתידות למו'.

והזכיר את עם סגולתו, את עם ישראל, לפני כל שאר בני האדם ביום הדין לפרסם לאומות העולם, כי מי שהאמירם אינו מתעלם מחטאתיהם. ויש אומרים שהזכירם ראשונה מפני שהם עליונים על כל הגוים. ויש אומרים שהזכירם, כדי להודיע שביום הדין יקבץ אותם, ולא את הגוים וזולתם, מפני מה שמציין אותם מזולתם, כדי ששיג אותם השכר שזכו לו, ולא יעמדו ביום המשפט, שהרי הוא יתע' יודע את חשבון פועליהם ואת טיב זכויותיהם, ויודיעם, שיבוא להם הגמול על דרך הישר והמשפט, כי יעורר בהם את כוח מחשבתם וזכר מעשיהם שיצאו מתחת ידיהם לפני כן, עד שתהיה ידיעתם הכרחית ויודו, כי כל הבא עליהם הוא חלף פועליהם. ויקבצם, כל' את עמו חולתם, לשם קבלת הגמול בעת אחת, כאמור 'כי ידין ה' עמו'. ורצה במאמר 'ועל עבדיו יתנחם' לרומם את הצדיקים עליהם השלום, כמו אברהם יצחק ויעקב והנביאים והכהנים עליהם השלום, שהם נעלים מלבוא אל מקום משפט הנדונים הראויים לדין. דבר אחר 'ועל עבדיו יתנחם', שהודיע יתע' למצוים, שביום הדין ותחיית המתים לא ימצא מי שתועיל לו תשובתו בעולם המצוות אלא אם תמך יתדותיו בזכות הצדיקים שלום רב עליהם ותחינתם, ולמענם יכופר לו. צא וראה מה עשה

השליח ע"ה בחלותו זכור לעבדיך לאברהם ליצחק וליעקב. אלו הם העניינים המכונים במאמר 'ועל עבדיו יתנחם'.

וכיוון שעשיית המעשים המגונים מצויה בעולם המצוות, חייבים המשכילים להתרחק מעושיהם גם על פי השכל גם לפי השמועה, וזה משמש סיבה לקיום העולם. ואם ההתרחקות חסרה, ובני אדם נחשלים בהוצאתה אל הפועל, אין החכמה גזרת קיום העולם. אז יעבור מעשה ההתרחקות לידו, ואזלת היד וביטול ההתרחקות הם האותות המורים, כי הגיע זמן תחיית המתים, ככתוב 'כי יראה כי אזלת יד'. אותה שעה יביא כליה על העולם כולו במוות ובשמד, למען יבוא קץ מנהג עולם המצוות ויגיע עולם הגמול, כיוון שלא ייתכן קיום שניהם בבת אחת, שהרי עולם ההפסד הוא היפוכו של עולם הנצח, והוא היוצא ממאמרו 'אפס עצור ועזוב', כל' יכלו האנשים התוריים, וגם אלו שאינם בעלי תורה, יחדיו כלם יכליקו. אחר כן תבוא התחייה, והיא שישבו כל הנמצאים לחיים, כמו שהיו וכפי שתגזור החכמה. והורה הכתוב מעין זה, באמרו 'ואמרו איה אלהינו', ואין דיבור אלא בחי. והמדברים הם עובדי האלילים, ובחול עליהם העונש יבקשו מחסה מנעבדיהם ומנאמניהם, אשר היו עובדים אותם בכל נפשם ומתו מתוך תקווה שיקבלו מהם עזרה באחריתם.

אז 'עמידם השם יתע' לפניהם ויראו בעת שילקו ביסורים ויצעקו אליהם לעזרה ולא יושעום, ותכלה תשוקתם אליהם. אותה שעה ייווכחו לדעת, כי עבודתם הייתה לריק ולתוהו, ובדין הם נענשים, והשם יתע' יענם לאמר 'ראו עתה כי אני אני הוא ואין אלהים עמדי'. אז ידעו, כי השם יתע' הוא האל הנאמן הצדיק הראוי לעבודה, היכול על כל תוצאות היכלת, אין אלהים זולתו ואין נעבד מלבדו. בידו הכוח להמית ולהחיות למחוק ולרפוא ואין מידו מציל. ובשלילת המציל כאן ירצה, כי שונה זמן התחייה מזמן המצוות, שעולם המצוות יש בו מה שיציל את האיש כגון זכות אבות, והנביאים הצדיקים, אשר בזכותם ימשוך ידו מן הרשעים, כי יקבל בקשתם ותפילתם עם התשובה, אשר בה יינצל האיש מן המכאובים ומן העונש שהוא חייב לקבל. אבל בעולם השכר אחרת היא. לא תתקבל בו זכות, ולא תועיל התשובה, ולא יציל בו מציל, כי כל אחד יקבל את הראוי לו, אם מכאובים ואם מנעמים, לעד ולעולמי עולמים. כך יוצא ממאמרו 'אני אמית ואחיה מחצתי ואנכי ארפא ואין מידי מציל'.

ולאחר שתיאר יתע' את עצמותו בעולם המצוות בתוארי החסד והטוב והרחמים וכיבוש הכעס והמחילה והכפרה, נשבע בו יתע' שהגמול בוא יבוא, כדי להוציא את התקווה מלב החסאים, שלא ידמו, כי ביום התחייה ינהג כפי מידותיו, ויהיה בכך גירוי והתמד בהמשכת המרי, והוא אמרו 'כי אשא אל שמים ידי ואמרתי חי אנכי לעולם'.

חכר שני ברכ החרב פירושו חתימת המשפט והוצאתו לפועל ביום הדין.

והודיע יתע', שיאחז במשפט בעולם הנצחי, שלא כעולם העובר, אשר בו אנשים מושלים, שיש לפניהם שגה ושפלות והיסח הדעת ושכחה, והוא יתע' אין לפניו דבר מאלה, אלא יודע את כל הידועות כפי שהם, ואין ספק, שידו תרום כאמור אם שני ברק חרבי ותאחז במשפט ידי. ואמר 'אשיב נקם לצרי', שיביא ייסורים על צריו, כל' על כל המאמינים בזולת נביאיו וכל המאמינים בזולת תורתו. והללו הם צריו, מפני שהוא יתע' מרום מן ההפכים והתלאות. כיצא בו אמר 'ולמשנאי אשלם', והמשנאים הם היוצאים מן האמונה אל הכפירה ומן האמת אל השקר, וישנאו את האמת אחר דעתם אותה.

ומפני שהחץ הקשה והמסוכן ביותר הוא אשר יפלח את הגוף וימנע את שטף הפסולת אל מחוץ לגוף, והם החצים המאבדים, לא יצליח נגדם כל מרפא וכל הצלה. והמשיל את עונשו בהם, שיחדרו הכאבים אל עמקי הגוף, כמו שיפלח את הגוף החץ הפוגע בכוחות, ככתוב 'אשכיר מדם'. ובמאמרו 'וחרבי תאכל בשר' שתי כוונות. האחת, משפט הגופות ביום הדין בשלמותם כל' הבשר והדם, להוציא מלבם של הדהריה, המודים בשכר הנפש ולא בשכר הגוף. והשנית, שהעונש יהיה נצחי, מפני שחרבו נצחית ולא תקהה. והבשר חותך-אוכל מוכן לו, ונחוץ אפוא שיהא האוכל נצחי, כשם שהאוכל נצחי.

ומפני שיש בני אדם סבורים, שמי שנהרג בחטאו כבר נפל עונשו מעליו, בטל יתע' סברה זו, שפירש, שידרוש את האמת מן הנהרג ומן השבוי, והריגתו ושפילות דמם לא יצילוהו, כי עוד יוסיפו עינויים וייסורים לבא עליו, כאמור 'מדם חלל ושביה'. ואמר עוד כי מי שיחרחר ריב וירבה אותו בין בני אדם, סופו לסבול ייסורים כאמור 'מראש פרעת אויב'.

ועת יראו העמים והגוים את אנשי האמונה בן עדן, ואת השכר והטוב שיגיע להם, יקנאו בהם ויצטערו, שאינם ראויים להידמות עליהם, מפני שהיו בזים להם בעולם המצוות, והיו משפילים אותם ומהתלים בהם, כאמור 'הרגינו גוים עמו'. ודבריו 'כי דם עבדיו יקם' רומזים אל מי שיעשק אחד מבני דתו, אם בנכסיו ואם ברוחו, יינקם מעושקו, כאמור 'כי דם עבדיו יקם'. וחזר והזכיר צריו מפני גודל עוונם ועוצם פשעם, והוברר, שפורענותם תמיד לנצח כאמור ונקם ישיב לצריו.

וישנן שתי כוונות במאמר 'וכפר אדמת עמו'. האחת, קיום הבטחת התחייה והחזרת המתים לחיים, מפני שעל פי התורה אין הארץ טמאה, אלא בגלל הגויות הטמונות בה, וכשיוצאו מן האדמה תטהר. והשנייה, נתפרסם יתרון אנשי דתו הדבקים בה, שמי שיחפור לגור אצלם ולהיקבר באדמתם ישיג תועלת מפני שהוא דבק בהם, והם וכל שכניהם תבוא להם כפרה מאת השם יתע' בשכר האמונה הזאת, וזהו היוצא מחתימת השירה הגדולה והפסוק הנהדר 'וכפר אדמת עמו'.

ספירות קצת האזינו

ויהי ככלות משה לכתב את כל דברי התורה הנותנה לו מאת ה' יתעלה בעת ההיא קרא לכל ישראל כאשר צוהו ה'. ויקרא לעלם הרוחי מלעל אל המקום אשר הוא עמד שם לדבר את כל דברי השירה הזאת באזני שני הפרקים האלה. וזה כלו בעבור שחוק מיתוביתו עליו השלום על כל הנביאים דאתקדמו לפניו היתה ראשית נביותם מתעצמה על כלולה והוא עליו השלום במחלף כן כי היתה כלול נביותה גדולה יתר מן ראשיתה. כי הוא עליו השלום אתנבי בעלם הנישני על פי מאמרו האזינו השמים ואדברה יחפץ בדבר הזה יקרא לשכונני השמים לבוא אליו עד יאזינו לו בדבירותו. ומאמרו ותשמע הארץ אמרי פיי יחפץ בזה בני ישראל צום לשמע ולעשות. ואמר משל באשר אפרשו טרם זכרונו לשם ה' וספירות נקיבותו העצמית. ומדרש היה בזה עד ישים לנפשות תחמדות לקבול דבריו ותיקץ זו הענינים ותום הלבבים כפי מאמרו יערף כמטר לקחי ותאזל כטל אמירתי גלה בזה הפרק אן הלך ממנו יתחלק לשני חלקים והם תורה ומעטק. וזה יתודע מן מאמרו אמירתי הגיד להם במעטק והוא חקותו עליו השלום וידבר בדברי התורה ואשתמע מפיו והטובות המשפעה מן דברה היא כטובות אשר תשפע מטל השמים ומטרו. והמשל השני מאמרו כשעירים עלי דשא וכרביבים עלי עשב יחפץ בזה השעיר והרביב אשר להם צורך במלאת תבואת הארץ. אלה הפלגים הארבע אשר משל עליה טב המעטק וחק התורה. ואמר עוד אן השליח עליו השלום אפרש שני משלות על המטר ושני משלות על הבהמה. מהם שתי המשלות הסגולה במטר הם הטל והמטר הטל אקר לזרע הארץ והעשב. ושתי המשלות הסגולה בבהמה הם השעירים על דשא העשב וחפץ בזה הבהמה בעילת הכוח אשר חיותה על מאכל הדשא. והרביבים יחפץ בו הקטנים מן הבהמה יהי מאכלו העשב הרקיק. והגנידות והמשלות זאת תורי אן יש בתורה ובמעטק דברים טובות לכל העם בלעל ולרע והמלך הרך אשר אין לו עז ולא כוח והעתיר והמסכין כדמות מן יתנחל הטוב כמתנאת ידו מן אשמו בהמעיס מן החטא וישג לכל אחד מהם כמאתנת ידו עם הבקוש אל מה יטיב בעיניו ויצילו.

ויהי כאשר קרא משה עליו השלום את הדברים האלה אשר קבץ בה את זאת המשלות הזוכירה מפני זכרונו את שם ה' יתעלה משתותף בה אות המגיד בלשון העברי על פתרונות יתרה. האחד ממנה המגיב והפשר עד יחיב המאחל בשמו יתעלה מפני כל ראש דבר. והוא מאמרו עליו השלום כי בשם ה' אקרא והבו גדל לאלהינו הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט אל אמונה ואין עול צדיק וישר הוא. ולעת היא עשוי הרע עובדיו הם די ריחותן ומתנפשים במעשיהם כי יפגע מהם כפי מדרשן וספוק בקושם בלא צריכות ולא יד עליהם.

בדיל כן גלא השם יתעלה נקיותם ממנו ומקראם בשם ה' בני מום יתרות גדלה. וחפצות כבדה אל מקרא שם בעלי המאמן במאמרו עליהם בני בכורי ישראל. ומקרא שם אשר שחתו בני מום במאמרו שחתו לא לו בני מום. והרב ביתרות תנזות החטאים בקשות והפיכותם מדרך הישר כפי מאמרו דור עקש ופתלתל.

ויהי כאשר היתה לו יתעלה הפרידות בבריה והמאחל בממצא חייה והקומם והתמונה הברנשיה והמבדיל והתלמוד והדברים המתפרשה בתורה וכל זאת המתנות המתקדם זכרונה אשר לא יוכל אנש מן מיני הבשר אן עמד ארך יומי חייו לו לשנות מספר עפר הארץ ודברים על מספר כוכבי השמים וכחול אשר על שפת הים. ויהי בכל מאודו מנציר בתפלה ובתחנון והתהללות והכבדות ויהי שמיע ושמור למצות מרא לא יגמיל אלהיו באחת מן המתנות המתקדמות עליו ממנו יתעלה. ואיך ישכח טובו וחסדו ויקום בענינו לעשות מה לא ירצי לפניו ולזה אתיטב הדבר המתודע ממנו הלה' תגמלו זאת. ולא יהי זה אלא מכל איש גבל והוא גדול ברב מאמרו עם גבל ולא חכם.

וגלא השם יתעלה מה שוי לו מן המעקבות במאמרו הלוא הוא אביך קנך הוא עשך ויכוונך. והזכירם בפרי הממרים אשר הלכו אליו אנשי המבול מן האבדה והמחי במאמרו זכרו יומת עולם. ואת אשר היה לאנשי סדם ועמרה אדמה וצבואים בפרידותם בבישותם מלבין כל אמי עלמה. ואת אשר היה לאדון אברהם עליו השלום מן הנצען על כל המלכים אשר קמו עליו ויכם. ואת כל אשר היה לפרעה ולמצרים על אדות ישראל ומוצאם מתחת יד מצרים ואת אשר היה להם מן הנצען בכל דור ודר אשר לא יספרו מרב. וזה חפצו במאמרו בינו שנת דר ודור.

ויהי כאשר היה בעלמה בין העמים והגוים אנשים רבים עשים הרע בעיני ה' ועם זה כלו תראה אותם אנשי חיל וכלם עשירים ובראותם זה החיל להם ירום לבם ויחשבו ביצרון כי הם הלכים בדרך הישר והטוב בעיני ה' בדיל כן גלא השם יתעלה הגלל בשארותם חיים על האדמה עד יעבדם במה יעמירו לו והיושבים בו יהיו כמו העבדים לאשר הם מאמנים ושמעיים למצות ה' וזה מתודע מן מאמרו יתעלה בזה הפרק שאל אביך ויגידך והם האבות הראשונים אשר מהם אתעתק המגידות ומאמרו וקניך ויאמרו לך יחפץ בזה בעלי החכמה והבינה הידעים כרוזת התורה יגידו על אשר עשה ה' בקצת המגדל לעת הפיץ בני האדם דאמר בדילון כי שם בלל ה' את שפת כל הארץ ומשם הפיצם ה' על פני כל הארץ. הכין מהם השם יתעלה מי ספקת חכמתו להורישם וממשלות ישראל עליהם במספר בני יעקב אשר אסף השבועה לאברהם עליו השלום במאמרו ביום ההוא כרת ה' את אברם ברית לאמר עד מאמרו את הקיני ואת הקניזי והם אחד עשר מלך על מספר בני יעקב דאמיר עליהם בנחיל עליון

גוים עד מאמרו יצב גבולות עמים למספר בני ישראל עד תם מאמרו יתעלה לתת לך ערים גדלות וטובות אשר לא בנית עד מאמרו כרמים חיתים ואשר לא נטעת.

ואמר עוד אן לעת הפיץ ה' את בני האדם על פני כל הארץ בקצת המגדל אקים מהם גבולות עמים בטעם ערים ישכנו בה במספר שמות בני ישראל הספרים על הפקדים והם שש מאות אלף ואלף ושבע מאות ושלשים בעבור כי היו אינם מאנשי שמיעותה. בדיל כן עזב אתם השם יתעלה ולא השיבם לארצם; ויבחר באדון יעקב עליו השלום ובורעו אחריו בעבור כי לא ימצא בהם אלא האמינות בה' ומשמרת מצותיו כפי מאמרו כי חלק ה' עמו יעקב חבל נחלתו ישראל. ובכן גלל עד תחפץ עשוי הישר לעשות הטוב.

ובמאמרו יאמצהו בארץ המדבר ובתהללות ישמנהו עד מאמרו כנשר יעיר קנו ועל גוזליו ירעף קבץ בזה הפרק את אשר עשהו אדון יעקב עליו השלום מן מקריבו הקרבנות בבאר שבע ושאל מן מרו ברדתו לארץ מצרים להציל בניו מתחת יד מצרים ומובאם אל ים סוף על יד אדון משה בן עמרם עליו השלום. ארשה במאמרו יאמצהו בארץ המדבר אל מה השיג לו מן האמונה על מה נפל בלבבו מן הפחד ברדתו לארץ מצרים מן המות שם וקברתו עם האנשים אשר אינם מן אבהתו. וזה הוא המתודע מן מאמרו אחרי ויזבח זבחים לאלהי אביו יצחק. בא לו תשובה על כן אל תירא מרדה מצרימה עד מאמרו ואנכי אעלך גם עלה ויוסף ישית ידו על עיניך. ויהי כאשר הקריב לבוא מצרימה וייטב בעיני פרעה וכל סריסיו משיג האדון יעקב לארץ מצרים בדיל צדיקות יחוס האדון יוסף עליו השלום. והוא המתודע מן מאמרו וייטב בעיני פרעה ובעיני עבדיו עד מאמרו עוד על פי פרעה ויאמר אל יוסף לאמר אביך ואחיך באו אליך ארץ מצרים לפניך היא במיטב הארץ הושב את אביך ואת אחיך ישבו בארץ גשן ואם ידעת היש בם אנשי חיל ושמתם שרי מקנה על אשר לי וזה הוא סוד דבריו במאמרו ובתהללות ישמנהו. ובשני הרעב וחסור המטעמים אשר היה בארץ מצרים ובארץ כנען מכרו המלכים ואנשי החיל וכל מלכי הגוים את נפשותם ואת כל מקניהם ואת כל רכושם ואת כל אדמתם בלחם הקליל ועם כל זה שמר ה' בטובו לאדון יעקב ולכל בניו הטפלים אשר היו עמו ואת כל רכושו אשר עמו ולא נפקד מהם מאומה. ותהי משמרתו כמשמרת האדם לעינו כפי מאמרו יצרנהו כאישן עינו.

ואז אתיקץ הדבב עליהם חמם לאבדתם לעת צוה (המילדות) את המילדות העבריות להרג את בניהם הזכרים ולחיות את בנותיהם. וישא ה' מעליהם את יד איביהם ויתן בלב פרעה וצבאיו חנאה לקבול נצולתם ובוזה רחם עליהם והוא המשמע מן מאמרו כנשר יעיר קנו. ולעת צוה פרעה את עבדיו להשליך את בניהם בתוך הים אסר השם יתעלה אתם מעליהם ויצילם, שלומים מתחת

ידיהם ולא השיגו למדרשן בחננותו יתעלה עליהם כפי מאמרו ועל גחליו ירחף.

ולעת בקע ים סוף ועברו בו שבטי ישראל ביבשה ובו מת פרעה וכל עבדיו וה' אמן יראת ישראל ופחדו ויהי שכן בטח. כמו מאמן הנשר על בניו בקנו ושאתו אתם מן מקום אל מקום ברגליו וכסותו אתם בכנפיו מפחדו עליהם מן טרף העופים הטרפים המשלים עליהם והנשר במחלף כן כי לא ימשל עליו מין מיני העוף והוא ישב בטח בקנו ובדיל כן אם חפץ לעתיקות גחליו יפרש כנפיו וישא אתם עליהם. וזה המעקב מרב בטחו ואתודע כל זה מן מאמרו יפרש כנפיו ויקחהו וישאהו על אבירתו. ויהי כאשר היה בדתן עלמה מן יאמן וירא את הקניאן והנצען והנצח והרכות והדלות והמסכנות וכל דבר דמי לכן ממה יתורך מספרו בזה הפתרון כי הוא אחרי הטביעה ואשר יהי מן מזלות הכוכבים. וה' הפיך דבריהם במאמרו ה' בדד ינחנו ואין עמו אל נכר.

ובמאמרו ירכבהו על במתי הארץ יחפץ בזה את אשר עשה ה' לישראל בממשלותו ונצענו על כל מלכי הארץ כמה עמלק ועוג וסיחון. ובו אז על אשר יהי להם באחרית הימים בנחלותם לכל מלכי הארץ. וה' אפלא אתם באשר אורידו עליהם מן המטעמים מטל השמים והיא הזמרת אשר כלכל אתם בה לכל צריכותם כפי מאמרו יאכלהו תנופת שדה. ואמר עוד פתרון שני אן מדרשו יתעלה בתנופה על קרבן זבח השלמים אשר יונף יורם ממנו שוק הימין למנה וחזה התנופה. חמם השם יתעלה בדמות הכהנים אשר בחר בהם לאכל את קרבניו ועשה בדילון המופתים הגדלים ואחר מוצאן ממצרים מבית עבדים ומסעם אל המדבר עשה בעבורם אותות רבות עד מאד ממנה אמתק להם מי מרה עד היתה מתוקה כדבש אחרי מרורה היתר ועליה ארשה במאמרו ייניקהו דבש מסלע. ואמר עוד אן זה הך דחנת יכולת ה' יתעלה. והעד על כל הדבש אשר היה יצא להם מן הסלע בלא יגע ואל אשר אצמח להם מצור החלמיש המתברכה יבישותו מן השמן עלפי מאמרו ושמן מחלמיש צור. ויגד השם יתעלה על קדוש הארץ אשר נשבע להם לתת להם בטובות ורבות העשב והדשא אשר יצמחו בה וכי היא מקום הברכות. וארשה על כן במאמרו חמת בקר וחלב צאן עם חמת כרים ואילים בני בשן ועתודים כי החמת והחלב לא יהי טוב אלא מן טובות עשב הארץ. וכמו כן כל זרע הארץ לא יתיטב אלא מן גותרת הברכות. וככן כל פרי הארץ והכרמים לא תתיטב אלא מן המזג הצדיק התם. וכל זאת הפלגים אורי בה על הארץ אשר נתנה להם כפי מאמרו עם חלב כליות חטה ודם ענב תשתה חמר.

ומדרשו יתעלה בבריאת זאת המאומות הוא לעזרות העולם ולמען יהיה גלל להודעות ה' ורבותו ולשמר משמרת חקותיו ומצותיו ומשפטיו יתברך יתעלה ולמען יקח בעל המדע ממנה כדי צריכותו וידבק באלהותו ויודה לו

על רב מתנותו כפי מאמרו ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך. חזאת היא שבילי הנאמנים. ובדמות כן אמר יתעלה יאכל יעקב וישבע. ומה אתוסף על כן יהי שחת ופאניה כמו העביב והכשית ויפות המראה זאת הדרכים היא המשיגה אל התעות כפי מאמרו ישמן ישרון ויבעט והראיה במאמרו ישרון היא על ישראל אשר ישימו המתנות והחסדות והרוחה דרך לגטות מן מצות ה' ואתסעדו בה במעשיהם כדמות הגוים הממרים על אשר פגע להם בקצת העגל כפי מאמרו שמנת עבית ויטש אלה עשהו. ובחר השם יתעלה בזכרונו לזאת שני הפלגים מכל העובדים אשר תשפע ממנו יתעלה והם הבריה והמציל מן האויב במאמרו וינבלו צור ישועתו. ומרב היסרות הוא את אשר הגמילין עליו יתעלה תחת מה ידרשו מן מעבד כל דבלעדיו מאלהי נכר ועורן כן. הלוא זה יקנהו או באשר ישתתפו בו מן שחת תמונות כל בהמה ועורן כן ממה הוא המעט מכל הלוא זה יכהו, וה' פקד במאמרו יקניהו בורים ובתועבת יכעיסהו יזבחו לשדים לא אלה.

ויהי כאשר היתה המעבדה איננה לאויה אלא למן יברא אקרי הנעמות ושבילי חיה חייב אן יהי העבוד חכום במה ידרש ממנו במעבדו וידע די מעשיו ויהי לו יכולה על גמלותו בצדק והאמת. והיתה זאת המעקבות ריקה מכל אל נכר. בדיל כן גלא השם יתעלה סוכילות מן יעבדו להם על פי מאמרו אלהים לא ידעום חדשים מקרב באו לא שערום אבותיכם. וקובל על כן מה הוא יחוד בו יתעלה מן המעשים כמו בריאת האדם וכונו ומה גוי אתם ישראל מן הנפילות והכשלים במאמרו צור ילדך תשא ותשכח אל מחללך.

ולעת אתגלא מהם דבר כמו זה נאצם מבתר מה אקריבם ולקח אתם לו סגולה מכל העמים כפי מאמרו וירא ה' וינאץ מכעס בניו ובנותיו. ואמר עוד בבניו ובבנותיו הם הבנים והבנות אשר מהרו בתקדמות נומי הזהב בקצת העגל ולא נמצא בהם איש אחד נאץ זה המעשה ולא אמאן. וזה מתודע מן מאמרו יתעלה ויתפרקו כל העם את נומי הזהב אשר באזניהם. ובדיל כן נאצם ה' וארחק אתם ואמר לאדונן משה עליו השלום אסתיר פני מהם ואראה מה אחריתם כי דור הפיכות הם בנים לא האמן בם. כי פנו אל אלהים אחרים על אשר היו מהם מעשות מה חשבו כי הוא מרצי לי. והוא היה מקצפני כי אנה אין להם בו חנאה לא במהרה ולא בעורנה. כמו מן יעבדו יתעלה והוא איננו מנציר בצלותו. ומן יצדק על הדלים מכסף החרם. ומן יעשה מצוה איננה על פי אסרותה. וזה הוא המתודע מן מאמרו יתעלה הם קנאוני בלא אל כעסוני באבליהם. וגמלון על זה המעשה בעלמה ובאחרית. והוא בהיות המחלף והמריבות בינם ויכעס אחד בהם אל רעהו כפי מאמרו ואני אקניהם בלא עם. ויהי זה גלל למשל השנאים עליהם וימשלו עליהם מן הם טבעים בים העונות לרב בישותם נפילים מעל דרכי הישרה ותמו עובדיו הרעות. ולא נשאר בו חנה על טפל

תהי לפניו תחת רשעתו ולא לעורנו מאשר יחמסהו. וימשל עליו. וזה מרב האלות דתרד עליו כפי מאמרו בנוי גבל אכעיסם.

ובמה ינער ה' בם מחרון אפו וחמתו במאמרו כי אש קדחה באפי ותוקד עד שאול תחת יורי על רבות הקצף והחם האף. ואן האש אשר ידן בה הרשעים היא מחלפה להאש אשר ביד הבוראים. כי זאת לא תקום אלא במלאה תתעצם בנאותה ותלא בנלאותה וטבע העפריי מחי אתה. והאש ההיא אשר נשבע בה לממרים תאכל הטביעי העפריה ותפיכנה. ומאמרו תאכל הארץ ויבולה תלהט מוסדי ההרים יורי בה על שתי הפאות אשר תדבק בה הממרים וידרשו לה והיא אורשלים אשר פנו לה עדת היהודים ועשו אתה מסגד. ינח בה מאת ה' יתעלה אש וגפרית ומלח דאמר עליה שריפה כל ארצה לא תזריע ולא תצמיח ולא יעלה בה כל עשב. וזה הוא המתודע מן מאמרו תאכל הארץ ויבולה והראיה במאמרו תלהט מוסדי ההרים. היא ראייה על הבית כי הוא נציב בין שני הרים.

ואמר השם יתעלה הגלל בארכותו להם הוא עד לא יהי בזה שיאן ולמגלי צדיקו כי הוא יתעלה יוקר עמים ולא תספק החכמה לארכותם בזמן אחד ולא יהרגם אלא אן תתם בישותם כאשר אמר בימים אשר אודיע בה לאדונן אברהם עליו השלום במאמרו כי לא שלם עון האמרי עד אנה. וכמו זה מאמרו אספה עליהם רעות וחצי אכלה בם. על אשר יבוא מאתו יתעלה ביומי הארכות לרשעים. ומשלו בהחרב אשר יאכל בבשר והיא החץ הנוקיבה מן כלילה מאמר מזי רעב לחמו. כי הרעב וחסרן המאכל יחסרו בהאברות ותמשיל החמה השפחת בגוף האגש ובחסר המאכל תבלי רטיבות הגוף ותשחיתו. וכמו כן החמה השריפה והיא מדיבות הנפש כפי מאמרו רשף קטב מררים. ומן כליל סימות המחלף סור האימה מעל החיה הטריפה ומשלותה על כל מין האדם עד יקים מאמרו ושן בהמות אשלח בם. וכמו כן זחלי העפר דאמר עליה עם חמת זחלי עפר. ובשדה אשר ישפע בו מזון חייה בנאות החרב ותכל חייה דאמר עליו תשכל חרב. והחדרים אשר היא מקלט ונפשות תהי שכונה בה בטח תפל עליה אימה ופחד ודלות ומסכנות. ויהי הקצף והגנף בנער הבחור והנערה הבתולה. ולא ישאו להם מועיל מרב גאותם ולא יוכל יצילו לנפשותם. וירדפו אחרי הזקן הרך והינק הטלי כפי מאמרו גם בחור וגם בתולה.

ובמאמרו אמרתי אפאיהם אשבית מאנוש זכרם ראייה אל מאמרו יתעלה אל השליח הרף ממני ואשמידם ואמחי את שמם מתחת השמים. ולעת היה מוצא בני ישראל מארץ מצרים על אדות דברים מתחלפה ממנה לתת להם את הארץ כנען לרשתה ולמען יתן את הכנעני בידם ואתיתרת המגידות להם בדמות כן ולו לא זה לא היה ישפע בהם ממה יהיה דרך לשיאן והתענין במאמן לעת נער להם השם יתעלה את ישראל להרג אתם על מה היה מנון בקצת האתורים ועורונה

במאמרם אלהי ישראל נלא ואתכללת יכלותו ולא יוכל עוד להקים את בריתו אשר נשבע להם לתת את הארץ הזאת. ואן אימנותם ומעבדותם רמת ואתחילת על אלהי ישראל כפי מאמרו לו לא כעוס איבי אגור פן ינכרו צרינו ופן יאמרו ידינו רמה. וחכמתו יתעלה לא תספק לדמות כן אך אם ישא דרכי היפג ויתוב דרכי האורות למאמרו לא ה' פעל כל זאת.

והדבר המרשי לו במאמרו כי גוי אבד עצותי הם ואין בהם תבונה זה לישראל אשר פקד האורות באשר עשה ה' להם מן המופתים במצרים ואותות הים ובמקום הר סיני. ולא יבינו את אשר היה להם מן הנצנען והרוחה במלחמות עמלק ואת עוג וסיחון ואת מלכי מדין והנצח עליה בשנים עשר אלף איש אנשי הצבא המתקרים בצבא תקדמת פינחס בן אלעזר בן אהרן הכהן עליו השלום. הכדי כוחו ויכלותו במדות כוח כל מספר אנשי הצבא ההוא דאמר בה וימסרו מאלפי ישראל אלף למטה שנים עשר אלף חלוצי צבא עד מאמרו ואת פינחס בן אלעזר הכהן לצבא. ותהי הרגות עיר מדין על יד זה הצבא אשר היה בה עם האנשים הנצבאים על מדין אשר היה האחד מהם לפני אלף נפש והשנים יניסו עשרת אלפים ואתודע זה המספר מן זכרון כל הטף בגשים אשר הרימו אתם לה' מלפני פקידי הצבא. והם הטף מן הגשים אשר לא ידעו איש. ומספרם שנים ושלשים אלף אן היה זה המספר מטף הגשים ואיך יהי מספר יושבי כל העיר. ועם זה כלו לא נפקד מבני ישראל איש אחד. ומוזה יפגע הנכר ויתודע כי הנצנען והרוחה מאת ה' עז שמו ואכבד. וכי לא יהי לאנשי מדין ישועה מן מעבדותם חסורי הכוח והיכולה והחייה ואן חכמת העברים להם טוב מנן ממה ימצא בהם מן מיני צייה והחכמה והדעת והיכולה. וזה מה ארשה עליו בפרק דאמר בו לא חכמו וישכילו זאת ויבינו לאחריתם. ומאמרו אם לא צורם מכרם וה' הסגירם. וידעו אנשי המאמן באול הממרים במה ידרשו במעבדון ובמה יעשו אתו לאלהיהם. והם ידעו כי אין להם מנן חנאה ולא יכולה לעשות דבר ולא יש בהם רוח חיים. ואם זה יאמנו בהם ויאמרו אן להם בהאחרית מהם הנאה. וזה כלו מרב סוכילותם באימנותם באשר איננו אמת. והמאמנים בה' אתודעת אצלם רבות יכלותו יתעלה ורום שלטנו ועצמו. וידעו כי כל טוב או רע יהי מאתו ומן רבות חסדיו ומתנו ויסידו ביום נקם ושלם ועמידות כל הבוראים בין ידיו יתעלה. ועם זה יהיו רכיכים הלבבים באימנותם בהאלותו וממרים למצותיו. וזה כלו מתודע מן מאמרו כי לא כצורנו צורם ואיבינו פללים. ואמר עוד פתרון אחר על מאמרו ואיבינו פללים והוא כי המשתחיים לאלהים אחרים מרב תעותם יתגברו על אנשי הדת והאימנות ויעבירו אתם תחת משפט ארחתם. ואמר עוד אן אנשי המאמן אשר הם ידעים כי עבודי אלהי נכר כל אימנותם שקר וזד. ועם זה הם רצים למבוא תחת משפטיו ולהציל חקם בה במריבותם תחת. ומי יעשה כמו כן יהי את ה' מן הממרים

החטאים הבישים המדמים לאנשי סדם ועמרה. וזוה המעשה קראם כשם אנשי שתי הערים האלה אשר הם סרים לאנשי דת הנכרים השחיתה הרעה. ואנשי עמרה יתדמו בעובדיהם לאנשי סדם את אשר יסדו לו ופרעו אתו ויהי מגיע כאפרחת הגפן. ובזה יהי הגפן לאנשי עמרה וזה הוא המתודע מן מאמרו כי מגפן סדם גפנם ומשדמות עמרה.

ומדמותו בהענב וכן באשכולו יחפץ בו שני פלגים. הפלג הראש כי העונות תחי מן האנש כל עון לבדו לא יספר לו בימי חייו ויהי ממנה עונות רבות תתאסף כמו אשכול הענבים האחד אשר יאסף בו מספר רב מן הענב. הפלג השני משל העונות על דמות הענב המתוק כפי אכולו ותהי עקובתו מה יחדש השכר בראש ויסתר המדע וככה תהי מתוקה בפי האנש לעת ישותה ועקובתה מעקבות השתי מן היין והאשכול מן הזלעפות המאבידים כפי מאמרו ענביהם ענבי ראש ואשכולי מררות למו חמת תנינים יינם ראש פתנים אך זרי. וזאת היא הזלעפות המאבידה היחוסה אל התנינים ואל הפתנים אך זרי.

אוי להם עשוי הרע בעלי העונות הנגשים על משתה הפתנים והם ידעים כי הוא מאבד לנפשותם. ויהי כאשר היו כל הבוראים יחשבו כי עלמה הדן מורכה וכי יום דינה איננו קרוב בעבור זה הגיד להם השם יתעלה בזה הפרק אן כל אשר הם חשובים אן הוא רחוק יהי קרוב. ויהי כאשר היתה עובדי עבדיו יתעלה משתמרה אתו אודיע בדבר על פי מדעם כי הבוראים אם חפצו לשמר כלום ידרשו האוצרות והמסגרות והחתום על זה הם חפצים לשמירתו כפי מאמרו הלוא הוא כנוס עמדי חתום באוצרותי ליום נקם ושלם. וצוה השם יתעלה למאמן והקיצו בחייה לפני מותו בשובה והמעוז מן חטאו כי האדם בימי חייו יהי מלוך לנפשו ואן מת ישאר לפתח חטאו רבץ. ולא ימלך נפשו ויהי כמו האיש אשר תמוט רגליו מן דרך האמת ויהי רבץ לפתח חטאו. ובעת ההיא לא ישאר לו יכולה לעשות דבר ובדיל כן אמר לעת תמוט רגלם בקריבות הזמן אשר יחשבו כי הוא רחוק מן זמן יום המועד והשיאל והמדון. ונכון מהריתו ומשיגו אל מן דשוי לה על פי מאמרו כי קרוב יום אידם וחש עתידות למו.

ושם זכרון קהלו בני ישראל הסגולים בו מתקדמים במדון על כל אמי עלמה עד יגיד לכל אנש מהם כי אשר הם סגולים בו לא ישכח אתם ולא יעזובן ואמר עוד אן אקריבם בזכרון להיותם עליונים על כל הגוים. ואמר עוד אן זכרונם היה עד יגלי להם אן מקום החשבן יקהלם מלבין כל דבלעדון מכל העמים במה הם עליו. ומה עורנן מן העמים ישיג אליו דשוי לו מן הגזות ולא יבא אל מקום החשבן לדעתו יתעלה במה יתילד מן העובדים ופאתי השוי. ויגד להם במשפצו עליהם ועל פאתי הצדק והשוי במה יעבד להם מן שובת מדעם להם לזכרון עובדיהם אשר אתקדמת מהם עד ידעו לה בעין

הדעת ויסידו אן כל הגזות אשר היתה להם היא תחת עובדיהם. ותתאסף הגזות בעמו ומן בעורנם בזמן אחד כפי מאמרו כי ידן ה' עמו. ומדרשו במאמרו ועל עבדיו יתנחם הוא לקדוש הזכאים עליהם השלום כמה אברהם ויצחק ויעקב והנביאים והכהנים עליהם השלום אן יקדשם מן המובא אל מקום מן לו ועליו. ואמר עוד על מאמרו ועל עבדיו יתנחם היא ממנו יתעלה להגיד לעמו המאמנים כי אין להם בשובה מועיל בעלמה הדן אלא למן תהי תפלותו ושיאלו בזכאים עליהם השלם ובעבורו יסלת. הא לא תראה את אשר עשה אתו השליח עליו השלום בתפלותו וההא מאמרו זכור לעבדיך לאברהם ליצחק וליעקב. אלה הם הפלגים המורי עליה במאמרו ואל עבדיו יתנחם.

ויהי כאשר היה מעשה הרעות בעלמה הדן יתחשב על בעלי המדע והמדון על העשים לה יהי מן שני דברים והם נצולה הדעת והמשמע. ותמידות זה הוא גלל לתמידות עלמה ומתי אתודע כי אין מדון ויהי אזלות לו לא יאבה ה' בחכמתו לשארות דן עלמה. בעת ההיא ימשל בעצמו לעשות המדון בידו. ואזלת היד ונשאת המדון הוא הראיה המתנגדה במיתי זמן השגור כפי מאמרו כי יראה אזלת יד. ואז ימית כל העולם הנמצאים חיים וזמנן במיתים בבלי והמות עד יסור משפע עלמה הדן והמשיג לעלם הגזות כי לא יישר מאסף שניהם בזמן אחד. כי כל אחת משני העולמים מחלף לשני. וזה הוא המתודע מן מאמרו ואפס עצור ועווב. יחפץ בו בלות בעלי דת עבודי זרה. ומן אין להם דת ויהיו בבלות כלם יחדו. וילכו לזה השגור והוא תשובת הבוראים חיים כאשר היא בתחלה כאשר תחפץ חכמתו יתעלה. וספר התורה הקדושה אורי לנו על דבר כמו כן כפי מאמרו ואמרו איה אלהימו. וחיייה היא אסור במאמר והאמורים הם עבודי הצלמות וכל מן יאמן באלהי נכר בלעדי אלהים. אלה האנשים לעת חנות בהם מדונה יתחננו בשיאלון מאלהיהם ומעבדותם אשר היו יענו נפשותם במעבדם.

באחריתם יביאהם השם יתעלה לפניהם ויראה אתם לעת חנות בהם תשניקותה. ויצעקו אליהם ולא ימצאו מגון ישועה ויסור בצעם מהם. ובעת ההיא יתקשטו אן מאמנם בהם הוא חטא ושגג. ויהי ככלותם מן דבריהם תבא התשובה מאת ה' יתעלה במאמרו ראו עתה כי אני אני הוא ואין אלהים עמדי. ובעת ההיא ידעו כי ה' הוא האל הנאמן הצדיק והישר הגלי והסתר דלאוי לו המעבדה. האל הגדול על כל מיני בוראיה ולית אלה אלא הוא ולא סגדה אלא לו היכול אן ימית ויחיי וימחץ וירפא ואין מידו מציל. הנה חפץ השם יתעלה יגיד לבוראי עלמה הפרקן בין עלמה הדן ובין יום נקם ושלם. כי עלמה הדן יש בה להאדם שובה כמו אשר יתפלל בנפשותם הצדיקים אשר בעבורם ינחם על הרשעים מגון אשר יקבל שיאלותם ותפלותם עם השובה אשר בה יתפרק האדם מן התשניק. ומה שוי לו מן מדונה מציל אך אם בה כל אנש ישיג למה

שוי לו מן תשניקותה ואנחותה על דרך לא תתחלף תמידותה. וזה מתודע מן מאמרו אני אמית ואחיי מחצתי ואנכי ארפא ואין מידי מציל.

ויהי כאשר אמר ה' על גדלו בדת עלמה כי הוא האל הנאמן המטיב המרוח המושיע נשא עון ופשע וחטאה וישא כל קצף וכל גוף ויסלח כל חטא כי לו הסליחן והרחמים אשבע בשמו יתעלה להגמיל כל אנש על עובדיו ולהסיר בצע האנשים המחנפים. ולא יחשבו בנפשותם אן צורתו יתעלה יוכלו הבוראים לדעתה ביום נקם פן יהיה להם בזה שארות על מה הם עליו מן הממרות. בדיל כן אמר כי אשא אל השמים ידי ואמרתי חי אנכי לעולם.

וזכרון שנתי הוא ברק החרב. יחפץ בו שן המשפט. וגלא השם יתעלה כי הוא אחז במשפט בעלם חייה במחלף עלם פאניה. כי בעלם פאניה יהי הפוקד על המשפט האחד מנון ממן תעבר עליו חטא בשגה או חטא במשפטו או ישכח. והשם יתעלה ריק מכל זאת כי לא יעבר עליו דבר כזה. אך אם הוא ידע בכל המעשים המתודעות הם מה היא. ואין מציל מתחת ידו הנטויה כפי מאמרו ותאחז במשפט ידי. ומאמרו השיב נקם לצרי יחפץ בזה חנות התשניק על צריו והם אשר יידו בנביאם עורנים ומן יידו בספר בלעדי תורותיו. אלה הם צריו כי הוא יתעלה נקיא מן הרעים הממרים. ואמר כמו זה ולמשנאי אשלם יחפץ בשנאתו הם אשר יצאו מן הדת האמת אל הכפור ומן הקשט אל הבטול ויקצף אחרי דעתו.

ויהי כאשר היה חצי השם קשה יתר מכל החצות המרברבה אשר יעבר בתוך הגוף וימנע מוצא הקראת על פני הגוף זה הוא החץ המאבד אשר אין ממנו רפא ולא פליטה. ומשל השם יתעלה מדונו בה עד ישיג התשניק אל עמק הקרב כאשר תעבר החצות בגופות המגיעה אל הכוח כפי מאמרו אשכיר חצי מדם. ובמאמרו וחרבי תאכל בשר. ושובת הגופות מקבצה לבשר והדם בממיר מה אמרו עליו הדהריה. כי אמרו אן הגזות על הרוח לבדה לא על הרוח והגוף. הפלג השני יחפץ בו תמידות המדון כי חרבו לא ילא ולא יזע והבשר נכון לו למכרת מאכלו. ובדיל כן חייב תמידות המאכל עם תמידות אכולו. ויהי כאשר היו הבוראים מנון מן הם מאמנים אן מן ימות בדם אין יש עליו מדון ויפל מעליו. והשם יתעלה מנע לזה במה גלאו מן מציל האמת מן המת והמשבי ואן הרגותו ושפיכות דמו לא יצילו מן הנקם רק יוסיף עליו מן המדון והתשניק כפי מאמרו ואת דמכם לנפשותיהם אדרש ומאמרו אנה מדם חלל ומשביה. וזכר אחר כן מן יפרע השנאה ויוקידה וירבנה בין העולם. זה ינע אתו ברב תשניקותה במאמרו מראש פרעת אויב.

ובראות העמים והגוים בעלי המאמן בעדן ומה יהי להם מן הגזות והטובות בעדנה יקנאהו אתם. ויתפארו לנפשותם יהי להם כדמותם. כי היו בעלמה ימררו להם ויענו אתם בעבדה קשה. ובדיל כן אמר להם הרנינו גוים עמו. ומאמרו

כי דם עבדיו יקם ראייה אל מן יחמס לאחד מבני דתו בכספו ובנפשו השם יתעלה יקם לו ממון יחמסו במאמרו כי דם עבדיו יקם. ובשובתו לזכרון צריו אתודעת רבות בישותן וגדלות מה עשה ומגלי תמידות המדון עליהם במאמרו ונקם ישיב לצריו.

ומאמרו וכפר אדמתו עמו שתי מועילות. הראש ממנה המאמן ביום נקם ושובת המיתים חיים. כי האדמה לא תטמא על פי משפט התורה אלא ממה הוא טמיר בה מן גרמי המיתים וכי בצאתה ממנה ונקיותה תהי טהורה. הפלג השני גלות חסד אנשי דתו הסגולים בו אן כל מן יבקש לגור אתם ולקברות באדמתם לו מועיל וטוב באימנותו בהם. והם כל הגרים אתם. ותשפע עליהם מאת ה' יתעלה הסליחות גזות על זה המאמן. וזה הוא המתודע מן מאמרו יתעלה בעקבאית זאת השירה הגדולה והמופת הגדול וכפר אדמתו עמו.

בהכנת הטקסט השתמשתי בשני כתבי־יד של אלטבאך:

ק – כ"י קולומביה

א – כ"י מאוסף אדלר בספריית ביהמ"ד לרבנים

הטקסט שלי אקלקטי.

הסימן "מוס" בחילופי הנוסחאות פירושו: מוסיף.

על טקסטים חדשים בלשון הרר

1. ייחודה של לשון הררי¹ הוא בהיותה לשון שמית שמדוברת בתוך עיר אחת בלבד, היא העיר הרר, השוכנת במזרחה של אתיופיה, אשר מוקפת מכל עבריה אוכלוסיות לא-שמיות (גאלה וסומאלי). ביתר דיוק, רק בני הרר הוותיקים, המסתופפים רובם ככולם בעיר העתיקה שבין החומות, נוקטים ללשון מיוחדת זו, ואילו רוב תושבי העיר החדשה (שמחוץ לחומה) הם דוברי אמהרית ולשונות הסביבה. בפי ההררים ה"אמיתיים" קרויה העיר בשם *gē*, אשר משמעו אינו בקירוב אלא "העיר" סתם. לשון "העיר" נקראת בפייהם *gē sinān* (sinān = לשון). ההררים המקוריים, דוברי לשון זו, מהווים עדה אתנית, חברתית, לשונית ודתית סגורה. לשונם הראתה כוח חיים רב ביותר, ואף כיום אין היא מגלה סימני ניוון ונסיגה. הסביבה הלשונית של הררי (גאלה-סומאלי-ערבית-אמהרית) לא טשטשה את תכונותיה המיוחדות של לשון זו, אף שרבות בה המלים השאולות. הלהגים הקרובים ביותר להררי מבחינה לשונית הם כנראה אלה המכונים גוראנה מזרחית. דתם המוסלמית של ההררים הפגישה אותם עם הלשון הערבית וכתבה, והם אף השתמשו בעבר בכתב הערבי לכתובת לשונם. כמה כתבי-יד הרריים מצאו דרכם לאירופה וזכו להתעניינותם של מלומדים כמרסל כוהן ואנריקו צ'רולי. כתבי-יד רבים אחרים מצויים עדיין בהרר, והחלו זה מקרוב למשוך את תשומת לבם של ספרני המכון ללימודים אתיופיים שבאדיס אבבה. חקירת הלשון המדוברת בהרר, ראשיתה כלפני מאה וחמישים שנה ברשימה של מלות-יסוד (בכמה לשונות לרבות הררי), אשר כלל בספר מסעותיו לחפש השליח הבריטי Henry Salt. הניסיון הראשון לתת תיאור דקדוקי שיטתי של הררי נעשה בראשית המאה על-ידי Casimir Mondon-Vidailhet². את תוצאותיו של ניסיון זה אפשר להעריך כצנועות למדי. להישגים נכבדים יותר הגיעו מרסל כוהן³, ובייחוד אנריקו צ'רולי⁴. האחרון אף הרים את התרומה

1. Harari הוא השם ה"אירופי" המקובל ללשון זו.

2. "Etude sur la langue harari", הופיע לראשונה ב- *Journal Asiatique* 1901-1902; מצוטט להלן (מונדון) על פי תדפיסו בחוברת *La langue harari et les dialectes éthiopiens du Gouraghê* (Paris 1902) עמ' 1-75.

3. בספרו *Etudes d'éthiopien méridional* (Paris 1931), עמ' 243-354 (להלן: כוהן).

4. Enrico Cerulli, *Studi etiopici I: La lingua e la storia di Harar* (Roma 1936). (להלן: צ'רולי); מספרים רומיים בהבאות מן הספר הזה מכוונים למספרי הטקסטים הנספחים לדקדוק, עמ' 204-218).

החשובה ביותר להכרת הררי העתיקה, בההדירו בספרו (באותיות ערביות ובתעתיק) את הטקסט השלם של ספר הררי (كتاب الفرائض) בלווית תרגום, דקדוק ומילון.

בלשן השפות השמיות פרופסור וולף לסלאו, אשר יותר מכול הרבה לעסוק בלשונות השמיות החבשיות, החל את עבודתו בהררי לפני כשלושים שנה, ובעשר השנים האחרונות הוציא לאור עבודות רבות-ערך בחקר לשון זו, שמהן בולטים בחשיבותם חיבור על הפועל ההררי⁵ ומילון אטימולוגי ללשון הררי⁶. פרטים מלאים על הספרות הדקדוקית והמילונאית ללשון הזאת עד 1964 מובאים ב-ביבליוגרפיה ללשונות השמיות של חבש⁷, הערוכה אף היא בידי לסלאו⁸.

לאחרונה החל לסלאו בעריכת סדרה של קובצי טקסטים בלשונות שמיות חבשיות. הטקסטים הללו נועדו להביא תועלת כפולה: לחקר הלשונות, וגם להכרת הרקע התרבותי של דובריהן. הם נכתבו (בכתב חבשי) על-ידי סטודנטים אתיופיים ביזמתו ולפי הכוונתו של לסלאו, והוא אשר ערך את הטקסטים בתעתיק פוניטי ותרגמם לאנגלית. הכרך הראשון בסדרה זו מוקדש להררי⁹, והוא מכיל שבעים ושישה קטעים, שתוכנם תיאור העיר וחייה, תושביה ולשונותיהם, הרגלי התזונה של ההררים וארגונם החברתי, מחזור החיים ומחזור השנה ועוד. ערכו של החומר האצור בקובץ כזה לחקר לשון זו, שהיא כה ענייה בטקסטים טובים, רב ביותר, ואפשר שהוא אף שקול כנגד כל החומר הטקסטואלי בהררי המדוברת, אשר נאסף עד כה.

2. הטקסטים ההרריים שבספר מלווים תרגום מילולי (בין השורות) ותרגום חפשי (בתחתית העמוד). התרגום הראשון נועד לעזור לקורא אשר הכשרתו המוקדמת אינה מספיקה כדי הבנת המלים והצורות של הלשון ההררית, ולשם הצגתו פוצל הטקסט ליחידות (בנות מלה או בנות שתיים-שלוש מלים), אשר יש ביניהן רווחים, וכנגד כל יחידה כזאת בא תרגומה. שיטה זו הייתה חביבה על מרסל כוהן, שהיה מורהו של לסלאו, ואף זה האחרון הרבה להזקק לה.

5. Wolf Leslau, *The Verb in Harari* (Berkeley — Los Angeles 1958) (להלן: פועל).

6. *Etymological Dictionary of Harari* (Berkel[e]y — Los Angeles 1963) (להלן: מילון).

7. *An Annotated Bibliography of the Semitic Languages of Ethiopia*. (The Hague 1965).

8. *Ethiopians Speak: Studies in Cultural Background, I. Harari*, by Wolf Leslau (=University of California Publications, Near Eastern Studies Volume 7), Berkeley and Los Angeles 1965; xii, 262 pp. (מצוטט עפ"י עמוד ושורה; באות במניין רק שורותיו של הטקסט ההררי, ולא התרגום שביניהן).

הדפסה כזאת של טקסט מטילה על המדפיסים מעמסה כבדה שעל פי רוב אינם עומדים בה בהצלחה מלאה. למשל zita bāyti "מפני שהוא", אשר המחבר התכוון לתרגם כיחידה אחת "because [it] is", נמצא בטקסט (2) מודפס כשתי יחידות, שתחת כל אחת מהן מודפס תרגום זולתה. ואולם, הפגם העיקרי שבתרגום המילולי אינו במלאכת סדר הדפוס, אלא באי-ההתאמה שבין סדר המלים בתרגום לבין המרכיבים הבלתי-אמצעיים של המבצע ההררי. בהררי מרובות מלות-היחס האַנקליטיות, וכאשר אלה באות אחרי צירוף שמני בן יותר ממלה אחת, הן מתייחסות על הצירוף כולו. התרגום המילולי הפשוטני מדיי אינו משקף זאת ואף עלול להטעות את המעיין בו. למשל: 61 awwāl | zāmām-be "former | in times", צל-בזמן קדום, לפנים". המרכיבים הבלתי-אמצעיים הם (awwāl zāmān) (be), ולכל היותר מותר היה לתרגם "former — times — in", כדרך שעשה לסלאו עצמו בטקסט הררי שהביא במאמרו Contributions à l'étude du harari, *Journal Asiatique*, יולי-ספטמבר 1937, עמ' 458-459, 3 qitṭe | bāri-lēm; "All | for the gates", צל-ולכל השערים" [qitṭe bāri] (le) [m]; 26 kuya | ḥarat | ṭabiya-be "twenty | four | in stations", צל-בעשרים וארבע תחנות" (kuya ḥarat ṭabiya) (be); 81 aḥad | gābāta-be "same | in the bowl", והנכון "בקערה אחת" (aḥad gābāta) (be). וכאלה לרוב.

תרגומו של הביטוי האחרון "באותה הקערה" במקום "בקערה אחת" אינו בלתי מתאים להקשר, אך אין הוא מילולי.

מוקשה יותר תרגומה של המלה aḥad ("אחד") ב "about" ("בקרוב") בכמה מקומות. בכל המקומות האלה יש קונסטרוקציה תחבירית של aḥad עם מספר אחר לאחרי: 9 aḥad arbīn, 20 aḥad xamsīn, 22 aḥad sūt bāqla. קונסטרוקציה זו מציינת למעשה כי המספר (הבא אחרי aḥad) ניתן על-ידי המדבר, מבלי שהלה ייטול על עצמו את האחריות לדיוקן. אותה תבנית תחבירית, ובאותה משמעות, מצויה גם בלשונות חבשיות אחרות כתגריניא, אמהרית וגוראגה. שפה שמית לא אפריקנית אשר בה משמשת דרך ההבעה הזאת היא הסורית

9. בשביל התגריניא ר' W. Leslau, *Documents tigrigna* (Paris 1941) עמ' 128 G. J. Afevork, *Grammatica della lingua amarica* — בשביל האמהרית (a, c. 152 §) (Roma 1905) עמ' 244 (154 §), ובדקדוקים אחרים. בגוראגה (דיאלקט סודו-איימל): att soddəst sabb "כששה אנשים"; att sost may "כשלושה ימים". בין ה"אחד" למספר שלאחריו יש פעמים רבות הפסק קל.

החדשה¹⁰, אך שם היא שאולה כנראה מן האירנית¹¹. בצד הקונסטרוקציה הזאת ('אחד' + מספר), שבאה כאמור, לציין את המספר ללא אחריות על דיוקו, רגיל בהררי כבשפות אחרות גם הצירוף של שני מספרים עוקבים לציין גבולות השערות של מספר: 102⁴, 180⁶ šī'išti ko'ot, 238³ ko'oš šī'išti 'שניים-שלושה'; 177²⁻¹ harat ḥammisti 'ארבעה-חמישה'. לגבי הצירוף של 'אחד-שניים' (13⁷, 14¹⁰) קשה להחליט לאיזה משני הטיפוסים הוא שייך. את ה'אחד' (בהרכב 'אחד' + מספר) אולי אפשר לראות כתווית הסיתום (כמו למשל 27⁴) ואת המספר שאחרי ה'אחד' – כמעין 'שם-מספר קולקטיבי' (בלשונו של מקליין בדקדוקו הנ"ל לסורית החדשה, שם, *quasi-substantive*). כך יהיה ניתן לתרץ צירופים כמו 'אחד' + שלושה-ארבעה וכד', כפי שיש למשל הן באמהרית והן בסורית חדשה¹², או אף 'אחד' + אחד, כבזו האחרונה¹³. אם אומנם יש כאן 'אחד' כתווית הסיתום כי אז יש דמיון בין הקונסטרוקציה הנדונה לבין אלה של שמות-המספר הקולקטיביים בצרפתית (המסתיימים -aine) ובאיטלקית (-ina). למשל, שאף להן אותו התפקיד. אם אין רוצים לתרגם aḥad arbīn בתרגום מילולי נוקשה 'one forty' או 'a forty', שמא עדיף התרגום 'some forty'; 'some' יוכל אז להיחשב כתרגום (אמנם דחוק) של aḥad בתור תווית הסיתום, ואילו הצירוף כולו יוכה בכך לתרגום אנגלי אידיומטי (בעברית מדוברת: 'איזה ארבעים'). רצוי, מכל מקום, כי תרגום, המעומת מלה כנגד מלה, יהיה באמת מילולי.

התרגום שבתחתית העמוד חפשי למדיי ומוסר בצורה נכונה את תוכן הדברים. המחבר ראה עצמו פטור מלדקדק הרבה בנאמנותו המילולית של תרגום זה, מתוך הנחה, שיצא ידי חובתו בתרגום שבין השורות.

3. שיטת התעתיק שנוקט לסלאו בספר הנסקר היא זו אשר השתמש בה בספרו על הפועל ההררי ובמילוניו ההררי. שם (אך לא בספרו) מובאת גם רשימת הסימנים הפוניטיים והגדרתם (פועל עמ' 4, מילון עמ' 3). בסימן אחד, ā, משתמש לסלאו הן בספרו על הפועל והן בקובץ הטקסטים הנסקר, אף על פי שאינו מוצג ומוגדר בשום מקום (בפועל 77 יש לסימן זה צורת

10. A. J. Maclean, *Grammar of the Dialects of Vernacular Syriac* (Cambridge 1901), עמ' 72, §728;

92; id., *A Dictionary of the Dialects of Vernacular Syriac* (Oxford 1901), עמ' 92; J. Rhétoré, *Grammaire de la langue soureth* (Mossoul 1912), עמ' 48 (§162).

11. ר' למשל G. Lazard, *Grammaire du persan contemporain* (Paris 1957), §78.

12. דוגמאות: באמהרית and sost aratt 'איזה 3-4' (מילולית: אחד-שלושה-ארבעה) מתוך Māskārām מאת Taddāsā Libān, עמ' 94, שו' 10-11; בארמית חדשה (דיאלקט זאכו) xā 'arbā xamšā 'כארבעה-חמישה' (על פי ממצאיו של פרופ' ח"י פולוצקי).

13. xā xā-yarxa 'כחודש אחד' (פולוצקי).

ā). אף יש כמה הבדלים בין הפועל לספרנו באשר לשימוש ā (למשל: אימפרפקט מורכב בגוף נסתר עם כינוי-המושא של הנסתר āhāl - בטקסטים כנגד āhāl - בפועל 77). לא רק מעמדה הפונולוגי של התנועה המסומנת ā אינו ברור, אף איכותה הפוניטית אינה מוגדרת בבהירות. בספר של לסלאו על גוראגה¹⁴ מבוארת ā כ-ā פתוחה. אחת מתרומותיו של המחבר להכרת הפוניטיקה של הררי היא הגילוי כי בלשון זו חל התהליך $h < h$, ולא להפך, היינו: יש בה h , ואין בה h . במקום אחד נשמטה הנקודה מתחת ל- h בטעות המדפיס 22 yilāhāl במקום (yilāhāl), אבל בתעתיק שם העיר harār תמיד h (2.47, 3, 8), ומעניין היה לדעת אם באמת מקפידים בני העיר, אף כשהם מדברים בלשונם הם, להגות דווקא h בבטאם את שמה זה של עירם. שאלה זו קיימת גם לגבי המלים הערביות כמו אלה המובאות בכתב zuhri, zāhid במילון 165.

התעתיק מוצג בהקדמה (עמ' x) כפוניטי בעיקר, ולא פונימטי, אך כבר בהקדמה עצמה אין המחבר מקפיד לציין את האלופון ā אחרי w (ר' מילון 3) ורושם במקומו wārādxi gir_{5xii}; ā, וכן 1413, כנגד 1421 wārādxi gir - אם תרד; 12.1016 wānfīt כנגד מילון 160 wānfīt - נִפְּהָ.

כללי הידמות העיצורים ניתנים ברשימה מיוחדת בהקדמה לטקסטים (עמ' x). מדרך הצגתם של אותם כללים, ומן העובדה שעל כמה שנויים נוספים נאמר שם, כי תחולתם אינה קבועה, אפשר להבין כי אמנם יש חוקיות פוניטית בהידמויות אלה. ר' גם צ'רולי 69, 83. רשימת כללים זו נועדה לעזור לקורא בויהוי השרשים והצורנים אשר תהליכי ההידמות מקשים על זיהוים בטקסטים הרשומים בתעתיק פוניטי. לאמתו של דבר אין רישום הטקסטים עקיב, ובמקרים רבים אינו מתאים למה שניתן כאן ככלל.

gē sinām-be₄₁; mb<nb 'ב'לשון-העיר, בהררי; 61 zāmām-be 'בזמן'; 1435 im-be 'בעין'; 11177 amām-be 'בטוב, היטב' (וכן מונדון 674), אך כנגד אלה 3, 1118 gē sinān-be; 33, 1415, 1429, 38, 40, 48 zāmān-be (וכן צ'רולי 1, VI, VIII, 1 וכו'; כוהן עמ' 325(A); 82 amān-be. wārādxi₁₄₂₁; wārādxi_{5xii}; אך כנגד זה zōrātxi₃₂₉; שירדף, אך כנגד זה wārādxi₁₄₂₁; שירדף.

125 yissāfārbāzal 'אשר יסע בר'; 101 zissāmātu 'שנאספו'; 37 asra ko'os sa'a 'בשתים-עשרה שעות (בשעה 12)' (במקום (ko'ot sa'a)). אבל כנגד אלה 44 yitsāra'bāzal 'אשר ייבנה בר'. ss<tz (במלים המסתיימות t- עם כינויים המתחילים z-): 175 fīs-so 'פניו';

17, ḥanās-siyu, 'ראשם, קדקודם' (וכי-ב בטקסטים של צ'רולי), אבל כנגד זה 1111 fīt-zew 'את פניה'; 13176 ḥanāt-zo 'ראשו'; 419 ḥirāt-zo 'ארוחת-הערב שלו'; 19, yīkut-zo 'כמו-כן'; 20, 447 abāt-zōm 'והחצר'; 147, 1378 abāt-zo 'חצרו'; 79, 1378 ōrkut-zōm 'ובייחוד'; 79, 1378 ḥāt-zīyūw 'את ה-ḥāt שלהם'; 1111, 1378 wīḡnāt-zē-be 'בילדותה'; 178, 1378 ḡnāt-zo 'ביתות, היותו בית'; 179, 1378 kut-zo 'כך'.

241, 2241 mātqādāzzo- 'התבקעותו' (וכן צ'רולי 1111, bāzzina, dz < zz: 'ארצנו'; 1111, 241 ahazzo 'האחד'), אך כנגד זה 767 bād-zīyū 'ארצם'; 11150 mawlād-ze 'לדתה'.

אם חוסר העקיבות הזה אינו תוצאה של שיטת רישום הטקסטים מפיהם של אינפורמנטים אשר קראו חיבוריהם מן הכתב, כי אז עשוי היה ללמד, שבהררי יש לכאורה ואריאציה חפשית בין ההגייה הנבדלת והמידמה של קבוצות העיצורים שמדובר בהן.

כדוגמה נוספת לוואריאציה פוניטית חפשית בהררי היה אפשר להביא את דרכי ההגייה של פֶּרְפֹּרִמָּאטיב האימפרפקט בןגוף שלישי בצורות-פועל שיש בהן u אחרי פה"פ. בפועל 18 מעיר לסלאו על הידמות תנועת הפֶּרְפֹּרִמָּאטיב בצורות כמו yūbūrdi (במקום yibūrdi). הטקסטים שלפנינו מראים כי -yūCu ו-yiCu (= C = עיצור כלשהו) נמצאים בוואריאציה חפשית (לאמתו של דבר אין אלה אלא מימושים שונים של /yəCu-/: 106, 13, 624 yibūrdal, 27 yibū'-ma, 19 yūbūrdāl, 1122 yūbūrdohol / yibūrdumēlu, 9 yibū'ohol, 1012 yibū'al / yūbū'-ma, 62 yūbū'al, 104, 107 yūḥūru-ma / yīḥūr-ma, 12102 וכבר בשורה הראשונה של کتاب الفرائض (צ'רולי 284) אפשר למצוא אותה המלה ('יכנס, נכנס') בשלושת הכתיבים يُوْ , يُوْ , يُوْ .

כנגד ההידמות yūCu- < yiCu- הש' -uyu < -əyu, -iyu- בפרפקט, בצורת הנסתרים עם כינוי מושא לנסתרים. גם כאן שתי הצורות נמצאות כנראה בוואריאציה חפשית: כוהן 326 (B) hanaqəyuma argagabuyu 'חנקום' (= קשרום בצוואריהם) והחזירום; ר' על כל להלן § 7.

בהמשך ההקדמה (עמ' x) מובא הכלל כי 'במגע בין שתי תנועות ניטראליות בשתי מלים נשמטת התנועה הראשונה של המלה השנייה ומתארכת התנועה האחרונה של המלה הראשונה: awraḡḡā inta < awraḡḡā nta וכו'. המונח 'תנועה ניטראלית' אינו ברור בהקשר זה, וודאי שאין כאן מקום לדבר על שתי תנועות ניטראליות במגע. אם a היא 'ניטראלית', איזו תנועה תהא אז לא-ניטראלית? ביתר הצדקה אפשר היה לראות את i שבאוגד inta כמייצגת תנועה ניטראלית (ר' בהמשך), אך עובדה זו אינה באה לידי ביטוי בשיטת התעתיק

של לסלאו. מכל מקום, הכלל הנאמר כאן על מפגש תנועות אינו חל בעקיבות על המפגש -u i-: badu ista¹⁴¹⁶; zixāneyu inta²²³; כנגד dulālū-nta²⁴³. התנועה הרשומה i באוגד inta אינה אלא מימוש סגור של פ (הש' entäyu בצד inta אצל כוהן 273) ואינה מתקיימת אחרי מלה המסתיימת בתנועה, כפי שהראה כבר מונדון 32-33. אורך התנועה במלה שלפני inta אינו תוצאה מנפילת התנועה שאחריה; הוא קשור כנראה במעתק הטעם, אשר בו ידובר בהמשך.

4. עדיין מצפה לפתרונה בעית הפונימות התנועתיים בהררי, ובייחוד שאלת הסטאטוס הפונימי של אורך התנועות¹⁵. הצורך במחקר פונימי מדוקדק של מערכת התנועות בלשון זו הוטעם על-ידי לסלאו עצמו בפועל, עמ' 4, אך מחקר כזה עדיין לא נעשה, וחסרונו מורגש היטב הן במילון והן בספר הנסקר. בתעתיקיו של לסלאו מתחלפים בכמה מקרים הסמלים הפוניטיים i ו-ɐ: 36 zihṭāñ / מילון 165 zəḥṭāñ "תשע"; 49 mitir / 20 mitər "מִטֶּר" (kīlomitər 11.36); 148, 634, 789 ṭiqqāššo / מילון 155 ṭəqqāššo "קצת"; 412, 1418, 12151, 3180 assira- / "עֲשֶׂה" (ר' להלן 12); 57 ɪr kittibū / מילון 30 ɪr kittabū "מבוא השמש, מערב" ועוד. (הש' לעיל § 3 על האלטרנציה בין i ו-ɐ) לאפס תנועה ואת הנאמר שם על -yüCu / -yiCu). יש מקום לחשד שמא i משמשת שתי פונימות שונות (ללא הבחנה). בעוד ששני הסמלים i ו-ɐ משמשים (ללא עקיבות) אותה הפונימה. ספקות באשר להתאמה בין התעתיק למערכת הפונולוגית של הררי עולים גם ביחס לתנועות a, ä. ואולם, המכשלה העיקרית אשר הפונולוגיה של הררי מעמידה בפני מי שמבקש ללמוד אותה מתעתיקים אלו, היא, כאמור, אי-בהירותו של הסטאטוס הפונימי של אורך התנועות. אפשר ללמוד מן התעתיקים הללו עצמם, כי יש קשר בין אורך התנועות להטעמה מסוג כלשהו. מרסל כוהן הוא כנראה האשם העיקרי בהזנחת ציון הטעם בהררי. בסגנון האופייני לו הריחו קובע בספרו (כוהן 267), כי טעם הלחץ יותר ברור בהררי מאשר באמהרית ובגוראנה ועם זאת אינו ברור, שיש לחקרו, אך אין לו שום תפקיד חשוב. על כך, שיש להטעמה תפקיד חשוב לפחות בהבחנה בין הקשר (junction) "פתוח" להקשר הדוק, עמד לסלאו עקב חיבור המילון¹⁶. הסעיף על הטעם בהקדמה למילון עשוי לפחות לרמוז לקשר כלשהו בין טעם לאורך באשר לתנועה a, וכי לא כן הוא לגבי ä. על-פי צ'רולי 78 דגם ההטעמה של המשפט, ולא טעם המלה, הוא שגובר בהררי, ואף ייתכן שהבדלים אינדיבי-

15. לפחות לגבי התנועה האחורית הנבונה מציין לסלאו שלוש דרגות אורך ü, u, ð.

16. ר' מאמרו "Gleanings from the Harari Vocabulary", *Rassegna di studi etiopici* 16 (1960), בעמ' 27.

דואליים בדרך האינטונציה הם הסיבה לחוסר ההתאמה בין תעתיקים של צ'רולי לאלה של לסלאו, וגם בין מקומות שונים בתעתיקיו של אחד מאלה¹⁷. מה שעשוי לקרב את ההשערה, שאמנם יש קשר בין אורך תנועות להטעמה כלשהי, הריהי התופעה של אורך בתנועות סופיות לפני מיליות אנקליטיות. למשל: $\text{zingō-be}_{145} / \text{zingo}_{2,144}$; $\text{zōrātxi sã-ma}_{329} / \text{zōrādxī-sa}_{220}$; $\text{intā-ma}_{834} / \text{inta}_{1014}$; $\text{zāltām}_{316} / \text{zālta}_{1014}$; -zo_{1311} ; -zō-be_{715} ; -zō-le_{714} . כזה הוא גם אורך התנועה שלפני האוגד nta (ר' לעיל § 3), או, למשל, האורך בתנועות -a, -o (כיווי הנסתר הצמודים לצורות- פועל בגוף נסתר / נסתרים) לפני מיליות אנקליטיות¹⁸. הגורם האחד העולה על הדעת לקיום אורך כזה הוא הצטרפותה של המורפמה האנקליטית עם המלה שלפניה ליחידת הטעמה אחת, אשר בה מוטעמת ההברה שלפני האחרונה¹⁹. בהעדר ציוני טעם ואינטונציה בטקסטים יהיה בהכרח כל דיון בבעיות הקשורות באלה לא הרבה יותר מאשר גישוש באפלה, מה גם שהטקסטים של צ'רולי, אשר בהם ההטעמה מסומנת, שונים לגמרי מאלה של לסלאו באשר לאורך המסומן של התנועות. עד שלא תיחקר מערכת ההטעמה והאינטונציה רצוי לסמן בטקסטים בדייקנות ככל האפשר את העיקריות ולהבחין, אם נחוץ יהיה, בין לחץ לגובה הקול.

5. הבחנה דקדוקית חשובה, אשר לפי עדותו של לסלאו מתבטאת בניגוד של אורך, היא ההבחנה בין הצורה הרלאטיבית של האימפרפקט המורכב עם פועל-העזר (h)al, למשל yisābrizal "אשר ישבור" (עם a לא ארוכה), לבין אותו אימפרפקט מורכב עם הקוניונקציה -z- "כש-", yisābrizāl (עם ā ארוכה) "כשהוא שובר, בעוד הוא שובר". על-פי צ'רולי (188-189 § 115) קוניונקציה זו היא -s- ולא -z-, אך כבר בפועל § 22 (16) הביא לסלאו yōlzāl (בצד yōlsāl) "כשהוא אוכל", ובספר הנסקר (עמ' x) וכן במאמר שנכתב בעקבותיו²⁰ הוא עומד על כך שהצורה האמתית של הקוניונקציה "כש-" היא -z-. ייתכן באמת, שצ'רולי הלך שבי אחר ההקבלה שבין מילית זו ובין

17. הש' למשל את ציוני השונים של צ'רולי: $\text{XII} / \text{awāl zaman-bē}$ VIII ; $\text{XIII} / \text{āwal zāman-bē}$ I (אצל לסלאו $\text{awwāl zāmān-be}_{1}$) "לפנים"; $\text{bāyāyu}_{101} / \text{bāyāyu}_{41}$ "אמר להם".

18. -ā-zal (1417, 143, 1046, 105); -ā-ma (218, 25, 1110); -ō-zal (109, 917, 731); -ō-ma (1438, 240, 948); -ō nār (930, 31); -ō gir (15).

19. באמהרית קורה כך בצירופים עם האוגד nāw, למשל, אשר בהם יפול הטעם על ההברה האחרונה של המלה שלפני האוגד. במלת החיבור wā, שיש לה טעם עצמאי, התנועה תמיד ארוכה בתעתיקיו של לסלאו; ב كتاب الفرائض תמיד בכתב ו'.
20. Wolf Leslau, "Gleanings in Harari Grammar I", *Journal of the American Oriental Society* 85 (1965): 154-153.

s- האמהרית. לעדותו של לסלאו אפשר למצוא חיוק ממקורות אחרים²¹, ואפילו מספרו של צ'רולי עצמו: z- בקונסטרוקציה הנדונה עם אימפרפקט מורכב יש אצל צ'רולי לפחות במקום אחד בשימוש מקביל לאותה קונסטרוקציה עם s-: XIII²⁻¹ *dinassó inaksizân inaksizân ta'áb hâna-mâ* "כשהונו פחת ופחת [פחת יותר ויותר, צ'-l *inaqs*; על ת- במקום l- ר' שם עמ' 93 § (26)] הוא נואש ו...". סגנון זה בדיוק, עם s- במקום z-, יש בטקסט אחר של צ'רולי VI¹ *yânâtasâl yânâtasâl muotá* "כיוון שחלה וחלה – מת". לאמתו של דבר z- (-) "כש-", ומה שמביא לסלאו במילון 33 בתור is- "כש-", אינן אלא צורות שונות של אותה המילית. את טיב ההתניה הקובעת את תפוצתן של צורות אלה קשה לברר על יסוד החומר הקיים. מכל מקום, הצורה is- היא המופיעה בצירוף עם (h)al, כאשר זה אינו אנקליטי, אלא עומד בפני עצמו: isâl "כשהוא ... בעוד הוא..." (580, מילון 24, 33). כאלטרנטיבה של z- לפני צרור עיצורים נמצא zi-; ר' להלן. בניגוד ל-s- המקבילה לה באמהרית, נסמכת מילית זו בהררי מודרנית רק אל הפרפקט. הקונסטרוקציות התחביריות, אשר בהן באה zi-/z-/is- לפני פועל (בפרפקט), הן: (1) is-...-le "מאז ש-" (ר' מילון 33): *is-ticēxāla-le ḥammisti* 8-720; *bāqla amāt yiqūrṛaḥal* "זה לו קרוב לחמש מאות שנה מאז שהוא נבנה"; *is-tikāfāta-le assirā sātti amāt yūxunaḥal* 2-122 "שנה מאז שנפתח". (2) is-... *bāḥār* "אחרי ש-": 1020 (ר' להלן); 1102 *is-tidābāla bāḥārum* "ולאחר שהצטרף". על is-... *bāḥār-le* ר' מילון 33. על-פי צ'רולי 192–193 האלטרנטיבה של is- לפני תנועה היא s- (3) -be *z-āl-...* "מבלי ש-"; ר' צ'רולי § 103. קונסטרוקציה זו מצויה גם בהרכב האידיומטי עם הפועל *qāra* "נשאר", ממש כמו s- עם *qārrā* באמהרית: *zālānāqāsō-be alqāru* 126 "לא נשארו מבלי שיפחיתוהו = אכן הפחיתוהו"; *zāldīḡu-be yiqārumēlu* 827 "אינם נשארים מבלי שיבואו = אכן באים הם". (4) is-... *gir* "כאשר, אם...". (בהררי עתיקה; ר' בהמשך).

הקשר בין is- ל-i(z) ניכר בבירור בייחוד בהקשר, אשר בו יימצאו הצורות הללו מקבילות זו ליד זו: 10-920 *zīrgāgābu-ma gē ḡugālu is-čēxālu bāḥār* "אחרי שחזרו [ריבוי של כבוד] ואחרי שבנו את חומת העיר (הרר)". הדוגמה השנייה לקוחה מתוך كتاب الغرائض, ובה בולטת ההקבלה בין is-... *gir* (עם פרפקט חיובי) לבין z-... *gir* (עם פרפקט שלילי), צ'רולי 19-17302.

21. מונדון §-473 *yedīḡi-zāl reyu* (sic) "ראהו (כשהוא) בא", עם z- (אמהרית s-)

במשלים לפעלי החושים. הש' 29, *yāsīmzāl tirax* "אתה רואה כשהוא מוכר, אתה רואהו

מוכר"; 236; 237.

تَجِسْ زِعْطَيْيْ رَمِيْ آخْ تَجِسْزُوا إِسْتَرْتِمَ إِسَارْدَتِجْرَمَا طَاهِرْ تَجِسْزُوا زَلْتَرْتِمَ زَلَارْدَتِجْر
 مَشْ تَجِسْ. בתעתיק (לפי שיטתו של לסלאו בקירוב)²²: māgis zi-ḥaṭābu-be
 mīy-āx nāgis-so(w) is-āmāsārti-ma is-ārātti gir-mā ṭāhir; nāgis-so(w)
 (דבר) טמא, אם הם שפכו ופלטו את הטמא – הרי זה טהור; אם לא שפכו ולא
 פלטו את הטמא – הכל יחד טמא.

המילית is- הנסמכת לפרפקט וזה עם is- הבאה לפני שם בביטויים כמו
 is-aḥad "כל אחד" וכו'.²⁴

בטקסטים של לסלאו הניגוד בין yisābrizal הרלאטיבי לבין yisābrizāl
 "כשהוא שובר" מוצא את ביטוי בציון האורך בלבד. בצורות רלאטיביות עם
 כינוי מושא ב-a- או ב-o- יש, כאמור לעיל § 4, הארכה של תנועות אלה
 לפני -zal, ואם נכון הלקח שניסינו ללמוד מכך, שהטעם נופל על הכינוי
 זה -zal- שאחריו אנקליטי, כי אז אפשר לכאורה לראות את האורך המסומן
 בקונסטרוקציה עם zāl- כסימן לטעם עצמאי על הברה זו, שהרי אף הצורה
 הרלאטיבית של פועל הישות, כשאיננה במעמד אנקליטי של פועל-עזר, היא
 zāl (ב ā ארוכה) "אשר ישנו, אשר נמצא" (בריבוי (zālu), למשל § 18, 627,
 10176; § 826; מילון 24, 164. מסקנות ברורות אי-אפשר להסיק מן הטקסטים
 הקיימים. [אצל צ'רולי התנועה ברלאטיב ארוכה ומוטעמת (zāl-), בעוד
 שבתנועת כינוי טלפני אותה הברה לא מסומן אורך, הש' לסלאו § 31 yilōzal /
 צ'רולי III 1 ilōzāl "אשר קוראים לו (= אשר קרוי)].

6. בהרכבי האימפרפקט עם -zal- (רלאטיב) או -zāl- ("כש-") תהא
 צורת הנסתרים של הפועל הנעזר שלמה ובלתי מקוצרת על-פי התיאורים
 הדקדוקיים הקיימים: לסלאו, פועל § 13 yisābruzālu (כך) "אשר ישברו,
 אשר שוברים"; צ'רולי § 115 yiliṭu-s-ālu. הטקסטים החדשים מלמדים
 שהפועל הנעזר יכול גם לבוא מקוצר (בלי -u):

רלאטיב אטריבוטיבי: § 29 yāsīmzalu, § 1343 yisīmzalu "אשר
 מוכרים" – ות'; § 30 yidiḡzalu "אשר באים"; § 103 yāšzalu "אשר עושות",
 כנגד § 1222 yāsīmuzalu.

רלאטיב מועצם (עם סיומת הריבוי השמנית): § 29, § 1131 yāsīmzālāč
 "אלה אשר מוכרים", כנגד § 230 yāsīmuzālāč; § 238 yināqḥuzālāč-um

22. תעתיקו של צ'רולי ר' שם § 319.

23. כאן mīy ל' נקבה.

24. הש' באמהרית ayā לפני פועל ("כש-" וכו') ולפני שם ("כל-"). לכמה

הערות חשובות בדבר is- וכו' ר' Frithiof Rundgren, *Über Bildungen mit š- und n-t-Demonstrativen im Semitischen* (Uppsala 1955) עמ' 88–91.

וכאלה אשר יתעוררו; ¹⁴²³⁹ yisāgduzalāc-u את אלה אשר מתפללים.
 "כש-": ⁴²⁶ yidiḡzālu-wā yūčzālu "כשהם באים וכשהם יוצאים"; ³¹⁰² yūqzālu "כשהם יודעים"; ¹⁰¹⁷⁷ yābāslizālu "כשהם לומדים", וכן צ'רולי
^{2I} yatiyūqisālu "בהודיעם"; כנגד לסלאו, עמ' 154 במאמרו הנזכר לעיל
 בהע' 20, ^{yāsimuzālu} "כשהם מוכרים"; צ'רולי ^{2VIII} ifarūsālu "כשהם
 מפחדים".

7. כינויי מושא, הישירים והעקיפים, ודרכי הרכביהם עם צורות הפועל
 השונות טרם תוארו באופן משביע רצון. הפרק העוסק באלה הוא מן הסבוכים
 שבמורפולוגיה של הררי. התיאור השלם ביותר אשר נוסה עד כה הוא של
 לסלאו עצמו בנספח לספרו על הפועל (עמ' 74-77), ואף זה מביא רק
 כינויי מושא ישיר. להלן מספר הערות הנוגעות בעיקר באותן צורות אשר
 לגביהן שונה עדותם של הטקסטים החדשים ממה שהובא באותו נספח ובמקומות
 אחרים, או בכאלה אשר לגביהן אין עדותם של הטקסטים עקיבה.

כינויי מושא ישיר עם הפרפקט. על-פי הפועל 76 נבדלים ההרכבים של
 צורת הנסתר של הפרפקט עם כינויי הנסתר (הוא - אותם) מצורת הנסתר עם
 כינויי הנסתר (הם - אותם): "הוא הרג אותם" = ^{gādāleyu}; "הם הרגו אותם" =
^{gādālu} yuy. צורות כאלה מצויות גם בטקסטים, למשל ^{eyu} - : ¹⁵³² -atwāxābeyu- "עשה
 שיקן, 'הקנה' אותם"; ³⁶ -bōrādeyu- "הגיעם"; ³⁹ -fōñeyu- "מוטב להם". ³¹ -uy-
^{āčuy} "הוציאום". ואולם, ממצאם של הטקסטים מראה, כי מצב הדברים אינו כה חלק.
 בצד ^{eyu} - (הוא - אותם) יש גם ^{āy} - : ¹⁰¹⁷⁷ atbēsālāy "הוא לימד אותם", כמו אצל
 צ'רולי עמ' 84. מסובך יותר המצב בהרכב נסתר + כינוי נסתר (הם - אותם),
 אשר בכמה מקומות בטקסטים מופיע ^{eyu} - דווקא: ³⁵ -ziqūčāceyu- (ש)קיצצום,
^{zānāṭāheyu} - (ש)ניקף אותם, הכחידום, ^{alatārāfeyum} "לא הותירום" ²⁵; ¹⁴³⁹ -āc- אצל צ'רולי
 יש צורות כאלה המתועתקות ^{iyu} - ²⁶, והש' אצל כוהן ²⁻¹³²⁶ hanaqəyuma argagabuyu
 "חנקום" (=קשרום בצוואריהם) והחזירום. כוהן מעיר באותו מקום, כי התנועה לפני
 y "indistincte" ויש בה היסוס בין פ, u, o. בתעתיקו של לסלאו ניכרת כאן גרירה אחר
 ההרכב המסתיים ^{eyu} - של הפועל בנסתר (הוא - אותם). עם פועל בנסתר צל-
 ללא ספק ^{eyu} - בכל המקרים הללו.

כינויי מושא ישיר עם הציווי. ^{wūxābeñ} "קנה ממני (מילולית: 'קניני!')",
 על-פי פועל 77 היה צל- ^{wūxābāñ}. ר' גם בהמשך.

כינויי מושא ישיר עם האימפרפקט המורכב. אלה הן הצורות, שתיאורן

25. אם הנושא של כל הקטע ^{fālyāni} "האיטלקים" לשון רבים, כפי שמראה צורת
 הנסתר ^{sāfāru} שבהמשך (ש' 9). אם נושא זה יובן כלשון יחיד, תהא צורת הנסתר
 האחרונה אימפרסונלית.

26. הצורות ב ^{iyu} - אצל צ'רולי בטכסט IV הן צורות נסתר (בשימוש אימפר-
 סונלי) + כינוי נסתר (ריבוי של כבוד); פירושן של צורות אלה בדקדוקו של צ'רולי
 (עמ' 84) אינו נכון.

הוא המסוכך ביותר בגלל הידמות תנועת פועל-העזר לסימנת הפועל הנעזר. כינוי הנסתר עם פועל בנסתרים (הם – אותה): פועל 77 *yigādluḥul* "יהרגוהו". בטקסטים יש אמנם צורה זו ⁴¹*yāstuḥul*, אך כנדה ⁴²*yāstoḥol* "יקחוהו", וכך תמיד *-oḥol* [78; 9; 5; 14; 32; 15; 40; 3; 179; 1; 15] *yilohol* "אומרים (אותה)". הצורה *yāḥakmiḥāl* "they rule [it]" (24) אינה מחזרת לי.

כינוי הנסתרת עם פועל בנסתר או בנסתרים (הוא/הם – אותה) בטקסטים תמיד *-āḥāl* (למשל, הוא – אותה: ¹₁₀, ³⁵₉, ³⁸₅, ¹⁵⁰₁₂, ¹⁸⁵₆; הם – אותה: ¹₅, ²₃, ¹¹⁰₉). כנגד פועל 77 "יהרגוהו" *yigādliḥāl*, "יהרגוהו" *yigādliḥāl*.

כינוי הנוכח עם פועל בנסתר (הוא – אותה): ⁸¹₁₂ *yōqaxal* "ידי לך", צ'רולי ¹_I, *yūqahāl* "מְקִירֶךְ"; פועל 77 *yigādliḥāl* "יהרגך".

כינוי הנסתרים עם פועל בנסתר (הוא – אותה): בטקסטים *-a/āyohol* (40; ¹⁴₁, ⁸¹₂, ¹⁷⁷₁, וכן צ'רולי ¹⁴₁₅) כנגד פועל 77 *yigādliḥāl* "יהרגוהו", אבל הש' עם פועל בנסתרת ²³⁸₅ *tālābsāyuhut* "היא מלבישה אותם", או עם פועל בנכח ²⁶₆, ³⁰₁₄ *tirāyuhux* "אתה רואה אותם", כמו בפועל שם.

כינוי הנסתרים עם פועל בנסתרים, בטקסטים *-uyohol* (29; ³⁰₁₂, ³⁷₁₂, ³⁸₄); פועל ²²⁰₁₀ *-uyuḥul*. הש' ²²⁰₁₀ *yātrāwuyuzāl* "כשהם מריצים אותם".

כינויי מושא ישיר עם אימפרפקט מורכב שלול: ¹⁰¹₁₃ *yātxiṣāmēl* "לא נחוץ לך"; ³⁴₉ *yimāseḥumēl* "לא נראה לי" (על פי פועל 76 היה צל-*-āḥ*); הש' לעיל על כינויים עם צורות ציווי: ³⁹₉ *yikāfiōmēl* "אין משלמים לך"; ⁴³₉ *yihignōmēl* "אין מחליפים אותו"; ³⁰₅ *yitwāxābāyūmēl* "אין קונה אותם".

ניסיון לתאר את כינויי המושא העקיף ב-b וב-l אפשר למצוא רק בדקדוקו של צ'רולי § 20. יש להטעים מיד, כי תיאור זה לא רק שהוא לקוי בחסר ולא עלה יפה, אלא הוא אף מטעה ביותר, ואפילו בתרגומן של הדוגמאות, אשר כולן לקוחות מן הטקסטים ומן המשפטים אשר רשם צ'רולי עצמו, יש שגיאות גסות. לפיכך גדולה חשיבותה של העדות, אשר מעלים הטקסטים החדשים של לסלאו, שממנה מתבהרים עיקרי הדברים. בכינויי המושא העקיף, כבאלה של המושא הישיר, יש הידמות תנועות, העלולה לבלבל את התיאור. כינויי הנסתר הם בעיקר *-ba*, *-la* אחרי צורות-פועל של נוף נסתר, אבל *-bo*, *-lo* אחרי צורות-פועל של הנסתרים, אשר מסתיימות ב-u. להלן הערות ודוגמאות לכינויי מושא עקיף עם כמה צורות-פועל.

כינויי הנסתר עם פועל בנסתר (הוא – בו / לו): פרפקט – ³⁷₅ *nāsa'a-bew* "לקח ממנו" (ביחיד, למרות צורת הריבוי של הנשוא ¹⁰¹₁₀ *māgālāc* וכך); ¹⁰¹₁₀ *wārādā-lew* "ירד לו (= יצא מכלל חובתו)". הסימנת ב *-ew* זהה לזו של כינוי המושא הישיר המקביל. אימפרפקט משועבד – ¹²⁵₁₂ *yissāfārbāzal* "אשר יסע בו" (אף על פי שהשם הווקע *ko'ot ayna* "שני אופנים"); ¹³₁₃ *yibāzḥibāzal* "שהוא רב בו"; ⁴⁴₁₄ *yitsāra'bāzal* "אשר ייבנה בו"; ¹⁰¹₁₀ *yikāfiḥāzal* "אשר ישלם בו"; ¹⁷⁶₁₇ *yidiḡbāzal* "אשר יבוא בו"; ⁸¹₁₀ *tār yil-lā kut* "כדי שיתעכל לי". אימפרפקט מורכב עצמאי – ⁷₇ *yinābriḥāzal* "חיי בו"; ¹⁰⁰₁₃ *yithērāgbāzal* "ידון בו"; ¹¹⁰₁₁ *yitri'baḥāl* "ייראה בו", אך כנגד אלה ²²₉ *yilāmdibāḥāl* "לומד בו" (הנשוא – תלמידים – בא בצורת היחיד *tilmīz* המצריכה התאם של יחיד); ²³₉ *yibāqlibāḥāl* "גדל בו" (אף כאן צורת יחיד "קיבוצי"). הש' הצורה הבאה עם תוכית *-t* שידובר בה להלן § 11: ²³⁵₁₄ *yissāf-lā-t-āl* "ייתפר לו".

כינויי הנסתר עם פועל בנסתרים (הם-בו/לו): פרפקט-*zisāfāru-bo*₅,
 "אשר שמו מושבם בו"; *zibo'u-bo*_{10,32} "אשר באו אליי"; *zārādu-lo*₁₇₈ "אשר שמה
 למענו" (בהררי: "שמו" בריבוי של כבוד). צורות האימפרפקט יכולות לשמור על
 התנועה הסופית של הנסתרים *-u* או לאבדה; בכל מקרה תגלה התנועה *o* של הכינוי
 העקיף *-lo/-bo-* כי הפועל בצורת הנסתרים. אימפרפקט משועבד עם *-u* - *28*
yāššāwru-bō-zal "אשר מנהלים בו"; *yisāgdu-bō-le*₁₀ "כדי שיתפללו (ינסודו) בו"; *14*
yārdū-bō-lēm "וכדי שישמו בו"; *yāflāḥlu-bō-zal*_{11,16} "אשר תולים בו"; *22*
yisāgdubōzal "אשר מתפללים בו"; *yūxbu-bō-le*₄₁ "כדי שיקנו בו"; *48*
yisīḥtubō-ma (היו) תוחבים בו "ו..."; *yisāru-lō-ma*₁₁ "עושים לו ו..."; *13,178*
yidīḡu-lō-ma "יבואו לו ו...". אימפרפקט משועבד בהשמטת *-u* - *12*
yibu'bōzal "אשר ייכנסו בעדו"; *14*
yāsīmōzal "אשר מוכרים בו" (ב-*14* *bo-* ביחיד חוזר אל שם וזקק בריבוי); *12,176*
yidgēbāl-bō-zal "אשר יושבים בו". אימפרפקט מורכב עצמאי עם *-u* - *43*
yičixlu-bo-ḥol "הם בונים בו"; *11,48*
yiqāṭru-bo-ḥol "קושרים בו"; *104*
yisāgdu-bo-ḥol "הם מתפללים בו"; *104*
yārgābgu-bo-ḥol "מחזירים לתוכו"; *39*
yifālsu-lo-ḥol "ישבחו בפניו". ובהשמטת *-u* - *14*
yūq-bu-ḥul "בקיאים בו" במקום *bo-ḥol*, "הש' לעיל על כינויי המושא
 הישיר). בשלילה - עם *-u* - *102*
yāṭābqu-bō-mēl "אין כופים עליי"; ובהשמטת *-u*
 צ'רולי *87* *yagañ-bō-miel* "אין מוצאים בו" (ניתוחו של צ'רולי שם מוטעה).
 בכינויי הנסתרים עם פועל בנסתר (הוא - בהם/להם) אין בתעתיקו של
 לסלאו עקיבות. *40* *z-äybilāl-bāyu-kut* "על מנת שלא יתקלקל להם"; *176*
yidārqi-lāyu-kut "כדי שיתייבש להם", אבל כנגד זה *81*
ṭār yil-leyu qēssi "עד שיתעכל להם" (ב-*e-* במקום *-ä-*). הש' הצורות עם *-liyu* אצל צ'רולי *87* (שבכולן זה כינוי
 נסתרים, בניגוד לביאורו). *11,177* *yubū'bayohol* "נכנס בהם" (צ'ל-*1* *bāyo-?*).
 כינויים עקיפים של גופים אחרים: כינוי נסתרת עם פועל בנסתר - *17*
yāsīmāḥāl "הוא מוכר לה"; כינוי נוכח עם פועל בנסתר - *12,81*
ṭār bāya-lēx "התעכל לך"; כינוי נוכחים עם פועל בנסתר - *14,236*
yiwāsxibāxohol "יתכלכל לכם".

8. במערכת הצורות עם כינויי המושא יש חריג אחד חשוב, והוא פועל
 הישות *ḥal*. לפועל זה כמה תכונות מיוחדות: יש לו נטיית פרפקט בלבד,
 אך משמעות הווה ("יש-), צורת הנסתר שלו תמיד מקוצרת - *ḥal* (ולא *ḥala*,
 למרות צ'רולי *132*). בכמה הרכבים הדוקים חלים בו שינויי צורה ניכרים,
 ומה שחשוב לא פחות - הוא מצריך את כינויי המושא (הישיר והעקיף) של
 האימפרפקט. עובדה אחרונה זו, הקשורה במשמעותו כהווה, ניתנת להיקבע
 בבטחה על סמך כינויי הנסתר. כינוי הנסתר אשר יבוא עם *ḥal* הוא *a-* כעם
 כל פועל באימפרפקט (ויוסיב), ולא *ew-* של הפרפקט: "יש לו" *ḥala*₁₂,
15,17, *247*, *148*; צ'רולי *132*; מילון *82*; "אשר יש לו" *zāla*₁₃₄₄,
1480; מילון *165*; "מוטל עליי" (מילולית "יש בו") *ḥalba*_{11,101}; ובשלילה
 - "אין לו" *ēl-a (-m)*₄₁₈. ר' גם צ'רולי *132*, *133*, *372*.
 כשם שפועל הישות ההררי *ḥal* אין לו נטייה וזלת הפרפקט, כך גם אחיז

האטימולוגיים בלשונות החבשיות הדרומיות נוטים כפרפקט בלבד; באשר למשמעותו כהווה בצורת פרפקט זו, בכך דומה ההררי לכל אחיותיה החבשיות שבהן קיים מקבילו של פועל זה. יתר על כן, אף באלה מוצאים תכונות של האימפרפקט אשר חלות על נטיית הפרפקט של פועל הישות עקב משמעותה הפרזנטית. בנעז מסוגל פועל הישות hallāwā (או halo) לסמוך את המילית 'enzā "כש-", אשר עם פעלים אחרים היא מצריכה אימפרפקט, וכך גם מסוגל פועל הישות האמהרי המקביל allā לסמוך את הקונוקציה s- המצריכה אימפרפקט²⁷. בגוראנה, בדיאלקט מוחר, מופיע פועל הישות -nānā (שצורתו צורת פרפקט) עם ציוני האינדיקטיב החיובי של האימפרפקט²⁸.

באשר לפועל הישות בהררי יש עוד להעיר כי הצורה ḥal מסוגלת לשמש, בצד ḥalu, גם עם נושא בלשון ריבוי: 211 ḥal bāḡīḥ qāčīn ūgāč ḥal שבילים רבים, כנגד 1222 ḥal qāčīn yāsīmuzalu indōčāč ḥal אשר מוכרות; 123-1422 ḥal qābrāč islām אשר מוכרות מוסלמיות (קברות) ל' ריבוי, אף אם הכוונה ל"בית-הקברות", הש' 223-3) כנגד ההמשך 123 zālu qābrāč ... "הקברות אשר נמצאים ...", וכן 14-1328 ḥalu. גם צורת היחיד של האוגד, inta, מצויה עם נושא בל' רבים: 3-223 tāḥay gārāb-dāle zālu tāgir ḥaḡīs qābrāč inta (מילולית: זה הוא) קברים חדשים; וכן 423, 87-10, 14-139, ואולי גם 714. עם זאת רגילה צורת הריבוי intāyu (75, 915, 16, 1027, 1431 וכו'). ואולם, הש' גם פעלים אחרים בצורות יחיד עם נושא דומם בלשון רבים, בדוגמאות המובאות לעיל (§7) לכינוי הנסתר עם פועל בנסתר.

9. בלשונות שונות, ביניהן עברית, ארמית וכמה שפות אירופיות, עשויות אותן "מלות-הזיקה" ליצור הן ביטויים אטריבוטיביים (היינו: להסב צורת-פועל וכו' למשפט-תואר) והן משפטים "קונוקציונליים" (כלומר, להסב צורת-פועל וכו' ל"משפט-תוכן")²⁹. משפט-תואר הוא אקוויוולנט תחבירי לשם-תואר, ואילו "משפט-תוכן" זהה מצד ערכו התחבירי לשם-עצם, ובעיקר לשם-פעולה. לשון הררי מצטיינת בכך, שלמעמד התחבירי של משפטים כאלה יש בה גם ביטוי צורני מובהק. "משפט זיקה" אטריבוטיבי, בתוקף מעמדו התחבירי, יכול (כמו כל שם-תואר) להיות מועצם, ואז יקבל לשם ריבוי את סיומת הריבוי השמנית -āč³⁰. למשל 29, 617, 30 yāsīm(u)-zal-āč "אלה אשר מוכרים / ות-",

27. הש' *Journal of Semitic Studies*, 9 (1964), עמ' 47.

28. ר' חיי פולוצקי, *Journal of the American Oriental Society*, 69 (1949),

עמ' 41 (טור ב').

29. הכוונה למלות כמו "ש-" בעברית, "די", "ד-" בארמית, "that" באנגלית, וכיו"ב.

30. ר' פועל 15 (סוף §7). באמהרית מצויה תופעה זו בשימוש דיאלקטלי מוגבל.

משפט-תואר מועצם עם סיומת הריבוי השמנית, וכנגדו 29 yāsīnzalu indōcāč- נשים אשר מוכרות, משפט-לואי אשר סיומת הריבוי āč- באה בשם הזוקק לו. שמניו של משפט-התואר המועצם מתבטאת גם בכושרו להיות מידוע. בהררי, כבלשונו האחיות לה, כינוי גוף שלישי ממלא תפקיד של תווית היידוע, וכפי שמשפט-התואר המועצם מצריך לשם ציון ריבוי את סיומת הריבוי השמנית, כך לשם יידועו הוא מצריך את הכינוי השמני, היינו את כינוי הקניין. למשל 21 zigādāra-zo (זה אשר הוא) הגדול (ביותר), או עם האימפרפקט (במעמד של רלאטיב אסינדיט) – 149 yibāzhi-zo (זה אשר הוא) הרוב. כינוי הקניין של הגוף השלישי כתווית יידוע לשם יש כבר בחבשית העתיקה. אותו כינוי ניכר בבהירות כתווית יידוע, כאשר ההקשר אינו יכול לכלכל את הבנתו ככינוי קניין, כיוון שאין הוא מתאים לשום קונה אפשרי. תפקיד זה של כינוי גוף שלישי ידוע יפה גם מן האמהרית, ובה לא רק כינוי הקניין יכול לשמש תווית יידוע לצורה שמנית, אלא גם כינוי המושא הישיר של גוף שלישי יכול לשמש כתווית יידוע הצמודה לצורת-פועל רלאטיבית, היינו לביטוי פועלי אשר הוסב להיות שווה-ערך תחבירי לשם. גם במקרה זה יוכר הכינוי בבהירות כתווית יידוע במיוחד בהקשרים אשר בהם שום מושא ישיר אינו בא בחשבון. גם בהררי מצוי הרבה כינוי המושא בתפקיד של תווית יידוע, זאת ב-משפטי-זיקה שאינם תואר (או תואר מועצם) אלא דווקא ככאלה מן הסוג האחר, אשר הם שווי ערך תחביריים לשם-פעולה, ומשמשים נושא ב-משפט מבוקע³¹. הטקסטים ההרריים של לסלאו מספקים חומר רב למדיי לתיאור משפטים כאלה ובכך תורמים תרומה חשובה לחקר תחבירה של לשון זו. הצורך להביא דוגמאות לאותה תבנית תחבירית בטל עתה, לאחר שלסלאו עצמו דן בה במאמר שפרסם זה לא מכבר³². באותו מאמר (עמ' 155, טור א') קובע המחבר כי בהררי, בניגוד לאמהרית, אין שום אפשרות להבין את כינויי המושא דכאן כתווית היידוע, והוא מכנה אותם בהקשרים אלה pseudo-object-suffix pronouns כיוון שאף אין להבנים ככינויי מושא אמיתיים בגלל הופיעם גם עם פעלים עומדים. ואולם דווקא עובדה זו מוכיחה, כי הם באמת משמשים כתווית היידוע, שהרי אף כינויי הקניין המשמשים ליידוע אינם מעיקרם אלא pseudo-possessive. יידועם של משפטי-תוכן מועצמים אלה אף מוכיח מצדו את שמניותם. שמניותם של ביטויי ה-תוכן ניתנת להיות מודגשת עוד יותר: בהררי עשויים משפטי-זיקה כאלה לבוא עם הצורן nāt-, שתפקידו להסב צורה שמנית (!) כלשהי לשם-עצם מושפט. ההרכב -רלטיב + nāt-

31. משפט מבוקע, כתרנום למונח "Cleft Sentence" של יספרסן. הש' המונח

הצרפתי phrase coupée.

32. ר' עמ' 154-155 במאמרו הנזכר לעיל בהע' 20.

הוא שם-עצם לכל דבר ומקבל את סיומת יחסת המושא *-u*: 326-*zi-nārti*...
nāt-u mārsā' ēlbānām לֹא לָנוּ שָׁכֹחַ אֶת הַיּוֹתָה (= אֶת הָעוֹבְדָה
 שהיא הייתה)...¹⁷⁸ *tās yilāyu-zal-nāt-u yūqal* 178-¹⁷⁸ הוא יודע (את העובדה)
 שהם שמחים²³⁶; *amān yilānā-zal-nāt-u-wum yārānaḥal* 236-²³⁶ אִם מֵרָאָה
 לָנוּ (את העובדה), שהוא אומר לָנוּ שְׁלוֹם- (ר') גם הערותיו של לסלאו
 למקומות אלה וכן בעמ' 157 במאמרו הנזכר בהע' 20).

10. המילית *-ma* בהררי זכתה להתעניינות מיוחדת מצד בלשנים שמיים,
 בהיותה מקבילה בצורתה, במעמדה התחבירי ובתפקידה אל *-ma* האכדית.
 מחקר מיוחד הקדיש למילית זו אָנֹּי ליטמאן כבר לפני ארבעים וחמש שנים³³,
 ואף צ'רולי בדקדוקו (עמ' 197-203) דן בה בהרחבה. שניהם מתארים בפירוט
 יחסי את שימושה של מילית אֶנְקְלִיטִית זו לגוונים שונים של חיבור כשמשיני עבריה
 צורות-פועל פניטיות שונות. על יסוד הטקסטים הנדונים יש להוסיף כי *-ma*
 מסוגלת להסמיך גם צורות מקור: 417 *māgāla maḥra-ma bāsār māwxāb*
 178-⁷ *āwā āy-zo amriw māqānān-zō-ma* 178-⁷ ללכת לשוק ולקנות בשר-;
qurān gē maḥra-zō-be בצייטו להוריו ובהליכתו לבית הספר- (הש' צ'רולי
 d,402).

11. במילון 35 הביא לסלאו *-it* "only", ושם דוגמה *only*: *dām-it* 'blood'
 על יסוד דוגמה זו בלבד חשב פִּיר פאלמר, בביקורתו למילון, לזהות
-it זו עם סיומת הנקבה, שתציין במקרים כאלה הקטנה כמו בלשון תנ"כית.³⁴
 סיומת הנקבה *-īt* ישנה אמנם בהררי, למשל: 35-⁴ *argātt-īt-u altānum*
ṭumur-īt-u 142-⁶ *arūz* (האשה) הנאלאית או את (האשה) הסומאלית;
immān arūz-īt 142-⁶ *arūz* (האשה) הנאלאית או הכלה-; אבל *-it* המתורגמת "only" מזדמנת
 בטקסטים בהקשר שבו סיומת הנקבה אינה באה בחשבון (אחרי סיומת הריבוי
 30-¹¹ *dāllālāč-it* רק (ה)מתווכים. יתר על כן, נראה כי הצורות *-t*, *-it*,
-t מייצגות את אותה המילית, אף שתרגומן על ידי לסלאו שונה בכל מקרה
 על פי ההקשר ("also", "indeed", "certainly"): 30-⁹ *usu'u-wā aḥli-lē-t*
 34-³ *axxa'-zōm ḥalbā-t* "(to) the people - and to the relatives-also";
 235-¹⁴ *yissāflā-t-āl* "will be certainly sewn—yissāflā-t-āl";
 "even now have-indeed" for him

מילית אחרת אשר מתורגמת כ־מֵלֶת-חִיּוֹק (indeed) היא *-n*: 37-³
buxra čāt-ən 139-⁴ *attāy-bē-n nāra* "in a place-indeed it was" *aḥad...*
māsālex? yī māsnu-n urūs čāt-ən, āw-zo zidālāgew-ən māmīr čāt-ən.

E. Littmann, "Die Partikel *ma* im Harari", *Zeitschrift für Assyriologie* 33.

122-103, (1921) 33.

34. F. R. Palmer, *Word*, 20 (1964), עמ' 456.

תפקידן המדויק של (i)t- ושל n- טעון חקירה נוספת; לפחות מבחינה אטימולוגית קשורות כנראה מיליות אלה באוגד ממוצא דמונסטריטי (בהררי ובאחיותיה).

תרגומה של (u)m- ב 'indeed' (77; 9.6-5.22; 10.39; 12.107; 8.111) אינו נכון; הש' צ'רולי 186-187.

12. לצורותיהם הידועות של שמות המספרים מוסיפים הטקסטים החדשים כמה פרטים שיש בהם עניין. בהררי יש שתי סדרות של שמות מספרי העשרות מארבעים ואילך, האחת נוצרת כמכפלה של מספר העשרות ב-10, כמו sātti assir (שבע עשרות) (=70), והאחרת שאולה בעיקרה מן הערבית, כמו sāb'in (שבעים-35; ר' צ'רולי §110, וכן בערכים השונים במילון. מן הטקסטים אנו למדים, כי מספרי העשרות מן הסדרה הראשונה נסמכים אל מספרי היחידות שאחריהם על דרך שנסמך המספר עשר ליחידות שאחריו, דהיינו באמצעות sāttasira zihṭāñ 36; -a; אשר אצל צ'רולי ובמילון היא תמיד asra- (בביטול assir 'עשר(ה)', אשר אצל צ'רולי ובמילון היא תמיד asra- (בביטול assir 'עשר(ה)', מראים הטקסטים ואריאציה בין asra- ל-assira-/assera: assirā ko'ot sa'a 1418 שתיים-עשרה שעות, שעה 12; assera 3180; ḥammisti 'חמישה-עשר'; 12.151 sātti asserā 'שבעה-עשר'; 4.112 assira sūt 'שמונה-עשר'; כנגד 7.37 asra ko'os sa'a, 2.110 asra ko'ot; 2.110 asra ḥammisti.

במקום 116 ḥamsin 'חמישים' יש לקרוא xamsin (כמו 2.20, למשל). המספר 'חמש(ה)' הוא אמנם ḥammisti, אבל צורה זו של 'חמישים' שאולה מן הערבית ומכאן ה-x- (אצל צ'רולי kamsin).

כל אשר הובא בסקירה זו אינו עדיין אלא חלק בלבד ממה שעשויים טקסטים אלו ללמד על לשון הרר. הם חושפים את סבך הבעיות הפונולוגיות אשר טרם נפתרו, מעשירים את ידיעותינו במידה רבה בכל תחומי הדקדוק ואוצר המלים של לשון זו, ומוכיחים שוב (לאלה אשר עדיין זקוקים לכך) עד כמה חיונית מציאותם של טקסטים טובים כתנאי מוקדם לחקירה מדעית של לשון חיה. כל השואף להעמקת ההבנה הבלשנית של משפחת השפות השמיות יצא נשכר הרבה, אם לא ימשוך ידו מן ההררי, וכל העוסק בהררי ימצא חומר רב ומעניין ביותר בטקסטים שפרסם לסלאו.

LĒSŌNĒNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Editor: Prof. E.Y. Kutscher

Editorial Secretary: M. Medan

Vol. XXXII, Nos. 1-2, Tišri-Tévet 5728/Oct. 1967-Jan. 1968

In Honor of Prof. Z. Ben-Hayyim on the Occasion of his Sixtieth Birthday

ENGLISH SUMMARIES

EDITOR: INTRODUCTORY REMARKS

N.H. TUR-SINAI: FROM THE HEBREW LANGUAGE COMMITTEE TO THE ACADEMY OF THE HEBREW LANGUAGE

BIBLIOGRAPHICAL LIST, compiled by R. MIRKIN, comprising 116 items and, in addition, those publications edited by Prof. Ben Hayyim.

H. YALON: אָמץ (pp. 1-4)

Its primary meanings are: "Tie", "gird", "bind". It is used in this way in the Bible, in *Midrashim* and in various *Piyyuṭim*. From this develops the meaning "strength", "power". אָמץ also has the meaning "collect", "assemble" (especially in early *Piyyuṭim*). In light of this we can understand: וַיֵּאמֶץ לוֹ בַּעֲצֵי הַיַּעַר (Isa. 44, 14), בֶּן אֲמִצַּח לֵךְ (Psalms 80, 16).

In the same way as אָסַף in the Bible also means "to bring, אָמץ in", in the above verses means "to bring in", "brought in a tree", "brought in a branch [=בֶּן]". אָמץ in the *Piyyuṭim* also means "speak".

SH. YEIVIN: PHILOLOGICAL NOTES 10 (pp. 5-11)

1. The Author shows that the writer of the episode describing the defeat of the Jerusalemite Confederation by Joshua conceived it as a pre-dawn attack, confrontations of moon and sun being possible only in the early morning on a day in the latter part of a month. Such night and pre-dawn battles were apparently a regular practice of the strategists in ancient Israel.

2. The meaning of I Sam. 15, 22-3 is explained as an inverted parallelism: "for a sin of magic(al practices) is *revolt* (against the commandments of God), and a *crime* is the beseeching of *tērafim*". It is further suggested, that the entire poetic passage, of which these verses form part, may have belonged (by context) to the first clash between Samuel and Saul, but later was transposed by the editor to the end of the second clash, to dramatize its finality.

3. Three technical terms are discussed which occur in the description of Solomon's temple. a. *Yazia'* = surrounding storage rooms; b. *Dēvir* = the inner sanctuary; c. *Zela'-qela'* — both plank, board and then cell, storage unit. All three terms are apparently of Phoenician origin, the first two having early disappeared from use in Hebrew. Incidentally, all were connected with Arabic roots rather than North-West Semitic.

C. RABIN: THE VOCALIZATION OF THE THIRD SINGULAR PERFECT OF *Pi'él* IN TIBERIAN HEBREW (pp. 12–26)

The form is attested of 109 verbs, 14 of which are found in two different vocalizations. Over 50% of the forms occur only once. Of the verbs listed, 52 have only the form *qittél*, 42 only *qittal*, 9 *qittél* and *qittal*, 5 *qittél* and *qittel*. By listing all occurrences according to the accents they have in the Ben Ašér Bible text, we find that all cases with *Silluq* and *Etnah* have *é*, almost all with *Maqqéph* have *a*, and that with conjunctive and disjunctive accents there is a significant difference:

	Conjunctive Accents		Disjunctive Accents	
	Sound Verbs	3ae pharyng.	Sound Verbs	3ae pharyng.
a	41	10	18	5
é	28	0	34	1

i.e. a definite preference for *a* with conjunctives.

A second factor are the final root phonemes. With *m*, only *a* is found (but there are no cases of 3ae *m* in pause), with *n* only *é* (no cases of *n* with *Maqqéf*). Roots with final ' , *h*, *q*, *b*, *d*, *k* show preference for *a* (apparently in descending order), those with *l*, *z*, *p*, *t* preference for *é*, while final *r*, ' , *š* are neutral.

S.E. LOEWENSTAMM: REMARKS ON STYLISTIC PATTERNS IN BIBLICAL AND UGARITIC LITERATURES (pp. 27–36)

1. Circumstantial evidence points to an every-day pattern of message in Ugaritic which reads: *rgm l Y. thm X.* — Say to Y. Speech of X. In written messages this pattern developed under Akkadian influence into: *l Y rgm. thm X.* or even: *thm X. l Y rgm.* In poetry the basic pattern of oral message was adapted to the principle of *parallelismus membrorum*, viz.: *rgm l Y. / / tny l Y₁. thm X. / / hwt X₁.* — Say to Y. / / speak to Y₁ (surname of Y): Speech of X. / / word of X₁ (surname of X).

2. The rare expression *לדר דר* (in contradistinction to *לדר ודר*) is restricted to the most ancient layers of Biblical Hebrew. Cf. Ugaritic *pdr dr*.

3. In Ugaritic 'd 'Im is restricted to prose. In the Bible this usage is still prevalent and even its usage in poetry still betrays in most cases its origin from prose.

4. The term *לעולם ועד*, attested in Hebrew only, is normally not paralleled by another expression denoting "forever". But such parallels do appear in Ps. 145, 2, a late psalm and Ps. 45, 18, a late verse added to an early psalm.

5. In the Bible it is the Lord alone who makes shine His face upon men. The origin of this figure of speech may be traced to old Canaanite usage, attested in Ugaritic, where this expression is applied to the great king who bears the title sun.

6. The parallelism אלף / רבבה found in Ugaritic and Biblical poetry means thousand, even ten thousand. In ancient usage this is one climactic figure referring to both cola of the verse. But in Biblical poetry the ten thousand mentioned in one colon are sometimes opposed to the thousand mentioned in the other colon. See Deut. 32, 30 (cf. Lev. 26, 6); Deut. 33, 17 (cf. Gen. 48, 19); I Sam. 18, 7 (cf. *ibid.* 8). Cf. also Gen. 4, 24.

7. The correct text of UT 67 I 1. 14 has been recovered by A. Herdner. Her research does away with manifold erroneous explanations which were based on a faulty reading.

M.Z. KADDARI: ON SEMANTIC PARALLELISM IN BIBLICAL HEBREW POETRY (pp. 37-45)

Parallel metric structures may have impact on the meaning of (simple or complex) semantic units involved, but this is only true in the so called "synonymous" or "antithetic" parallelism. And even in these, the following restrictions are essential: a. Constituent semantic units have to be established in their proper boundaries, b. Surrounding words and subject matters have to be considered carefully, c. Parallel semantic units have to be found in identical syntactic structures. Provided that some semantic units prove to be parallel in these conditions, they may be semantically: 1. synonymous, 2. heteronymous, or 3. antithetic. In most cases the parallel structure emphasises the semantic common features of the units; but sometimes it may split stereotype phrases into their constituents (without impairing their semantic unity).

'U. ORNAN: כזה וכזאת (pp. 46-52)

Prof. H. Rosén in his book *'Ivrit Tova*, has claimed that the use of the demonstratives כזה, כזאת, וכאלה with the noun and agreeing with it in gender and number, is an innovation of Israeli Hebrew. In his opinion, in the early periods they agreed in gender and number with the noun to which they referred and not the noun with which they form a noun phrase.

The author shows that Rosén was mistaken in assuming that this feature is in variance with the norm in the Hebrew Language in earlier periods. The agreement of gender and number is only part of a large number of agreements, all common to the Hebrew language. Israeli Hebrew did not add or originate anything in this respect.

J. BLAU: הִתְחַלֵּן DENOTING "TO BEGIN AND CONTINUE" (THE "STRETCHING" OF INGRESSIVE VERBS TO DURATIVES IN BIBLICAL AND MISHNAIC HEBREW, IN CLASSICAL, MIDDLE AND MODERN ARABIC, AND IN SYRIAC) (pp. 53-58)

It has been long ago recognized (by K. Brugmann) that in Indo-European languages ingressive verbs may be "stretched" into duratives: though only the beginning of the action is stated, the speaker has in mind the action that follows the

beginning. This is the case in Semitic languages as well: in Biblical Hebrew (*héhél* Judges 13: 25, Jonah 3: 4, and perhaps also Num. 25: 1, II Chron. 34: 3), in Mishnaic Hebrew (*hithil*, *Bērahkhot* 3: 2, *Pēsahim* 1: 5, *Nēga'im* 7: 4; cf. also the usage of *mišše*, *mišša'a še*), in Classical Arabic (v. Balādhūri, *Ansāb al-Ašraf V*, Jerusalem 1936, p. 216, 12; 218, 14, A. Šālihānī, *Rannāt al-mathālith...*⁴, Beirut 1932, p. 11, 4), in Middle Arabic (v. J. Blau, *A Grammar of Christian Arabic...* §337), in modern Arabic dialects (v. J. Blau, *Syntax des palästinensischen Bauerndialekts von Bir-Zēt...* Walldorf-Hessen 1960, index, s.v. *Streckung*), and in Syriac (v. C. Brockelmann's grammar⁷, p. 28*, 15).

M.H. GOSHEN-GOTTSTEIN: בִּרְךְּ IN UGARITIC AND HEBREW (pp. 59–62)

The parallelism of the roots *brk*//*mrr* is well established in Ugaritic. It has never been questioned that *brk* means 'bless' (or similarly), whereas the sense of *mrr* is now generally acknowledged to be 'strengthen', 'fortify' (or similarly), on the basis of Arabic and Aramaic cognates. The suggestion is put forward and explored that *brk* also belongs basically to the semantic field of 'strong'. This suggested connection would be superior to the traditional etymology (connecting בִּרְךְּ with בָּרַךְ) and yield better sense or parallelism in some biblical verses, e.g. Deut. 29, 18, Ps. 147, 13.

G. SARFATTI: THE FORMS יַעֲלֶהוּ, יַעֲלֶהוּ AND THE EXPRESSION OF IMPERSONAL SUBJECT IN THE MANUAL OF DISCIPLINE (1QS, 1QSA, 1QSB) (pp. 63–66)

The forms יַעֲלֶהוּ, יַעֲלֶהוּ (past or future with third person singular pronominal suffix) appear many times in the Manual of Discipline: in some of these cases their usual interpretation as third person singular involves syntactical anomalies, the foremost of them being the use of a third person singular to express impersonal subject; on the other hand, to consider these forms as third person plural written defectively without waw, contrasts with the known orthographic habits of the writers of the Dead Sea Scrolls. As a matter of fact we have in these cases plural forms, in which the *u* vowel of the personal suffix has caused the dissimilation of the *u* vowel of the verbal ending (*-uhu* = *-ehu*) a phonetic phenomenon already known from Samaritan Hebrew.

S. MORAG: NOTES ON PHONOLOGY OF BABYLONIAN ARAMAIC AS REFLECTED BY THE VOCALIZATION OF *HĀLAQOT PĒSUQOT* (pp. 67–88)

The text of *Hālaqot Pēsuqot* in Ms. 273 of the Sassoon Library is in part accompanied by Babylonian vowel-signs. The date and provenience of this Ms. are not known; it was acquired, however, by the late Rabbi D.S. Sassoon in Ṣan'a, Yemen.

Babylonian vowel-signs appear in the above Ms. with Hebrew as well as Aramaic words. An examination of the vocalized Hebrew words shows that their vocalization is based upon the Babylonian tradition of Hebrew. This is a significant fact, since as is well known, the use of Babylonian vowel signs does not necessarily reflect an

underlying Babylonian tradition. It should also be assumed that the vocalizer of the Ms., who based the vocalization of the Hebrew words upon the Babyklonian tradition, followed in the vocalization of the Aramaic words a Babylonian tradition of Geonic Aramaic (that is, a tradition rather close to, if not identical with, that dialect in which the Aramaic parts of H.P. were composed). This paper which is primarily concerned with the vocalization of the Aramaic words presents a number of the phonological features which are disclosed by the vocalization of the Aramaic words, namely, the relations between /ā/ (*qāmēz*) and /a/ (*pātaḥ*), /e/ and /i/, /o/ and /u/, and the distribution of the diphthongs /ai/ and /au/. To these features their counterparts in the present-day Yemenite reading tradition of Babylonian Aramaic are compared. This comparison discloses a great degree of agreement between the two traditions — the Babylonian tradition reflected by the vocalization of H.P. and the living Yemenite reading tradition. It thus corroborates the authenticity of the Yemenite reading tradition and points to its Babylonian provenience.

S. LIEBERMAN: FORGOTTEN MEANINGS (pp. 89–102)

אפס המרה of Ben-Sira, 41,2, Massada, means 'listless, lacking the will to fight'. As in Greek *φιλονεικία*, *φιλονικία*, the root מרה — מרר also means 'to quarrel, to rebel, to have the will to fight' as shown e.g. by the parallelism of נצח and מרה in Rabbinic sources. מרר Cf. Onqelos, Gen. 49,23.

ib. 42,1 — alongside with שותף — is parallel to אדון and חובר in a Geniza fragment שותף = חובר. (cf. e.g. MS Kaufmann, *Mēnahot* 9,9, and elsewhere); אדון is the legal term for אפיטרוטוס, cf. the Babta documents of *Nahal Heber*. Therefore דרך apparently means 'plenipotentiary'; in one MS of the *Sifré* (ed. Finkelstein, p. 394) לוטייר שוּדֶרֶךְ לאחד לדבר על ידו, where other MSS read (instead of שוּדֶרֶךְ) שושכר, has therefore to be translated: 'a rhetor who was authorised (hired) to argue on behalf of someone'.

ibid. 42,12 apparently has to be read (on the basis of the LXX and Geniza) וּבְבִית חַמִּיהָ סָן תִּשְׁנָה = 'to rebel, to betray'.

דבקִי מִיָּתָה, דבקִים, בדקים, פגעים (*Tos. Šabbat* 2,16), also in the *Bavli* (ibid.) 32a is rendered in another tradition: בדקִי בדק in Mandaic, פתק in Syriac = 'to shoot, hit', as also used in *Talmud Bavli*. In the תנחומא we read: אברהם בדקו מִיָּתָה, נמרוד בדקו מִיָּתָה etc. meaning 'was struck by death'. Both פגע and דבק in Biblical Hebrew are translated by ערע in *Targ. Onq.* The *Yerushalmi* explains פגע הרעה פגע (Gen. 19,19) with the root בדק; בדק, דבק, therefore apparently = 'to hit, to overtake'.

נצח, נעץ, נאץ. Both in Biblical and Mishnaic Hebrew these verbs appear denoting sounds which beasts make, sometimes more than one relating to the same creature, possibly because they denote different varieties of sound. To these should be added: נקק (ass), נצר, of the swine (cf. Syriac and Mandaic); נאץ — נעץ refer

to swine, apparently to the high pitched noise which it makes when in danger (cf. Syriac נעץ).

ארוחה, רוחא, רוח, חררה. It is shown that these words mean 'rust' in the Rabbinic sources. Possibly Ben-Sira 12,10 (Geniza) — אל תאמין בשונא לעד כי כנחשת רועו — is a variant of this word, like ראי Job 33,27, cf. Ṭur-Sinai ad loc. (in Tannaitic sources we find both ראי and רעי = excrements). חררה in the *Mekilta* in the sense of rust of metal ultimately goes back to חרא, 'cacare', cf. Syriac חרי פרולא "dross of iron".

שמיר ושיח This Biblical phrase meaning 'thorns and thistles' was apparently employed in the spoken language of Rabbinic times with the meaning 'iron weapons or implements'. שמיר means 'hard stone' e.g. Is. 17,1) and in the phrase יראת שמיר ושיח (Is. 7,25) יראת seems to have been interpreted as gen. obj. like 'יראת ה'.

E.Y. KUTSCHER: GENIZA (G) FRAGMENTS OF THE *Mekilta* OF RABBI YISMA'EL (pp. 103–116)

The writer intends to show that the text of G fragments of the *Mekilta* are much more reliable textually than even the best Ms. available. To prove his point, he takes one fragment (Oxford 62d) to p. 155–6 of the Horowitz-Rabin edition, and compares the readings with that of the Munich (M) Ms. In 12 cases the readings of this fragment are preferred, in one that of M. The important cases discussed are: רבי preferred to רבנו (in M), even where the teacher is addressed by several pupils, as shown by a host of instances as well as by $\epsilon\alpha\beta\epsilon\iota$ in the Evangelion. ותר "more" (M יותר) survived elsewhere in the phrase הא ותר "these are superfluous" also cf. the verb ותר. The forms מארכן, מקצרן — ארכן, קצרן were created by copyists. An original מברכן "a man who prays a long time" was changed into מארכן, since the verb הארך is employed in the context. In the second story it was the root קצר which gave rise to קצרן, מקצרן. G רדפני = Greek 'rhododaphne' is shown to reflect the Palestinian spelling, (so also Kaufmann Ms. of the *Mišna*), while הרדופני — הרדוף reflects the Babylonian spelling, where Greek ρ = hr - rh (cf. Syriac). This difference apparently lies behind the controversy in the Babylonian Talmud, whether הורדסיות (יוני) means "doves of (the King) Herodes" or "coming from Rhodes", the spelling with initial הר being a transliteration of Greek ρ (which was earlier also used in Palestine. גולות (M גלות) is the Palestinean form, as shown by Prof. Epstein. The form גידולין, apparently = גדולין that survived elsewhere, is closer to the original text than גדולה of M. A good reading from M (to p. 162,13) is סלוי (G סלוי) "quail" as shown by Arabic, Syriac, Galilaean Aramaic, Samaritan Aramaic, and the Samaritan Pentateuch, which may have been influenced by the Aramaic.

N. BERGGGRÜN: NOTES ON THE TALMUDIC LEXICON (pp. 117–121)

1. עשה in Hebrew and Aramaic. An Aramaic verb from עוש does not exist,

and the Aramaic עוּשָׁ in Baba Bathra 9a is a copyist's error. המעשה in the expression גדול המעשה מן העושה is usually read in the Pi'el but in the last century it was also read in the *Hiph'il*. There is only one root עשה.

2. קרחה. Talmudic dictionaries (Levy, Jastrow, Dalman) and others translate קרחה in *Megilla* 12b, גירדנא in *ʿĀvoda Zara* 26a, and גרדן in Rashi as "weaver" against its accepted meanings in other instances.

This error originates in a linguistic misunderstanding by the MaHarSha on Rashi in *Megilla*, and as a result of an interpolation in Rashi, *ʿĀvoda Zara*.

Both words should always be interpreted in Talmudic literature as "baldheaded person", "scabby".

E.E. URBACH: WORDS AND CONTENT (pp. 122–128)

The author deals with the meanings of several words whose precise form and significance is unclear, and suggests explanations based on the context within which they appear. He reaches the following conclusions:

1. קטריקן in the *Pesiqta deʿRav Kahana* (ed. Mandelbaum p. 72) is καταρχον, which means "began", "was the first to act"; especially in reference to sacrifice.

2. In Gen. Rab. 9, 9 (p. 509) the correct reading is איוב אמרה פנה which means "Job said תְּהַיָּיט", "in a clear manner" not given to different interpretations, In Biblical Hebrew אחת הוא.

3. עומדים במים means to stand and fight without fear, and should be seen in contrast to Ez. 7, 17, כל ברכים תלכנה מים and to ומים יורדים בין ונבעת... ברכי. A secondary meaning is "to be faithful".

4. ערער is found meaning "investigate, inspect", but only those investigations which imply the use of force.

A. MIRSKI: FROM MIDRAŠ TO PIYYUT TO JEWISH POETRY (pp. 129–139)

The authors of the *Midraš* were wont to parallel verses which were of opposite meaning and rhyme them poetically. Similar was the practice of the preachers in their dirges about the destruction of the temple. They would parallel verses which spoke well of Israel with those that referred to the destruction. An example are the verses in the *Yalqut Shim'oni*, Lam. 1026, where a strophe about redemption said by Moses at the time of the Exodus is paralleled to one from the lament said by Jeremiah when the Jews left Jerusalem in exile. These verses have a particular rhythm and form:

"When Israel left Egypt Moses said..."

"When Israel left Jerusalem Jeremiah said..."

This is repeated nine times. These verses, which are amongst the earliest of the Jewish laments in the period of the *Midraš*, served as a prototype for an anonymous *Payṭan*, who composed the *Piyyut* אש תוקד בקרבי, which is included in the Ashkenazic book of *Qinot*. For example:

בְּצִאתִי מִמִּצְרַיִם	שִׁיר לֹא יִנָּשֶׂה	אֶזְשִׁיר מֹשֶׁה
בְּצִאתִי מִרְדְּשָׁיִם	נִהַה נְהִי נִהִיָּה	יִקְוֶנָּה יִרְמִיָּה

The *Qina* אשר תוקד בקרבי also served as a model for other *Payṭanim* who composed similar works.

The authors of these early *Qinot* in Midrashic style are the earliest *Puyṭanim*. Yannay and the others of his day are in fact of the second period of *Payṭanim*. This view is strengthened by the relationship between the *Piyyuṭim* of Yannay and the *Midraš*. In the *Yalqut Shim'oni*, Jeremiah 258, we find a verse of R. Berekhya, in which Jeremiah complains of his fate, and the fate of Israel in his time; he parallels Moses' era to his own. An example is:

בְּיָמֵי מֹשֶׁה יִבְרַכְךָ ה'	(Num. 6 : 24)
וּבְיָמֵי וְלִקַּח מֵהֶם קִלְלָה	(Jer. 29 : 22)

Using this last verse as his model, Yannay composed his lament *אזכרה ימים עם*, an example of which is:

בְּיָמֵי מֹשֶׁה אֶזְכָּר כְּנַעַר נֶאֱהָבִי
וּבְיָמֵי יִרְמְיָהוּ נִתְחַיְבִי וְנֶאֱיָבִי

This development was continued in Spain, whose poets used the earlier *Piyyuṭim* as models for their own. In this fashion R. Abraham Ibn 'Ezra composed *אחי שמעו* based on the *Piyyuṭ* of Yannay and the *Piyyuṭ* אשר תוקד בקרבי.

R. MIRKIN: *Měfu'al* FORMS; MATERIAL ON THE PASSIVE AND PERFECTIVE PARTICIPLE (pp. 140–152)

Měfu'al is one of the most productive forms in all periods of the Hebrew Language. There are about 2500 words of this form and the opportunities to add and expand words of this type are still great. A study by H.B. Rosén, "*Měfu'al* in Israeli Hebrew" (*Lěšonenu* 20, 139–48), brought me to consider three questions, and my conclusions are as follows:

1. We cannot delineate the difference between *Měfu'al* as a verbal or nominal form, either in form, meaning or syntax. This form is participial, that is a nominal form, which by virtue of meaning and syntax belongs in the verbal paradigm.

2. The association of *Měfu'al* form to the verb is found only in the geminated conjugations, especially *Pi'él*. Any exceptions to this rule can be explained as due to the relationships of the G stem to the other conjugations. *Měfu'al* forms are largely passive, and non-passive examples are limited. It is not clear whether this form is perfective in essence, even though most of the examples are of this type and not progressive. The examples from modern Hebrew make clear that perfective or progressive meaning does not derive directly from the word itself, but from its context. There are no examples of *Měfu'al* that are at and once progressive and active, and it seems that this was not simply chance,

N. ALLONI: TEN WORDS OF SPOKEN HEBREW IN THE TENTH CENTURY (pp. 153–172)

'Ali b. Yēhuda, the Nazarite, teacher of R. Sa'adya Gaon, who lived in Tiberias (second half of the ninth century and died 930) in his book *The Principles of the Hebrew Language* (מצול אלה אלעבראנייה) writes as follows: "I would like to stay in the squares and courtyards of Tiberias listening to the speech of the crowd and studying the language and its principles, what is assimilated in accord with the rules of grammar that I set down (with respect to the letter *resh* and *b,g,d,k,f,t*), in Hebrew, Aramaic and its dialects, (that is the language of the Targums), because of their close relationship to the Hebrew language, as I pointed out in the beginning of the book in the twelfth chapter."

In order to check the validity of this impressive claim, that Hebrew was spoken in Tiberias, we consider a group of ten Hebrew words that R. Saadia, a pupil of 'Ali b. Yēhuda the Nazarite, claimed were part of the spoken language of all the Jews, the Rabbanites and Karaites. These are the ten words: מוֹל, כְּרוּ, נוֹ, אָנֹס, מוֹל, מוֹל, מוֹל, מוֹל, מוֹל, מוֹל. These words were checked in other Jewish languages and the results were as follows: Jewish-Aramaic 100%, Jewish-Arabic 100%, Ladino 70%. These words were checked in ten Yiddish dictionaries, and the results were as follows: using all ten dictionaries 75%; excluding one dictionary of sayings 80.6%. 'Ali b. Yēhuda the Nazarite heard of living Hebrew spoken in Palestine, as part of Jewish-Aramaic dialect; perhaps Hebrew was spoken in the Galil, particularly in priestly settlements, which maintained old customs including Hebrew speech.

An important conclusion from this investigation is that the Hebrew substrate found in Jewish languages is common to all, since it originates in the center of national life in Palestine. This is at variance with the opinion that the Hebrew was added to Yiddish by the Jews in the various diaspora centers.

DAVID TÉNÉ: IS THE HEBREW ROOT CONTENT STRUCTURED? (pp. 173–207)

In the description of natural languages there is a widely open gap in the analysis of the two sides of the linguistic *sign*: the *expression* plane and the *content* plane. Whereas the ultimate unit of the expression analysis is the *distinctive feature*, content analysis stops at the minimal *signified*, i.e. (in Hebrew) *root* contents, *pattern* contents, etc. Indeed, as the thousands of minimal *signifieds* are considered *unstructured* the description of the content plane is made an impossible task.

It is the aim of this paper to suggest that Hebrew *root* signifieds (and *a fortiori* Hebrew *pattern* signifieds) are structured, i.e. representable as different combination of simultaneous content components.

At first glance it may seem impossible to submit thousands of *root* signifieds to the permutation test. In order to bring this permutative series to manageable size, it is proposed here to submit to the permutation test *root* signifieds extracted from word signifieds attested in *one and the same* semantic field, and to repeat this opera-

tion on *each* semantic field *separately* untill all semantic fields will be analysed. At the end of this first analysed stage, it was shown, the *root* signifieds of the “life — death” semantic field — taken here as an illustration — are structured, *i.e.* they are made of ordered combinations of simultaneous content components, combined differently, these components are to be found in different *root* signifieds attested in *this* semantic field.

These content components are of three types:

a. A still unanalysed *paradigm component* present in all *root* signifieds of the field, by which component this paradigm is kept distinct from all other paradigms (semantic fields).

b. *Content features* permuting in the paradigm. Each *root* signified is kept distinct from all other (of the *same* paradigm) by the presence or absence of some feature(s) or by their being differently ordered.

c. Still *unanalysed content residues* permuting in *some* of the *root* signifieds and (partially) redundant in their respective contexts.

It is hoped that the analysis of all paradigms will show:

a. that (different selections of) the *same content features* permute in different paradigms. Hence the inventory of the content features will possess a restricted number of members.

b. that part of the unanalysed *paradigm components* may (and *ought* to) be represented as non-ordered simultaneous combinations of other unanalysed *paradigm components* and therefore excluded from the inventory and in any event the number of the *paradigm components* left unanalysed will be far less than the number of the semantic fields.

c. that part of the unanalysed *content residues* may (and *ought* to) be excluded from the inventory as they are redundant in the sequence.

The structure of the *expression* plane reveals the great economy in expression *substance* found in natural languages and it makes the stability of the phonic systems possible and it explains the amazing fact that children learn with relative ease and in a short period to manage the phonic system of the language of their environment. It is hoped that the analysis of the *content* plane proposed in this paper will reveal *some similar* economy in content *substance* and will explain the stability of content in natural language and will explain the behaviour of children in discovering and managing the content plane too.

A.S. HALKIN: FROM SAMARITAN EXEGESIS (pp. 208–246)

This is an early, possibly the first example of Samaritan commentary writing. Its author, Abu-l-Ḥasan of Tyre interprets, among other texts in his compendium *al-Ṭabākh*, the last speech of Moses, Deut. 32. In essence it is quite literal, except that

he expands the allusions such as he understands them. It shows certain parallels to Jewish exegesis, but these may be the result of parallel unrelated interpretations of the text.

G. GOLDENBERG: NEW TEXTS IN HARARI (review article) (pp. 247–263)

1. W. Leslau's *Ethiopians Speak I* (Berkeley — Los Angeles 1965) is a valuable collection of Harari descriptive texts, transcribed, translated and annotated. It outweighs all previous textual materials in spoken Harari.

2. The fragmentation of the text made for the interlinear literal translation is inconsistent with the syntagmatic structure of the original. *aḥad* "one", when followed by a numeral, should better be rendered "some" (rather than "about"), e.g. *aḥad arbin* "some forty". For "one" (indef. art.) + (quasi-substantival?) numeral for expressing approximation, cf. Tigrinya, Amharic and Gurage as well as Eastern Neo-Aramaic equivalents (also French *une quarantaine*, Italian *una quarantina*?).

3. The transcription is not strictly consistent. Assimilations *nb* > *mb*, *dx* > *tx*, *ts* > *ss*, *tz* > *ss*, *dz* > *zz* given as a rule (p. X), and *yiCu* > *yüCu*-, do not always appear in the texts. Length of final vowel preceding the coupla *nta* seems to be conditioned prosodically rather than resulting from "the meeting of two neutral vowels" (p. X).

4. Inventory of Harari vowel phonemes and the phonemic status of vowel length are not yet established. *i* and *ə*, *ä* and *a* fluctuate in the texts. That length is connected somehow with prosodic prominence can be inferred from the length of final vowels when followed by enclitic particles.

5. *is*-/s-/z-/zi- are variant forms of one and the same conjunction "while, when" which is present in the constructions (1) *is*- . . -*le* "since", (2) *is*- . . *bähär*(-*le*) "after", (3) *z-äl* . . -*be* "without (that)", (4) *is*- . . *gir* "when, if". It is this conj. that takes part in *yisäbri-z-äl* "while he breaks".

6. In 3rd pl. Impf. rel. forms (with -*z-äl*) or conjunctive complexes (with -*z-äl*), the final -*u* is optionally dropped.

7. An important contribution of the new texts to Harari grammar is their evidence as to the various forms of object and mediate suffixes; many instances are here discussed.

8. With the verb of existence *hal* (Pf. form, present meaning), suffixes of the Imperfect are required. Cf. the peculiar capability of Gəəz and Amharic Pf. verbs of existence *hallo*, *allä* to take Impf. conjunctions 'ənzä, *s-* resp., Muxer *nänä* (Pf. form) which takes indic. markers of the Impf.

9. "Conjunctive" relative complexes, substantivized, may be provided with 3rd pers. obj. suff. as definite article, the same as attributive relatives, when substantivized, are determined by the parallel possessive suffix.

10. The particle *-ma* is also found connecting infinitives.

11. *-it*, *-t*, *-t-* is the same particle though translated “only”/“also”/“indeed”/“certainly”. Reference is made to *-n* (“indeed” &c.).

12. *sāttasira ziḥtān* “seventy nine”. “-teen” form is variously transcribed *assəra-/assira-* and *asra-*.

התוכן:

267	עֲשֵׂהָ > 'israjh	יהושע בלאו
269	תשובה	יחזקאל קוטשר
272	שופט ושבת	שמואל א' ליוגשטם
274	בשולי מאמרו של פרופ' ליוגשטם	יחזקאל קוטשר
275	עוד על "שופט ושבת"	שלמה אידלברג
276	איצטלין	יהושע בראנד
279	לתולדותיו של "אשבורן"	בן-ציון גרוס
298	תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה, מהדורת גינזבורגר	דוד רידר
304	רובדי אוצר המלים ב"דברי שלום ואמת"	בועז שכביץ
308	מלשון הדייגים ויורדי הים בישראל (סיום)	ש' מורג ור' ספן אסופת כתובות
326	כתובות ארמיות מפוקפקות	יוסף גוה
		הערות
333	גוספות ל"מילונות עברית כיצד?"	יהודה רצהבי
335	ביקורת מילון כיצד?	גד ב"ע צרפתי
338	עוד לעניין "טעה = שכח"	" " "
339	יבל, אוביל	אליעזר ש' רוזנטל
339	"אמץ" לשון דיבור	שלמה שפיער
340	לעניין קרחה, גרדן	ניסן ברגגרין

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים

פרופ' יחזקאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים

פרופ' שמואל ליונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים

Dr. S. Eidelberg, 9 Amberson Ave., Yonkers, N. Y., U.S.A.

ד"ר יהושע בראנר, שער אפרים, ירושלים

בן-ציון גרוס, רח' ארלוזורוב 196, תל-אביב

ד"ר דוד רידר, רח' רמב"ן 59, ירושלים

ד"ר בועז שכביץ, רח' המייסדים 7, ירושלים

פרופ' שלמה מורג, ניות 88, ירושלים

רפאל ספן, גבתון, רחובות

ד"ר יוסף נוה, רח' חובבי ציון 6, ירושלים

יהודה רצהבי, רח' אוליפנט 10, תל-אביב

ד"ר גד בן-עמי צרפתי, רח' המלך ג'ורג' 5, ירושלים

פרופ' אליעזר שמשון רוזנטל, רח' חיד"א 38, ירושלים

S. Speier, Postfach 8036, Zürich, Switzerland

ניסן ברגרין, רח' יפה גוף 15, ירושלים

עֶשְׂרָה > 'israjhv¹

בלשונו ל־א (תשכ״ז), עמ' 33 ואילך, הקדיש י' קוטשר רשימה מעניינת לאפשרות, כי ה' משמשת באוגריתית כאם קריאה בסוף תיבה. מתוך ארבעה מקרים אפשריים נראו לו שני סוגי כתיב בה' כמקרים ברורים של שימוש באם קריאה: ״מה״ ו־עֶשְׂרָה².

אולם נדמה לי, כי דעה מהפכנית זו אינה מוכחת. אשר לכתיב ״מה״, כבר הצבעתי בשיחה בע־פ (ודבריי מצוטטים שם, עמ' 34) על ה־י־היה מה שיהיה הערבית. אין לדחות צורה זו על סמך ה־י־היה מי שיהיה הנדירה³, כי זו האחרונה נוצרה כנראה באנאלוגיה ל־מהמא*, במקום *manmā הצפויה. מובן, אפשר לכאורה להסביר ״מהמא״ > *māmā על יסוד הנחת דיסמילציה⁴, אולם נגד זה מדברים הממצאים בלשונות שמיות אחרות: הדגש החזק אחר־י ״מה״ העברית מקורו כנראה בהידמות הה' לעיצור הראשון של המלה שלאחריה. והעיקר: כפי שהוכיח ש־א ליוגשטם (עִי' לשונו כ־ג, תשי״ט, עמ' 75-76), קיימת באוגריתית עצמה ״מהכס״ בהוראת ״מה״ עם ה' אמצעית, כלומר עם ה' שהיא ללא ספק עיצורית.

נשאלת אפוא רק ״עֶשְׂרָה״, המקבילה ל־עֶשְׂרָה העברית. לכאורה חזקה מאוד טענתו של קוטשר, שאין הה' יכולה להיות עיצורית, שכן לא מצאנו בשום לשון שמית כאן ה' עיצורית. אולם נראה לי, כי אפשר למצוא רמזים לעובדה, כי הצורה היסודית הייתה 'israjh* (כנראה עם תנועה קצרה אחרי הה') לא רק באוגריתית, אלא גם בעברית (ואולי אף בארמית).

מסתבר, כי אפשר לראות כמוכחת את טענתו של ה' בירקלנד⁶, כי a/ij פרוטו־שמיים משתקפים בעברית כ־ה, ואילו a/iji/u כ־ה. על כן העתיד של פועלי ל־י, שהסתיים פעם בתנועה, מסתיים ב־ה (יגלה), ואילו הציווי, המחוסר

1. כלומר 'israjh* ואחריו תנועה קצרה.
2. שני המקרים הנותרים, ה' לציון כינוי גוף שלישי וה' המקום, אינם מוכחים לדעת קוטשר עצמו (עִי' עמ' 35 שם), ועל כן לא עסקנו בהם.
3. השווה על כך י' בארט, *Pronominalbildung*, לייפציג 1914, עמ' 170, הע' 5.
4. כן קוטשר שם, ועִי' גם בארט שם.
5. ודגש זה חזק הוא, עִי' א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן־משה בן־אשר, ירושלים תשכ״ג, עמ' 387, הע' 12.
6. *Akzent and Vokalismus im Althebräischen*, אוסלו 1940, עמ' 42 ואילך. אין כאן המקום להיכנס לפרטים.

תנועה סופית, ב־ה (גִּלְה). בדומה, שמות בנפרד מן הסוג של 'מורה' מסתיימים ב־ה, ואילו בנסמך, אשר התנועות הסופיות נשלו בו מוקדם יותר, ב־ה, לכן היינו מצפים, כי עֶשְׂרָה יסתיים בסגול, ולא בצירי, אם באמת יש לחזרו מ־*israju. אולם אם נניח כצורת יסוד israjh*, הרי תהיה הצורה בצירי חוקי. בסורית מסתיים בינוני סביל של פֶּעֶל ואפעל (כמו בדיאלקטים ארמיים אחרים) ב־aj⁸, והוא הדין לגבי שמות עם אות הנקבה aj-⁹. על כן היינו מצפים, כי עֶסְרֶ *esre יסתיים אף הוא ב־aj (*עסרִי), אם באמת יש לחזרו מ־*עֶסְרִי. אולם אם נניח, כי צורת היסוד הייתה israjh*, הרי esre צורה חוקית היא⁹.

נראה לי אפוא, כי צורת היסוד של עֶשְׂרָה היא israjhv*. אולם אני יכול להציע הסבר מתקבל על הדעת לצורה זו. אין גראה כלל, כי לפנינו צורת סוף פסוק. שמא לפנינו תוספת יסוד רומז, כפי שהניח אותה בארט לגבי מספרים אחרים¹⁰. אולם אין זה אלא ניחוש בלבד.

7. אין בידי הסבר מניח את הדעת לשם השני, המסתיים אף הוא בצירי ולא בסגול, הוא השם אֶרְיָה. הסברם של באואר-ליאנדר בדקדוקם הארמי, עמ' 193, הע' 2, כי מלה זו שאולה מן הארמית, אינו מוכח. אנב, בדומה הסבירו את עֶשְׂרָה בדקדוקם העברי, עמ' 625.

8. עי' בדקדוקו הסורי של ברוקלמן, מהדורה 7, סעיף 105. – שמות מעין qamaju* < קָנָה (במידה שמצויים בסטאטוס אבסולוטוס) צריך או להסביר לפי היקשם של שמות המסתיימים ב־aju. (כפי שלהפך, הריבוי של שמות המסתיימים ב־aju נוצר על דרך השמות המסתיימים ב־aju). אולם לגבי הצורה המבודדת esre לא הייתה כל אפשרות של השפעה אנאלוגית. – lajle 'לילה' התהווה כנראה עי' דיסימילציה. מקור קל של ל־י מעין מְרָמָה הוא חוצאת הקש (קָטל: מְקָטל = רְמָא: X).

9. כי בהברה סגורה מוטעמת aj נעתקת ל־e, עי' למשל ברוקלמן שם, סעיף 53. אך כמובן אפשרי, שבסורית נעתקו לא רק iju/i, אלא גם iju/i ל־e. או נצטרך לראות בסיום aj שבבינוני סביל של פֶּעֶל ואפעל תצורה מחודשת על דרך השלמים. אולם קשה יותר להסביר או את השמות המסתיימים בסיום הנקבה aj-.

10. עי' Sprachwissenschaftliche Untersuchungen ב, ברלין 1911, עמ' 2 ואילך, הדין בתוספת יסודות פרונומינליים למספרים.

תשובה

כאשר ענין שני במחלוקת, יש פנים לדרשו לכאן ולכאן, מן הדין שיהיו שני כללים נקטים בידי בני המחלוקת:

(א) אין להסתייע בראיה, שאף לדברי המסתייע אינה בגדר ודאי, זולתי כאסמכתא בעלמא (נוסף על ראיות ודאי, אך לא במקומן).

(ב) יש לשקול את כל הראיות, שהן בגדר ודאי, בעד ונגד בכל הסבר, ולהכריע לצד רוב בניין ורוב מניין של ראיות ודאי, אע"פ שמיעוט יהא עלול לסתור אותו.

פרופ' בלאו ידידי נהג כדין בכלל א' והשמיט אותן הראיות שהבאתי, שהיו אף בעיניי בחזקת ספק! ומובן, שאף אני אנהג כמותו, ואמחק משורת ראיותיו את אשר בעיניו אינו בחזקת ודאי.

ואשר לכלל ב' – אורשה להעלות שוב אותן הראיות, שפרופ' בלאו לא סתרן, ומכוח שתיקה כהודאה יכול אני להניח, שאין בידו לסתור.

נפתח ב'מה'. והרי רשימת ראיותי שבלאו לא הזכירן:

1. באוגריתית מה, אך בתוספת מלת יחס: ל מ, ב מ.
2. בעברית מה בהא רפה! (כגון ויעבור עלי מה, איוב יג, יג), בקיום הקמץ הארוך.

3. ליד הצורה הנל מופיעות פמו, פמו, שבהן $\bar{a} < \bar{o}$, כדין לרוב בעברית.

4. מא – מה בניבים ארמיים, ואין זכר בהם להא עיצורית.

5. ל בערבית; על מה ראה למטן.

6. kama (כמו), kamāhū (כמותו, hū – כינוי הגוף) בנעז, ואין בה זכר להא עיצורית.

7. היחס של מה לעומת במ וכיו"ב באוגריתית תואם בדיוק נמרץ את הערבית ל, ה' וכר.

8. בכתובות ארמיות קדומה מופיעה אף מ' (כגון מחזה – מה חזה). הסענה,

כי ההא נטמעה, אין לה כל אסמכתא בשום ניב ארמי!

בכל הלשונות הנל אין שמץ של ראיה, כי הא עיצורית עשויה הייתה להיעלם! וכאמור עצם שתיקתו של בלאו מוכיחה הודאה בנידון זה, ואין אפוא צורך להאריך כאן.

ועתה ראיותיו, שההא הגיה הייתה:

1. *הָאֵל הָעֲרִבִית*: הוא מודה *אִפְשָׁר* לכאורה להסביר על... יסוד הנחת דיסימילאציה. (ובכן לפי כלל א) דלעיל הראיה בטלה.

2. *הַדְגַּשׁ הַחֹזֶק בַּעֲבְרִית מְקוּרָא*, כנראה (כך: – יִק), בהידמות *הָאֵל* לעיצור הראשון של המלה *שלאחריה*: עליי להודות, כי יותר משהתמיהתני שתיקתו בדבר ראיות 1–8, התמיהתני טענה זו. הוא מסתמך על דותן, אך הן דותן קובע בפירוש שם, כדרך שעשו כל ספרי הדקדוק, כי דין *מָה* כדין *הִיא* הידיעה! הן *בה־א* הידיעה אין מקורו של *הַדְגַּשׁ* בהידמות עיצור! כידוע מקורה של *הִיא* הידיעה באלמנט הדמונסטראטיבי *הָאֵל* (ראה ערבית וארמית). וההכפלה באה תחת התנועה הארוכה, כדרך שמפרשים כל החוקרים היום². אם יש הבדל בכתוב בין שני אלה, הרי הסיבה: *הִיא* אבדה במקרא כיסוד עצמאי, ואילו *מֶה* מתקיימת (כגון: יעבור עלי מה), ומשום כך נשארה *הִיא* בכתוב. ואגב: בלאו, שסבור כי *הַדְגַּשׁ* בא בגלל הידמות של *הִיא* של *מֶה* – מה יעשה במקרים מעין לעיל *יעבור עלי מֶה*? למה אין *הִיא* מתקיימת כאן בתור עיצור (מפיק)? נותרה אפוא רק ראייה אחת, *מֶהכֵּם* באוגריתית בה' אמצעית, כלומר בה', שהיא *לֵאל* ספק עיצורית. מניין לו? הן מקובל, כי אמות הקריאה שימשו מלכתחילה בסוף תיבה ועברו אח־כ לאמצעה. והנה, דרך משל, אל־ף המשמשת בֵּיב כאם קריאה בסוף תיבה וכן בארמית המקראית, אך לא הצליחה למעשה בטקסטים אלה לחדור לאמצע התיבה, ואילו בניבים ארמיים מאוחרים היא מופיעה זעיר פה זעיר שם, ובמנדאית היא מצויה ביותר בתפקיד זה, ממש כמו וִי־ו וִי־ד.

הִיא לא יכלה בעברית ובארמית לחדור לתוך התיבה, בתור ציון ל־a, מאחר שה־א בסוף תיבה חזרה להיות תִּי־ו בנטייה (מִלְכָּה – מִלְכָּתִי), בניגוד למשל לאל־ף (מִצָּא – מִצָּאתִי). אך למה יהיה זה בלתי אפשרי באוגריתית, שבה, כפי שהדגשתי, אין תופעה מעין הנ־ל (כלומר *מִלְכָּתִי* נשארת)? הן גם בעברית מתקיימת *הִיא* של *מֶה*, אע־פ שהיא אינה הגויה, בתוך יחידת טעם אחת. אך מכל מקום זוהי לכל היותר הפרכה היחידה, לעומת שמונה הפרכות שלי. לפיכך מעדיף אני להשלים עם קושי אחד, ולא עם שמונה.

ועתה עניין עֶשְׂרָה. כאן נפתח בצורה ההפוכה, כלומר נבדוק תחילה את הצעת פרופ' בלאו. הוא פוסל אותה בעצמו באמרו *אִי־נִי* יכול להציע הסבר מתקבל על הדעת לצורה זו־ כלומר (i'sraj)hṽ.

2. אין בידו לפרש, למה הפכה *הִיא* עיצורית זו לאפס (ראה בעמ' הקודם למטה).

3. ואחרון אחרון: ד־תנועה aj, גם כשהיא מתכווצת, כתיבה במקרא על פי רוב מלא, כלומר בקיום ה־יִד, והחריגים מועטים ביחס. כיצד קרה אפוא,

2. ראה ספרי הדקדוק של ברגשטרסר I § 24, b; באור־ליאנדר § 31 b.

שבתיה זו, המצויה במקרא כ-150 פעמים, אין אפילו דוגמה אחת של כתיב ביד (מעין *עשריה)?

ועתה לסענותיו נגדי:

גיה, שהצדק עם בירקלנד.

1) בלאו מודה, שקיימת תיבת אֲרִיָּה (ואף היא 'מרובעת' כמות עֲשָׂרָה). אמנם הסבר אין, אך הצורה קיימת. אנו יכולים לטעון אפוא, כי אותו טעם, בלתי ידוע לנו, שפעל בתיבת אֲרִיָּה, פעל גם כאן, לקיים צירי בסוף תיבה. 2. המספרים הריהם קאטגוריה בפני עצמה, והערבית המדוברת תוכיח. דבר זה יוכל המעוניין ללמוד, דרך משל, מתוך ספרו היפה של בלאו, ומן הראוי לצטט ממנו שני משפטים³: 'מכל חלקי הדבר נפגע המספר ביותר ע"י חילופים ... בהיותם שונים בדרכים שונות מחלקי דבר אחרים, הם לא היו מוגנים ע"י האנאלוגיה... או כלך לך למשל אצל הערבית המדוברת היום, ותמצא בהם שינויים שונים: יש מקפחים את העיין, ויש את הרי"ש, של היסוד השני של המספרים 11-19'.⁴

ואשר לסורית, נכונה אמנם טענתו של בלאו, אך כנגדה -

א. בסורית עתיד של ל"י - מעין 'יג'ל' - (= יג'לה בעברית), ובכן מצינו גם דר-תנועה מכווצת במעמד זה. כך לפי ברוקלמן גם צורת קש'א, ובכן קיימות שתי האפשרויות.

ב. כוחם של הדברים שנאמרו לגבי המספרים בעברית יפה גם כאן. כללו של דבר: אם נשקול את שכר הצעתי כנגד טענותיו, כלומר מספר הקשיים ומשקלם כנגד מספר הקשיים שבטענותיו, מסופקני אם יש מקום להכריע לפי דעתו.

J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, Oxford 3

.1965, p. 101

.Ch. Ferguson, *Language* 35 (1959), p. 626 4

.C. Brockelmann, *Syrische Grammatik*⁵, §61 5

שופט ושבת

במאמרו "שופט ושבת" הציע ז' פלקי גזרון חדש של השם שופט. לדעתו נוצר שם זה כצורת משנה מאוחרת של השם שֶבֶט. צורת משנה זו חפפה אחת ממשמעויותיו של גזרונה בלבד, היא משמעותו המשנית: מחזיק בשבט השליט = שליט². מכאן הלך והתגלגל השם שופט לציין גם בעל תפקיד שיפוטי. רקעה של התפתחות סימנטית זו הייתה תקופת המלוכה בישראל, עת עברו המלכים למינוים של שופטים מומחים.

הצעה זו מחייבת מסקנות מרחיקות לכת. עד כה היינו סבורים, שהשורש "שפט" שורש פועלי הוא, ושגזרו ממנו השמות שופט ומשפט על דרך גזרונם של השמות שומר ומשמר מן הפועל "שמר". ואולם, מדבריו של פלק נובע, שהפועל "שפט" גזר מן השם שופט. מתקבלת אפוא הנוסחה הבאה: שֶבֶט = "מטה" < שֶבֶט = "שליט" < שופט = "שליט" < שופט = "דיין" < שפט = "דין" < משפט. גדולה מזו. נמצאנו למדים, שרק בימי המלכים נתחדשה לשם שופט ההוראה דיין, ואם נביא בחשבון, שיש לאתר את המלים הגזורות מן השם שופט איחור נוסף, נגיע לידי איחורו המופלג של השם משפט ושל צירופיו, כגון הצירוף "חושן המשפט". חקר הלשון הופך לביקורת המקרא.

אך יש להסתייג מביקורת זו. כתוב בכתבי אוגרית: ידן דנ אלמנת יתפט תפט יתמ (2 אקתה V, שר 7-8) – דן דין אלמנה שפט משפט יתום. כיוצא בזה מצאנו שם: לתדנ דנ אלמנת לתתפט תפט קצר נפש (127, שר 33-34) – לא דנת דין אלמנה, לא שפטת משפט נואש³. מכאן מוכח, שהפועל "שפט" כבר ציין בתקופה קדם-ישראלית את פעולתו השיפוטית של הדיין. אמת היא, שלא הייתה זו ההוראה היחידה של השורש תפט באוגריתית, כעדות החרוז: מלכנו אלאין בעל תפטנא דעלנה (ענת V, שר 40-41) – מלכנו הגיבור בעל,

1. לשונו ל' (תשכ"ו), עמ' 243-247.

2. ז' פלק מדמה את היחס הסימנטי שבין שֶבֶט = מטה אל שֶבֶט = שליט אל היחס שבין שַׁעַר אל שוֹעַר. ושם שֶבֶט-שליט לשון מטאפורי הוא, והשווה יש' יא, א. עוד יצוין, שפלק מוצא אותה הדו-משמעות כמו בשם העברי שֶבֶט גם בשם האכדי haḏru. אך הוראת השם האכדי היא "אגודה (קֶבֶר)", והשווה:

Chicago Assyrian Dictionary, sub voce haḏiru

W. v. Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, sub voce haḏ(a)ru.

3. אל "קצר נפש" השווה איוב ו, יא: מה כחי כי איחל ומה קצי כי אאריך נפשי. אני מחזיק טובה לתלמידי מררכי מישור, שהעמיד אותי על השוואה זו. והשווה: שופ' טז, טז.

שופטנו אין אשר עליו. ויש להשוות את התקבולת שבין מלך לשופט בחרוז זה אל הכתוב בתה' ב, ט: ועתה מלכים השכילו הוסרו שפטי ארץ; והשווה גם הוש' ז, ז; תה' קמט, יא. אך המעבר הסימנטי מן המשמעות 'לשמש בתפקיד שופט' למשמעות 'להיות שליט' מובן בנקל. כי הרי הדיינים הנזכרים בכתבי אוגרית ראשי העם היו ומלכיו, ובכלל שימש במזרח הקדמון מלך העם כשופטו העליון. זאת ועוד זאת. אין באוגריתית אפשרות כלשהי ליתן את השם 'ת־פ־ט' עניין אצל השם ש־ב־ט. שם זה אינו בנמצא שם ובמקומו משמש השם 'ח־ט'⁴, הוא השם האכדי ḫattu, המציין מֶטָה בכלל, ואת מטה השלטון שבידיהם של אלים ושליטים בפרט; והשווה את הביטוי stāmiḫ ḫattu אל מקבילו העברי 'תומך שבט' (עמ' א, ה, ח).

נעבור מכאן לבירור השרשים 'שפ־ט' ו'שב־ט'. העיצור הראשון של השורש העברי 'שפ־ט', יסודו ב-ת־ת קדם-שמית, כעדותן של האוגריתית⁵, הקטבנית והמינאית⁷, ואין לערער על קביעה זו מן הארמית 'שפ־ט', המתועד בעו' ז, כה, בכתבי יב ובסורית. שורש זה, הנעדר מן הארמית היהודית שלאחרי המקרא, נדיר ביותר בשאר הניבים הארמיים, ומומן נמנו וגמרו החוקרים⁸, שהוא שואל מן העברית. לא כן השם הארמי 'שב־ט', שהוא מלה רגילה בארמית יהודית ובסורית. לפיכך אין ספק שהשׁי־ן של ש־ב־ט מייצגת שׁי־ן קדם-שמית. נמצא ש'שפ־ט' ו'שב־ט' נבדלים בשורשיהם, אפילו נתעלם מכך שהחילוף בין בִּית ופִּיא במקרא בחזקת חילוף פונימטי⁹.

אך מצד שני ברור, שהמלים שופ־ט וש־ב־ט הפכו לתיבות נרדפות, כאשר הן מורות על השליט, ומכאן מובן, שעשויים היו להתחלף בטקסטים מקבילים¹⁰. חילופים מטיפוס זה תופעה ידועה הם, ומה גם שדמיונם הפוניטי של השמות

4. C. H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Roma, 1965, 19.950f.

5. *Chicago Assyrian Dictionary*, sub voce ḫattu.

6. C. Conti Rossini, *Chrestomathia arabia meridionalis epigraphica*, Roma, 1931, p. 261.

7. G. Ryckmans, *Muséon* 50 (1937), pp. 264ff., n. 199.

8. C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halle, 1928, sub voce שפ־ט; F. Rosenthal, *Die aramaistische Forschung seit Th. Nöldeke's Veröffentlichungen*, Leiden, 1939, p. 54, n. 1.

9. חילוף בין בִּית לבין פִּיא בתוך שורש אחד נדיר הוא במקרא. הדוגמה הברורה ביותר היא: נשב = נשף. בור = פור (דנ' יא, כ"ד) – בחזקת ארמאיזמוס. הגרסה בַּנֶּר (תה' סח, לא) מפוקפקת, וכן ספק אם השם פִּקְעִים (מלא ו, יח) מעיד על חילוף חפשי בין השרשים 'ב־קע' – 'פ־קע'. מכל מקום, אין לערער על הכלל, שחילוף בִּית ופִּיא שבתוך המקרא בחזקת חילוף פונימטי הוא.

10. פֶּלַק מִשׁוּוֹה שִׁמֵּב ז, ז אל דֶּה־א יו, ו. והשווה גם דב' כט, ט אל יהוש' כד, א.

שֶׁבֶט וְשׁוֹפֵט סִייעַ כֵּאֵן לִיצִירַת וָאֵרִיאֲנֹטוֹת בִּטְקֶסֶט, וְאוֹתוֹ הַדְּמִיּוֹן הִבִּיא בִּסּוּרִית אִפִּילוֹ לַמִּשְׁחָק הַמְּלִים¹¹: "אֵיךְ שֶׁפֶטָא בִּשְׁבֶטָא דְּנוֹ שְׁבֶטָא" – אֵיךְ הַשׁוֹפֵטִים בִּשְׁבֶטִים דְּנוֹ אֶת הַשְּׁבֶטִים.

11. apud P. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, p. 4263.

יחזקאל קוטשר

בשולי מאמרו של פרופ' ליונשטם

אין לידי ספק, שהצדק עם פרופ' ליונשטם, היינו כי השרשים "שפט – שבט" שני שרשים שונים הם¹. אך דומה, כי גם פרופ' ליונשטם מסכים עם ד"ר פלק, כי תיבת שֶׁבֶט הוראתה (גם) שׁוֹפֵט, וכבר רמז לכך מ:דלקרן².

בדעתי להעמיד על שתי נקודות נוספות, שלא נחזוורו כל צורכן ברשימות קודמיי. א. צמיחת ההוראה "שֶׁבֶט – שׁוֹפֵט". יש כאן מקרה מובהק של מטונימיה. מטונימיה זו מתועדת בתיבה המשמשת נרדפת ל"שבט", היינו "מחוקק". מן הצד האחד תמצא "פְּרִיָה... בְּמַחְקָק בְּמִשְׁעָנָתָם" (במ' כא, יח); ומן הצד השני: "ה' שִׁפְטָנוּ ה' מְחַקְקָנוּ" (ישע' לג, כב). ויתרה מזו: יש מקום לשאול, אם לא התרחשה התפתחות מעין זו בקבוצת אחיות של תיבה נרדפת שלישית: "מִשְׁעָנָה, מִשְׁעָן, מִשְׁעָנָה, מִשְׁעָנָה" = "משענת" = "שֶׁבֶט" אינה טעונה ראייה, ודומה כי כך יש לטפוס גם מִשְׁעָן: "וַיְהִי ה' (ל)מִשְׁעָן לִי" (ש"ב כב, יט = תה' יח, יט). ומן הצד השני תמצא: "כִּי הִנֵּה הָאֲדֹן ה' צְבָאוֹת מְסִיר מִירוּשָׁלַם וּמִיהוּדָה מִשְׁעָן וּמִשְׁעָנָה, כֹּל מִשְׁעָן לֶחֶם וְכֹל מִשְׁעָן מִיָּם" ומיד אחרי זה: "גְּבוּר וַאֲשֵׁי מַלְחָמָה שׁוֹפֵט וְנִבִּיא וְקֶסֶם וְחֹקֵן" (ישע' ג, א–ב). אם אין מכאן עדיין ראייה, ש-משען, משענה, משענת הפכו ממש לציון נושא המשען וכו', הרי הפסוקים האלה יש בהם כדי להמחיש, מכל מקום, כיצד התרחשה השתלשלות זו בתיבות "מְחַקְק, שֶׁבֶט".

ב. דומה, כי בעברית מקראית אין שורש "שפט" נמנה עם השכבה הארכאית. השורש לא ימצא כל עיקר בשירה הארכאית, ולא בקטעי השירה הארכאיים לא בחומש ולא בנביאים הראשונים, אך "שבט, מחוקק" מצויים בהם באופן יחסי, וכן השורש "דין". והן דבר הוא, כי בשירת דבורה השופטת נזכרים "מְחַקְקִים, מְשִׁכִּים בְּשֶׁבֶט סָפֶר", אך תיבת "שפט" אין בה.

אין ספק שאפשר לשנות בספקולאציות אשר למוצאה ה"כנעני" (היא מצויה באוגריתית ובכנענית ובדרום-ערבית) או ה"עברי" (אינה בעברית הצפונית. בארמית המקראית "שפט" שאולה מן העברית³, אך מוטב שנשאירן בידי חסידי Bauer. על הקבלה נוספת העמיד י' ידן (מגילת מלחמת בני אור בבני חושך, ירושלים 1955, עמ' 125): "שולטן" תרגום של "מטה", "שבט", והוראתו אף "מושל".

1. צר לי, כי אותו חצי משפט, שבו זיהה ד"ר פלק את שני השרשים מבחינה אטימולוגית, נעלם מעיניי.

2. בערך שֶׁבֶט, אלא שהוא "מתקן" את הכתובים.

3. כפי שציין בצדק פרופ' ליונשטם.

שֶׁבֶט וְשׁוֹפֵט סִייעַ כֵּאֵן לִיצִירַת וָאֵרִיאֲנֹטוֹת בִּטְקֶסֶט, וָאוֹתוֹ הַדְּמִיּוֹן הִבִּיא בִּסּוּרִית אִפִּילוֹ לַמִּשְׁחָק הַמְּלִים¹¹: "אֵיךְ שֶׁפֶטָא בִּשְׁבֶטָא דְּנוֹ שְׁבֶטָא" – אֵיךְ הַשׁוֹפֵטִים בִּשְׁבֶטִים דְּנוֹ אֶת הַשְּׁבֶטִים.

11. apud P. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, p. 4263.

יחזקאל קוטשר

בשולי מאמרו של פרופ' ליונשטם

אין לידי ספק, שהצדק עם פרופ' ליונשטם, היינו כי השרשים "שפט – שבט" שני שרשים שונים הם¹. אך דומה, כי גם פרופ' ליונשטם מסכים עם ד"ר פלק, כי תיבת שֶׁבֶט הוראתה (גם) שׁוֹפֵט, וכבר רמז לכך מ:דלקרן².

בדעתי להעמיד על שתי נקודות נוספות, שלא נחזוורו כל צורכן ברשימות קודמיי. א. צמיחת ההוראה "שֶׁבֶט – שׁוֹפֵט". יש כאן מקרה מובהק של מטונימיה. מטונימיה זו מתועדת בתיבה המשמשת נרדפת ל"שבט", היינו "מחוקק". מן הצד האחד תמצא "פְּרִיָּה... בְּמַחְקָק בְּמִשְׁעָנָתָם" (במ' כא, יח); ומן הצד השני: "ה' שִׁפְטָנוּ ה' מְחַקְקָנוּ" (ישע' לג, כב). ויתרה מזו: יש מקום לשאול, אם לא התרחשה התפתחות מעין זו בקבוצת אחיות של תיבה נרדפת שלישית: "מִשְׁעָנָת, מִשְׁעָן, מִשְׁעָן, מִשְׁעָנָה". "משענת" = "שֶׁבֶט" אינה טעונה ראייה, ודומה כי כך יש לטפוס גם מִשְׁעָן: "וַיְהִי ה' (ל)מִשְׁעָן לִי" (ש"ב כב, יט = תה' יח, יט). ומן הצד השני תמצא: "כִּי הִנֵּה הָאֲדֹן ה' צְבָאוֹת מְסִיר מִירוּשָׁלַם וּמִיהוּדָה מִשְׁעָן וּמִשְׁעָנָה, כֹּל מִשְׁעָן לֶחֶם וְכֹל מִשְׁעָן מִיָּם" ומיד אחרי זה: "גְּבוּר וַאֲשֵׁר מִלְחָמָה שׁוֹפֵט וְנִבִּיא וְקָסָם וְחָקֵן" (ישע' ג, א–ב). אם אין מכאן עדיין ראייה, ש-משען, משענה, משענת הפכו ממש לציון נושא המשען וכו', הרי הפסוקים האלה יש בהם כדי להמחיש, מכל מקום, כיצד התרחשה השתלשלות זו בתיבות "מְחַקְק, שֶׁבֶט".

ב. דומה, כי בעברית מקראית אין שורש "שפט" נמנה עם השכבה הארכאית. השורש לא ימצא כל עיקר בשירה הארכאית, ולא בקטעי השירה הארכאיים לא בחומש ולא בנביאים הראשונים, אך "שבט, מחוקק" מצויים בהם באופן יחסי, וכן השורש "דין". והן דבר הוא, כי בשירת דבורה השופטת נזכרים "מְחַקְקִים, מְשִׁכִּים בְּשֶׁבֶט סָפֵר", אך תיבת "שפט" אין בה.

אין ספק שאפשר לשנות בספקולאציות אשר למוצאה ה"כנעני" (היא מצויה באוגריתית ובכנענית ובדרום-ערבית) או ה"עברי" (אינה בעברית הצפונית. בארמית המקראית "שפט" שאולה מן העברית³, אך מוטב שנשאירן בידי חסידי Bauer. על הקבלה נוספת העמיד י' ידן (מגילת מלחמת בני אור בבני חושך, ירושלים 1955, עמ' 125): "שולטן" תרגום של "מטה", "שבט", והוראתו אף "מושל".

1. צר לי, כי אותו חצי משפט, שבו זיהה ד"ר פלק את שני השרשים מבחינה אטימולוגית, נעלם מעיניי.

2. בערך שֶׁבֶט, אלא שהוא "מתקן" את הכתובים.

3. כפי שציין בצדק פרופ' ליונשטם.

עוד על "שופט ושבת"

דבריו של זאב פלק במאמרו „שופט ושבת“ (לשוננו כרך ל' חוב' ד', תמוז תשכ"ו) מפיצים אור על פירוש הפסוק בבראשית מט, י': „לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו וכו'“. ברם מן הראוי להוסיף דבריו של מרתין לותר, שבאחד מספריו¹ פירש את הפסוק הג'ל על יסוד תרגום אונקלוס: „לא יעדי עבד שלטון מדבית-יהודה וספרא מבני-בנוהי עד עלמא וכו'“: ואלו הם דבריו:

Wo nun Moses auf hebraeisch „Schevet“, wir auf Deutsch „Szepter“ sagen da sagt der chaldaeische Dolmetscher „Sultan“, Diese worte wollen wir erklæaren, „Schevet“ heist „virga“, hier nicht eigentlich eine Rute. . . auch nicht einen Stab, woram die Kranken und Alte gehen, sondern einen aufgereckten Stecken den ien Richter in der Hand hat, wenn er zu Gericht sitzt. . . Summa: es ist der Stecken er sei silbern, hoelzern oder golden, den der Koenig oder wer an seiner Statt ist traegt und er bedeutet nichts anders als eine Herrschaft oder Koenigreich, Hierin ist bei niemand ein Zweifel. . .

להלן מפרש לותר את המלים „מחוקק“ לא במובן של שליט, כפי שמפרשים השבעים והוולגטה, אלא בהוראת אונקלוס: „ספרא“ — מורה ומלומד בתורת משה: Also hatte Juda auch „Schreiber“ das ist Schriftgelerte die das Gesetz Moses, ihr Landrecht lehrten und erhielten. . . Mehokek, Meister das ist Doctor Lerer etc. . . Es sol nicht Mehokek, das ist der Meister, von seinen Fuessen genomen werden².

וכך נמצא בסנהדרין ה ע"א: „... ומחוקק מבין רגליו, אלו בני בניו של הלל שמלמדין תורה ברבים. לותר מפליג בספרו (שם) בחקרי מלים ומגיע לפילולוגיה של סרק, שהמלה „Schilt“ — מגן מקורה מ„שליט“ העברית. האטימולוגיה של המלה הגרמנית „Schild“ היא לאמתו של דבר טבטונית עתיקה³. מאידך, בתרגום התנ"ך לגרמנית הולך לותר בעקבות השבעים והוולגטה, ומתרגם את המלה „מחוקק“ במובן של שלטון: „Es wird das Zepter von Juda nicht entwendet werden noch der Stab des Herrschens von seinen Fuessen.“

ידוע, שבתרגום התנ"ך נעזר לותר ע"י מלומדים, והבליט שם התעמקות ודיוק יותר מאשר בתרגום הפסוקים של התנ"ך שהוא מזכיר בספרו על היהודים, שנכתב בדרך של שיחות והטפות.

1. Dr. W. Linden Berlin 1963, לפי מהדורת „Von den Juden und ihren Lügen“.

134 p. ספר זה ידוע לשמצה על הדופי והסילופים, שיותר הביע שם על היהודים.

2. בספרו (שם).

3. F. Kluge, *Ethym. Wörterb. d. deutschen Spr.*, Strassburg 1889, p. 301.

איצטליך

תיבה זו בפסוק 'כל עמא מודיי דרקק איצטלין דהוא אסור' (ירושלמי ברכות פ"ג ה"ה) גרמה כאב ראש מרובה לראשונים ואחרונים ז"ל. במאמרו היסודי של הרא"ש רחנטל (לשונו כרך כט, תשכ"ה, מעמ' 167 ואילך) נאספו כל הפירושים והסברות בעניין זה. ברם דבר אחד יוצא מכל אלה – שלא הייתה כל מסורת לא בנוגע לכתיב וקרי, ולא בנוגע לפירושה של תיבה זו. כל אחד פירשה לפי העניין הנראה לו ולטעמו ועפ"י הגיהה והסיק את המסקנות הנובעות מפירושו זה. ואף החוקרים המודרניים נבוכו במשפט זה. הרי"ן אפשטיין ז"ל פירשה ע"פ *στῦλος* היווני, שמובנו 'עמוד', והכוונה לרוק בצורת עמוד, מעין מושכי הרוק שנדונו לגאי (תוס' סוטה פ"ד ה"ח, בבלי שם מז ב)¹. מובן, שפירוש זה קשה. 'מושכי הרוק' מושכים את הרוק לקרבם הם, כנראה צמים, לא אוכלים ולא שותים, אולי כחיקוי למשה רבנו, שצם ארבעים יום וארבעים לילה (דברים ט, ט), וזה גרם להתמעטות התלמידים וביטול כבוד התורה², לפי שלגלו עליהם ועל תורתם. הם כאמור, מושכים את הרוק לקרבם, ולא יורקים החוצה. רחנטל מקרב את התיבה אל *saliva – śialov*, שפירושו רוק, וגורס: כל עמא מודיי בהדין דרקק אסיילין דהוא אסור. והכוונה לדעתו, לרוק סתם שלא מחמת אונסו (שם עמ' 178). כמובן, גם כאן קשה, למה משתמש הוא במונח זה במקום המונחים העבריים שרחנטל מצטטם שם.

מן המגמה של המקור ומעניינו יוצא, שכאן אובייקט בבית הכנסת העולה בקדושתו על קדושת בית הכנסת, שכן לר' יוחנן מותר לרוק בביהכ"ג, אבל אסור לרוק באיצטלין³, יש לפיכך להניח שהכוונה ל-*στέγη* והוא עמוד בצורה מיוחדת, שעליו היו כותבים חוקים והוראות שונות. בו ציינו גבולות שבין ערים ומדינות וכן מצבות זיכרון⁴ ובבית הכנסת שימש לצורכי המתפללים,

1. אני מצטטו ע"פ מאמרו של רחנטל, שם עמ' 72.

2. תוס' סוטה יד, ח: משרבו מושכי הרוק נתמעטו התלמידים ובטל כבוד תורה.

3. ירושלמי ברכות פ"ג ה"ה: א"ר חנינא אני ראיתי את רבי מפקח ומעטש ונותן ידיו על פיו אבל לא רוקק, ר' יוחנן אמר אפילו רוקק כדי שיהא כוסו (= פיו) נקי. לפניו אסור לאחריו מותר לימינו אסור לשמאלו מותר וכו'. כל עמא מודיי בהדין דרקק איצטלין דהוא אסור, ר' יהושע בן לוי אומר הרוקק בבית הכנסת כרוקק בבת עינו וכו'.

4. השווה קוהוט עה"ש, ערך אסטולי (חלק א, עמ' קסט), ודברי רחנטל במאמרו

ועליו רשמו תפילות מיוחדות, פיוטים שונים ואולי פרשיות שקראו ברבים (ואין הוא עמוד סתם שמתפללים אחוריו, כפי שהוא נזכר בשמו זה בבבלי⁵ ובירושלמי⁶ שקדושתו ללא ספק כקדושת בית הכנסת ולא יותר). האיצטלין הוא, כאמור, עמוד מיוחד במינו, שעליו כתובים דברי קדושה, ואולי יש בו מקדושת ארון הקודש; הוא עולה בערכו על בימה ולוחים, שעליהם מונחים ספרי קודש וכן על אונגלין המפורסם⁷, המשמש כתיק לספר, אבל הוא משמש למעשה גם לצרכים אחרים, ומשום כך פחותה קדושתו מקדושת ארון. עצם שמו הלועזי מראה, שהוא חידוש בבית הכנסת, והשתמשו בו במקרים מיוחדים בשביל הספר, אולי כדי להסתירו מעיני הבלשים⁸. משום כך קדושתו כקדושת ביהכ"ג, מה שאינו כן איצטלין שלנו, שעליו, כנראה, כתובים דברי תורה ותפילה. משום כך קדושתו עולה על קדושת ביהכ"ג, ולדעת הכול אסור לירוק שם.

ייתכן שאנדרטא, שהייתה בבית הכנסת דשף ויטיב בנהרדעא, רוב ושמואל ואבואה דשמואל התפללו שם ללא כל חשש⁹, שימשה בעצם תפקיד דומה. ייתכן שהניחו עליה גרות להאיר בבית הכנסת. בתפקיד כזה שימש האנדרטין גם בבית הפרטי בא"י¹⁰. בפומפיי מצאו אנדרטין נאה ושימש כבסיס לגרות¹¹. אבל בשום אופן אין לקבל את הדעה, שאנדרטא זו של ביהכ"ג דשף ויטיב בנהרדעא שימשה לפולחן¹²! מובן, שאיצטלין זה שימש גם לצורכי חול. שנינו בברייתא: "איצטולין העשו לתשמיש חצר מכור ולרבים אין מכור"¹³. הכוונה ל- *στέγη*.

5. בבלי ברכות ח ע"א, ל ע"ב: ביני עמודי (כנראה בקרבת בית הכנסת שם למדו) שם כז ע"ב: בצד עמוד זה התפלל רבי ישמעאל דר' יוסי ועוד כאלה.
6. ירושלמי ברכות פ"ה ה"ד: ר' יודא בן פזי כד הוא תשיש הוא חזיק רישיה וקאי ליה אחורא עמודא; שם פ"ט ה"א: ואדם נכנס לבית הכנסת ועומד אחורא העמוד ומתפלל בלחישת וכו' והשווה ילקוט יחזקאל רמז שלו.
7. ירושלמי מגילה פ"ג ה"א: כל כלי בית הכנסת כבית הכנסת, ספסלה וקלטרין כבהכ"ג. כילה דעל ארונא כארונא וכו'. רב יהודה בשם שמואל בימה ולוחין אין בהם משום קדושת ארון ויש בהן משום קדושת בית הכנסת.
8. השווה ספרי כלי החרס בספרות התלמוד, בערכו.
9. ר"ה כד סה"ב ובמקבילות.
10. השווה תוס' כלים ב"מ פ"ד ה"ח: אנדרטין שעשאה בתוך הבית אם לחור טמא אם לגוי טהור ואם בשביל שיהא נותן עליו את הכוס ואת הקערה טמא מפני שהוא כדולסקי. המיוחס לגר"א פירש "אם לחור" לסתום בו החור. בספרי כלי החרס עמ' רכו הערה 278 פירשתי לחור כמו לאור בחילוף הגרונות.
11. השווה (1917) Th. Birt, *Zur Kulturgeschichte Roms*, עמ' 134.
12. כדעת הערוך בשם שאלות ותשובות (בוודאי של הגאונים). לדעתם היה זה צלם שעבדו לו הפרסים והעמדם שם על כרחם של ישראל. פירוש זה אינו נראה. בזמנם של חכמים אלה לא קרו מקרי אונס כאלה נגד דת היהודים.
13. תוס' ב"ב פ"ג ה"א שורה 32.

שלנו, שעליה כתובות הוראות או פקודות ידועות; אם שימשה רק את צורכי החצר, הריהי בכלל החצר לעניין מקח וממכר, ואם שימשה לרבים, כלומר לצורכי העיר כולה או לעוברים ושבים בדרך, אלא שהועמדה בחצר פרטית, אין היא בכלל החצר לעניין מקח וממכר, ואינה שייכת לחצר בכלל. בנוגע לשמות משמרות הכהנים חרותים על לוח שיש, אשר שבריהם נמצאו בבית הכנסת העתיק בקיסריה, ראה אבי-יונה, ארץ ישראל ספר ו', מעמ' 24 ואילך; ועל דבר כתובת הקדשה ביוונית לבית הכנסת ב-Stobi, שנמצאה ב-1931, ועל מקבילות לכך, ראה דבריו של Martin Hengel, *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, Bd. 57 (1966), עמ' 145.

לפי זה יש לצרף לתכנית החצר או הבית העתיק את האיציטלין הזה, וכן לבית הכנסת העתיק. עמוד זה, כאמור, אינו דומה לעמוד רגיל, הוא מותאם לכתובות וכו' והוא לא גבוה ביותר. צורתו ושימושו לקוחים מן העולם הלא יהודי, ומכאן שמו הלועזי.

לתולדותיו של "אשבורן"

פרק א

בבואך לברר מקורה של מלה לועזית שנשתרשה בלשון, הנך עומד לעתים בפני שני מכשולים עיקריים: א) יש שהפולש הזר שינה את צורתו לבלי הכיר, עד כי קשה ביותר לגלות את המהות הראשונית המסתתרת מאחורי ה"תחפושת" שלפניך. ב) לאחר שהלה התקרב ונידמה בחלק מעיצוריו לאחד השרשים העבריים, נפתח השער לרווחה לפני משחק הצירופים ותעתועי ה"דמיון" של האטימולוגיה העממית, הנוטה לקרב את הרחוק ולקבלו בתום לבב כבן חוקי במשפחה הלשונית הגדולה, ולא עוד, אלא שהיא עצמה חלק לא מבוטל לה בטשטוש העקבות, המוליכים לעבר הגבול של אזור המוצא.

בכל זאת עדיין יש שניתן לוודא, בעזרת בחנים בלשניים, את זרותה של המלה המאחרת ולהגיע – ולו בדרך ניסיונית – לשחזור סביר של דמותה המקורית לשם זיהויה.

דוגמה מאלפת עשויה לספק לנו המלה אשבורן, המצויה במקורות הבאים של לשון חז"ל:

א. אהלות ג, ג:

נשפך (הדם המטמא) באויר (באוויר החפשי, לא בבית) אם היה מקומו קטפרס (משופע ונטוי) והאהיל על מקצתו – טהור. היה אשבורן, או שקרש – טמא (כל מה שבבית, אם היה מאהיל על מקצת הדם – אלבק). נשפך על האסקופה והיא קטפרס בין מבפנים בין מבחוץ, והבית מאהיל עליו טהור. היה אשבורן או שקרש טמא.

ב. טהרות ח, ט:

הניצוק והקטפרס ומשקה טופח – אינן חיבור לא לטומאה ולא לטהרה, והאשבורן – חיבור לטומאה ולטהרה.

(כלומר, אם המשקה מכוס במקום אחד – אלבק), מתחברים חלקיו זה לזה, ואם נגע טמא בטיפה מהם טמא כל המשקה, וכן הם מצטרפים למקווה כדי להשלים את השיעור של ארבעים סאה הדרוש להכשרתו).

ג. מקוואות א, ז:

מעין שמימיו מועטין ורבו עליו מים שאובין, שוה למקוה לטהר באשבורן [כשמימיו מכוסין במקום אחד – אלבק], ולא כמעין המטהר גם כשמימיו ניגרים]. שם, משנה ח: מים מוכין (מקולקלים) שהן מטהרין בזוחלין וכו'.

ד. תוספתא, צוקרמנדל, מק' 15 (עמ' 653 ש' 25 ואיל'); דפוס א, ז: מעין שמימי מועטין וריבה עליו והרחיבו מטהר באישבורן ואינו מטהר בזוחלין.

ה. שם צוק', מק' ד 9 (עמ' 656 ש' 31 ואי'); דפוס ד, ה: מעין שהוא מושך כנדל וריבה עליו והרחיבו מטהר באישבורן ואין מטהרין בזוחלין.

ו. שם צוק', פסח' ב 6 (עמ' 158, ש' 19 ואי'); דפוס ג, ו: מי תשמישיו של נחתום שופכין אותן במקום האישבורן ואין שופכין אותן במקום הקטפרס, מפני שהן מתכנסין ובאין לידי חימוץ.

הערה: ר' דוד פאדרו (בעל 'חסדי דוד') מגיה: שופכין אותם במקום קטפרס ואין שופכין אותם במקום האשבורן. וכן בעל מנחת בכורים. השווה בעניין זה את המקורות מס' ז, ח להלן.

חילופי נוסחאות: האשבורן / כ"י ווינה, דפ' – האשבורן (לפי צוק'). צוקרמנדל העתיק בפנים מכ"י ערפורט אישבורין, ואולם בבדיקת הסרט של כתב היד במכות הגדלה החדשה במכון לצילומי כתבי יד שליד ספריית האונ' העב' בירושלים נתברר לי בוודאות גמורה, שהכתיב הוא האשבורן בלי יוד בהברה האחרונה. ג' הר"ש נוגע באמצע הראש האלכסוני של הנזן הסופית, הדומה לאות ז' שבדפוס (ר' בכתב היד באותה שורה 'שופכין שהנ'), ומכאן טעות הקריאה של צוק'.

פרופ' ליברמן במהדורת התוספ' המבוססת על כ"י ווינה (חבל, שכ"י עתיק זה, כמשוער מראשית המאה ה-14, שהוא היחיד המכיל את התוספ' כולה, אינו נמצא בצורת סרט, ואין צריך לומר בצורת הגדלה, במכון לצילומי כתבי יד של האונ' העב' בירושלים. בינתיים עד שסודר המאמר בדפוס ונמסר לי להגהה, נתקבל הסרט), רושם בפנים אישבורן (תוספ' מועד, עמ' 152 ש' 16) ובחי' שם: ל (= כ"י לונדון) האשבורן. קטפרס / כ"י ווינה, דפ' – קטפריס.

ז. ירוש' פסח' פ"ב, כט עמ' ג, למטה:

(לפי שרידי הירושלמי, ל' גינצבורג, עמ' 105, ש' 25 ואי').

אית תניי שופכן במקום אשבורן אית תניי שופכן במקום קטפריס אמ' ר' יוסה מן דמר שופכן במקום אשבורן בשהיה אשבורן גדול מן דמר שופכן במקום קטפריס בשהיה קטפריס גבוה. חילופי נוסחאות: בדפוס – אשבורן גבוה... קטפרס גדול.

רטנר (אהבת ציון וירושלים, פסח' עמ' 38): 'אשבורן גבוה, בכ"ל גדול ונמחק ונכתב גבוה כמו בדפוס'. וכן ניתן לראות בבירור (לפי הסרט של כ"י לידן שבמכון הגיל), כי במקור היה כתוב קטפרס גבוה והוגה ל'גדול' ע"י שינוי הביט לדלית והתיא ללמ"ד. הנוסח המקורי הבלתי מוגה של כ"י לידן והוא אפוא בעניין זה לשרידי הירושלמי מהגיונה, כפי שכבר העיר על כך פרופ' ליברמן (תוספתא כפשוטה, מועד, עמ' 520).

ה ע ר ה : נראה שנוסח שרייר וכיל עדיף, שכן הוא מתאים יותר לעניין: באשבורן הגדול בשטחו מתפשטים המים ונבלעים באדמה לפני שהם מספיקים לבוא לידי חימוץ. והוא הדין בקטפרס הגבוה אפילו כשהוא צר. שכן ככל שהמדרון (= קטפרס) נטוי יותר, המים – זרימתם עזה יותר, והם נדחפים למרחק רב ונעלמים בדרכם, ואין חשש לחימוצם.

מפרשי הירושלמי, קרבן העדה ופני משה (אצל בעל שדה יהושע לא מובא פרק זה ממסכת פסחים), עושים את מיטב המאמצים לפרש את דברי ר' יוסה לפי נוסח הדפוסים שבידיהם. וכן מתחבט בו בעל "חזון יחזקאל" לתוספתא מועד (עמ' 208) ונדחק לפרש אשבורן גבוה "שכחתי העמק או הבקע גבוהים הרבה מקרקעיתו" וכי.

ה. בבלי פסחים, מב ע"א:

(לפי כ"י מינכן:) תני חדא שופכן במקום מדרון ואין שופכן במקום האשבורן ותניא אידך אף שופכן במקום האשבורן לא קשיא הא דנפשי דקוו הא דלא נפשי דקוו.

(הגרסה לפי הדפוסים:) תני חדא שופכין במקום מדרון ואין שופכין במקום האשבורן ותניא אידך שופכין במקום האשבורן לא קשיא הא דנפשי דקוו והא דלא נפשי דלא קוו.

חילופי נוסחאות (לפי דקדוקי סופרים):

(מלת ההתייחסות לקוחה מכ"י מינכן)

שופכן/ וכ"ה בכ"י ב ובכל הראשונים – בכל הקטע.

אף/ מצויה רק בכ"י מינכן.

האשבורן/ "בכ"י ב וא"פ כנ"ל. בדפוסים: האשבורן.

דלא נפשי דקוו/ "ובכ"י א"פ דנפשי דקוו הא דלא נפשי ולא קוו, וכ"ה בבעל העטור ובראש. "ונראה שרשי הגיהו, ובכ"י ב: הא דקוו וקיימי הא דלא קוו וקיימי. הערה: הדפוסים שלנו מקבלים את גרסת רש"י (ראה פסחים, שם), שהגיה כאן ככל הנראה, נוסח זהה לכ"י מ'. ואולם אין הכרח בתיקון נוסח זה, הנראה להיות מקורי, שכן מובנו היה ברור בתכלית הן מבחינת התוכן והן מבחינת תחבירית, לבעלי השקלא וטריא, שהיו רגילים בסגנון תלמודי מרוכז ובלשון קצרה. כוונת המאמר היא: יש להבחין בין מים מרובים שנקוו (בגרסה המקורית אולי "וקוו" = כשנקוו, ראה כ"י א"פ לעיל) לבין מים שאינם מרובים כשנקוו¹.

המשך תרעיון ניתן להשלמה בנקל על ידי המשתתפים במו"מ ההלכתי: המים הראשונים שוהים זמן רב יותר, עד שהם נבלעים בקרקע בהיותם מרובים יותר, ומשום כך עלולים הם לבוא לידי חימוץ, מה שאין כן האחרונים.

נוסח זה מתקבל על הדעת גם מבחינה לשונית, מאחר שהאשבורן, כפי שנראה להלן, מובנו מעיקרא הוא היקוות – מקווה.

עדיפותו של נוסח כ"י מ' מוכחת מעצם היותו "מוקשה" (lectio difficilior), וכן מהתוספת החשובה של "אף" המובאת רק אצלו (ר' ד"ס לעיל), ואשר בלעדיה

1. מיכאל שלוינר, *Satzlehre der Aramäischen Sprache des Babylonischen Talmuds*, Leipzig, 1928, p. 195 §125, p. 257, §157.

318. *Grundriss*, ח"ב, עמ' 501, סעיף 318.

אין להלום את הברייטא. אנב, שימוט-המלה 'אף' (הנמנה עם ה-שיניים המצויים) מכתב-יד או מנוסחאות בע"פ הוא שגרם כנראה למסירות הסותרות של מאמר התנאים².

ט. בבלי עבודה זרה עב ע"א:

(לפי הדפוסים): תנן התם (טהר' ח, ט) הנצוק והקטפרס ומשקה טופח אינו חיבור לא לטומאה ולא לטהרה האשבורן חיבור לטומאה ולטהרה אמר רב הונא נצוק וקטפרס ומשקה טופח חיבור לענין יין נסך אמר ליה רב נחמן לרב הונא מנא לך... אימא סיפא האשבורן חיבור לטומאה ולטהרה וכו'.

חילופי נוסחאות (החשובים שבהם): האשבורן / כ"מ – האשבורן (בפעם הראשונה נתלתה הו"ד ע"י המעתיק מעל לרווח שבין האל"ף והשי"ן, בפעם השנייה נכתבה כרגיל). כ"י מארכס (לפי המהדורה המצולמת של פרופ' אברמסון) – אשבורן.

רב נחמן / וכן כ"י מארכס. אך בכ"י מ' – רבא.

בעל ד"ס מעיר: ז"ט"ס דרבא לא ראה את רב הונא וכו'. ואולי ייתכן, שרבא הוא כתיב אחר לרבא (בר נחמני), תלמידו של רב הונא, שהיה ידוע בחריפותו כעוקר הרים³.

פרק ב

מכל המקורות האלה נמצאנו למדים, כי 'אשבורן' מנוגד ל'קטפרס' (א, ב, ג, ו, ז), שהוא המדרון שבתלמוד בבלי (ח והשווה ז, ו) ול'זוחלין' (ג, ד, ה). והוא מתקשר כסומך למקום הנחלים (ו, ז, ח) ואף מורה על המקום (א).

ראוי להדגשה מיוחדת, כי יש שהשם מציין את הנחלים עצמם (ב, ט), וכן הוא משמש בצירוף האדורביאלי 'באשבורן' לציון מצב הנחל: 'לטהר באשבורן' (ג, ד, ה). בניגוד לתיאור המצב 'זוחלין' (ג, ד, ה). וכך מסתבר, ש'אשבורן' אינו מכנה רק מקום שהמים עשויים לשהות ולעמוד שם, אלא גם את עצם התנהגותם של המים ומצבם בהתכנסם ובהתקבצם יחד, שלא כמים הזוחלין והניגרים למטה.

בעוד שההקשר מעמידנו על משמעותו של 'אשבורן', אנו תמהים על צורתו ותוהים על גזרוננו.

לראשונה אנו מוצאים אצל רש"י (פסחים) פתרון אטימולוגי (עברי, כמובן)

2. י"נ אפשטיין, מבוא לנוה"מ, עמ' 1007–1032.

3. ואכן מלמדנו פרופ' אפשטיין (שם, עמ' 364 למעלה), שהספרים מתחלפים הרבה מרבא לרבא.

4. אין חולקין בדבר שהמלה קטפרס שאולה מהיוונית = $\kappa α τ α φ ε ρ ή ς$, -ές (ר') קריס, 526 a/b; לעף, שם, 665 b) והיא שם תואר במובן נושא, מוליך כלפי מטה, ומכאן גם מקום נטוי ומשופע = מדרון (בבלי פסחים).

המוצע בזו הלשון: "לשון ש ב י ר ה , שמשתבר הקרקע ויש בקעים, שהמים נאספים ושוהין בתוכן, ואין נבלעים ומחמיצין".

ובמקום אחר (ע"ז): "ב י ק ו ע ארץ מליחה, שנתבקעה ונקו שם מים". ובעקבותיו הולכים הר"ש (טהרות), רא"ש (שם) הרע"ב (אהלות). ייתכן שלגזירה זו כבר התכוון פירוש הגאונים המיוחס לרה"ג (אהלות, אפשטיין 83, שורה 8 וא"י): "במקום הישר יש כעין מקום עמוק שיקו בו המים ושם אותו מקום עמוק 'אשבורן'".

פירוש זה מובא בערוך (אצל קוהוט) ונתקבל על הרמב"ם: "מקום מקוער אשר ינוח בו הדבר הנחל ויתקבץ" (טהרות).

מפתיעה הערתו של הרמב"ם בסוף הקטע הנ"ל: "האשבורן הוא כלי בלי ספק". לא ברור, אם כוונתו לכלי ממש (כפי שהבין בעל "מלאכת שלמה" לטהרות וכפי הוראת המלה אצל ר"ש פרחון, ערך "שבר", מובא אצל ב"י בערך "אשבורן"), או לדין כלי.

מה בפי המילונאים שלנו?

בעוד שיסטרוב מקבל ללא היסוס (לפי שיטתו) את האטימולוגיה העברית של רש"י, עושה זאת לוי מתוך פקפוק, בהציגו סימן שאלה ליד השורש "שבר". אצל קוסובסקי מנותק "אשבורן" לחלוטין מן השורש שבר והוא מובא עם הערכים, הפותחים באל"ף. קוהוט ובן-יהודה נדחקים לפרש את המלה בעזרת הערבית. הראשון מצביע על مشاب (= נהר נמוך ייקו אליו המים). ואילו ב"י, בפחות ודאות, סבור, כי "אשבורן" בא "אולי מן שבר, שבר במשמעות מדידה".

תרומתו החשובה של בן-יהודה היא בבירור תוכנו של המושג. בדין הוא מעיר, כי האשבורן בהיותו מנוגד לקטפרס מציין שטח לא גטוי, אך לאו דווקא שקיעה שכן "במקום שיש נקע גם מים מועטים נקיים" (ע"י בבלי פסחים).

את דעתו מקבל גם קוסובסקי, בהגדירו את האשבורן כ"מקום בקרקע שהמים וכל דבר הנגר מתפשטין בו ואינן זוחלין, וכשהם מרובים הם מתכנסין ונקוין ואם מועטין נבלעין במקומן" (ר' פסחים). וכן מפרש פרופ' ליברמן (תוספתא, פסח' עמ' 152 ש' 16): "במקום האשבורן - במישור".

ואולם כל הניסיונות בהסברת מוצאה של המלה אין בהם כדי להניח את

הדעת:

א. השם אשבורן אינו משתלב בשום פנים במערכת הצורות של השם העברי. לא מצאנו משקל "אפעולן" או שם "אשבור", שניתן להרחיבו בתוספת -ן, ותמוה ביותר הוא הניקוד אשבוֹרֶן בסגול בכ"י קאופמן, ובכ"י פרמה ב', ופעם גם בדפוס ליוורנו (טהרות), שכן הצורן -ן נדיר ביותר בלשון ושייך לשכבה הקדומה שבה (צפֿרן, כְּנַעַן, גִּרְזָן), ואין להעלותה כלל על הדעת

בל"ח, אם לא נרצה להניח כאן מעין אימאלה (הגייה קדמית של α), תופעה שיש עוד להוכיח מציאותה בסופית זו.

ב. כל עניין השבירה והביקוע נראה רחוק מן המשמעות ההקשרית של המלה, כפי שהיא עולה מהמקורות.

ג. גם השרשים הערביים אינם עשויים לקדם את הפתרון מבחינה מורפולוגית, וממילא לא נוכל להיעזר בהם גם מבחינה סימנטית, ומה גם שבעברית אין זכר לשורש שבר במובנו הערבי. ואף בערבית עצמה נחשבת ההוראה של شبر = מדד (ליתר דיוק – מדד בזרת), שעליה מסתמך בן-יהודה, כיצירה דימונאטיבית מן השם شبر – זרת, המרחק בין הבוהן לקצה האצבע הקטנה (G. W. Freytag, *Lexicon Arabico, Latinum*, vol. 2-1833, p. 388), ואין להניח מובן תנייני זה כיסוד משותף קדום לערבית ולעברית. אשר ל-مَشْبَر של קוהוט, השייך לשורש הנ"ל רושם פרייטאג בצדו (ר' שם) את ההוראות: צדפים, סימנים (– חריצים) במידת האורך של האמה, מים עומדים במקום נמוך שהם מובאים (נקווים) שמה ממקומות שונים. היחיד הוא مَشْبَرَة, مَشْبَر. על המשמעות האחרונה הוא מעיר, כי היא משמשת אצל השבט הערבי עבד אלכיס. רופף אפוא הקשר שבין הפועל המאוחר לבין המלה במשמעות "מקום מים", ולא עוד, אלא שגם בקרב הערבים שימושה מוגבל.

הבוהן הפונולוגי אף הוא אינו עשוי לתמוך בהקבלה של שין ימנית (לפי הניקוד המקובל ולפי כ"י ק' ופרמה ב') לשין ערבית, שכן נוגדת הקבלה זו את חוקי המעתק הידועים. אלא שכאן אפשר לטעון, כי מלאכת הנקדנים היא שקלקלה את השורה מתוך שפירשו יחד עם הראשונים "אשבורן" מלשון "שבר" העברי.

כפתרון המתיישב עם דרישת המעתק, אולי ניתן להציע את השורש شبر – עצר, גרש, אבד (מקביל ל-שבר בעברית ול-תבר בארמית), שממנו נגזר השם כְּבֶרֶה בהוראת אדמה ישרה, חפירה, גומה, וזה נותן לנו את הצירוף كَبْرَاءُ = locus ubi aqua stagnat, מקום שהמים עומדים שם (פרייטאג, שם, כרך ב' עמ' 220).

עם כל הפיתוי שבעימות זה הרי כמה פרכות בצידו:

א. העובדה, שהתיבה כְּבֶרֶה לא נכללה במילון החשוב של ליין, ספר א' בן שמונת החלקים, עשויה ללמדנו, ששם זה היה נדיר לכל הפחות בערבית הקלאסית (ר' E. W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, vol. 1, 1863, p. XXII).

ב. אין במובנו העברי של שבר כדי לתת הסבר סימנטי נאות לשימושו של "אשבורן" במקורותינו.

ג. אם מוצא משותף כאן לערבית ולעברית, כיצד נסוג משקל שמני פשוט ומקובל בשפות השמיות מפני צורה שקשה להלמה.
 ד. מתמיה הדבר ש-אשבורן התאבן בליח למעין מונח טכני, הצמוד כאנטונים בעיקר ל-קטפריס- היווני דווקא (שש פעמים), או לתרגומו העברי 'מדרון' (פעמיים). רק שלוש פעמים הוא בא כמנוגד למלה העברית 'בווחלין', שאף היא אפשר אינה אלא תחליף ל-בקטפריס, כציון למצב של נזלים היורדים בשיפוע, אם בירידה מהירה ואם בירידה איטית (טהרות ח, ט).
 אל הקשיים הגיורוניים-צורניים מצטרפת התמונה המחשידה של היעדר יציבות במסירת המלה לאו דווקא בכתיב, כמו בניקוד, היינו – בהגיית התנועות:
 כתיב:

אשבורן : משנה – ק, פא, פב, הוצא' לו, דפ' ליורנו, פירוש הגאונים,
 תוספתא, פסח' – כ"י לונדון (ליברמן), דפ'.
 תוספתא, מקר' א, 15 – כ"י ווינה, דפ'.
 תוספתא, מקר' ד, 9 – כ"י ווינה, דפ'.
 ירוש' פסחים – שרייר, כ"י לידן.
 בבלי פסחים, כ"מ (כ"י ב, א"פ – לפי ד"ס), ר"ח בבלי ע"ז – כ"י מארכס,
 רש"י, ערוך
 אישבורן : תוספ' פסח' – כ"י ערפורט, כ"י ווינה (ליברמן); בבלי פסח'
 – דפ' (וילנה); רש"י, בבלי ע"ז – כ"מ
 ניקוד:

אָשְׁבוֹרְן – ק (4), דפ' ליורנו (טהר'), ח' ילון.
 אָשְׁבוֹרְן – פרמה ב' (כ"י מביא גם את 'צמח דוד' ופיוט של ר' קלונימוס).
 אָשְׁבוֹרְן – דפ' ליורנו (אהל') או אָשְׁבוֹרְן – שם, אהל', המלה השנייה, וכן מנקדים דלמן וקוסובסקי.
 אָשְׁבוֹרְן – דפ' ליורנו (מקר').
 אָשְׁבוֹרְן – לוי, קהוט.
 לאור כל העובדות המובאות לעיל לא נותר לנו אלא להניח כמו דלמן את מוצאו הלא-שמי של השם הארץ-ישראלי הנדון ולחפש ממילא את מקורו ביוונית.

פרק ג

עיון מוקדם עשוי להבהיר, כי לשווא נרצה לגלות את אשבורן לפי צורתו הפוניטית העברית. כצעד ראשון רשאים אנו לראות כמו הראשונים

-
5. סדר טהרות וכמעט כל סדר קדשים (החל מאמצע פרק ה' של מס' זבחים, חסר בכ"י ערפורט (ר"ש ליברמן, תוספתא, זרעים, מבוא עמ' ח, ט).
  6. ר' מאמרי 'למקורה של המלה מזון', לשוננו כרך ל, תשכ"ו.

י' קוטשר			י' ידין		
האיגרות הארמיות (המשך)					
ולמשבלה	3	4	57	8	3
ולמשבלא	2	7	60	14	2
כוסבה	1	3	56	4	1
כושבה	1	7	60	14	1
כשבה	1	4	57	8	1
האיגרות העבריות ¹⁰					
משפינא	5	1	59	12	
למסבלא	2	1	59	12	2
כוסבא	1	1	59	12	1

י"ט מיליק¹¹

כוסבא 1 7 - עמ' 160 -
שעסח' [- שעשיתי] 1
6 7 - 6 - 160
בשרון (בוסרנא) 6 8 - 6 - 156
בצדק מדגיש י' קוטשר את החילופים המרובים ביחס של סמך - ש"ן שמאלית באיגרותינו (לשונו כו, תשכ"ב, עמ' 19).
לאור ממצא זה אין ספק, כי גם בתעתיקי מלים יווניות הייתה ש עשויה להופיע כמקבילה לאות σ היוונית.
ואכן מיליק בפענוחו (שם 165 - 2 ואיל', ר' קוטשר, לשונו כו, איגרת 5, ש' 2) מציע לקרוא שם-עצם פרטי פֹרְנִישׁ מן השם היווני *Eὐφρόνιος*. ואולם מבדיקת לוח הצילום של האיגרת (XLVII) נראית הקריאה מסופקת מאוד, שכן נותרו משתי האותיות הקיצוניות עקבות בלבד, מן האות האחרונה שריד העשוי להיראות כזרוע השמאלית של הש"ן, אך מן האות הראשונה נשתייר סימן חלש בלבד, שקשה לצרפו לאות פ, שבסיסה נמצא באותה כתובת כתוב בקו גס. לא לחינם הציג מיליק עיגול (très incertaine) - מאוד לא בטוח, Discoveries etc., כרך א, עמ' 48) מעל לשתייהן.
ניטיב אפוא לעשות, אם נניח את הספק ואת ספק הספק, ונפנה יחד עם מיליק ופרופ' קוטשר לברי ולודאי.

10. י' קוטשר, לשונו כו (תשכ"ב), עמ' 7-23.

11. P. Benoit, J. T. Milik, R. de Vaux, *Discoveries in the Judaean Desert*, II, Les

Grottes de Murabba'at, Oxford, 1961.

על גבי גלוסקמאות שגילה סוקניק¹² בנחל קדרון בקבר, שהוא מייחסו עפ"י השערה, על יסוד שרידים של מלאכת קדרות, לתקופת הורדוס, נמצאו חרותים השמות:

חניה א בר אלכשה (= *Ἀλεξα*) (שם עמ' 127)

אפיהס (קוטשר: אפיחס) בת אתנוגרש (שם עמ' 128 ואילך)

שם האישה ושם אביה כתובים גם באותיות יווניות:

Ἀμφίας Ἀθνα[γώρας]

אף אם לא נשתמר חלקו השני של השם היווני של האב, הרי אין ספק שהכיל כעיצור אחרון את האות *ς* כמקבילה לשי"ן שלנו. וכנראה, אין זה מקרה, שכתוב זה נמצא גם בניב כנעני מאוחר, הקרוב לעברית שלאחר המקרא קרבת מוצא חזן.

במדור הכתובות הניאופוניות, ממאה א' לפני סה"נ עד מאה ב' לסה"נ אצל H. Donner — W. Rollig, (*Kananäische und aramäische Inschriften*, Wiesbaden, Band 1 — Texte, 2 — Kommentar, 3 — Glossare etc., 1964 — 1962). אנו פוגשים כמה הקדשות מלוב ומתוניס, שבהן האות *s* הלאטינית נמסרת לא בסמ"ך כמו בדרך כלל, אלא בשי"ן (בכתב הכנעני-עברי כמובן): פודנש ושאווא (וא) רא — *Pudens et Severus* (ח"א, מס' 117, ש' 4-5, כתובת דו-לשונית).

פלכש, ושהקנדע בת שקנדע, שעטרי — *Felix Saturio, Secunda Secundi* (ח"א מס' 142, ש' 1-4, כתובת דו-לשונית).

שעטריניא בן שעטר — *Saturninus, Satur* (ח"א, מס' 160, ש' 4). עובדה זו עשויה להיות בעלת משמעות לגבי דיונו, אם יתאשרו דבריו של מיליק על "נקודות המגע הבולטות שבין הפונית באפריקה הרומאית לבין העברית המשנאית ביהודה", *Ten Years of Discovery in the Wilderness of Judaea*, London, 1963, p. 131).

הנה כי כן ניתן להניח במידה של סבירות, כי תעתיק זה של ש — σ בתעודות מן המאות הסמוכות לחורבן הבית השני היה רווח גם בדורות מאוחרים יותר של התקופה ההלניסטית ואף בתקופה הביזנטית, היינו אחרי העלאת המשנה על הכתב.

ואל תתמיהנו העובדה, שהכתיב של ש במלה אשבורן אינו מראה כל תנודה בגרסאות, שכן לאחר שהתייצבה מלה זו פעם אחת לעיני הקורא בצורתה הנוכחית, כבר הייתה עשויה בתקופה קדומה מאוד לקבל עליה את מרותה של האטימולוגיה העממית, שהצמידה אותה אל "שבר" העברי בתודעה הלשונית.

12. E. L. Sukenik, *Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement*, 1937.

ואשר לסימון ש של אשבורן כשִׁין ימנית בניקוד החשוב של כִּי קאופמן ופרמה ב' וגם בפיוט (ר' בִּי) יש להעיר:

א. הנקדנים, גם אם מסורות הגייה מאוששות בידיהם, יכלו להיות מושפעים בפרט זה או אחר מפרשנות הראשונים והנאונים, הרווחות בימיהם, וזו הכתיבה להם, כמובן, את השִׁין שבלשון שבירה.

ב. בתנאים שעדיין יש לבררם, הייתה σ יוונית עשויה לעתים להיות מועתקת בשִׁין, שנוקדה כימנית דווקא: כך מופיעה המלה $\epsilon\lambda\lambda\omega\sigma\iota\varsigma$ = פצע, חבורה (קרויס, לעהנו, ח־א, עמ' 9, ח־ב עמ' 229, לעף שם, עמ' 561) בתרגום יונתן, מקראות גדולות, שמות כא, כה, פעמיים בצורת הֶלְכְּשִׁישׁ. לפי צורה זאת יש לתקן ע־פ בנימין מוספיא את גרסת הערוך הלבשושי (ר' קוהוט בערכו) בתרגום לתה' כב, יח; לה, ו, ואת גרסת הדפוס מקראות גדולות במקומות הנ"ל ובאיוב ט, יז. לא קשה לראות, כיצד הֶלְכְּשִׁישׁ נשתבש מן ה־לכשִׁישִׁי־אגב חילוף האותיות הדומות בכתב (ר' לוי לתרגומים עמ' 201 ופליישר שם עמ' 424).

מה מקורו של תעתיק כזה (שיש עוד לספק לו – באשר לניקוד – תיעודים מוסמכים יותר)? האם הוא מצביע על השפעתו של דמיון מקרי למלה עברית מסוימת, או שמא יש כאן גילוי של אופן הגיית ש בפי יהודים דוברי יוונית, שיכלו לכתוב בימי בר כוכבא במקום שלם – ס לם – (ר' קוטשר, לשוננו, כה, תשכ"א, איג' ארמית 1, ש' 1, עמ' 119, וע' 121), והמבטאים גם בימינו – סבת סלום, ראס הסנה, סבוע טוב – (גומפרץ, מבטאי שפתנו, עמ' 36)? קרויס (שם, ח־א 46), בהסתמכו על היוונית הוולגרית של זמננו ועל תיעודיו (שנספלו כמעט כולם בעינו החדה של לעף), מרחיק לכת וסבור, כי בכל מקרה של שִׁין בתיבה יוונית עניין לנו עם הגה יווני דיאלקטי, שלא נתייחד לו סימן בכתב ההלניסטי המקובל, והוא מציע לסמן שִׁין זאת בתעתיק הלאטיני באות ξ .

אם כה ואם כה, הרי שבתעתיקי מלים יווניות אין להתעלם מאפשרות הופעתה של ש מנוקדת כימנית – ולו במידה מצומצמת ביותר – ואין צריך לומר, שאין להתפלל כלל על העתקת מלים יווניות באות ש בלתי מוגדרת¹³.

13. ניסיתי לברר – עפ"י הצעתו של פרופ' י' קוטשר, וחובה נעימה היא לי להודות לו בזה על כך – את ענין מבטא ה־ σ כעין ξ בפי היוונית, ובעיקר בצירוף הנאים, שיתאים למקרה הנדון. E. Schwytzer (*Griechische Gram.* 2, München, 1953, vol. 1, p. 178) מצביע על ההגייה הדיאלקטית ξ , $t\xi$, ξt בהפנוחו לספרו של A. Thumb, *Handbuch der Neugriechischen Volkssprache*, Strassburg, 1910. בספר זה אנו קוראים (עמ' 19, סע' 28): "במקומות רבים נהגים העיצורים σ , ξ לא בחוד הלשון, אלא בגב הלשון (ξ) ותכופות נשמע עיצור כעין ξ ; הגייה זו נפוצה על פני כל התחום הלשוני וביותר לפני תועת' i , הנעלמת לעתים במבטא: $\xi a < (300) = \tau\rho\iota\alpha\kappa\acute{o}\sigma\iota\alpha$ ".

פרק ד

אנו חוזרים אפוא אל נקודת המוצא.

ההקבלה שבוֹר – *σφο* נותנת לנו נקודת אחיזה ראשונה לפעולת הבילוש האטימולוגית. אלא שחיש מהר אנו מגיעים למבוי סתום. מתברר, שבסיס עיצורי זה אין בו כדי להוליכנו לתוצאה של ממש אלא אם כן נראה בו גלגול של צורה, שהשתנתה לפי חוקים פונולוגיים ידועים בלשון. וכאן, דומני, עשויה לבוא לעזרתנו, בחינת *deus ex machina*, המלה

בסוף המלה, *γρόσια* (גרש, מטבע) < *ša* - כנ"ל. נדיר ביותר הוא *š* לפני עיצורים, בעוד שהצירופים *kš*, *pš*, *tš*, (במקום *ξ*, *ψ*, *τ*) מצויים בכל אותם המקומות, שבהם הגיית ה-*σ* היא *š*.

מאחר שתנועת *υ* נהיית כ-*i* ביוונית החדשה (ראה שם, עמ' 2, סע' 2), הרי שיש משמעות מיוחדת לגבינו לקביעתו של *Thumb*, שלפיה רווחת ביותר הגיית *š* לפני תנועת *i*, העשויה להיעלם לפרקים. שכן המלה *συμφορά* (מקורו המשוער של האשבורן, כפי שננסה להראות בדינונו), המובאת אנב בגלוסאר שלו, כשהוראתה מושאלת (שם, עמ' 346), בצורת *συφορά* (כך!), הייתה עשויה להיות נהיית בדיבור דיאלקטי *šfora*, *šifora* ואולי, אף *šbora*, *šibora*, לפי העדות המפורשת שם (עמ' 13, הערה 2): "במקומות אחדים נהפכים הצירופים העיצוריים *μν*, *μγ*, *ντ* לסותמים קוליים (*mediae*), היינו: ל-*d*, *g*, *b*, הן בראש המלה והן באמצעה (כגון: *babo* < *μπαπω*).

בתופעת הגייה זו עוד נדון בהמשך המאמר, כאן רק נקדים ונוכיר מתוך ספר דניאל את הניקוד והכתיב: סוּמְפֹנְיָה – סִיפֹנְיָה (= *συμφωνία*), אנב שימת לב לחילוף: ו-*i* (*υ*: *i*) ולהקבלה: *μφ* – *מפ*, או *פ* – מוכפלת בדגש חזק. אך מכיוון שבכל זאת אין *μφ* וזה ל-*μν* מוטב שלא להעמיס את כל השינויים במלה *συμφορά* על היוונית בלבד, ונסתפק בשלב זה במסקנה בעקבות *Thumb*, כי הצירוף ההנאי *σ = si* עשוי היה להישמע כ-*š* או *š* בלבד.

ואולם דברי *Thumb* אמורים בניבים של היוונית החדשה, ומתעוררת מאליה השאלה, האם ניתן להרחיב את תחולתם – לכל הפחות כסבירה – גם על התקופות של היוונית ההלניסטית והביזנטית, כאשר נקלטה ונתעצבה סופית המלה אשבורן על הגייתה.

אם גם לעת עתה אין בדינו, וספק אם יכולה להיות אי-פעם, אסמכתא ממקורות יווניים למסורת עתיקה יותר של הגיית *š*, הרי ניתן לשער את קיומה מתוך עצם תפוצתה הנרחבת לאור העובדות הבאות:

א. "לגבי תכונות מרובות של השפה היוונית המדוברת ניתן להוכיח, כי עקבותיהן מוליכות לתקופה ההלניסטית, וכי במאה ה-יא לספח-ג' כבר היו מבוססות היטב" (G. Thomson, *The Greek Language*, Cambridge, 1960, p. 15).

ב. תופעה אחרת, שהוכרנו לעיל, מתחום ההגייה של היוונית החדשה, והיא: היעלמות העיצור האפי מצירופים מסוימים והפיכת העיצור התוכף לקולי – נמצאת לה עדות דיאלקטית באחת הכתובות (לצפרי), לא היה סיפק בידי לברר את תקופתה, על כל פנים המדובר הוא בממצא ארכיאולוגי, ראה להלן הערה 22 וההקשר).

ג. בשרידי התרגום הסורי של הגיאופוניקון (*Geoponicon*) היווני, חיבור ליקוטי

המנוגדת במקורותינו ל-אשבורן- והיא המלה קטפרס - καταφερέξ (מן הפועל καταφέρω - נשא, הוליך למטה¹³).

בשדה הסימנטי הזה מתייצבת מיד לפנינו המלה המנוגדת היוונית, המתאימה לנו הן במובנה והן בצורתה והיא הפועל συμφέρω - כינס, קיבץ¹⁴. פועל זה הצמיח שם מופשט συμφορά, ובדיאלקט היווני ή-συμφορ (איסוף, כינוס), זה שוב הכה שרשים עמוקים בלשון ונהפך לאילן רב פירות בצורת הפועל הדינומינאטיבי συμφορέω. אף פועל זה עשה פירות משלו ונתן ליוונית את שם-הפעולה συμφόρη-σις (כינוס ואיסוף) ואת השם המציין את תוצאות הפעולה συμφόρη-μα (תצבורת), ועוד¹⁵.

ראוי לציון מיוחד, כי הפועל ונגזריו חיים ביוונית ההלניסטית באזורנו הגיאופוליטי ממש בהוראה הקושרת אותם למים.

אפולוניוס רודיוס, האפיקן המצרי, בן המאה השלישית לפני סה"נ (נקרא גם רודיוס, איש רודוס, ע"ש מקום מגוריו, לאחר שפרש לשם כמשוער ממשרתו כממונה על הספרייה המלכותית באלכסנדריה), מתאר בארגונוטיקה את השתפכותו של זרם Ένιπτεύς לתוך נהר Ἀπιδανός שבתסאליה בזו הלשון: "ושניהם מתכנסים ומתלכדים שם כשהם ממשיכים לזרום הרחק הלאה כנהר אחד"¹⁶: ἄμφω συμφορέονται ἀπὸ πρὸθεν εἰς ἓν ὄντες.

עניין מיוחד לנו בבינוני הסתמי של הפועל הזה: (συμφορέ-ον) (> συμφοροῖν). בספרו על הצייד (Kynegeticos 8, 1) מיעץ קסנופון, ההיסטוריון האתונאי (מאה 5/4 לפני הספירה), לציידים, שלא לנסות את מזלם ביום שלג, כשמשב

על עבודת האדמה מהמאה העשירית, מופיעה התיבה "קפלושא" (באות סורית המקבילה לש"ן הימנית שלנו, ר' *Lexicon Syriacum* של ברוקלמן עמ' 684 ב), שווהתה ע"י לעף (פלורה, ח"א, עמ' 90, הערת שוליים) - אם גם אנב הצגת סימן שאלה - כמלה יוונית κεφαλῆς, מלת הקטנה מן κεφαλή (= ראש). אנב, מוצא לעף חיוק לציון σ על ידי § במלה התרגומית, שהצבענו עליה בגוף המאמר (לפני שראיתי את הערתו) והיא: "הלכשיש" (= ἔλκωσις). האין דוגמאות נוספות בסורית עצמה? הדבר טעון בירור. בינתיים נמצאנו נרמזים - ולא יותר מזה - כי התפוצה הרחבה של ה-§ בדיבור היווני, יש לה, כנראה, שרשים עמוקים יותר בעבר, וכי מבטא דיאלקטי זה היה עשוי להתגלות גם ביוונית, שדוברה פעם בסוריה ובארץ ישראל, ולמצוא פה ושם את סימונו המתאים במלים הזרות, שחדרו ממנה בפרקי זמן שונים לניבית של הארמית המערבית, וממילא אף לעברית של לשון חכמים. האם נתמכה גם כאן תופעה פוניטית זו בשכנות תנועת i, ואולי אף הייתה מותנית בה?

Liddell-Scott, *Greek-English Lexicon*, revised by H. S. Jones and R. 13

.Mckenzie, Oxford, 1940, p. 918 b, ff.

14. שם, 1686 b.

15. שם, 1687 ואילך.

16. Apollonius Rhodius, *Argonautica*, ed. R. Merkel, Lipsiae, 1913, 1, 39.

רוח עזה צוברת שלגים- ומטשטשת את עקבות הארנבות: *πνεῦμα συμφοροῦν γὰρ τῇ χιόνα*

ופילון האלכסנדרוני, שחי סמוך לחורבן הבית השני, מציג לפנינו את הבינוני הסביל של הפועל: בפירושו האליגורי לפסוק (במדבר טו, כ) – ראשית ער־טיתכם חלה תרימו וכו' – הוא מזהה את העריסה (תערובת הבצק) עם גוף האדם, שחומרים רבים – צבורים ומעורבים¹⁷: *συμπεφορημένων καὶ συγκακρυμένων*.

וכן מנחיל לנו פילון את השם *συμφορη-μα* בדברי תוכחתו, המכוונים נגד הכהן הגדול שבימיו, הנושא את עינוי לכוה שלטון מדיני ושוכח את מהותו כאדם, שאינו אלא – תצבורת של אפר (– עפר?) ומים –: *τέφρας καὶ ὕδατος συμφορημα*.

המושג המופשט *συμφορη-σις* (כינוס, צבירה) מתועד אצל לידל-סקוט (במילונו) בין השאר מפתביהם של הביוגרף היווני פלוטארכוס, חניך האקדמיה באתונה (במאה 2/1 לסה"נ), ושל הפילוסוף פלוטינוס, בן אלכסנדריה (במאה השלישית לסה"נ).

הבסיס הפועלי-שמיני *συμφορη* רווח אפוא במאות שלפני סה"נ ובמאות הראשונות לסה"נ בקוֹינה האטית-יוֹנית (להבדיל מן הקוֹינה האטית-דורית) זו השפה ההלניסטית הכללית, שהופצה ע"י המקדונים והתהוותה החל מהמאה החמישית לפני סה"נ (תקופת ההגמוניה האתנואית, ברית דילוס) מתוך המגע שבין הניב האטי הדומיננטי שבפי יושבי אטיקה (חבל ארץ שמרכזו הוא אתונה) ובין הניב היוני המדובר ביוֹניה, על החוף המערבי של אסיה הקטנה ובאיים מסוימים של הים האגאי, ובכללם באי דילוס¹⁸. תחום תפוצתה של קוֹינה זו כלל גם את מצרים התלמאית ואת סוריה הסילווקית, וממילא גם את ארץ ישראל שביניהן²⁰. קרובה אפוא ההנחה, שהשימוש הלשוני הנדון לא פסח על הסביבה ההלניסטית בארצנו וממנה חדר ללשון החכמים.

מבחינה סימנטית יש להעיר, כי השבעים, המשתמשים במקום *συμφέρω*, *συμφορέω* בפועל הנרדף *συνάγω* מתרגמים בו נוסף על המושגים העבריים – אסף, אצר, כנס, צבר, קבץ, קהל, לקט גם עניין היקוות ומקווה מים. והוא הדין לגבי השם *συναγωγή*, החל לא רק על המון, קהל, עדה, מחנה, אלא גם

The Loeb Classic Library, Philo, F. H. Colson, G. H. Whitaker, II, p. 174. 17.
(I 184M, 108).

ibid. V p. 414 (I. 654M., 220). 18.

C. D. Buck, *The Greek Dialects*, Chicago, 1955, p. 175, § 277 ff. 19.

קרויס, *Lehnwörter*, ח"א, עמ' 221. הגדרתו לקוֹינה טעונה תיקון והשלמה.

אין הוא מוכיר כלל את היסוד היוני שבה.

על מקווה (ר' קונקורדנציה של Hatch-Redpath חלק ב', עמ' 1307, 1309). משהכרנו את $\sigma\upsilon\mu\phi\omicron\rho\epsilon/\eta$ כבן זוגו של ה-קטפריס ($\kappa\alpha\tau\alpha\phi\epsilon\rho\epsilon\varsigma$), לא יקשה עוד להסביר את דרך גלגולו ב-אשבורן לפי תהליך פונולוגי רגיל, שאלה הם שלביו:

א. $\sigma\upsilon\beta\beta\omicron\rho\epsilon < \sigma\upsilon\mu\phi\omicron\rho\epsilon$

תכיפותם של שני עיצורים שפתיים שונים (להוציא את העיצור ו-יו), הורה לאוזן העברית, נמנעה ע"י אסימילציה הדדית: ϕ נידממה אל μ בקבלה את קוליותה ובוטאה כעיצור $\beta - b$, וכנגדה μ נידממה לשכנתה מתוך וויתור על תכונתה החוטמית ונהפכה אף היא לעיצור β . [היפוכו של תהליך זה מראה המלה סמבטיון שנתהוותה ביוונית מן "שבת" ($\sigma\alpha\beta\beta\alpha\tau$). כאן חלה בתחום היוונית היבדלות של העיצורים השווים אגב הגיית הראשון כמ"ם²¹.

את ההשפעה האסימילטורית החלקית של המ"ם על העיצור השפתי שאחריו מדגימה לנו המלה השאולה: פומבי, פומפי ($\rho\omicron\mu\pi\eta$)

פומבי - ברייטא, ב"ב קמה ע"ב: כ"מ; הערוך, ערך פמבי (קוהוט); רגמ"ה; רש"י (שם). ע"ז נד ע"ב: ר"ח, רש"י, ערוך (שם); תוספתא, צוקרמ', ב"ב, י, 9; כ"י ערפורט (לא נרשמו ח"ג); ירוש' קראטאשין, שקל' פ"א, מה ע"ד למטה (ר' מנא לרבי עולא).

פומפי - ברייטא, ירוש' קראטאשין, יומא פ"ב, מ ע"א (סוף הפרק); שם, לט ע"ד למעלה (ר' יוחנן); שם, סוכה פ"ד, נד ע"ג, למטה (ר' יוסי בן חנינא); ירוש' שקלים, כ"ל, לפי ראטנר, אהבת ציון וירושלים, עמ' 2; בבלי ע"ז, נד ע"ב: כ"מ.

לענין חילוף פ - ב במלים זרות השווה קרויס, *Lehnwörter*, ח"א, עמ' 97, סעיף 153; אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1223, דקדוק ארמית-בבלית, עמ' 18. השווה גם דלמן, דקדוק לארמית יהודית ארץ-ישראלית, עמ' 105, נלדקה, דק' מנדאי, עמ' 47, סעיף 51.

על אפשרות היבלעות של המ"ם בתנאים כמעט זהים לשל המקרה הנדון מצביעה בארמית מקראית (דניאל ג, י) התיבה וסיפניה ($\sigma\upsilon\mu\phi\omicron\rho\iota\alpha$) לפי הכתיב, או וסופניה לפי הקרי, (בעל מנחת שי הופך את הסדר ומייחס מתוך הסתמכות על ספרים מדויקים את הויד לקרי, ואת הויד - לכתיב). לעומת סומפניה (פעמיים, שם, פסוקים: ה, טו). אף כאן המדובר בצירוף יסוד היחס $\sigma\upsilon\mu < \epsilon\sigma\tau$ אל מלה הפותחת ב- ϕ , וכן עדים אנו בגרסה זו להידמות מלאה של המ"ם, אלא שהפעם הכיוון הוא חד-סטרי בלבד²².

21. ראה י' קוטשר, לשוננו כה, עמ' 120, הערה 11א, עמ' 127, הע' 44, וגם מ"צ סגל, יסודי הפונטיקה העברית, ירוש' תרפ"ח, עמ' 89.
22. ר' א' גולאק, סיקריקין ($\sigma\upsilon\tau + \alpha\eta$), תרביץ ה (תרצ"ד), עמ' 25, והספרות שם.

ומאלפת הדוגמה הבאה מלשון חכמים:

$\sigma\upsilon\mu\beta\omicron\lambda\eta$ < סיבולת, סיבולית, סיבוליה, סיבול, סבול (i), סינבול, סבלונות - שותפות בסעודה (מעיקרא - תרומה לסעודה משותפת).

סיבולת - ברייתא, פסח, פט ע"ב: כ"מ; הערוך, ערך סבל (קהוט); ר"ח; רש"י (שם). תוספתא צוקרמ', פסח' ז, 10 (עמ' 167, ש' 8): כ"י ערפורט.

סיבולית - ירוש', קראטאשין, מעשר שני פ"ד, נה ע"ב (באמצע).

סיבוליה - שם, ראטנר, אהציר, עמ' 190 (לפי דפ' וויניציה).

סיבול - תוספתא, שם, כ"י לונדון (לפי ליברמן, עמ' 179, הער' לש' 11).

סבול - תוספתא, שם: כ"י ווינה (לפי ליברמן וצוקרמ'), אך בדפוס

- חבול, ובעל 'מנחת בכורים' מגיה בצדק - סבול.

סינבול - ברייתא, ירוש', קראט', פסח', לו-א (אמצע) וכן גיר' הערוך

ע' סנבול (קהוט).

סבלונות - פסח, פט-ב; כ"י א"פ בכל העניין (לפי דקדוקי סופרים).

ע"י גם לוי לתומ', קרויס, *Lehnwörter*, ח"ב, עמ' 368, לעף, שם רגיסטר,

עמ' 677.

לפי הממצא של הבלשן האמריקאי Buck בספרו על הדיאלקטים היווניים²²

התרחש תהליך אסימילטורי מסוג זה - אם גם לא דרך קבע - כתוצאה ממבטא מרושל ביוונית המדוברת עצמה, כמוכח מכתיבים מקריים מאוחרים:

אטיקה $\xi\upsilon\beta\beta\acute{\alpha}\lambda\lambda\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$ (> $\xi\upsilon\mu\beta\acute{\alpha}\lambda\lambda\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$)

דלפי $\sigma\acute{\upsilon}\mu\beta\omicron\lambda\omicron\nu$ (> $\sigma\acute{\upsilon}\beta\beta\omicron\lambda\omicron\nu$)

- $\sigma\lambda\upsilon\pi\acute{\iota}\chi\eta\nu$ (> $\sigma\lambda\upsilon\pi\acute{\iota}\chi\eta\nu$)

כרתים $\sigma\omicron\mu\pi\acute{\alpha}\nu$ (> $\sigma\omicron\mu\pi\acute{\alpha}\nu$)

לתשומת לב מיוחדת ראויה המלה הדיאלקטית (מפמפיליה, חבל ארץ על

החוף הדרומי מערבי של אסיה הקטנה) $\pi\acute{\epsilon}\delta\epsilon$ > $\pi\acute{\epsilon}\nu\tau\epsilon$ (המובאת שם עמ' 64, 63). שינוי זה מסביר Buck מתוך ההנחה, כי העיצור החוטמי הידמה

תמיד (כך!) לאופיו של העיצור שאחריו, ואולם בוטא בפחות ברירות מאשר במעמד בין-תנועות. הוא מניח אפוא כשלב ביניים צורה מעין $\pi\acute{\epsilon}\delta\delta\epsilon$. וכך

ניתנת לנו הקבלה חשובה למקרה שלנו, שכן גם במלה זו התרחשה הידמות הדדית בין העיצור החוטמי לבין העיצור שלאחריו (הפעם שניהם דנטליים),

שכתוצאה ממנה נתקבלו שני עיצורים קוליים שווים.

מעניינת לא פחות החוליה האחרונה בשרשרת: המלה $\pi\acute{\epsilon}\delta\epsilon$ (> $\pi\acute{\epsilon}\delta\delta\epsilon$),

שבה העיצור הראשון מן הכפולים נחלש ונעלם לגמרי מן המבטא. לפנינו אפוא לפי עדותם של הדיאלקטים היווניים (ר' הערה 22 לעיל) לא רק פישוט גראפי

22. ר' לעיל הע' 19, שם, עמ' 63, סעיף 69.

של סימון הכפילות, אלא תופעה שבהגייה, המביאה אותנו לשלב הבא בתיאור ההתפתחות.

ב. כתוצאה מביטול ההכפלה העשוי להיות קשור כאן במעמדו הרופף של האלמנט החוטמי (ר' Buck לעיל) נתחטפה התנועה הקצרה לאחר שהועמדה עתה בהברה בלתי-מוטעמת פתוחה: $^{23}sboré, s̄boré < syboré < sybboré$, השווה לעיל $\sigma\upsilon\beta\sigma\lambda\eta < \sigma\iota\beta\sigma\lambda\eta$, סיבול, סבול (כך!). דוגמה מעניינת לתופעה זו מובאת מלח אצל י' קוטשר, לשוננו, לא (תשכ"ז), עמ' 112: שפוד, שפֹּד, שפֹּד ועוד.

ג. בתנאים אלה טבעית היא ביותר צמיחת הברה נוספת תחילית (אל-ף פרוסתטית) לשם פירוק צרור עיצורים נחים בראש המלה, דוגמת Plato – אפלטון, שטרות – אשטרות, ובמקרא זרוע – אזורע, תמול – אתמול, וכך נוצרה מתוך $sboré < s̄boré$ כמעט ממש המלה שלנו: אשבורי (בשיין בלתי מוגדרת) או אישבורי, השווה מסורות הניקוד לעיל²⁴.

ד. e/asboren אשבורן

נותר עוד לברר את עניין הגוֹן בסוף המלה.

כבר היוונית הכילה עיצור זה בצורה המקורית של המלה, אם בשם $\sigma\upsilon\mu\phi\sigma\sigma\eta$, שהוא $\sigma\upsilon\mu\phi\sigma\sigma\eta$ ביחסת המושא, שהייתה עשויה לעבור לעברית

23. במקרא לפי המסורת הטברנית כפופה התרופפות הכפילות להתנייה ברורה, והיא שוואיות הנכפל השני (ר' ברגשטרסר, ח"א, 24). אך במסורת התעתיקים מצויות תנודות גם בהכפלה לא שוואית, כגון: geborim (גבורים) לעומת gibbor, adagim = הדגים, [ר' C. Siegfried, *Die Aussprache des Hebräischen bei Hieronymus*, ZAW, [vol. 4 (1884) p. 73]. ע' גם א' שפרבר, *Hebrew based upon Greek and Latin Transliterations*, Cincinnati, 1937/8, שם, מפתח המלים, ערכים: מטה, מתנה, עמי, לפידות, שבר-שבור ועוד. ושם רק ענין גראפי כאן, ותו לא?

24. ע' ברגשטרסר, ח' א, עמ' 136, סעיף 23 e. לפיו ייתכנו הברות תחיליות אלה גם לפני עיצור בתנועה לא חטופה, כגון: אבטיח, אבעבועות. ר' אפשטיין, מבוא לנח"מ, עמ' 1249: אכלונס (columnas) אכרוב, אך גם אריסים (= ריסים), אנפים.

השווה הערוך (אצל קוהוט): אסטרטיגי (= στρατηγός), אסטרטא (= στρατή), strata), ולעתים בהברה פרוסתטית המכילה יו"ד: איסקוטלא 2 (= σκαυτλός, ר' לעף, אצל קרויס, חלק ב' 676), איסקפטיות (= σκαπαστή, לעף, שם, שם). תופעה זו מצויה גם בארמית גלילית, כגון: דם – אדמא, אישתה (= שתה) ובארמית מקר' אשתיו = שתו (דלמן, דק' לארמית א"י, עמ' 94 וא'). בדומה לכך מכירה המנדאית תנועת a או e תחילית: ארגו (= רגו), שמאלה – עסמאלא, וגם לפני עיצור מונע – עשומא – שומא (= שם), אטירפיא ובתלמוד – אטרפא, (גלדקה, דק' מנדאי, עמ' 25, סע' 24, עמ' 33, סע' 32). וכיוצא בזה במבטא השומרוני (שם, עמ' 25 הערה 1), וראה פרוס' בן-חיים, עב' וארמית נוסח שומרון, כרך ג', הקריאה בתורה, ירוש' תשכ"א, עמ' 99, לפסוק ab: 14 (af) = ל, ב (סימני היחס).

כנומינאטיב, ואם בדמות הבינוני הסתמי *συμφορέον*. שתי ההברות האחרונות של הבינוני, שהאחרונה שבהן היא בלתי-מוטעמת, היו עשויות להישמע בדיבור החי הרהוט כהברה אחת, מעין *reen*. אם גם בניב האטי, שהוא הדומינאנטי בקוינה, התמוגזו בריגל *eo* ל-*oū*, הרי לא היה כיווץ זה נהוג בדרך כלל בשום ניב אחר כולל את הניב היוני²⁵ אין זה אפוא מן הנמנע, כי באזורים שונים של הקוינה האטית-יונית הוסיף להתקיים בלשון המדוברת הבינוני הבלתי מכווץ²⁶, (ר') לעיל הציטטה מתוך הארגונאוטיקה לאפולוניוס רודיוס: *συμφορέονται* ושוא כאן פרי חיקוי מכוון של הסגנון ההומרי? *συμφορέον* (= מכנס) בתפקיד אדיקטיבי יקביל אפוא לשם התואר קטפריס - *καταφρεές*.

ואולם, אפשר גם להבין את הנוי-הסופית בדומה לאלף הפרוסתטית כעניין של התפתחות פנימית בלשון חכמים, המכירה גוין ספוחה, שנועדה לסיים הברה סופית פתוחה במלים בלתי נוטות, דוגמת יודן (יהודה) פשתן (פשתה) למעלן, למטן²⁷. תופעה זו ידועה גם כקו אופייני לארמית הגלילית²⁸. אגב נדמה כי השימושים של המלה בלשון חכמים מרמזים יותר על מוצאה משם מופשט. ר' גם לעיל עמ' [14] *συναγωγή* = מקווה מים.

מכל מקום ניתן להסביר את השינויים, שעיצבו את דמותו של אשבורן בצורה המתקבלת על הדעת בעזרת הפונולוגיה העברית מתוך הסתייעות בתופעות לשון מסוימות ביוונית הדיאלקטית. עתה גם תובן לנו מסורת הניקוד המאוששת אשבורן בתנועה e בהברה האחרונה. לשד המשמעות היוונית הקדומה עדיין מפעפע בכל רענותו גם בגלגולה העברי של המלה השאולה, אשבורן שבמשנה.

התנאים בעלי ההלכה מבחינים בין המצבים הבאים של נוזלים: ניצוק - הנשפכים בקלוח צנור... בוקיפה (רשי, עז), קטפריס - היורדים בשיפוע, אשבורן - הנקווים ועומדים (אם לזמן קצר ואם לשהייה ממושכת). וכן הם מדברים על מקום האשבורן, היינו: מקום התכנסות הנוזלים ואף יצרו את תואר הפועל "אשבורן" שלא "בוזחלין", כשהם עומדים מכוּנסים. כמעט כל המפרשים כוללים בביאור אשבורן את מושג ההיקוות

25. Buck, שם, עמ' 41.

26. Buck, שם, עמ' 127 ואיל', סעיף 280. A. Thumb, E. Kieckers, *Handbuch der Griechischen Dialekt*², Heidelberg, 1932, p. 43f.

27. "קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירוש' תשכ"א, עמ' 101.

28. דלמן, דקדוק לארמית ארץ-ישראלית, עמ' 102. § 15 e. "קוטשר, מחקרים באג, תדפיס, ירוש', תשי"ב, עמ' 39. קרויס, לעהגו', ח"א, 142, סע' 279, הדוגמאות שם מפוקפקות בחלקן, וכן אין קרויס מביא בחשבון כלל את הסיום של יחסת המושא היוונית.

וההתאספות, אלא שהוא מיטשטש אגב הדגשת יתר של תיאור המקום, אם כשטח קעור ועמוק, ואם כשטח לא נטוי, כמישור.

אל ההוראה המקורית קולע להפליא בעל "תפארת ישראל" בפירושו: האשבורן – "מים העומדים מכונסים" (טהרות). באשבורן – "בעומדין כנוסין" (מקוואות). השווה גם אלבק במובאות לעיל.

סוף דבר: מאחר שהעיונות "אשבורן – בְּרֶ: מֵי", המוצע בזה לראשונה, מעורר קשיים סימנטיים ומורפולוגיים, נדמה, שמן הראוי לשקול – ולו בדרך ניסיונית – כפתרון אלטרנאטיבי את האפשרות שבני הצמד האנטונימיים, קטפריס – אשבורן, מוצא משותף להם. שניהם חדרו ללשונו מהסביבה ההלניסטית בארץ, אלא שדרכיהם נפרדו בתודעה הלשונית העממית. בעוד שהראשון התנכר בסימני זרותו, בהרכבו העיצורי הלא שמי ובסיום הנומינאטיבי היווני, עברו על השני גלגלים ושינויים שקירבוהו קרבה מדומה למערכת השם העברי עד כדי להשכיח את צור מחצבתו ולנתקו מבחינה אטימולוגית מבן לוותיו.

כמכוונים ממש למקרה כשלנו נשמעים דבריו העקרוניים של הרמן פאול²⁹: "במקום שקבלת מלה זרה נעשית באמצעות השמיעה ועל יסוד ידיעה לא מלאה של הגיב הזר עשויים להתרחש עיוותים מרחיקי לכת, שמקורם בקליטה לקויה של חוש השמיעה, או באחידה רופפת בזיכרון. כתוצאה מכך יש שמוחלפים צירופי הגיים, שהאוזן לא הורגלה להם, מתהווים קיצורים שונים, ובקלות מרובה מצטרפת או לפעולה האטימולוגיה העממית".

בכל זאת, על אף כל הסכנות ולמרות ה"נקע" וה"שבירה", שגרמו למשמעותו, הגיע אלינו האשבורן שלם באיבריו ללא סילופים גראפיים וללא עיוותים מורפולוגיים שרירותיים, והוא מתייצב לפנינו בצורתו הטבעית העתיקה, כפי שנתעצבה בתהליכים פונולוגיים מקובלים במסגרת ל"ח, זו המדוברת והמתפתחת בצילה של הקוינה השלטת.

השלמות

1. לעמ' 282 [4] אחרי סיום פרק א:

י. ספרא, מהד' ווייס, עמ' נה (ט, ג): המעין מטהר בוחלים והמקוה באשבורן. וכן אצל רבנו הלל. בכ"י רומי מס' 66 (עמ' רלג, למע') נתלתה הוי"ו של "באשבורן" בין הבית והרי"ש ביד המעתיק; השם אינו מנוקד.

2. לעמ' 295 [17] אחרי סעיף ב: ר' גם הע' 13 לעיל.

תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה, מהדורת גינזבורגר

זה שנים רבות אני עסוק במחקר התרגום הירושלמי על התורה, המכונה תרגום יונתן בן עוזיאל, והסתמכתי על הוצאת גינזבורגר (להלן בקצור ג-ר), שהדפיסו בשנת 1903 מכ"י לונדון¹, והייתי בטוח, שאפשר לסמוך על דיוק העתקתו מכ"י.

לפני זמן קצר מצאתי תצלום כ"י הנ"ל במכון לתצלומי כ"י עבריים באוניברסיטה העברית בירושלים, וטרחתי לעבור עליו ולקרוא אותו בעיון רב. נדהמתי לראות, שהעתקת כה"י משובשת מאוד, וטעויות רבות התגבשו בה. בהרבה מקומות מעיר ג-ר, שבכ"י חסרה מלה מסוימת, אך באמת היא נמצאת בו, או שבכ"י כתוב כך וכך, ואינו נכון. הרבה פעמים העתיק ג-ר מלה חסרה (בלי ו או י), אך בכ"י היא מלאה, או להפך². אביא כאן אחדים מהשיבושים הבולטים.

בבראשית, פרק ב השמיט ג-ר את כל פסוק טז.
ג. כב. ג-ר העתיק בעלמא, אך בכ"י בארעא, וכך גם בנדפס.
ה. ד. ג-ר העיר שבכ"י והוה, והוא תיקן והוו, אך למעשה בכ"י והוו, וכך גם בנדפס.
ז. ד. ג-ר מעיר שבכ"י לכון, והוא תיקן להון, אך האמת היא שבכ"י להון, ובנדפס לכון.
ח. ח. ג-ר: ושדר ית יונתא דבייתא, וכך גם בנדפס, אך בכ"י: דכייתא = הטהורה³.

יט. לג. ג-ר: ולא ידע במישכבה ולא ידע במקומה, אך בכ"י: ולא ידע במישכבה, אלא ידע במקימה, וזה מתאים למדרש בנויר כג ע"א: למה נקוד על

---

1. Pseudo-Jonathan (Thargum Jonathan ben Uziel zum Pentateuch), nach der Londoner Handschrift (Brit. Mus. 27031), herausgegeben von Dr. Moses Ginsburger, Berlin, S. Calvary & Co. 1903

2. בלשוננו כרך לא, עמוד 23-32 ציטט ד"ר שלמה שפייער מהוצאת ג-ר, אך הכתיב בכ"י הוא אחר. בראשית י, ב ג-ר גורס ומוסיא, אך בכ"י, מצאתי: ואוסיא; כג, יג: טבוי, בכ"י טבו; כט, ז. למכנוש, בכ"י למיכנוש, לו, כ. ונירמניה, בכ"י ונירמיניה; לח, יד ואתעטפת, בכ"י ואעטפת; מב, יב. ערית, בכ"י עירית. ביו, ג. כתב שפייער: ובטעות כתב ג-ר ונפל במקום ונחן, אך כך בכ"י ונחן.
3. עליי לתקן מה שכתבתי בסיני, כרך נ, עמוד קיו.

וִיִּזְוּ וּבִקְוָמָה שֶׁל בְּכִירָה, לֹמֵר שֶׁבִּשְׁכָּבָה לֹא יָדַע, אֲבָל בִּקְוָמָה יָדַע; בִּרְ נָא, ח; סִפְרֵי בַּמְדַּבֵּר טט.

כֹּה, לֵד. בְּכִי וַיַּעֲקֵב יְהוָה לַעֲשׂוֹ. גִּיר טוֹעֵן, שֶׁבְּכִי כָּתוּב גִּתָּן, וְהוּא תִּיקָן יְהוָה, אֵךְ בְּאֵמֶת בְּכִי יְהוָה, וּבִנְדַפְסֵי שִׁיבוֹשׁ גִּתָּן.

כּו, טו. גִּיר הֶעֱתִיק כִּמוֹ בִּנְדַפְסֵי דַחֲפָרוֹ, אֵךְ בְּכִי דַחֲפָסוֹ.

כט, לב. גִּיר טוֹעֵן שֶׁהַמְּלִים אֲרוֹם אִמְרַת חֲסִרוֹת בְּכִי, אֵךְ כֵּן גִּמְצָאוֹת בְּכִי, וְחֲסִרוֹת בִּנְדַפְסֵי.

ל, ד. גִּיר הֶעֱתִיק אִמְתָּה בִּלְהָה, אֵךְ בְּכִי בִּלְהָה אִמְתָּה, וּבִנְדַפְסֵי סֹדֶר הַפּוֹךְ.

לד, לא. גִּיר הֶעֱתִיק בְּכִנִּישְׁתָּהוֹן דִּישְׂרָאֵל, כִּמוֹ בִּנְדַפְסֵי, אֵךְ בְּכִי בְּכִנִּישְׁתָּהוֹן דְּבִנֵּי יִשְׂרָאֵל.

לה, ח. פִּידְגּוּגָתָא דְּרִבְקָה – אִוְמַנְתָּ רִבְקָה. מַעַל הַמְּלָה פִּידְגּוּגָתָא הַסִּימָן: , וּבְשׁוּלִיִּים נוֹסֵף: סִיא רִבִּיוֹתָא. גִּיר טַעַה טַעוֹת גְּדוּלָּה וְחֻשָּׁב שֶׁהַחוֹסֶפֶה בְּשׁוּלִיִּים שִׁיבֵית לְמַלְהָ הָאֲחֵרוֹנָה בְּאוֹתוֹ הַפְּסוּק בְּכוֹתָא.

שם, יג. גִּיר: וְאִסְתַּלַּק מִעֲלוֹי שְׁכִינָתָא דֵּה; אֵךְ בְּכִי: וְאִסְתַּלַּק מִעֲלוֹי יִקָּר שְׁכִינָתָא דֵּה.

מד, לד. גִּיר דַּתְעָרַע יֵת אֲבָא; אֵךְ בְּכִי וּבִנְדַפְסֵי דִתִּיבְרוֹ.

מח, כב. גִּיר הַשְּׁמִיט הַמְּלָה בַּעֲיִדָן (דִּי עֲלָתוֹן).

מט, ה. גִּיר הֶעֱתִיק לְמַחְטוֹב, אֵךְ בְּכִי: לְמַחְטוֹף, וְכֵךְ גַּם בְּדַפּוּס בּוֹל, שְׁסִיז. בְּדַפּוּסִים אֲחֵרִים לְמַחְטוֹב.

נ, א. גִּיר הַדְּפִיס דְּבֵית יִשְׂרָאֵל, אֵךְ בְּכִי דְּבֵית יִשְׁמַעְאֵל, וְכֵךְ גַּם בְּדַפּוּס בּוֹל. בְּדַפּוּסִים אֲחֵרִים הַשִּׁיבוֹשׁ יִשְׂרָאֵל, בְּאוֹתוֹ הַפְּסוּק הֶעֱתִיק גִּיר וּנְבִנִי עַל אֲבוֹנָן אֲרוֹזָא רְמָא, אֵךְ בְּכִי וְנִיבְכִי, וּבְכָל הַדַּפּוּסִים הַשִּׁיבוֹשׁ וּנְבִנִי.

שם, יג. גִּיר הֶעֱתִיק: וְהוּא רִישִׁיָּה דַּעֲשׂוֹ מִתְּגִלְגַּל עַד דַּעַל לְגוֹ מַעֲרֵתָא. בְּכִי מִתְּגִלְגַּל וְאִזִּיל, וְהַמְּלָה הָאֲחֵרוֹנָה חֲסֵרָה בְּכָל הַדַּפּוּסִים.

שְׁמוֹת ב, ה. וְנִחַתְתָּ בֵּיתָהּ בְּרִתִּיהָ דַּפְרַעָה. גִּיר הַשְּׁמִיט בֵּיתָהּ, וְאִין בִּנְדַפְסֵי. עַל בְּתִיָּה בַּת פְּרַעָה עֵינָן מְגִילָה יֵג עִיא; סְנַהֲדִרִין יֵט עִיב.

שם. כה. גִּיר הֶעֱתִיק וְחִמָּא ה', וְכֵךְ בִּנְדַפְסֵי, אֵךְ בְּכִי וְגִלִּי קָדָם ה'.

ד, י. גִּיר: אֲרוֹם חָגֵר פֹּה וְחָגֵר מִמֶּלֶל אֲנָא, וְכֵךְ בִּנְדַפְסֵי; אֵךְ בְּכִי: אֲרוֹם חָגֵר פֹּה וְקָשִׁי מִמֶּלֶל אֲנָא.

שם בְּסוּף פְּסוּק כּו. הַשְּׁמִיט גִּיר אֶת הַמְּלִים וְנִשִּׁיק לִיה.

ו, כ. בֵּין הַמְּלִים שְׁנֵין – עַד – שָׁכַח גִּיר אֶת הַמְּלָה חִיָּא.

ז, ד. בְּכִי: וְאִיגְרִי (בַּהּוֹן) גִּירִין דְּקִטּוֹל (וְאִיתִין מַחַת גְּבוּרַת יָדִי), מַה שֶׁבְּסוּגְרִיִּים הַשְּׁמִיט גִּיר.

ט, יח. גִּיר העיר שכבִּי כתוב אנשהא, והוא תקן אושהא, אך באמת בכִּי אושהא, ובנדפס השיבוש אנשהא.

שם לג. בנדפס: ונפק משה ואהרן מלות פרעה. גִּיר טוען שכך בכִּי; אך בכִּי: ונפק משה מלות פרעה, והמלה ואהרן מיותרת בנדפס. י, ד. בנדפס: ארום אין יש מסרב. גִּיר טוען שכך בכִּי, אך באמת אין המלה יש בכִּי.

יב, לג. בכִּי: ותקיפו על עמא, גִּיר העתיק ל כל עמא, כמו בנדפס. יג, יד. גִּיר טוען שבנדפס נוספה המלה גבורת: בתקוף גבורת ידא. אכן כך בדפוס בול וגם בכִּי. בדפוסים אחרים חסרה המלה גבורת. שם יז. גִּיר שכח את המלה ה' בין "אמר – דילמא", וכן בטו, ו. בין "ימין – תכרית".

יז, א. גִּיר העתיק: ולא הוה מוי למשתי לעמא, וכך בנדפס; אך בכִּי: ולא הוה מוי למישתי עמא, השוה תרגום אונקלוס.

שם ז. גִּיר טוען שבכִּי האן קושטא, והוא מתקן המן קושטא; אך באמת בכִּי המן, ובנדפס האין.

יט, יח. גִּיר: דארכין ליה שמיא, כך בנדפס; אך בכִּי לפני שמיא נוסף ה'. שם יט. גִּיר ונעימתא מלייא, כך בנדפס, אך בכִּי ונעימתא חלייא = ונעימה מתוקה.

כ יג. בעשרת הדברות בפסוק לא תנאף השמיט גִּיר: לא חברין ולא שותפין עם מסהדין סהדי שיקרא.

שם יד. גִּיר: ולא יחמיד חד מנכון ית אינתתיה דחבריה, כך בנדפס, אך בכִּי יש תרגום לפסוק לא תחמוד בית רעך – ולא יחמיד חד מנכון ית ביתא דחבריה, ולא יחמיד וכו'.

כא, ח. גִּיר דזבין אותה, כך בדפוסים אחדים, אך בכִּי ובדפוס בול דזמין, וכך הציע הורוביץ לתקן (מכילתא עמוד 258).

שם לב. גִּיר כתב נגח, אך בכִּי ובנדפס נגש. כה, טז. בכִּי: ותיתן בגו ארונא ית לוחי סהדותא. גִּיר לא העתיק לוחי, ואין בנדפס.

ל, יג. בכִּי ובנדפס: עשרין מעין, גִּיר בטעות מנין. שם, כא. בכִּי ולא ימותון באישא מצלה בא. שתי המלים האחרונות השמיט גִּיר, ואין בנדפס, וכל הפסוק חסר בדפוס בול.

לג, כג. בכִּי ובנדפס דקימין ומשמשין קדמי, גִּיר השמיט ומשמשין. לד, יד. בכִּי ובנדפס: ארום ה' קנא ופורען שמיא, גִּיר השמיט שמיא. לו, יג. בכִּי ובנדפס על ארבע זיוייתא, גִּיר השמיט ארבע.

ויקרא ז, טז. גִּיר וַאֲיִן נִדְרָא או נִדְבָתָא, כַּךְ בְּנִדְפָס; אַךְ בְּכִי וַאֲיִן נִדְרָא או נִסִּיבָתָא.

י, א. בְּכִי וּבְנִדְפָס מַה דְּלֵא פִקִּיד יִתְהוֹן. גִּיר הַשְּׁמִיט מַה.

טו, יג. גִּיר כְּתָב וִיסְגִי, בַּמָּקוֹם וַיִּמְנִי.

יט, ט. גִּיר טוֹעֵן שְׂבָכִי לִמְחֻזֹּר, וְהוּא מִתְקֵן לִמְחֻצוֹד, אַךְ בִּאֲמַת בְּכִי לִמְחֻצוֹד, וּבְנִדְפָס לִמְחֻזֹּר.

כא, יט. תְּבִיר דְּרִגִּיל, גִּיר שְׂכַח תְּבִיר.

בַּמִּדְבָּר א, ה. בְּכִי לִרְאוּבֵן אִמְרָכּוֹל. גִּיר הַשְּׁמִיט אִמְרָכּוֹל, וַאֲיִן בְּדַפּוּסִים אַחֲדִים.

שם לֵד: מִבְּר עֶשְׂרִין שָׁנִין, גִּיר שְׂכַח עֶשְׂרִין.

ג, יג. בְּכִי: אֲרוֹם דִּילִי כָל בּוֹכְרָא בִּארְעָא דְּמִצְרִים בְּיוֹמָא דְּקִטְלִית וְכו'.

גִּיר לֹא הֶעֱתִיק בִּארְעָא דְּמִצְרִים, וּבַמָּקוֹם זֶה כְּתָב בְּבִנֵי יִשְׂרָאֵל, כְּמוֹ בְּנִדְפָס, וְזֶה נִכּוֹן.

שם כב. שְׁגִיאת דְּפוּס, בַּמָּקוֹם יִרְחָא כְּתוּב יִחְרָחְרָא, וּבַפְּסוֹק לֵג בַּמָּקוֹם מִרְרִי כְּתוּב מִכְרִי.

ד, מא. בְּכִי עַל פּוֹם מִיִּמְרָא דֵּה'. גִּיר הוֹסִיף בִּידָא דְּמִשָּׁה, כְּמוֹ בְּנִדְפָס, אַךְ הוּא שִׁיבוֹשׁ מִפְּסוֹק לֹו. אוֹ מַה. לִפְנֵי בְּנֵי גִרְשׁוֹן הַשְּׁמִיט גִּיר גִּיטָא וַאֲיִן בְּנִדְפָס.

ז, פז. בְּכִי תִרְיִסֵּר רִבְרִבִּי עֶשׂוֹ. גִּיר טוֹעֵן שְׂבָכִי פִּרְס. אַךְ כַּךְ בְּנִדְפָס, וְהוּא תִקֵּן אֲדוּם.

ח, כו. בְּכִי: הַכְדִּין תַּעֲבִיד לְלִיּוּאֵי (עַד תִּיעֲלוֹן לִארְעָא) בַּמִּטְרָתָהוֹן. מַה שְּׂבִסְרוּגִיִּים לֹא הֶעֱתִיק גִּיר, וַאֲיִן בְּנִדְפָס.

ט, י. גִּיר הַשְּׁמִיט אֶת הַמִּלָּה לְמִימֵר.

י, יח. בְּכִי: וּרְבָא דֵּהוּא מִמְנִי עַל חִילוֹת שִׁיבָתָא אֲלִיצוֹר בֵּר שְׂדִיאוֹר. וְכַךְ בַּפְּסוֹקִים כָּב וְכִי־ לֹא נִזְכַּר פַּעֲמִיִּים בְּכִי שֵׁם הַשְּׁבֵט, אַךְ בַּפְּסוֹק יֵד נִזְכַּר פַּעֲמִיִּים. גִּיר הֶעֱתִיק כְּמוֹ בְּנִדְפָס.

שם לה, בְּכִי: וְלֹא הוּא נָטִיל עַד דְּמִשָּׁה הוּא קָאֵי בְּצִלוֹ. גִּיר הֶעֱתִיק: וְלֹא הוּא נָטִיל עַד רְמִשָּׁא הוּא מִשָּׁה קָאֵי בְּצִלוֹ, וְהַשְּׁבֵט הַזֶּה גַּם בְּדַפּוּס בּוֹל. יב, טז. בְּכִי וְלִפּוֹם דִּאֲתַחֲיִיבַת מִרִּים. גִּיר הֶעֱתִיק כְּמוֹ בְּנִדְפָס אֶף עַל גַּב דִּאֲתַחֲיִבַת.

יג, טז. בְּכִי: וְכַדִּי חֲמָא מִשָּׁה עִינוֹתָנוּתִיָּה קִרָּא לְהוֹשַׁע בֵּר נוֹן יְהוֹשֻׁעַ. גִּיר הֶעֱתִיק: וְכַדִּי חֲמָא עִינוֹתָנוּתִיָּה קִרָּא מִשָּׁה לְהוֹשַׁע וְכו'. בְּנִדְפָס פַּעֲמִיִּים מִשָּׁה. יד, ט. בְּהַתְחַלַּת הַפְּסוֹק שְׂכַח גִּיר אֶת הַמִּלָּה בֵּרִם.

כ, ט. בְּכִי וְדָבָר מִשָּׁה יֵת חֲטֵר נִסְיָא. גִּיר הֶעֱתִיק כְּמוֹ בְּנִדְפָס וְנִסְיָא מִשָּׁה יֵת חֲטֵר נִסְיָא.

כג, ה. בכ"י: ושוי ה' פיתגמא בפמיה דבלעם. ג"ר העתיק כמו בנדפס: ושוי ה' ית פתגמא בפום בלעם.

כה, ח. בכ"י: נס חמישאי כד סובר יתהו אודקף שיקפא עיל מיניה עד דנפק. ג"ר העתיק במקום עיל כמו בנדפס נטל.

כו, סא. ג"ר שכח את המלה נוכריתא.

כז, יז. ג"ר השמיט: ודי הוי עליל קדמיהון מן סדרי קרבא.

שם כא. בסוף הפסוק השמיט ג"ר עימיה וכל כנישתא.

כט, כג. בכ"י לחדסר מטרטא. ג"ר טוען שבכ"י תריסר, אך השיבוש הזה רק בנדפס.

שם, כז. בכ"י: ומנחתהון סמידא דחנטיא למנחתהון. המלה האחרונה מיותרת. ג"ר השמיט את המלה הראשונה, ומתחיל את הפסוק וסמידא, כמו בנדפס.

דברים א, מד. ג"ר השמיט ית כון אחרי המלה ומחו,

ג, ג: השמיט דלא אחרי המלה עד,

ז, ב: השמיט ית הון אחרי המלה תגמרון.

יב, ג. בכ"י: וצילמי טעוותהון תקצצון ותשיצון ית שומהון. ג"ר העתיק תשקצון במקום תקצצון, כמו בנדפס, והוא טען, שבכ"י כתוב ותשיציוון. אך כך בנדפס.

כ, ז. בכ"י דילמא יגרום ליה חובא, אך ג"ר העתיק דלא יגרום, כמו בנדפס, וזה שיבוש, כי בפסוקים האחרים גם בנדפס דלמא.

שם טז. במקום יהיה לכן צ"ל יהיב לכן.

כב, ה. ג"ר השמיט ותפילין אחרי המלה דציצית.

כג, כד. השמיט תיתנון אחרי המלה דמלילתון.

כח, מה. בכ"י ויאדבקונכון, ג"ר כמו בנדפס ויערקונכון, בדפ"ב ויארקונכון.

שם, נט. אחרי המלה ומיהמנן השמיט ג"ר דלא למשבקכון.

שם סז. במקום דתהוון חמין צ"ל דאתון חמין.

שם סח. אחרי המלה בדמין חסרה המלה יקירין.

לא, כט. בכ"י בסוף יומיאי; ג"ר העתיק כמו בנדפס בסוף כל כל יומיא, ושבוש הוא.

לג, כד. ג"ר השמיט מספקין אחרי המלה משח.

התיקונים הנ"ל מראים באופן ברור, שהוצאת ג"ר משובשת מאוד, ואסור לחוקרים לסמוך עליה בלי פקפוק, כמו שעשו עד היום, ועליהם להשתמש בה

בזהירות רבה. נדמה לי, שהגיעה השעה להעתיק מחדש את כ"י לונדון, וכאשר אמצא מו"ל, או תמיכה ממוסד מדעי, אני מוכן להדפיסו מחדש בדיוקנות גדולה, עד כמה שבן אנוש יכול להשיג אותה⁴.

---

4. כאשר סיימתי את מאמרי קיבלתי את המשך מאמרו של ש' שפייער, עמוד 189-198, ואני מוסיף כמה הערות. שמות ב, ג: בגו גומיא, בכ"י בגו גומיא; ד, י: עיין בפנים מאמרי; כא, כה: הלכשיש חולף הלכשיש, אך בכ"י: הלכשוש חולף הלכשוש; כד, ו: במיזריא, אך בכ"י במזיריא; כה, לט: קנטינר דדהב דכי, בכ"י דדכי, אך כנראה שיבוש; ל, כה: בושם מתבשם עובד מתבשם בשמא ממויג, בכ"י אין מתבשם שני, וגיר העתיק את השיבוש מן הנדפס: ויקרא ד, יז ויטמוש, אך בכ"י ויטמש; ז, יב: ועריכין, אך בכ"י וערוכין; כ, כ: אתת אחבוי, אך בכ"י איתת אחבוי; כא, יח: דמישתמיט, אך בכ"י דמישתימיט; שם כ: בעינוי, אך בכ"י בעיניי; כב, כב: דעינוי, אך בכ"י דעינוי; כו, א: ואבן מצייר, אך בכ"י ואבן מציירא; שם, טו: קיימי, אך בכ"י קיימי.

רובדי אוצר המלים ב"דברי שלום ואמת" של ג'ה ויזל*

(עיון של סגנון בלשון-העיון הסינתטית)

אוצר המלים הוא הפחות שביסודות המייחדים את הלשון ומעמידים את סגנונו האישי של הכותב, שהרי לשון חיה מעכלת במצי הברזל שלה אף מלים שאולות הרבה, ודין כדן מליה המקוריות של הלשון לכל דבר. בכל זאת אף אוצר המלים יש לו יד בהעמדת סגנונו של הכותב; שכן פעמים-במיוחד במקום, שרבים מובהקים ניכרים באותה לשון, כגון יסודות לאטיניים-נורמניים לעומת יסודות אנגלו-סאקסיים באנגלית, או יסודות לשון המקרא, לשון חכמים ולשון ימה"ב בעברית-יש בו כדי להסביר מעט את הרושם שרושמים הדברים בקורא. כשבאנו לבדוק את סגנון כתיבת העיון של ר'ה ויזל על פי "דברי שלום ואמת" (פראג, התקס"ט) ניתחנו לצורך זה ניתוח מפורט¹ את הפרק הראשון של החיבור וחילקנו את המלים שבכתובים לה' מחלקות:

א-מלים מן המקרא, ושימושן חוזר בלשון חכמים ובלשון ימה"ב²

---

* חיבור זה מיוסד על פרק מחיבור-מחקר, שנכתב באוניברסיטה העברית בהדרכת הפרופסור ש' הלרין.

1. בלשונות התרבות אין לחוקר הסגנון אלא ללכת אצל המחקרים שחקרו הבלשנים ולהיוון מהם לעניינו, ואילו חוקר הסגנון שבעברית אין לו כמעט להיכן לילך, ואם אינו מוצא לו פתח להסתלק מן הדבר, עליו לעשות את כל המלאכה בעצמו. לא זו בלבד, אלא שבלשונות התרבות נתונים לו לחוקר הכלים לעשות בהם; אף Shorter Oxford Dictionary, דרך משל, משתדל לציין מה שנה נמצאה בה עדות ראשונה בספרות אנגלית לשימושה של כל מלה, ומשמשתה משמעותה של מלה, או כשתש כוחה והיא פוסקת מן השימוש, הוא מציין זאת. ואילו בלשוננו אין לך עדיין אפילו הכלי הראשון לעבודה מעין זו - מילון אקדמי. מילוננו של ב"י, שלצורך זה הוא השלם שבמילונות המצויים, מציין באיזו תקופה נכנסה מלה אל השימוש, אך אינו מציין אלא פה ושם, מה עלה לה למלה, לאחר שנכנסה אל הלשון. יש שהוא מביא דוגמאות משימושה בתקופות שלאחר תקופת כניסתה אל הלשון, ויש שאינו עושה זאת; אבל בשעה שאינו עושה כך, אין פירושו של דבר כלל וכלל, שאותה מלה לא נמצאה בתקופות אלה. לפיכך היה עלינו לטרוח הרבה בקונקורדנציות ובמילונות המצויים, וסופו של דבר אף עתה אין בידנו ממצאי דברים מדויקים לעניין זה של הרבדים המאוחרים שבלשון, אלא ברובם ולא בכלם. על כל פנים נראה לנו שבכללותו של דבר הממצאים עומדים.

2. כבר באלה מצוי הספק, משום חסרון מילון כולל ללשון ימה"ב, וכך לעניין מחלקות ג', ד'.

- ב - מלים מן המקרא, ואין שימושן חוזר בל"ח, אבל הוא חוזר בלשון ימה-ב
 ג - מלים מלשון חכמים, ושימושן חוזר בלשון ימה-ב
 ד - מלים מלשון ימה-ב
 ה - לעזים.

בארבעת העמודים הראשונים של מחברת א' של "דברי שלום ואמת"³ נמצאות כשבע מאות וחמישים מלים, ואחרי סילוק החזרות, הנסיות וכו' ובמניית צירופי מלים שמשמעויותיהן כמלים בתורת יחידות, הן מעמידות כארבע מאות ערכים. ארבע מאות ערכי מלים אלה די לנו בהם, כדי שייראו הדברים בבהירות. זו חלוקתם למחלקותיהם:

- א - מלים מן המקרא, ושימושן חוזר בל"ח ובלשון ימה-ב⁴ - 64,5% בערך
 ב - מלים מן המקרא, ושימושן אינו חוזר אלא בלשון ימה-ב⁵ - 7,5%
 ג - מלים מלשון חכמים⁶ . . . . . - 18,5%
 ד - מלים מלשון ימה-ב⁷ . . . . . - 7,5%
 ה - מלים מן הלעזים⁸ . . . . . - 2 %

מעתה יקל עלינו מעט להבין את פעולת אוצר המלים שבלשונו של ויזל: הגוש הגדול של אוצר מליה, כשני שלישים מכלל המלים המנויות, עשוי מלים המשמשות בכל רובדי הלשון כולם; הגוש השני בגודלו, שאין בו אלא כחמישית מכלל המלים, אתה מוצא בו את המלים המשמשות בשני הרבדים המאוחרים שבלשונו הקדומה, ואילו שאר המחלקות אין בהן אלא כ-17% מכלל המלים, ונראה שהן בטלות ברוב גדול. הרושם הכללי הוא אפוא רושמו של אוצר מלים, שעיקרו הגדול הן המלים השכיחות, המופרות לקורא מכל הספרות שהוא מצוי אצלה⁹, ובכללו הוא נוטה לצד לשון חכמים. שאר יסודותיו, אפילו

3. לפי: וורשא, הוצאת זאבעלינסקי, 1886. כל מראי המקומות שבדפים הנחקרים האלה נתונים על פי טקסט זה, בסימון מספר הדף בסוגריים.
 4. מלים כגון: אבל (ע' 4), אדם (ע' 4), או (ע' 6), אור (ע' 4), אותות (ע' 4), אחד (ע' 5), אין (ע' 3), איש (ע' 5), תאכלו (ע' 5), אלהים (ע' 3).
 5. מלים כגון: או (ע' 4), איך (ע' 5; כמעט שאינו מצוי בל"ח), בעד (ע' 5), גם (ע' 3; מעט מאוד בל"ח).
 6. מלים כגון: אור (ע' 4), יאות (ע' 3), אלא (ע' 6), אלולי (ע' 4), אסורה (ע' 6), אע"פ (ע' 5), בע"ח (ע' 4), בריות (ע' 5).
 7. מלים כגון המונחים שמלשון ימה-ב: דוממים (ע' 5), הנמצאים (ע' 4), מושכלות (ע' 4), צחות (ע' 4), תכונה (ע' 9).
 8. כגון שמות המקצועות: היסטאריע (ע' 4), גיאוגרפיע (ע' 4), אריטמעטיק (ע' 4), מעדיצין (ע' 5).
 9. מפני חסרון קונקורדנציה של הסידור לא בחנתי את הדברים בו, אך הדעת נותנת, שמלים רבות תמצאנה בו, שהרי הוא הראשון מן המקורות למעשה הצירוף

הם מושכים את העין בזרותם, נראה שאין בהם כדי לבטל את הרושם הכללי. לכאורה מותר להניח אפוא, שלעניין אוצר המלים זה טיבה של הלשון הסינתטית, וזה מקורו של רושם הסינתטיות שבה, שהגוש הגדול של המלים הלקוחות מכל רובדי הלשון כאחד מכריע את הכף, לפי שהוא ממעיט את רשמיהן של מלים המיוחדות לרובד זה או זה שבלשון ואף מסלקן. אלא שאין הדברים כך כלל וכלל. הם משתנים לגמרי, בשעה שאתה בא להשוותם ללשון שירתו של ויזל, שלכל הדעות היא לשון מקראית ולא סינתטית, ורושמה, שהיא רושמת בקורא, אופיו המקראי ברור לכל. בבדיקת שישה עמודים מתוך השיר השמיני של שירי תפארת¹⁰ נמצא, שאוצר המלים נחלק לשתי מחלקות בלבד:

א – מלים מן המקרא, ואין שימושן חוזר בלשון חכמים¹¹
 ב – מלים מן המקרא, ושימושן חוזר בלשון חכמים ובלשון ימה"ב.
 נמצא, שאין בכתובים כולם אף מלה אחת שאינה במקרא, ואף מלה אחת הלקוחה מן הרבדים המאוחרים מלשון ימה"ב.
 בששת העמודים הנ"ל יש כשש מאות מלים שהן כמאתיים ושישים ערכי-מלים. חו חלוקתם:

א – מלים שמן המקרא ואין שימושן חוזר. . . . . 27%.
 ב – מלים שמן המקרא ושימושן חוזר. . . . . 73%.
 בכלל קבוצה ב' הובאו מלים רבות, כ-10% מקבוצה זו, שאפילו אתה מוצא את שימושן בל"ה, שימוש זה מועט מאוד, ופעמים הוא בטל באלף¹². בכלל קבוצה זו הובאו אף מלים, שאמנם אתה מוצאן בל"ה, אבל אין אתה מוצאן בצירופים כגון אלה שבאו בכתוב, ובהם הן מיוחדות ללשון המקרא¹³. לפיכך נראה, שמותר לנו להפחית ממספר האחוזים של קבוצה ב', ונמצא הוא קרוב מאוד מאוד למספר האחוזים שבאותה קבוצה בחלוקת אוצר המלים שבפרחה של ויזל.

שבלשון והוא מביא זה בצד זה דברים שמן רובדי הלשון השונים. אין צריך לאמור שהיה מוכר וידוע לכל.

10. הוצאת פראג, התקסט, השיר השמיני, ע' ח-י².
11. לעניין שימושן בלשון ימה"ב אין הדברים מדויקים מפני הטעם שלמעלה. מקצת המלים מצאתי שהן חוזרות בלשון ימי הביניים, ומקצתן – כ-4/7 ממחלקה א' וכ-1/5 ממחלקה ב', איני יודע אם הן חוזרות או אינן חוזרות בשימוש לשון ימה"ב. הדעת נותנת שרובן חוזרות, אבל אני לא מצאתין בספרים שיש בידי.
12. ממין זה הן המלים: איך (ע' ט), אל (ע' ח₂), החריש (ע' ח), טרם (ע' ח₂), מהר (ע' ט₂), נורא (ע' ח₂), ציר (ע' ח).
13. ממין זה הם הצירופים: מרי נפש (ע' ט₂), יפל לנו (ע' י), הפל אימה (ע' ט₂), ערל שפתים (ע' ט), מקשה ערפו (ע' ט₂), הפעם (ע' ט₂), יראו נקם (ע' ט₂).

אנו למדים אפוא, שמספר האחחים של הקבוצה הגדולה בקבוצות אוצר המלים, זו של המלים המשמשות בכל הרבדים של הלשון – אולי אינו עניין של סגון כלל, אלא הוא עניין של לשון. דהיינו – שבלשון התקופה, בין שהיא שירה ובין שהיא פרוזה, בין שאנחנו מכנים אותה מקראית ובין שאנחנו מכנים אותה סינתטית, אתה מוצא שכ-65% מאוצר מליה הוא יסוד של קבע – יסוד המלים החוזרות בשימוש בכל הרבדים העיקריים שבשפה.

אולי מותר להעז ולאמור, שכל טקסט שייבדק – בהכרח תהיינה תוצאות הבדיקה דומות. אין צריך לאמור, שהדברים טעונים בדיקה בכתוביהם של מחברים אחרים, ואינם מובאים כאן אלא בתורת השערה.

אמור מעתה, שלא יסוד כבד זה, אלא אדרבא – דווקא היסודות האחרים, המצומצמים, אלו הקבוצות הקטנות של המלים, הם המכריעים את הכף לצד זה או לצד זה. לעניין אוצר המלים – צבעה המיוחד של הלשון ניתן לה דווקא על פי הרכבן של קבוצות המלים הקטנות.

שוב – אפילו פעולת אוצר המלים אינה חשובה מאוד בהעמדת ייחודה של לשון, מקצת הסבר יש כאן בוודאי מדוע לשונו של ויזל¹⁴ שבכתובים הנחקרים נראית לנו סינתטית וקרובה ללשון ימינו: שהרי אם נסלק מן החישוב את קבוצת המלים הגדולה, שאינה עניין מיוחד לכאן מפני שהיא יסוד של קבע גם בשירה וגם בפרוזה, ורושמה באחת כאילו מבטל את רושמה באחרת, מה יש בידנו? בלשון הפרוזה שלו הקבוצה השנייה בגודלה באוצר המלים, והיא רבה מאוד יחסית – כ-18% – קבוצת המלים מלשון חכמים, ורובן חזרות ברבדי השפה שלאחריה – היא המכריעה את הכף; ואף שאר הקבוצות מגוונות אותה בגוני הלשון המאוחרת, ואילו בלשון השירה שלו הקבוצה האחת הנותרת אחר הקבוצה הגדולה והעיקרית היא קבוצת המלים מן המקרא, שאינן חזרות בלשון חכמים. מלים אלו אף בלשון ימה"ב חזרתן באה בוודאי בעיקר בשיבוץ ובחיקוי, ואין לך כנגדה שום יסוד אחר, מאוחר, שישנה מגוון או שיוסיף עליו, ולכן טעמה טעם לשון המקרא הוא, ואילו לשון העיון שלו היא לשון סינתטית ברושם שהיא רושמת בקורא.

14. כמובן אין איש מעלה על דעתו, שוויל עצמו הבחין, מאילו רבדים הוא מושך את מליו, ובכוננת מכון עשה זאת. ואילו אף הבחין בכך, לא היה בדבר עניין למאמרנו זה, הבודק את הרושם שהדברים עושים על הקורא, ולא את הראייה שראה היוצר את יצירתו.

מלשון הדייגים ויורדי הים בישראל

(סיום)*

פרק שני: המונחים הלועזיים

1. היחס המספרי בין המונחים העבריים לבין המונחים הלועזיים.

מבין 1095 הפריטים שברשימת התשובות – ש-940 מהם שונים זה מזה (ראה לעיל, עמ' [3]) – 319 הם לועזיים. מבין 319 הפריטים הללו – 82 הם חוזרים (כלומר באים יותר מפעם אחת); הרשימה כוללת אפוא 237 מונחים לועזיים השונים זה מזה. המונחים הלועזיים מהווים 25,2% מכלל המונחים.

2. המונחים הלועזיים לפי לשונות המוצא.

בלשון הימאים והדייגים שבישראל נשתקעו מלים לועזיות רבות, שמוצאן בעיקר מלשונות אגן הים התיכון ומן הלשון האנגלית, שטבעה את חותמה על לשון הימאים ברחבי העולם, ואשר השפיעה במיוחד על ימאי ישראל, מחמת הזיקה של צי הסוחר וחיל הים שלנו לצי המסחרי והמלחמתי הבריטי, ואף משום שימאים ישראליים שירתו בצי הבריטי. להלן יבוא ניתוח של היסודות הלועזיים שבשפת הימאים והדייגים בישראל לפי הלשונות אשר מהן, ככל הנראה, עברו יסודות אלה לשפת הימאים והדייגים ולא לפי לשונות המקור של יסודות אלה. ראוי לציין, שמלים לא-מעטות של שפת הימאים והדייגים שייכות ללשון הכללית, היא ה-*lingua franca* של ימאי הים התיכון ושל דייגיו, המשמשת בנמליו ובמעגני הדיג שלו ועל סיפון אניותיו וסירות הדיג המפליגות בו זה דורות. לגבי מלים אלה קשה לקבוע, מה היא לשון המוצא, שממנה הן עברו לשפת הימאים והדייגים בישראל. במקרים אלה נהגנו לראות את לשון המוצא באותה הלשון שצורת המלה בה זהה או קרובה ביותר לצורתה בישראל⁴³.

(א) מונחים שמוצאם מאיטלקית

stevadórím (151) 'סְוֵדֹרִים'. איט' ונציאנית *stivador*⁴⁴, איט' *stivatore*, *stivadore*, ספר' *estivador*.

* חלקו הראשון של המאמר הופיע ב-'לשוננו' לא (תשכ"ז), עמ' 289–298.

43. הרינו מביעים בזאת את תודתנו למר מרסל ארדל, לד-ר י' ויסברג, לד-ר י' סרמוניטה, לד-ר גד בן-עמי צרפתי ולד-ר שאול שקד, שסייעו בידינו בכירור מוצאם של מונחים לועזיים אחדים.

44. ראה כהנא-טיצה, עמ' 420. המלה נפוצה בלשונות הים התיכון: ראה שם.

vólyo (182) נער סיפון. אפשר שמוצא המלה מן האיטלקית: guagliò – בלהג של נאפולי נער, בחור⁴⁵. אף המונח העברי משמש, ולידו גם 'הילד' ו-dékboy (להלן, עמ' [14]).

maóna (210) דובריה. איט' maona⁴⁶. אף המונח העברי משמש, ואף barg (ראה עמ' [15]) ו-pantón (ראה עמ' [17]).

pakapórt (230) מכסה (המשמש לכיסוי פתח שבסיפון). איט' boccaporto⁴⁷. משמשים גם המונחים lúka (ראה עמ' [25]) ו-mכסה.

payólim (235) לוחות עץ המשמשים כרצפת הסירה. איט' pagliuolo (בדיאלקט הונציאני – pagiól⁴⁸).

mézo marináyo (285; בחיפה) "משלית" (= קרס המשמש לסריקת קרקע הים). איט' mezzo-marinaro (הצורה העממית) או mezzo-marinaio (הצורה הספרותית) חצי מלח⁴⁹. כינוי זה למשלית מקורו בכך, שמכשיר זה הוא לעזר רב, ושקול הוא כנגד חצי מלח.

skárma, skármo (295) יתד, יתדה (יתד הקבועה בדופן הסירה והמשמשת לשם חיבור המשוט אליה). איט' scarmo, scalm⁵⁰.

45. R. Olivieri, *Dizionario Etimologico Italiano* (מילאנו, 1953), עמ' 363. באיטלקית כללית נוהגת מלה זאת בצורה guaglione. על האפשרות של מוצאה האיטלקי של vólyo העיר את תשומת לבו פרופ' ח' בלנק. – אנב אורחא נעיר, שאחד הימאים ביקש להסביר את מוצאה של מלה זאת בדרך של אטימולוגיה עממית: נער הסיפון נקרא vólyo משום שאף שימון המכונות הוא בין תפקידיו: המלה באה איפוא מאיט' olio "שמן"...

46. ליבון גיזרונה של תיבה זאת יש בו קשיים רבים: השווה קינדרמן, עמ' 92–93. אפשר שמקור המלה בـ ماعون הערבית. מלה זאת משמשת בהוראת "מכשיר", "כלי", "בגד" (ראה במילון של דוח, II, עמ' 603), ונראה שלפנינו המעבר הסימנטי "כלי" < "כלי-שיט", המתגלה בעברית במלים אַנְיָה (השווה, إناء בערבית "כלי", מַאנְיָא באר' מקראית "פְּלִים" ועוד), סִיָּה (מן סִיר), צִרְיָה (בהוראת סִיָּה; השווה אַרְבָּא בארמית בבליית) ובמלה האנגלית vessel. ככל הנראה, עברה המלה מערבית לטורקית (ראה קינדרמן, עמ' 92–93 והספרות המובאת שם) ולאחדות משפות אירופה. אין לקבוע בוודאות, שהמלה עברה ללשון הימאים בישראל דווקא מן האיטלקית; מכל מקום, המלה הצורה הנוהגת בישראל קרובה ביותר לצורה האיטלקית.

47. המונח, בוואריאציות שונות, נפוץ בלשונות רבות של אגן הים התיכון המרכזי והמזרחי: ראה כהנא-טיצה, עמ' 109–110. 48. ראה כהנא-טיצה, עמ' 327. המלה נפוצה – עתים בניוני משמעות – בלשונות הים התיכון: ראה שם.

49. ראה כהנא-טיצה, עמ' 307. בלשון הימאים שבמצרים משמש המונח nuṣṣ marináro שנוצר מתוך תרגומו לערבית של המרכיב הראשון של המלה האיטלקית שלפנינו (כהנא-טיצה, שם לפי S. Spiro, *Note on the Italian words in the Modern Spoken* Arabic of Egypt, קהיר 1904 – חיבור זה לא היה בידינו).

50. לשתי הצורות האלה באיט' ולגלגלי המלה בשפות הים התיכון ראה כהנא-טיצה, עמ' 572–573.

'איט' skandályo, skandályo ובחיפה גם skandíl (305) 'מד עומק'. 'איט'
 scandaglio (מצויה גם צורה ישנה scandiglio)⁵¹.
 máyna (359) 'הורידו את המפרשים!'⁵². 'איט' ונציאנית! maina – ציווי של
 mainar⁵³.
 damigána (379) 'בקבוק גדול'. 'איט' damigiana⁵⁴.
 kabína (386) 'תא'. 'איט' cabina. המלה משמשת גם שלא בלשון
 הימאים והספנים, ובעיקר בלשון נהגים (בהוראת תא הנהג במשאית).
 zúpa di péše, kačóko (406) 'מרק דגים'. 'איט' zuppa di pesce, cacciucco
 משמש אף המונח העברי 'מרק דגים'.
 bála (427) 'חבילה'. 'איט' balla⁵⁵.
 palankárot (461) 'סדרת חכות הקשורות לחבל'. משמשים גם המונחים
 'חבל חכות', lónglayn (ראה עמ' [16]). 'איט' palangaro.
 lampára (482) 'רשת דמוית פרסה, המשמשת לתפישת דגי סרדיניים'.
 'איט' lampára.
 palamidára, palamitára (486) 'רשת עמידה לדייג חופי' (משמשת
 בעיקר לדייג דגי פלמידה). 'איט' palamitara.
 tunára (487) 'רשת הבנויה מדורים מדורים' (והמשמשת לדייג דגי טונה).
 'איט' tonnara. תנועת ה-ט בצורה tunára משקפת התאמה לשם הדג
 túna (580, 581).
 botárga (510) 'ביצי דגים מלוחים'. 'איט' bottarga. אף המונח íkra
 (ראה להלן עמ' [17]) משמש, בעיקר בפי דייגים בני עדות אשכנז.
 alóza (518) 'סוג של דג סרדין'. 'איט' alosa. המונח הזה משמש ליד
 המונח הכללי sardín.
 papalína (519) – הדג Clupea sprattus, Clupea papalina. 'איט' papalina.
 מונח זה משמש ליד 'סרדינה קטנה'.
 aterína (531, 532) 'אֶדְרִית'. 'איט' aterina. בחיפה משמש גם המונח העברי.
 san pyétro (607; בחיפה) – הדג Zeus faber. משמשים גם השמות gálu
 ו-'תרנגול'. 'איט' San Pietro. אף השם gálu מקורו באיט' gallo 'תרנגול'.

51. כהנא-טיצה, עמ' 391–394. המלה נפוצה, בוואריאציות שונות, ברבות ממדינות

הים התיכון. 52. הש' אלטבאואר, עמ' 31.

53. המלה היא ים-תיכונית כללית: ראה כהנא-טיצה, עמ' 279–282.

54. המלה היא ים-תיכונית כללית: ראה שם, עמ' 202.

55. לתפוצת המלה בארצות הים התיכון ראה שם, עמ' 85. שימושה של מלה זאת בישראל אינו מוגבל ללשון הימאים; היא מצויה אף בלשונם של מגדלי הכותנה (הערת הגב' עפרה כהן) ואף בלשון בני מקצועות אחרים.

muréna (646) – הדג Muraena helena. איט' murena. משמשים גם השמות 'נחש הסלעים', 'נחש שחור'.
 palómbó (653–654) – הדג Mustelus mustelus. איט' palombo. בחיפה משמש גם השם העברי 'כָּרִישׁוֹן'.
 sabída (698) 'דיונון', 'דג הדין'. איט' seppietta.⁵⁶

(ב) מונחים שמוצאם מספרדית
 bonito (582; בחיפה) – הדג Thynnus pelamys. ספר' bonito de altura.
 משמשים גם השמות 'טונה', 'טונה עם פסים'.
 oblada (573; בחיפה) – הדג Oblada melanura. ספר' oblada.
 דג זה ידוע גם בשמות 'שחור זנב' ו-manorín. השם הספרדי הזה לשם הלטיני, ואין לקבוע אם מונח זה עבר לעברית מן הספרדית או שמא לפניו מונח לטיני שנשתקע בעברית (ראה להלן, עמ' [14]).

(ג) מונחים שמוצאם מצרפתית
 kantár (564; בחיפה) – הדג Cantharus lineatus. צר' cantare.
 germón (581; בחיפה) – הדג Thunnus alalunga. צר' germon.

(ד) מונחים שמוצאם מאנגלית
 rok (48) 'סלע'. אנג' rock.
 pícing (172) 'נדנוד', עלייה וירידה של הספינה (לאורכה, מן החרטום אל הירכתיים ובכיוון הפוך). אנג' pitching. ליד מונח זה משמש המונח העברי 'נדנוד'.
 róling (174) – 'טלטול של הספינה מצד לצד'. אנג' rolling. משמש גם המונח העברי 'טלטול' (במידה פחותה יותר).
 kápten, képten (177), 'רב חובל'. אנג' captain.
 bósman, bosn (179) 'רב מלחים'. אנג' boatswain (בהגייה [bousn]).
 הצורה bósman יסודה כנראה באטימולוגיה עממית, שפירשה את המלה האנגלית כעשויה משתי המלים boss ו-man. אף המונח העברי 'רב מלחים' משמש.
 dékboy (182) 'נער סיפון'. אנג' deck boy. משמשים גם המונח העברי הנוכח וכן הילד ו-vólyo (ראה עמ' [12]).
 páylot (184; בתל-אביב) 'נוט'. אנג' pilot. אף המונח העברי משמש.
 gégvey (200) 'קָבֶשׁ'. אנג' gangway. משמש גם המונח 'נשר עלייה'; 'קָבֶשׁ' לעומת זאת, אינו נוהג בלשון הספנים.

56. אפשר שהצורה המשמשת בארץ היא תולדת הרכבה של תיבה איטלקית זאת ושל התיבה sabbidìg 'דיונון', המשמשת בלהגים ערביים (דניז, עמ' 235; הש' האבא, עמ' 306).

mayl (202) 'מיל (מידת אורך)'. אנג' mile.
 barge (210); בחיפה) 'דוברת'. אנג' barge. אף המונח העברי משמש.
 raft (210) 'רפסודה'. אנג' raft. אף המונח העברי משמש והוא הרווח.
 kil (218) 'קורת היסוד שלאורך תחתית הספינה'. אנג' keel. משמשים גם המונחים העבריים 'שִׁדְרָה', 'שִׁדְרִית'.
 búlvok (228) 'מעקה הסיפון'. אנג' bulwark. משמשים גם המונחים: 'מעקה הצד' ובחיפה גם 'מעקה' סתם ו'דופן הסיפון'.
 dok (244) 'מספנה', וגם במשמעות מצומצמת – 'פיגומי ההרכבה שבהם נתונה האנייה בומן בנייתה'. אנג' dock. בהוראה האחרונה משמש גם המונח 'פיגומי הרכבה'.
 skráyper (263) 'מְגִרֵד'. אנג' scraper. משמשים גם המונחים 'מְגִרֵד', 'krátser, špaxtl'.
 spayk (268) 'פין ברזל מחודד'. אנג' spike.
 vinč (270; 286) 'כַּנְנָת' (סוג של מנוף). אנג' winch. משמשים גם המונחים 'מנוף', 'כַּנְנָת', 'képsten'.
 képsten (270) 'כַּנְנָת'. אנג' capstan (משמשים גם מונחים אחרים: ראה בערך הקודם⁵⁷).
 šékel ha'ógen (274) 'טבעת העוגן'. אנג' shackle. המונח האנגלי קיבל צורה עברית. משמש לפעמים גם המונח 'טבעת העוגן', שהוא המונח הרשמי של האקדמיה⁵⁸.
 huk (287) 'משלית' (קרס המשמש לשם סריקת קרקע הים). אנג' hook. משמשים גם המונחים 'וּ', 'ganč', ובחיפה גם 'mezo marináyo' (ראה עמ' [12]).
 blok (287) 'גלגלת'. אנג' block. משמש גם המונח 'palánka' (ראה עמ' [23]).
 bum – המונח משמש בשתי משמעויות שונות: א) 'עגורן' (288) ב) 'מנור' (המוט התחתון של המפרש: 331). אנג' boom⁵⁹.
 mop (302) 'סחבה', 'סמרטוט'. אנג' mop.
 féndér (307) 'רפידה', 'רפידת מגן' (צמיג או כדור הממולא חומר רך והצמוד לדופן הספינה כדי למנוע חבטה בעת ההתקרבות לרציף)⁶⁰. אנג' fender. משמש אף המונח 'מִנֵּן'.

57. במונחי האקדמיה winch היא 'כַּנְנָת' ואילו capstan הוא 'כַּנֵּן': מונחי ימאות, זיכרונות האקדמיה ז'ח' (תשך–תשכ"א), עמ' 29.
 58. מונחי ספנות, לשוננו י' (ת"ש), עמ' 380.
 59. המונח האנגלי משמש לזרוע העגורן, ולגבי זרוע בולטת בכלל. מכאן שימוש גם לגבי ה"מנור".
 60. למונחים 'רפידה', 'רפידת מגן' ראה מונחי הספנות, לשוננו י' (ת"ש) עמ' 320.

bálast (312) 'זבורית' (מִשָּׂא המשמש לשם יצירת שיווי משקל). אנג' ballast.
 strop (324) 'לולאה או רצועה, המחברת את המשוט אל היתד הקבועה בדופן הסירה'. אנג' ⁶¹strop.
 lúkaút (335) 'מקום התצפית שעל התורן' (מבנה מיוחד על התורן המשמש לשם תצפית).⁶² אנג' look-out. משמשים גם המונחים 'קן', 'דוכנית'. במשמעות זאת משמש אף המונח korn nest, שמקורו באנג' crow's nest.
 gaf (341) 'הזרוע העליונה, שאליה מחובר המפרש' (הדברים אמורים על המפרש המרובע). אנג' gaff. המונח הרשמי של האקדמיה אף הוא 'גף'.⁶³
 – למונח הלועזי הותאם מונח עברי, הוזה לו בצלילו והקרוב אליו במשמעותו.⁶⁴
 rif (363) 'רצועת מפרש הניתנת לקיפול'. אנג' reef. המונח העברי הרשמי הוא 'פס צמצום'.⁶⁵

váyér (365; בחיפה) 'תיל', 'חוט מתכת'. אנג' wire. המלה קיבלה משקל עברי (כתוצאה מפירוק הצרור הסופי; ר' עמ' [26]).
 márlayn (369) 'חבל קלוע'. אנג' marline.
 splays (374) 'חיבור חבלים על ידי קליעת גדיליהם'. אנג' splice.
 tímbel (375) 'עֲזָקָה' (טבעת הבאה למונע חיכוך בין חבל לבין פין שבתוכו). אנג' thimble.
 mésting (380) 'פִּינָךְ' (צלחת פח לאוכל, המשמשת בצבא ובחיל הים).⁶⁵ אנג' mess tin.
 kárgo (419) 'מטען'. אנג' ⁶⁶cargo.
 lónglayn (461) 'סדרת חכות הקשורות לחבל'. אנג' longline. משמשים גם המונחים 'חבל חכות', palankárot (ראה עמ' [13]), šárak (ראה עמ' [21]).
 huk (452) 'אנקול החכה'. בחיפה משמש גם המונח 'עיקול החכה'.
 brízling (517; חיפה) 'סרדיניים זעירים'. אנג' bristling.
 ančóvi (521) 'עֶפְפִּיךְ' – הדג Engraulis encrasiololus. אנג' anchovy. המונח משמש ליד ančúga,⁶⁷ ובחיפה גם ליד המונח העברי.

61. המלה נפוצה במדינות הים התיכון, בוואריאציות שונות (כהנא-טיצה, עמ' 423).
62. המלה משמשת גם כתואר פועל, כגון 'תעמוד לנאקוט' = 'תעמוד בתצפית'.
63. מונחי הספנות, לשוננו י"א (תש"א), עמ' 171, 172.
64. השווה לעניין זה למשל את המונח 'קטר' (סוג של סירה); מונחי הספנות, לשוננו י"א (תש"א), עמ' 172 – אנג' cutter.
65. מונחי הספנות, שם, עמ' 172. מונח זה היא תרגומו של reef band.
66. שימושה של מלה זאת אינו מוגבל ללשון הימאים, והוא רווח בפי חיילים (הערת הגב' עפרה כהן).
67. באנגלית שאולת המלה מספרדית – אבל ללשונו היא עברה ככל הנראה, מאנגלית.
68. לצורה ančúga ראה עמ' [21].

páylot (588; בת-א) הדג Naucrates ductor. בחיפה משמש 'נָוֹט'. אנג' pilot. הדג נקרא כך, מפני שהוא משמש 'מורה דרך' לכרישים. ועיין בדיונו לעיל, עמ' [9], בפרשת תרגומי השאילה.

(ה) מונחים שמוצאם מגרמנית

kábel (365) 'תיל מתכת עבה'. גרמ' Kabel⁶⁸. המונח העברי 'כָּבֵל' נקבע בהשפעת הדמיון הצלילי בין מלה זאת לבין Kabel הגרמנית, cable האנגלית, câble הצרפתית.

al (643–639; בחיפה) 'צלופח'. גר' Aal. רגיל יותר שימושו של המונח העברי.

(ו) מונחים שמוצאם מיוונית

savrida (585) – מונח המשמש בפי דייגים יוצאי יוון – הדג Trachurus. יוונית *σαυρίδι* 'לטאה' – כנראה על שם דמיונו של הדג ללטאה. משמש גם השם traxón (ראה עמ' [25]).

(ז) מונחים שמוצאם מרוסית

pantón (210) 'דוברה'. רוסית *попонтон*. מונח זה משמש ליד maóna (ראה עמ' [12]) וליד bargh (ראה עמ' [15]).

íkra (501) 'ביצי דגים מלוחים'. רוסית *икра*. מונח זה נוהג אף בלשונות אחרות. ראוי להעיר, שברוסית הטעם במלה זאת הוא מלרעי, בעוד שבארץ הטעם הוא מלעילי; לפיכך ייתכן שהמלה עברה ללשון הדיבור הישראלית מלשון שבה הטעם בה הוא מלעילי, כגון הונגארית או פולנית (בפולנית משמשת מלה זאת ליד kawior, הרווחת יותר). ליד íkra משמש בארץ אף מונח אחר, שמוצאו מאיט', botárga (ראה לעיל, עמ' [13]).

bickí (600–595) – שם לדגים שונים ממשפחת Triglidae. רוסית *бички*. שם זה משמש ליד gagh (ראה עמ' [22]).

(ח) מונחים המשמשים באחדות משפות אירופה (או באחדות משפות הים התיכון).

fósforim (29) 'נצנוצי האור שעל פני המים בגלל השתברות קרני השמש או הירח'. השווה איט' *la fosforescenza marina*, צרפ' *la phosphorescence de la mer*. ליד המונח הלועזי משמש המונח העברי 'ברק הים' (בחיפה).

68. ראוי להעיר, שהזהות הצלילית בין המלה הגרמנית לבין המלה המשמשת בלשון הדיבור בארץ, אינה מלמדת בהכרח על שאילה מגרמנית דווקא. העברית הישראלית נוטה לפרק צרור עיצורים סופי, ואף צורה כגון *câble* הצר' תיהפך בעברית ישראלית ל-*kabel*. ראה להלן, עמ' [26].

lagúna (39) 'אגם מים המופרד מן הים על ידי רצועת יבשה'. בצורתה זאת קיימת המלה באיטלקית ובספרדית; היא מצויה גם בשפות אחרות: צרפ' lagune, lagoon, אנג' lagoon, גרמ' Lagune. המונח הרשמי של האקדמיה הוא 'לָגוּן'⁶⁹.

déltá (56) 'התפרשות זרועות הנהר במקום השפך בצורת משולש'. המונח – שמקורו, כידוע, בצורת האות היוונית – ידוע ומקובל בלשונות רבות והוא אף המונח הגיאוגרפי הרשמי בעברית⁷⁰.

bríza (78) 'רוח קלילה מהים'. איט' brezza, ספר' brisa, צרפ' brise, אנג' breeze. נראה שבצורה bríza משתקף תהליך של סיגול הצורה הלועזית למערכת המורפולוגית העברית ע"י הקניית הסיומת -a. על המקור הלועזי מוכיח גם מקום הטעם⁷¹.

ziclón (105) 'מערבולת רוחות'. איט' ciclone, צרפ' 'ואנג' cyclone. מלה זאת, שמקורה יווני, נתקבלה כמונח המשמש בהוראת הגיאוגרפיה⁷².

hapleyádot (133) 'קבוצת כוכבים' (שיש מהים אותה עם פִּימָה שבמקרא). איט' le pleiadi, צרפ' les pleiades, אנג' Pleiads.

kométa (135) 'כוכב שביט'. המונח הלועזי משמש ליד המונח העברי 'שביט'. איט' cometa, צרפ' comète, אנג' comet.

meteór (136) 'כוכב נופל'. איט' metèora, צרפ' météore, אנג' meteor. ליד מונח זה משמש המונח 'מֵטֵאוֹרִית'; לא קבענו הבדל בשימוש של שני המונחים בפי הדייגים והספנים, הן 'מטאור' והן 'מטאורית' משמשים במשמעות של 'כוכב נופל', 'שרידי הכוכב הנופל המגיעים ארצה', כאחד.

manévra (163) 'תמרון'. איט' manovra, צרפ' 'ואנג' manoeuvre, רוסית манёвр. המלה הלועזית משמשת ליד המונחים העבריים 'תמרון', 'גישה' (במשמעות מיוחדת; ר' לעיל עמ' [5]).

bóya (193) 'מצוף'. איט' boa, צרפ' bouée, אנג' bouy. משמשים גם המונחים 'מצוף', 'מצוף התקשרות'.

karantín (204) 'הסגר'. איט' quarantena, צרפ' quarantaine, אנג' quarantine, רוסית карантин. המונח נהג גם בלשונות רבות אחרות⁷³. ליד המונח הלועזי משמש בלשון יורדי הים גם המונח העברי.

kalapát, kanapát (253) 'נעורת הטבולה בעטרן' (המשמשת למניעת

69. מונחי הגיאוגרפיה, וזכרונות האקדמיה ללשון העברית ז'–ח' (תש"ך–תשכ"א), עמ' 72.

70. שם, עמ' 23.

71. הש' להלן, עמ' [26]–[27].

72. עיי', למשל, 'מלון חדש' לאבן שושן.

73. ראה כהנא-טיצה, עמ' 365.

חדירת מים), 'הכנסת נעורת כזאת לסדקי הספינה כדי למנוע חדירת מים'. איט' calafato, צרפ' calfat, טור' kalfat, kalafat.⁷⁴ משמשים גם הצירופים הפועליים 'לעשות כַּנְפָּאת' (או 'כַּלְפָּאת') וגם 'לדפוק כַּנְפָּאת' (או 'כַּלְפָּאת'). השווה גם 'אומל כַּנְפָּאת' (261), 'פטיש כַּנְפָּאת' (262) – כלים המשמשים לעבודה זאת.

ganč (285) 'משלית', 'קרס' (המשמש לשם סריקת קרקע הים). איט' gancio, צרפ' ganche.⁷⁵ משמשים גם המונחים 'נר', huk (מאנ' – ראה עמ' [16]), ובחיפה גם mézo marináyo (מאיט' – ראה עמ' [12]). הצורה

העברית היא כנראה הרכבה של הצורות שבאיטלקית ובצרפתית. bíta, bíte, בחיפה גם píta (309) 'זקף' (עמוד הקבוע על הסיפון והמשמש לקשירת חבלים).⁷⁶ איט' bitta, צרפ' bitte, ספר' bita, abita, bita, אג' bitts. המונח עבר גם ללהגים ערביים שונים⁷⁷ ולטורקית בצורות bita, pite, bite, שפני שראשו הוא מעוגל ושטוח ודומה ל'פיתה' – ככר הלחם השטוחה. הרי זאת דוגמה נאה לאטימולוגיה עממית.

anténa (340) 'מוט שאליו מוצמדים השוליים העליונים של מפרש לטיני'. משמש גם המונח 'זרוע'. איט' antenna, צרפ' antenne, אג' antenna.

špagát, špogát (368) 'חוט'. גרמ' spagat, רוסיט unarat, kontrabánda (434) 'הברחה'. איט' contrabbando, צרפ' contrebände, רוסיט контрабанда. המלה נוהגת בלשונות רבות.⁷⁹

sardína, sardín (516, 518, 519, 520) 'דג סרדין'. איט' sardina, צרפ' sardine, אג' sardine. המלה מצויה אף בלהגים ערביים.⁸⁰ saragús (560, 561, 562, 564) — שם לדגים שונים ממשפחת Sparidea. לטינית sargus, איט' sarago, צרפ' sargue, ספר' sargo, ער' מצרית šarguš.⁸¹

74. המונח הוא ים-תיכוני כללי: כהנא-טיצה, עמ' 513–517 (וראה שם לדעות שונות לגבי גזרונ).

75. הש' אלטבאואר, עמ' 28. המלה נפוצה בשפות הים התיכון: כהנא-טיצה, עמ' 246.

76. הש' אלטבאואר, שם. למונח 'זקף' ראה מונחי הספנות, לשוננו י' (ת-ש).

עמ' 380; מונחי הימאות, זיכרונות האקדמיה ללשון העברית ז'-ח' (חשכ-ב), עמ' 29.

77. ראה הספרות המובאת אצל כהנא-טיצה, עמ' 109.

78. ראה שם, עמ' 108.

79. שם, עמ' 182.

80. לערבית המצרית ראה ספירו, ער'-אג', עמ' 219. ללהגים שבתחומי איי וסוריה

ראה ברתלמי, עמ' 341.

81. לפי קטלוג הדגים.

zgúmbri, skúmbri וגם בצורת הנקבה skúmbria (576–578) – הדג Scomber scombrus. רוסית скумбрия. יוונית חדשה σκουμπρι (הריבוי (σουλίας). בחיפה משמש גם המונח 'קולִיִס' המצוי במקורות (σουλίας). palamída (584) – הדג Sarda sarda. השם palamída המצוי בוואריאציות שונות בלשונות רבות, מצוי בצורה זאת ביוונית (παλαμίδα) וברוסית (паламйда). בחיפה משמש, ליד פלמידה, גם השם sardá, הבנוי על השם הלטיני. sol (608–612; 614–618) – שם של דגים ממשפחת Solidae ושל דגים הדומים להם, ממשפחת Pleuronectidae. אנג', צר' sole 'סוליה' – על שום צורתו השטוחה של הדג. אחדים מן הדגים הללו (מס' 611, 612, 615–618) נקראים גם 'סנדל'. כאן לפנינו מיטאפורה, שיסודה בתרגום, ושבאה אף היא לתאר את צורתו השטוחה של הדג. ליד sol משמשת גם צורת ההקטנה solit (מס' 616–618).

(ט) מונחים שמוצאם מערבית ⁸¹

šarkíye (64) 'רוח מזרחית', ער' شَرْقِيَّة ⁸². משמש גם המונח 'מזרחית'. ḥamsín (83) 'יום שרב'. כידוע, רווחת המלה בדיבור ⁸³. ráyis (160, 178) 'ראש הצוות של כלי שיט'. ער' رئيس. משמשים גם המונחים העבריים 'מפקד', 'ראש צוות'. ġarra (383) 'כד'. ער' جَرَّة ⁸⁴. bākala בשתי הוראות (א) 622 – הדג Merluccius merluccius. (ב) 404 – כינוי לדגים שהומלחו ושיובשו בשמש (שם מסחר). להגים ערביים ⁸⁵ bāqala. מוצא המלה מאיט' (baccalà), אבל לאור הטעמתה בהברה השלישית מן הסוף נראה שהיא עברה ללשון הדיגים מער' ולא מאיט' ⁸⁶. ġorġéra (459) 'שיטת דייג בחכה הנגרת מאחורי סירה'. ערבית جَرَجَر 'משך' ⁸⁷. השווה ġirġir (להלן, עמ' [21]).

⁸¹ א. לשמות דגים בלהגים הערביים של ארצות הים התיכון ראה עתה, G. Oman, *L'ittionimia nei Paesi Arabi del Mediterraneo*, Firenze, 1966 (ספר זה הגיע לידינו לאחר שמאמר זה נמסר לדפוס).

⁸² לשימוש המלה בהוראת 'רוח מזרחית' ראה, למשל, במילון של באואר, עמ' 225.

⁸³ לענין מוצאה של המלה והגייתה ראה ח' בלנק, לשוננו לעם, קונטרס נ"ג (כסלו

תשס"ו), עמ' 10.

⁸⁴ המלה עברה כידוע לשפות אירופה (איט' giara, צרפ' jarre, אנג' jar).

⁸⁵ ראה האבא, עמ' 42; דניז, עמ' 42; ספירו, ער'-אנג', עמ' 62.

⁸⁶ הטעמתה המלרעית של תיבת זאת (bakalá) נוהגת אף היא, אלא שהיא

נדירה ביחס.

⁸⁷ ברתלמי, עמ' 106.

šarak (461) -סדרת חכות הקשורות לחבל-. ער' شَرَك 'רשת-, 'מלכודת-. משמשים גם המונחים 'חבל חכות', palankárot (עמ' [13]), lónglayn, (עמ' [16]). ġáraf (479) -רשת גריפה חופית-. ער' جَرَف 'צָרָף-. בחיפה משמש המונח 'רשת גריפה'.

šábake (481) -רשת זריקה-. ער' شَبَكَة 'רשת-. אף המונח העברי 'רשת זריקה' משמש, ובחיפה אף המונח 'חָרָם', שחודש על סמך לשון המקרא. bušléla, bašlúli, bašlúla (וכל הצורות הללו אף ב-s ולא ב-š) -צורות הריבוי bušléle, bašlúle (ואף ב-s), וכן פִּשְׁלִילוֹת (פִּסְלִילוֹת), פּוּשְׁלִילוֹת (פּוּסְלִילוֹת)—483: 'רשת עמידה מיוחדת' (לדייג בקרקעית הים). משמשים גם המונחים 'רשת עמידה', 'רשת זימים' (ראה לעיל). לצורות הנידונות אפשר להשוות בדיאלקט הלבנוני bašlúle -תסבוכת-, מבוכה⁸⁸, וכן את הפועל bašlal, המשמש אף הוא בלבנון, בהוראת 'הביך (אדם)'; -סיבך (עניין)-⁸⁹. ġirġir (485) -רשת הקפה- (המקיפה איזור מסוים וצדה את הדגים המקפים בה), מערבית جَرَجَر 'משך-? השווה ġorġera (לעיל, עמ' [20]).

ambátan (488) -רשת עמידה בעלת שלוש דפנות-. ער' ʿmbaṭṭan (= مَبْطَن) -כנראה בגלל צורתה של הרשת, הנראית כ-בעלת בטן-.

ančúga (521) -עֶפְפָן-, הדג Engraulis encrasicolus. מונח זה משמש ליד ančóvi, ובחיפה גם ליד המונח העברי. הצורה ančúga מצויה בערבית מצרית⁹¹, ונראה שהיא הרכבה של הצורה האיטלקית acciuga ושל צורה כגון anchois (צרפ'), anchoa (ספר'), anchovy (אנג'). אף המונח 'סרדינה' משמש לדג זה.

búro, búre, búra, búri (526–530) -סוגים שונים של דג הקיפן- (דג מאכל שכיח). ער' بوري⁹². בחיפה משמשים מונחים אלה ליד המונח העברי. צורות הריבוי הן búres, búrot, búrim. בצורה האחרונה משמשת סיומת הריבוי הנוהגת בידיש מכאן ובספרדית-יהודית מכאן⁹³; צורת ריבוי זאת הולידה את היחיד búre, ובמקביל לה נתפתחה אף צורה בעלת סיומת ריבוי עברי búrot, וממנה נזר היחיד búra. אין בידינו להסביר את צורת היחיד búro.

88. פריחה, עמ' 11; דניז, עמ' 34.

89. פריחה, שם; דניז, שם.

90. באואר, עמ' 217.

91. קטלוג הדגים, לוח מס' 61.

92. ראה ברתלמי, עמ' 68; ספירו, ער'-אנג', עמ' 67.

93. לסיומת זאת בצורה sábres ראה ח' בלנק, לשוננו לעם נ-ג (כסלו תשט"ו).

sultán ibrahím, sultán (534–535) 'מולית'. שמותיו אלה של הדג נהוגים בערבית⁹⁴, והראשון הוא קיצורו של האחרון. לדברי הדייגים מקור השם בדימוי שפמו של הדג לשפם הסולטאן. ליד שמותיו אלה של הדג משמשת גם barbúnya (ראה להלן, עמ' [23]) ואף המונח העברי. 'árus (541) — הדג Dicentrarchus (Labrax lopus = Morone labrax =) labrax, ער' عروس 'כלה'⁹⁵.

labát, labád (542) — הדג Umbrina cirrhosa. השווה ער' لَبَّت⁹⁶. הדג נגזר מן حَذ 'חד' (משמעות זאת נוהגת בעיקר בלהגים), והוא בא להצביע על חדות שיניו. השווה לכך את המונח הלטיני ואת שמו של הדג בלשון דייגי מצרים: عَضَاض 'נשכן'⁹⁷. שמו העברי של דג זה בפי הדייגים הוא 'שָׁן'⁹⁸. farída (567) — הדג Pagrus pagrus. שמו זה של הדג, שהוא שם אישה רווח בערבית (فريدة), רומז, לדברי הדייגים, ל'יופיו' של הדג, וכך גם שמו העברי הרשמי 'שִׁפְרָנוֹ'.

ğarbída (568, 569, 571, 572) — דגים מן הסוג Pagellus. ער' אִי-ğarbída⁹⁹. בחיפה משמשים אף המונחים העבריים 'ורדית' (568, 569) 'ורדית מצויה' (571).

ğāğ (600–695) — שם לדגים שונים ממשפחת Triglidae. שם זה, שמקורו במלה הערבית دَجَاج 'תרנגולת'¹⁰⁰, משמש בחיפה ליד המונח 'טְרִיגְלָה' (מן הלטינית) וליד השם bički, שמקורו ברוסית (ראה לעיל, עמ' [17]). גם בלשונות אחרות משמשים לדגים אלה שמות שמקורם בעולם העופות: בער' המצרית 101fārxa, בתורכית kirlangiç 'סנונית'. הש' גם את שמות הדגים 'ציפור' (683), 'תרנגול' (607).

tayár (603) — הדג Dactylopterus volitans, שסופריו הם דמויי כנפיים. ער' מצרית 102samak tayyār, בפי הדייגים משמש גם המונח 'דג מעופף'.

94. האבא, עמ' 331 ובאואר, עמ' 112 מביאים את 'סולטאן איבראהים'.

95. האבא, עמ' 463 מביא את عروسة البحر 'כלת הנהר' כשם של דג.

96. עיין במילוניהם של האבא ודווי.

97. ראה קטלוג הדגים, עמ' 125.

98. בקטלוג הדגים מופיע המונח 'שָׁן-נוֹן' כשמו העברי של דג זה. לפי הידוע לנו

אין מונח זה נוהג למעשה בלשון הדייגים בארץ.

99. הש' באואר, עמ' 112.

100. צורת הזכר ǧağ (= دجاج), המשמשת בלהגים רבים כשם הקיבוץ, משמשת

בערבית של תוניס ובלהגים צפון-אפריקניים אחרים בהוראת 'תרנגולת'.

101. קטלוג הדגים, עמ' 221, 222, ועוד.

102. קטלוג הדגים, עמ' 228.

axtabút (709) ת־מנוך־ (octopus). ער' أخطبوط¹⁰².
 tūna (581–580) – דגים ממשפחת Thunnidae. השם מצוי בוואריאציות
 שונות בלשונות רבות (אנ' tunny, צרפ' thon, איט' tonno ועוד), אבל
 נראה שבצורתו זאת, בתנועת u, הוא בא מן הערבית¹⁰³.
 אחד משמות הדגים שאול ככל הנראה מן הלשון המלטזית:
 vópa (575 – בת־א; בחיפה – góbus) – הדג Boops boops (= Box boops).
 מלטזית vopa¹⁰⁴.

(י) מונחים שמוצאם מטורקית
 palánka (287) ג־לג־לת¹⁰⁵. טור' palanka (גם palanga, palanko).
 מקורה של המלה באיט' – palanco, paranco¹⁰⁶. בארץ משמש אף המונח
 blok (ראה עמ' [15]).
 flok (350) ליד kliver מפרש חלוך־ (בתל אביב; בחיפה משמש
 המונח הרשמי מפרש חלוך' ובקיצור 'חלוך'¹⁰⁷). טור' fülök, filök, flok,
 floka¹⁰⁸. מקור המלה באיט' – flocco, flocco, והיא נפוצה בלשונות הים
 התיכון¹⁰⁹.
 barbúnya (534, 535) מולית, מולית אדומה. טור' barbunya¹¹⁰.
 ליד שם זה משמשים גם השמות sultán ibrahím, sultán. אף בערבית
 המצרית מצוי השם שלפניו¹¹¹.
 gumbár (586) – הדג Pomatomus saltatrix. אפשר שמוצא השם משם
 הגוֹנְבָּלִיגִי gūnbaliği דג השמש¹¹².
 kalkán (609–608) – הדגים Rhombos maximus ו־Rhombus levis.

-
102. ספיר, ער'־אנ' עמ' 10 (בכתיב اخطبوط, اختابوت); דניז, עמ' 4.
 103. לשמותיהם של דגים אלה בלהגים ערביים שונים ראה קטלוג הדגים, עמ' 192 ואילך.
 104. ראה שם, עמ' 141.
 105. אלטבאואר, עמ' 28, מביא מלה זאת בב' ולא בפ'.
 106. המלה רווחת במזרח, במרכז ובדרומו של אגן הים התיכון: כהנא־טיצה,
 עמ' 328.
 107. מונחי הספנות, לשוננו י־א (תש־א), עמ' 172.
 108. כהנא־טיצה, עמ' 217–218.
 109. ראה שם. אין לקבוע בוודאות, שלשון יורדי הים בישראל שאלה מלה זאת
 דווקא מן הטורקית, שכן הצורה flok נוהגת אף בלשונות אחרות (מלטזית flokk,
 קאטאלאנית flo: ראה שם).
 110. הוני, עמ' 30. המלה שאולה מיוונית חדשה μαρμαρουν, רבים μαρμαρουνια.
 הצורה הטורקית וזה לצורת הריבוי היוונית.
 111. קטלוג הדגים, לוחות 147, 148: barbuni.
 112. הוני, עמ' 121.

טור' *kalkan* -מִנְּן. דגים אלה מכונים גם *sol* (שם זה משמש גם לדגים אחרים, ראה לעיל עמ' [20]).

(יא) מונחים שעברו לעברית בצורתם הלטינית המונחים שיימנו בסעיף זה – כמונחים שיובאו בסעיף הבא (מונחים לועזיים שסוגלו לעברית בשינוי צורה) – לא בפי הדייגים והימאים נולדו: בתי היוצר שלהם הם מוסדות רשמיים, ובעיקר האקדמיה ללשון העברית¹¹³.

traxipterus (550 – בחיפה) – הדג *Trachypterus trachypterus*.

smáris (559 – בחיפה) – הדג *Maena smarís*.

puntátso (563 – בחיפה) – הדג *Puntazzo puntazzo*.

spárus (566 – בחיפה) – הדג *Sparus auratus*.

seryóla (589) – הדג *Seriola dumerili*.

trígla (595 – 600) – שם לדגים שונים ממשפחת *Triglidae*. דגים אלה ידועים גם בשמות *ğğ* (ראה עמ' [22]), *bickí* (ראה עמ' [17]). לצורה שלפנינו נוספה סיומת ההקטנה *-it*, *triglít* (601 – חיפה) – הוא שמו של הדג *Trigla cavillone*. דג זה ידוע גם בשם *ğğ katán*.

helikólnus (604 – בחיפה) – הדג *Helicolenus dactylopterus*.

(יב) מונחים לטיניים שסוגלו לעברית בשינוי צורה 'אֶסְפִּירְנָה (*asfírna*) מוארכת' (533) – הדג *Sphyraena sphyraena*. בחיפה משמש גם המונח *malíta* (ר' עמ' [25]).

'מוֹלִית' (534), 'מוֹלִית הפסים' (בחיפה) – הדג *Mullus surmuletus*; 'מוֹלִית אדומה' (535 – חיפה) – *Mullus barbatus*. השם העברי אינו אלא השם הלטיני בשינוי צורה.

'מִרְמִיר' (570; בת"א) – הדג *Lithognathus mormyrus* = *Pagellus mor-myris*. המונח העברי הרשמי הוא 'יֹרְדִית שִׁשְׁנִית' או 'יֹרְדִית הַשֵּׁשֶׁ' ¹¹⁵, וברורה זיקתו לשמותיו הלטיניים של הדג.

'סְטְרוֹמָט' (548; *stromát*) – בחיפה) – הדג *Stromateus fiatola*.

'קָפּוֹלָה' (549; *kapóla*) – בחיפה) – הדג *Cepola rubescens*.

'יּוֹלִית' (556; *yulít*) – בחיפה) – הדג *Coris julis*.

113. בקביעת מונחי הדיג עוסקת הוועדה למונחי הזואולוגיה של האקדמיה, ובה משתתפים גם נציגי התחנה לחקר הדיג של משרד החקלאות. מונחי הדיג של האקדמיה עדיין לא פורסמו רשמית.

114. בפי דייגים הדוברים ערבית נוהגת הצורה *marmír*, ואילו בפי דייגים יוצאי אירופה הצורה המקובלת היא *marmúr*.

115. הראשון משמש בפי הדייגים; השני הוא המופיע בקטלוג הדגים.

'מָנוּךְ' (558 – בחיפה) – *Maena maena*. הצורה העברית מסתיימת בהברה 'נוך', המקובלת בשמות דגים (השווה 'שפרנוך').
 'סַרְדָּה' (*sardá*; 584 – בחיפה) – *Sarda sarda*, המכונה גם 'פלמידה'.
 אין בין הצורה העברית לבין הלטינית אלא מקום הטעם.
 'טַרְכוֹן' (*traxón*; 585 – בחיפה) – *Trachurus trachurus*. מונח רשמי, הבנוי על השם הלטיני בסיומת עברית.
 'קֶתְרוֹס' (*kátrus*; 613 – בחיפה, ליד 'משה רבנו') – *Citharus linguatula*.
 נראה שלפנינו תרגום רשמי של השם הלטיני [*cithara* – 'קתרס' (דניאל ג. ז)], אלא שבלשון הדייגים נהגית התיבה בשורק ולא בחולם.
 'סוֹלִית' (616–618) – דגים ממשפחת *Solea*: השם הלועזי (*sole*, אנג', צרפ') בסיומת עברית.

(יג) מונחים שמוצאם לא נתברר

gálšim או *gálsim* (148) – תואר פועל, בהוראת 'בזיגים': 'צריך להפליג גלשים (או גלסים) – היינו בזיגים, כדי ליהנות מן הרוח הנגדית. המונח הרשמי להפלגה כזאת, המחייבת הטיית כלי השיט ימינה ושמאלה לסירוגין, הוא 'מִפְקָם' (ימין ושמאל)¹¹⁶.
lúka (230) – 'מכסה המשמש לפתח בסיפון' (שממנו יורדים למחסן). משמש גם המונח *pakapórt* (איט'): ראה לעיל, עמ' [12].
máltag (489) – 'רשת זרמית' (רשת עמידה המכוננת בצורה שהזרם יכול את הדגים אליה). בחיפה משמש מונח זה ליד המונח העברי. הדייגים רואים ב-*máltag* מלה ערבית.
malíta (533) – *Sphyraena sphyraena*. משמש גם המונח 'אספירנה מוארכת', הבנוי על יסוד השם הרומי של הדג (ראה עמ' [24]).
lókus (537, 538–540) – הדגים (*Polyprion ameri-* *Polyprion cernium* canum), *Serranus scirba*, *Serranus cabrilla*; *Serranellus hepatus* (= *Paracentropristis hepatus*), וכן הדג 'לוקוס הסלעים' (*Cerna gigas*) (*Serranus gigas*, *Epinephelus guaza*). משמשים גם המונחים העבריים 'דָּקֶר', 'דָּקֶר הסלעים'.

הערות לדרכי המעבר של המונחים הלועזיים מלשונות

המוצא ללשון הימאים והדייגים בישראל

1. אין צריך לומר, שהמונחים הלועזיים, שנשתקעו בלשון הימאים והדייגים בישראל, סוגלו למערכת הפונולוגית של העברית הישראלית. סיגול זה בא לידי גילוי בתופעות הבאות:

116. מונחי הימאות, זיכרונות האקדמיה ט' (תשכ"ב), עמ' 37.

א. המרת פונים שאינו נוהג בעברית הישראלית בפונים קרוב אליו. כך, למשל [w] בלשון המקור < [v] בעברית: vinč (270, 286), 'כנעת' (סוג מנוף); אנג' váyer; winch (365), 'תיל', 'חוט מתכת' אנג' gégvény; wire (200) 'כבש', 'גשר עליה' אנג' gangway; [θ] אנג' < [t] עב': tımbel (375) 'עֲזָקָה', אנג' thimble. לעניין זה אפשר לשייך גם את איבוד האורך בתנועותיהן של מלים שאולות ואת איבוד ההכפלה בעיצוריהן, כגון kil (218) 'שְׁדֵרִית' אנג' keel ([ki: 1]); botárga (510) 'ביצי דגים מלוחים', איט' bottarga. הן אורך התנועות והן הכפלת העיצורים אינם, כידוע, פונימיים בעברית הישראלית¹¹⁷.

ב. פירוקן של צרור סופי. šékel (274) 'טבעת העונן', אנג' shackle; váyer (365), 'תיל', 'חוט מתכת', אנג' wire; tımbel (375) 'עֲזָקָה', אנג' thimble. תופעה זאת גורמת לכך, שמלים לועזיות לובשות משקלים עבריים, כפי שקרה בשתי התיבות הראשונות שהובאו כאן.

2. ההטעמה.

א. מלים שמקורן לועזי הטעמתן בדרך כלל כבלשון המוצא¹¹⁸. משום כך אנו מוצאים, שהטעם בא בהן בהברה האחרונה, בהברה שלפני האחרונה ובהברה השלישית מהסוף. דוגמות אחדות:

טעם בהברה האחרונה: kantár (564; בחיפה): הדג Chantharus lineatus – צרפ' cantare; germón (581; בחיפה): הדג Thynus alalunga, צרפ' germon; axtabút (709) 'תמנון' ער' أخبطوط.

טעם בהברה שלפני האחרונה: mézo marináyo (285); בחיפה) 'משלית' (קרט המשמש לסריקת קרקע הים), איט' mezzo-marinaro או mezzo-marinaio; bála (427) 'חבילה', איט' balla; šarak (461) 'סדרת חכות הקשורות לחבלי', ער' شراك.

טעם בהברה השלישית מסוף התיבה: bákala (533), להגים ערביים báqala 'דג שהומלח ויובש'; (ואף בהוראה נוספת: ראה עמ' [20])¹¹⁹; šábake (481) 'רשת זריקה' ער' شَبَكَة.

טעם בהברה שלפני האחרונה שכיח במלים שמוצאן זר יותר מאשר במלים

117. ניכרת בעברית הישראלית ראשיתה של הבחנה פונימית בין a קצרה ל-a

ארוכה, אבל הדיון בכך אינו עניין לכאן.

118. להטעמתן של מלים ערביות שנשתקצו בעברית הישראלית השווה ח' בלוק,

לשונו לעם ו', קונטרס ד' (ניסן תשט"ו), עמ' 24.

119. מוצא המלה מאיט' baccalà, אבל מקום הטעם בצורה הישראלית מלמד

שהמלה עברה מער' ולא מאיט': הש' לעיל, עמ' [20].

עבריות מקוריות, וטעם בהברה השלישית מסוף התיבה עשוי לשמש סימן היכר למוצאה הלועזי של המלה¹²⁰. במקרים בודדים הומרה ההטעמה המקורית של מלים שמוצאן לועזי בהטעמה מלרעית. דוגמה לכך: labát, labád (542) – הדג Umbrina cirrhosa. ער' لَبَتْ [labat].

ב. צירופה של סיומת הריבוי למלים לועזיות אינה משנה את מקום הטעם של צורת היחיד, כגון: fósforim (29) –נצנצי האור שעל פני המים; palankárot (461) –סדרת חכות הקשורות לחבל; búrot, búrim (526) –סוגים שונים של דג הקיפון. תופעה זאת, היא, כידוע, כללית בעברית הישראלית, כגון אֶנְצִיקְלוֹפֵדִיּוֹת, קומוֹנִיסְטִים.

ג. את הטעמתה המלעילית של המלה רפסודה (210) rafsóda, המצויה במקרא, בצורת הריבוי (דהיב ב, טז). אפשר אולי להסביר מתוך כך, שמקורה המקראי נשתכח, והיא נתפסה כבת מוצא לועזי.

3. יש שבצורה הישראלית מתגלה הרכבה של שתי צורות של המלה, המשמשות בשתי לשונות: ganč (285) –משלית, –קרס –הש' איט' gancio, צרפ' ganche; boya (193) –מצוף –הש' איט' boa, אנג' bouy. אין להניח, שהרכבה מעין זאת נמלי ישראל ומעניי הדיג שלה הם מכורתה; נראה יותר לסבור שהצורות המורכבות נוצרו ב–lingua franca של ימאי הים התיכון ודייגיו. עניין זה זוקק בירור נוסף.

4. אטימולוגיה עממית מתגלה בצורה bósman (179; משמשת ליד bosn) –רב מלחים, אנג' boatswain. המלה האנגלית נתפרשה כשתי המלים boss ו–man, שתי מלים רווחות באנגלית, ואשר הראשונה בהן משמשת אף בלשון הדיבור בישראל. אף המלה píta (309; בחיפה) –זקף –(עמוד הקבוע על הסיפון והמשמש לקשירת חבלים) – המשמשת בצורות שונות בכמה לשונות (ראה לעיל, עמ' [19]) אפשר שהיא משקפת, בצורתה זאת, אטימולוגיה עממית: ראשו של העמוד מעוגל ושטוח בדומה לפיתה –(ראה שם).

5. במלה אחת, mesting (380), –פינג –(צלחת פח לאוכל) אנג' mess tin, מגלה המעבר מלשון המקור ללשון הימאים הישראלית, תופעה שאפשר להגדירה כהמרת ההברה האחרונה של הצורה המקורית (in) בהברה שבלשון המקור היא שכיחה בסופי צורות (ing).

120. R. W. Weiman, *Native and Foreign Elements in a Language, A Study in General Linguistics Applied to Modern Hebrew* (Philadelphia, 1950), p. 28. בירור המפורט של שאלות מסוימות שבתחום סוגיה זאת, ובעיקר הטעמת הצירופים המורכבים בעברית, הוא עניין לעצמו.

רשימת הקיצורים

- אלטבאואר, = מ' אלטבאואר, "מלשון דייגי ישראל", לשוננו לעם, מחזור ה (תשי"ד), חוב' ג-ד, עמ' 26-32.
- L. Bauer, *Wörterbuch der Arabischen Umgangssprache*² (unter Mitwirkung von A. Spitaler). Wiesbaden, 1957. באואר =
- L. Brunot, *Notes lexicologiques sur le vocabulaire maritime de Rabat et Salé*. = ברינו Paris, 1920.
- A. Barthélemy, *Dictionnaire Arabe-Français*. Paris, 1935. = ברתלמי
- Cl. Denizeau, *Dictionnaire des parlers arabes de Syrie, Liban et Palestine* = דניזו (supplément au dictionnaire arabe-français de A. Barthélemy).
- J. G. Hava, *Arabic-English Dictionary*. Beirut, 1915. = האבא
- H.C. Hony (with the advice of Fahir Iz) *A Turkish-English Dictionary*. = הוני Oxford, 1947.
- זיאת = حبيب زيات: معجم المراكب والفن في الإسلام. المشرق 43 (1949), 321-364.
- H. and R. Kahane, A. Tietze, *The Lingua Franca in the Levant*. Urbana, Illinois, 1958. כהנא-טיצה =
- S. Spiro, *An English-Arabic Vocabulary of the Modern and Colloquial Arabic of Egypt*³. Cairo, 1929. ספירו, אנג' - ער' =
- S. Spiro, *Arabic-English Dictionary of the Modern Arabic of Egypt*². = ספירו, ער' - אנג' Cairo, 1923.
- פריחה = أنيس فريحة: معجم الألفاظ العامية في اللهجة اللبنانية. בירוח, 1947.
- Catalogue of the Names of Fishes of Commercial Importance in the Mediterranean, בהוצאת General Fisheries Council for the Mediterranean Food and Agriculture Organization of the United Nations. Rome, 1960. קטלוג הדגים =
- H. Kindermann, "*Schiff*" im Arabischen. Zwickau, 1934. = קינדרמן

יוסף גור

כתובות ארמיות מפוקפקות

כיום נוהרים החוקרים מלהגדיר חפצים מפתיעים בצורתם, המופיעים בשוק העתיקות, כזיופים. בראשית המאה נפסלו עתיקות שונות, ולאחר מכן הוכח, שהן אמיתיות. הוזהרות מלהסיק מסקנות נמהרות מוצדקת אפוא בהחלט. אולם גם בימינו מצויים זיופים, ויש מקום לבחון היטב את מהימנותה של כל עתיקה שאין בידינו עדויות ברורות על מקום גילויה ודרך מציאתה; אך מן הדין שיהא מרחק רב בין הספקות שבלב לבין הכרזתם ברבים¹. מחשבה זו מלווה אותנו עתה בעת כתיבת הערות אלו, העוסקות במהימנותן של מספר כתובות ארמיות, שמקורן במצרים ונתפרסמו בין 1956 לבין 1964. ואלו הן הכתובות:

1. אסטילה קטנה, שמצוירות עליה הדמויות של אל מצרי ושל כהן מצרי מתפלל; מעל לדמויות שתי כתובות מצריות קצרות (בהיירוגליפים ובכתב הייראטי). ברווח שנתר מעל הכתובת ההיראטית ומשמאל להיירוגליפים מופיעה כתובת ארמית קצרה. הפרסום נעשה בידי 'לייבוביץ, ארץ ישראל ד' (תשט"ז), עמ' 66, לוח ח' 5. – עכשיו באוסף מיכאלידיס בקהיר:

חרמן
וכנוהי פטאסי
בר אשע אתה
למנפי קדם פתח²

2. כתובת ארמית על כלי בהט; נאמר שנמצא באזור ממפיס. הפרסום:

---

1. ב'לשונו' כ"ט (תשכ"ה) עמ' 191, כללתי את 'פאפירוס מדריד' (מס' 7 להלן) במסגרת רשימת הכתובות הארמיות שנתפרסמו לאחרונה, למרות החשדות שעלו בלבי. בחורף תשכ"ז סיפרתי בשיחת אקראי לפרופ' ראובן ירון את ספקותי, שהיו בעיקר פליאוגרפיים, לעניין מהימנותו של פאפירוס זה ושל קבוצת הכתובות שפרסמה אדה ברשאני, ראה מס' 2-6. (הכתובת על האסטלה, מס' 1, נעלמה עד אז מעיני). שיחה זו עוררה את שנינו לבדוק את תוכנו של הפאפירוס, ותוך זמן קצר הגענו, בנספרד, למסקנה, שיש מקום לחשוד במהימנותו. מאז המשכתי לבדוק את הקבוצה כולה והגעתי למסקנות המתפרסמות בזה. פרופ' ירון ליווה אותי באופן פעיל ביותר בכל שלביה של דביקה זו, וכמה מן הראיות המובאות בזה לגבי פרטים שונים הן בעצם פרי מחקר שותף. – הנני מודה לו בזה על עזרתו הרבה.

2. לייבוביץ קורא: 'חרמן דכנוהי פטאסי בר ה[ו]שע' וגו'.

Edda Bresciani, *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* 55 (1958), pp. 268—9. אוסף מיכאלידיס:

ב3 לפחנס שנת 13 ארתחששש מלכא

3. תרית של מומיה, עשויה עץ; מסקארה-דרום. הפרסום: Bresciani, *ASAE* 55 (1958), pp. 274—5, Pl. Ib — אוסף מיכאלידיס:

מלכיה בר אוריה

4. תרית של מומיה מעץ; מסקארה-דרום. הפרסום: כנ"ל עמ' 275, לוח Ic. — אוסף מיכאלידיס:

שאל בר בעדיה

5. תרית כנ"ל; הפרסום כנ"ל עמ' 275—276. לוח Id³. — אוסף מיכאלידיס:

ישעיה בר אבה בר חגי

6. לוחית עץ, שעליה כתוב בארמית חשבון של עדשים (טלפחן-); נמצא באזור ממפיס. הפרסום: כנ"ל עמ' 276—281, לוח II⁴. — אוסף מיכאלידיס: (פנים) (אחור):

טלפחן	לרחמתסן
לעבדנבו	בר אסרסלמת
בר כלבא א2	בבני כמרא
לשמן בר	אשמן
אשמדבח א2	
לשבא בר	
אעלא א3	
לפחי בר	
אשמרם א2	
לעבדין	
בר שאל א2	
ארדב 11	

7. פאפירוס משנת 7 לדריוש (הב'), היא שנת 418 או 417 לפני סה"נ.

3. שם בעמ' 273—274 לוח Ia, פורסמה גם כתובת על פיסת בד, קטע תחבושת של מומיה, שמקורה במלאווי. הכתובת היא "חרמנתן בר עשתרתנתן". מאוסף מיכאלידיס. על כתובת זו ראה להלן הערות 6, 22.

4. שם בעמ' 281—283, לוח III, פורסמה הכתובת "משהאל כמרא זי ענת" על כלי עץ. מאחר שהתצלום המוכא שם אינו משקף את הכתובת בצורה ברורה, לא נדון בה בזה.

הפרסום: J. Teixidor, *Sefarad* 24 (1964), pp. 325—6; *Syria* 41 (1964) pp. 285—290. נקנה ב-1964 במצרים; עכשיו במוזיאון הארכיאולוגי הלאומי במדריד:

33 בכסלו שנת 7 הו יום 11 לתחות
שנת 7 דריוהוש מלכא עבדבעל
צידיני בר עבדצדק אתה עם אחוה
עזרבעל לאבוד זי מצרין קדם אוסי[רי]
אלהא רבא

א. פרופ' ברשיאני מוסרת שהכתובות מס' 2 ו-6 נמצאו באזור ממפיס, ואילו מס' 3-5 בסקארה-דרום. תוכנה של כתובת מס' 1 מעיד, שהיא נכתבה במנפי (ממפיס) וגוסחו של פאפירוס מדריד, מס' 7 - ב-אבוד- (אבידוס). מוצאן השונה של התעודות הנוכרות העלה בדעתנו ספקות וחשדות לרגל מסקנתנו, שכל הכתובות שפורטו למעלה נכתבו באותו כתב יד. להלן תיאורם של קווי האופי המיוחדים לכתב יד זה:

האלף כתובה לרוב בצורת x; יש שהרגל השמאלית מורמת במקצת; לעתים רחוקות נכתבת היא, בצורה המקובלת יותר בכתב הארמי, בשלושה קווים. הביית והריש כתובות בהרמת הקולמוס; הקצה הימני של הראש מגיע אל אמצע הקו היורד; הקו היורד לרוב זקוף. לדלית יש ראש רדוד המתחבר אל קצה הקו היורד, והאות נכתבה בלי הרמת קולמוס; הקו היורד של הדלית נוטה באלכסון. בדרך כלל אין בכתב הארמי הבחנה ברורה כל כך בין הדלית והריש, ואם יש - הרי דווקא הריש נוטה יותר לכתיבה קורסיבית, ולא הדלית. הלמיד בכתובות אלו היא לרוב קו אלכסוני חסר בסיס; בלוחית העץ, מס' 6, מצטמקת הלמיד לקו קצר מאוד. הסמך כתובה בצורת הספרה 3; ראש האות שטוח וקצה האות נמשך שמאלה. לשיין יש צורה משונה: הזרוע השמאלית מעוגלת ומשוכה ימינה אל מעבר לזרוע הימנית, שהיא זקופה. בשיין המצויה בארמית הזרוע השמאלית ישרה, והזרוע הימנית נוטה להתעגל; תהליך זה מאוחר מן המאה החמישית⁵. בכתובות הנדונות הכתב הוא חסר הצללה, ז"א כל הקווים הם בעלי עובי אחיד. רוב האותיות שוות בגודלן; גם אותיות כמנפץ בדרך כלל אינן ארוכות משאר האותיות⁶. בכתב הארמי של המאה החמישית אותיות כמנפץ, גם בראש התיבה ובאמצעה, ארוכות מחברותיהן.

5. ראה ג' אביגד, הפאליאוגרפיה של מגילות ים המלח ותעודות קרובות, מחקרים במגילות העזרות, ספר זיכרון לאל סוקניק ז"ל, ירושלים תשכ"א, עמ' 114.

6. תכונה זו אופיינית גם לכתובת על פיסת הבד (ראה למעלה הערה 3), אך מכיון שלשיין יש פה צורה רגילה, שונה מן השיינים של שבע הכתובות שנמנו למעלה, לא כללנו כתובת זו ברשימה.

לעומת זאת, בניגוד למקובל בכתב הארמי, הוּוּ פה בדרך כלל קטנה יותר. אף על פי כן יש קווים משותפים בין כתב היד של הכתובות הנדונות לבין הכתב הארמי שרווח במאה ה' לפני סה"נ. לכאורה אפשר לראות כאן סגנון וולגארי, המיוצג, למשל, בחרותות השונות על קירות מקדש אוסיריס באבידוס⁷ ובכתובת ההקדשה החקוקה בדופנו של מיכל אבן ממפיס (CIS II, 123). אולם בכתובות דיו, ובעיקר על פאפירוס, היינו מצפים לכתב מסורתי יותר. בין חתימות העדים על מסמכי יב יש מספר חתימות בסגנון וולגארי, כנראה של עדים, שלא ידעו לכתוב, אלא רק לחתום את שמותיהם, ואף על פי כן אין אנו מוצאים בחתימות אלו אותיות, החורגות עד כדי כך ממסורת הכתיבה המקובלת. קרבה יתרה אפשר למצוא בין כתב היד של הכתובות הנדונות לבין הכתב של כתובות-הצבע, שפרסם איימ-ז'ירן⁸. כתובות-הצבע (dipinti) באות יחד עם החרותות (graffiti) ושני הסוגים הם בדרך כלל מעשי ידיהם של אנשים, שידם לא הייתה אמונה בכתיבה; בעוד שחרותות נכתבו במכשיר חד, הרי כתובות הצבע משוכות במכחול, והאותיות הן בעלות קווים עבים ואחידים. TAE מס' 95–112 הן כתובות-צבע וחרותות, המציגות שמות אנשים על גבי ארונות קבורה מאבן, שנמצאו בסקארה-דרום; הן פורסמו בפקסימילי בלבד ללא תצלום (ראה TAE, לוחות XV–XIII).

ב. על צד הפנים של לוחית העץ (מס' 6 ברשימתנו) כתוב חשבון. אולם צורתו של חשבון זה יוצאת דופן: כל שם ושם כתוב פה בשתי שורות (פלוגי בר / אלמוני; או: פלוגי / בר אלמוני) והשמות יוצרים עמודה של כתב צפוף, ואילו המלה "טלפחן", הכמויות "א 2" ופעם אחת "א 3" והסיכום "ארדב 11" יוצרים יחד עמודה נפרדת. הנהלת חשבונות "מודרנית" כזו אינה ידועה לנו מן הכתובות הארמיות של המאות ה'–ג' לפני סה"נ. בחשבונות הארמיים מן התקופה הזו כתוב כל שם ושם בשורה אחת, ולאחריה בא ציון הכמות ללא יצירת עמודה נפרדת.

ג. הכתובת הארמית באסטלה (מס' 1) בכל הנראה מאוחרת מן הכתובות המצריות, המציגות את זהותן של הדמויות השונות; היא דחוקה בשטח, שנשאר ריק משמאל לכתובת ההירוגליפית, המציגת את פתח על תארי, ומעל לשם

M. Lidzbarski, *Ephemeris für semitische Epigraphik* III, Giessen 1915, pp. 7

93–115, Pls. VII–XI.

8. N. Aimé-Giron, *Textes araméens d'Égypte*, Le Caire 1931 (TAE להלן).

9. ראה למשל קאולי 22 (זכאו, לוחות 17–20), קאולי 24 (זכאו, לוחות 21, 22),

קאולי 72 (CIS II 146), קאולי 81 (PSBA 29, 1907) ופאפירוס שפורסם לאחרונה ע"י

ברשיאני (ראה "לשוננו" ל, תשכ"ו, עמ' 159 – ושם ספרות).

האיש המתפלל 'פתיסיס' (?) בכתב הייראטי¹⁰. השם 'פתיסיס' כתוב פה בכתב הארמי המקובל ביותר 'פטאסי'¹¹. לפני 'פטאסי' באה המלה 'וכוהי'. השורש 'כני' אינו ידוע עד כה באוצר המלים של הארמית הקדומה, פרט לטקסט מקוטע (וייתכן שאף מסופק) ב-TAE, מס' 28 (לוח VI) "...סכן וכוהי..." שאיימי-ז'רון מתרגמו: "...X-Sakon qu'on a surnommé... המלים 'וכוהי' פטאסי' משובצות בין שני חלקי השם 'חרמן' ... בר אשע'; והשם 'חרמן' בר אושע' (ברו') מופיע ברשימת השמות מיב שבקאולי מס' 12.

ד. סופה של הכתובת על האסטלה הוא: "...אתה למנפי קדם פתח", ואילו סופו של הטקסט בפאפירוס מדריד הוא: "אתה לאבוד זי מצרין קדם אוס[רי] אלהא רבא". נוסחה זו מזכירה את הצעת קריאתו של איימי-ז'רון ב-TAE עמ' 79 לאחת החרות ששל קירות מקדש אוסיריס באבידוס, שפרסם לידוברסקי בפקסימילי בלבד¹². זו הצעתו של איימי-ז'רון: "ב-25 למח[יר].... מכן בר מיתאסלמא אתה לאבוד ק[דם אוסיר]...". איימי-ז'רון ידע כי התעתיק הארמי 'אבוד' לציון העיר אבידוס קשה הוא, וראה בכך השערה, המבוססת על מוצאו האנאטולי של הכותב. שם העיר אבידוס כתוב במצרית ב-d שתעתיקה בארמית הוא צ, ט או ת, וראה 'אבוט' בקאולי 38, שורה 133.

ה. אחת הנקודות החשודות ביותר בפאפירוס מדריד הוא עניין התאריך. כבקריאתו של איימי-ז'רון את החרות (המצוטטת בסעיף ד'), כן פותח פאפירוס מדריד בציון התאריך; אבל כאן מופיע תאריך כפול. תאריכים כפולים מעין אלה ידועים לנו בעיקר מן המסמכים המשפטיים של יב, ואכן יש דמיון של ממש בין התאריך שבפאפירוס זה לבין התאריך של קאולי 25:

קאולי 25: 33 בכסלו שנת 8 הו יום 12 לתחזת שנת 9 דריוהוש מלכא

פאפירוס מדריד: 33 בכסלו שנת 7 הו יום 11 לתחזת שנת 7 דריוהוש מלכא

כפי שחישבו הורן-ווד, מתאים התאריך הכפול של קאולי 25 ל-17/16 לדצמבר

10. לדעת לייבוביץ (ארץ ישראל ד', תשט"ז, עמ' 66) זוהי חתימתו של פתיסיס. ד"ר שרה גרול מציינת, שפרט לדטרמינאטיב של אדם הקריאה היא קשה. על ההירוגליפים אומר לייבוביץ: "האל פתח מלווה כתובת היירוגליפית קצרה בה רשום שמו של האל פתח באופן ברור למדי. לעומת זאת התארים פחות ברורים". ד"ר גרול, אשר סיפרתי לה את ספקותי בעניין הכתובת הארמית, חושבת שהכתובת ההירוגליפית היא אותנטית. 11. ראה קאולי 14 שורה 11; 73 ש' 4, 9; 74 ש' 6, 5 וכן TAE מס' 96.

12. *Ephemeris* III, pp. 103—4, Pl. IX, 35.

13. ראה Teixidor, *Syria* 41 (1964), p. 288. — הגני מודה למר שמואל אחיטוב שנענה

לבקשתי ואסף את החומר על התעתיק הארמי של d המצרית.

שנת 416 לפני סה"נ¹⁴. סינכרוניזם בין תאריך בבלי פלוני ובין תאריך מצרי אלמוני לא יחול בשנה הסמוכה קודם לכן או לאחר מכן, כי קיימת סטייה של 11 יום לפחות בין שנת החמה המצרית (בת 365 ימים) לבין השנה הבבלית הרגילה של 12 ירחים (בת 354 ימים). הסטייה גדלה, אם השנה הבבלית היא שנה מעוברת. מכאן ברור, שהתאריך של פאפירוס מדריד אינו נכון: על סמך התאריכים הנוכחיים של קאולי 25 בשנת 9/8, 3 בכסלו שנת 7 לא יחול ב-11 לתחות. אמנם יש להתחשב בכך, שהסופר עשוי היה לטעות¹⁵, אך הדמיון לקאולי 25 מצביע על הסבר אחר, פשוט יותר¹⁶.

ו. בצד בעית התאריך של פאפירוס מדריד והכתיב "אבוד" טיפל טיכידור גם בהסברת היסוד התיאופורי "צדק" שבשם "עבדצדק"¹⁷, אך שם זה מופיע כקריאה מסופקת בקטע קטן שפורסם ב-TAE (מס' 11, אחורי הפאפירוס, שורה 2, לוח III). כן נמצא ב-TAE מס' 36 את "עזרבעל צידני"¹⁸, בעוד שבפאפירוס מדריד עזרבעל הוא אחיו של "עבדבעל צידני בר עבדצדק". כתיבת השם הזה אגב שבירת הנוסחה "פלוני בר אלמוני" עי "צידני" חורגת מדרך כתיבתו של השם בכתובות הארמיות והפניקיות, הידועות לנו עד כה. תארים המציינים מוצא, מקצוע, דת וכיו"ב באים בדרך כלל לאחר שם האב¹⁹.

ז. גם שמות אחרים המופיעים בכתובות הנדונות, ובעיקר בחשבון (מס' 6), נוכל למצוא ב-TAE, בין בטקסטים ובין במסגרת הדיון של איימי-ו'רון. להלן רשימת שמות מכתובות מס 6, ובסוגריים ציון מספר הכתובת ב-TAE או העמוד המזכיר שמות אלה, או לפחות יסוד, שממנו מורכב השם הנדון: עבדנבו (מס' 27), כלבא (מס' 87b, שורה 21)²⁰, אשמדבא (ראה "מדבא" בעמ' 113), שבא (עמ' 106), פחי (מס' 105a), אשמרם (מס' 110), שאיל (מס' 113).

14. S. H. Horn and L. H. Wood, *JNES* 13 (1954), p. 17.

15. ראה R. A. Parker, *JNES* 14 (1955), p. 272.

16. כמו כן יש סה אי-דיוק במניין שנות המלכות, כפי שהצביע על כך כבר טיכידור (*Syria* 41, pp. 287–8). אין טעם לציין פעמיים את מניין שנות המלכות, אלא אם יש הפרש במניין השנה הבבלית והמצרית (ראה למשל קאולי 25: שנת 8 – שנת 9) *Syria* 41, pp. 289–90.

17. *Syria* 41, p. 289, n. 5.

18. יוצא מכלל זה סדר המלים במל"ב יט, ב: "ישעיהו הנביא בן אמוץ", אך גרסת הפרק המקביל בספר ישעיה (לו, ב) היא "ישעיהו בן אמוץ הנביא".

20. ברשימה 87b אין למיד לפני השמות הפרטיים. הלמיד מופיעה רק פעמיים: בשורה 21 – "לכלבא" (איימי-ו'רון מתרגם: A Kalbo) ובשורה 9 – "לכלביא זי...". (איימי-ו'רון: "Pour les chiens de..."; היינו: לכלבים של...).

99), רחמתסן (עמ' 16)²¹. גם את "טלפחן א 2" נוכל למצוא ב-TAE מס' 87a, שורה 14, אך גם בקאולי 2 ו-3 אנו מוצאים "טלפחן ארדב x". כל השמות היהודיים שבתוויות העץ (מס' 3-5 ברשימתנו), פרט לשאיל שנוכר למעלה, מופיעים בפפירוסים של קאולי²².

ח. נותרו שתי נוסחאות בפאפירוס מדריד שלא טיפלנו בהן, והן "אבוד זי מצרין" וכן "קדם אוסירי אלהא רבא". ייתכן שצירופי מלים אלה הם של המחבר, אך באחד ממאמריו של איימי-ז'ירון²³ אפשר למצוא אולי את מקורן של נוסחאות אלו: בין החרותות הארמיות על אסטלה של הורוס מציע איימי-ז'ירון לקרוא בחרות מס' 2 בין היתר "...בטורא זי מצרין (?)", ואילו בחרות מס' 5 הוא קורא "...קדם שמש אלהא רבא".

לסיכום: הפרטים שהבאנו מעלים חשד של ממש, שהכתובות הנדונות הן מעשי ידיו של זיפן מודרני. "המחבר" שלט במידה מספקת ביסודות הארמית, כדי לברור לעצמו נוסחאות ומלים מתוך הספרות של הכתובות הארמיות, שעמדה לרשותו. אולם למזלנו הייתה ספרייתו מוגבלת למדי. נראה, ששניים היו מקורותיו העיקריים, והם TAE של איימי-ז'ירון וספרו הקלאסי של קאולי. אליבא דאמת עשה "המחבר" מאמצים ניכרים כדי להסוות את מקורותיו. הוא שינה את הנוסחים ששאב משני הספרים הנ"ל: השמיט אות ("א[ו]שע"); החסיר ספרה אחת או שתיים (התאריך בפאפירוס מדריד), העביר את התואר משם אחד למשנהו ("עבדבעל צידני"). עם זה לא היה המחבר שלנו ביקורתי די הצורך, ולא פעם העתיק מלה, שקריאתה או מובנה מסופקים ("אבוד", "וכנוהי" "עבדצדק"). חולשתו בולטת בתחום הכתב; אפשר לומר, שהוא לא ידע את יסודות הכתב הארמי. יש מקום למחשבה, כי הוא נעזר בעיקר בציורי כתובות הצבע אשר בלוחות של TAE, אך לפעמים אותיותיו מסורסות יותר מדי. נשאר לנו רק לשאול, מתי זיפן הכתובות הנדונות? ברור, שפעולה זו הייתה צריכה להיעשות לאחר 1931, שנת הוצאתו של TAE. באשר ל-terminus ad quem הרי אולי פתרונים למר מיכאלידיס, שברשותו נמצאות רוב "הכתובות" הנ"ל.

21. ד"ר מיכאל סילברמן, שקרא את כתב היד הזה, יעסוק במאמר נפרד בשמות הפרטיים שבכתובות הנדונות.

22. גם השמות על פיסת הבד (ראה הערה 3) מופיעים ב-TAE: חרמנתן (מס' 100), עשתרתנתן (מס' 25; עשרתילתן). אין אנו בטוחים אם לא התכוון הכותב על פיסת הבד לכתוב עשרתית, כי הנגזר הראשונה יכולה אולי להיקרא כיו"ד.

23. N. Aimé-Giron, *ASAE* 39 (1939), pp. 351 ff., § 124.

יהודה רצהבי

נוספות ל"מילונות עברית כיצד"

במאמרו "מילונות עברית כיצד?" (לשוננו, כרך לא) מעלה שמואל אשכנזי (ש"א), בין השאר, לשונות חדשים מספרות ימי הביניים. להלן הערותיי לכמה מהם.

א. איש חמודות – לבוש בגדי פאר.

בהסתמכו על מכתם של הנגיד (בן משלי שמב 96) פירש ש"א "איש חמודות – איש תענוגות (עמ' 125). עפ"י העניין אין "חמודות" אלא "בגדי פאר". בזהב ובכסף ובאבן יקרה ובחמדות (דניאל יא, לח) תרגמו רב סעדיה "ותיאב פאכ'רה" (בגדי פאר, בגדי יקר). והוא לשון קצר "בגדי חמודות", כמו "בגדי עשו... החמודות" (בראשית כו, טו), שתרגמו הגאון "תיאב עשו אלפאכ'רה". בעקבות הגאון פירש גם בן-גנאח ב"כתאב אלאצול". נמצא שאין "איש חמודות" אלא "עטוי בגדי חמודות, בעל בגדים מפוארים". במשמעות זו השתמש בו הנגיד במכתמו הנ"ל.

דַּר נְחֻמָּד גָּנַח, בְּיוֹם צָרָה   נִמְאָס בְּעֵינֵי אִישׁ גָּנֹז לוֹ
כֵּן אִישׁ חֲמוּדוֹת עֵת אֲשֶׁר יִרְעַב   יִתֵּן חֲמוּדוֹתָיו בְּעֵד אָכְלוֹ.

פירוש הדברים: אבן יקרה, שאדם טומנה בבית גזיו, מחמת שהיא יקרה, בעת צרה ערכה יורד בעיני בעליה, והוא מוציאה לצרכיו. כך אדם הלבוש בגדים חשובים יתן בגדיו, בעת שירעב, תמורת מזונותיו. בלשון זה השתמש אבן-גבירול בקינתו על החורבן:

וְתִגְלַת פְּלִנְאָסֶר אָכַל אֶת פָּרִי
חֲמוּדוֹתֵי פֶשֶׁט וְגַם הִצִּיל עֲדֵי (שומרון קול תתנ') –

כלומר: פשט את בגדיי החמודים ופירק עדיי מעלי. ויפה פירש בו ר' יחיא צאלח: "פשט לבושי ותכשיטי מעלי מן ויתנצלו בני ישראל את עדיכם" (תכלאל עץ חיים, ירושלים תרנ"ד, ח"ב ב, כד). בן-יהודה במילונו (ע' חמדה, עמ' 1610) העלה מובאה זו, אך הניחה ללא פירוש. כנעני (עמ' 1352) מביאה במשמעותה הנכונה ומוסיף עליה מן הפוסקים "היה הבן לבוש חמודות".

ב. בָּלַע – כיסה, הסתיר, החביא.

בָּלַע – כוסה, הוסיף, הוסיב.

ש"א (עמ' 130) מעלה מתוך שירת הנגיד משמעות שורש זה בבנייני פיעל ופועל. אולם ההוראה הנ"ל קדמה הרבה לנגיד, והיא מצויה כבר בתרגום. את הכתוב "כָּבַלַע את הקדש" (במדבר ד, כ) תרגם אונקלוס (כד מְכַסֵּן ית מני

קודשא. בעקבותיו גם רב סעדיה (תנטיה), רש"י (ובלוע שלו הוא כסיו), הראב"ע (ויש אומרים כי כבלע כמו בכסות); ואף בעלי המילונים מנחם ופרחון במחברותיהם. בן-גנאח מעלה את המשמעות ב"ספר השרשים" מכתובים אחרים, ומציין, שגם חז"ל בתלמוד (יומא נד ע"א) הבינוה כך. וכן בבניין פועל. מנחם כלל את הכתוב "אם אמר איש כי יבלע" (איוב לו, כ) בחטיבת הכתובים שמשמעות "בלע" בהם הוא "כסות". פרחון פירשו: "הבורא יבין מה שירצה האדם לעשות בין יגיד ובין יכסה עניינו".

ג. אוי – כינוי לציון ולבית המקדש.

בין שאר מקורותיו ציטט ש"א את הפיוט "אשמנו מכל עם": החבל אוֹיִנו. יש להסב את תשומת-הלב, שבמחזור יהודי תימן מנקודת התיבה "אוֹיִנו". מסורתם של בני תימן מטה שם זה על משקל דְּנִי. ופירשה ר' יחיא צאלח: "ל' [לשון] גוה מן נאות ר"ל ארצנו. או ירמוז לבהמ"ק דכתיב לביתך נאווה קדש. ומהרי"ו (ר' יצחק ונה) פירש בו: "מה שאנו מתאווים לו נתמשכן בעונינו מן אם חבול תחבול" (תכלאל עץ חיים, ח"ב ב, מא ע"ב) [חייג ע' סליחות, מהדורת גולדשמידט, ליטא, עמ' י; פולין, עמ' יב].

ביקורת מילון כיצד?

בחוברת השנייה, השלישית והרביעית של כרך ל"א של לשוננו התפרסם מאמר ביקורת של שמואל אשכנזי על המילון החדש של אבן-שושן, בשם "מילונות עברית כיצד?". בפרסום מאמר זה חטא, לדעתי, כתב-העת הן לבעל המילון הן לעוסקים בלשון העברית.

מילון אינו רק אוסף של מלים, עדויותיהן ופירושיהן, אלא מפעל רב-צדדי, הדורש מעורכו קביעת תכנית, הנחת יסודות, בחירת שיטות, משמעת עצמית חמורה, ומטרתו להיות "תיאור אוצר המלים של לשון מסוימת" (כדברי פרופ' בן-חיים, לשוננו כ"ג, עמ' 117). בדור האחרון הטיבו להבהיר מלומדים גדולים את בעיות המילונות ואף הציעו פתרונות.

חלוקת ההומונימים לערכים שונים, הפרדת המשמעויות של כל מלה ועריכתן, ציון האטימולוגיות, ברירת המלים המדעיות והטכניות (מה לכלול ומה להשאיר בחוץ), קביעת איזו צורה לשונית ראויה להיות ראש-ערך (באילו תנאים בינוני פועל הוא ערך עצמאי, ובאילו יש לכלול אותו בתוך הערך המוקדש לפועל), ציון הרמה הלשונית של המלה (שירית, ספרותית, של לשון הדיבור, עממית, וכו'), רישום של הרכבים וגיבים (מהו צירוף הראוי לבוא במילון ואיזהו מקומו) – אלו וכיוצא בהן הן מן הבעיות שעורך מילון חייב לתת את דעתו עליהן. אף היא המידה, שבה חייב המבקר למדוד את המילון. הוא לא ישאל, לדוגמה, "מדוע לא רשם בעל המילון מטבע לשון פלוני?" – אלא ישאל "מה שיטתו של בעל המילון ברישום מטבעות הלשון?", יבדוק את מטבעות הלשון המצויים במילון, יברר מטבעות אחרים שאינם באים בו, יבדוק היכן קבע המחבר את מקום כל מטבע ("כובד ראש", למשל, רשום אצל הערך "כובד", אצל הערך "ראש", או כערך בפני עצמו?), ויסיק את מסקנותיו. רק אחרי שעסק בכלל ראשי המבקר לעסוק בפרט, ולציין מטבעות שראויים היו לבוא במילון לשיטתו של המחבר, ונשכחו.

בדרך זו נמצאו נשכרים העוסקים בלשון, שימצאו בדברי הביקורת תיאור שלם וברור של המילון המבוקר, ועורך המילון, שימצא הערכה שקולה של עבודתו. אולם מר אשכנזי לא בירר את דרכו ואת שיטתו של בעל המילון, אלא הציע לפנינו רשימה ארוכה של פרטים, שהם לדעתו לקויים: מלים וצירופי לשון שלא הוכנסו למילון, הוראות ומובאות שיש להוסיף לערכים אחדים, הגדרות ומראי מקומות לא מדויקים ואף לא נכונים, ועוד כאלה רבות. למעשה רק

שתי בעיות כלליות נדונות כאן: אחת היא ריבוי המובאות מן הספרות החדשה, במקום שאפשר היה להביא כיוצא בהן מן הספרות העתיקה (עמ' 15–28, לפי מספור עמודי המאמר), ואחת היא הבאת המלה בכתב מלא אחרי צורתה בכתב דקדוקי (עמ' 44–45). אולם אופי המאמר אינו אלא ליקוט של פרטים, וכיוון שפרטים אלו מגלים שיבושים וליקויים, המבקר, תוך דברי הנימוס המקובלים, דן את המילון לשבט.

אין ספק, שרבות מהערותיו של אשכנזי נכונות וחשובות הן, ובוודאי ייקח אותן על לבו בעל המילון במהדורות הבאות. אולם יחד עם הבר יש גם תבן. להוסיף עוד הוראה לשם-עצם המשמש כינוי מיטאפורי לציון (אֲוִי, עמ' 6), עוד בינוני פעול המשמש כתואר (כגון בְּלוֹק, עמ' 4 – הפועל כמובן נמצא במילון, בדיוק באותה משמעות), עוד צירוף מלים שאין בו חידוש רב (כגון אִישׁ חֶרֶץ, עמ' 3), אין זה דבר גדול – כל מי שיפתח את המחזור לימים נוראים ימצא כהנה וכהנה. ואין זה תוספת שבח למילון, המצווה לשמור – כפי שאמרנו – על קנה מידה קבוע מראש, ועל פרופורציה שקולה; המצווה על הדרישה במקומה ועל הפרישה במקומה. וכן ספק אם יש ממש בתיקוני ניסוח קלים של הגדרות אחדות (ראה למשל את התיקון המוצע להגדרה של אֲסוּפִי-עמ' 11), אם דרוש להמיר מובאה מברייטא תלמודית במשפט מתוך מדרש תנאים (כגון בערך בֶּן-נֹחַ, עמ' 25), אם רצוי להביא עדות למלה יָדוּן (= דאבון, עמ' 21) מכמה נוסחאות של המשנה, השונות מן הספרים המצויים, במקום המובאה מדברי יניי. ומדוע יש להוסיף בערך אֲנוּחַ (עמ' 36) על המובאה מתוך אבן גבירול "... ותושיע אנוחים" מובאה של אותו מחבר זנוחה, אנוחה... ?

אף אין לשכוח כי המילון החדש, למרות שבעה כרכיו המובטחים, אינו אלא מילון עממי-שימושי, כפי שמחברו אומר כמה פעמים בהקדמה (כגון בעמ' ט, י, יג). לפי האומדן על סמך החלק המצוי לפנינו, יכלול המילון החדש כחמישה וחצי מליון סימני דפוס (3200 עמודים, 44 שורות בעמוד, 40 סימנים בשורה). המילון האנגלי אוקספורד הקצר¹ מכיל בערך שלושה רבע מליון סימנים (32×67×1520); המילון הצרפתי לרוס הקטן² מכיל כמספר הזה בחלק הלשון, אך בשני חלקיו – החלק הלשוני והחלק האנציקלופדי – מכיל בכרך אחד בתבנית קטנה כמספר הסימנים של המילון שלנו. אלו הם בוודאי שני מילונים עממיים, שבהם לא יחפש אדם מלים ספרותיות לא שכיחות, הוראות נדירות, נוסחאות מכתבי יד נצחים. ההקף של המילון החדש הוא באותו סדר גודל, הוא אפוא מילון עממי לפי גודלו ולפי מגמת המחבר, ובתור שכזה יש להתייחס אליו. לו היו רשומות בו כמה מן ההוספות שהציע מר אשכנזי, מן הדין היה למחוק אותן.

אולם עיקר החסרון של המאמר הנדון הוא בזה, שהוא עוסק בפרטים ולא בכללים. במלים פשוטות: יש כאן "למדנות" אך לא "מילונות". והנה משפט מעניין. כותב שמואל אשכנזי (עמ' 37): "יפה עשה המחבר שלא הסתפק בהבאת הצירוף 'התגבר כארי' בערך אַרִי, אלא חזר והביאו בערך גֶּבֶר, שכאן מקומו העיקרי, ולא עוד אלא שהכניס בו שינויים לטובה". נבאר את הדברים. אבן-שושן מביא הרכבים וניבים כערכי משנה של רכיביהם, אך אין בידו כלל ברור שיקבע אצל איזה מן הרכבים יבוא הצירוף – ואמנם קשה למצוא כלל כזה, שיהא גם הגיוני וגם נוח למעיין. (ראה: מן העבודה במילון ההיסטורי [של האקדמיה ללשון העברית], הוראות לסידור הכרססת של המילון, לשוננו כו, עמ' 174–175). היות וכן, יש הרכבים שאין להבין לפי איזה בוחן נקבע מקומם במילון: מדוע "סיפור בדים", למשל, רשום בערך "ד. בד", ואילו "חזון בדים" רשום בערך "חזון"? יש שהצירוף מתבאר במקום אחד, ובמקום אחר רומזים למקום הראשון: "נכנס יין יצא סוד" נדון כערך משנה של הערך "יין", ושוב נזכר בערך "כנס", בציון "ראה ערך יין". (ועדיין יש לשאול מדוע הפיסוק של האמרה שונה בשני המקומות, כאן בקו מפריד בין שני חלקיה, וכאן בלעדיו, ומדוע במקום שאין בו דיון, נכתב בכל זאת "אמרת חכמים"). במקרים רבים הצירוף נדון באריכות ביותר ממקום אחד, ובכמה מן המקרים האלה הדיון שבמקום זה אינו שווה לדיון שבמקום זה: "אוצר בלום" בא פעמיים, בערך "אוצר" ובערך "בלום", בהבדלים קלים בהגדרות ובמובאות; "בית כנסת" (אגב, כיוון שהרכב זה מסומן בכוכב, היה צריך לבוא בצורתו שבלשון חכמים, היא "בית הכנסת"), בא בערך "בית", ושם ניתנת לו שתי משמעויות (1. "בית-תפילה יהודי", 2. "בית-ועד"), ובערך "כנסת", ושם ניתנת לו רק משמעות אחת ("בית-תפילה ליהודים, מקום שמתכנסים בו היהודים לעריכת תפילה בציבור"), בסיוע שתי מובאות, שונות מאלו שהובאו במקום הראשון. מעין זה המקרה של "התגבר כארי". ברור הדבר, שאם נאלץ אבן-שושן להביא צירוף לשוני יותר מאשר פעם אחת, חייב היה להגדירו ולהדגישו במקום אחד בלבד, ובשאר המקומות להסתפק ברמיזה למקום ההוא: השיטה שהוא נקט בה גורמת לחזרה מיותרת, למבוכה, ואף לסתירות פנימיות. והנה – דווקא כאן בא המבקר ומשבח אותו: "יפה עשה המחבר וכי! ללמדך כמה ענייני מילונות רחוקים מלעניין את אשכנזי: כיוון שהחזרה שיפרה והעשירה את התוכן, לא נתן את ליבו לפגם היסודי החמור שבשיטה.

ואני שוב אומר: התיקונים, הדיוקים, המקורות ומקורי המקורות שמר אשכנזי מביא לנו בבקאות נפלאה, חומר חשוב הם. אך אינם מהווים דיון על המילון. לו היו דבריו מתפרסמים ללא כל נעימה ביקורתית, בשם "השלמות ותיקונים למילון החדש", או אף ללא קשר למילון מסוים (זה נראה לי יותר) בשם "פירורים

והערות למילון עבריי, היינו מקבלים אותם בשמחה. אולם כאשר הביטאון של האקדמיה ללשון העברית מפרסם דברים אלו בתורת ביקורת של מפעלו המבורך של אבן-שושן, חייבים אנו למחות.

1. *The Concise Oxford Dictionary of Current English*, Oxford. לפניי המהדורה

של שנת 1944.

2. *Petit Larousse*, Paris. לפניי המהדורה של שנת 1963.

גד בן-עמי צרפתי

עוד לעניין "טעה = שכח"

לשונו- לא, עמ' 109 ואילך

בתהלים קיט, קי כתוב: 'נתנו רשעים פח לי ומפקודיך לא תעיתי'. במגילת תהלים מקומראן, מערה 11, נמצא במקום זה: 'נתנו רשעים פח לי אני פקודיכה לוא תעיתי'. (DJD IV עמ' 32).

אין בין 'תעה' ל-'טעה' ולא כלום – ראה בן-יהודה עמ' 7830 הערה 4 – והשימוש בפועל 'תעה' כפועל יוצא, בלי מ-ם היחס, מוסבר לפי הוראתו שבלשון המשנה.

והערות למילון עבריי, היינו מקבלים אותם בשמחה. אולם כאשר הביטאון של האקדמיה ללשון העברית מפרסם דברים אלו בתורת ביקורת של מפעלו המבורך של אבן-שושן, חייבים אנו למחות.

1. *The Concise Oxford Dictionary of Current English*, Oxford. לפניי המהדורה

של שנת 1944.

2. *Petit Larousse*, Paris. לפניי המהדורה של שנת 1963.

גד בן-עמי צרפתי

עוד לעניין "טעה = שכח"

לשונו- לא, עמ' 109 ואילך

בתהלים קיט, קי כתוב: 'נתנו רשעים פח לי ומפקודיך לא תעיתי'. במגילת תהלים מקומראן, מערה 11, נמצא במקום זה: 'נתנו רשעים פח לי אני פקודיכה לוא תעיתי'. (DJD IV עמ' 32).

אין בין 'תעה' ל-'טעה' ולא כלום – ראה בן-יהודה עמ' 7830 הערה 4 – והשימוש בפועל 'תעה' כפועל יוצא, בלי מ-ם היחס, מוסבר לפי הוראתו שבלשון המשנה.

יבל, אוביל

ידידי י' קוטשר חזר ב"לשוננו" לא, עמ' 111, לעניין "אובין-אוביל", ע"ז ג, ה וירוש' שם ג, ז, מג ע"א - עניין שכבר דנו בו כמה חכמים, ראה הבאותיהם בדבריו שם. ברצוני אך להעיר, שהפירוש לירוש' ע"ז שם - "אית תני: אוביל... ומאן דמר 'אוביל' נייבל - גלפּע־ד: "נייבל (פּעֵיל 1 sing. fut.) = אתרנגם! כך רשום בסורית לגבי יבֵל (פּעֵיל) [כגון: "למיבלותיה מן ממללא יוניא ללשנא דסוריאי] - *transtulit librum* [spec.] *Thes. Syr., Payne-Smith*, עמ' 1538 ואי. וכן גם בפאסיב, אתפּעֵל, [כגון: "איתבלת ללשנא ארמיא-], שם. וגם השמות "יובֵלָא", בין השאר גם *translatio, versio* ["יובֵלָא דמן יוניא לסוריאי-], שם עמ' 1540. [ור' שם גם *traditio*; והש': "יובֵלָא", כתבא דיִבֵלָא *liber traditionum*].

"מיִבֵלָנָא" [שטררים, הקס' דבר' א, טו: "מיִבֵלָנָא ספרא" *γαρματωσεσσωγεις*] גם: *translator, interpretes* [ללות מיִבֵלָנָא עתיקא- *apud veteres interpretes*], שם, עמ' 1541. הקיצור, שימוש זה לגבי מדרש הכתוב (דבר' יב, ב) שבפי ר' עקיבה ע"ז ג, ה מתאים לגמרי: "אני אתרנגם לפניך". וקרוב הדבר, שזה בדיוק פירושו של "נייבל" [= "איִיבֵל" בסורית] בירוש' שם. ושמה אפשר, ואף מסתבר, פירושו של "אוביל" של אותו שונה, ששונה כך במקום "אובין" שבמשנתנו. ואם גם מקום הוא שאמרו להאריך, הפעם אני אנוס לקצר ולהסתפק בזה הציון.

שלמה שפייער

"אמץ" לשון דיבור

ב"לשוננו", כרך לב (תשכ"ח), עמ' 4 מביא ח' ילון! בשמו של פרופ' בן-חיים הוכחות ל-"אמץ", שעניינו מבטא, ומוסיף דוגמאות משלו. אעיר כאן על חרוז של הפזמון "מלאכי רחמים משרתי עליך": "אולי ירחם אומרי סלח נא, אומצי שבחו בכל עת ועונה" (נוסח אחר: ובכל עונה, עיין ד' גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג ליטא, ירושלים, תשכ"ה, עמ' לו; סדר הסליחות כמנהג פולין, ירושלים, תשכ"ה, עמ' לד).

בסדר סליחות מכל השנה כמנהג אשכנז, מונהגות על פי ר' וואלף היידנהיים ז"ל על פי כתיב-יד עם ביאור ותרגום אשכנז מאת שלום בריי כהן, ועם תוספות ביאור מכ"י ר' וואלף היידנהיים ז"ל, רדלהיים, תקצ"ד, עמ' כב, אין ביאור ל-"אומצי". בתרגום נאמר: "דיא וינען רוהם צו יעדער צייט אונד שטונדע האכפרייזען". צונץ, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, ברלין, 1855, עמ' 191, מתרגם: "An jedem Tage / In jeder Lage / Kräftiglich sein Lob verkünden".

1. שם, עמ' 1, הערה 1, שורה 1 במקום "הרקמה" צ"ל: השרשים.

שם שורה 3, במקום 70 צ"ל: 78.

יבל, אוביל

ידידי י' קוטשר חזר ב"לשוננו" לא, עמ' 111, לעניין "אובין-אוביל", ע"ז ג, ה וירוש' שם ג, ז, מג ע"א - עניין שכבר דנו בו כמה חכמים, ראה הבאותיהם בדבריו שם. ברצוני אך להעיר, שהפירוש לירוש' ע"ז שם - "אית תני: אוביל... ומאן דמר 'אוביל' נייבל - גלפּע־ד: "נייבל (פּעֵיל 1 sing. fut.) = אתרנגם! כך רשום בסורית לגבי יבֵל (פּעֵיל) [כגון: "למיבלותיה מן ממללא יוניא ללשנא דסוריאי] - *transtulit librum* [spec.] *Thes. Syr., Payne-Smith*, עמ' 1538 ואי'. וכן גם בפאסיב, אתפּעֵל, [כגון: "איתבלת ללשנא ארמיא-], שם. וגם השמות "יובֵלָא", בין השאר גם *translatio, versio* ["יובֵלָא דמן יוניא לסוריאי-], שם עמ' 1540. [ור' שם גם *traditio*; והש': "יובֵלָא", כתבא דיִבֵלָא *liber traditionum*].

"מיִבֵלָנָא" [שטררים, הקס' דבר' א, טו: "מיִבֵלָנָא ספרא" *γαρματωσεσων*] גם: *translator, interpretes* [לוח מיִבֵלָנָא עתיקא- *apud veteres interpretes*], שם, עמ' 1541. הקיצור, שימוש זה לגבי מדרש הכתוב (דבר' יב, ב) שבפי ר' עקיבה ע"ז ג, ה מתאים לגמרי: "אני אתרנגם לפניך". וקרוב הדבר, שזה בדיוק פירושו של "נייבל" [= "איִיבֵל" בסורית] בירוש' שם. ושמה אפשר, ואף מסתבר, פירושו של "אוביל" של אותו שונה, ששונה כך במקום "אובין" שבמשנתנו. ואם גם מקום הוא שאמרו להאריך, הפעם אני אנוס לקצר ולהסתפק בזה הציון.

שלמה שפייער

"אמץ" לשון דיבור

ב"לשוננו", כרך לב (תשכ"ח), עמ' 4 מביא ח' ילון! בשמו של פרופ' בן-חיים הוכחות ל-"אמץ", שעניינו מבטא, ומוסיף דוגמאות משלו. אעיר כאן על חרוז של הפזמון "מלאכי רחמים משרתי עליך": "אולי ירחם אומרי סלח נא, אומצי שבחו בכל עת ועונה" (נוסח אחר: ובכל עונה, עיין ד' גולדשמידט, סדר הסליחות כמנהג ליטא, ירושלים, תשכ"ה, עמ' לו; סדר הסליחות כמנהג פולין, ירושלים, תשכ"ה, עמ' לד).

בסדר סליחות מכל השנה כמנהג אשכנז, מונהגות על פי ר' וואלף היידנהיים ז"ל על פי כתיב-יד עם ביאור ותרגום אשכנז מאת שלום בריי כהן, ועם תוספות ביאור מכ"י ר' וואלף היידנהיים ז"ל, רדלהיים, תקצ"ד, עמ' כב, אין ביאור ל-"אומצי". בתרגום נאמר: "דיא וינען רוהם צו יעדער צייט אונד שטונדע האכפרייזען". צונץ, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, ברלין, 1855, עמ' 191, מתרגם: "An jedem Tage / In jeder Lage / Kräftiglich sein Lob verkünden".

1. שם, עמ' 1, הערה 1, שורה 1 במקום "הרקמה" צ"ל: השרשים.

שם שורה 3, במקום 70 צ"ל: 78.

בער, סדר עבודת ישראל, עמ' 593, מבאר "אומצי שבחו": "מחזיקים שבח של הקב"ה".

כיוצא בו מפרש גולדשמידט: "מתאמצים לשבח, מחזיקים שבח של הקב"ה".

על סמך דברי בן-חיים וילן יש לומר ש"אומצי" מקביל ל"אומרי", ומשמעו: מבטאי.

לאחר שכתבתי שורות אלו, ראיתי שבער, הסליחות לכל השנה, רדליים, תרמ"ה, עמ' 50, מתרגם: "die sein Lob verkünden jederzeit". אולם נראה, שאין זה אלא תרגום חפשי, ושלא עמד על "אמן" שעניינו מבטא.

ניסן ברגרין

לענין קרחה, גרדן (לשונו, לב, 119–121).

ר' יואל סירקיש (הגהות הב"ח) מגיה ברש"י מגילה י"ב במקום הגרדן — הגרדן. כלום מצא כך בכ"י, או שמא מסברא הגיה, משום שבזמנו כבר נשתכח השם גרדן, וסבור היה, שרש"י חידש למושג זה גרדן? וראה את הדרוש בבראשית רבה. פרשה ס"ד, על הפסוק ואבימלך הלך אליו מגרר (בראשית כו, כו): מגרר — מגורר, מלבד שעלו בו צמחים (של שחין). פירוש מתנות כהונה).

נוסח אחר במקום הגרדן יש בכמה כ"י לרש"י מגילה, כגון בכ"י מינכן (המובא בדקדוקי סופרים) ובכ"י אחרים: הגולליר, שפירושו: נושא כלים, חלש, שפל ונבזה (עיין ערוך השלם, ערך גליור ומילון לוי לתלמודים. כרך א, עמוד 311, ב).

בער, סדר עבודת ישראל, עמ' 593, מבאר "אומצי שבחו": "מחזיקים שבח של הקב"ה".

כיוצא בו מפרש גולדשמידט: "מתאמצים לשבח, מחזיקים שבח של הקב"ה".

על סמך דברי בן-חיים וילן יש לומר ש"אומצי" מקביל ל"אומרי", ומשמעו: מבטאי.

לאחר שכתבתי שורות אלו, ראיתי שבער, הסליחות לכל השנה, רדליים, תרמ"ה, עמ' 50, מתרגם: "die sein Lob verkünden jederzeit". אולם נראה, שאין זה אלא תרגום חפשי, ושלא עמד על "אמץ" שעניינו מבטא.

ניסן ברגגרין

לעניין קרחה, גרדן (לשונו, לב, 119–121).

ר' יואל סירקיש (הגהות הב"ח) מגיה ברש"י מגילה י"ב במקום הגרדן — הגרדן. כלום מצא כך בכ"י, או שמא מסברא הגיה, משום שבזמנו כבר נשתכח השם גרדן, וסבור היה, שרש"י חידש למושג זה גרדן? וראה את הדרוש בבראשית רבה. פרשה ס"ד, על הפסוק ואבימלך הלך אליו מגרר (בראשית כו, כו): מגרר — מגורר, מלבד שעלו בו צמחים (של שחין). פירוש מתנות כהונה).

נוסח אחר במקום הגרדן יש בכמה כ"י לרש"י מגילה, כגון בכ"י מינכן (המובא בדקדוקי סופרים) ובכ"י אחרים: הגולליר, שפירושו: נושא כלים, חלש, שפל ונבזה (עיין ערוך השלם, ערך גליור ומילון לוי לתלמודים. כרך א, עמוד 311, ב).

LĚŠONĚNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Editor: Prof. E.Y. Kutscher

Editorial Secretary: M. Medan

Vol. XXXII, No. 3, Nisan 5728/April 1968

ENGLISH SUMMARIES

Y. BLAU: *'ešre* < **'israyh* (followed by a short vowel) (pp. 267—268)

Pace Y. Kutscher, *Lěšoněnu* 31, 1967/8, 33ff, final *h* is not used as *mater lectionis* in Ugaritic: the *h* of *mh* "what" is consonantal, cf. Ugaritic *mhkm* "what", exhibiting medial *h*, Hebrew *ma*, etc., "what", followed by the reduplication of the first consonant of the next word, and Arabic *mahmā* "whatsoever". Ugaritic *'šrh* exhibits consonantal *h* as well, and has, it seems, to be derived from **'israyh* (the *h* originally followed by a short vowel), cf. Hebrew *'ešre* (with *h* as *mater lectionis*) < **israyh* (whereas *'isray* without *h*, but followed by the case endings, should have resulted in **'ešre* cf. *yigle* < **yiglayu*, as against *gle* < **glay*), and Syriac *'ešre* < **'israyh* (whereas **isray* would, as a result of the Syriac sound shift, have resulted in **ešray*).

E. Y. KUTSCHER: REPLY (pp. 269—271)

Blau has disregarded the evidence against his theory: 1) In Ugaritic (= *U*) beside *מה* we find *במ*, *למ*; 2) the *ה* of Hebrew (= *H*) *מה* is not consonantal; 3) in *H* we also find *כמו* etc. < *kamā*; 4) in Aramaic (= *A*) *מה* is also spelt *מא*; 5) Arabic (= *Ar*) has *ما*; 6) the relation of *U* *למ:מה* = *Ar* *ل:م*; 7) in *A* inscriptions we find prefixed *מ-*; 8) Ge'ez has (*ka*)*ma*.

Blau's proofs: 1) *Ar* *ما*, he admits, is inconclusive; 2) the *dagēš* after prefixed *מה* in *H* does not indicate an assimilated consonant; it is rather the same phenomenon as the *dagēš* after the *ה* of the article; 3) *U mhkm* could be a *plene* spelling (cf. the role of *א* in *A* dialects). As to עשרה: 1) He cannot explain the alleged original form; 2) the absence of a *י* (of the original diphthong postulated by him) goes unexplained; 3) there is at least one parallel to עשרה = אריה. As to Syriac: Besides the points mentioned and the fact that consonantal *ה* stays both in *H* and *A*, there are also other forms e.g. קשא יגלא of *A* that parallel עשרא. In addition: numerals must be considered as an independent category.

S.E. LOEWENSTAMM: RULER AND JUDGE, RECONSIDERED (pp. 272—274)

The author disagrees with the proposal of Z.W. Falk (*Lěšoněnu* XXX, pp. 243—247) to derive שבט from שפט. In his opinion שפט is derived from Protosemitic *špf.* and שבט from protosemitic *šbt.*

E.Y. KUTSCHER: A. MARGINAL NOTE TO S.E. LOEWENSTAMM'S ARTICLE (p. 274)

1) He is right, שבט and שפט are of different origin. The semantic development שבט 'staff' > 'judge', is parallel to מחקק (cf. Num. 21, 18; Is 33, 22) and perhaps

to משענה, משען, משענות (cf. II Sam. 22, 19; Is. 3, 1—2), also to Aram. שׁוּלְטָן = “staff”, “ruler”. While שׁבֵט ‘judge’ is to be found in early Biblical poetry, שׁטט does not occur and therefore might be a latecomer to Biblical Hebrew.

S. EIDELBERG: MARGINAL NOTE TO “RULER AND JUDGE” (LĚŠ. XXX, 243 ff.) (p. 275)

The passage in Genesis 49, 10 “The Sceptre shall not depart from Judah nor a Lawgiver from between his feet etc.” is interpreted by Martin Luther in two varying modes. In his book “Von den Juden und ihren Lügen”, he sees it in a descriptive homiletic manner, while in his Bible translation he inclines toward the Septuagint and Vulgate explanation.

Y. BRAND: אִיצְטְלִין (pp. 276—278)

This difficult word is to be seen as paralleling the Greek *στήλη*, upon which were written various orders and instructions and in the Synagogue was used to write or inscribe prayers upon. The אִיצְטְלִין is considered to have some sanctity.

B. GROSS: TO THE ETYMOLOGY OF אֶשְׁבוּרִין (pp. 279—297)

An attempt is made to trace the origin of the Mishnaic אֶשְׁבוּרִין (collection of water) in light of the following considerations:

1. There are no satisfactory explanations of this word, neither its morphological structure, nor etymology with regard to specific contextual occurrences.
2. The pronunciation varies according to different punctuations.
3. A striking feature of this form is the fact that it occurs mainly in opposition to קַטְפְּרִים, which is the greek name for מִדְרָן, slope declivity: *κατάφερός* < *κατάφερω* to carry, bring downward.

It is this semantic feature that enables us to identify אֶשְׁבוּרִין with *συμφορέον* the present participle or with *συμφορά/η* the abstract noun, both derived from *συμφορέω*—*συμφέρω* (to bring together), the antonymic verb of *κατάφερω* [cf. Septuaginta *συναγωγή* (מְקוֹה), gathering of water] < *συναγω* synonym of *συμφορέω*].

The transformation of the loan into אֶשְׁבוּרִין can be plausibly explained, as a result of the following changes:

Symphorē > *sybborē > *syborē (reciprocal assimilation and subsequent simplification of the redoubled or quasi redoubled consonant) > *sborē > *elashoren (with prosthetic vowel like Plato > אֶפְלָטוֹן in Hebrew).

The final “n” may be considered a reflex of the Greek consonant *ν* of the nominative case (of the present participle) or of the accusative (of the abstract noun), if it is not an additional hebrew “n” (used to close open syllables at the end of some uninflected words in postbiblical Hebrew as well as in the Galilean Aramaic dialect)

Further consideration is given to the problem of Greek *σ* corresponding to the Hebrew letter שׁ, particularly שׁ = š, unanimously attested in this word by all vocalizations.

D. RIEDER: ON THE GINSBURGER EDITION OF THE "PSEUDO-JONATHAN" TARGUM OF THE TORA (pp. 298—303)

The *Targum Yonatan*, edited by Dr. Moses Ginsburger, has for over half a century been considered a classic edition, and no scholar has doubted its accuracy.

Last year a microfilm of the MS (British Museum 27031) was acquired by the Institute of Hebrew MS, Jerusalem. I compared it with G.'S edition and found that he often copied inaccurately, and compiled a short list of the most important mistakes and omissions. The "Pseudo-Jonathan" Targum should be reedited based on the above MS.

B. SHAKHEWIZ: LEXICAL ELEMENTS AS STYLISTIC DOMINANTS IN N.H. WESSELY'S HEBREW PROSE (pp. 304—307)

In trying to understand the part, limited though it must be, that vocabulary plays in determining the recognized synthetic character of N.H. Wessely's Hebrew prose style, the writer has traced the first 750 words (approx.) of Wessely's *Divré Šalom We'emet* to their respective origins in the various historical layers of Hebrew — Biblical, Mishnaic etc.

Rejecting the hypothesis that a decisive synthetic effect was due to the fact that about 65% of the words were to be found in all layers — as this seems to be an overall linguistic trait (found on examinations also in Wessely's poetry, which is decidedly 'Biblical' in its style) and not a personal-stylistic one — the writer suggests that this largest group being common to all styles, and therefore self-cancelling, it is the next largest group of words which dominates and colours an author's style, i.e., in this case, exclusively Biblical words in Wessely's *Širé Tif'eret*, and Mishnaic etc. in his *Divré Šalom We'emet*.

S. MORAG AND R. SAPPAN: NOTES ON THE HEBREW IDIOM OF FISHERMEN AND SAILORS IN ISRAEL (concl.) (pp. 308—325).

For the first part of this paper see *Lěšonenu* XXXI (1966/67), pp. 289—298. In the present issue of *Lěšonenu* the second part appears, which deals with the fishing and maritime terms of foreign origin. Of the 940 terms gathered from the idiom of the fishermen and sailors, 237 (that is, 25.2%) are of foreign provenance. Most of these terms were borrowed from Italian, English and Arabic. As regards a number of terms it is rather difficult to find out from which language they were borrowed, since they occur in a number of Mediterranean languages; these terms belong to a vocabulary common to the different idioms used by sailors and fishermen all over the Mediterranean, that is, to the *lingua franca* of these sailors and fishermen.

In the idiom of the Israeli fishermen and sailors there are also terms taken over from Latin. They are used either in their original Latin forms or in Hebraised forms. Most of these terms, as against those borrowed from the living Mediterranean or European languages (or from the abovementioned *lingua franca*), have an official standing, and in fact many of them were coined by The Academy of the Hebrew Language.

The paper also deals with some linguistic aspects of the process of borrowing.

This process involved a number of changes in the forms of the terms. Among these changes mention should be made of the substitution of a phoneme foreign to the Hebrew phonological system by its Hebrew counterpart (such as the substitution of /w/ by /v/) and the introduction of an epenthetic vowel between two final consonants. On the other hand, the place of the stress in the foreign terms is usually identical to that of their original forms.

JOSEPH NAVEH: ARAMAICA DUBIOSA (pp. 326—332)

The English version of this paper is to be published shortly in the *Journal of Near Eastern Studies*.

Y. RAZABI: Comments on a Š. Aškēnazi. Notes on the meanings of some words in Sefaradic Poetry (pp. 333—334)

G. SARFATTI: ABOUT "HEBREW LEXICOGRAPHY" (pp. 335—338)

A review of Even Shoshan's "New Dictionary" by Š. Aškēnazi was published in vol. XXXI of *Lěšonēnu*, under the name "Hebrew Lexicography". The present note claims that Aškēnazi's paper is not an adequate review of the "New Dictionary" let alone a dissertation on Hebrew lexicology, as it does not discuss the book on a wide and sound lexicographical basis; it is a miscellaneous compilation showing profound scholarship, that would have been more properly published under a title such as "Materials for a Hebrew Dictionary".

G. SARFATTI: ADDITION TO טעה = שכח (p. 338)

E. S. ROSENTHAL to Kutscher's paper (*Lěš.* XXXI, p. 111): גיבול and probably אוביל = "translate" cf. Syriac (pp. 339)

S. SPEIER adds a further case of אמץ = "speak" (p. 339)

N. BERGGRÜN: Several Comments on the author's paper in the previous issue of *Lěšonēnu* (p. 340)

לשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך שלוששים ושתיים, חוברת ד — תמוז תשכ"ח

התוכן:

343	בשולי המילון המקראי	יחזקאל קוטשר
	11. מרר. — 12. זרך — לשון שלטון. —	
	13. חלב — גבעה ?	
347	הסומך הבודד במקרא, ריבוי ו כינוי	מאיר רוטנברג
359	קווים דיאלקטיים בארמית הקדומה	חיים יונה גרינפלד
369	על אמות קריאה באוגריתית	שמואל א' ליונשטם
374	תשובה לפרופ' ליונשטם	יחזקאל קוטשר
376	למהותה של האסוציאציה הלשונית-האמנותית	יעקב בהט
389	מבנה הפסוק העברי	אברהם לבנסטון

ביקורת

399	פירוש המשניות לרמב"ם, סדר קדשים	יהושע בלאו
402	מחקר על הצבעים שבמקרא	" "

הערות

407	נוספות למאמרי "לשונות אמץ"	חנוך ילון
409	"עדדן"	רייגר גגן
412	לחוברת הקודמת	המערכת

כתובות המחברים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' יחזקאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים

מאיר רוטנברג, משמר השבעה 17, דאר בית דגן

Prof. Jonas C. Greenfield, Dept. of Near Eastern Languages, Univ. of
California, Berkeley, California 94720, U.S.A.

(בשנת תשכ"ט : פרופ' חיים יונה גרינפלד, רח' הפלמ"ח 3, ירושלים)

פרופ' שמואל א' ליונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים

ד"ר יעקב בהט, רח' אינשטיין 28, חיפה

ד"ר אברהם לבנסטון, עין כרם, אזור א 11, ירושלים

פרופ' יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים

ד"ר חנוך ילון, רח' יואל 7, ירושלים

Dr. Rainer Degen, Seminar für Semitistik, Am Krumbogen 28, D-355
Marburg/Lahn, W. Germany.

בשולי המילון המקראי *

(אוגרית - מקרא - בן-סירה - לשון חז"ל)

11. מרר (אל תמר בו, שמ' כג, כא), התמרמר

'תמר' - שמ' כג, כא - מפרש ראבי"ע: "קשה והנה נראה הטעם כמו וימרו בי רק היה ראוי להיותו תמרה, על כן הוצרכו חכמי ספרד לאמר בו, כי הוא מפעלי הכפל, על דרך ויסב' (שמ' כג, יח), ועיין שם. ואכן הקושי קושי, הן הצורה צורת כפולים היא, ואילו ההוראה לכאורה זהה עם שורש 'מרה' בהפעיל. קיהלר במילונו אף לא טרח כל עיקר לרשום את המקום בערך 'מרר', אך תמצאהו בערך 'מרה' (כמובן בצורה 'מתוקנת').

בזכות פרופ' ש' ליברמן נמצאו למדים, כי התיבה הריה כתקנה ואינה זקוקה לתיקון. בגלל טעמים שיתבררו להלן מעדיף אני להביא את דבריו במלואם:

"כתוב בבן סירא פמ"א, ב', מגילת מצדה, הוצ' ידין, עמ' 18, לוח ג שו' 2: איש כשל ונוקש ב[כל] אפס המרה ואבוד תקוה. המפרשים נדחקו מאוד בפירושו. לאמתו של דבר כוונת החרחים ברורה, והיינו - איש שהוא כושל ונוקש בכול, כלומר, ביש גדא, רוחו נופלת עליו, הוא אָפס ניצוח (אמביציה) ואבוד תקווה. במקום 'המרה' גורס בכ"ב 'סרב' וחסרה שם המלה 'אפס', וכן, כנראה, היה גם לפני המתרגם היווני, אבל גם בגיליון כ"ב: אפס המראה, ועיין מ"ש להלן. המשמעות של אמביציה וניצוח היא קרובה ל'המראה', מרד וסירוב, מעין הקורבה בין *philovixia* לבין *philovexia*. הוא ממשיך ומראה, כי הצירוף 'מנצחים זה עם זה' (בבלי סוטה לו ע"ב) יש לו מקבילה: 'עושין מלחמה' ואף 'ממרים זה על זה' (דברים רבא, מהדורת ליברמן, עמ' 5), וכן מצינו 'מפריחי יונים זה הממרה ... את היונים ... (תוס' סנהדרין ה, ב) - כלומר המורז אותם בקולו שיטוסו מהר - וגרסינן - זה מבקש לנצח וזוירי - וכו' (ירוש' ר"ה, נו, ע"א).

והנה בשעה ששוחחתי עם פרופ' ליברמן על חידושו זה העירותי לו, כי גרסת 'המרה' שבמצדה אי אפשר ליחסה לשורש 'מרה'; וקשה היה בעיניי לשבש גרסה זו ולהעדיף גרסת גניזה (לפי הגיליון) 'המראה'!. אך פרופ' ליברמן העלה את דברי אונקלוס, בר' מט, כג: "ואתמררו עמיה, כלומר ונלחמו, והתנצחו, עמו". אך פקפוקי לא נמוגו עדיין לחלוטין.

* ראה לשוננו כו"כח, עמ' 183 ואילך; ל, עמ' 18 ואילך.

1. לשוננו לב (תשכ"ח) - ספר בן-חיים - עמ' 89-90.

הכתוב דלעיל, שנמצא לי אחרי פרסום דבריו, ביטל את ספקותיי. שכן הרי כאן שורש 'מרר' בעברית, בבניין הפעיל, בדיוק כמו בבן-סירה מצדה, באותה ההוראה ממש, שייחס לה פרופ' ליברמן. ולא זו בלבד: אם מצינו, כי החומש השומרוני גורס כאן 'תמר' (וכך התרגום הארמי של השומרונים), 'תמרה', הרי יכולנו לטעון כי, בהיות הנוסח השומרוני נוסח וולגארי² הריהו גורס את הגרסה הקלה יותר, כדרך חוקרי דורנו, ומקרה בעלמא הוא, שגם בבן-סירה גניזה מצינו אותו שורש. אך קשה יותר יהיה לנקוט סברה זו אם גלה הקבלה נוספת: התרגומים הארמיים (אונקלוס ויונתן) מתרגמים 'תמר' = 'סרב' – שוב כדרך שהגניזה ממירה 'אפס המרה' ב'סרב' (ראה דברי ליברמן). אף מעניין, כי בראשית מט, כג מתרגם התרגום השומרוני 'ואמר' (לצערי אין לדעת אם משורש 'מרר' או 'מרי').

ופרט מאלף מתוך דבריו של פרופ' ליברמן, פרט פוקח עיניים ממש: אותה תיבה יוונית, שפרופ' ליברמן מזכירה רק כדי לשבר את האוזן, 'המרה' – 'המראה', מה טיבה, נמצאת פעם באוונגליון, בלוקס כב, כד. כלך לך אצל התרגום הארמי הנוצרי של א"י של אותה תיבה ותמצא בשני כ"י 'מריון' (משורש 'מרי'), ובכ"י אחד 'מרון' (משורש 'מרר' או 'מרי')³ ועדיין לא התאוששת מהפתעתך, ואתה מעיין בפשיטתא ומוצא כנגד היוונית את התיבה 'חריונא', היא היא התיבה המשמשת גם כנגד (אל) 'תמר' שבפסוק הנ"ל! ובזו לא סגי. שורש 'מרי' בלשון חז"ל, 'זה הממרה את היונים' (לעיל בדברי ליברמן). הן זהה בהוראתו לשורש 'חרי' באותה ההוראה במקרא, כגון: אל תתחר במרעים (תה' לו, א).

דומה שרישומי 'מרר' = התנצח, התגרה מצויים עדיין, אמנם בצורת 'מרמר'. דנ' ת, ז: 'ראיתיו מגיע אצל האיל ויתמרמר אליו ויך את האיל'. דומה כי 'ויתמרמר' היינו התגרה בו, התקיף אותו או כיו"ב. ברור עוד יותר, שם יא, יא: 'ויתמרמר מלך הנגב ויצא ונלחם עמו'. העובדה כי בפסוק הקודם נאמר 'ובנו יתגרו... וישב ויתגרה...' רומזים, כי גם 'ויתמרמר' לשון התגרות היא. וכבר מצינו, שחז"ל זיהו 'גרה – חרה', שכן דרשו: בני אמי נחרו בי (שה"ש א, ו) 'נתגרו בי, מלאו הדיין חרון אף עלי' (שה"ש רבא, שם)⁴.

2. ראה י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו, ירושלים תשי"ט, עמ'

55-54.

3. F. Schulthess, *Lexicon Syropalaestinum*, Berlin 1903, s.v.

מפוקפקת, ראה דברי שולטהס שם.

4. ראה דבריי בתרביץ יז (תשי"ז), עמ' 125, וראה הערה א5 שם. 'תתחרה כמו

תתגרה' (ר"י חיוג, בן-יהודה בערכו, הערה 4).

בישע' מא, יא; מה, כד 'נחרים' מתורגמת בשורש 'גרי', בתה' לו, א ועוד 'תתחר' ע"י שורש גרג (> 'גרי')⁵.

ברי לי, כי פירוש זה של 'התמרמר' לא יתקבל מיד על דעת הכול. עצתי שהם יפנו אל הסורית. יחו' כ, ח: וימרו בי, מתורגם בפשיטתא בתיבת 'מרמר', ועוד הרבה כיו"ב. שורש 'מרר' בשמית יש במשמעותו גם 'עזו' – ומכאן (סבור גורדון) אנשים מרי נפש, שופ' יח, כה ועוד⁷.

12. דרך – לשון שלטון

באוגריתית מצינו את השם 'דרכת' – לשון שלטון (מקבילה: 'מלך'). נודרזו חכמים, חיפשו ומצאו את התיבה בהוראה זו אף במקרא. כגון בהושע י, יג; ובמשלי לא, ג⁸. אף שיער אולברייט, כי מכאן שם האלוהות Derketō – לשון מושלת וכיו"ב. הוסיף על אלה מיליק את הכתוב: חי אלהיך דן וחי דרך באר-שבוע, עמוס ח, יד⁹. הדברים לא היה בהם כדי לבטל כל פקפוק. אך דומה, כי אכן היום הוכחה מציאות שורש 'דרך' – לשון שלטון, בעברית, בזכות פרופ' ש' ליברמן¹⁰.

מגילת בן-סירה, מצדה, גורסת (ידין עמ' 23): 'ואל תשא פנים וחטא... על חשבון שותף ודרך ועל מחלקת נחלה ויש'. ברור, כפי שמדיש ליברמן, כי אין 'דרך' כפשוטה הולמת את ההקשר. אך גניזה כ"ב גורסת: 'על חשבון חובר ואדון'. 'חובר', היינו שותף, נמצא במשנה כ"י קאופמן (מנחות סוף פרק ט)¹¹, ואילו 'אדון' ביוונית *κύριος*, הוא אפוטרופוס; ואכן מצינו את 'אדון' העברית בהוראה זו בתעודות הארמיות של בבתא, שפענח ידן. הוסף על כך את העובדה, כי במשנה רגיל הצירוף: השותפין האריסין והאפוטרופין (שהם חשודין על הוראת היתר לעצמן לגזול), ומכאן מתבקשת אפוא המסקנה, כי 'דרך' = מורשה, אפוטרופוס.

ליברמן אף גילה את הפועל: 'גדרך' (המקביל באחת הנוסחאות ל'נשכר') לאחד לדבר על ידו ספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 394). היינו 'הורשה'!

5. ראה C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Hallis Saxonom 1928, בערכו.

6. שם בערך 'מרר'.

7. ראה בספרו *Ugaritic Textbook*, C.H. Gordon, Roma 1965, במילון, בערכו,

וכן פרופ' מ' גושן-גוטשטיין, לשוננו לב (תשכ"ח) – ספר בן-חיים – עמ' 59–60.

8. ראה מילון קיהלר-באומגרטנר, מהדורה חדשה, בסוף ערך דרך.

9. *Syria* 35 (1958), עמ' 208–209, הערה 6.

10. לשוננו לב (תשכ"ח) – ספר בן-חיים – עמ' 90–92.

11. הצורה מצויה כבר במגילת ישעיהו, ראה ספרי הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו, ירושלים תשי"ט, עמ' 243 (ומעיר לה ליברמן).

דומה, כי הוראה זו צמחה מלשון 'דרך' בהוראת 'שלוט', כעין שמצינו בתעודות הארמיות של יב: 'אנת שליט' היינו אתה רשאי¹², ואף במקרא: 'לא ימשל למכרה' (שמ' כא, ח), היינו אינו רשאי למכרה. אף שורש 'רשי' יש לו הוראה קרובה ל'שלט' בכתובות הארמיות של ספירה¹³.

13. חֶלֶב = גבעה?

לשעבר סבור הייתי, כי תיבת 'חלב' האוגריתית (והאכדית) היינו גבעה, התפשטותה הגיאוגרפית בסוריה הייתה (מכאן שם העיר 'חלב' בסוריה, ובמקרא 'חֶלְפָּה' ועוד), ועד צפון א-י הגיעה (גוש חלב)¹⁴.
היום נדמה לי, כי יש מקום להרהר מחדש בעניין. כיצד ניישב את התקבולת בפסוק: 'ויאכילו מחלב חטה ומצור דבש אשביעך' תה' פא, יז, אם לא נפרש 'חלב' היינו 'גבעה'? אך כנגד זה מצינו: 'עם חלב כליות חטה', דב' לב, יד, ואף 'חלב חטים ישביעך' תה' קמז, יד. שמא יש כאן משנה הוראה¹⁵? (האם מקרה הוא, כי בתה' פא, יז, התקבולת הריהי: 'השם גבולך שלום' – ותיבת 'גבול' מעיקרא כנראה פירושה 'הר' [גבול בערבית]? מכל מקום אשר לפסוק הראשון נדמה לי כי אין זו סברה רחוקה (זולתי למי שירצה ל'תקן': צוף דבש, כמו במשלי טז, כד)¹⁶.

12. H. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1923, No. 5, 11, 14 etc.

13. ראה מילון Jean-Hoftijzer בערכו.

14. לשוננו לא (תשכ"ז), עמ' 36.

15. ראה דוגמאות בספרי, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 85–89.

16. ראה *Biblia Hebraica*, אך הם גופם מעירים לכתוב: 'וינקוה דבש מסלע ושמן

מחלמיש צור' דב' לב, יג.

הסומך הבודד במקרא, ריבוי וכינוי

מבוא

ממחקר, שערכתי בפירושי מקרא קדמונים ואחרונים, נתברר לי, כי מרבבות מקראות, שהפירושים הקיימים להם סבירים הם, כלומר שפירושי המפרשים המסורתיים להם מניחים את דעתנו, ונתקבלו בעיקרם גם על ידי המפרשים החדשים, ניתן להסיק, שהמחברים המקראיים השתמשו בקרוב לעשרים דרכי לשון, שאינם זהים עם חוקי הלשון המקראית, שנקבעו על ידי חוקריה. כן נתברר לי בהמשך אותו מחקר, כי לפי דרכי הלשון הנוכחים ניתן לפרש באופן מניח את הדעת חלק נכבד של המקראות הסתומים, כלומר של אותם המקראות, שפירושי המפרשים המסורתיים אין בהם כדי להניח את דעתו של בן זמננו, וכפי שיוצא לרוב מדבריהם – לא הניחו ביותר גם את דעתם הם, ואילו המפרשים החדשים קבעו, כי ברובם המכריע הם משובשים ומסורסים, ולפי הטקסט שלהם בספרים שבידינו אין כל אפשרות להבינם. מחציתם של דרכי לשון אלה הם דרכי לשון של תחביר וסגנון, והשאר הם דרכי לשון של השמטת מרכיבי משפט. אחד מדרכי הלשון של השמטת מרכיבי משפט הוא דרך הלשון, שאני קורא לו דרך הלשון של סומך בודד, ודרך לשון זה ומה שנובע ממנו, יתואר בהמשך המאמר הזה.

א. דרך הלשון של סומך בודד

בברא' ז, יד כתוב: "כל צפור כל כנף", ורד"ק כותב שם: "זו"ף כל כנף כל בעל כנף". גם שד"ל, הרטום ואחרים מפרשים באופן זה. הווי אומר, כי מפרשים אלה פירשו כאילו היה כתוב: "כל צפור כל / בעל¹ כנף", כלומר כאילו היה מופיע שם שם-העצם "בעל" כנסמך של "כנף", אע"פ שלאמתו של דבר השם "בעל" בכלל אינו מצוי באותו פסוק. במלים אחרות, מפרשים אלה ראו בשם העצם "כנף" סומך שנשאר בודד, כלומר סומך, שהושמט הנסמך, שהיה ראוי לבוא לפניו.

---

1. במקראות המובאים במאמר הזה כל תיבה או אות, שאינה בטקסט המקראי, נתונה בין קווים נטויים.

ואין זה המקום היחיד במקרא, שלפי פירושים, סבירים ברובם, של קדמונים ואחרונים חסר בו נסמך. במחקרי מצאתי יותר משבע מאות מקראות כאלה² – ועדיין מחקרי זה רחוק מלהיות מלא וממצה.

2. רשימת המקראות האלה נמצאת בידי, וכדוגמה אביא מתוכה להלן קטע מקראות מספר ירמיה, שבחתי בו למטרה זו, מפני שמיוצגים בו גם הסגנון הפיוטי וגם הסגנון הסיפורי של המקרא (אחרי כל מקרא ומקרא שבקטע הרשימה מובאים שמות אחדים של המפרשים, שמתוך פירושיהם יוצא, כי פירושהו, כאילו נמצא בו שם-העצם שבין הקווים הנטויים):

- ב, ח: והנביאים נבאו ב/שם ה/בעל – יונתן, רש"י, מצ"ד, הרטום.
 ד, ל: כי תלבשי /בגדי/ שני – מצ"ד, מ"מ (= מקרא מפורש).
 ד, לא: כי קול כ/קול/ חולה שמעתי – רד"ק, מצ"ד, לותר, דוהם.
 ח, יג: ו/דברי/ הנביאים יהיו לרוח – רש"י, מצ"ד, הרטום.
 ח, לא: הנביאים נבאו ב/שם אלהי ה/שקר – מצ"ד, הרטום.
 ו, ז: ו/זעקת/ חמס ושד ישמע בה – יונתן, מ"מ.
 טו, יח: למה היה כאבי /כאב/ נצח – רד"ק, הרטום.
 כה, טו: קח את כוס היין /יין/ החמה – רד"ק.
 כו, ב: ודברת על כל /יושבי/ ערי יהודה – מצ"ד, הרטום, מ"מ.
 כו, י: בפתח שער /בית/ ה' החדש – מצ"ד, מ"מ.
 כו, ט: אל תשמעו אל נביאיכם... ואל /חולמי/ חלמתיכם – רד"ק, מצ"ד, מ"מ.
 כח, י: ויקח... את /עול/ המוטה... וישברוהו – רד"ק, מצ"ד.
 כט, ח: ואל תשמעו אל /בעלי/ חלמתיכם – מ"מ.
 ל, יט: ויצא מהם /קול/ תודה וקול משחקים – מצ"ד, לותר, הרטום.
 ל, כו: והיו בניו כ/ימי/ קדם – יונתן, דוהם, הרטום.
 לא, ו: רנו ליעקב /שיר/ שמחה – מ"מ.
 לא, לט: וכל העמק /עמק/ הפגרים – מ"מ.
 לב, ט: שבעה שקלים ועשרה /סלעי/ כסף – מצ"ד, לותר, הרטום.
 מו, ז: כ/מי/ נהרות יתגעשו מימיו – הרטום, מ"מ.
 מו, טו: מדוע נסחף /קהל/ אביריך – מ"מ.
 מו, כב: קולה כ/קול/ נחש ילך – רד"ק, דוהם, הרטום.
 מח, א: הובישה /עיר/ המשגב וחתה – מ"מ.
 מח, טו: שדד /עם/ מואב ו/המון/ עריה עלה – רד"ק, מצ"ד.
 מט, ה: וגדחתם איש ל/עבר/ פניו – רד"ק, לותר, מ"מ.
 נ, ט: חציו כ/חץ/ גבור משכיל לא ישוב ריקם – רד"ק, דוהם, הרטום.
 נ, י: והיתה /ארץ/ כשדים לשלל – יונתן, לותר, דוהם.
 נ, לא: הגני אליך /איש/ זדון... וכשל /איש/ זדון ונפל – רד"ק, לותר, סגל.
 נא, כח: קדשו עליה גוים... ואת כל /אנשי/ ארץ ממשלתו – מ"מ.

גם פירושי המקראות, המצויים בתלמוד ובמדרשים, עולים לא אחת בקנה אחד עם דרך הלשון של סומך בודד; והנה שתי דוגמאות מן התלמוד ושתי דוגמאות ממדרש רבה: בבלי ברכ' לא ע"א: 'וחנה היא מדברת על לבה (ש"א א, יא), אמר רבי אלעזר בשם ר'

נוכח מספר רב זה של מקראות, שלפי פירושים קיימים וסבירים³ ברובם חסר בהם נסמך, סבורי, שאיש לא יחלוק עליי, אם אטען, כי המחבר המקראי היה נוהג להשמיט נסמך לעתים קרובות, בהניחו שקורא המשפט יבחין מאליו, כי השמטת נסמך לפניו, וגם ידע לזהות את שם-העצם שהושמט כנסמך. – לנוהג זה של המחבר המקראי אני קורא: דרך הלשון של סומך בודד.

אמנם כאן ניתן לשאול: מה היה היסוד להנחתו זו של המחבר המקראי? מדוע לא חשש, שמא לא יבחין הקורא בכך, כי השמטת נסמך לפניו, ויבוא על ידי כך להבנה מוטעית של דבריו? ואפילו אם פה ושם היה לו למחבר המקראי יסוד כלשהו להניח, כי הקורא יעמוד מאליו על כך, שחסר נסמך בדבריו – מה טעם לא חשש, שמא לא ידע הקורא לזהות בדיוק את שם-העצם שהושמט?

על שאלה זו, מודה אני, אין בידי לתת תשובה מספקת, אלא שלדעתי אין בהיעדר תשובה מניחה את הדעת על אותה שאלה כדי לערער את עצם טענתי, כי המחבר המקראי השתמש לעתים קרובות בדרך הלשון של סומך בודד. מכל מקום ברצוני לציין, כי ברבים מן המקראות, שהשתמש בהם המחבר בדרך הלשון של סומך בודד, היה זכאי לקוות, כי הקורא יעמוד על כוונתו – וזאת מן הטעמים הבאים:

א. בחלק מאותם המקראות רמז המחבר על השמטת נסמך על ידי ששינה את הנוף, המין או המספר של מלה כתובה במשפט מן הנוף, המין או המספר של שם-עצם, הכתוב אף הוא במשפט, ואשר מלה זו מתייחסת אליו לכאורה. שינוי זה – קיווה המחבר – יורה לו לקורא, כי אותה מלה אינה מתייחסת לאותו שם-עצם, אלא לשם-עצם אחר, שאינו כתוב, אך הוא נסמכו של שם-העצם הכתוב ודומה לה, למלה המוזכרת, בגופו, מינו ומספרו. משפט כזה הוא, למשל, "וינחחו בן עדן לעבדה ולשמרה" בברא' ב, טו. במשפט זה רמז המחבר המקראי לקורא, ע"י כינויי הנקבה של "לעבדה ולשמרה", כי מלים אלו אינן מתייחסות לשם-העצם "גן" הכתוב במשפט, שהוא ל' זכר, וכי בעל כורחן הן מתייחסות לשם-עצם אחר, שהוא ל' נקבה, ושהיה צריך לבוא לפני "גן" כנסמכו, אלא שהושמט מתוך המשפט⁴.

יוסי בן זמרה: על עסקי לבה; בבלי חולין פד ע"א: "כבשים ללבושך (משלי כו, כז), מגז כבשים יהיה מלבושך"; שמיר כד, ב: "דכתיב וימרו על ים בים סוף (תה' קו, ז), על ים, על שפת הים"; במר י, ה: "וכן הוא אומר וכשלו איש באחיו (ויק' כו, לו), איש בעון אחיו".

3. במבוא המאמר הגדרתי את המונח "פירושים סבירים", וכל פעם שאני משתמש באותו מונח כוונתי לפירושים סבירים לפי אותה הגדרה.

4. רמז זה של המחבר המקראי מדגיש רדיק בפירושו לכתוב שלפניו: וזה לשונו:

במקראות מסוג זה – עלינו להודות – רשאי היה המחבר לקוות, כי השינוי יורה לקורא מיד, שהשמטת נסמך לפניו – אלא שמתברר, כי לא תמיד נתמלאה תקוותו זאת של המחבר המקראי. אמנם בחלק מאותם המקראות עמדו המפרשים על ההשמטה על סמך השינוי – כפי שהכירו, למשל, רד"ק ומצ"ד ביהושע ב, יז, על סמך שינוי המין של "הזה" משל "שבועתך", כי יש להשלים שם: "גקים אנחנו מ/דבר/ שבועתך הזה" או "גקים אנחנו מ/עוון/ שבועתך הזה"; אולם ברובם של המקראות האלה לא נרמזו המפרשים ע"י השינוי כלל וכלל, ובמקום להשלים את הנסמך שהשמיט המחבר הציגו פירושים דחוקים או תיקונים בטקסט. וכך נראה, למשל, שכשכתב מחברו של ישע' טז, ד: "תמו רמס מן הארץ", היה בטוח, כי הריבוי של "תמו" יורה מיד לכל קורא, שלפני "רמס" עליו להשלים נסמך בל' רבים, כגון "תמו /אנשי/ רמס מן הארץ", או "תמו /שליחי/ רמס מן הארץ", או "תמו /שכירי/ רמס מן הארץ", או "תמו/רגלי/ רמס מן הארץ" (ע"ד הביטוי התלמודי "עד שתכלה רגל מן השוק", שבת כא ע"ב) וכדומה – אלא שתקוותו זו של מחבר הכתוב שלפנינו נכזבה, ואחד ממפרשי אף פוסק בצורה החלטית, כי בגלל הריבוי של "תמו" יש לתקן את הטקסט ולכתוב: "רמסים"⁶.

ב. ושוב בחלק אחר של המקראות, שהשמיט המחבר מתוכם נסמך, אמנם לא רמז על עצם השמטת הנסמך, אלא שלפחות היה יכול לקוות, כי משיעין הקורא בתוכן הדברים ויעמוד על כך, שהשמטת נסמך לפניו, יוכל למצוא

לעבדה ולשמרה. בכינוי הנקבה ר"ל על האדמה שהגן נטוע בה. הווי אומר, כי רד"ק מפרש את הפסוק, כאילו היה כתוב: "יניחנה ב/אדמת/ גן העדן לעבדה ולשמרה", והוא מגלה לנו, כי הגיע לפירוש זה הודות לכינוי הנקבה של "לעבדה ולשמרה". בצורה עוד יותר ברורה מודגש רמז זה של המחבר המקראי בדברי רש"י לילא נשא אתם הארץ לשבת יחדו בברא' יג, ו, וז"ל: "ולשון קצר הוא וצריך להוסיף עליו כמו ולא נשא אתם מרעה הארץ לפיכך (ההדגשה שלי – מ"ר) כתב בלשון זכר".

5. גם כשאנו מבחינים, שהשמיט המחבר המקראי נסמך מתוך משפט, לא תמיד אנו יכולים לדעת בדיוק את שם-העצם שהתכוון לו, ועל פי רוב נדמה לנו, כי שמות-עצם אחדים מתאימים לתפקיד זה. הפליא להדגיש זאת רש"י בפירושו לברא' יג, ו, שהבאנו בהערה הקודמת, בכתבו: "וצריך להוסיף עליו כמו (ההדגשה שלי – מ"ר) ולא נשא אותם מרעה הארץ". במלה "כמו", שהוראתה כאן "כגון", הטעים רש"י, שאין זה ודאי, כי המחבר המקראי אמנם התכוון לשם-העצם "מרעה" כנסמך של "הארץ", אלא ששם-עצם זה הוא אחד משמות-העצם הבאים בחשבון למטרה זו. וכאן ברצוני להעיר, כי אין זה מן הנמנע, שבמקרים מסוימים השתמש המחבר המקראי בדרך הלשון של סומך בודד, משום שהתקשה למצוא ברגע הכתיבה שם-עצם, שיתאים במדויק לכל היקפו של המושג שביקש לבטא, וחשש שכל שם-עצם, שישתמש בו למטרה זו, רק יגביל את כוונתו.

6. דברי מארטי לישע' טז, ד: רמסים den Plural תמו wegen des Plurals.

במשפט מרכיב, שסייע לו בזיהוי הנסמך הזה. מרכיב כזה הוא לפעמים מלה הנמצאת במשפט לפני הסומך הבודד או אחריו, והיא זהה לנסמך שהושמט או שהיא משורשו. והנה דוגמאות אחדות:

בבמ' כה, יב כתוב: "הני נתן לו את בריתי שלום", ורש"י, ראב"ע וסגל מפרשים שם, כאילו היה כתוב "הני נתן לו את בריתי /ברית/ שלום", כלומר הם משלימים כנסמך את שם-העצם "בריתי", על סמך המלה "בריתי" הכתובה במשפט לפני הסומך "שלום".

את המלים "ורחוק מפנינים מכרה" במשלי לא, י מפרש א' כהנא, כאילו היה כתוב: "ורחוק מ/מכר/ פנינים מכרה", כלומר הוא משלים כנסמך את שם-העצם "מכר", על סמך המלה "מכרה", הכתובה במשפט אחרי הסומך "פנינים".

את המלים "ובמשפטיך חטאו במ אשר יעשה אדם וחיה בהם" בנחמ' ט, כט, מפרש מצ"ד כאילו היה כתוב: "וב/עשית/ משפטיך וכו'", כלומר הוא משלים כנסמך את שם-העצם "עשית", שהוא משורשה של המלה "יעשה", הכתובה במשפט אחרי הסומך "משפטיך".

ברם, גם המקראות, שרמזו בהם המחבר על השמטת נסמך מתוכם ע"י שינוי גוף, מין ומספר, וגם המקראות שנמצאת בהם מלה, שהיא זהה לנסמך או משורשו, אינם אלא חלק קטן מן המספר העצום של המקראות, שמחבריהם השמיטו מתוכם נסמך. ברובם של אותם המקראות לא נתן המחבר לקורא כל רמז על ההשמטה, ולא היה יכול לסמוך אלא על כך – שהקורא יראה, כי כצורתו אין הכתוב מובן כראוי, ועל יסוד זה יגיע בעצמו למסקנה, כי הושמט מתוכו נסמך; ושע"י עיון נוסף בדבריו גם ידע לזהות את הנסמך שהושמט, כגון: לאור (ברא' א, ה) – לזמן האור; לחשך (שם) = לזמן החושך.

אולם עובדה היא, כי לא בכל המקראות, שהשמיטו מחבריהם מתוכם נסמך, נתמלאה תקוותם, שיבחין הקורא בהשמטה ויזהה את הנסמך שהושמט – ומספר המקראות, שלא הבחינו בהם הקוראים בהשמטת נסמך ע"י מחבריהם הוא, כפי שנתברר לי במחקרי, רב מאוד. חוהי, לדעתי, אחת הסיבות העיקריות

---

7. שם-עצם, שבהתאם למה שכתבתי בהערה א', נתון במאמר הזה בין קווים נטויים בא, כפי שכבר ציינתי, במקומו של שם-העצם, שהמחבר המקראי היה צריך לכתבו כנסמך של סומך כתוב, אלא שהשמיטו מתוך משפטו. עם זאת אין שם-העצם שבין הקווים הנטויים זהה תמיד לשם-העצם ההוא, ואינו בא אלא לבטא את המושג שהוא מביע. לרוב אני משתמש למטרה זו בשם-עצם, המשמש בימינו לאותו מושג – וזאת אפילו כשברי לי, כי המחבר המקראי היה משתמש לאותה מטרה בשם-עצם אחר. כך הכנסתי, למשל, בפסוק שלפנינו, כנסמך, את שם-העצם "עשית" בין קווים נטויים, אע"פ שמסתבר, כי מחברו של ס' נחמיה לא נתכוון לו ממש, שאינו מצוי בכלל בספרי המקרא.

למספר הרב של המקומות הסתומים⁸ במקרא: הקוראים לא תמיד הצליחו להבחין בעצם ההשמטה, או שלא הצליחו לזהות – ולו גם בקירוב – את הנסמך שהתכוון לו המחבר⁹.

משהוברר לי שימוש המחבר המקראי בדרך הלשון של סומך בודד, ניסיתי לפרש על פיו מקראות סתומים, ומספר רב מאוד מהם נתפרש לי עד היום לפי דרך לשון זה באופן, שיש בו, לדעתי, כדי להניח את דעתו של בן זמנו.

והנה ארבע דוגמאות ממאות המקראות, שנתפרשו לי לפי דרך הלשון של סומך בודד, בצורה, שיש בה, לדעתי, כדי להניח את דעתו של בן זמנו¹⁰:

8. במבוא המאמר הגדרתי את המונח "מקראות סתומים", וכל פעם שאני משתמש במאמר באותו מונח, כוונתי למקראות סתומים לפי אותה הגדרה.

9. עובדה זו, שלא תמיד הבחינו קוראי הדברים, שהשמטה לפניהם, או שלא ידעו לזהות בקירוב את המלה שהשמיט כותב הדברים, היא שהביאה, כנראה, גם לכך, כי במרוצת הימים פרשו הבריות מן הנטייה הפרימיטיבית להשמיט מתוך משפטיהם מרכיבים, שהם חיוניים להבנת הדברים. אמנם שרידים של סומך בודד אנו מוצאים בדברי חז"ל: "שביעית" במשמע "פירות שביעית" (דמאי ג, ו); "עושה בראשית" במקום "עושה מעשה בראשית" (יר' ברכ' ט, א) ועוד.

10. בהציעי פירוש לכתוב מקראי, איני מציע כל שינוי בטקסט שלו בספרי המקרא שבידנו, הואיל ואיני רואה בכך פתרון של ממש לבעיה. ברם, רק בטקסט המקראי ממש אני נמנע מלהציע שינוי, ואיני נמנע מלהציע שינויים כמה שנוסף על הטקסט הזה בניקוד, בטעמים, באותיות סופיות ובהערות "קרי", ובצירוף האותיות לתיבות, לפסוקים ולפרקים, כפי שהוא בספרים שבידינו.

התוספות האלה אינן מעשה ידיהם של המחברים המקראיים עצמם, אלא של חכמי המקרא שחיו אחריהם. דבר זה ברור לנו לא רק לגבי הניקוד, הטעמים והערות "קרי", אלא גם לגבי צירוף האותיות לתיבות, פסוקים ופרקים, ולגבי האותיות הסופיות, מכיוון שעל סמך כתובות מימי קדם שבידנו ברור לנו כיום, כי המרווחים בין התיבות בכתבי ימי קדם לא היו, או כמעט שלא היו, גדולים מאלה שבין האותיות, וכי לא היו מצויות בכלל אותיות סופיות. וכן ברור לנו, כי תוספות אלה הוכנסו ע"י חכמי מקרא קדמונים אלה לתוך ספרי המקרא שבידנו, בהתאם לפירושים שנראו בעיניהם נכונים, ולכן גם בתוספות אלה אין לנו לראות אלא פירוש של קדמונים – יותר נכון: של חכמי מקרא קדמונים – ולא יותר. ומכאן, שבמקומות, שבהם הפירושים, שעל יסודם הוכנסו התוספות האלה לתוך הספרים שבידנו, אינם מתקבלים על דעתנו, אין לנו סיבה להתחשב בתוספות האלה יותר משאנו מתחשבים בפירושיהם ובתרומיהם של חכמי מקרא אחרים מוזמן קדום, ואפילו מוזמן שקדם לבעלי הניקוד (כגון תרגומי המקרא הקדמונים והפירושים לפסוקי מקרא המצויים בתלמוד).

וכאן אני רואה להעיר, כי גם המפרשים המסורתיים מיעטו להתחשב בתוספות הנ"ל. אשר להערות "קרי", ידוע לכל מעיין, כי המפרשים המסורתיים לא התעלמו כלל וכלל מן ה"כתיב", וגם פירשו על פיו במקראות, שזה נראה להם יותר. וכן ידוע,

ברא' ד, ה-ז: ויחר לקין מאד ויפלו פניו... ואתה תמשל בו. – הפסוקים האלה קשים הם, כידוע, מאוד, ואביא כאן את פירושי להם, המבוסס ביז השאר על דרך הלשון של סומך בודד: ויחר לקין מאד ויפלו פניו (חרה לו לקין, מפני שה' לא רצה את קרבנו, אך יחד עם זה נפלו פניו מבושה¹¹, מכיוון שידע, כי קרבן רצוי הוא קרבן בשר, וקרבנו שלו היה מפרי האדמה)¹². ויאמר ה' אל קין למה חרה לך ולמה נפלו פניך (למה אתה עושה שני דברים הסותרים זה את זה, שהנך כועס כאדם, שחושב שהוא שהוא צודק, והנך מתבייש, כמי שמכיר בחטאו)? הלא אם תיטיב – שאת (הלא אם אתה מטיב¹³ את מעשיך¹⁴, כלומר אם מעשיך טובים, ואין בך חטא

למשל, לכל מעיין, כי המפרשים המסורתיים לא תמיד התחשבו בפסוק הטעמים, ובמקראות רבים פירשו בצורה שאינה עולה בקנה אחד עם הטעמים המסורתיים, משום שהפירוש על פיהם לא הניח את דעתם. והנה אחד המקראות הרבים האלה: בישע' מה, ח כתוב: 'תפתח ארץ ויפרו ישע וצדקה תצמיח יחד'; ורד"ק כותב שם: 'פירוש ויפרו ישע וצדקה שתצמיח הארץ יחד, ואע"פ שהוקף בישע, דבק עם וצדקה'. גם מן הניקוד התעלמו המפרשים המסורתיים במקראות רבים מאוד, אם לא נתקררה דעתם בפירוש המתקבל על פיו: בשמ' לב, ג הניקוד הוא 'סַן אֶקְלֶף בִּדְרֶךְ', ורשב"ם כותב: 'כמו אוכלך, אוכל אותך'; בתה' נה, כב הניקוד הוא 'מִתְמַאֵת', ורד"ק כותב: 'המ"ם פתוחה, ודינה בצירי'; במשלי יא, ו הניקוד הוא 'וּבִהְיֹת בְּגָדִים יִלְכְּדוּ', ורש"י כותב: 'ובהיות שהם עושים הם נלכדים' – לפי הניקוד 'וּבִהְיֹת'. ואשר לצירוף האותיות לתיבות, הרי שכל המפרשים המסורתיים פירשו, למשל, בישע' ב, ב כאילו היה כתוב: 'לחפרפרות', תיבה אחת, אע"פ שבספר ישעיהו שבידנו כתוב: 'לחפר פרות', ורד"ק אף כותב במפורש: 'פירוש כמו מלה אחת אף על פי שהוא שתי מלות'. בד"כ מצוי דבר זה בתיבות בעת שורש אחד, כגון זו, וכגון 'פֶּקַח קוֹחַ', 'עֲרַב רֵב', אך גם 'בֵּת-אֲשֵׁרִים' (יחז' כז, ו) פירש רש"י, כאילו נכתב בְּתֵאשֵׁרִים.

ובסיכום, איני מרשה לעצמי לפרש את הטקסט המקראי אלא אך ורק בהתאם לצורתו בספר המקראי שבידנו, שבה – כפי שיש לנו יסוד להניח – הוא יצא ברוב רובם של המקרים מידי מחברו. יחד עם זה, במקראות שהפירוש, לפיהן צורפו אותיות הטקסט המקראי בספרים שבידנו לפרקים, פסוקים ותיבות, ולפיהן נקבעו בטקסט הזה סימני הניקוד והטעמים, אינו נראה לי מניח את הדעת – אני מצרף את אותיות הטקסט המקראי, מנקד את הטקסט הזה ומציידו בסימני האינטרפונקציה החדישה, בהתאם לפירוש הנראה בעיניי נכון, ואיני סבור, שאני משנה בכך את טקסט האותיות, שעבר לידנו מידי המחבר המקראי. אין אני רואה בכך אלא שינוי התוספות, שנוספו על הטקסט הזה ע"י חוקרי מקרא, לפי פירושים, שבעיניהם הם נראו ואת דעתנו אין הם מניחים.

11. המתבייש מפני מי שנתקפה על ידו מפיל פניו, הואיל וקשה לו להביט אליו. השווה דברי אבנר בש"ב ב, כב: 'ואיך אשא פני אל יואב אחיך'.

12. זוהי, לדעתי, סיבת סירובו של ה' לקבל את מנחת קין, שהמפרשים נלאו למצאה. סיבה זו הייתה, כנראה, מובנת מאליה בעיני הכותב, שלא ראה צורך לפרטה.

13. 'תיטיב' – אתה מטיב; הזמן של 'תיטיב' הוא עתיד התדירות.

14. עליו להשלים פְּעוּל אחרי כל אחד משלושת הפעלים היוצאים: 'תיטיב',

הטעון כפרה ע"י קרבן – עליך לשאת את פניך¹⁴ ולא להפילם מבושה, שהרי מי שאין בו חטא אין עליו בכלל חובת קרבן; ואם לא תיטיב – לפתח חטאת רבץ, ואליך תשוקתו ואתה תמשל בו (ואם אינך מיטיב¹³ את מעשיך¹⁴, כלומר אם אין מעשיך טובים, ויש בך חטא הטעון כפרה ע"י קרבן – הרי ליד¹⁵ הפתח פר¹⁶ חטאת רובץ¹⁷, אשר¹⁸ אליך תשוקתו ואתה תמשול בו, כלומר הרי ליד פתח אוהלך רובץ פר, שאתה יכול להקריבו כקרבן חטאת, הפר שאליך תשוקתו, שתספק לו את צרכיו, ואתה מושל בו בהשתמשך בו לעבודתך, באופן שהוא קנייך לכל דבר¹⁹ וכשר לקרבן²⁰ – עליך להביא אפוא את הפר הזה כקרבן חטאת על חטאך²¹, ולא להעמיד פנים של אדם, שחורה לו, מפני שנעשה לו עוול).

"שאת" ו"תיטיב", והפירוש הוא כאילו היה כתוב: "הלא אם תיטיב /מעשיך/ – שאת /פניך/, ואם לא תיטיב /מעשיך/ – לפתח וכו'". – השמטת הפעול על סמך היותו מובן מאליו מן הפועל היוצא הכתוב, היא אחד מדרכי הלשון של השמטת מרכיבי משפט, שהוזכרו במבוא, ואני מסיק על השימוש בו אצל המחבר המקראי מפירושים קיימים וסבירים, שכבר מצאתים ליותר משש מאות מקראות.

15. "לפתח" – ליד הפתח, כמו "איש לפתח אהליו", במ' יא, י; ועוד. – הוראה זו של אות-היחס למד, השכיחה הרבה במקרא, מבוססת, לדעתי, על דרך הלשון של סומך בודד: "לפתח" – ל/יד/ פתח. הוא הדין במלת-היחס "על", שהוראתה במקראות רבים: על יד, כגון תה' א, ג: "כעץ שתול על פלגי מים" = "כעץ שתול על יד/ פלגי מים". גם אותיות-יחס ומלות-יחס אחרות כמה מהוראותיהן מבוססות הן, לדעתי, על דרך הלשון של סומך בודד.

16. "חטאת" – לפי דרך הלשון של סומך בודד – /פר/ חטאת. בס' ויקרא ובספרי מקרא אחרים מצוי הסומך הבודד "חטאת" בעשרות מקומות, ומכיוון שהמדובר שם בקרבנות, הכירו כל המפרשים, כי הכוונה ל"פר חטאת".

17. בכתבו "רבץ" בל' זכר אחרי "חטאת" בל' נקבה, היה המחבר בטוח, כי קוראי דבריו יכירו מיד, שעליהם להשלים לפני "חטאת" שם-עצם בל' זכר כנסמך, ומתוכן הדברים ידעו, שעליהם להשלים /פר/ חטאת. אבל מתברר, שבדומה למקראות רבים אחרים, לא עמדו הקוראים גם כאן על כוונת המחבר. אמנם ראבי"ע משלים כאן נסמך בל' זכר, אך גם הוא אינו משלים /פר/ חטאת, אלא /יצר/ חטאת.

18. הו"ו של "ואליך" הוראתה: אשר, שרבים מאד כמותה במקרא.

19. גם הפירוש של "ואל אישך תשוקתך והוא ימשל בך", ברא' ג, טז, הוא, לדעתי, שהאישה תהא נחשבת כקניינו של אישה מכל הבחינות.

20. דבר, שאינו קניינו המוחלט של אדם, אינו ראוי שיביאהו לקרבן – כפי שאמר דוד אל ארוונה: "לא כי קנו אקנה מאותך במחיר ולא אעלה לה' אלהי עלות חנם", ש"ב כד, כד. ולכן הוסיף ה' את המלים "ואליך תשוקתו ואתה תמשל בו", ובהן פירש לקין, שגם הפר הוא קניינו המוחלט וכשר לקרבן.

21. מי שסבור, כי הסיפור על קין והבל מדבר בשבחם של רועי הצאן ובגנות עובדי האדמה, יכול למצוא בעצם העובדה, שקין הביא מנחה מפרי האדמה במקום להקריב קרבן מבקר, רמז לקמצנותו של האיכר בניגוד לרוחב לבו של הרועה.

ברא' לא, נב-ג: אם אני לא אעבר... ואם אתה לא תעבר אלי את הגל הזה ואת המצבה הזאת לרעה. אלהי אברהם ואלהי נחור ישפטו בינינו אלהי אביהם. – המלים 'אלהי אביהם' אינן מובנות כלל וכלל בהקשר הזה, והולציננו בטוח, כי הן היו כתובות בצדי הגיליון כהערת קורא ונכנסו לתוך הטקסט בטעות. גם דברי שד"ל 'אלהי אביהם: דברי משה' רחוקים הם מלהניח את הדעת.

לפי דרך הלשון של סומך בודד הפסוקים שלפנינו מתפרשים בצורה המניחה את הדעת לגמרי. אנו משלימים לפני המלים 'אלהי אביהם', הבלתי מובנות לנו, את הנסמך 'משפט', שהוא משורשה של המלה 'ישפט' שבכתוב, וצורת הפסוקים היא לפי זה: אם אני לא אעבר... ואם אתה לא תעבר אלי את הגל הזה ואת המצבה הזאת לרעה – אלהי אברהם ואלהי נחור ישפטו בינינו / משפט / אלהי אביהם²². וזה פירוש הדברים: אם אנו נזהר שלא לעבור את הגל הזה ואת המצבה הזאת, כדי להילחם איש באחיו ולהכריע בדרך זו בריב העלול לפרוץ בינינו בעתיד, יוכרע אז הריב הזה ע"י אלהי אברהם ואלהי נחור, ופסק הדין שהם יוציאו יהיה צודק, מכיוון שהם לא ישפטו כל אחד לפי המשפט שיהא נראה לו, אלא לפי²³ משפט אלהי אביהם, כלומר הם ישפטו לפי המשפט, שהיה שופט אלהי תרח, אביהם של אברהם ונחור, שבודאי היה נזהר שלא לקפח את נכדו מבנו האחד לטובת נכדו מבנו האחר.

תה' מב, ב: כאיל תערג על אפיקי מים כן נפשי תערג אליך אלהים. – ל' נקבה של 'תערג' אינו מתאים ל'איל', שהוא ל' זכר, ולכן כותב דוהם: Lies אֵילִת mit vielen Exegeten, da das Verb in Fem. steht לפי דרך הלשון של סומך בודד אין צורך בשום תיקון. אנו משלימים לפני 'איל' כנסמך את שם-העצם 'נפש' הכתוב בסיפא ומתקבל הנוסח: כ/נפש/ איל תערג על אפיקי מים כן נפשי תערג אליך אלהים. מחבר הכתוב שלפנינו היה בטוח, כי בראות הקורא 'תערג' בל' נקבה לפני 'איל' ישלים כנסמך את שם-העצם 'נפש' על סמך 'נפשי' שבסיפא; אולם מכל המפרשים לס' תהלים שראיתי לא פירש אף אחד באופן זה. אמנם המלה 'נפשי' מצויה כאן אחרי 'כאיל' ולא לפניו, אך רבים המקראות, שגם ממלה הנמצאת אחרי

22. בהשמיטו את הנסמך 'משפט' לפני 'אלהי אביהם', סמך המחבר על כך, שיבין הקורא מיד, כי הושמט כאן נסמך, ועל סמך המלה 'ישפטו' ישלים: 'ישפטו בינינו / משפט / אלהי אביהם'.

23. שם העצם 'משפט', הבא אחרי הפועל 'שפט', הוראתו: לפי משפט. השווה יחז' כג, מה 'ישפטו אותה' משפט נאפות', שפירושו: ישפטו אותן לפי משפט נאפות, כלומר לפי משפט, ששופטים בו נאפות.

הסומך הבודד הסיקו המפרשים, שעליהם להשלים מלה דומה, כנסמך, ברישא. והנה דוגמאות אחדות: בתה' צב, יא כל המפרשים פירשו, כאילו כתוב: 'זתם כ/קרני/ ראם קרני'; במש' ד, יח מפרש ראב"ע, כאילו היה כתוב: 'ז/אור/ צדיקים כאור גנה'. וכבר הזכרנו את א' כהנא, המפרש במשלי לא, י, כאילו היה כתוב: 'ורחוק מ/מכר/ פנינים מכרה'.

משלי יח, ה: שאת פני רשע לא טוב להטות צדיק במשפט. – כרוב המשלים הבודדים²⁴ גם משל זה קשה ביותר.

והנה פירושי למשל שלפנינו, המבוסס על דרך הלשון של סומך בודד, והמשמש גם דוגמה מפירושי למשלים הבודדים:

שאת פני רשע לא טוב להטות צדיק במשפט – נשיאת²⁵ פני רשע ע"י השופט היא לא טובה²⁶, לא מועילה²⁷, להטית²⁸ דין²⁹ הצדיק בפסק

24. 'משלים בודדים' אני קורא למשלים שבמשלי י, א – כב, טז וכה, א – כט, כז.

25. 'שאת פני רשע' – נשיאת פני רשע; מקור של פועל במקום שאנו משתמשים בשם-פעולה שכיח במקרא בכלל ובס' משלי בפרט. השווה משלי טו, יב: 'לא יאהב לץ הוכח (= הוכחה) לו' – לפי מצ"ד, וילדבר ואחרים; שם טז, יב: 'תועבת מלכים עשות (= עשיית) רשע' – לפי המאירי, וילדבר ואחרים; ועוד הרבה.

26. בפסוק שלפנינו כתוב 'לא טוב' ולא 'לא טובה', הואיל ומקור נסמך המשמש כשם-פעולה (ראה ההערה הקודמת) הוא ל' זכר, גם אם בסופו ה"א או תי"ו. השווה: 'עשה משפט וצדקה נבחר לה' מובחן, מש' כא, ג; 'וקנות בינה נבחר מכסף', שם טז, טז; ועוד.

27. 'טוב לדבר' הוראתו: רצוי לדבר, מביא תועלת לדבר; השווה 'טוב לנו עבד את מצרים', שם' יד, יב: 'טוב לגבר כי ישא על', איכה ג, כז; ועוד. ו'לא טוב לדבר' הוראתו: אינו רצוי לדבר, אינו מועיל לדבר.

28. 'להטות צדיק' = להטית צדיק. גם זהו שם-פעול הממשמש כשם פעולה (ראה הע' 25). ואמנם גם שמות-פעול שבראשם למ"ד השימוש מתפרשים ע"י המפרשים במקראות רבים כשמות-פעולה. והנה שתי דוגמאות: בשמ' יז, א כתוב 'ואין מים לשחת העם', וספורנו כותב שם: 'לשחית העם כמו לשבת אברהם' (מדברים אלה של ספורנו יוצא, כי הוא מפרש גם בברא' טז, ג: 'מקץ עשר שנים לשבת אברהם' = מקץ עשר שנים לישיבת אברהם). בתה' קט, יג כתוב: 'יהי אחריתו להכרית', ומצ"ד מפרש שם: 'בנו יהיה לכריתתה'; כלומר הוא מפרש: 'להכרית' = להכרתה.

29. הפירוש של 'להטות צדיק', לפי דרך הלשון של סומך בודד, הוא כאילו היה כתוב: 'להטות /דין/ צדיק'. השווה 'ומטי גר ולא יראוני' במלאכי ג, ה, שיונתן, רד"ק ואחרים פירשו שם, כאילו היה כתוב 'ומטי /דין/ גר'. לאמתו של דבר, גם רלב"ג כותב כאן 'להטות משפט צדיק', ואין כל ספק שגם המפרשים, שלא ציינו זאת במפורש, התכוונו לפירוש זה, וניתן לומר, כי פירושי כל המפרשים לכתוב שלפנינו עולים בקנה אחד עם דרך הלשון של סומך בודד. מכל מקום ראיתי להביא כאן גם את פירושי שלי למשלי יח, ה, כדי להוכיח, שאפילו במקראות, שהפירושים הקיימים להם עולים בקנה אחד עם אחד מדרכי הלשון המתוארים במאמר הזה ניתן לא אחת להגיע לפירוש מניח את הדעת יותר ע"י התעמקות יתר בדברי המקרא, הנראים לנו סתומים.

הדין³⁰, כלומר חליקת כבוד³¹ לבעל הדין הרשע אינה מועילה להטית דינו של בעל הדין הצדיק, שהשופט המשוחד זומם; אין היא עולה בקנה אחד עם מזימתו זו, ולכן הוא נוהר שלא לשאת בשעת המשפט את פני בעל הדין ששיחדו. לשון אחר, שופט שלקח שוחד מבעל הדין הרשע חומם להטות את דינו של בעל הדין הצדיק, נוהר שלא לחלוק כבוד לבעל הדין הרשע בשעת המשפט, כדי שלא לעורר בכך את החשד, כי הוא מעוניין בזיכיו; ולכן אין בעובדה כי במהלך המשפט לא התייחס השופט בכבוד לזה שזיכהו בפסק דינו, ואולי אפילו גער בו, כדי לשמש הוכחה, שהוא לא שוחד על ידו.

בקשר עם פירושי זה למשלי יח, ה, אני מוצא לראוי להביא כאן גם את פירושי להכר פנים לא טוב ועל פת לחם יפשע גבר³² במשלי כח, כא. הרישא דומה כאן לרישא של המשל שלפניו. וכך אני מפרש את המשל ההוא: הכר פנים לא טוב (הכרת פנים³², כלומר חליקת כבוד³³ לבעל הדין הרשע במהלך המשפט היא לא טובה³⁴, לא מועילה³⁵, לשופט שלקח שוחד חומם להטות את דינו של בעל הדין הצדיק בפסק הדין); ועל פת לחם יפשע גבר (והשופט³⁴ עלול לפשוע בגלל³⁵ פת לחם). וזהו מה שהמשל אומר: גם העובדה, שבמהלך המשפט לא חלק השופט כבוד לזה שזיכהו בפסק הדין, וגם העובדה, שהסכום שהתדיינו עליו בעלי הדין אינו גדול, והשוחד במקרה זה אינו יכול להיות אלא קטן מאוד, וקשה להניח, שבשביל דבר פועט כזה הטה השופט את הדין – שתי העובדות האלה גם יחד אין בהן כדי לשמש הוכחה, כי השופט לא לקח שוחד: אשר לאי-חליקת כבוד – ידוע וידוע הדבר³⁶, שדווקא שופט הלוקח

30. "במשפט" – בפסק הדין. השווה ירמ' כו, יא: "משפט מות לאיש הזה"; ועוד.

31. "שאת פני רשע" – חליקת כבוד לרשע. זו ההוראה המקורית של "נשא פנים" ושל "הכיר פנים" במקרא, והיא מבוססת על כך, שעיני שחולקים כבוד לאדם נושאים את פניו בעיני הבריות, מכירים את פניו כפני אדם חשוב. ואמנם מוצאים אנו את הביטוי הזה באותה הוראה בהרבה מקומות במקרא, כגון במל"ב ג, יד: "ויאמר אלישע חי ה' צבאות אשר עמדתני לפניו כי לולי פני יהושפט מלך יהודה אני נושא אם אביט אליך"; בברא' לב כא: "ואחרי כן אראה פניו אולי ישא פני"; ועוד. – השאלת הביטוי הזה להעדת אדם על פני יריבו בפסק הדין מבוססת על כך, שגם עיני העדפה כזאת נושאים את פני המועדף בעיני הבריות.

32. "הכר פנים" – הכרת פנים; ראה הע' 25.

33. "הכר פנים" – חליקת כבוד; ראה הע' 31.

34. "גבר" הוא כינוי של חשיבות (השווה "אור נא כגבר חלציך", איוב לח, ג; ועוד); וכאן נקרא בשם הזה השופט – להשמיענו: הגבר הזה, האיש החשוב הזה, יפשע לפעמים בגלל פת לחם קטנה.

35. "על פת" – בגלל פת. השווה ברא' כ, ג: "הנך מת על האשה אשר לקחת"; ועוד.

36. הרעיון נשנה בשני המשלים, שנתפרשו כאן, וגם במשלי כד, כג: "גם אלה לחכמים הכר פנים במשפט כל טוב". היה זה, כנראה, פתגם ידוע ונפוץ בעם באותם הימים,

שוחד נוהר שלא לחלוק כבוד למשחד במהלך המשפט, כדי לגנוב בהתנהגותו זו את דעת הבריות; ואשר לקטנות הסכום – גם מכאן אין ראייה, מאחר שיש אשר שופט פושע בגלל טובת הנאה קטנה, בגלל פת לחם³⁷.

(הסיום יבוא)

ולפי פתגם זה השופט הלוקח שוחד נוהר מלהגיד למשחד במהלך המשפט דברים, שיכולים להתפרש כנשיאת פנים, מחשש שמא יעורר בכך את החשד, כי לקח מידו שוחד.
³⁷ המשלים, שנתפרשו כאן, הם שניים מקבוצה גדולה של משלים בודדים (ראה מאמרי "קבוצות משלים בס' משלי", תרביץ, ניסן תשי"ז), שעניינם לקיחת שוחד.

קווים דיאלקטיים בארמית הקדומה*

א. מקובל על רוב העוסקים בחקר הארמית, שההבחנה בין הארמית המזרחית לארמית המערבית אפשרית רק מתקופת הארמית האמצעית¹, וזאת אומרת מן התקופה שיש לפנינו הארמית היהודית של התלמוד הבבלי, המנדעית והסורית במזרח, והדיאלקטים השונים של הארמית המערבית בארץ ישראל, היינו ארמית יהודית (תלמוד ירושלמי, מדרשי אי, תרגומי אי), ארמית שומרנית, וארמית נוצרית. אם איני טועה, הרי רק שני חוקרים בימינו העלו בכתב את האפשרות, שיש כבר סימנים של פילוג דיאלקטי בארמית הקדומה. הראשון הוא ח'א גינברג, שהצביע לפני יותר משלושים שנה על הדיאלקט של שמאל (זנגירלי) – הידוע לנו מכתובות הדד ופנמו (214, 215) – כדיאלקט מקומי, הנבדל מן הארמית הקדומה הכללית². השני הוא י' קוטשר, שהעלה את בעית מקומה של הארמית המקראית במאמרו 'הארמית המקראית – ארמית מזרחית היא או מערבית?'³. מאמרי זה בא לחזק את הדעה, שבידינו להבחין גם בארמית הקדומה קווים של דיאלקטים מקומיים⁴.

ב. נדון ראשונה בארמית, שהגיעה אלינו בכתובות מן הממלכות הארמיות הקטנות בסוריה מן המאה השמינית ואילך. רוב הכתובות שהגיעו לידינו כתובות בארמית הקדומה הכללית. מקובל לחשוב, שהארמית הזאת היא הארמית, שהשתמשו בה הסופרים הארמיים של הממלכה האשורית האדירה⁵. ארמית זאת כיסתה על ההבדלים המקומיים. רק בשמאלית⁶ ניתן לנו להבחין דיאלקט מקומי בכתובת

* מוגש לפרופ' ז' בן-חיים במלאות לו שישים שנה.

1. לאחרונה האב י' פיצמיאר במהדורתו של *The Genesis Apocryphon of Qumran, Cave I*, (1966, Rome), 19–20. איני מקבל את הגדרותיו לתקופותיה של הארמית הארמית האמצעית שלי היא הארמית המאוחרת שלו.
2. בשורה של מאמרים: *AJS* 50, 1–9; 52, 95–103; *JAOS* 62 (1942), 229–238; ובאחרונה 'הלשונות השמיות הצפונית-המערביות' ב'היסטוריה של עם ישראל' כרך שני (תל אביב, תשכ"ז), 62–75.
3. ב'הכינוס העולמי למדעי היהדות' (ירושלים, תשי"ב), 123–127. וכמה רמזים חשובים במאמרו של קוטשר 'ארמית' ב'אנציקלופדיה מקראית' כרך א', 383–393. הקורא את מאמריהם של גינברג וקוטשר יבחין מידת התחייבותי להם.
4. לא טיפלתי בכל השאלות החשובות, ולא באמי לערוך אילן התפתחות גיטית של הדיאלקטים הארמיים.

5. ר' דברי גינברג במאמריו. דעה זו נתקבלה ע"י רוב החוקרים.
6. כך ולא 'אודית' כשימוש של י' פרידריך וההולכים בעקבותיו. בכתובות הארמיות אנו מוצאים 'אדי', אבל אי-אפשר לקשור Ya'udi שבכתובות תגלת פלאסר השלישי ל'אדי'. ר' ח' תדמור, *Scripta Hierosolymitana*, VIII, 232–271.

הדד (כתובת שהקים המלך פנומו הראשון לכבוד אלוהיו הדד, *KAI* 214) ובכתובת פנומו (*KAI* 215). בר-רכב מלך שמאל הציב את המצבה הזאת לזכר אביו פנומו השני בשמאלית. אבל בהשפעת הארמית, כפי שהייתה מקובלת באשור, אשר בר-רכב היה נאמן לה, כתב את כתובותיו בארמית הקדומה הכללית. מה הם ההבדלים שציינו החוקרים כמבדילים בין גיב שמאל ליתר הארמית?⁷

(1) שם הגוף "אנך" (הדד 1) / "אנכי" (פנומו 19) במקום "אנה" הרגיל בארמית; (2) מלת החיבור "גם" במקום "אף" הרגיל בארמית; (3) מלת החיבור פ, שאינה רגילה בארמית; (4) הפועל "הרג" (פנומו 3, 5, 7) והשמות "מודד" (הדד 25), "גבלי" (פנומו 15), "מחנת" (פנומו 13, 16, 17) והצורות המשוונות "אשם", "נבש", "רקתל" במלים ידועות; (5) מקור הקל בלי התחילית בל – "לבנא" (הדד 13, 14), "לאכל" (הדד 23); (6) הסופית -ת כסימן של רבות בלתי-מידע במקום -ן (הרגיל; 7) חיסרון גמור של התווית המיידעת -א; (8) הסופית -ן בנומיניטיב של הרבים "מלכו" (פנומו 17), "אלהו" (הדד 2), "זכרו" (הדד 31) והסופית -י ביחסות האחרות לעומת -ן בכל היחסות בארמית הקדומה הכללית; (9) "מת" כמלת חיוק והצורות "אח, איחת" = אח, אחות. אולם על אף ההבדלים האלה כדאי וראוי להעיר, שהרושם הכללי שהקורא מקבל הוא, שהכתובות כתובות בארמית הן מצד המילון והן מצד המורפולוגיה והן מצד המבנה הקונוסונטי. מצד המילון "בר", "ארח", "מצעה" (= תוך), "באשר" (בארמית מאוחרת "בתר" = אחרי), "מרא" (= אדון), "כתש" והמספרים חד, חדה וכו'. מצד המורפולוגיה: צורת ההפעל "הרפי", -ה כסימן הנקבה (ו-א בניגוד לפיניקית ששם צורת הנקבה היא -ת); כינוי הזיקה "זי" ולא "זו" כבדיאלקטים ה-כנעניים. ומצד המבנה הקונוסונטי: השמוש ב-ק כרפלקס של ה-d* הפרוטו-שמי נמצא רק בארמית. כמובן גם ש-ש בעד t* ו-ז בעד d* טיפוסי לארמית הקדומה הכללית. שימוש זה נמצא גם בארמית הממלכתית. יתר על כן נוכל להניח שכמה מן הקווים המאפיינים את השמאלית לעומת הארמית הקדומה הכללית היו מצויים בדיאלקטים ארמיים אחרים, אולם אבדו או שלא הגיעו לידי ביטוי בעטייה של הארמית הקדומה הכללית. למשל (מס') 1 "אנכי/אנך" אינו נמצא בניב ארמי אחר, אבל כדאי להשוות את המצב ב-כנענית: באוגריתית נמצאים *ank* ו-*an*, בעברית – "אנכי ו-אני", אבל בפיניקית-פוגית נמצא רק "אנכי/אנך"⁸. לא רחוק להניח, שגם בארמית שימשו שתי צורות אלה זו ליד זו,

7. ר' יוהנס פרידריך ב-*Scientia* 84 (1949), 220–223; בדקדוקו הפיניקי-פוגי, עמ' 153–162; וב-*Studies in Honor of Benno Landsberger* (שיקאגו, 1965) (להלן "ספר לנדסברגר"), 425–429. פ' רוזנטל ב-*Aramaistische Forschungen* הכחיש גיכ את ייחודה של השמאלית. אבל ר' דברי גינזברג ב-*JAOS* 62, 233–236.

8. פרידריך בדקדוקו, עמ' 110 סעיף 110, מביא צורה "אן" שהוא מפרש בסעיף

רִאנְכִי נַעֲלָם אַחֲרַי כִּךְ בַּדְרִיךְ שִׁאנִי נַעֲלָם בַּפִּינִיקִית. פַּחְוֹת נִרְאָה לַהֲנִיחַ, שֹׁסְפִירִי זַנְרִלִי שֶׁאֵלּוּ אֶת הַצּוּרָה הַסְּפִירוֹתִית רִאנְכִי/אנְךְ מִן הַפִּינִיקִית. קֶשֶׁה עוֹד יוֹתֵר הִיא הַנַּחַת שֶׁאִילָה לִגְבִי גִם (מס' 2)⁹. רִאנְךְ הַרְגִיל בַּאֲרַמִּית נִמְצָא בַּאֲוִגְרִיתִית, בַּעֲבֵרִית וּבַפִּינִיקִית-פּוֹנִיָּת, וְאֵילּוּ גִם-הַרְגִיל בַּעֲבֵרִית וּבַמּוֹאבִּית אֵינּוּ נִמְצָא בַּאֲוִגְרִיתִית וּבַפִּינִיקִית-פּוֹנִיָּת. עַל כֵּן קֶשֶׁה מְאֹד לַהֲנִיחַ, שֶׁהַגִּב הַשְּׁמַאֲלִי שָׁאֵל אֶת הַמְּלָה גִם-מִשְׁכּוֹנֹתָיו. מִתְקַבֵּל יוֹתֵר עַל הַדַּעַת, שֶׁהַמְּלָה בָּאָה לּוֹ בִּירוּשָׁה מִן הָאֲרַמִּית וְנַעֲלָמָה בִּיתֵר הַנִּיבִים הָאֲרַמִּיִּים. עַל (3 ו-4) נִדְבַר לַהֲלֵן. עַל (מס' 5) מְקוֹר הַקֵּל בְּלִי הַתַּחֲלִילִית מִלִּי-כִכֵּר הָעִיר חִיָּא גִיזְנִבְרַג שְׁצוּרוֹת כֹּאֵלָה נִדִּירוֹת הֵן אֲבֵל נִמְצָאוֹת בַּאֲרַמִּית הַקְּדוּמָה הַכִּלְלִית (לֹא-מֵרֶ מִכְתָּב אֲשׁוֹר *KAI* 233, 8, וּבִמְסַמְכִים הַמִּשְׁפָּטִיִּים מִיב) וּבַאֲרַמִּית מִמְּלַכְתִּית לִבְנָא (עוֹרָא ה, ג, יג)¹⁰.

וְאֲשֶׁר לִמַּס' 6) ת-בְּרַפּוֹת - אֲדַרְבָּא הַכֹּל מוֹדִים שְׂרַבּוֹת בִּי-צַעֲרִיָּה יוֹתֵר מִן רַבּוֹת ת-מְקוֹבֵל שְׂרַבּוֹת בִּי-צַמְחָה בַּאֲנָלוֹגִיָּה שֶׁל הַרְבִּים בִּי-הִיעֲדֵר בְּדִיאֶלְקֶט זֶה אֵין רַבִּים בִּי-וּבִכֵּן אֵין מְקוֹם לְרַבּוֹת בִּי-גִם (מס' 7) הִיעֲדֵר הַיִּידוּעַ הִיא תוֹפְעָה אֲרַכָּאִית. מְקוֹבֵל לַחֲשׁוֹב, שֶׁהִידוּעַ בְּכִלְלוֹתוֹ בְּבַחֲנִית חִידוּשׁ הוּא. וּבּוֹדָאִי נִכּוֹן דְּבַר זֶה לִגְבִי-אַל הָאֲרַמִּית, הַבָּאָה בְּסוֹף הַמְּלָה. לִפְנֵינוּ גִיב אֲרַמִּי, שְׂטֵרֶם קִלֵּט אֶת הַחִידוּשׁ; (מס' 8) י-, י-, בְּרַבִּים הִיא תוֹפְעָה הַמְּבַדִּילָה הַבּוֹלֶטֶת בִּיּוֹתֵר. שׁוֹב נִרְאָה, שֶׁהַגִּב הַזֶּה שֶׁמֵּר עַל תוֹפְעָה אֲרַכָּאִית, הִידוּעָה לֵנוּ רַק מִן הָאֲכַדִּית¹¹. (מס' 9) מִיּוֹחַד לִשְׁמַאֲלִית וְאֹמֵר דְּרַשְׁנִי. אֲנַחְנוּ רּוֹאִים אֲפּוֹא, שְׂרׁוֹב הַקּוּוִים הַמְּבַדִּילִים אֶת הַשְּׁמַאֲלִית מִן הָאֲרַמִּית הַקְּדוּמָה הַכִּלְלִית נִיתָנִים עַל נִקְלָה לַהֲסַבֵּר כְּתוֹפְעוֹת אֲרַמִּיּוֹת אֲרַכָּאִיּוֹת.

הַחוֹקֵרִים הַמְּסַרְבִּים לִרְאוֹת בַּשְּׁמַאֲלִית דִּיאֶלְקֶט אֲרַמִּי מְקוּמִי מִתַּחֲלָקִים לִשְׁנֵי סוּגִים: (1) אֵלָה הָאֹמֵרִים שִׁשְׁמַאֲלִית-הִיא אֲרַמִּית כִּלְלִית, וְהַהֲבָדִלִים בֵּינָהּ לְבֵין הָאֲרַמִּית הַכִּלְלִית תְּלוּיִים בְּסוֹבְסֵטְרַאקֶט כְּנַעֲנִי¹²; ו-(2) אֵלָה הַהוֹלְכִים בַּעֲקֵבוֹת יוֹהֲנָס פְּרִידִירִיךְ, הָרׁוֹאָה בְּאֹדִית (כִּי!) דִּיאֶלְקֶט שְׁמִי צִפּוֹן-מַעֲרָבִי עֲצֻמָּאִי¹³.

111 כ'אנִי בַעֲבֵרִית. אֲבֵל פְּרִידִירִיךְ לֹא דִק. אֵין סִפֵּק, שֶׁאֵין לִקְרוֹא רִאנְךְ = רִאנִי בְּלִידוֹבְרִסְקִי *Ephemeris* III, עמ' 111. בְּצִדֵּק לֹא הוֹכִיר הָרִיס בְּדִקְדוֹק שֶׁלּוֹ, עמ' 47, צוּרָה זֹאת.

9. רִאנְךְ מִצּוֹטֵט עִי פְּרִידִירִיךְ בְּדִקְדוֹק, עמ' 155, סִעִיף 9* בְּטַעוֹת. כִּכֵּר הָרָאָה חִיָּא גִיזְנִבְרַג בִּי-*JAOS* 62, 1942, 236, שִׁוְאִנְךְ (פּוֹמּוּ 5) צִרִיכִים לִפְרֹשׁ כִּיָּא + גִם.

10. *AJSL* 50, 1933, 2, הע' 6. ר' גִם דְּבַרִי קוֹשֶׁשׁ אֹדוֹת לֹא-מֵרֶ בִּי-*JAOS* 74, 1945, 234. לַהֲלֵן נִרְאָה, שֶׁהִי גִיבִים אֲרַמִּיִּים קְדוּמִים, שֶׁבָּהֶם לֹא נִתְיַחַד הַמְּקוֹר כִּי-דוּקָא לְבִנְיִין פֶּעַל אֵלָה נִמְצָא בְּרׁוֹב הַבְּנִיִינִים.

11. ר' חִיָּא גִיזְנִבְרַג בִּי-*AJSL* 50, 2.

12. ר', לְמַשֵּׁל, בַּאֲחֻרׁוֹנָה *Donner* בִּי-*KAI* 2, 214, וְהַסְּפִירוֹת הַמִּצּוֹטֵט שֶׁם.

13. ר' לַאֲחֻרׁוֹנָה מֵאֲמָרוֹ בְּסִפֵּר לְנִדְסִבְרַג, ע' 425. שֶׁם הוּא מִצְטֵט אֶת מוֹסְקֵטִי וְסִנְטֵר כְּמִסְכִּימִים לוֹ. וְאֲכַמִּל.

אשר לאחרונים – דבר אחד נראה ברור לכל העוסק בפרשה זו בעינים פקוחות – השמאלית ארמית היא, וכל ניסיון לתלות בה שם אחר עשוי רק להטעות, כי הוא מבליט את ההבדלים בין השמאלית לבין הארמית הקדומה הכללית יתר על המידה, כאילו אין השמאלית בעלת שרידים ארכאיים. סוף-סוף יוהנס פרידריך הוא שהצביע על התהוות הטיפוס הכנעני הידוע מתוך התפתחות מקבילה של דיאלקטים ומגע ביניהם¹⁴. אותו דבר קרה כנראה גם בהתהוות הטיפוס הארמי הידוע, ועל כן אין להפריז בהבדלים. ואשר לראשונים הרואים סובסטרקט כנעני – בוודאי הייתה השפעה כנענית (במובנה הרחב) על הארמית בסוריה¹⁵, אבל הקו הבולט ביותר המבדיל את השמאלית מיתר הארמית, הסופית ן/י ברבים, אינו נמצא בכנענית.

ג. כדאי לציין כאן, שכמה מן הקווים המבדילים השוליים, שהצביעו עליהם בכתובות הדד ופנומו, אינם מיוחדים להן. אנו מוצאים אותם בכתובות ספירה (להלן: "ספירה")¹⁶. כתובות בנות זמנה של ה"שמאלית" וממקום שאינו בריחוק רב מזוג'רלי¹⁷. אבחון המורפולוגיה הכללית של "ספירה" מרשה לנו לומר ש"ספירה" נכתבה בארמית הקדומה הכללית, אבל תופעות המשותפות לה ול"שמאלית" בניגוד לארמית הקדומה הכללית הן¹⁸:

(א) מלת החיבור פ (מס' 3 לעיל¹⁹).

(ב) צורות לקסיקליות בלתי רגילות (מס' 4 לעיל):

1. "אשם" במקום "שם" הרגיל בארמית,

2. "נבש" במקום "נפש" הרגיל בארמית,

3. "קתל" במקום "קטל" הרגיל בארמית²⁰.

14. במאמרו ב-"Scientia" המצוטט למעלה בהע' 7.

15. ר' מאמרי "בחינות לשוניות בכתובת ספירה", לשוננו כו-כח (תשכ"ד), 303-313, שבו הצבעתי על ענייני סגנון שונים, ששאלו הסופרים הארמיים משכניהם הכנעניים. לא מובנים לי דברי פרידריך (בדקדוקו עמ' 162, בספר לנדסברגר, עמ' 428), ש"נתן" אינו ארמי.

16. ר' עתה את מהדורתו של האב יוסף פיצמיאר, *The Aramaic Inscriptions of*

Sefire, Rome 1967. 17. ר' את המפה, שנספחה למהדורת פיצמיאר Pl. XVIII.

18. החוקרים שעסקו בכתובת ספירה הצביעו על כמה מן התופעות המשותפות לספירה ושמאלית, אבל לא באופן שיטתי.

19. בשמאלית גם "פא". מעניין ש-פ נמצא גם בפפירוס מייסנר (ש' 6).

20. אבל בארמית הקדומה הכללית הצורה היא "כטל". אם נכון פירושו של ח"א גינוברג ל"קשתה" (= "קשטה" בארמית ממלכתית, הדד 26) נוכל לערוך רשימה קלה:

אר' ממלכתית	שמאלית	אר' קדומה ואחיקר
קטל	קתל	כטל
קשת	קשת	כשט

ג) מלים המצויות בשתייהן והן בלתי רגילות בארמית:

4. "שאה" (כבשה) (פנמו 9 / ספירה 21 A I, 21²¹),
5. "גבל" (גבול) (פנמו 15 / ספירה III 23²¹),
6. "מודד" (ידיד) (הדד 27 / ספירה III 14),
7. "כפיר" (כפר) (הדד 10, פנמו 10 / ספירה III 23²²),
8. ואולי "הרג" (פנמו 3 / ספירה, 24 A I²³).

ד) מורפולוגיה: יש להזכיר תופעת כתיב, אשר מאחריה אולי מסתתרת תופעה מורפולוגית. ב"שמאלית" הצורות של נסתר ונסתרת של פועלי ל"י בעתיד מסתיימות ביו"ד: "ירקי" (הדד 22²⁴), "ירשי" (הדד 27, 28), "תשתי" (הדד 22), "תלעי" (הדד 32). ב"ספירה" תופעה זו נמצאת רק בנסתרת: "תהרי" (21 A I), "תהוי" (25, 32²⁵), ואולי "ת" <תנשי" (4 A II²⁶). בנסתר יש תמיד הא: "יהוה" (4 A II), יבעה (8 B II), יאתה (28 B I). כדאי להדגיש את העקיבות: בשמאלית אין צורות בה"א; בספירה: ה"א לזכר ויו"ד לנקבה. עוד תופעה מורפולוגית שהזכרנו למעלה בנוגע לשמאלית: חסרון סופית – $\bar{a}n$ ברבות, ובמקומה השימוש ב- $\bar{a}t$), דוגמה ברורה היא "מחנת" (פנמו 16)²⁷, אבל כמעט ודאיות הן ג"כ "מסגרת" (פנמו 4 = בתי כלא) ו"קירת חרבת" (שם = ערים חרבות) וכו'. הצורה – $\bar{a}n$ לרבות ידועה ב"ספירה" למשל "שאן" (23 AI = כבשות) אבל גם ת מצויה בבלתי-מידעות "לחית" (CI 20 = רעות) ו"מלן לחית" (III, 2 = מלים רעות)²⁸. כמדומני שההשוואה הזאת של "שמאלית" ו"ספירה" פותחת לפנינו אשנב, שנוכל לראות בו את הבלעת הדיאלקט הארמי המקומי בתוך הארמית הקדומה הכללית.

בארמית המזרחית והמערבית המאוחרות הצורות הרגילות הן ב קט. אבל בסורית: "קשתא" = אמת, ובמנדעית "כושטא".

21. ר' דבריי ב-*Orientalia* 29, 1960, 98–102. לדעתי "שורה", הבאה יחד עם "שאה", פירושה "פרה".

22א. אי"כ יש להשלים כתובת זכר B 8: גב <ל>, *KAI* 202.

22. אמנם הכתיב ב"ספירה" הוא "כפר". בעברית אנו מוצאים "כפיר" בנחמ' ו, ב ולדעתי גם ביחזקאל לח, יג.

23. אבל עליי להעיר, כי המשפט בספירה, שמופיע בו "הרג", מעורפל הוא.

24. האם "רקי" ב"ספירה" III 6, 18–19 מאותו שורש?

25. ואולי יש לקרוא "ת" <ה"וי" בספירה 28 A I.

26. אם מבוסס ההבדל בין ת-ו ו-י אי אפשר לשחזר כאן "ואשמה" <תנשי" ב-

4 A II

27. כמובן "מחנת" הוא כנעני אם כך רוצים, אבל "מחנת" נמצא גם בכתובת "זכר"

A שנכתבה בארמית הקדומה הכללית.

28. ב-21 A I "שאת", אבל חסרות המלים הקודמות.

ד. לדעתי ראוי להעלות את השאלה, אם אין לראות בארמית השמאלית דיאלקט של הארמית המערבית או לכל הפחות אחד מאבותיה²⁹. כך, למשל, כמה דפוסי לשון הנמצאים בכתובות אלה מסוריה הצפונית (בכללן כתובת 'זכר' שהיא בארמית הקדומה הכללית) מצויים בתקופה מאוחרת יותר בארמית המערבית. פרופ' בן-חיים בפירושו לתפילות השומרונים העיר על כמה מהם³⁰: (1) 'קם עם' (= להתייצב לצד) נמצא בכתובת 'זכר' (KAI 202, ש' 3). בן-חיים העיר על זה בפירושו על מרקה 5, ש' 73 (עמ' 170); 12, ש' 8 (עמ' 203); 19, ש' 6 (עמ' 244). לפני שנים הצביע פרופ' ש' ליברמן על 'קום על' במובן דומה בירושלמי³¹.

2. 'רבעתארק' (= ארבע כנפות הארץ) נמצא ב-פנמו, ש' 14. הצורה 'רבעת עלמה' נמצאת בשומרונים במרקה 2, ש' 17, ועליה הצביע בן-חיים בעמ' 148. 3. 'סחרת' (= סביב) בן-חיים (עמ' 71) ציין ל-ספירה III 7-8: 'וכל מלכיא זי סחרתי'. האב פיצמיאר ציטט קטע מספר טוביה מקומראן, שנמצא בו שימוש זה³².

4. 'שתק מן' (= התעלם מן). בשומרונים נמצא 'שתק על' במובן זה (עמ' 155). כדאי לציין 'ספירה' B I 8: 'ואל תשתק חדה מן מלי ספר זנה'. = ואל תתעלם מאחד מדברי הספר הזה. ואין ספק, שיש דוגמאות רבות שעוד לא נחשפו.

ה. נמצאים סימנים לדיאלקט ארמי מערבי גם בדברי אחיקר מ'ב. בעקבות 'קוטשר הבדלתי בין לשונו של סיפור המסגרת של דברי אחיקר ובין הלשון של המשלים גופם (להלן נקרא למשלים בשם 'מלי אחיקר')³³. סיפור המסגרת כתוב בארמית ממלכתית כיתר כתבי יב. ואלה הם הקווים המבדילים את לשון 'מלי אחיקר': א) בכתבי יב נמצאת רק ב-מלי אחיקר-הדיסמילציה של ק < כ בנוכחות צ או ט ('כצפה' כמקום 'קצפה', 'כשיטא' במקום 'קשיטא'), תופעה הידועה לנו מכתובות סוריה הצפונית, הכתובות בארמית הקדומה הכללית³⁴; ב) שימוש 'למאמר' במקום 'לאמר' ו'שמר' על יד 'נטר' (ג) שימוש

29. לא עסקנו בשאלות תחביר, אבל כפי שהבהיר לי פרופ' י' קוטשר בשיחה פרטית, 'השמאלית' היא מבחינה זו גם 'מערבית'.

30. 'עברית וארמית נוסח שומרון', כרך שלישי, ספר שני: קול רינה ותפילה (ירושלים, תשכ"ז).

31. תרביץ ג' עמ' 454-455 ו-'Greek in Jewish Palestine', עמ' 64-66.

32. במהדורתו, עמ' 111.

33. ר' לשונו, כז-כח, עמ' 312. שם הזכרתי, שאין ב-'מלי אחיקר' מלים שאולות מאכדית, ואילו בסיפור המסגרת מצויות הן לרוב.

34. אבל בסיפור המסגרת נמצא 'קטל', ולא 'כטל'.

בסמיכות במקום פירוקה ב־דיי, המצוי לרוב בארמית-ממלכתית; ד) הנשוא בא אחרי הפועל ולא לפניו, כרגיל בארמית המערבית, ולא כמו בארמית המזרחית הנוהגת בחופש בנידון זה; ה) ב־מלי אחיקר־ אנו מוצאים שימוש, שהיה ידוע לנו רק מן הארמית המאוחרת: המקור בתחילית מ־ לא רק בבנין פֿעֵל, כרגיל בארמית ממלכתית (ובארמית מקראית), אלא גם בפֿעֵל ובאִפְעֵל: "משלמותה" (פֿעֵל, ש' 131), "מנחתותה" (אִפְעֵל, ש' 123), "מנחתותהם" (אִפְעֵל, ש' 122). כידוע, צורות המקור בתחילית מ־ – מצויות בניבים המערביים (ז־א הארץ־ישראלים) ובסורית³⁵. בארמית הממלכתית ובארמית המזרחית (מלבד הסורית) מצויות רק קִטְלָה וְהִקְטָלָה / אִקְטָלָה (וגם –ות). ומותר להוסיף עוד קווים, המאפיינים את הלשון של "מלי אחיקר" – אי־הבלעת הנון באות הבאה אחריה במידה יתרה מיתר כתיב יב מצד אחד, והשימוש בנון לדיסימלציה במידה מופרזת מצד שני (למשל "צנפר" = צִפּוֹר). הרושם הכללי המתקבל מתופעות אלה הוא, שלפנינו ניב מערבי, ולא ניב מזרחי³⁶.

ו. אם יתר כתיב יב נותנים תמונה לשונית אחידה פחות או יותר, הרי המצב שונה, כאשר אנו מעיינים בדיוק במכתבי הרמפוליס, שיצאו לאור לפני זמן קצר³⁷. המהדירים תיארו את שפת המכתבים כארמית ממלכתית רגילה בשינויי כתיב, אבל חוששני, שלא דייקו כל צורכם. ראשית כול יש להבדיל בין רוב המכתבים (1–6, 8), שנכתבו עִי "סופר א" ובין מכתב 7, שנכתב עִי "סופר ב". סופר א' אינו מדייק בכתיב: אותה המלה נמצאת גם בכתיב מלא גם בכתיב חסר – "בת" ו"בית" – ואפילו באותה שורה (11:3): "למיתית" – "למתיה"³⁸. מלים הבאות ביתר הכתבים הארמיים ממצרים בכתיב מלא מצויות כאן בכתיב חסר: "את" (אית), "אש" (איש); "תקמי" (תקומי); "הות" (הוית), והכתיב של השרשים "אתה" ו"מטא" אינו עקיב. הווה אומר, שהסופר הזה אינו "סִפֵּר מְהִיר". אלה הם ענייני כתיב, ואי אפשר לקבוע דיאלקט על פי כתיב חסר או מלא.

35. במנדעית ישנם שרידים של מקור כל הבניינים ב מ־ אבל הם גדירים. כדאי לתת לב למקור תופעה זו.

36. ומי שלבו ער לשאלות סגנוניות יודע, שיש הקבלות מעניינות בין ספרות החכמה – משלי, איוב וקהלת – ובין "מלי אחיקר" גם מצד התוכן וגם מצד הלשון.
M. Kamil and E. Bresciani, "Le lettere aramaiche di Hermopoli", *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, Memoire, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, Series VIII, 12/5 (1966), 357–428.
"The Aramaic Papyri from Hermopolis", *ZAW* 80 (1968), 216–231. בסוף המאמר זיין לעוד ספרות.

38. עוד קושי בשורה זו הוא היעדר הבדל ניכר בין "למתיה" ל"מיתית" (10–11): "ובגת חטבת ומשח בשם למתיה לכן ולה אשכחת אש למיתית לכן". בשם לב למכתב 2
13–12: "ולעד אשכח אש למושרתהם לכן" מציע אני לתקן כאן "למיתית" <הם> לכן.

ואותו הדבר בנוגע לשימושו של 'סופר א' - בה'א כאם קריאה במקום אל'ף בסוף המלה כרגיל ב'ב, בארמית ממלכתית ובארמית מקראית³⁹:

לה-	במקום 'לא' (שלילה),
כלה-	במקום 'כלא',
תמטה-	במקום 'תמטא',
כספה-	במקום 'כספא',
ספרה-	במקום 'ספרא',
עמרה-	במקום 'עמרא'.

השפה הוולגארית במכתבים אלה נראית היטב בשימושים, כמו 'לעד' (12:2 = לא עד) או 'מהידה' (7:5 = מה הי דה).

הקווים הדיאלקטים נראים ראשונה בפונולוגיה⁴⁰. רגילה בארמית הממלכתית השמירה על הגוון ברוב מקומות הימצאה, אבל במכתבי הרמפוליס הגוון נבלעת:

י ב	הרמפוליס
אנפך	אפך ⁴¹
הנפקה	אפקני
אנתנה	אתנה ⁴²
מנדעם	מדעם ⁴³
מנפי	מפי (מוף)
למנחתות	למחתה

גם השם 'מכבנת' (> מן כבנית⁴⁴) והמלה 'לה' (> הן לה' = אם לא)

39. אבל במכתב 7 (סופר ב'): 'ספרא'.

40. העיצור הפרוטו-שמי d עבר ל ע; *t לש, ו-d *לד (אף על פי שמוצאים יזי- וגם כדי-).

41. אבל באוסטרקון שהוציא לאור דיסון-סומר (ב- *Semitica* 2, 1949, עמ' 29 ונ') אנו מוצאים 'אנפי' ו'אפכי' במשפט אחד.

42. בפפירוס מייסנר ש' 10 'אנתן', ש' 11 'אתנה'. בש' 13: 'תשא' (מ'נשא'), בש' 14: 'אצל' (מ'נצל').

43. אמנם 'מנדעם' נכתב בגוין ב-4:5. חשוב לזכור כי בטקסט היחיד מיב, שנמצא בו הכתיב 'מדעם' (CAP 49), נמצא בו הכתיב 'את' (במקום 'אית') ו'חטן' (במקום 'חנטן'). קאולי פירש 'מדעם' מכל' ב-49, 4 כ'מדעם' מאכל', אבל נראה לי על פי הכתיב הכללי של המסמך, ש'מכל' = מן כל. מאידך גיסא בש' 3 אנו מוצאים 'איש', ולא 'אש'. חבל, שהטקסט מקוטע הוא, וחסר שם הסופר.

44. גם השם 'מכבנת' נמצא בפפירוס מייסנר כשם הסופר: מכבנת בר נרגי (עמ' 17). עוד סימן למוצא פפירוס מייסנר מחוגים ארמיים מחוץ ליב?

מצביעים על מידת הבלעת הנון בדיאלקט זה. יוצאת דופן היא הצורה "אנשתה" (3:3 = אשתו), שנמצאת בה לא רק הנון, אלא גם ש-ן שקשה להולמה⁴⁵. מלבד ההבדל הפונולוגי שבהבלעת הנון יש גם הבדלים או חידושים מורפולוגיים: (א) סימן הנקבה הוא -ה כרגיל בארמית: "חיה" (8:2 = נחש), "נקה" (8:5 = כבשה); אבל תואר השם ליחידה מסומן ע-י: ת: "חטבת" (10:3 = צבועה), "שנטת" (2:4 = ?)⁴⁶, "שפרת" (12:2 = יפה). (ב) הבינוני ליחידה בה-א נמצא: "מטא" (4:3), אבל לידו נמצאת גם צורה ב-ת. צורה זאת יוצאת מן יהוי חיות" (2:7; 11:1), יהוי יהבת" (14:2), ויהוי שלחת" (11:1). המהדירים של מכתבי הרמפוליס קראו לצורה זאת *periphrastic imperative*⁴⁷; (ג) המקור של אפעל מסומן ע-י תחילית כ-: למיתית/למתיה (11:3); "למחתה" (6:5), "למושרתהם" (13:2). כמו שאמרנו למעלה, הצורה הזאת נמצאת בארמית הקדומה רק במלי אחיקר, ובארמית של התקופה המאוחרת נמצאת היא בכל הדיאלקטים של הארמית המערבית ובסורית. אולם גם הדיאלקטים המכילים כ- במקור של אפעל אינם אחידים. קווים ברורים מבדילים ביניהם. ראשית, במלי אחיקר נשארת הנון: "מנחתותהם" (ש' 122), "מנחתותה" (ש' 123), ואילו בהרמפוליס נבלעת הנון: "למחתה" (6:5). ושנית, לצורות מקור אפעל (וגם פפעל) במלי אחיקר אופיינית סופית -ת ברורה: "מנחתותה", "מנחתותהם", וגם "משלמותה" (ש' 131). אבל במכתבי הרמפוליס אנו מוצאים רק -ה או -ת: "למתיה"/"למיתית", "למחתה", "למושרתהם". כמובן, אנו יכולים לטעון, שלפנינו רק כתיב חסר, ונוכל לקרוא למושרתהם. ברם סביר יותר בעיניי לטעון, שלפנינו כבר הקו המבדיל בין

45. נימוקיו של שפיטלר לשימוש הנון כסימן להכפלה אינם נראים לי. ר' *Zeitschrift f. indoger. Forschung*, 61, 257-266. לולא דמסתפינא, הייתי אומר, שלפנינו גזרה תניינית מ'אנש'. בארמית מצרית הצורה הרגילה ל'אשתו' היא 'אנתתה' (ר' קאולי עמ' 276); 'אתת' (= אשת) בהבלעת הנון נמצאת ב-*CAP* 34. מעניין, שבטקסט זה נמצא הביטוי 'לא עד' (= הרמפוליס 'לעד'). האם יצא טקסט זה מתחת עט סופר לא-יהודי? אישור נוסף לשימוש של 'לא עד', 'לעד' אצל לא יהודים הוא הכתיב 'לעד' ב-*BMAP* 11, 8, שסופרו הוא הארמי שוהרם בן אשמרם בן אשמשוב.

46. מין בגד, השווה "שנטא" ב-*BMAP* 7, 11, דברי קריליני בעמ' 211 שם ודברי קוטשר ב-*JAOS* 74, 236. הפירוש שהציעו Grelot, *RB* 74, 1967, עמ' 435, אינו סביר. 47. צורת הזכר יהוי לקח" (9:3) מראה, שלפנינו ציווי של יהוי עם הבינוני. צורה דומה קצת בספירה III 22: "יהוי חלפה" (= היה ממלא מקומו), ובמצבת קרפנטרס (*CIS* II 141, 4) יהוי פלחה". (לכתובת קרפנטרס ר' לאחרונה פ' גרלו ב-*Semitica* 17, 1967, 75-73). בלשון חז"ל מצוי הרבה הצירוף של "הוי" (דוק: "הוי" הארמי ולא "היה" העברי) עם צורת הבינוני כגון: "הוי דן את כל אדם לכף זכות" (אבות א, ו).

עצם הימצאות ת-ת כצורן לנקבה בבינוני ובתואר בארמית אומר דרשני. האם לפנינו שריד שמי קדום כמו בפניקית, או שעלינו לומר, שהאות ת הוא רק סימן גראפי? סוף סוף אנו מוצאים גם "תקבה" (5:4) וגם "תקבת" (11:2).

maqṭālā בארמית של א־י ובין maqṭālūt בסורית. הרושם הכללי היוצא מאבחון לשונם של מכתבי הרמפוליס – רושם המבוסס לא רק על מורפולוגיה ומילון, אלא גם על שיקולים היסטוריים – הוא, שלפנינו ניב ארמי מערבי; ניב בני סוריה (הצפונית?) שגלו למצרים.

יוצא אפוא, שכתובות שמאל משקפות ארמית ארכאית, אולי מבשרת של הארמית המערבית, ומסתבר, שלשונן של כתובות ספירה הייתה קרובה לשמאלית. הארמית הקדומה הכללית השתלטה כלשון רשמית בחלק המערבי של הממלכה האשורית ובלעה את הניבים המקומיים בסוריה. בימי ממלכת בבל נהפכה הארמית הקדומה הכללית לארמית ממלכתית, ונשתנו כמה מתכונותיה. מלי אחיקר⁴⁸ משקף, כפי הנראה, דיאלקט מערבי, השונה מיתר כתבי יב הכתובים בארמית ממלכתית (ויש מקום להבדיל בין המסמכים המשפטיים, המכתבים הרשמיים, המכתבים הפרטיים, טופס כתובת בהיסטון, סיפור המסגרת של אחיקר וכו')⁴⁸. הדיאלקט של מלי אחיקר הוא בבחינת ממשיך של הארמית הכללית הקדומה. מכתבי הרמפוליס וכן כמה מסמכים מִיב, שמוצאם מלא-יהודים, שונים גם הם מן הארמית הממלכתית בכמה קווים חשובים. הווה אומר, שהפילוג הדיאלקטי בארמית הקדומה הוא בבחינת מציאות, שאי אפשר להתעלם ממנה⁴⁹.

48. ר' י' קוטשר "הכינוס... למדעי היהדות", ע' 126.

49. תודתי נתונה לידידי פרופ' י' בלאו, שעזר בסינון המאמר והעיר הערות מאלפות.

על אמות קריאה באוגריתית*

כ־ה גורדון קבע לאחרונה, שאל־ף ויו־ד עשויות לשמש באוגריתית כאמות קריאה. על זה הוסיף י' קוטשר, שהוא הדין לאות ה־א². עד שלא נעמוד על דעתו של קוטשר, נעמוד על דעתו של גורדון.

גורדון גורס, ששלוש האל־פים של האוגריתית מציירות מעיקרן אל־ף + תנועה. מכאן נובעת מסקנתו, שבכתיב כגון מראַץ מייצגת א־א, a, ואילו א־י - i. על סמך ניתוח זה הוא סבור, שנאה כאן ל־א השם א־ם קריאה. אך מינוח זה מעורר ספקות. אמת היא, שכתוב כגון 'מראַץ' כתיב מלא הוא, ושכתיב מלא פירושו בכנענית ובארמית כתיב, המציין תנועות בעזרת אמות קריאה. אך בכל זאת אין לומר, שהמונח א־ם קריאה הולם אל־ף אוגריתית, שמבטאה

* חובה נעימה לי להביע כאן את תודתי לידידי פרופ' י' בלאו, שהעיר לי הערות חשובות על הבעיות הנדונות במאמר זה.

1. C.H. Gordon, *Ugaritic Textbook*, Roma 1965; 4, 5. גורדון לא ראה צורך לדקום על השאלה של עיין כאם קריאה. שאלה זו עורר H. Bauer, *Die alphabetischen Keilschrifttexte von Ras-Schamrah*, Berlin 1936, p. 27. הטקסט כתוב בלשון בלתי־ידועה, ונמצאת בו אות אחת, בלתי־ידועה אף היא, שצורתה כעיין אוגריתית מוקפת עיגול. באורח חשב אותה האות לעיין והציע להסביר עיין זו כאם קריאה ל־ו. לחיזוק הצעתו הצביע באורח כאן על העיין בצירוף צורת צררת צפענו (גורדון טקסט 62, ש' 16), שבו העיין של צפענו מייצגת לדעתו ו של צפון בעברית. על פירוש זה של העיין ב־צפענו חזר גם G.R. Driver בראשונה בספרו *Semitic Writing from Pictograph to Alphabeth*, London 1948, pp. 225 f. שני החוקרים הנ"ל מסתמכים על כך, שעין הופכת באל־ף בית היווני ל־omicron. ברור מראש, שנוכל להוניה כאן את טקסט 60. אות בלתי־ידועה בטקסט בלתי־מובן, אין להביא ממנה ראיה, והשווה על אות זו עכשיו גם גורדון 21, 4. אך גם הצורה צפענו אינה באה ללמד, שעין הפכה באוגריתית לאם קריאה ל־ו. ו בשם העברי צפון יסודה מן הסתם ב־ā פרוטו־שמית, וכידוע נשמרה ā פרוטו־שמית זו באוגריתית. יש אפוא יסוד להשערתו של גורדון (19.2185), שבני אוגרית ביטאו sapān, ואפילו נשער על סמך הארמית צפונה, שביטאו כאן ū, הרי מכל מקום אין טעם ליחס להם את המבטא ו. על זה מצטרף השיקול המכריע, שעין לא שימשה כאם קריאה בשום טקסט אוגריתי אחר, ואף לא בשאר השפות השמיות. לאור ממצא זה יש להסכים לדעתה של A. Herdner, *Corpus des Tablettes en Cunéiformes Alphabétiques*, Paris 1963, p. 38. הרואה בצורה צפענו טעות סופר, שנתערבב לו הכתיב של צפנו עם הכתיב של לפענו בשל דמיון של האותיות צד־י ולמד־ב באל־ף בית האוגריתית.

תנועה בלבד. אם קריאה אות היא, ההופכת בשימוש תנייני ממייצגת עיצור למייצגתה של תנועה. לא כן האל-פים של האוגריתית, המציינות מעיקרן מלבד עיצור גם תנועה מסוימת. יתר על כן, אפשר לפקפק לא רק במינוחו של גורדון, אלא גם בעצם ניתוחו, ומן הדין שנעמיד כנגדו את ניתוחו של J. Aistleitner, שהגדיר את הכתיב המלא הנידון כאן ככתיב כפול של האל-ף (orthographische Zerdehnung)³. להגדרה זו מסייעים שני שיקולים: א) אל-ף אוגריתית מציינת גם תנועה + אל-ף. לא ניכנס כאן לוויכוח על תדירות תופעה זו⁴, ונסתפק בהזכרת הדוגמה הברורה "עמרפא"⁵. עובדה זו מסייעת להנחה, כי אָ של "מראַץ" הורגשה כ־i, אפילו נשאר בתיקו את טענתם של Aistleitner⁶ ושל Goeseke⁷, שגם בכתיב פשוט של אל-ף הבאה בין שתי תנועות, מתחלף ציון התנועה שאחרי האל-ף חילוף חפשי עם ציון התנועה שלפניה. ב) אל-ף אוגריתית מקבילה בכל מקום לאל-ף פרוטו-שמית, בין שאל-ף פרוטו-שמית זו מסומנת באוגריתית באל-ף אחת או בשתי אל-פים, ואינה הופכת בשום מקום למייצגת של תנועה סתם, שאין אל-ף פרוטו-שמית כנגדה⁸.

3. J. Aistleitner, *Untersuchungen zur Grammatik des Ugaritischen*, Berlin 1954, p. 9.
4. הסקירה הטובה ביותר על ויכוח זה עד היום, A. Herdner, *Syria* 24 (1944/5), pp. 114f., 117. אחרת לגמרי J.A. Reif, *JSS* 4 (1959), pp. 16—20. לפי שיטתו מציינת אל-ף אוגריתית בכל מקום תנועה בלבד, שאינה נסמכת לעיצור הקודם לה, ו־א שהתנועה המסומנת באל-ף באה בראש המלה או אחרי תנועה אחרת. אך Reif מודה בעצמו, שבצורת פועל כגון "אל־אֶכ־" אין ראיה להנחה, שבני אוגרית ביטאו לפני א תנועה אחרת, אף ההקבלה בין אל-ף אוגריתית לאל-ף פרוטו-שמית אינה מתפרשת אצלו. יתר על כן, דעתו אינה עולה בקנה אחד עם תעתיקי מלים אוגריתיות בכתיב האכדי, והשווה למשל גורדון 19.887 "ענקפאת" = (IGI) qáp -at (âl); בגורדון 19.246 "רפֶּאֶנִי" = (m)rap-a-na; ובגורדון 19.1864 "עמרפֶּאֶ" = (m)am-mu-ra-pí. וראויה לתשומת לב גם דעתו של J. Friedrich 3f. (1943), *Orientalia* 12, שכתיב כגון qáp -at (ולא qa-pa-at או כיוצא בזה) רומז למבטא האל-ף, ולטענה זו מסייע כעת גם הכתיב rap-a-na (ולא ra-pa-na).
5. Gordon, *op. cit.* 19.1864.
6. Aistleitner, *op. cit.* p. 38.
7. re'āšatu.

H. Goeseke, *Die Sprache der Semitischen Texte Ugarits*, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin Luther Universität, Halle — Wittenberg*, Ges. Sprachw. VII, 3 (1958), pp. 633 f.

לפי דעתו מייצגות הצורות "ראַשת", "ראַשת" את המבטא ri'ašāt. בין השאר הוא מדגיש שצורת האקואטיבוס "מראַץ" בטקסט V 51 שר' 107 מתחלפת בטקסט המקביל 124 שר' 13 בצורה "מראַ". אך נשאר מקום לספק, אם הצורות "ראַשת", "ראַשת" מייצגות אותו המבטא. ואשר לחילוף בין צורות האקואטיבוס "מראַץ", "מראַ", יטען הטוען שמא "מראַ" לשון רבים. 8. אחרת גורדון, שם 19.951, הגזיר את הצורה "תשחֶטֶאנֶ" מן השורש חֶט, ודן את אָ כאן

לעומת זאת יש להסכים לגורדון בכך, שהאות יו־ד משמשת באוגריתית לפרקים כאם קריאה. אך יש לשים לב לכך, שגורדון מביא דוגמאות לתופעה זו ממכתבי אוגרית בלבד, ואינו מזכיר אף דוגמה אחת משירי העלילה. ולא זו אף זו; בדיונו על כינוי הגוף הראשון מדגיש גורדון, שיש להבחין בין i הנומינאטיבוס, שאינה נכתבת, לבין ya הגנטיבוס והאקוזאטיבוס, הנכתבת ביו־ד.⁹ אותו הכלל מקובל גם על A. Herdner¹⁰ ועל Goeseke¹¹, ואין לערער עליו, אם נצמצם אותו לשירי העלילה. אמנם Aistleitner¹² טוען, שישנם יוצאים מן הכלל בשירי העלילה. בין דוגמאותיו משכנעת אחת בלבד. "אֲחֲדִי דִּימֶלֶכְ" (טקסט VIII 51, שו' 49–50) – (אני) יחידִי אשר ימֶלֶךְ. מכאן מסתבר שתחילת התפתחותה של האות יו־ד כאם קריאה נעוצה בכתיבו המלא של הנומינאטיבוס של כינוי הגוף הראשון. מסקנה זו אינה מתמיהה, כי כבר ציינו J. Friedrich¹³ ו-Cross-Freedman¹⁴, שבדרך זו התפתח שימוש של יו־ד כאם קריאה גם בפניקית ובארמית. מכל מקום תופעה זו בשירי העלילה עודנה בחינת יוצא מן הכלל, ואין בה משום ערעורו של הכלל של הכתיב החסר¹⁵.

לאור הנאמר לעיל מסתבר מראש, שאין לצפות בשירי העלילה לשימוש של האות ה־א כאם קריאה כלל, או לכל היותר בסטיות מן הכתיב הרגיל. אחרת דעתו של קוטשר, הקובע בין השאר, כי "מה", הנמצאת בשירי העלילה

דין אם קריאה, בהסתמכו על מה שכתב בדבר שתאלי־הפים הבאות בזו אחר זו, אך אין הנידון דומה לראיה. בכתיב כגון "מֶרֶאֶץ, יֶרֶאֶץ" באות שתי אלי־פים במקום אלי־ף פרוטו־שמית אחת, ואין מכאן ראיה שאל־ף אוגריתית אחת עשרה לבוא במקום היעדר אלי־ף פרוטו־שמית.

⁹ Gordon, *op. cit.*, 6, 6.

¹⁰ Herdner, *op. cit.*, pp. 115 f.

¹¹ Goeseke, *op. cit.*, p. 638.

¹² Aistleitner, *op. cit.*, pp. 23f.

¹³ J. Friedrich, *Phönizisch-Punische Grammatik*, Roma 1951, * 101.

¹⁴ F.M. Gross, S.D.N. Freedman, *Early Hebrew Orthography*, New Haven 1952, pp. 31–32.

¹⁵ לדעתו של Aistleitner מוכיח כתיבו של כינוי הגוף הראשון ביו־ד באוגריתית היוצא דופן, שביטאו לפרקים גם בנומינאטיבוס ya. אך הסבר זה דחוק. תופעה ידועה היא, ש־ya הגנטיבוס והאקוזאטיבוס הפכה ל־I אך אין עדות לכך ש־I הנומינאטיבוס נעשתה ya. אדרבה, יש להניח שמי שכתב "אֲחֲדִי" בנומינאטיבוס כבר ביטא I בכל היחסות. הכתיב הבלתי־עקיב של שירי העלילה אולי יוסבר על סמך ההנחה, שהסופר העתיק טקסט קדום, שמר בדרך כלל על הכתיב של ה־Vorlage שלו, אך עבר לפרקים בהיסח הדעת לכתוב חדש. אם נניח, שלוחות קדמה מסורת שבעל פה בלבד, גם אז ניתן לשער שמסורת זו שמרה על המבטא הקדום בדרך כלל, אבל לא תמיד.

חמש פעמים¹⁶, מציינת בכל מקום mā בדומה לעברית "מה", ומביא ראייה לדעתו מן האוגריתית "למ" – לָמָה. אך "מה" מתרחבת באוגריתית לכינוי הסותם "מהכ"17 – מה שיהיה; ומכאן ניתן להניח, שביטאו באוגריתית maha, והשווה גם את הערבית لَمَّ. maha זו נתקצרה בדרך של mā < syncope, כאשר קדמה לה lā מוטעמת (lāmā < lāmaha), ושמה גם "מה" עברית אינה אלה צורה שנתקצרה מן maha.

גם ה־א המקום נחשבת בעיני קוטשר כאם קריאה¹⁸, כגון "שממה" = שמימה בעברית. טענתו, שצורות אלו התפתחו מן האקזאטיבוס, סבירה ביותר, אך אין בה משום פתרון השאלה, איך נתרבב אקזאטיבוס זה. לאור הנאמר לעיל על "מה" מסתברת ההנחה, ש־a האקזאטיבוס נתרבבה ל־aha. יחסה של סופית aha זו אל הסופית העברית – כיחסה של maha באוגריתית אל mā בעברית.

עוד קובע קוטשר בשם גורדון, שה־א הכינוי של הגוף השלישי חסרה לפרקים באוגריתית, ומעיר, שהשמטת ה־א זו מובנת ביתר קלות, אם נניח שכבר הפכה לאם קריאה. טענה זו הוא מעלה אגב ההסתייגות, אם אין כאן טעות סופר. אך שמה מתפרשת השמטת כינוי הגוף כוואריאנטה סנונית חפשיה. השווה למשל במקרא: "וחטאותיכם הסתירו פָּנִים מכם משמע" (יש' נט, ב). כאן גורס חלק מן התרגומים פָּנִיו במקום "פנים", ושתי הגרסאות שקולות זו כנגד זו. אפשר להשמיט את כינוי הגוף, כאשר מכלל הטקסט מתברר, במי מדובר, וכן הדבר אף בלשון המדוברת של ימינו. אפשר לומר "אני רוחץ את ידיי", או "אני רוחץ את הידיים".

אחרי שהגענו לדיון על ה־א כאם קריאה בשירי העלילה, מן הראוי לציין גם את הצעתו של מ־ד קאסוטו¹⁹, שהסביר בדרך זו את הה־א בצירוף "אל כלה". לשון זה נמצא שלוש פעמים בשירת העלילה ככינוי האל כְּתָר וְחַסְסוֹ²⁰

16. Text 51 II, 1. 39; 52, II. 53, 60; 2 Aqht VI, II. 35, 36.

17. Ch. Virolleaud, *GLECS* 8 (1959), p. 65; ש־א ליונשטם, לשוננו כ־ג (תשי"ט).

עמ' 75/6.

18. והוא הדין לה־א הזמן במלה "עלמה" – לעולם (168, 161, 154 Aqht).

19. מ־ד קאסוטו, האלה ענת, ירושלים תשי"א, עמ' 90/89. על Kulla עי' גם A. Goetze

JCS 17 (1963) p. 130f.

20. 49 I, l. 37 בטקסט 'nt IV, l. 14; 2Aqht V, II. 21, 31; מן הראוי לשים לב גם לכתוב בטקסט

יִמְלֹכ בְּאַרְצָא לִכְלָה. רגילים לפרש: בכל ארץ אל; אך פירוש זה אינו נראה, כי א) לא מצאנו בכתבי אוגרית את הצירוף "אַרְצָא לִכְלָה", אך מצאנו בהם את הצירוף "אַל כְּלָה" ככינוי לאל כְּתָר וְחַסְסוֹ. מכאן מסתבר, שצריך לפרש: וימלך בארץ כְּתָר וְחַסְסוֹ. ב) פירוש זה מסתבר גם מבחינת העניין. מסופר לפני החרוץ הנידון, שאחרי מותו של בעל מינו אֵל וְאַתְרֹת במקומו את עֹתָר שִׁנְכָשֶׁל, ועל כן ירד מכיסאו של בעל. והרי אין זה מתקבל על הדעת, שעתָר זה

ורגילים לפרש כינוי זה במשמעות "אלהי הכול". אך פירוש זה דחוק מבחינת העניין והלשון כאחד. אין פירוש לשוני למה שנחשב ככינוי הגוף במלה "כלה". על כן העלה קאסוטו את ההשערה המצודדת את הלב, כי פירוש המלים "אל כלה" – האל Kulla, הוא אל שומרי, הממונה על תיקון היכלי האלים. ולפי סברתו של קאסוטו זיהו בני אוגרית את כתר וחס עם אל מסופוטמי זה. ובפירושו הוסיף קאסוטו, שבתעתיקי מלים זרות נטו באוגריתית לכתוב מלא. סמך לטענה זו מצא בטקסטים שהסביר Dhorme כטקסטים אכדיים בכתוב אוגריתי ובהם פירש Dhorme "מתתי" כלשון mušiti, "קבי" כלשון qibi. אין לשלול את האפשרות, שכיוון קאסוטו לאמת, אף על פי שבדוגמאותיו אם הקריאה היא ירד, ולא ה"א, ואף על פי ששם הלואי "אל כלה" נמצא בטקסט, הכתוב בלשון אוגרית, ולא בתעתיק טקסט אכדי. ועוד ייתכן, שביטאו במיסופוטמיה בסוף השם Kulla ה"א שלא ניתנה לציון בכתוב מיסופוטמי, והשווה E.GAL בשומרית, ekallu באכדית, אל "הכל" באוגריתית, "היכל" בעברית²¹; והשווה גם IDIGNAT בשומרית, Idiklat באכדית אל חֲדָקַל בעברית. אך מכל מקום ברור, שאין להסיק מכאן מסקנות כלליות על ה"א כאם קריאה בשירי העלילה, ואפילו נקבל את הצעתו של קאסוטו במילואה, מוגבל השימוש בה"א כאם קריאה למלים זרות.

כאשר נעבור בעקבות קוטשר לדיון על המספר "עשרה" במספרים כגון ארבע עשרה, נעבור בכך מדיון על כתיב שירי העלילה לדיון על הכתיב המאוחר של שאר כתבי אוגרית. כאן מציע קוטשר להסביר את הסופית ה"א כאם קריאה הרומזת לתנועה שהיא תולדת סופית הנקבה ay. בזה מעביר קוטשר אל האוגריתית את פירושו המקובל של המספר העברי עֶשְׂרֵה, ויש להוסיף על נימוקיו, שלדעת רבים נמצאת סופית הנקבה ay – גם בשמות נשים באוגריתית²². מי שאינו מקבל הצעה זו, משאיר את המלה "עשרה" באוגריתית ללא פירוש כלשהו. גדולה מזו. הוא מערער את פירוש המלה עֶשְׂרֵה בעברית. ובכל זאת מסופקני, אם רשאים אנו להציע פירוש זה בלשון ודאי, כל זמן שלא מצאנו באוגריתית דוגמאות נוספות לשימושה של ה"א כאם קריאה, ומה גם שבטקסטים האוגריתיים אין הצורה "עשרה" מיוחדת לנקבה.

מלך בכל ארץ אל, אחרי שהסיק את המסקנות מכישלונו וירד מכיסא המלוכה, אלא מסתבר שבמקומו בא אל אחר, ואין גם קושי בהנחה שהיה זה כתר וחס, ידידו הנאמן של בעל. סמך מה להשערה זו אפשר למצוא גם מדבריו של פילון מגבל, המכנה את Χουσωρ (כתר), Ζηὺς μεγάλος (הזבס הנעים), והרי אין Ζηὺς (זבס) סתם אלא שמו היווני של Ἐὐδωδός, הוא הדד הוא בעל (Eusebius, *Praeparatio Evangelica*, I, 10, 12).

21. על בעיה זו לאחרונה E.E. Knudsen, *Deutsche Literaturzeitung* 87 (1966), Sp. 685 f.

22. לאחרונה G. Gordon, *op. cit.*, 8, 54.

תשובה לפרופ' ליונשטם

שמח אני על השגותיו של ידידי פרופ' שא ליונשטם. אשתדל להשיב על דבריו כסדרם.

אלף כאם קריאה: חושש אני, שכאן נסתבך בוויכוח על הגדרות. לי נראית עיקר העובדה, שאותו סימן גופו, אשר במקום אחד עשוי לשמש כעיצור (אמנם בתוספת תנועה) משמש במקום אחר, אחרי עיצור, רק כסימן לתנועה. יו"ד כאם קריאה: פרופ' ליונשטם מודה בקיומה, אך לדעתו בעלילה האוגריתית אין אלא דוגמה בטוחה אחת, בסוף תיבה. ומה בדבר תיבת "שליט" (המצויה שלוש פעמים)? הן אף גורדון, אחרי שהוא מציג "שליט" = ש + ליט, הריהו מסכים בעל כורחו עם אייסטלייטנר כי השורש הוא "שלט"¹; ואם כך אין מנוס מן הזיהוי עם "שליט" העברית והארמית. אף התירוקן, שמשקל קְטִיל יש כאן, אינו מועיל, שכן הדיפתונים נתכווצו באוגריתית! והוא הדין לתיבת "פִּחִיר" (= אנשי הבית, וכיו"ב), המופיעה כפי הנראה גם בכתוב "פִּחִיר"²! כללו של דבר: דוגמאות אלה מעידות לדעתי על ראשית כתיב מלא ביו"ד באמצע תיבה בעלילות אוגרית.

ה"א כאם קריאה: דבריי שכתבתי בתשובתי לפרופ' י' בלאזי כוחם יפה גם כאן. איני רוצה להאריך בפרשת ה"א המקום. אשר לכינוי – ייתכן אמנם שהצדק עם פרופ' ליונשטם, והוא הדין אשר לדעת קאסוטו. שמח אני ביותר, שטענתי אשר לצורת עֶשֶׁרָה נראית לו, ומודה אני לו על התוספת שלו בדבר שמות נשים. אורשה להבליט את דבריו: "מי שאינו מקבל הצעה זו, משאיר את המלה 'עשרה' באוגריתית ללא פירוש כלשהוא. גדולה מזו: הוא מערער את פירוש המלה עֶשֶׁרָה בעברית" (ההדגשה שלי – י"ק). אך הוא מוסיף: "בכל זאת מסופקני אם רשאים אנו להציע פירוש זה בלשון ודאי, כל זמן שלא מצאנו באוגריתית דוגמאות נוספות לשימושה של ה"א כאם קריאה".

כנגד זה: אני מסופק ביותר, אם אמנם יש מקום רב לצפות לדוגמאות נוספות. מניין ריבוי ה"א כאם קריאה בעברית? אם קריאה ל-ā מוצאה מסופית הנקבה at (< ah* < ā), אך תהליך זה כידוע לא התרחש באוגריתית!

1. בגלוסאר שלו, בערכו.

2. גורדון בערכו. – מודה אני לידידי פרופ' ליונשטם, שהואיל להעמידני על דוגמה זו!

3. לשוננו לב, עמ' 269.

ובכן נותרו רק אפשרויות מעין 'מה' והיא המקום (שאין מקורם ב-at). ואשר לאם קריאה ל-ε בסוף תיבה: היא מצויה בעברית בעיקר בשמות ופעלים, הגזורים משורשי ל-י, היינו כציון ל-i מקורית או ל-ī מקורית (>ay). ל-ε̄ מקורית טבעית הייתה יוֹד (כמו בניבים ארמיים) כאם קריאה, אלא שאי אפשר לדעת, כמובן, אם בצורות מעין 'תגלי' היוֹד קונסוננטית היא או אם קריאה. והוא הדין לסופית ε̄ (>ay). בתיבת 'שד' (= שדה) האוגריתית חסרה אמנם אם קריאה, אך אין זאת אומרת שלא יכלה להתחיל ולהפציע בקטגוריה אחרת – היינו המספר; ואגב, שמא אין זה מקרה גרידא, כי הפניקית שאין בה אמות קריאה, מציינת דווקא את שם המספר 'שמנה' באם קריאה ל-ε̄ כנראה, הטענה האחרונה, ש'עשרה' משמשת גם בזכר, אין בה משום קושי לגבי ידי, שכן היא קיימת בין לפירושי בין לפירושים אחרים – היינו למה משמשת צורה אחת זכר ונקבה כאחד.

עליי לציין, כי לא נתקלתי עדיין בפולמוס מדעי ביריב, שהיה מוכן לעזור למתנגדו בכל שהיה לאל ידו, כדרך שנהג פרופ' ליונשטם. יישר כוחו.

למהותה של האסוציאציה הלשונית-האמנותית

עיונים בבעית סגנונו האמנותי של ש"י עגנון

"יש מלים – הררי אל, ומלים – תהום רבה. יש שבמלה קטנה אחת נגזרה כל תמצית חיה, כל השארת נפשה של שיטה פילוסופית עמוקה, סך הכל של חשבון עולם שלם. יש מלה שהכריעה בשעתה עמים וארצות, מלכים הקימה מכיסאותם, מוסדות ארץ ושמים הרגיזה".¹

וקיימא לן: מלים אינן בבחינת נשמות דאולין ערטילאין, והן משולות לצמחים, שנושאים עמם תמיד קמעה מרגבי האדמה, שבה צמחו והשתרשו, אף לאחר שירושם. "רגבי-רובדי סגון אלו, שמולדתם-אדם הם היא רוחנית, הם שקובעים את האטמוספירה של היצירה, מעבים את הסיטואציה המתוארת על שובלו האסוציאטיבי של המשפט, שמופיע כמחובר לקרקע גידולו.

ואם יש אומרים, שהשפה האמנותית באשר היא, המתארת ומעצבת מאורעות שמתארכים בזה אחר זה ליד זה בבת אחת, היא קיצורה של המציאות,² הרי האסוציאציה היא מעין סטינוגראמה, מעין נוטריקון, שכן בזכותה יש שקם לעינינו במשפטים מועטים עולם מלא, חיצוני ופנימי, רוחני וגשמי, עולם מעוצב על אוירתו, על תהומו ורומו, שאינם ניתנים למשקל ולמידה.

ויתרה מזו: אף אם נפתח סטינוגראמה מעין זו, ואף אם נמלא נוטריקון זה, ונפרש את דרך הרמז – עדיין נימצא, המעיין והחוקר, במצב של תלוי ועומד, של ודאי וספק ושמא וברי, שישמשו בערבוביה, ואשר קובעים את מהותה ואיכותה של יצירת הלשון הספרותית.

ואמנם יש רואים³ את עיקר מהותה של השפה האמנותית באסוציאטיביות שלה, בכוח המחשת האידיאה – וזאת בדרך זכרי-רמזים ארכאיים-סמליים-אסוציאטיביים.⁴

ואם כי ייתכן, שיש בשיטה זו משום גחמה שבהכללה – אין ספק, שהיא אמת לגבי יצירות רבות. יצירה, שלגביה שיטה זו נראית לי כתורת אמת, היא "אור תורה"⁵ של ש"י עגנון, שנתחקה כאן אחרי מהותה האסוציאטיבית הלשונית האמנותית.

1. ח"ג ביאליק, כל כתביו..., הוצ' דביר, תרצ"ט, עמ' קצא.

2. Th. A. Meyer: *Das Stilgesetz der Poesie*, S. Hirzel, Leipzig 1901, p. 42.

3. J. Maass: *Die Geheimwissenschaft der Literatur*, Suhrkamp, Berlin 1949.

4. שם, עמ' 28, 38-39, 58, 92-94. וראה: A. Warren—R. Wellek: *Theory of*

Literature, London 1961, p. 83—84.

5. נדפסה לראשונה בקובץ "פולין" – סיפורי אנדות, שיצא בהוצ' הדים, תל אביב

שם היצירה והמוטו

כבר שם היצירה "אור תורה" יש לו רובד אסוציאטיבי ברמזו למקרא, הלא הוא הכתוב: "כי נר-מצווה ותורה-אור"⁶, וחז"ל דרשו: "ואין אור אלא תורה, שנאמר: כי נר - מצוה, ותורה - אור"⁷. ושיי ענן משמיט את ראשיתו של הכתוב, מסתפק בסופו אגב שינוי המוקדם והמאוחר שבו, אע"פ שמבחינת העלילה יש מקום ואף מתבקש ממש גם "נר - מצווה", שהרי "אור תורה זה" הוא של הנר, שלאורו היה גיבור היצירה עוסק בתורה, באורו היה מהנה, שלא ככוונה ושלא בידעין, את מבריחי הגבול, שלאורו האחד והיחיד בעיר היו עוסקים במלאכתם. וכאשר נפטר זה וכבה אור נרו, הוא אור תורה, חשכה גם דרכם של מבריחי הגבול, ומעשיהם לא עלו יפה.

מבחינת העלילה הממשית אין אפוא מקום להשמטת ראשו של הכתוב, ואם כן - יש להשמטה זו משמעות מיוחדת, מבחינה רעיונית של היצירה; היינו: יש לראות בה נקיטת עמדה של מספרנו, זווית ראייתו הרעיונית.

ואף זו: המוטו של היצירה: "לא איברי ליליא אלא לגירסא (עירובין סה ע"א)", שאיננו בנוסח זה במקורות⁸ ושינהו המספר, יש בו חזק לזווית ראייתו של מספרנו, שבא כאילו להדגיש: "תורה אור" דווקא, ותו לא - להוציא "נר מצוה". ועוד: שם היצירה האסוציאטיבי עשוי גם לרמז על הדרך האסוציאטיבית-האמנותית, שאותה ינקוט המספר לאורך כל יצירתו זו. ויש לשער, שכשם שהוא משמיט חלק של הכתוב בשם היצירה, כך ישמיט חלקים שונים ברמזים האסוציאטיביים למקורות אחרים במשך היצירה - ובכל השמטות אלו, כלומר בהיעדר, תהא נקיטת עמדה של המספר, זווית ראייה, אם אמנותית ואם רעיונית, לא פחות מזו שישנה ביש.

מנקודת מבט הריטוריקה הקלאסית אין להשמטה זו שבשם היצירה לא אופי של אליפסה⁹, המציינת את השמטת המובן מאליו, ולא אופי של אפוסיופאזה¹⁰,

תרפ"ה, אחר נכללה בכרך "מאו ומעתה", שוקן, ברלין תרצ"ד וכיו"ב, ולבסוף בכרך "אלו ואלו", שוקן, ת"א תשכ"ב, למשל. יש הבדלי נוסח מרובים בין המהדורות, ובעיקר בין הראשונה לשלאחריה.

6. משלי ו, כג.

7. תענית ז ע"א.

8. הגרסה בעירובין שלפנינו היא: "לא איברי ליליא אלא לשינתא (לשינה)"; "לא איברי סיהרא (= סהר) אלא לגירסא"; ראה שם תוספות ד"ה אלא לשינתא. וראה י"ח טביוב, אוצר המשלים והפתגמים, מהדורה שנייה, הוצ' מוריה, ברלין תרפ"ב, מס' 1944-1945. H. Lausberg: *Handbuch der Literarischen Rhetorik*, Max Heuber Verlag 1960, §

690-691.

10. שם, § 887. וראה גם: R.M. Meyer: *Stilistik*, C.H. Beck'sche Verlag 1906

J.T. Shipley: *Dictionary of World Literature*, Adams 1962, p. 27. וראה גם: §83-84

המציינת את השמטת העיקר והבאת הטפל – כי אם שלמות, המוותרת על הפאראלליזמוס המקראי שבכתוב, הואיל והוא מנוגד, לדעת היוצר, לאידיאת היצירה.

וייתכן, שכאן גם הנימוק לשינוי במוטו מנוסח המקור, שאינו הולם את אידיאת היצירה, כפי שחזה אותה היוצר¹¹.

הפתיחה של 'אור תורה'

את היצירה פותח המספר כדלקמן:

'קורוליבקה עיר קטנה ככף איש¹² ואנשים בה מעט'. – כבר כאן יש דחיסות אסוציאטיבית, והרי כך אנו קוראים בספר קהלת: 'עיר קטנה, ואנשים בה מעט, ובא אליה מלך גדול וסבב אותה, ובנה עליה מצודים גדולים. ומצא בה איש מסכן חכם, ומילט הוא את העיר בחכמתו, ואדם לא זכר את האיש המסכן ההוא'¹³. לפנינו שניות-כפילות; עימות של גיגוד בין מלך גדול לאיש מסכן חכם.

וחזל דרשו את הכתובים כדלקמן: 'עיר קטנה' – זה הגוף; 'ואנשים בה מעט' – אלו איברים; 'ובא אליה מלך גדול וסבב אותה' – זה יצר הרע; 'ובנה עליה מצודים' – אלו עוונות; 'ומצא בה איש מסכן וחכם' – זה יצר טוב; 'ומילט הוא את העיר בחכמתו' – זו תשובה ומעשים טובים; 'ואיש לא זכר את האיש המסכן ההוא' – דבשעת יצר הרע לית דמידכר ליצר טוב¹⁴.

האסוציאציות לספר קהלת ולדברי חזל פותחים פתח להרהורים, שגם כאן, ב'אור תורה', אין אור תורה בלבד, וכן לא 'לא איברי ליליא אלא לגירסא' בלבד, כי אם יש כאן שניות-כפילות, המאבק בין יצר הרע ליצר הטוב. ואם כן, ודאי שלא היה מקום שלא להשמיט 'נר מצוה', העשוי להתפרש כהקבלה מחזקת ל'אור תורה'.

גם המשך תיאורה של העיר הוא אסוציאטיבי – חזה לשונה:

'בתיא בתי חמר, צפופים כפופים שאינם דוחקים את רגלי השכינה'. – היינו: כאילו בני העיר קיימו בואת בוואריאציה את דברי חזל, ולא זקפו את קומת בתייהם, שהרי 'כל המהלך בקומה זקופה אפילו ארבע אמות – כאילו דוחק את רגלי השכינה'¹⁵. – ואף החרוז הפנימי האסידטוני¹⁶: 'צפופים כפופים' בא להדגיש צלילית את חשיבותו הרעיונית של היגד זה.

11. ראה הערה 8, וראה הערה 50.

12. בסגנון מל"ב יח, מד.

13. ט, יד – טו.

14. גדרים לב ע"ב.

15. ברכות מג ע"ב.

16. Lausberg, § 709—710—711.

וההמשך – כך ולא כך :

ואלמלי לא נשמע חס ושלוש קול תינוקות של בית רבן מצפצפים בבתי כנסיות ואנחותיהם של ישראל על צרת¹⁷ הפרנסה ועל עול מסים וארנוניות, לא היה ניכר שמקום יישוב הוא.

”כך”, שהרי ברישא יש זכרי רמזים לדברי חז”ל, והם: ”אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל תינוקות של בית רבן”¹⁸. או: ”כל עיר, שאין בה תינוקות של בית רבן, מחריבין אותה”¹⁹. וכאן, ב”אור תורה”, שאוב הסגנון מן המקור שלפנינו: ”אמר רבי אבא בר כהנא: לא עמדו פילוסופין בעולם כבלעם בן בעור וכאבנימוס הגרדי. נתכנסו כל אומות העולם אצלו. אמרו לו: תאמר, שאנו יכולים ליזדווג לאומה זו? אמר: לכו וחזרו על בתי כנסיות ועל בתי מדרשות שלהן. ואם מצאתם שם תינוקות מצפצפין בקולן, אין אתם יכולים להזדווג להם. שכך הבטיחן אביהן ואמר להם: ’הקול – קול יעקב’. בזמן שקולו של יעקב מצוי בבתי כנסיות, אין ’הידיים – ידי עשו’; ואם לאו, ’הידיים – ידי עשו’; אתם יכולים להם”²⁰.

וכאן, ב”אור תורה”, נוקף היכרו של ”מקום יישוב” במציאות ”קול תינוקות של בית רבן”.

הדרך ברישא היא אפוא אסוציאטיבית, ובסיפא לא ”כך”, כשאמורים הדברים בחולין – הלא הן ”אנחותיהם של ישראל על צרת הפרנסה ועל עול מסים וארנוניות”. ברישא אמורים הדברים ברוחניות; בסיפא – בגשמיות; ברישא – הדרך האמנותית היא אסוציאטיבית, כמו בקטעים הקודמים; בסיפא – סמי מינה האסוציאציה. ושוב כפילות-שניות.

ודוק: האנחות הן על עול המסים והארנוניות, ולא – על הוצאת תלמודם של התינוקות. ושוב, לפי חז”ל: ”כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש-השנה ועד יום הכיפורים, חוץ מהוצאת שבתות והוצאת ימים טובים והוצאת בניו לתלמוד תורה, שאם פחת – פוחדתין לו, ואם הוסיף – מוסיפין לו”²¹. ואם כן אין מקום לקובלנה על הוצאות קודש אלו, כי אם – על חולין.

גיבור היצירה וביתו

דרכו האמנותית של המספר איננה משתנה גם בהמשך התיאור, כשמתוך התיאור הכללי של העיר הולך ומתבלט תיאורו של בית אחד. וכה התיאור:

17. במהדורת הדים כתוב: על דאגת פרנסה.

18. שבת קיט ע”ב.

19. שם, שם.

20. בראשית רבה סה, טז.

21. ביצה טז ע”א.

אבל בית אחד יש בקורליבקה ובית מידות הוא. ועלייה קטנה בנויה על הבית. זה ביתו של רבי אשר ברוך, רבי אשר ברוך גביר העיר.

משמעותו של השם היא על דרך *nomen atque omen*, והחזרה התכופה אף מדיגשה את המשמעות ואף רומזת למקור, הלא הוא ברכת משה: "ולאשר אמר: ברוך מבנים אשר" ²². ואף כאן חלה הברכה על רבי אשר ברוך, שכשמו – כן הוא. התיאור של הבית הוא אסוציאטיבי-ניגודי על פי שני מקורות. בירמיה אנו קוראים: "הוי בונה ביתו בלא צדק, ועליותיו בלא משפט וגו'. האומר: אבנה לי בית מידות ועליות מרווחים" ²³. וכאן: אמנם "בית מידות", אבל "ועלייה קטנה" – רמז אסוציאטיבי למקור שני, למסופר על אלישע: "הנה-נא ידעתי, כי איש אלהים קדוש הוא, עובר עלינו תמיד. נעשה נא עלית קיר קטנה, ונשים שם מטה ושלחן וכסא ומנורה" ²⁴. כבר כאן קובעת האסוציאציה שתי רשויות נפרדות זו מזו: "בית מידות" לחוד ו"עלייה קטנה" לחוד; "בית מידות" – הוא חולין והעולם הזה; "ועלייה קטנה" – הוא קודש והעולם הבא – רמז שיבוא על פירושו המלא והפשוט בהמשכה של היצירה.

גם המשכו של התיאור עומד בסימן האסוציאציות: "רבי אשר ברוך הון ועושר בביתו ותורתו בתוך מעיו". ראשיתו של המשפט הוא חלקו של כתוב בתהלים ²⁵, וסופו הוא ואריאציה לכתוב אחר בתהלים ²⁶, ואף רומז לדברי חז"ל: "אימתי דברי תורה נעימים? בזמן שתשמרם בבטנך". ועל דרך דברי חז"ל אחרים: "חש במעיו – יעסוק בתורה" ²⁷.

גם כאן השמיט המספר את חלקו השני של הכתוב הראשון בתהלים – הלא הוא "וצדקתו עומדת לעד", שעליו דרשו חז"ל: "רב הונא ורב חסדא; חד אמר: זה הלומד תורה ומלמדה; וחד אמר: זה הכותב תורה, נביאים וכתובים ומשאלין לאחרים" ²⁸. שכן רבי אשר ברוך, גיבור סיפורנו, אפשר לומר עליו: "הון ועושר בביתו", ואין לומר עליו: "וצדקתו עומדת לעד" – אף לא לפי דרשת חז"ל – אלא, להפך, "ותורתו בתוך מעיו", שחז"ל גם דיברו בענותו, כגון: "מי שלומד תורה ואינו מלמדה – אין לך הבל גדול מזה" ²⁹, או "הלומד תורה ואינה מלמדה – זהו דבר ה' בזה" ³⁰.

22. דברים לג, כד.

23. כב, יג – יד.

24. מל"ב ד, י.

25. קיב, ג.

26. מ, ט.

27. עירובין נד ע"א.

28. כתובות נ ע"א.

29. דברים רבה ב, יח.

30. במדבר טו, לא; סנהדרין צט ע"א.

ייתכן אפוא, שיש בהשמטה זו נקיטת עמדה רעיונית של מספרנו בדומה להשמטה שבשם הספר. כאן אנו נרמזים על ידי ההיעדר לזוויות ראייה של מספרנו ולתפיסתו האידיאלית דרך עבודתו הלשונית-האמנותית.

גם בהמשך תיאורו של רבי אשר ברוך מרובות האסוציאציות. וכך: "למדן הוא ועתיר נכסין. תורה וגדולה במקום אחד". סגון, שמזכיר את דברי חז"ל: "מימות משה ועד רבי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד"³¹. האמנם אין כאן היפרבולה³²? כלום לא נאמר: גוזמא קתני?!

אם כן, מתמתנת גזמה זו במשפטים הבאים: "על כן ביתו בית מידות, גבוה מכל בתי העיר. אף על פי שבעל הבית הוא כפוף, כפוף מעול התורה". תיאור זה מחזירנו לתיאור בתי החמר הכפופים של העיירה, שאינם דוחקים את רגלי השכינה; גם רבי אשר ברוך "כפוף מעול התורה".

את הפסקה הבאה פותח המספר בסגון פאתיטי גבוה: "זה מעשה הבית"³³. אך עיקרה של הפסקה הוא הניגוד שבין מעשי אשתו ובין מעשיו של רבי אשר ברוך, שהם, כאמור, שתי רשויות נפרדות זו מזו. רשותה של אשתו היא "למטה החנות ובית הבישול" – אשתו אשת חיל³⁴ עוסקת במשא ומתן של מסחר ומפרנסת את ביתה בכבוד. היינו: חולין והעולם הזה. ורשותו שלו היא: "למעלה בבית בעלייה יושב רבי אשר ברוך על התורה ועל העבודה ובתורתו יהגה יומם ולילה"³⁵. – "ורבי אשר ברוך יושב לו בעלייתו על התורה ועל העבודה. להבלי הזמן לא יפנה ובמסחר לא יתערב"³⁷. – היינו: קודש והעולם הבא³⁸.

31. גיטין נט ע"א.

32. H. Lausberg § 909–910, 579.

33. ראה, למשל, במדבר ח, ד.

34. ייתכן, שגם כאן פועלת במידת מה האסוציאציה לדרשת חז"ל: "אשת חיל מי ימצא" – זו תורה (ש"ט משלי לא).

35. תהלים א, ב.

36. הקווים מסמנים השמטות של המעתיק. – י"ב.

37. במהדורות הקודמות יש כאן עוד משפט אחד, והוא: "כחוק לישראל בימים ההם" (ע"פ תהלים פא, ה), וההשמטה היא עדות, שאין מספרנו רוצה להדגיש כאן את השגרה והמקובל.

38. עימות של "למעלה" ו"למטה" נמצא עוד ביצירתו של ש"י עגון. וכך, למשל, מעמת הוא ב"בדמי ימיה": "ואני יושב בחדר בעלייה ורואה את כל העיר. הנה השוק הגדול אשר שם תשבנה הנשים וירקות בסליהן. את הרקובים תמכורנה ואת הטובים תאצורנה עד אשר ירקבו גם הם. והבאר עומדת בתוך. שני צינורותיה מזנקים מים ובנות הארץ תשאבנה מים. ואיש יהודי יגש אל אחת הנערות לשתות מים מדליה. יהודי, קראתי מחדר עלייתי, מה לך לשתות מים שאובים, הלא כל הבאר לפניך, באר מים חיים. ולא ישמע היהודי את קולי, כי על הארץ יכרע

פעמיים מדגיש המספר "על התורה ועל העבודה", והסגנון המשמיט זועק כאן ממש, שהרי במשנה שנינו: "על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים"³⁹, ובמעשיו של רבי אשר ברוך חסרה "גמילות חסדים".

גם חלקו של הכתוב "ובתורתו יהגה יומם ולילה" בא להדגיש את ההיעדר על דרך היש, שהוא התורה.

ודוק: יש הבדל דק ורב המשמעות שבין המקור ובין שימושו של מספרנו. במקור נאמר: "כי אם בתורת ה' חפצו, ובתורתו יהגה יומם ולילה"⁴⁰. – הכינוי של "ובתורתו" מקביל לסומך של "בתורת ה'". ולא כן בהקשרה של יצירתנו; כאן אנו קוראים: "– – – יושב רבי אשר ברוך על התורה ועל העבודה ובתורתו יהגה יומם ולילה" – היינו: תורתו של רבי אשר ברוך – מבחינת ההקשר – חו אינה זהה בהכרח עם "תורת ה'", שכן זו האחרונה יש בה גם דברים שבין אדם לחברו, ואילו תורתו של רבי אשר ברוך חסרת "נר מצוה", חסרת "וצדקתו עומדת לעד" וחסרת "גמילות חסדים".

ועוד: בפסוקים אלו מספר תהלים מצטלצל באוזנו גם הניגוד שבין רבי אשר ברוך ובין מבריחי הגבול מהפסוק הראשון: "אשרי האיש, אשר לא הלך בעצת רשעים, ובדרך חטאים לא עמד ובמושב לצים לא ישב"⁴¹. – הרי "אשרי האיש" – רבי אשר ברוך לעומת "הרשעים" – "החטאים" – "הלצים" – מבריחי הגבול. ושוב לפנינו שיטת עבודתו הלשונית האמנותית של מספרנו ביצירה שלפנינו.

רבי אשר ברוך ומבריחי הגבול

הניגוד בין אלו כבר נרמז ע"ד האסוציאציה לפסוקי תהלים, ועתה באה ההרחבה והעמקה. אם העימות שבין רבי אשר ברוך ובין אשתו – שאין לה שם ביצירה, כמו שאין שום שם ביצירה, חוץ משמו של רבי אשר ברוך – סימן בקצרה את הניגוד שבין רוחניות ובין גשמיות, ניגוד שהוא עיקרה של היצירה, ניגוד שהוא בחזקת היתר והיתר – נראה עתה עימות של רבי אשר ברוך ומבריחי

ואני מרומים אשכון". ("על כפות המנעול", כא). – והסיטואציה דומה לזו שב"אור תורה". איש "העלייה", אשר רואה את היהודי פונה אל אחת הנערות לשנות מים שאובים, שאינם מטהרים ואף פוסלים, לפי ההלכה, את המקווה, קורא בסגנון תוכחתו של ירמיה: "כי שתיים רעות עשה עמי: אותי עזבו, מקור מים חיים, לחצוב להם בארות נשברים, אשר לא יכילו המים" (ב, יז). אולם קריאה זו אינה נשמעת מחמת כריעתו של היהודי על הארץ לעומת הקורא, שוכן מרומים. – ראה י' בהט, עיוני מקרא בשי' עננו ובח' הזו, הוצ' יובל תשכ"ב, עמ' 31–32.

39. אבות א, ב.

40. תהלים א, ב.

41. שם, שם.

הגבול. עימות זה שונה גם מבחינת מהותו, שכן בקודם נעשה הכול בידועים, ואילו עתה – שלא בידועים משני הצדדים כאחד. בעימות זה ישתמש המספר, מלבד בדרכי האסוציאציה, גם בצליליות הפונה אל החושים, מעבר לרעיוניות. נאזין נא אפוא – בהשמטות, למען הבלטת הניגוד – גם לצלילי התיאור: –בִּלְיִלָה בִּלְיִלָה כֹּל הַלִּילָה יוֹשֵׁב רַבִּי אֲשֶׁר בְּרוּךְ לֹאֹר הַנֵּר וְלוֹמַד. – – – וּבִלְיִלָה – – – לִילָה לִילָה הֵם עוֹשִׂים אֶת מַעֲשֵׂיהֶם; עוֹשִׂים בְּמַחֲשָׁךְ מַעֲשֵׂיהֶם, כְּדֵי שֶׁלֹּא יִרְגִּישׁוּ בָּהֶם שׁוֹמְרֵי הַגְּבוּל. רַק אֹר נֵרוֹ שֶׁל רַבִּי אֲשֶׁר בְּרוּךְ שֶׁמִּתְנוּצֵץ מִחֶלֶן עֲלֵיתוֹ לָהֶם לַעֲנִיִּים לְנִחוּתָם הַדֶּרֶךְ הַעוֹלָה הַעִירָה. הַתּוֹרָה הַזֹּאת גְּדוּלָּה הִיא, אֵין לָהּ גְּבוּל. לִילָה לִילָה כֹּל הַלִּילָה יוֹשֵׁב רַבִּי אֲשֶׁר בְּרוּךְ לֹאֹר הַנֵּר וְעוֹסֵק בְּדַבְרֵי תּוֹרָה. אַךְ גַּם יֵצֵר לֵב הָאָדָם לֹא יֵשְׁבוֹת לְעוֹלָם. רַחֲבָה מִנִּי שְׁאוֹל חֲמַדַּת הַקִּיְיִנִּים הַמְדוּמִים, וְלִילָה לִילָה יוֹצֵאִים הַמְּבַרִּיחִים וְעוֹבְרִים אֶת הַגְּבוּל וּמִנְהִיגִים אֶת הַבְּהֵמוֹת⁴².

לפנינו תיאורים צליליים, אונומאטופיות⁴³ חושיות ממש – בייחוד האותיות השרוקות בפעולה החשאית של מבריחי הגבול – ועריכה של אנטיטיות, שמהותן העיקרית היא התיאום הניגודי שבין האיברים. שהרי הניגוד, למשל, בין הטוב והרע היה ידוע אף לפני שהועמדו סגנונית כווג של אנטיטיזה. החידוש באנטיטיזה הוא אפוא לא הניגוד באשר הוא, כי אם בהעמדת השניים בקו אחד כנקודות גבול ניגודיות⁴⁴. זאת אנו רואים בקטע דלעיל; מבריחי הגבול ורבי אשר ברוך נמצאים על קו אחד כנקודות גבול מנוגדות זו לזו.

כאן הועמדו צלילית ואסוציאטיבית הניגודים, יצר הרע ויצר הטוב, שרמזו עליהם לעיל ע"פ דרשת חז"ל – צליליות שנהפכת כמעט ללייטמוטיב מוסיקאלי. ועוד: יש והנך תוהה ואינך יורד לכוונת היוצר ואף לא לפשוטו של הטקסט. המשפט: "התורה הזאת גדולה היא, אין לה גבול" – הוא רב משמעותי בשל מיקומו והקשרו. ואפשר לשאול: איזו תורה: של רבי אשר ברוך או של מבריחי הגבול? לכאורה, פשוטו של המשפט הוא: אין גבול לתורה, שבה עוסק רבי אשר ברוך, ע"ד: "ארוכה מארץ מידה ורחבה מני ים"⁴⁵ – ע"פ דרשת חז"ל: "כל העולם כולו – אחד משלושת אלפים ומאתיים בתורה"⁴⁶. אולם משפט מעין

42. על דרך לשון המשנה, כגון: "ואין מנהיגין את הבהמה ביום טוב" (ביצה ד, ה).

43. Lausberg § 548, S.T. Shipley p. 231–232. R.M. Meyer, p. 28–31.

44. R. N. Meyer, § 145–146. Lausberg, § 462, 495. H. Pongs: *Das Bild in der Dichtung*. N.G. Elwertverlag 1965, I, p. 130–132.

45. איוב יא, ט.

46. עירובין כא ע"א.

זה נמצא בטקסט שלפנינו דווקא בהקשר עם מעשה המברחים – הלא הוא: רחבה מני שאול.

ועוד: ההקשר ומיקומו של המשפט מאפשר לכוונו – לפחות רומז ברור – גם לתורת המברחים. או אולי: אין לה גבול – מצטלצל כאין גבול – בין מדינת רייסיין למדינת הקיריה, שבזכות הגר, גר מצווה, של רבי אשר ברוך הצליחו לעבור את הגבול.

מכל מקום, ברור, שאף אם נכריע לפירוש אחד, יצטלצלו באוזנו הפירושים האפשריים האחרים כבני לווייה.

רב-משמעותיות זו מראה את האחדות שבשוני מובהק זה, את הקו האחד, שעליו נמצאות האנטיתיות. ואף הצלילות, המלים הזהות שבמעשה רבי אשר ברוך ובמעשה מברחי הגבול, מראה את האחדות שברבי-ניגוד זה.

ואף סיכום הקטע שבפי מספרנו: "הם מעריבים והוא מעריב", שלפי מקומו צריך לבטא הניגוד המלא, כעין מכת פטיש אחרונה – גמר מלאכה בפי חז"ל⁴⁷, – ביטוי מתחזק בדרך האסוציאציה לתפילתו של רבי נחמניא בן הקנה, שאמרה ביציאה מבית המדרש ושואמרים אותה בסיום מסכתא – וזו לשונה: "מודים אנחנו לפניך, ה' אלהינו ואלהי אבותינו, ששמת חלקנו מיושבי בית המדרש, ולא שמת חלקנו מיושבי הקרנות; שאנו משכימים, והם משכימים; אנו משכימים לדברי תורה, והם משכימים לדברים בטלים; אנו עמלים, והם עמלים; אנו עמלים ומקבלים שכר, והם עמלים ואינם מקבלים שכר וכו'".⁴⁸

גם בתיאור הפרטים, פרטי מעשיו של רבי אשר ברוך ופרטי מעשיהם של מברחי הגבול, עובד מספרנו באנטיתיות. רבי אשר ברוך "טועם קמעה ושותה קמעה"⁴⁹ כדי לחזק גופו לתורה ועולה לעלייתו ומקנח שתי עיניו במטלית לחה כדי להבריח את השינה, "ואשתו מביאה לו קב גרות להאיר הלילה לתורתו יתברך". ולעומתו – מברחי הגבול: "מהם הולכים אל שוטרי הגבול ושותים עמם יי", שהשתייה מביאה לידי שינה ומהם כורכים רגליהם בקש וסמרטוטין ויוצאים לעבודתם.

הנה עימות הטעימה והשתייה ומטרתו של רבי אשר ברוך עם השתייה ומטרתם של המברחים עם שוטרי הגבול; זו של רבי אשר ברוך באה למנוע שינה, וזו שלהם – להביא את השינה⁵⁰. הנה המטלית הלחה של רבי אשר ברוך לעומת הסמרטוטין של מברחי הגבול.

47. שבת עה ע"ב, וראה רש"י שם, ד"ה משום מכה בפטיש.

48. ברכות כח ע"ב.

49. במהדורות שלפני האחרונה יש שינוי חשוב כדלקמן: "טועם קמעה ושותה קמעה להשלים מאה ברכות ביום ולחזק גופו לתורה". – הכול מצוות שבין אדם למקום.

50. כאילו ע"פ שתי הגרסות – גרסתנו: "לא איברי ליליא אלא לשינתא" – היא כוונת

עימות זה חזק יותר בנוסח של המהדורות שלפני האחרונה, ושם אנו קוראים: 'ומהם כורכים רגליהם בקש ובסמרטוטין ושפין את פתם בשום, שהשום משחין את המעיין, ויוצאים לעבודתם'⁵¹.

ניגודים אלו, כאמור, מתקשרים בקו אחד – הלא הוא אור נרו של רבי אשר ברוך, והמספר חזר על זאת גם לאחר הזדקנותו של רבי אשר ברוך, כשהחליפה אשתו את הנרות הגסים בנרות דקים בשל ריתות ידיו: 'רבי אשר ברוך הוא רבי אשר ברוך והאור הוא אור, כשם שהיה מאיר והולך כך הוא הולך ומאיר. לילה לילה כל הלילה יושב רבי אשר ברוך ולומד ועוברי הגבול עוברים את הגבול ומשתקים את שוטרי הגבול ועוברים את הגבול וחוזרים לעיר ומנהיגים שוריהם לאורו'. ודאי, שלחזרה זו, שהיא מעין לייטמוטיב ביצירה, שחזר מחזירנו חכור מזכירנו, שאמורים הדברים בעימות, עימות מעשי הלילה של רבי אשר ברוך עם מעשי לילה של מברייחי הגבול, עימות 'אור תורה', אור הנר המאיר לרבי אשר ברוך את הלילה לעבודת יתברך ולעבודת מברייחי הגבול – יש גם תפקיד נוסף, קרוב לדרך האסוציאציה, והוא להתגבר על מרחקי הזמן, 'לקצר' את המציאות בתיאור, ולא לבסוף – להצביע על הקבע, היעדר השינוי. והמספר אף מדגיש בסיכום: 'כך נהוג מכמה שנים'. ואם הוא מצביע על שינוי, הוא אף מכחישו מיד, כגון: 'לכאורה מקצת שינוי נעשה שמביאה לו אשתו נרות דקים. אמרה אשתו של רבי אשר ברוך, אשר ברוך שלי יחיה ידיו כבדו מזוקן, אצבעותיו התחילו מרתות שמא אינן סובלות נרות גסים. אבל בשאר דברים אין שינוי'⁵².

החריגה מן הקבע

את המפנה, החריגה מן הקבע, מן השגרה, פותח המספר במליצה מספר משלי 'אך לא לעולם חוסן'⁵³, והמשכו של התיאור, שהוא שוב אסוציאטיבי, בא ללמדנו ולהוכיחנו, שגם החריגה מן השגרה היא בכל זאת שגרה, מנהגו של עולם: 'פקודת כל האדם יפקד על כל אדם וכמות כל האדם מת גם רבי אשר ברוך'. לפנינו אסוציאציה לפרשת קרח: 'ויאמר משה: בזאת תדעון, כי ה' שלחני לעשות את כל המעשים האלה, כי לא מלבי. אם כמות כל

מברייחי הגבול; והאחרת – גרסתו של ש"י עננן: 'לא איברי ליליא אלא לגירסא' – היא כונת רבי אשר ברוך.

51. הוצ' הדים הנ"ל, עמ' מח; הוצ' תרצ"ד הנ"ל, עמ' קצו.

52. במהדורות שלפני האחרונה – הנוסח הוא: 'אבל בעצם אין שינוי' – ודגשו חזק יותר.

53. כו, כד.

האדם ימותון אלה, ופקודת כל האדם יפקד עליהם – לא ה' שלחני⁵⁴. והרי כאן השגרה שבחיים בחריגה מן השגרה בחייו של רבי אשר ברוך. ובצורה אחרת מצטלצלת כאן אסוציאציה אחרת, אסוציאציה למידת גמילות חסדים, שנעדרה בעבודתו של רבי אשר ברוך. וזאת – לפי דרשת חז"ל, שמצאו בפסוקים אלו "רמז לביקור חולים מן התורה"⁵⁵, וביקור חולים נמצא בהערכת חז"ל בשורה אחת עם גמילות חסדים, שהרי כך שנינו⁵⁶: "אלו דברים, שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה, והקרבן קיימת לו לעולם הבא, ואלו הן: כיבוד אב ואם וגמילות חסדים... וביקור חולים". – מידה שנעדרה, כאמור, בתיאור חייו של רבי אשר ברוך.

וייתכן, שברוך זו יש לקרוא את ההדגשות ואת החזרות בתיאור מותו של רבי אשר ברוך: "וכמות כל האדם מת גם רבי אשר ברוך. לא פסק פומיה מגירסא, לא פסק פומיה עד יום מותו". ושוב אסוציאציה לאגדת חז"ל על דוד המלך. לאחר שגילה הקב"ה – מספרת האגדה – לדוד שימות בשבת: "כל יומא דשבתא הוה יתיב וגריס כולי יומא. ההוא יומא דבעי למינח נפשיה, קם מלאך המוות קמיה, ולא יכיל ליה, דלא פסיק פומיה מגירסא. אמר: מאי אעביד ליה? הוה ליה בוסתנאי אחורי ביתיה. אתא מלאך המוות סליק ובחיש באילני. נפק למחזי. הוה סליק בדרגא. איפחות דרגא מתותיה, אישתוק ונח נפשיה"⁵⁷. ואף כאן כך: "אבל בליל פטירתו לא היה יכול לעסוק בתורה. מחלתו גברה עליו וניטל כוחו. הורידוהו לבית החורף והשכיבוהו על המיטה. לא היה גרו דולק".

משפט אחרון זה תלתא משמע: לא לתורתו, לא להצלתו מן המוות ולא להנחת דרכם של מבריחי הגבול, שנשתבשה דרכם.

סיפורם של מבריחי הגבול

גם בסיפורם של מבריחי הגבול יש עימות מעשיהם עם אלו של רבי אשר ברוך. אצלו אנו קוראים: "לילה לילה כל הלילה היה יושב ועוסק בתורה. לא פסק פומיה מגירסא, לא פסק פומיה עד יום מותו". ואצלם אנו קוראים: תעו כל הלילה, עיר מושבם לא מצאו. תעו כל הלילה עד אור בוקר".

מיוחד באמנתו הוא סגנון סיפורם של מבריחי הגבול שבפי המספר: "שחו לו היאך היה דרכם לילך והיאך היה דרכם לחזור, היאך היה האור מאיר

54. במדבר טז, כח.

55. גדרים לט ע"ב.

56. פאה א, א.

57. שבת ל ע"ב.

והיאך היו הולכים לאורו. אור אחד היה בעיר והיה הולכים לאורו, הלילה הזה⁵⁸ לא ראו את האור וחשכו עליהם העיר. – החזרות, האליטרציות והאנומאטופיות על האסוציאציות המרובות קובעות כאן את צליליותו, מוסיקליותו ורעיוניותו של הקטע. הלמ"דים והרי-שים, החזרות המרובות על הרי-ש, וההברות הצריות, שמצטלצלות כמו "איך" ו"איכה" – כל אלו קובעות את רמת סגנונו של הקטע, שהוא מעבר לכל היגד של עובדות באשר הן, ומעבירות את הקורא אל מצב רגיש של כוחות נסתרים ושמורים ע"ד רמזי זיכרונות, האסוציאציות.

סיומו של המספר

והמספר מסיים: "ויאמרו: 'אור קורוליבקה כבה. ניבאו ולא ידעו מה ניבאו'⁵⁹. ובמהדורה הראשונה⁶⁰ לא סמך המספר על הקורא והוסיף: 'סבורים היו שהאור הפשוט, שהאור הגשמי כבה', וההמשך מגלה את הטעות: 'לא יצאה שעה קלה עד שנשמעה השמועה שנפטר רבי אשר ברוך וכבה אור התורה בקורוליבקה'⁶¹.

ואכן שני אורות כאן: 'האור הפשוט, האור הגשמי', ו'אור התורה' – באחד: 'אור קורוליבקה' ו'אור התורה בקורוליבקה' – שניהם שהם אחד, שהרי היה 'באור תורה' זה אור גשמי, אור פשוט למבריתים. אך זה לא היה 'נר מצוה' – גמילות חסדים, שמספרנו השמיטו, כאמור, במקומות שונים ביצירה. ומשום מה? משום ש'אור תורה', שהוא קודש, אינו עשוי להיות גם 'נר מצוה' ע"י שיתוף עם ידי עוברי עבירה, שהרי זו היא מצוה היוצאה בעברה. או אולי... לא כן? אולי יש בעימות השניות-הכפילות מעין הנעימה שבפתיחת הסיפור – היינו: 'קול תינוקות של בית רבן' – הוא 'אור תורה', ו'אנחותיהם של ישראל על צרת הפרנסה ועל עול מסים וארנוניות' – הוא 'האור הפשוט, האור הגשמי' – כלשון המספר במהדורה הראשונה – והרי אלמלא שני אלו 'לא היה ניכר שמקום יישוב הוא' – היינו: מעין פיקוח נפש שדוחה עבירה: או ע"ד דברי חז"ל: עבירה שגורמת לכל העולם שיחיה?⁶²

58. ע"ד ההדגשה בארבע קושיות שבהגדת פסח.

59. ראה, למשל, רש"י לבראשית מה, יח.

60. מהדורת הדים תרפ"ה.

61. ובמהדורת הדים יש שינוי – כדלקמן: לא היו רגעים מועטים עד שנתמלאה כל

העיר קינה שנפטר רבי אשר ברוך וכבה אור התורה.

62. וכך אנו קוראים בפסיקתא רבתי (י'): 'בוא וראה חיבתם של ישראל, שעבירותיהם

מביאות אותם לידי מעלות גדולות – כל שכן זכויותיהן; ואם עבירתם גרמה לכל העולם שיחיו, זכותם – על אחת כמה וכמה'.

אם כן, כלום לא קיים רבי אשר ברוך את מצוות גמילות חסדים בלא יודעים?

ובעודך תוהה ובוהה, הנך מופתע: כלום אין לפנינו דברים, שלא צריך להיות חיבור ביניהם, ושאינם צריכים להתקשר, והם מתגלים כקשורים זה בזה במשך זמן רב, ובמצב של הרגשת סתירה זו מפתיענו המספר בהארת המשמעות העמוקה והאמיתית בדרכו האמנותית האסוציאטיבית, בדרך רמזי זיכרונות חכרי רמזים למקורות? כלום לא כך? ייתכן...

מבנה הפסוק העברי

א. מבוא

במאמר זה אשתדל להציג לפני הקורא העברי ניתוח סטרוקטורלי של הפסוק העברי בהתאם לשיטת ניתוח דקדוקי אשר המציא הבלשן האנגלי M. A. K. Halliday¹. לא אנסה כאן להסביר את התיאוריה במילואה, אבל מן הדין הוא להבהיר אספקטים מסוימים של השיטה בטרם ניגש לעצם הניתוח המפורט של מבנה הפסוק העברי.

בתיאור הדפוסים הדקדוקיים של כל שפה ושפה ישתמש הבלשן – לפי שיטה זו – בארבע קאטיגוריות המגדירות זו את זו: יחידה, מבנה, סוג ומערכת. היחסים שבין הקאטיגוריות הללו מוגדרים הם בעזרת שלושה סולמות (Scales): סולם הדרגה, סולם ההגשמה, וסולם הדקות. משום כך, מכונה השיטה בפי בלשנים אנליים בשם "Scale-and-category grammar"; בלשנים אמריקניים נוהגים בזמן האחרון לקרוא לחסידי שיטתו neo-Firthians.

ארבע הקאטיגוריות הריהן קאטיגוריות מופשטות ואוניברסליות². התיאוריה היא מדעית. הנחה יסודית היא, שאפשר יהיה לתאר את כל השפות בעזרת הקאטיגוריות הללו. אם תתגלה אי-פעם שפה אשר עובדותיה אינן ניתנות לתיאור בהתאם למונחי התיאוריה, לפנינו שתי אפשרויות – לתקן את התיאוריה לאור העובדות או לפסלה.

ב. יחידה

חלקי המבצע, הנושאים את דפוסי הדקדוק, נקראים יחידות. לשם תיאור השפה העברית צריכים אנו להכיר בחמש יחידות: משפט, פסוק, צירוף, מלה ומורפימה. יחידות אלה קשורות הן ב-סולם הדרגה, באופן שכל יחידה מכילה או (1) יחידה אחת בדרגה אחת יותר נמוכה בסולם, או (2) יותר מיחידה אחת בדרגה אחת יותר נמוכה בסולם.

הגדרה זו לכאורה נותנת צורה פורמלית לעקרונות דקדוקיים, אשר מזמן

1. ראה מאמרו — "Categories of the Theory of Grammar", *Word* 17, 1961. קיימים ניתוחים נוספים, רובם בעבודות דוקטור שהוגשו לאוניברסיטאות של לונדון ושל אדינבורג, והם דנים בשפות שונות, ובכלל זה אנגלית, צרפתית, הודי, יורובה, סוהילי וביג'ה (אחת הלשונות בסודן), אבל אף עבודה אחת מאלה עדיין לא יצאה לאור. מאמרי זה מבוסס על עבודת דוקטור שאושרה ע"י אוניברסיטת לונדון בשנת 1966.

2. עקרונות השיטה מבוארים בהתאם להיגיון הסימבולי במאמרו של R. M. W. Dixon, "A Logical Statement of Grammatical Theory", *Language* 39, 1963.

הכירו בהם כטובים לגבי שני קצות סולם הדרגה – הפסוק והמלה. אמת מוסכמת היא, שמשפט יכול להכיל פסוק אחד (משפט פשוט) או יותר מפסוק אחד (משפט מורכב, משפט מחובר, וכו'). כמו כן, מלה עברית מורכבת בדרך כלל מיותר מורפימה אחת, חוץ ממלים אחדות כגון: לא, כך, עכשיו, דווקא וכו'. אולם, לא פחות חשוב הוא הצורך – לפי שיטה זו – להכיר בעובדה, שכל פסוק מכיל צירוף אחד (פסוק פשוט) או יותר מאחד (פסוק מורכב וכו') ושכל צירוף מכיל מלה אחת (צירוף פשוט) או יותר מאחת (צירוף מורכב וכו'). מקווה אני שתועלת הגישה הזאת ליחס השיטתי שבין חלקי המבע בכל רמות סולם הדרגה תתברר לקוראיי אגב קריאתם במאמר זה. רגילים אנו – אולי מחמת מקורה הסימנטי של המלה – לראות ב"צירוף" דבר, אשר חייב להיות מורכב מחלקים שונים המצורפים זה לזה. קיים למעשה קושי טרמינולוגי. אין לנו מלה, אשר תביע את מהותה של אותה יחידה הנמצאת בסולם הדרגה בין הפסוק ובין המלה, מבלי שתרמוז אותה מלה על אופי מורכב. כך הדין לגבי "פראזה" ו"קבוצה". אבל ההנחה שכל יחידה – לפי שיטתנו זו – יכולה להכיל, ולמעשה מהווה בפני עצמה, יחידה אחת יותר נמוכה בסולם הדרגה – הנחה זו אמנם עלולה לעורר התנגדות בקרב חסידי הדקדוק המסורתי, אבל אבן-יסוד היא לגישתנו כאן, ובלעדיה לא נצליח להבין את המדובר בהמשך. לעת עתה יורשה לי רק להעיר, שעלינו לתאר את המבע השגרתי "כן" כמשפט אחד, המכיל פסוק אחד, המכיל צירוף אחד, המכיל מלה אחת, המכילה מורפימה אחת.

ג. מבנה

אם כן, כל יחידה, המכילה יחידה אחת בלבד, שהיא נמוכה ממנה בדרגה אחת, נקראת "יחידה פשוטה", ואין לה מבחר של מבנים. לעומת זאת כל "יחידה מורכבת" היא בעלת מבנה דקדוקי מסוים, ועלינו לתאר את האפשרויות השונות הקיימות כאן. ניקח דוגמה לא מסובכת. לפסוק "הילדים הלכו" מבנה אחד, ולפסוק "הלכו הילדים" מבנה אחר, וההבדל במבנים מתבטא בסדר האיברים. אמנם שני הפסוקים מורכבים מצירופים פשוטים, אבל ניתן להרחיב את הצירופים הללו, להחליף אותם בצירופים מורכבים מבלי לשנות את מבנה הפסוק: "כל הילדים הצעירים היו יכולים ללכת" וגם "היו יכולים ללכת כל הילדים הצעירים".

לכל פסוק אפוא מבנה משלו. ומכיוון שכל פסוק מורכב מצירופים (או מכיל צירוף אחד), כל צירוף מהווה איבר אחד במבנה הפסוק. גם כאן, במבט ראשון, מונחי שיטה זו אינם נראים זרים לנו. רגילים אנו לתאר כל פסוק או משפט כמורכב מ"נושא" ו"נושא", ולהשתמש במונחים אחרים, אשר יכולים להתפרש כאיברי המבנה, כגון מושא, לוואי וכו'. אבל בדמיון זה טמון

הבדל עיקרי חשוב מאוד בין שיטתנו ובין הדקדוק המסורתי. אנו תובעים יחס ישיר בין איברי המבנה של כל יחידה שהיא ובין מקום היחידה בסולם הדרגה. חוץ ממקרים של שינוי-דרגה (ראה בפנים, סעיף ו) כל יחידה מהווה איבר אחד במבנה של יחידה בדרגה אחת יותר גבוהה בסולם הדרגה. הפסוק "הלכו" פשוט הוא ומכיל צירוף אחד. אם היינו מגדירים "נושא" ו"נשוא" כאיברי מבנה הפסוק, הרי בפסוק "הלכו" יש לנו רק נשוא, ואין בו נושא. אין אנו יכולים לומר שהנשוא נמצא בתוך הנשוא, כי הנשוא חייב להיות, כביכול, בגודל של צירוף, פשוט או מורכב, כמו בפסוקים "הם הלכו" ו"כל הילדים הלכו". כמו כן הפסוק "הילד בן" מורכב משני צירופים פשוטים, ואין צורך לומר, ש"חסר" בו אוגד. לפסוק "הילד היה בן" שלושה צירופים, ושלושה הם איברי מבנהו. אין אנו מקבלים כלל וכלל את ההנחה המסורתית, שכל פסוק בריא מורכב משני איברים הכרחיים – נושא ונשוא – ואם לא כן הדבר, אז הפסוק פגום. לפי דעתנו, ליקוי אחד גדול בדקדוק המסורתי הוא אי-היכולת לתאר מבנה, בלי להזכיר איברים אשר אינם מצויים בו, אבל חייבים להימצא באיזה מבנה אחר.

ד. הערות ביניים

בטרם ניגש לתיאור המפורט של מבנה הפסוק העברי, מן הדין לנסות למנוע אי-הבנות מסוימות, אשר אפשר לחזותן מראש, ואשר גובעות מעצם העובדה, שכאן אנו נותנים תיאור חלקי של יחידה אחת בלבד:

(1) רק תיאור שלם ומושלם של כל עובדות התחביר יאפשר לנו לשפוט את יעילותה של שיטת הניתוח. רק תיאור שלם יראה לנו, למשל, אם בהירות ופשטות בניתוח הפסוק הושגו על חשבון סיבוכים בתיאור הצירוף השמני.

(2) אין "פרוצדורה", אשר תבטיח גילוי הקאטיגוריות הדרושות לתיאור. אין שיטת עבודה יעילה לגילוי הקאטיגוריות חוץ מבדיקת היפותיות שונות לאור כל עובדות התחביר ובחירת ההיפותיזה המתאימה ביותר.

(3) אני מציג כאן היפותיזה אחת, הנראית לי נאמנה, הן לעובדות התחביר, והן לעקרונות שיטת הניתוח. פסילת תיאורי אין בה כדי לפסול את השיטה עצמה, אלא רק את ניסיוני להתאמת השיטה לעובדות.

(4) אביא כאן דוגמאות רק מעברית ישראלית לא-פורמלית, ולא אטפל בכל המבנים המופיעים לנו במקורות.

ה. איברי מבנה הפסוק

זקוקים אנו לשישה איברים לשם תיאור כל מבנה הפסוק: – נושא (נ), פרדיקטור (פ), מושא (מ), חלק-ייחוד (ח-י), חלק מצורף (ח-מ), וחלק עצמאי (ח-ע). כל איבר מובע ע"י צירוף (פשוט או מורכב) או, במקרים

מסוימים, ע"י פסוק הממלא תפקיד של צירוף (ראה סעיף ו). למרות שבחרנו במספר מונחים מקובלים, ונמנענו ברוב המקרים מלהמציא שמות חדשים, אין לזהות את מונחיו זיהוי מלא עם המונחים המסורתיים. ההזדהות היא רק חלקית, כפי שיסתבר מהמשך דברינו.

נצביע כאן על היעדר המונח "אוגד" מרשימתנו. ברצוננו להוכיח, בין היתר, שאפשר לתאר את מבנה הפסוק העברי מבלי להזדקק לאוגדים. ששת האיברים הללו מוגשמים³ ע"י שלושה סוגי צירופים:

- (1) סוג הצירוף הפרידיקטורי – הסוג המגשים את הפרידיקטור.
- (2) סוג הצירוף השמני – הסוג המגשים את הנושא, המושא, חלק הייחוד, החלק העצמאי, ובמקרים מסוימים, החלק המצורף.
- (3) סוג הצירוף המצורף.

חלוקה זו נעשית בשלב הראשון בסולם הדקות; בשלבים מאוחרים יותר, נבחין הבחנות דקות יותר, כגון הבחנה בין מושאים שונים, בין פרידיקטורים פועליים ולא-פועליים וכד'.

היות שאיברים אלה מגדירים זה את זה, נבארם לפי סדר אשר יקל על מתן ההגדרה: פ, מ, נ, ח"י, ח"מ, ח"ע.

פרידיקטור

כל צירוף פרידיקטורי מגשים פרידיקטור. לכן, אין צורך בהגדרה אחרת. את הצירוף הפרידיקטורי נכיר לפי מבנהו, הן הפשוט והן המורכב, והנה לפנינו נושא למאמר נוסף. דיינו שנציין כאן, שצירוף פרידיקטורי יכול להיות פועלי או לא-פועלי. הצירוף הפועלי הוא, פחות או יותר, "פועל", במובן המקובל של המלה. הצירוף הלא-פועלי הינו "יש" ו"אין" וצורותיהן הגזרות.

ויתרנו על המונח "נושא", שהרי הנושא המסורתי עשוי להכיל יותר מצירוף אחד. לפי הניתוח שלנו, הפסוק "הילד הצעיר צריך לשנות הרבה חלב" מורכב משלושה צירופים, ז"א משלושה איברים. והמבנה הוא נ, פ, מ. כמו כן גם לפסוק "הילד הצעיר לא הלך הביתה" שלושה איברים, ומבנהו נ, פ, ח"מ.

מושא

בפסוק לא-אמפטי (ראה הערה 5 בס' ז), הכולל פרידיקטור פועלי, המושא הוא הצירוף השמני, הבא אחרי הפרידיקטור, והכולל סימן-יחס מוצרך ע"י סוג הפועל המופיע בפרידיקטור. סימני-יחס הם: ב-, ל-, מ-, על-, כ-, את (ז"א "את" בצירוף שמני מיודע ואפס בצירוף בלתי-מיודע) ו"אפס" (ז"א שלא קיים סימן-יחס בצירוף השמני).

3. המלה "מגשים" באה לתרגם את המונח הטכני "expound", אשר חשיבות רבה מיוחסת לו בתיאוריה – ראה במאמרו של Halliday הנזכר לעיל, הערה 1.

אין אנו משתמשים במונח "משלים", שהרי המשלים, לפי שיטתנו, אינו אלא סוג אחד של מושא, המופיע בפסוקים, אשר הפרידיקטור שלהם הוא פועל מן הסוג המצריך מושא בלי סימן-יחס, כגון: היה, נעשה, נראה, ושאר וכו'. אחת ההבחנות הראשונות בסולם הדקות נעשית בין מושא, שיכול להיות תואר, ובין מושא, שחייב להיות שם-עצם. הבחנה זו נראית לנו חשובה יותר מן ההבחנה שבין מושא למשלים; יש פעלים, אשר יכולים להופיע לפני מושא-תואר ואשר גם מצריכים סימן-יחס, כגון: נחשב ל-, נהפך ל-, נשמע כ-.

נושא

- (1) בפסוק הלא-אמפטי הכולל פרידיקטור פועלי חוץ מ-היה⁴, הנושא הוא הצירוף השמני, אשר בא לפני הפרידיקטור, מתאים לו במספר ובמין, ואין לו סימן-יחס. למשל בפסוק זהם שמחו – מבנה נ, פ.
- (2) בפסוק הלא-אמפטי שבו הפועל הוא "היה", הנושא הוא הצירוף השמני, (א) אשר בא אחרי הפועל, ומתאים לו במין ובמספר, כשאינו מושא. למשל, בפסוק "היו ילדים" – מבנה פ, נ. או (ב) אשר בא לפני הפועל, ומתאים לו במין ובמספר, כשיש מושא. למשל בפסוק "הם היו ילדים" – מבנה נ, פ, מ.

חלק ייחוד

בפסוקים לא-אמפטיים חלק הייחוד הוא צירוף שמני, אשר אינו מסומן כמושא ואשר בא (א) בתחילת הפסוק, לפני הנושא, בפסוקים שאינם פסוקי שאלה, למשל "הילדים האלה אני אוהב אותם" – המבנה: ח"י, נ, פ, מ. או (ב) בסוף הפסוק, בפסוקי שאלה. למשל "מה הם עשו הילדים האלה?" – המבנה מ, נ, פ, ח"י.

בכל פסוק שמופיע בו חלק-ייחוד יופיע גם איבר אחר – או איבר הפסוק או איבר אחד הצירופים – אשר מתאים לו במין ובמספר. המלה "זה" יכולה להגשים את הנושא, גם לפני חלק הייחוד וגם אחריו, מבלי להיות מותאמת לו במין ובמספר. למשל "התעמלות בוקר זה לא בשבילי" – מבנה ח"י, נ, ח"מ, ויאפה זה העיריה – מבנה ח"מ, נ, ח"י.

חלק מצורף

כחלק מצורף אנו מגדירים כל איבר אשר אין להגדירו כנושא, כמושא, כפרידיקטור, או כחלק-ייחוד, בהתאם להגדרות הנ"ל. בשלב הבא בסולם

4. יותר נכון – חוץ מפעלים מסוג מסרים, אשר הפועל "היה" הוא השכיח ביניהם. לא נוכל כאן לפרט את קבוצת הפעלים הזאת בפרוטרוט.

הדקות יכולים אנו להבחין בין סוגים שונים של חלקים מצורפים, אבל אין אנו יכולים כאן להיכנס לפרטי הבעיה הזאת.

אין אנו משתמשים כאן במונח "לוואי" משתי סיבות: (1) המונח "חלק מצורף" הוא רחב יותר מהלוואי המסורתי, וכולל בין היתר צירופים כגון "אף על פי כן", "בכל אופן", וכדומה. (2) אנו שומרים את המונח "לוואי" לאחד מאיברי הצירוף השמני.

נושא ומושא בפסוקים ללא פרידיקטור

מבנה הפסוק יכול להכיל רק שני צירופים שמניים בתנאים הבאים: –

(1) אחד מיועד והשני לא מיועד: "בעלי מהנדס".

(2) אחד מוגשם על ידי "אני/אתה"..... "או זה", ואז עניין היידוע בצירוף השני אינו רלוואנטי: "אני (ה)מהנדס".

אפשר להגדיר את האיברים בפסוקים הנ"ל כ-"x" וכ-"y". אבל לאור העובדה, שאפשר להפוך כל פסוק מסוגים אלה לפסוק פועלי עם הפועל "היה", ולפסוק הפועלי הזה הרי המבנה הוא נ, פ, מ, הרי שהגיוני הוא לקרוא לאיברים "בעלי" ו"מהנדס" נושא ומושא.

נושא וחלק מצורף בלי פרידיקטור

אותו הגימק אשר הובא בסעיף הקודם יוכל גם להסביר, מדוע אנו מנתחים פסוק כגון "הילד בגן" כמורכב מנושא וחלק מצורף.

"יש" ו"אין"

פסוקים שהפרידיקטור הפועלי בהם הוא "היה", ואין בהם מושא, יכולים להיחפך לפסוקים שבהם הפרידיקטור הוא לא-פועלי. לפיכך בפסוק: "יש לי ספר" ו"היה לי ספר" הצירוף הפשוט "לי" מוגדר כחלק מצורף והמבנה הוא פ, ח"מ, נ.

חלק עצמאי

שם זה מיועד אך ורק לצירופים שמניים המופיעים בפסוקים פשוטים. ז"א פסוקים שמכילים צירוף שמני אחד, כשאין באותו צירוף שום סימן היכר, המגדירו כמושא או כחלק מצורף. פסוקים מסוג זה שכיחים מאוד בדיבור, ומביעים במיוחד תשובות. לעתים אנו מבינים מן ההקשר את תפקיד הצירוף, אבל אם הבנה זו אינה באה לידי ביטוי דקדוקי, אין צורך להכניסה לתוך הניתוח הדקדוקי.

ו. שינוי-דרגה

עד כה הבאנו דוגמאות שבהן איברי מבנה הפסוק מוגשמים ע"י צירופים;

אולם, עובדה היא, שבתנאים מסויימים פסוק יכול למלא תפקיד של איבר-פסוק, ואפילו של איבר-צירוף. תופעה זו מוכרת לנו בשפות רבות, ומונחים שונים ניתנו לה בשיטות ניתוח אחרות. בדקדוק הטראנספורמטיבי מדברים על embedding; הדקדוק המסורתי מכיר בפסוקים/משפטים טפלים. על המדקדק להגדיר את תנאי שינוי-הדרגה של כל שפה ושפה, כי אין להניח שהתנאים זהים בכל השפות. לשם זיהוי איברי-הפסוק בעברית, נכיר בפסוקי שינוי-דרגה:

(1) בתפקיד נושא – ברור [שהם שונים]; המבנה – מ, נ. מסתבר [שהרסו את הבית]; המבנה – פ, נ.

(2) בתפקיד מושא – המטרה הייתה [להפיל את הממשלה]; המבנה – נ, פ, מ. היא ביקשה [לקרוא את הספר]; המבנה נ, פ, מ.

(3) בתפקיד חלק ייחוד – זה ברור [שהם שונים]; המבנה – נ, מ, ח.

ז. מערכות הפסוקים

בשיטת הניתוח שלנו, הקאטיגוריה "מערכת" באה להסביר את המבחר המוגבל של אפשרויות המבנה העומד לרשותנו בכל יחידה ויחידה. "מספר" הוא מערכת בצירוף השמני, ומבחר האפשרויות בעברית החדשה מוגבל לשניים, הלוא הם רבים ויחיד. כמו כן מערכת ה"זמן" היא מערכת בצירוף הפועלי, המכילה שלוש אפשרויות, הלוא הם עבר, הווה, ועתיד.

לעתים אפשרות אחת מתחלקת, בשלב דק יותר בסולם הדקות, לאפשרויות אחרות. אז אפשר לדבר על תת-מערכת. דוגמה פשוטה בעברית היא הסתעפות זמן העבר לעבר פשוט ("הלך") ולעבר מורכב ("היה הולך").

במבנה הפסוק העברי אפשר לזהות מספר לא קטן של מערכות, אשר בהן כל אפשרות ניפרת לפי הרכבה מאיברים שונים. עיקרון זה ידוע, למעשה, לדקדוק המסורתי, אשר מבחין בין פסוק פועלי לפסוק שמני. אנו רק נרחיב את הסיווג בעזרת אותו עיקרון ידוע.

(1) חלוקה יסודית היא כמובן אותה חלוקה שהזכרנו לעיל, אבל אנו מעדיפים לראותה כחלוקה בין פסוקים פרידיקטוריים (בעלי פועל, או בעלי "יש/אין") לבין פסוקים לא-פרידיקטוריים (שנעדר מהם פרידיקטור).

(2) הפסוק הלא-פרידיקטורי (השמני). פסוקים אלה מתחלקים לפסוקים בעלי איבר אחד ופסוקים בעלי שני איברים. פסוקים בעלי שני איברים מתחלקים לשני סוגים – פסוקים עם נושא ופסוקים בלי נושא. "קר לי" הוא פסוק בלי נושא, והמבנה – מ, ח. מ. בעברית מדוברת קיים פסוק שכיח מאוד, אבל אולי לא-נורמטיבי: "זה קר לי"; ומבנהו נ, מ, ח. מ.

(3) הפסוק הפרידיקטורי. פסוקים אלה מתחלקים קודם כול לפסוקים

עומדים (בלי מושא), פסוקים יוצאים (עם מושא אחד) ופסוקים יוצאים-כפולים (עם שני מושאים).

ראויה לציון מיוחד היא ההחלטה להגדיר את הפסוק, ולא את הפועל, כעומד או כיוצא. עתה אין בעיות במיון התופעות, ועצם העובדה, שפעלים רבים עשויים להופיע במבנים שונים, בלי מושא, עם מושא אחד או עם שני מושאים, כדוגמת הפועל "קרא" ("קראתי" "קראתי את הספר", "קראתי לו אברהם") – עובדה זו אינה מקשה על סיווג הפסוקים.

גם בפסוקים יוצאים וגם בפסוקים יוצאים-כפולים קיימות תת-מערכות נוספות – היינו בחירה בין מושא אינטנסיבי לבין מושא אקסטנסיבי. ביטויים אלה שאולים מתורת ההיגיון ובאים להבהיר את העובדה, ששני צירופים שונים יכולים להתייחס לרפרנט אחד (אינטנסיביות) או לרפרנטים שונים (אקסטנסיביות). האפשרויות הן ארבע במספר:

פסוק יוצא אינטנסיבי – "הוא היה מלך";

פסוק יוצא אקסטנסיבי – "הוא הרג מלך";

פסוק יוצא כפול אינטנסיבי – "הוא עשה עצמו חולה";

פסוק יוצא כפול אקסטנסיבי – "הוא שאל אותו שאלה".

כמובן חלוקה זו אינה מסתמכת על המשמעות בלבד, אלא ניתנת להצדקה באמצעים דקדוקיים טהורים, כגון מבחר סימני-היחס, סוג הפועל וכדומה.

(4) פסוקי הייחוד. אף אחד מהפסוקים הרשומים לעיל אינו פסוק

ייחוד, אבל כמעט לכל אחד קיים תחליף ייחודי:

פסוק עומד – "הילדים הם הלכו" – המבנה ח"י, ג, פ.

פסוק יוצא – "ילדים אני אוהב אותם" – המבנה ח"י, ג, פ, מ.

פסוק שמני עם נושא – "בעלי הוא מהנדס" – המבנה ח"י, ג, מ.

רק פסוק לא-פרידיקטורי בלי נושא אין לו תחליף ייחודי, אבל אותו יחס

סימנטי אולי קיים הוא בין "קר לי" ובין "זה קר לי".

(5) פסוקים אמפטיים. לא נוכל לבדוק כאן את כל הצורות האמפטיות

בפסוק העברי, המופעות בעזרת שינוי סדר האיברים. אבל מאחר שהמונח

"פסוק לא-אמפטי" חשוב הוא לשם הגדרת איבר הפסוק, נרשום את האפשרויות

של הפסוק היוצא ושל הפסוק השמני עם נושא:

פסוק יוצא לא אמפטי, סדר האיברים ג, פ, מ – "כולם אוהבים אותי".

פסוק יוצא – מושא אמפטי. סדר האיברים מ, ג, פ – "אותי כולם אוהבים".

פסוק יוצא – נושא אמפטי. סדר האיברים פ, ג, מ – "אוהבים אותי כולם".

פסוק יוצא אמפטי כפול. סדר האיברים מ, פ, ג – "אותי אוהבים כולם".

פסוק שמני – לא אמפטי. סדר האיברים ג, מ – "הדבר ברור".

[illegible]

”הם אינם ילדים”. המבנה - נ, פ (לא-פועלי) מ.

סוף דבר

כוונתי במאמר זה הייתה בעיקר לעורר את התעניינות הקורא העברי בשיטת ניתוח חדישה, אשר אינה ידועה די צורכה בארץ. מאמין אני, ששיטה זו יכולה לתרום תרומה נכבדת להבנתנו את בעיות התחביר העברי. אני מקווה לטפל, במאמרים עתידיים, בתחומים אחרים בתחביר של העברית הישראלית.

יהושע בלאו

פירוש המשניות לרמב"ם, סדר קדשים

משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום... תרגם מערבית על פי כתב-היד המקורי והוסיף מבוא והערות יוסף בכה"ר דוד קאפח. סדר קדשים, תע"ג עמודים.

בלשוננו, כרך ל, עמ' 54–60, וכרך לא, עמ' 235–239, ביקרתי את הסדרים מועד, נשים ונויקין, שההדיר הרב קאפח. כעת העניק לנו הרב קאפח את הכרך שלפני האחרון של כל הסדרה, את סדר קדשים. מבחינות מסוימות הייתה מלאכתו אף קלה יותר מאשר בכרכים הקודמים: כתב-היד האוטוריטטיבי אוקספורד-ששון אין חסר ממנו מאומה בסדר זה (ע"י עמ' 5), ועל כן לא היה על המהדיר להזדקק לכתב-יד אחרים אלא לשם בירור "המהדורות" השונות (ע"י עמ' 6). שיטת עבודתו של המהדיר לא השתנתה במאומה לעומת הכרכים הקודמים (ע"י עמ' 5), ועל כן אין לי אלא לחזור על מה שאמרתי בביקורות הקודמות: אין ספק, שהרב קאפח הוא האיש המסוגל ביותר לההדיר ולתרגם לבדו את פירוש המשניות של הנשר הגדול. אנו מקווים, כי במהרה יוסיף את סדר טהרות ויזכנו במהדורה השלמה של פירוש המשניות. אסתפק אפוא בכמה הערות בודדות. חלק של ההערות האלה לא יהיה שונה בהרבה מן הנאמר בביקורות הקודמות: אין זאת אלא שנדמה, שדברי המהדיר "ובדרך אשר בה דרכתי בסדרים הקודמים בה נהגתי גם בסדר זה, במטרת הערותיי ובשיטת עבודתי" (עמ' 5) אפשר לדרשם לא רק לשבח, אלא גם לנציא: הרב קאפח לא שינה את שיטתו אף באותם המקרים, שראוי היה לעשות כן. כך אין עדיין אחידות בסימון ת"א מרבוט"ה: יש שהיא מצוינת בקו (ה'), כגון רפו, 3 [המספר מציין את השורה שבטקסט הערבי של הפירוש]: סבעה'; 4 בקיה'; – 7 –] מציין, שיש לספור את השורות מתחתית העמוד, ללא התחשבות בהערות] רייה'; 1 – בקיה', אך יש שאינה מסומנת כלל, כגון באותו העמוד [!], 4 אלמראה; – 12 סתה; 10 ת'לת'ה. ליד הכתיב "לל" הנהוג בידי הרמב"ם (כגון קעד, 19 ללצחיה) עדיין מצוי הכתיב "לא"ל" (כגון בשורה שלפני כן לאלמריץ', וכן, למשל, קעג, 16 לאלעקל). המהדיר ממשיך שלא להזדקק למילונים ולספרי עזר במקרה הצורך. כך קורה, כי עמ' קצב, הערה 43 "ערס" מוזהה עם Maulwurf, ולא עם Wiesel (באנגלית weasel), כפי שתובעו העניין וכפי שמציינים המילונים (ע"י למשל Dozy, Hava), ובעמ' קעה, הערה 20 ניתן תיאור רופף של ה"זנאדקה", מבלי להזדקק למאמרו של לי

מסניין על זנדיק באנציקלופדיה של האסלאם והספרות המובאת שם. חבל, שאין תוכן עניינים. יהיה כדאי להוסיפו בכרך האחרון.

עמ' 6/5 מטפל הרב קאפח בבעיה, אם כתב־יד אוקספורד־ששון הידוע נכתב בידי רבנו עצמו. הוא סובר, כדעת ששון ושטרן (ע' תרביץ כט, 261–267), כי רבנו כתבו בעצם כתב ידו, ולא רק השתמש בו. מאחר שאני ניסיתי פעם להוכיח, כי כתב היד לא נכתב בידי הרמב"ם (ע' תרביץ כז, 536–543), יורשה נא לי להסביר את השתלשלות העניין, מאחר שהרב קאפח לא ירד לעומקו: כאשר יצא הכרך הראשון של תצלום כתב־יד אוקספורד־ששון, ראיתי, שבכמה מקומות באה בו מהדורה בתרא. על כן סבור הייתי, שמצאתי הוכחה, שכתב־יד זה לא נכתב בידי הרמב"ם. טענתי, שלא ייתכן להניח, שלקח הרמב"ם על עצמו את הטרחה להעתיק מהדורה בתרא של כל פירוש המשניות אחר שכתב העתיק פעם את מהדורה קמא לגקי. אולם ששון ושטרן הוכיחו, שבאותם המקומות, המכילים לפי טענתי מהדורה בתרא, רואים מחיקות בכתב־יד (להבדיל מן הציילום, אשר רק אותו ראיתי אני). בזה בטלה טענתי בדבר חוסר האפשרות, שמצא הרמב"ם פנאי להעתיק את כתב־היד, שהרי כתב־היד אינו זה של מהדורה בתרא, ואילו אני טענתי את אשר טענתי לגבי מהדורה בתרא בלבד. לכן דברי קאפח (נגד אלו אשר "שמעתי אומרים", כלומר נגדי), כי רבנו כתב את פירוש המשניות כשהוא עדיין צעיר ופנוי מטרדות, אינם נוגעים לעניין. כל אחד יודה, כי המהדורה הראשונה של פירוש המשניות עשויה הייתה להיכתב בידי רבנו. עם ביטול טענתי, שכתב־יד אוקספורד־ששון משקף מהדורה בתרא, תלויה שאלת מעתיקו של כתב־היד בעיקרו של דבר בהערכת הכתב. ששון סובר, כי הכתב הוא כתב ידו האיטי של רבנו, בניגוד לכתבו המהיר, הידוע לנו ממקומות אחרים, וניסה להביא הוכחות גראפולוגיות לכך. עליי להודות, שלא השתכנעתי, אולם איני מתבסס אלא על הרושם החיצוני. לעומת זה אין ספק בעיניי, שההערות בגיליון יצאו אמנם מידי רבנו, ועל כן (ואף מסיבות אחרות) ברור, כי כתב־יד זה היה לפחות העותק הפרטי של הרמב"ם. קאפח לא תרם הוכחות חדשות לדבר, כי טענתו השנייה, כי לעתים אנו מוצאים תיקונים וחזרות, הכתובים באותה דיו ובאותו קולמוס – אינה מובנת לי (אגב, קרא שם כנראה 'מדות פ־ד' במקום 'פ־ג'). הרי הרב קאפח השתמש בתצלום כתב־היד (כדבריו שם), ואיך יכול הוא להבחין בתצלום בין סוגי דיו שונים? ט, הערה 4: הכוונה, שרוב בני אדם אינם מעיינים בקרבנות, ואף אם ימצא משהו שכבר עיין, אין הוא חוזר עליהם; ותרגם בהתאם לכך.

ט, 11: צאר, מוטב לתרגם: נמצא ש.

ט, הערה 8: אין הבדל בהוראת חילופי הנוסחאות, ואת שתיהן יש לתרגם "הסוגים", והשווה את דקדוק הערבית היהודית שלי, סעיף 243.

ט, הערה 9: לפי שינויי הגרסה 'וג'ה' יש לצפות בהמשך ל'כאן' ולא ל'כאנת'.

צו, 1: ראית איצ'א באן נקדם להד'ה אלמסכתא 'ראיתי להקדים גם למסכת זו', מוטב 'בדומה ראיתי להקדים למסכת זו', כי 'איצ'א' מוטב ל'ראית', כמוכח על פי סדר המלים. מעניינת הצורה המוגרבית 'נקדם' לעומת 'ראית באן אקדם' ט, 1. אנב, ראוי לתשומת לב בהמשך שורה 3 תנקסם קסמה אוליה (= קסמה' אוליה') קסמין 'נחלקות חלוקה ראשונה שני חלקים': המושא הפנימי (קסמה' אוליה') וזה של התוצאה (קסמין) מצויים זה ליד זה. קעב, 2; 4 וכו': קולה 'אומרו' – מוטב לכתבו כך, בכתוב מלא, כי 'אמרו', כפי שהרב קאפח כותבו, עשוי להטעות. קנב, עברית, 4: 'ביסן', קרא: בניסן.

בערבית יהודית רגילה חזרה על 'אן' = 'ש' במשפטים ארוכים, עי' דקדוק הערבית-היהודית, עמ' 200, הערה 3, אולם בעברית מוטב שלא לחזור על 'ש', ובוודאי שאין לתרגמו פעם 'כי' ופעם 'ש'. על כן קנב, עברית, 1 ואילך 'ובא בקבלה כי אמרו (= אומרו, עי' לעיל לעמ' קעב) כאן ממחרת השבת שהוא מחרת יום טוב', קרא: הוא.

קנב, הע' 12: 'צ'רפיה (=צ'רפיה') וצ'ל ט'רפיה (=ט'רפיה')'. התיקון מיותר (עי' דקדוק הערבית-היהודית 39), וקאפח עצמו אינו עקיב, עי' למשל קנב, 7- ותט'ם, שם באה להפך ט' במקום צ' (עי' דקדוק... שם). קנד, 5: מוא'ע, קרא: מואצ'ע.

קנה, 7: אד'א לם יכן מקדש 'אם לא היה מקדש', מוטב 'כל זמן שאין המקדש קיים', כפי שתרגמו קאפח עצמו שורה 18. קעב, 6: ותעדאוא, שוב צורה מוגרבית. קעג, 14: איני, קרא: אעני.

קעג, 15: מחאכה' 'סיפורי', תרגם 'חיקוי', השווה את דברי קאפח עצמו תיח, הערה 1.

קעג, 11: הואלא, קרא כנראה: האולא.

קעה, 5: באצ'אפה (= באצ'אפה') 'בסימן היחס', מוטב: בסמיכות.

קעה, 7: פטענוא פי אלשריעה (= אלשריעה') 'ופקפקו בתורה', מוטב: והטילו דופי.

רכו, 4: 'וד'לך אן יכון הקדיש', מעניין, כיצד משמש 'יכון' כאמצעי דקדוקי, במקום לומר 'אן יקדיש': זה מראה, כי למרות ספיגתם המפתיעה של היסודות העבריים בערבית-היהודית, עדיין נשארה זרות ידועה.

מחקר על הצבעים במקרא

Roland Gradwohl, Die Farben im Alten Testament, eine terminologische Studie, Beihefte zur Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft, herausgegeben von Georg Fohrer, 83, Berlin, A. Topelmann, 1964, pp. xiii plus 116. DM 20.

מחקר על הצבעים שבמקרא עשוי לעניין את הקורא משתי בחינות. ראשית, הוא בחינת חוליה נוספת בשרשרת המילונים, הדנים במלים נרדפות במקרא¹. בנוסף לזה עשוי הוא לתרום נופך משלו לאחד התחומים החשובים של הסימנטיקה המודרנית, הרי הוא תורת "השדות הסימנטיים"², אשר הדיון בצבעים תופס בה מקום מכובד למדי³.

גרדוול אינו מעוניין במחקרו-אשר הוענק לו עליו בשנת 1961 התואר דוקטור של אוניברסיטת ציריך - באימפליקציות של הצבעים במקרא לתורת השדות הסימנטיים⁴. כוונתו להגיש לקורא מחקר מילונאי על הצבעים במקרא. בחריצות ראויה לשבח אסף את כל החומר הנוגע לתחום שלנו ואישש אותו בזהירות ובהבנה פילולוגית. התוצאה היא המחקר שלפנינו, שהוא בחינת תרומה חשובה ללקסיקוגרפיה המקראית⁵.

מלבד הקדמה, רשימה ביבליוגרפית, מפתח, רשימת תצורת השמות, המציינים צבעים - מורכב הספר משלושה חלקים עיקריים. החלק הראשון דן בתוארי הצבעים, השני בחומרי הצביעה של עולם החי, הצמחים והמינרלים, והחלק השלישי מצייר את התפתחות תבנית הצבעים שבמקרא. בדרגות ההתפתחות של הצבעים הוא מבחין ארבעה שלבים. בשלב הראשון עדיין לא החוכר אף העצם נושא הצבע: זה המצב לגבי כחול במקרא. בשלב השני נזכר כבר העצם נושא הצבע (כגון: יָרֵק), אך עדיין אין משתמשים בו כדי לציין

1. השווה למשל J. Cohen, *Wurzelforschungen zu den hebräischen Synonymen der Ruhe*, Berlin 1912.

2. עי' למשל S. Ullmann, *The Principles of Semantics*², Glasgow-Oxford 1959, עמ' 152 ואילך.

3. עי' למשל אולמן, מפתח, ערך colour terms עם ספרות נוספות. השווה את דבריה הברורים של S. Ohman, *Wortinhalt und Weltbild*, Stockholm, 1951, עמ' 136 ואילך.

4. על הסיבות האפשריות עי' להלן. מאידך, ראוי היה לפרש סיבות אלו.

5. השווה גם את דבריו המעניינים עמ' 84 על "שקרה".

עצמים בעלי גוונים דומים. בשלב השלישי כבר הושגה דרגה זו, ונפוץ השימוש בתוארי צבעים (כגון: אָדָם) ובשמות ובפעלים גזורי שם (מעין אָדָם, קָאדִים). בשלב הרביעי עולות אסוציאציות חדשות (מעין: אדומים כדם) ומלים המציירות גוונים חדשים (כגון: אדמדם). בלוחות המסכמים, עמ' 91 ואילך, מחלק גרדוול את החומר חלוקת משנה לפי זמן הכתובים, אשר ציוני הצבעים מצויים בהם. הוא מבחין ארבע תקופות: התקופה שלפני דוד, זו שלפני הגלות, שבִּעֵת הגלות ושלֹאֲחֶרֶיָהּ. המסקנות העיקריות של הספר הן (ע' עמ' 95 ואילך), כי מונחי צבעים מצויים רק לאדום, ירוק, לבן ושחור, אך לא לכחול; ואף מונחי הירוק בלתי מפותחים, שהרי גזורים הם כולם מן השורש "ירק" וכוללים בתוכם גם את הצהוב. אף כי צהוב בולט מירוק, הוא נעשה טפל לו, כי בארץ חקלאית מעוטת גשמים כארץ ישראל חשיבות מיוחדת לירוק (עמ' 99). מבחינות רבות קשה התפקיד, שנטל המחבר על עצמו: אוצר הלשון המקראית אינו מתאים ביותר למחקרים מן הסוג שלפניו. ראשית, אם *argumentum ex silentio* הוא תמיד עיקרון מפוקפק, הרי כוחו של הכלל "לא מצאנו – אינו ראיה" חזק עוד יותר לגבי מחקרים במילות המקרא: אוצר המלים המקראי מצומצם הוא ואינו משקף, כמובן, אלא תמונה חלקית ביותר של העברית. דבר זה נכון אף לגבי הצבעים. אנסה להדגים עובדה זו בשתי דוגמאות (והשווה את דברי גרדוול עצמו עמ' 96/7 וכן לעניין "שחור-לבן", עמ' 199):

לעניין "ירוק" טוען גרדוול (עמ' 30; 91), כי אינו מציין עדיין צבע; אף איוב לט, ח "ואחר כל-ירוק ידרוש" אין לפניו הצבע, אלא, כדברי בן-יהודה בערכו, השם "דשא עשב". אולם לנו נדמה, כי אין להביא ראיה מן העובדה, שבמקרא לא נמצאה דוגמה ל"ירוק" כשם-תואר. ראשית, מצוי שם-התואר "ירקרק", אשר נגזר מ"ירוק", כפי ש-אדמדם נגזר מ-אדום⁶. שנית, אמנם בפסוק שבאיוב משמש "ירק" כשם-עצם, אך הגבולות בין שם-עצם לבין שם-תואר מטושטשים, כידוע, בלשונות השמיות. אילו נשתמר לנו "אדום", למשל, רק בבראשית כה, ל "הלעיטני נא מן-האדם האדם הזה"⁷, כלום היינו אומרים, כי מושג שם-התואר "אדום" עדיין לא התהווה?! הרי לפנינו בשני הכתובים משקל קטל, הטיפוסי לצבעים כתוארי-השם, ועל כן מסתבר לראות הן ב"אדום" והן ב"ירוק" שמות תואר בתפקיד של שם-עצם.

גרדוול סבור עמ' 1, כי מושג הצבע עדיין לא התפתח במקרא. שופטים ה, ל נמצא אמנם "שלל צבעים", אולם כאן הכוונה לבגד צבוע בצבעים אחדים. אך לנו נראה, כי שוב "לא מצאנו" אינו ראיה. היינו משתכנעים רק

6. בזה מתיישבים הקשיים, אשר המחבר ניסה לפתור עמ' 95.

7. איני מתייחס כאן לתיקון המובע כאלטרנטיבה בעמ' 7.

לו מצאנו פסוק, המשתמש בצירופים מיוחדים בשל היעדר מושג צבע⁸. יתרה מזו, מכמה סיבות מתקבל על הדעת, כי מושג "הצבע" אמנם התפתח כבר בתקופת המקרא. ראשית, הוראתו המקורית של השורש "צבע" היא "לטבול, להספיג"⁹. "צבע" בפסוקו התפתח אפוא מ-בגד שהוספג בחומר צובע. לו דובר על "צבע שני" למשל, כלומר על בגד שהוספג שני, היה אפשר לטעון, כי לפנינו אך המקרה המוחשי של הספגת הבגד בשני. אולם בפסוק שלפנינו מדובר על "צבעים" סתם, ר"ל על בגדים שהוטבלו בצבעים אחדים (או באיזה צבע שהוא). אם כן, מאחר שהוכר הצד המשותף של חומרי הצביעה, כלומר הצבע, נראה, כי המושג המופשט של הצבע כבר התפתח (או, לפחות, כמעט התפתח). והעובדה, כי לצבעים משקל מיוחד (ע"י לעיל), אף מחזקת הנחה זו.

קושי רציני אחר מתעורר לגבי קביעת זמניהם של הכתובים, המכילים שמות צבעים. גרדוול נמשך בעיקר אחרי אייספלדט וקוהל (ע"י למשל עמ' 90-91). לעתים רחוקות מדי מפקפק הוא בזמנו של פסוק¹⁰. אולם אף עליו להודות, כי ספרים מאוחרים עשויים להכיל מסורות קדומות (עמ' 35, הע' 5, ובעיקר עמ' 90). להפך, ביטויים מאוחרים עשויים להופיע בטקסט קדום (השווה למשל את הדרך, שהשתמש בה בעל דברי הימים במקורותיו). הוסף לכך את החלקיות של אוצר לשון המקרא, ויובן, מדוע לא נכנס גרדוול לבעיית השדות הסימנטיים. אולם גם המחקר המילוני במובן המצימצם בהכרח שהושפע מקשיים אלו. על כן נדמה לנו, כי לא מעט מן המסקנות, שהוסקו מבלי להתחשב במגבלות אלו, נשארות בלתי מאוששות. אולם, כאמור, כל זה בעטיו של החומר, ולא באשמתו של המחבר.

להלן כמה הערות בודדות:

מילוגו המצוין של Wehr על הערבית המודרנית אינו מכיל, כמובן, את אוצר הלשון המתאים להשוואה עם עברית מקראית. חבל, שהמחבר השתמש בעיקר בו, וכן לפעמים בדווי (שאף הוא אחר-קלאסי ברובו), ואך לעתים רחוקות במילונים של הערבית הקלאסית. ועכשיו השווה גם W. Fischer, *Farb- und Formbezeichnungen in der Sprache der altarabischen Dichtung, Untersuchungen zur Wortbedeutung und zur Wortbildung*, Wiesbaden 1965.

בדבר השורש של "דם" ובעיית הקדמת אל-ף למלה זו (עמ' 5) השווה את דבריו המופתיים של גלדקה ב-*Neue Beiträge zur semitischen Sprach-*

8. כפי שהמצב לגבי המושג "אויר", ע"י Rosmarin, JBL, נא, 71 ואילך.

9. ע"י המילונים המקראיים והמילון הסורי של ברוקלמן בערכו, ועכשיו גם המילון האשורי של שיקאגו, ערך šabū.

10. למשל, עמ' 96 לענין תהלים סח (השווה לגביו גם קאסוטו, תרביץ יב, 11 ואילך).

wissenschaft, עמ' 117 ואילך. מדבריו נלדקה ברור, כי (בתחום האטימולוגיה והקטנה לפחות) אין קשר גזרונני בין דם לבין אדום.

הניסוח (עמ' 13), כאילו מופיעים הצבעים בערבית בערך האלאטיב, ואילו ערך היסוד נעלם לחלוטין, אינו מדויק. משקל אֶפְעֶל, שהוא ביסודו מין ערך יסוד מודגש רגש (כדברי Wehr), משמש לרוב לציון צבעים (אם כי לא בצורה מוחלטת), אולם מעולם לא היה לו ערך יסוד במובן המדויק של המלה, ועל כן לא יכול זה להיעלם. על פרטים עי' במחקרו החשוב של Der arabische Elativ, H. Wehr, *Akademie der Wissenschaften und der Literatur*, Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse, 1952, 7, Wiesbaden 1953, עמ' 570 ואילך. ועי' עכשיו גם פישר.

בעמ' 21 גרדוול חוכך בדעתו, שמא שְׂרִיקָה, ישעיה טז, ח, בשורק וק' דגושה, משאיר את הבררה בין שְׂרִיקָה (קיבוץ ודגש) לבין שְׂרִיקָה (שורק ללא דגש). אולם לפנינו פשוט כתיב מלא. הניקוד הטברני, שאינו מבחין, כידוע, בכמויות התנועות, משתמש לציון u בשורק, אם מצא בשלד הקונסונטים ו, אך בקיבוץ, כשאין ו. מאחר שכתיב מלא נדיר יחסית במקרא, הרי ממילא יוצא, כי השורק מקביל בדרך כלל ל־u ארוכה; אולם אין זאת אומרת, שזה המצב בכל מקרה ומקרה.

עמ' 23: אני מפקפק, אם אמנם קרוב השורש צ־הב־ לשורש ז־הב־ העובדה, כי צ־הב־ מצוי אף בערבית, שבה שמר השורש ז־הב־ על צורתו הקדומה ב־ ז־ אינה מאפשרת, לדעתי, להניח מעתק מו' לצ' אף בעברית, מפני שמעתק ז־ לצ' אינו מצוי בערבית, לא בהתנאה ולא בלי התנאה (עי' למשל במקומות המתאימים אצל J. Cantineau, *Cours de phonétique arabe, Etudes de Linguistique Arabe*, Paris 1960, pp. 3ff). נראה, כי לפנינו שני שרשים, אשר אינם קשורים מבחינה היסטורית, אך בגלל דמיונם בצורה נתקרבו זה לזה גם מבחינת ההוראה (עי' על תופעה זו ו' פרנקל, *Beiträge zur Assyriologie* ג 61 ואילך). השווה גם את התיזה השנייה של פרנקל, אשר כוחה יפה גם במקרה שלנו: שתי מלים דומות בהגאיהן וקרובות בהוראתן מידמות זו לזו בהוראתן. – בהשפעת מלה דומה בהגאיה וקרובה בצורתה עשויה הוראת מלה להתייחד בכוונה של המלה הראשונה.

עמ' 30: עירוב יֶרֶק ויֶרֶק נגרמו גם עי' הסמיכות המשותפת יֶרֶק. ארמית יֶרֶקא אינו חייב להיגור מֶיֶרֶק, אלא יכול להיות אף מקביל לֶיֶרֶק.

עמ' 35: וּלְבָן (שֵׁנִים) בראשית מט, יב הוא שם־תואר ולא שם־עצם.

עמ' 61: בעקבות מילוניו (ומאמרו) של Koehler נזר המחבר את הצבוע, בערבית صَبغ (מצוטט על ידו!), מלשון צָבַע, בערבית صَبَغ!

עמ' 63: בעקבות עמנואל לעף¹¹ גוזר גרדוול את הביטוי 'וְתִשָּׁם בְּפֹךְ עֵינֶיהָ' באופן אלטרנאטיבי מלשון 'סם'. ראוי להזכיר, כי לעף מפרש לפי זה גם את הביטוי 'ומשמשם בעיניו' שבלשון חכמים, עי' בראשית רבא, מהדורת תיאודור-אלבק 1063, 2, בפירוש 'מנחת יהודה'.

עמ' 73: אם נקבל את הזיהוי של שני עם אוגריתית תן, אין להשוות עוד ערבית סַנִי בס'! ואם אמנם משווים את הערבית, אין לראות ב-י הסופית סימנת, כפי שעושה המחבר עמ' 101.

ההדפסה מדויקת ויפה¹².

---

11. גרדוול מצטט גם את קהלר, אולם קהלר אך קלקל (ובעקבותיו גם המחבר עמ' 64, שו' 2), בחשבו, כי השייך השמאלית באה במקום סמך, והרי לפי הערבית 'שמם' (ש' ימנית) יש להניח, כי להפך בשם 'סם' הסמך באה במקום השייך השמאלית; ועי' דברי נלדקה אצל לעף.

12. לפעמים חלו שיבושים בסימנים ונקודות דיאקריטיות, אולם בדרך כלל קל לתקנם.

חנוך ילון

נוספות למאמרי "לשונות אמץ"

(לשוננו, שנה זו, עמ' 1-4)

1. יניי, עמ' לא, מז, מפייט: "צרה אימצה וכבשה חמתה ולא רעה עינה

באמתה".

אין ספק: צרה אימצה-הכניסה צרה, כלומר שרה הכניסה את הגר אמתה לאברהם. נראה, שכך הבין יניי לשון אימוץ שבמקרא "בן אמצת לך".

יניי, מדור המסופקים, עמ' שמג: "פסח אימצתה לראש [חגיגות]-אימוץ זה מתפרש על פי חרח אחר של יניי: סדר אל מראש כולהם חזה מועד שם בראש כולהם (עמ' רסד, סג). אף כאן מדובר בפסח. לפיכך "אימצתה" מעין קשרת, דיבקת; רוצה לומר הקב"ה שם את חג הפסח בראש כל המועדות. השווה: בראש כל מועדות נשאת פסח (אומץ גבורותיך לקליר, הגדה של פסח).

עוד ליניי: אמירה אשר קרא לשמך, אִמָּץ לעם קרוי בשמך (עמ' של, ל). כוונתו לאברהם אשר קרא בשם ה' (בראשית כו, כה). כתב "אמירה" במקום קריאה (במקרא: ויקרא), לשם האקרוסטיכון. אף אימוץ זה כמות הגיל ועניינו כאן: גלגל לישראל זכות קריאתו של אברהם בשמך.

על דרך: ובן אדם יתאמץ בך (למעלה, עמ' 1), אומר ר"ש בר יצחק: צדקו ובך נתהלל ונתאמץ (סליחות למוסף י"ב, רו"ה, עמ' ו).

2. נראה ודאי, שלשון אימוץ ילדים נשתלשל ממקראות שביררנו, בייחוד מלשון "בן אמצת לך". התחלתו של שימוש זה והרחבתו לאימוץ רעיונות ועניינים שונים (מצוי הרבה בדיבור ובכתב ואין צורך לפרט פרטים) ראוי לעיון מיוחד¹. בן יהודה, ערך אמץ 288: "ונהגו קצת סופרים לאמר: פלוני אמץ את פלוני לבן או לבת לו".

מדברי דוד ילין נראה, כי רי"מ פינס הוא שחידש שימוש זה. חזה לשון ילין: "עוד בספרו [של פינס] ילדי רוחי שנדפס בשנת תר"ל מובאות שתי מלים מחדשות 'האמצה' לפעלה לקבל ילד נכרי לבן, ו'הערצה' לכבוד הנפרז לאיש' (זכרונות ועד הלשון ג, עמ' 5)². חבל שלא ציין את העמוד של "ילדי רוחי". עיינתי במהדורה ב של ספר זה, ירושלים, תרצ"ד, עמ' 57, ולא מצאתי שם נימוק לחידוש זה. אינו אלא מוסיף בסוגריים "אדאפטירען"³. מדברי ילין

1. [ד"ר פרת כותב לי בעניין זה: מי שחידש אימוץ ילד ל-adaptation יפה חידש].

2. על דברי ילין בויכרונות הגיל העיר מ' מיכאלי, רבי יחיאל מיכל פינס, תולדותיו וכו', ירושלים, תרפ"ח, עמ' לה. מר מדין העתיק לי בטובו את כל הפסקה. יישר כוחו.

3. אף ב'הערצה' הוסיף תרגום "פיעטעט".

נראה, שנתכוון פינס למשקל הַפְּעָלָה⁴, אבל ברור, שאין הה"א אלא ליידוע; מנוקד בהוצאה שלפניי: "חוק הָאִמְצָה" (אין דגש במ"ם, טעות דפוס). הרי שעיקרו של שם זה אִמְצָה (נזור מבניין פיעל).

3. ללשונות אימוץ-דיבור (עמ' 4) יש להוסיף: "הקשיבה אומצי מהללך-⁵. ידידי ר"ש אברמסון מעיר לסליחה "מלאכי רחמים משרתי עליון": אולי ירחם אומרי סלח נא, אומצי שבחו בכל עת ובכל עונה (סליחות ליום שלישי כמנהג ליטא; מהדורת ר' דניאל גולדשמידט, הוצאת מוסד הרב קוק, עמ' לו).
4. ולעניין קינתו של הקליר, אאדה עד חוג שמים, מעיר ר"ש אברמסון, שב"ערוגת הבשם" ח"ג, עמ' 261, פירש: "גם אני יודע מילין תנחומין לאמץ בם לבבי, אבל עתה השעה להדוותו". ואם כן "לאמצהו" מוסב על "לבבי".

4. כך מנוקד מיכאלי, שם.

5. Philipp de Haas, *Ungedruckte Stücke*, Breslau 1906, p. 49.

6. רשימתי זאת ושלחה למערכת "לשוננו" לפני שנתפרסמה חוברת שלישית של "לשוננו", ושם, עמ' 339-340, העיר אף ש' שפייער על אימוץ שבסליחה זו. [בשעת ההגהה]

עדרן

(למאמרו של ב' אופנהיימר "המעוררין" – מונח פולחני עתיק מן המזרח הקדמון, לשוננו ל', עמ' 163–174).

במאמרו מציג ב' אופנהיימר, כי בכתובת זכר (KAI 202)¹ יש לקרוא במקום עדרן כמקובל², "עררן".

נימוקו הוא, כי מאחר שהצורה "עדרן" היא חסרת מובן בהקשרה בכתובת, הרי שיש לקבל את הצורה "עררן" = עוררין, שהם "אנשי אלהים המקבילים לחוזים ולנביאים. בשעת מלחמה היה עליהם לעורר את האלהות, למען תקום ותושיע (את המלך)"³.

אך למרות שקשה לקבל משמעות לקסיקאלית ל"עדרן" מתוך הפסקה (12) [...] בעלשמן אלי [ב]יר חוין וביד עדרן

יש להמשיך ולהחזיק בכל זאת בקריאה שהייתה מקובלת עד כה. כנגד קריאתו של אופנהיימר יש להביא בראשונה את העדות האפיגרפית. אמנם, לטענתו, כפי שהוכיחה בדיקת הפקסימילה, אין להבחין בכתובת בין ר ל"ד, אך בדיקה של כל אותיות ר ו"ד בתצלום המובא אצל Pognon מראה את התוצאות הבאות⁵:

1. H. Donner—W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, Bd. I—III, Wiesbaden 1962—1964; Bd. I, 2. durchgesehene und erweiterte Auflage, 1966.

2. אף אולברייט (אנציקלופדיה מקראית, ג', עין חמת, עמודה 197) קורא "עררן" = קוסמים.

3. לשוננו 30, עמ' 173.

4. באנציקלופדיה מקראית ג', עמ' 198, ניתנת פקסימילה מ-Pogon (ראה להלן הערה 5), ועל פיה אין לבדוק את הדיק האפיגרפי. על המחבר היה לבדוק את התצלום הברור, המובא בספרו של Pognon. כדוגמה כדאי לציין, כי בשורה 6 בפקסימילה מובא זנב של ר ב"גר[ם]—קצר מדי, וכן בשורה B 21 קצר מדי זנב ר ב"אשרה".

5. H. Pognon, *Inscriptions sémitiques de la Syrie, de la Mésopotamie et de la région de Mossoul*; Paris 1907—1908, pl. IX, X מובאות בצורתן המקורית, דהיינו חלקיהם המטושטשים מובאים בצורתם המחוקה; כפי שהם מופיעים באוריג'נל.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11
 1 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9

צורות רי"ש

12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22
 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9

23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33
 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12
 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9

צורות דל"ת

ר ניתנת ב־A: 1: זכר ש' 1; 2: אלוד ש' 1; 3: זכר ש' 2; 4: [ח]זר ש' 4;
 5: ברהדד ש' 4; 6: בר ש' 4; 7: ארם ש' 4; 8: עשר ש' 5; 9: ברהדד ש' 5;
 10: ברגש ש' 5; 11: גרג[ם] ש' 6; 12: מצר ש' 9; 13: חזר[ך] ש' 9; 14: הרמו ש'
 10; 15: שר ש' 10; 16: שר ש' 10; 17: חזר ש' 10; 18: חרץ ש' 10; 19: חר[צה]
 ש' 10; 20: מצר ש' 15; 21: יאמר ש' 15; 22: שורא ש' 17.
 ב־B: 23: חזר ש' 1; 24: רכב ש' 2; 25: פרש ש' 2; 26: חזר ש' 4; 27: אשר
 ש' 15; 28: זכר ש' 17; 29: אלוד ש' 20; 30: [אש]רה ש' 21; 31: שהר ש' 24;
 32: ארק ש' 26.

ב־C: 33: זכר ש' 2.

ד ניתנת ב־A: 1: הוחד ש' 4; 2: ברהדד ש' 4; 3: ברהדד ש' 4; 4: ברהדד
 ש' 5; 5: ברהדד ש' 5; 6: ידי ש' 11; 7: [ב]יד ש' 12; 8: ביד ש' 12; 9: עדין
 ש' 12; 10: עדין ש' 12.
 ב־B: 11: קדם ש' 13; 12: ידי ש' 15.

התוצאות חד־משמעיות הן: ר ו־ד נבדלות ע"י אורכו של ה־זנב; מקרה
 הפוך הוא בשורה 4; שם מובא השם ברהדד ב־ד ארוכה כ־ר, אך ברור
 שהשם הוא ברהדד, ולא ברהדר⁶. ומכאן, שהנטייה בכתובת היא להאריך
 את ד ולא לקצר את ר; ומכאן, שיקשה מאוד לקבל את שתי דד הקצרות
 ביותר שב־עדין (הן ציינו בציוור 1 ע"י קו) כאילו הן ר.
 מבחינה לשונית נזר אופניימר את הצורה ע־רן מן השורש עור, ומוכיח
 אפשרות זו מתוך העברית (!), בינוני־פועל, כמו "שוכב" משורש שוב, ו־עולל־
 משורש עול.

6. וראה, M. Lidzbarski, *Ephemeris für semitische Epigraphik*, 3. Band 1909—1915,

Giessen 1915, S. 7.

אך מאחר שבארמית קדומה ובארמית ממלכתית אין גזירת שרשים חסרי ע-ו, הנהפכים לחסרי ע-ע קיימת, קשה יהיה לקבל את היקשו של אופנהיימר מן העברית אל הארמית.

אך אם אמנם הייתה אפשרות כזו (של גזירת ע-ע מתוך ע-ו), הרי שהייתה הצורה שבארמית הקדומה צריכה להיות *עוררן, ולא עֶרְרֶן.⁷

יש לציין, כי הקריאה המקובלת עד כה, עד דן, נראית גם כיום כבטוחה, ומן הראוי להעיר כי כבר שלל רבן האפיגראפים, מרק לידוברסקי, ב-1915⁸ את האפשרות שמציע כיום אופנהיימר במאמרו:

עֶרְרִין "Der Schaft beim ד ist kurz, daher darf man nicht etwa an [Gottes]-wecker denken".

7. וראה במיוחד H.L. Ginsberg, An Unrecognized Allusion to the King Pekah and Hosea of Israel (Isa. 8, 23), *Eretz-Israel* V, Jerusalem 1958, p. 61*.

וכן R. Degen, *Altaramäische Grammatik der Inschriften des 10. — 8. Jhd. v. Chr.*, Diss. Marburg/Lahn, § 59.

8. M. Lidzbarski, שם, עמ' 8.

לחוברת הקודמת

- א. להערתו של א"ש רוזנטל (עמ' 339): הקרה זו נשלחה אלינו בתמוז תשכ"ז, ונתעכב פרסומה בגלל החוברת המיוחדת לכבוד פרופ' ז' בן-חיים.
- ב. להערתו של ג' ברגרין: בשורה 3 של ההערה צ"ל: "שרש"י חידש למושג זה גרין". שם בשורה 5 צ"ל: "מלמד שעלו בו צמחים".

המערכת

LĚŠONĚNU

Quarterly for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects

Editor: Prof. E.Y. Kutscher   Editorial Secretary: M. Medan

Vol. XXXII, No. 4, Tammuz 5728/July 1968

ENGLISH SUMMARIES

E.Y. KUTSCHER: MARGINAL NOTES TO THE BIBLICAL LEXICON (pp. 343–346)

11. **תָּמַר** (root **מָרַר**) Ex. 23, 21 is generally emended into **תָּמַר** (root **מָרַה**); but since Prof. S. Lieberman (*Leš. XXXII*, pp. 89–90) has shown that **אִפְסָה מָרָה** of Ben-Sira, 41, 2, Massada, means 'listless, lacking the will to fight' (root **מָרַר**, verbal-substantive of *Hiph'il*) the Massoretic version is obviously correct. The Sam. Pent. being a popular version, and the Sam. Targum substitute the common **מָרָה**, as does one *Gēniza* version of Ben-Sira *ibid.* Another version has **סָרַב** = *Targ. Onq. and Jon.* to our verse in Exodus. Prof. Lieberman explained **אִפְסָה מָרָה** by the Greek *φιλονομία*. This word is translated by **מְרִיץ** – **מָרַח** in Christ. Pal. Aramaic, **חַרְיוּנָא** by the *Pešitta* = *Pešīt.* to our verse. **מָרַמַר** e.g. Dan. 8, 7 **מָרַר < 7** means 'defy', as **מָרַמַר** in Syriac.

12. Lieberman *ibid.* has shown that **דָּרַךְ** in Ben-Sira, Massada, 42, 1 means 'plenipotentiary', **נָדָרַךְ** in a Mishnaic text = to be authorized. This meaning apparently is cognate to the Ugaritic **דַּרְכַּת** 'rule'! The root **דָּרַךְ** with this meaning is also found in Biblical Hebrew, cf. Koehler–Baumgartner³, s.v.

13. **הִלָּב** = 'hill'. In Ps. 81, 17 **הִלָּב** might mean 'hill', as in Ugaritic and Akkadian, since it is paralleled by **צוּר** 'rock'.

M. ROTTENBERG: THE IMPLICIT CONSTRUCT PHRASE IN THE BIBLE (pp. 347–358)

The first part of this article deals with one of nearly 20 biblical linguistic usages which are incongruous with the grammatical rules of Biblical Hebrew laid down by the scholars. This incongruity was noted by many ancient and modern commentators who, however, did not realize that there was an underlying grammatical principle.

The particular usage under discussion here is the omission of the grammatical *regens*. I found more than 200 instances of interpretation which show that the biblical commentators assumed the existence of a potential *regens* where there was none. Example: Gen. 7, 14 **קִימְחִי**, Luzzatto and many others explain as if it was written **כֹּנֵן בְּעַל** although the word **בְּעַל** does not appear in the Biblical text.

Many difficult passages can be clarified in this way: i.e. in Psalms, 42, 2 פָּאִילָה תַּעֲרֹג. Late commentators suggest the emendation פָּאִילָה considering the feminine form of תַּעֲרֹג. Bearing in mind this usage of omission of the *regens* one may interpret the passage as if it read: [כנפּשׁ] אִיל תַּעֲרֹג עַל אִפְיָי מִיָּם כֵּן נִפְשִׁי תַּעֲרֹג אֵלַיךְ אֱלֹהִים.

JONAS C. GREENFIELD: DIALECT TRAITS IN EARLY ARAMAIC (pp. 359–368)

1. Contrary to the general opinion, but in agreement with H.L. Ginsberg and E.Y. Kutscher, the author believes that signs of dialect distinction can be found in Early Aramaic and 'Egyptian Aramaic' (a geographic and temporal designation).

2. The arguments for the distinctiveness of Samalian Aramaic are examined. The clear Aramaic color of the language is noted while the distinctive features are shown to be archaisms rather than indications of a separate language or due to Canaanite influence.

3. Although the Sefire inscriptions are written in Early Common Aramaic, the dialect used by the Aramean scribes of the Assyrian Empire, features shared with Samalian are pointed out. These are in the area of vocabulary, orthography and morphology.

4. The author proposes that Samalian be considered an early representative of Western Aramaic. Following some suggestions of Z. Ben-Hayyim, in his work on Samaritan Aramaic, continuity of vocabulary and idiom in Western Aramaic is noted.

5. The elements that set apart the language of the '*Proverbs of Ahiqar*' from that of the frame work story and other Elephantine documents are studied. These elements, in particular the use of the *mem* preformative for the infinitive of the *pa'él* and *aph'él*, lead to the conclusion that the *Proverbs of Ahiqar* are written in a Western dialect.

6. The recently published Hermopolis letters provide additional material for this study. They exhibit clear dialect traits in orthography, phonology — assimilation of *nun* — and morphology: a) feminine singular adjective and participle with final *taw*; b) the use of the 'periphrastic imperative'; and c) the *mem* preformative for the infinitive of the *aph'él*. Some Elephantine documents, written by Aramean scribes, as well as the 'Meissner papyrus' exhibit similar traits in orthography and phonology.

7. The author's conclusion is that dialect distinctions existed in Early Aramaic and should not be disregarded by those dealing with these problems.

S.E. LOEWENSTAMM: *Matres Lectionis* IN UGARITIC (pp. 369–373)

Several proposals have been proffered that א, י, ה and even ע may be used as *matres lectionis* in Ugaritic. The writer holds the view that only י at the end of a word should sometimes be explained in this way.

E.Y. KUTSCHER: REPLY TO PROF. LOEWENSTAMM (pp. 374–375)

שְׁלִיט and פְּחִיר are clear cut instances of *plene* spelling with י in the Ugaritic

epic texts. In Hebrew ה, indicating word-final ā is very common, since -at > ah > ā, but in Ugaritic where this process did not take place, it cannot be but very rare, indicating original ā (as in מה). The same applies to ה indicating word-final i, since * also could be used (cf. Aramaic dialects), for that purpose.

J. BAHAT: THE LINGUISTIC-ARTISTIC ALLUSION IN THE WORK OF S.J. AGNON (pp. 376–388)

Agnon's '*Or Tora*' (Light of the *Tora*) abounds in allusions from and allusions to the various Jewish sources such as the Bible, Talmud, Midraš and their various commentators.

The detection and confrontation of these sources with the author's method of their usage in '*Or Tora*' lends the work new ideaistic and artistic dimensions so that a whole new world of great depth is created for us.

E.A. LEVENSTON: THE STRUCTURE OF THE HEBREW CLAUSE (pp. 389–398)

The clause structure of informal Israeli Hebrew is described according to the scale-and-category theory of syntactic analysis first formulated by the British linguist M.A.K. Halliday. The different types of Hebrew clause are analysed in terms of six elements of structure: Predicator, Complement, Subject, Disjunct, Adjunct, an Absolute Element. Absent from this list is the term 'copula' אשר which is shown to be unnecessary to the description of Hebrew clause structure. The system of the Hebrew clause, emphatic and non-emphatic, verbal and nominal, are defined structurally. Stress is laid on the ways in which the description conforms with or differs from the traditional grammatical analysis of Hebrew.

J. BLAU: J. QAFIH, THE MIŠNA COMMENTARY OF MAIMONIDES TO QŌDAŠIM, JERUSALEM, MOSAD HARAV KOOK 1967, pp. 473. (pp. 399–401)

This book is the fifth in a series of six volumes. For the sake of brevity, the reader is referred to the reviews of volumes 2–4, published in *Leš. XXX*, pp. 54–60; *xxxI* pp. 235–239.

The editor, no doubt the most competent man to carry out single handedly this vast undertaking, was guided by the same principles as those prevailing in the preceding volumes (though one would have welcomed some changes). His task here was to some extent easier than in the preceding volumes because Seder *Qōdašim* in its entirety is contained in the authoritative Oxford-Sasoon MS. Other MSS had to be utilized only to elucidate variants later discarded by Maimonides.

J. BLAU: THE COLOURS IN THE BIBLE (review) (pp. 402–406)

Roland Gradwohl, *Die Farben im Alten Testament, eine terminologische Studie, Beihefte zur Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft*, herausgegeben von Georg Fohrer, 83, Berlin, A. Töpelmann, 1964, pp. xiii + 116.

This booklet is a welcome contribution to the study of Biblical synonyms; it is executed with caution and philological understanding. However, it does not contribute to the study of semantic fields, which, incidentally, would have been impaired at any rate by the fragmentary state of Biblical vocabulary. Even so, G. relied too heavily on *argumentum ex silentio*, as when trying to determine the degrees of development of colour terms.

R. DEGEN: עֲדָדִין (Note to B. Uffenheimer's paper, *Leš. XXX* 163–174) (pp. 409–411)
In the ZKR inscription the words עֲרָרִין has to be read עֲדָרִין. This conclusion is arrived at by the comparison of the forms of all the ר-s and ד-s of the inscription.

H. YALON: Addenda to אִמָּץ (pp. 407–408)